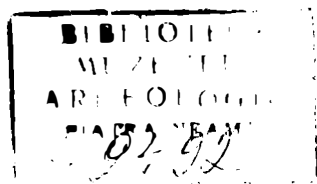

ACTA MVSEI PETRODAVENSI

MEMORIA ANTIQUITATIS

XXI

MEMORIA ANTIQUITATIS

XXI

Muzeul de Istorie Piatra-Neamț
1997

COLEGIUL DE REDACȚIE:

**Gheorghe Dumitroaia – redactor responsabil și secretar de redacție;
Marius Alexianu, dr. Dan Monah, Emanuel Nadler, dr. Vasile Ursachi**

Coperta: Mircea Răzvan Ciacăru

Corectură: Ovidiu Cotoi, Cristian Ploscaru, Constantin-Emil Ursu

Tehnoredactare computerizată:

I.S.B.N. 973-9136-21-4

MEMORIA ANTIQVITATIS

– Acta Musei Petrodavensis –
Revista Muzeului de Istorie
Piatra-Neamț

Orice corespondență se va trimite
pe adresa:

MUZEUL DE ISTORIE

Str. Mihai Eminescu nr. 10
5600 Piatra-Neamț
România

Tel. (40) 33-217496
Fax. (40) 33-233285

MEMORIA ANTIQVITATIS

– Acta Musei Petrodavensis –
Revue du Musée d'Histoire de
Piatra-Neamț

Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:

MUZEUL DE ISTORIE

Str. Mihai Eminescu nr. 10
5600 Piatra-Neamț
România

Tel. (40) 33-217496
Fax. (40) 33-233285

1997 MEMORIA ANTIQUITATIS XXI

CUPRINS SOMMAIRE – CONTENTS

STUDII ȘI MATERIALE ARHEOLOGICE

VICTOR SOROKIN – Considerații referitoare la așezările fazei Cucuteni A – Tripolie B ₁ din Ucraina și Republica Moldova	7
<i>Considérations sur les habitats Cucuteni-Tripolye B₁ de l'Ukraine et de la République Moldova</i>	82
CRISTIAN SCHUSTER – Despre locuințele culturii Glina	85
<i>Über die Behausungen der Glina-Kultur</i>	114
ATTILA LÁSZLÓ – Legături între regiunea Dunării de Jos și spațiul egeo- anatolian la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului ...	115
<i>Relations entre la région du Bas Danube et l'espace égéo-anatolien à la fin de l'âge du bronze et au début de l'âge du fer.</i>	126
IOAN MITREA, GHEORGHE DUMITROAIA și ELENA CIUBOTARU – Cercetările arheologice de la Borșeni-Neamț	131
<i>Les recherches archéologiques de Borșeni-Neamț</i>	190
DAN GH. TEODOR – Considerații privind unele importuri bizantine la nordul Dunării de Jos în secolele V-VII d.H.	195
<i>Considérations concernant certaines importations byzantines au nord du Bas-Danube aux Ve-VIIe siècles ap. J.-Ch.</i>	208
DOMNIȚA HORDILĂ – Un cuptor de ars ceramică din secolele XIV-XV de la Traian, comuna Săbăoani, județul Neamț	211
<i>Un four de potier des XIVe-XVe s. de Traian, com. de Săbăoani, dép. de Neamț</i>	224
GHEORGHE I. CANTACUZINO – Date arheologice și istorice privind Mănăstirea Pângărați, jud. Neamț	227
<i>Données archéologiques et historiques concernant le monastère de Pângărați, dép. de Neamț.</i>	250

IOAN VATAMANU, ELENA CIUBOTARU și ȘTEFAN SCORTĂNU	
– Sondajul arheologic de la Corni-Strâmbi, comuna Bodești, jud. Neamț.	253
<i>Le sondage archéologique de Corni-Strâmbi, com. de Bodești, dép. de Neamț</i>	263
RODICA POPOVICI – Câteva date despre o pâine din secolul al XVII-lea, descoperită la Negrești-Neamț.	265
<i>Quelques données sur un pain de XVIIe s., trouvé à Negrești-Neamț</i> ..	272

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE ÎN ARHEOLOGIE

SILVIA MARINESCU-BĂLCU și CORNELIU BELDIMAN – Industria materiilor dure animale în cadrul culturii Starcevo-Criș pe teritoriul României. Așezarea de la Grumăzești, județul Neamț ..	273
<i>L'industrie des matières dures animales appartenant à la civilisation néolithique de Starcevo-Criș en Roumanie.</i>	
<i>Le site de Grumăzești, dép. de Neamț.</i>	295
FELICIA MONAH și DAN MONAH – Stadiul cercetărilor arheobotanice pentru eneoliticul din Moldova de vest	297
<i>L'état des recherches archéobotaniques concernant l'énéolithique de la Moldavie d'Ouest.</i>	316

NUMISMATICĂ

TRAIAN BIȚA – Monede medievale moldovenești emise la Cetatea Albă ..	317
<i>Pièces de monnaie moldaves frappées à Cetatea Albă</i>	336

ISTORIE

NELU ZUGRAVU – Despre statutul religios al secolului al IV-lea.	339
<i>Sur le status religieux du IVes.</i>	349
NELU ZUGRAVU – Informații despre creștinismul popular în spațiul european și mediteranean de la triumful creștinismului până în evul mediu.	351
<i>Informations sur le christianisme populaire dans l'espace européen et méditerranéen du triomphe du christianisme jusqu'au Moyen Âge.</i> ..	367
DAN MIHĂILESCU – Ansamblul medieval târziu de la Șerbești-Neamț ...	369
<i>L'ensemble médiéval tardif de Șerbești, dép. de Neamț</i>	379
CRISTIAN PLOSCARU – Principatele Române în politica Rusiei la cumpăna sec. XVIII și XIX. Consecințe ale hătișerifului din 1802 ...	381
<i>Les Principautés Roumaines dans la politique de la Russie à la fin du XVIIIe s. et au début du XIXe s. Les conséquences du hattichérif de 1802</i>	398

MIHAI ȘURUBARU – Structura proprietății funciare a județului Neamț după înfăptuirea reformei agrare din anul 1864	399
<i>La structure de la propriété foncière dans le département de Neamț après la réforme agraire de 1864</i>	415
IOAN OPRIȘ – O mare prietenie: G.T. Kirileanu și Al. Lapedatu	417
<i>Une grande amitié: G.T. Kirileanu et Al. Lapedatu</i>	426

CRONICA

GHEORGHE DUMITROAIA – Cercetările arheologice din jud. Neamț (1996) <i>Recherches archéologiques du dép. de Neamț</i>	427
GHEORGHE DUMITROAIA – Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț în anul 1996. <i>Sur l'activité des musées du dép. de Neamț.....</i>	437

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Colocviul internațional The tells – cronological axes of prehistory, 7-10 septembrie 1995, Bacău-Poduri-Tescani (Felicia Monah).....	449
Colocviul internațional Le bassin du Bas Danube entre les V-IIIe millénaires avant notre ère, 13-15 noiembrie 1996, București (Felicia Monah și Dan Monah).....	451
Colocviul internațional “Componenta pre-indoeuropeană a lumii trace. Complexul Cultural Cucuteni-Tripolie”, 29-31 mai 1997, Piatra-Neamț (Marius Alexianu)	453
Simpozionul internațional “Macedonia și regiunile învecinate în milenii III-I î.Chr.”, 10-13 iunie 1997, Skopje (Marius Alexianu).....	456

IN MEMORIAM

ANTON NIȚU (1911-1995) (Dan Monah)	459
--	-----

RECENZII

I.I. ZAC, S.N. RYŽOV, Poselenie Tripol'skoj kul'tury Kliščev na juznom Buge, Kiev, 1992, 177 p. (Victor Sorokin)	465
JERZY KOLENDO (ed.), VIOLETA BOŽILOVA, LESZEK MROZEWICA, Inscriptions latines de Novae, Adam Mickiewicz University Press, Poznan, 1992, 147 pp + 4 planșe (Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba).....	470
VIOREL M. BUTNARU (coord.), Tezaure din muzeele orașului Chișinău, sec. XVI-XVIII, Editura Universitas, Chișinău, 1994, 230 p., 36 planșe (Dan Mihăilescu)	472

PAOLO GRAZIOSI, The Prehistoric Paintings of the Porto Badisco Cave. Origines. Studi e materiali pubblicati a cura dell Istituto Italiani di Preistoria e Protostoria, Firenze, 1995, 180 p., 25 tabelle, 11 fig., 128 planșe, (translated by L.H. Barfield) (Ovidiu Cotoi)	475
EVGENIJE HOŠOVSKI, ŽIVKO MIKIĆ, Paleopatologija coveka ilustrovana nalazima sa područja centralnog Balkana, Užice, 1995, 219 p., 30 pl. (Alexandra Comșa)	477
S.O. GUSEV, Tripil'ska kul'tura sredn'ogo pobužžja Rubezu IV-III tis. do n.e., Vinnicja, 1995, p. 304, fig. 174 (Victor Sorokin). . .	479
EUGEN COMȘA, Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României, București, 1995, 129 p. + 122 fig. (Vasile Cotiugă)	486
FLORIN DRAȘOVEAN, DUMITRU ȚICU, MARIUS MUNTEAN, Hodoni. Locuirile neolitice târzii și necropola medievală timpurie, Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin, Reșița, 1996, 77 p. + XIX pl. (Vasile Cotiugă)	488
FLORIN DRAȘOVEAN, Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, I, Editura Mirton, Timișoara, 1996, 224 p. + 4 fig. și 133 pl. (Ovidiu Cotoi).	491
DOINA BENEĂ, Dacia sud-vestică în secolele III-IV, Timișoara, Editura de Vest, 1996, 306 p. + 65 fig. + V pl. (Constantin-Emil Ursu)	494
DAN GH. TEODOR, Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Chr., Editura Helios, Iași, 1996, 197 p. (Ioan Mitrea)	496
 DONAȚII	
Fondul de carte Linda Ellis (Marius Alexianu)	499
ABREVIERI / ABRÉVIATIONS	500

CONSIDERAȚII REFERITOARE LA AȘEZĂRILE FAZEI CUCUTENI A – TRIPOLIE B₁ DIN UCRAINA ȘI REPUBLICA MOLDOVA

de Victor Sorokin

Lucrarea de față¹ a fost concepută ca o componentă a unui repertoriu ce ar fi cuprins așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ din întreaga lor arie de răspândire, dar din motive care nu au depins de noi ne-am limitat numai la cele situate la est de Prut. Publicarea informațiilor și materialelor din așezările acestei faze, credem că va fi utilă cititorului român, deoarece multe din acestea sunt inedite sau mai puțin accesibile.

Sistemul de înregistrare are drept bază unitatea administrativă, care este în Republica Moldova raionul, iar în Ucraina regiunea, plasate în ordine alfabetică. Același principiu a fost utilizat pentru plasarea orașelor și comunelor în cazul Republicii Moldova și a raioanelor, regiunilor, orașelor și selskaia rada (în continuare s.r.) pentru Ucraina. Din considerente metodologice, pentru o clasificare cât mai explicită am utilizat un sistem de numerotare în maniera următoare: pentru Ucraina am numerotat regiunile cu litere, raioanele cu cifre romane și localitățile cu cifre arabe, iar pentru Republica Moldova am utilizat numerotarea cu cifre romane în cazul raioanelor și cu cifre arabe în cel al localităților. Literele au fost considerate având corespondentul cifric conform poziției în alfabet, fiind eliminate literele ș și ț, pentru a nu se crea confuzii. Chiar dacă sunt regiuni, raioane sau comune, pe teritoriul cărora nu au apărut așezări din faza Cucuteni A-Tripolie B₁, ele și-au păstrat numărul de ordine, astfel încât putem înregistra raionul sau comuna cu numărul 3 urmat de raionul sau comuna cu numărul 7. Această modalitate va permite ca în viitor să se poată completa repertoriul fără să fie necesară renumerotarea tuturor așezărilor, sistemul rămânând deschis pentru descoperirile viitoare.

Informațiile și materialele așezărilor de pe teritoriul Republicii Moldova în majoritatea cazurilor au putut fi verificate pe teren și în fondurile muzeelor, încadrarea lor cronologică fiind sigură, pe când unele din Ucraina au fost culese din publicații.

- (1) Victor Sorokin a redactat capitolele *Considerații referitoare la așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ din Ucraina și Republica Moldova și Repertoriul așezărilor fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ din Ucraina*. Capitolul *Repertoriul așezărilor Cucuteni A din Republica Moldova* a fost redactat de Victor Sorokin în colaborare cu Veaceslav Bikbaev.

ISTORICUL CERCETĂRILOR

Primele așezări ale culturii Cucuteni-Tripolie de pe teritoriul actual al Ucrainei au fost descoperite și cercetate în anii '70 ai secolului trecut de arheologii polonezi A. Kirkor (Kirkor, 1878) și J. Kopernicki (Kopernicki, 1878), continuate puțin mai târziu de G. Ossowski (Ossowski, 1893). Începând cu anul 1893, în stațiunile din bazinul de mijloc al Niprului întreprinde cercetări V.V. Hvoiko, care le interpretează ca aparținând unei civilizații distincte. Cercetătorul ucrainean a menționat că una din trăsăturile specifice ale ei o constituie ceramica pictată (Hvoiko, 1901). În perioada de până la primul război mondial săpături mai importante într-o așezare din faza Tripolie B₁ au fost efectuate la Borisovka de N.F. Beleșevski în anii 1904-1905 și au fost reluate de același arheolog în anul 1925, când a degajat resturi de bordeie și de locuințe de suprafață (Beleșevski, 1926). În timpul primului război mondial, P.V. Siuzev descoperă stațiunea de la Kudrincy (1915), ale cărei materiale sunt publicate mai târziu de T.S. Passek (Passek, 1935).

În perioada interbelică, în Ucraina sovietică își desfășoară activitatea arheologii M. Rudinski, E. Kričevski, E. Lagodovskaia, A. Dobrovolski ș.a. M. Rudinski efectuează cercetări de teren și săpături la Kadievcy și Ozarincy în bazinul de mijloc al Nistrului (Rudinski, 1926, 1927, 1927b, 1930). E. Lagodovskaia și A. Dobrovolski în anul 1932 sondează stațiunea Sabatinovka I și întreprind săpături în anii 1938-1939, reluate de ultimul în anii 1947-1948 (Dobrovolski, 1952). E. Kričevski cercetează prin săpături așezarea de la Krasnostavka în anul 1940, materialele fiind publicate mai târziu de T.D. Belanovskaia (Belanovskaia, 1957).

În aceeași perioadă, în regiunile de vest ale Ucrainei activează L. Kozłowski, M. Smiszko ș.a. Primul efectuează săpături în anul 1926 în așezarea pluristratigrafiată de la Nezvisko, trasând trei tranșee (10x3 m) de-a lungul Nistrului. El obține informații prețioase despre stratigrafia sitului și astfel a putut preciza cronologia relativă a unor culturi din această zonă (Kozłowski, 1930, 1939; Hutchinson, Preston, 1930). În bazinul superior al Nistrului, în anii 1938-1939, M. Smiszko întreprinde săpături în așezarea din punctul Horodiște de la Horodnica, în care a degajat locuințe de suprafață și bordeie cu un bogat inventar aparținând fazei Cucuteni A (Smiszko, 1939). Asupra materialelor rezultate din cercetările lui M. Smiszko revine mai târziu V.P. Kravec, care le atribuie etapei de tranziție de la Tripolie A la Tripolie B₁ (Kravec, 1954).

După cel de-al doilea război mondial, în anii '40-'50, așezările culturii Cucuteni-Tripolie din faza Tripolie B₁ de pe teritoriul Ucrainei sunt cercetate de expedițiile conduse de T.S. Passek, M.I. Artamonov, E.K. Cernys ș.a. În anii 1946-1948 și 1952-1953 colectivul condus de M.I. Artamonov întreprinde investigații în interfluvul Nistru-Bugul de Sud, în urma cărora au fost depistate un șir de stațiuni din faza Tripolie B₁. S-au sondat siturile de la Borisovka, Ozarincy și s-au efectuat săpături la Peciora (Artamonov, 1949, 1955). P.I. Boriskovski, în anii 1946-1948, efectuează penegheze în regiunile Cernăuți și Vinica, semnalând și situri din faza Cucuteni A (Boriskovski, 1950). În aceeași perioadă o activitate intensă a desfășurat colectivul condus de T.S. Passek. Numai în regiunea Cernăuți au fost descoperite peste 130 de

stațiuni cucuteniene din diferite faze de dezvoltare. Sunt sondate o serie întreagă de situri și efectuate săpături sistematice la Polivanov Jar, soldate cu materiale și informații interesante (Passek, 1961). E.K. Černyš, în anii 1951, 1953-1954, 1956-1957 reia săpăturile de la Nezvisko, în urma cărora a precizat stratigrafia stațiunii. Au fost atestate două niveluri de locuire ale culturii Cucuteni-Tripolie, cel inferior aparținând fazei Cucuteni A (Černyš, 1962).

În anii '60, pe teritoriul Ucrainei, cele mai însemnate săpături într-o așezare din faza Tripolie B₁ au fost întreprinse la Berezovskaia GES, inițiate de V.N. Danilenko în anul 1955 și continuate de V.P. Cybeskov în 1962-1965, fiind degajate 12 locuințe de suprafață, 14 locuințe de tipul bordeielor și semibordeielor și 11 gropi menajere (Cybeskov, 1964, 1971, 1976).

Investigațiile în așezările din faza Tripolie B₁, în anii '70-'80, pe teritoriul Ucrainei, sunt legate de expedițiile conduse de E.V. Cvek, I.I. Zaec și V.C. Zbenovici. E.V. Cvek efectuează săpături mai importante la Zarubincy, Krasnostavka (1974-1975), Onoprievka I (1983-1985), I.I. Zaec la Trosteanec (1973) și Ladyzin (1978). Un interes deosebit îl reprezintă descoperirea unui mormânt în așezarea de la Ladyzin (Zaec, 1979); V.G. Zbenovici și V.A. Šumova întreprind săpături la Vasilievka, degajând resturile a 6 locuințe de suprafață și ale unui semibordei (Zbenovici, Šumova, 1989).

Primele săpături într-o stațiune cucuteniană din interfluviul Nistru-Prut au fost întreprinse în anul 1893 la Șipeniț, așezare care în decursul a câtorva decenii a suscitat interesul mai multor specialiști. În urma săpăturilor au apărut câteva studii și o monografie (Szombathy, 1894-1896; Kaindl, 1904; Childe, 1923; Kandyba, 1937; Nestor, 1938).

În Basarabia, primele săpături într-o stațiune cucuteniană s-au efectuat la începutul secolului XX la Petreni, de E. von Stern (Stern, 1906).

Din rândul celor care au activat în perioada interbelică pe teritoriul Basarabiei și în special în zona ei de nord se reliefează C. Ambrojevici, N. Moroșan și I. Moroșanu. Primul descoperă un șir de așezări în bazinele Nistrului și Prutului și efectuează săpături la Darabani, stațiune în care a identificat două niveluri cucuteniene, cel inferior aparținând fazei Cucuteni A (Ambrojevici, 1933, 1944). N. Moroșan și I. Moroșanu prin cercetări perieghetice au contribuit la descoperirea mai multor situri, printre care și cele cucuteniene de la Polivanov Jar, Naslavcea, Alexăndreni, Edineț, Corpaci etc. (Moroșanu, 1928; Moroșan, 1929).

În legătură cu construirea hidrocentralei de la Dubăsari, în anii 1952-1954 au fost cercetate ambele maluri ale Nistrului de la Camenca până la Dubăsari, având ca rezultat descoperirea unor noi stațiuni din diferite faze de dezvoltare ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie (Passek, 1961).

În anii '50-'60, pe teritoriul Republicii Moldova, prin săpături metodice, au fost cercetate așezările de la Jura și Ruseștii Noi I. În prima stațiune, S.N. Bibikov a studiat parțial vestigiile a trei locuințe de suprafață (Bibikov, 1954). Printre așezările din faza Cucuteni A-Tripolie B₁, stațiunea pluristratigrafiată Ruseștii Noi I prezintă un interes deosebit. Ea este situată la frontiera dintre stepă și silvostepă și a fost investigată de V.I. Marchevici în anii 1962-1964. În nivelul Cucuteni A au fost degajate resturile a

două locuințe de suprafață (una dezvelită parțial). Au fost descoperite materiale ce atestă relațiile comunității de aici cu triburile de păstori din stepele nord-pontice și a culturilor Bolgrad-Aldeni și Gumelnița (Marchevici, 1970).

În anii '70 și începutul anilor '90, în Republica Moldova, stațiunile din faza Cucuteni A-Tripolie B₁ sunt cercetate de expedițiile conduse de V.I. Marchevici, E. Černyš, N.V. Ryndina și V. Sorokin. Săpături mai importante s-au efectuat la Cuco-neștii Vechi, Duruitoarea Nouă, Jora de Sus, Druța I, Putinești II, Putinești III etc. În acest timp, în investigațiile arheologice se introduc pe scară largă cercetările interdis-ciplinare; sunt utilizate metodele aerofotometriei, determinării rezistivității solului, cercetările traseologice, paleobotanice, palinologice etc.

CADRUL FIZICO-GEOGRAFIC

Comunitățile civilizației Cucuteni-Tripolie, în prima lor fază de dezvoltare, au locuit în zona de silvostepă, cu toate că se cunosc unele penetrații izolate și în stepă (Burdo, Stanko, 1981).

L.S. Berg, încă la începutul secolului XX, a divizat teritoriul Basarabiei în patru zone, fiecare având caracteristici proprii de relief, condiții specifice de climă etc.: 1) zona forestieră Hotin, 2) stepa Bălți, 3) Codrii și 4) Bugeacul. În prima zonă, cu aspect de podiș, se află cele mai înalte puncte din Basarabia, cel maxim atingând 470 m (Berg, 1993).

În spațiul carpato-nistrean, Podișul Moldovei alcătuiește unitatea de relief cea mai întinsă. Ca arie geografică, el începe la est de culoarele râurilor Moldova și Siret și se întinde până în Ucraina, în apropiere de Bug, trecând în partea de nord în forme de relief de tip podolic, iar la sud fiind limitat de Câmpia Bârladului. În regiunile limitrofe ale Ucrainei, la nord-est de Nistru, ca unități geografice se evidențiază Podișul Wolhyno-Podolic dintre Nistru și Bug și Podișul Niprului dintre Bug și Nipru. Încli-narea generală în direcția N-V-S-E a suprafeței teritoriului interfluviului Nistru-Prut este întreruptă de câmpii joase, care alternează cu înălțimi puternic fragmentate (Mihăilescu, 1969).

În zona de silvostepă a Republicii Moldova au fost delimitate două provincii naturale: 1) de silvostepă a Moldovei de Nord și 2) forestieră a Moldovei Centrale (Codrii). În cadrul primei provincii se disting următoarele unități geografice: 1) platoul Moldovei de Nord, 2) Câmpia Prutului de Mijloc, 3) stepa Bălțului, 4) Podișul Sorociei, 5) Dealurile Ciuluc-Soloneț, 6) înălțimea Nistrului, 7) Câmpia Camencii. A doua provincie a fost divizată în două raioane: 1) Codrii de Nord și 2) Codrii de Sud (Râmbu, 1980, 1985; Belenki, Boboc, 1975).

În reconstituirea mediului vegetal din spațiul ocupat de comunitățile fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ un rol însemnat îl au rezultatele cercetărilor polinice în stațiunile Druța I, Rușeștii Noi I ș.a.

În nivelul anterior existenței așezării Druța I au fost documentate speciile arbori-cole reprezentate de pădurile de stejar, tei și alun. În subarboret este prezent arinul care, probabil, creștea în lunca râului. În vegetația ierboasă s-a întâlnit frecvent polenul familiei speciei *Geraniaceae*. În nivelul corespunzător funcționării stațiunii

s-a constatat că suprafața pădurilor din împrejurimi s-a redus, dar covorul vegetal n-a suferit metamorfoze esențiale. E remarcabilă prezența polenului viței-de-vie (*Vitis silvestris*), care are o arie de răspândire limitată și, deci, probabil crește în apropierea sitului (Kremenecki, 1991, p. 88-90).

În urma cercetărilor din stațiunea Ruseștii Noi I, situată în lunca râului Botna din Codrii de Sud, s-a ajuns la concluzia că vegetația din jurul ei era de pășune de stepă și pe malurile râului era prezent arinul. Pădurile de tei, ulm, stejar și carpen creșteau în zona cumpenii apelor. În timpul funcționării așezării situația de la frontiera de sud a Codrilor, în comparație cu cea actuală, nu s-a schimbat în mod esențial. În partea de sud-est a Codrilor pe cumpenele apelor s-au păstrat pădurile iar în luncile râurilor era răspândită vegetația de stepă (Kremenecki, 1991, p. 95-96).

O altă situație a fost documentată la nord de Codri. După cum s-a stabilit în cursul investigațiilor polinice, suprafața stepei Băltiului s-a micșorat simțitor, fiind redusă de formațiunile forestiere și de silvostepă (Kremenecki, 1991, p. 80, 139).

În perioada atlantică (mileniile VI-III î.H.) existau condiții propice pentru creșterea pădurilor de foioase. Procesul de încălzire din prima jumătate a perioadei respective a contribuit la răspândirea speciilor de arbori termofili. În Codri predomină ulmul. Un rol însemnat îl avea carpenul și a fost atestată prezența fagului.

În sudul Podișului Wolhyno-Podolic erau răspândite pădurile de ulm, stejar (*Quercus robur* L, *Quercus pubescens* Willd) și tei. În acel timp cădea aproximativ aceiași cantitate de precipitații atmosferice ca și în prezent.

În a doua jumătate a atlanticului s-au păstrat condiții prielnice pentru creșterea pădurilor de foioase, dar clima a devenit mai umedă. Caracterul vegetației indică climă mai puțin continentală decât cea actuală. Temperaturile medii din ianuarie erau mai ridicate cu 1°, iar cele din iulie mai joase cu 2°. Spre sfârșitul mileniului III î.H. în climă au loc schimbări esențiale (Kremenecki, 1991, p. 174-175).

Compoziția faunistică a spațiului ocupat de comunitățile fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ poate fi reconstituită după resturile osteologice recuperate în stațiunile cercetate prin săpături. În păduri își găseau adăpostul căprioara (*Capreolus capreolus*), cerbul (*Cervus elaphus*), zimbriul (*Bison bonasus*), bourul (*Bos primigenius* Boj), elanul (*Alces alces*), iepurele (*Lepus europaeus* Pall), lupul (*Canis lupus*), vulpea (*Vulpes vulpes*), ursul (*Ursus arctos*), bursucul (*Meles meles*), râsul (*Felix lynx*), mistrețul (*Sus scrofa ferus*) ș.a.

Așezarea Ruseștii Noi I se deosebește în cuprinsul stațiunilor din faza Cucuteni A-Tripolie B₁ printr-un bogat și variat material faunistic. În cadrul lui au fost identificate diverse specii de păsări: cocoșul sălbatic, potârnichea cenușie, prepelița obișnuită, porumbelul, rața sălbatică, turturica obișnuită, șoimul, vulturul etc. (David, 1982, p. 24-34). Luncile râurilor mari și mici erau populate de vidră (*Lutra lutra*), castor (*Castor fiber*) ș.a. (David, 1982, p. 29, 33, 56-58).

Ihtiofauna râurilor din zonă era reprezentată în neo-eneolitic de numeroase specii de pești ale căror resturi au fost descoperite în stațiuni: păstruga (*Acipenser stellatus* Pallas), știuca (*Essox lucius*), bibanul (*Perca fluviatilis*), plătica (*Abramis brama*), somnul (*Silurus glanis*), carasul (*Carassius carassius*), crapul (*Cyprinus carpio*) etc. (Marchevici, 1974, p. 31, 46, 59, 117).

AȘEZĂRILE

În Republica Moldova și Ucraina au fost atestate 91 și respectiv 56 de stațiuni, dintre care în Ucraina 12 cu informații incomplete. Ele, de regulă, se află pe cursurile celor trei râuri mari: Prutul, Nistrul și Bugul de Sud, cât și pe afluenții lor. Marea majoritate a așezărilor sunt situate pe promontorii, terase sau platouri, protejate de cele mai multe ori de pante relativ abrupte și, deci, ocupau o poziție dominantă.

După dimensiuni, majoritatea stațiunilor de pe teritoriul Republicii Moldova pot fi incluse în categoria așezărilor mijlocii (1-2 ha, 20-50 locuințe) sau mari (2-5 ha, 50-100 locuințe), cu toate că se cunosc situri și cu suprafețe mai mari (Sofia III, Badragii Vechi IX, Hârtop II etc.). Aceiași situație o putem constata și pentru stațiunile din Ucraina. Reținem apariția în zona tripoliană a unor așezări cu dimensiuni foarte mari (Onoprievka I, 30 ha).

Referitor la sistemele de fortificații ale așezărilor de la est de Prut, informații arheologice au fost obținute în stațiunea Polivanov Jar III, în care au fost investigate resturile a două șanțuri. Primul a fost cercetat pe o porțiune de 12 m (lungimea șanțului era de 70-75 m) și avea adâncimea de 2 m și lățimea în partea superioară de 2 m. Al doilea șanț se afla la 16 m E de primul și avea aceeași adâncime (Passek, 1961). V.I. Marchevici, pe baza observațiilor vizuale, susține că așezarea de la Cuconeștii Vechi ar fi fost întărită cu două șanțuri și două valuri dispuse paralel pe șeaua promontoriului (Marchevici, 1981, p. 72). În stațiunea Sofia III, V. Bikbaev, în urma cercetărilor aerofotometrice și vizuale, a depistat urmele a două șanțuri și, între ele, resturi de construcții.

O altă problemă privind așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ este cea a organizării lor. În stadiul actual al cercetărilor au fost atestate trei modalități de organizare:

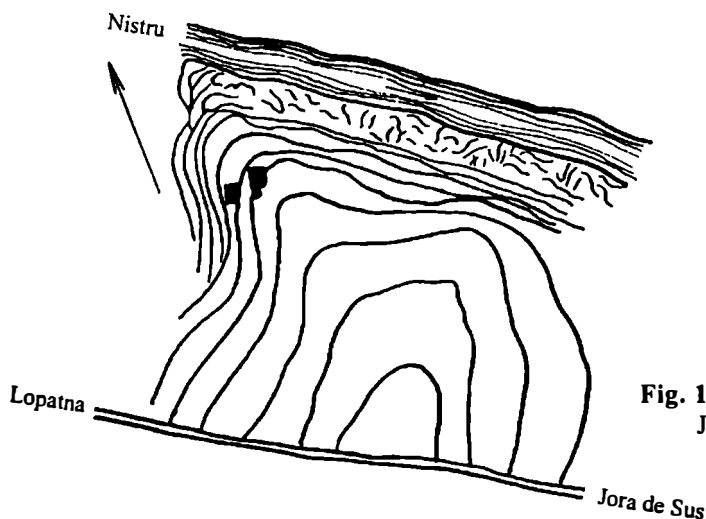

Fig. 1. Așezarea de la Jora de Sus.

1) în cerc sau oval, 2) pe șiruri, 3) în grupuri sau dispersate. Despre organizarea internă deținem informații privind 12 stațiuni. Prima modalitate a fost documentată la Hăbășești, Târpești, Corlăteni (Râșcani), Berezovskaia GES, a doua la Trușești, Hangu-Chirițeni, Cuconeștii Vechi I, Nezvisko, Vasilievka, Putinești III și ultima la Druța I și Duruitoarea Nouă. Aceste trei modalități sunt caracteristice și culturii Precucuteni-Tripolie A, de la care le-au preluat comunitățile fazei Cucuteni A-Tripolie B₁. În unele stațiuni din faza menționată s-a constatat o sinteză a primelor două modalități de organizare care s-a manifestat mai pregnant în fazele ulterioare ale civilizației. Trebuie să remarcăm faptul că indiferent de modalitatea de organizare a așezărilor, ca element esențial al structurii lor se impune grupul de locuințe (Sorokin, 1993).

LOCUINȚELE

În așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ din Republica Moldova și Ucraina au fost atestate două tipuri de locuințe: 1) de suprafață și 2) adâncite în pământ (bordeie și semibordeie). După dimensiuni, locuințele de suprafață se împart în trei categorii: 1) mici (15-50 m²), mijlocii (50-100 m²) și mari (peste 100 m²). Cele mai mici locuințe au fost descoperite la Vasilievka (L3; 15 m²) și Duruitoarea Nouă (L3; 16 m²). Locuințe mari au fost depistate la Duruitoarea I, Druța I (L2; 111 m²), Putinești III (L2; 132 m²). După cum am menționat mai sus, ca element esențial al structurării stațiunilor a fost grupul de locuințe, care consta, de regulă, dintr-o casă mare și 2-3 sau mai multe locuințe mici și mijlocii. Locuințele de suprafață degajate integral în așezările din Basarabia au forma rectangulară. La construirea lor s-a utilizat lemnul rotund sau despicat în două, cu diametrul ce variază între 8-10-18 cm și 20-25 cm. Pereții locuințelor erau construiți din furci, nuiete iar uneori și din blăni de lemn. Ampretele de la furci au fost semnalate în stațiunea Druța I unde au fost observate pe perimetrul casei. În așezarea de la Duruitoarea Nouă (L2) pe perimetrul platformei s-au constatat amprente de nuiete, țărui și blăni de lemn, provenite de la pereții casei. La Druța I (L1) s-au descoperit bucăți de lut ars de la lipitura pereților cu un strat de fețuială vopsit cu culoare alb-gălbuie și roșie crudă. Tot în această stațiune (în L1,2,3, sub platformă) au fost atestate sectoare de podea de lut. În unele cazuri, platforma a fost construită pe un strat de pământ presărat în prealabil. În L1 s-a constatat că unele sectoare de podea au fost reparate de 2-3 ori. Pe suprafața superioară a platformelor se observă destul de frecvent un strat de lut ars cu grosimea de 0,5-4 cm, care probabil reprezintă resturile podelei primului etaj. În unele locuințe (Cuconeștii Vechi I; L1, 2), printre bucățile de lut ars au fost semnalate pietre de calcar sau gresie, care, probabil, au fost folosite la construirea lor. La Cuconeștii Vechi I pietrele de calcar s-au găsit pe perimetrul și în nemijlocita apropiere a platformelor.

În arealul de est, în stațiunile fazei Tripolie B₁, predomină construcțiile simple de dimensiuni mici și mijlocii cu podeaua de pământ, împărțite în camere. Destul de frecvent se întâlnesc case în care partea adâncită în pământ se îmbină cu cea de suprafață și au un interior mai variat. În afară de locuințe de formă rectangulară au fost atestate case de forma literelor L și T (Cvek, 1980).

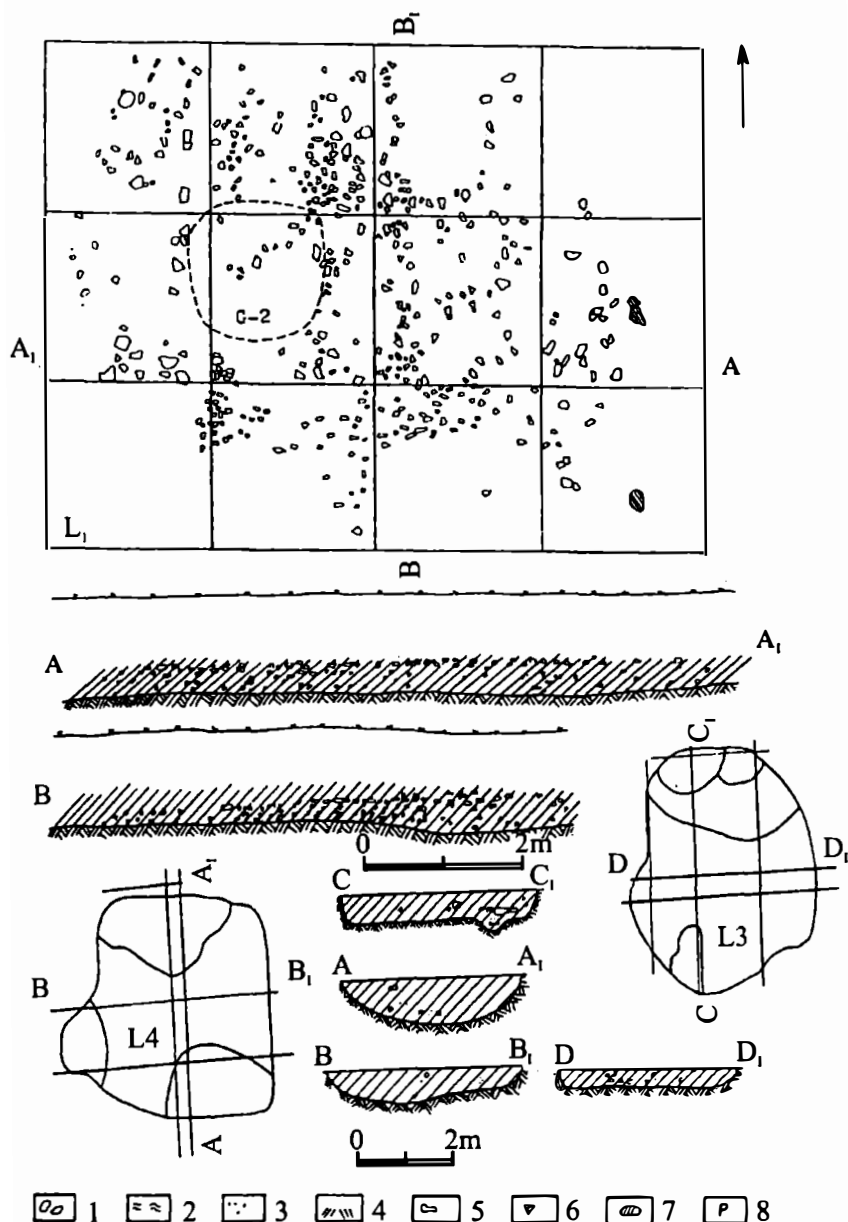

Fig. 2. Jora de Sus. Planul și profilurile locuințelor. 1, chirpic; 2, cenușă; 3, cărbune; 4, lut steril arheologic; 5, case de animale; 6, fragmente de ceramică; 7, pietre; 8, valve de scoici *Unio*.

În interiorul locuințelor de suprafață se găsesc, de obicei, resturi de cuptoare, lavițe, “mese” etc. O deosebită atenție merită cuptoarele din L1 de la Cuconești Vechi I. Unul din ele, cu soclu de pământ, a fost construit pe resturile unei construcții aflate pe platformă. Al doilea cuptor, de formă rectangulară, se găsea sub platformă și era la fel construit pe un soclu de pământ, fiind înzestrat și cu gardină. În aceeași așezare, în L3, au fost atestate resturile unei vetre cu suport de pământ construită pe platformă. În stațiunea Druța I, în L1, sub platformă au fost depistate, în sectoarele E și V, resturile a două cuptoare. Tot sub platformă au fost semnalate resturi de cuptoare cu gardină și în L1 și L3 din așezarea de la Vasilievka. În L1 vatra a fost construită pe un suport de lut și avea urme de reparații, iar în L3 din exterior acesta era înconjurat cu pietre. Ambele cuptoare, în jurul sau în fața lor, aveau câte o porțiune mică de lipitură de lut. La Putinești III resturi de cuptoare au fost atestate în L1, 6 și 7. În L1 vestigiile cuptorului, de formă rectangulară și, probabil, cu cupolă, au fost descoperite pe platformă. Cuptorul din L6 avea urme de reparații și era construit direct pe pământ. În L7 vestigiile cuptorului, de formă ovală, se aflau pe platformă.

Resturi de “mese” au fost semnalate în toate cele patru locuințe de suprafață degajate la Nezvisko. În L1 și L2 a așezării Druța I au fost descoperite sub masa de lut ars resturile unor “mese” pentru râșnit. “Masa” cu gardină din L1 fusese construită pe un suport de pământ și pietricele, iar în apropierea ei se aflau două silozuri mici. Resturile unei lavițe de formă pătrată au fost atestate pe platforma L3 din aceeași așezare.

Un alt element al locuințelor de suprafață sunt gropile. Ele au fost semnalate la Nezvisko (L2), Duruitoarea Nouă (L2, 3), Druța I (L1), Vasilevka (L6). Gropile din stațiunile menționate, de obicei au forma rotundă cu diametrul ce variază între 1-2 m și adâncimea între 0,70-1 m. Excepție fac cele de la Druța I și Vasilievka care se deosebesc după formă și dimensiuni. Ele, de regulă, sunt situate pe o latură sau într-un colț al casei.

Al doilea tip de locuință în așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 sunt casele adâncinte în pământ. Adâncimea lor, de regulă, variază între 0,50-1,50 m, ceea ce ne obligă să presupunem că o parte din pereți și acoperișul se aflau deasupra solului. După E.K. Černyš, bordeie în adevăratul sens al cuvântului pot fi considerate doar locuințele a căror adâncime depășește 1,50 m (Černyš, 1959). După dimensiuni, semibordeiele se împart în trei categorii: mici ($6-15\text{ m}^2$), mijlocii ($16-30\text{ m}^2$) și mari (peste 30 m^2). După formă se deosebesc trei tipuri de semibordeie: ovale sau ovale neregulate, rectangulare cu colțurile rotunjite și de forma cifrei 8.

Pereții locuințelor sunt, de obicei, verticali, iar pe o latură în pantă ușoară, loc care, probabil, indică intrarea. În unele case au fost remarcate trepte cruceate în lutul viu (Nezvisko: L22, Putinești II: L1, Putinești III: L4). Uneori pereții semibordeiilor erau muruiți cu un strat subțire de lut (Nezvisko: L4, 9). Resturi de podea au fost descoperite la Nezvisko (L8) și Putinești II.

În unele semibordeie (Vasilievka, Putinești III) în partea superioară a umpluturii au fost semnalate bucăți de lut ars cu pleavă și paie tocate, grupate în unul din sectoarele casei, având uneori impresiuni de lemne (Vasilievka).

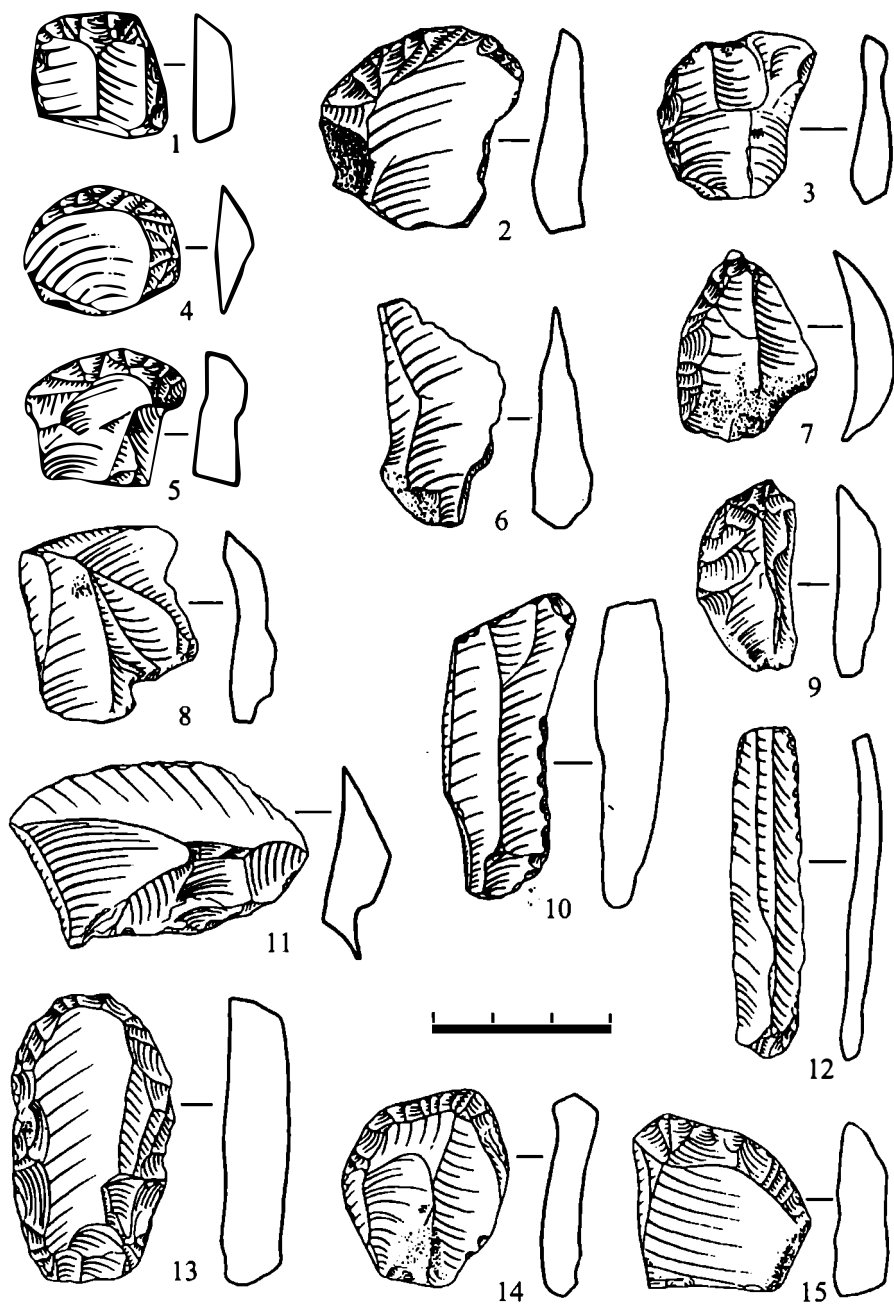

Fig. 3. Jora de Sus. Piese de silex.

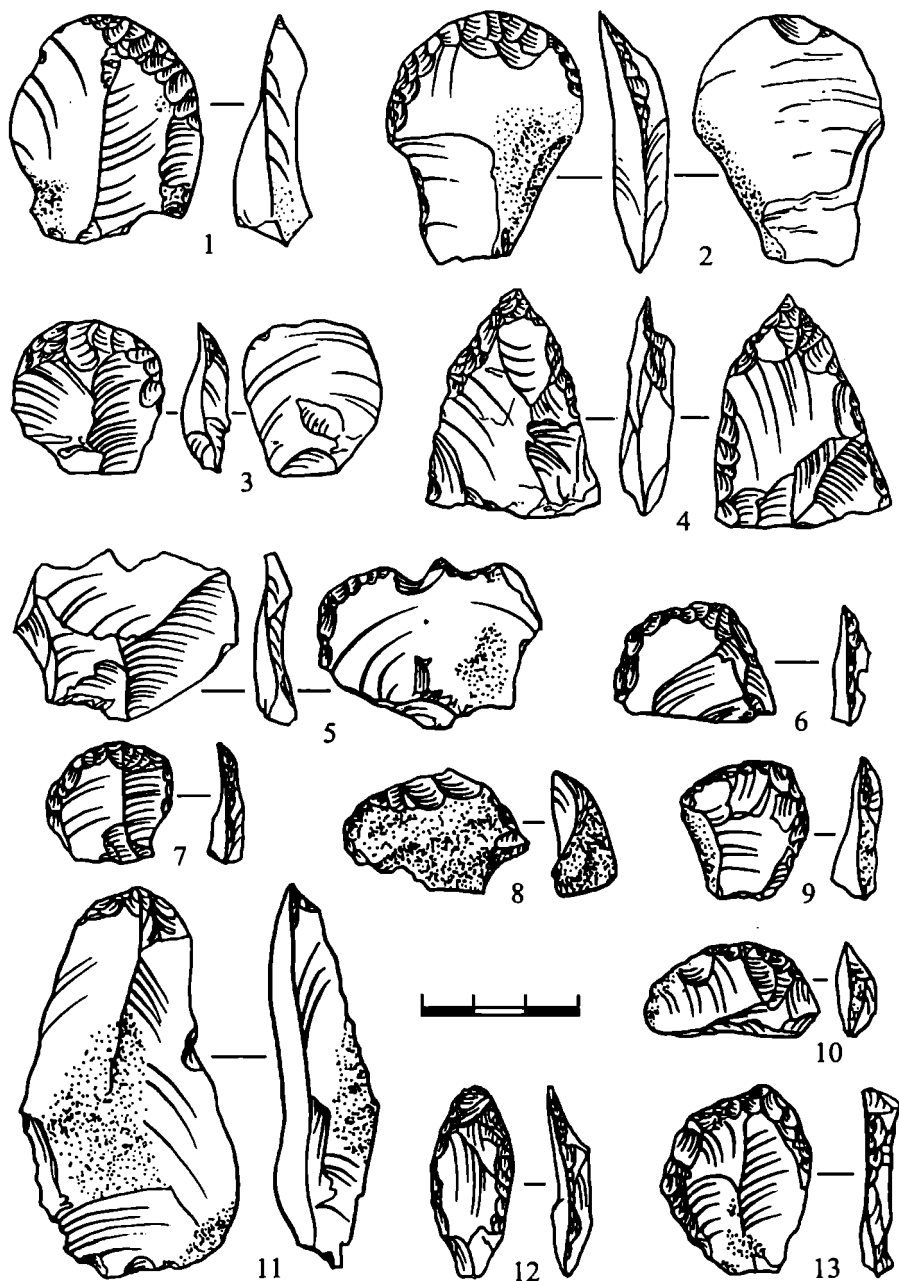

Fig. 4. Jora de Sus. Piese de silex.

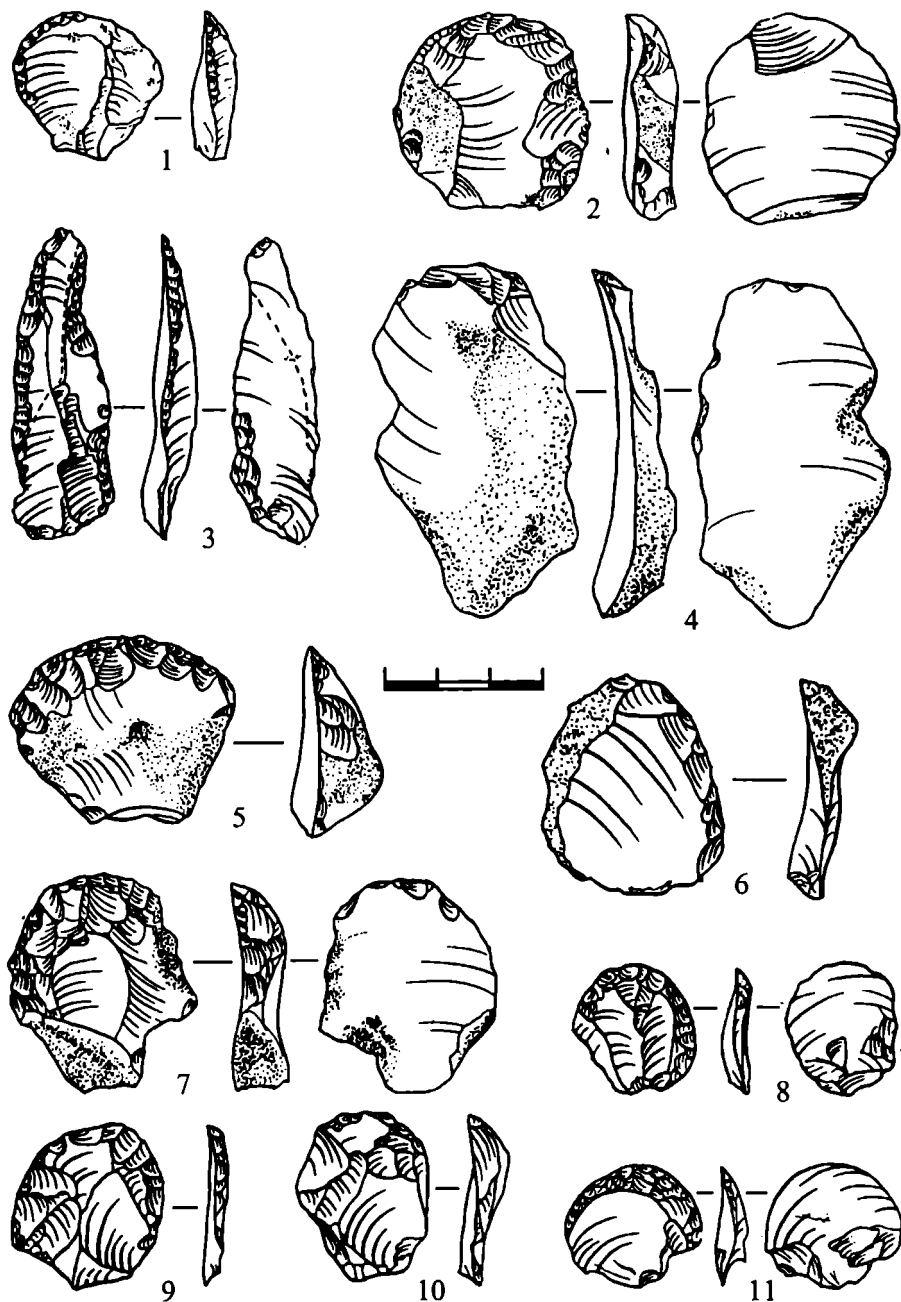

Fig. 5. Jora de Sus. Piese de silex.

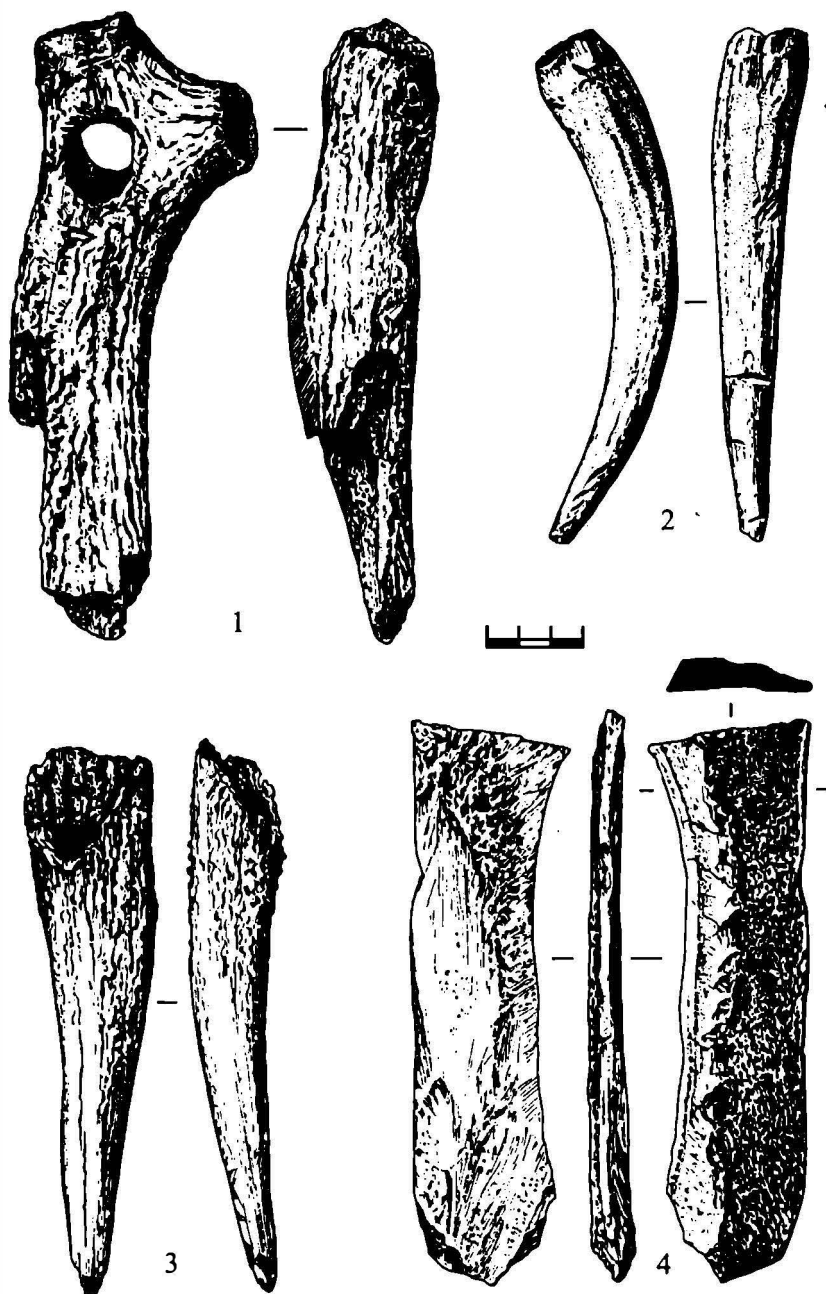

Fig. 6. Jora de Sus. Unelte de corn și os.

Semibordeiele se încălzeau de cele mai multe ori cu ajutorul rugurilor, ale căror resturi se găsesc într-o alveolare sau groapă, uneori lipite cu lut (Nezvisko). În locuințele mari și foarte mari au fost depistate două (Cuconeștii Vechi) sau trei gropi (Nězvisko) cu resturi de ruguri. Uneori se întâlnesc și vetre plasate direct pe fundul gropii (Putinești III, L3).

UNELTELE DE MUNCĂ

Comunitățile fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ își confecționau uneltele din silex, diferite roci ca silicolit și corn, os, cupru, lut și, probabil, lemn. Silexul utilizat la confecționarea uneltelor provine din zăcămintele de pe Prut și Nistru și este de culoare cenușie sau neagră-cenușie cu pete albe sau gălbui. În așezările din bazinul Nistrului au fost descoperite ateliere de prelucrare a silexului care au funcționat pe parcursul mai multor faze (Nezvisko, Polivanov Jar ș.a.). Pentru exemplificare menționăm atelierul din L1 de la Polivanov Jar III care cuprindea 14 bolovani de silex cu urme de debitaj, 58 de nuclee de formă prismatică și conică, cu înălțimea de 5-10 cm, 23 de percutoare, 6 retușoare pe lame, deșeuri de producție (aproape 3000 de așchii), lame neretușate și peste 300 de unelte (Popova, 1980a). Deci, prelucrarea primară și secundară a silexului a avut loc în locuință, fapt documentat și în alte stațiuni (Černyš, 1967).

În prezentarea uneltelor de silex apelăm la analiza făcută de noi asupra industriei din așezarea de la Jora de Sus, unde au fost identificate următoarele tipuri: nuclee amorfe, gratoare pe lame și așchii, printre care predomină ultimele; lame cu retuș pe ambele laturi drepte sau convexe, așchii retușate pe o latură dreaptă sau concavă, străpungătoare asimetrice, vârfuri de săgeată foliforme și triunghiulare cu baza dreaptă (Sorokin, 1991).

Uneltele de piatră sunt reprezentate de topoare, tesle, săpăligi, râșnițe etc., lucrate din silicolit și gresie. Zăcămintele de acest fel sunt cunoscute și accesibile în bazinul Nistrului. Topoare, după informațiile publicate, au fost identificate prin metoda traseologică numai la Polivanov Jar III (5 ex., Korobkova, 1987, p. 266). Teslele, deși comparativ puține la număr, sunt prezente aproape în toate stațiunile cercetate prin săpături și, de regulă, sunt lucrate din silicolit de culoare cenușie sau neagră-cenușie. Ele au forma trapezoidală cu tăișul arcuit, drept sau puțin oblic și profilul simetric sau asimetric. O săpăligă de formă trapezoidală a fost depistată prin metoda traseologică la Polivanov Jar III (lungimea 7,5 cm, lățimea 5-6 cm, grosimea maximă 2 cm, Popova, 1980). Râșnițele, destul de numeroase (în L1 de la Polivanov Jar III s-au găsit peste 20 de exemplare), sunt de regulă de formă ovală, mai rar dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, de dimensiuni mici și mijlocii.

Triburile fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ confecționau din corn și os săpăligi, spatule, sule, împungătoare etc. Săpăligile, după forma părții active și dispunerii ei în raport cu gaura pentru coadă, au fost clasificate în trei tipuri: 1) cu partea activă de forma lamei de teslă, dispusă diagonal, 2) cu partea activă de formă conică, 3) cu partea activă de forma lamei de teslă, dispusă perpendicular. Primele două tipuri au fost atestate la Polivanov Jar III (Popova, 1980b), al doilea și al treilea la Jora de Sus

(Sorokin, 1991, fig. 10/1-3) și toate trei tipurile la Ruseștii Noi I. Experimentările au demonstrat că săpăligile tipului al treilea sunt universale și eficiente pentru toate varietățile de soluri. Cele cu partea activă conică au arătat o productivitate mai mare la prelucrarea solurilor friabile și la săparea gropilor, șanțurilor de apărare, locuințelor de tipul bordeielor și semibordeielor etc. Săpăligile cu partea activă dispusă diagonal s-au dovedit a fi comode și eficiente la afânarea solului și îndreptatea pereților la construcțiile adâncite în pământ (Korobkova, 1975). Lungimea săpăligilor este de 11-14 cm, unele exemplare atingând 23-25 cm. Fragmentele de săpăligă erau deseori utilizate ca mânere pentru instrumentele de silex, piatră, os. Remarcăm două instrumente de la Jora de Sus, lucrate pe așchii de corn despicate perpendicular, de formă conică, cu partea conică puțin curbată și îndoită în sus. Ambele sunt lustruite și au fost utilizate la împletit (Sorokin, 1991, p. 77, fig. 9/1).

Dintre uneltele de os cele mai numeroase sunt sulele și împungătoarele lucrate, de regulă, pe așchii de oase tubulare și îngrijit lustruite. Șlefuitoarele, cu toate că se găsesc într-un număr mic, sunt prezente aproape în toate stațiunile cercetate prin săpături și sunt confecționate pe oase tubulare. Partea lor activă, de obicei, este lustruită, ceea ce dovedește că erau folosite, după determinările traseologice, la prelucrarea blănilor și pieilor.

Piese de cupru au fost descoperite la Polivanov Jar III, Ruseștii Noi I, Sabatinovka I, Horodnica, punctul Horodișce și Berezovskaia GES. Din ele fac parte sule, ace, cârlige de pescuit, topoare-ciocan de tip Vidra (Berezovskaia GES) ș.a. (Ryndina, 1971).

RELAȚIILE CU VECINII

Comunitățile fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ au întreținut relații cu purtătorii culturilor vecine, acestea fiind atestate prin importuri reciproce. Legăturile cu triburile de păstori din stepele nord-pontice sunt documentate de prezența în așezările acestei faze a ceramicii Cucuteni C (Berezovskaia GES, Krasnostavka, Jora de Sus etc.), a sceptorilor zoomorfe (Berezovskaia GES, Krasnostavka, Jora de Sus) și a altor materiale de origine stepică (Dergacev, Sorokin, 1986). Din mormântul tumular de la Găinari provine un vas de ceramică caracteristic așezărilor aspectului regional Hăbășești (Movsa, Cebotarenco, 1969). În necropola plană Nicolșcoe, de tip Mariupol, în umplutura unui mormânt a fost descoperită o cupă modelată din pastă fină decorată pe gât cu caneluri și două rânduri de împunsături orizontale, iar pe corp este același ornament, dar dispus oblic. Vasul respectiv are analogii în așezările aspectului regional Borisovka (Borisovka, Peciora; Teleghin, 1991). În așezarea pluristratigrafiată de la Strilcea Skelea, situată pe o insulă a Niprului inferior, au fost descoperite 5 fragmente de ceramică tripoliană. Două din ele, unul decorat cu caneluri și împunsături și altul pictat, au fost găsite în nivelurile culturilor neolitice Surskaia și Nadporojkaia. Trei fragmente, de asemenea ornamentate cu caneluri și pictate, se aflau în nivelul culturii Srednii Stog II și la baza nivelului culturii Jamnaia. Autorii datează importurile acestea la finele fazei Tripolie A și începutul fazei Tripolie B₁₁ (Teleghin, Constantinescu, 1992). După opinia noastră, toate aceste importuri pot fi

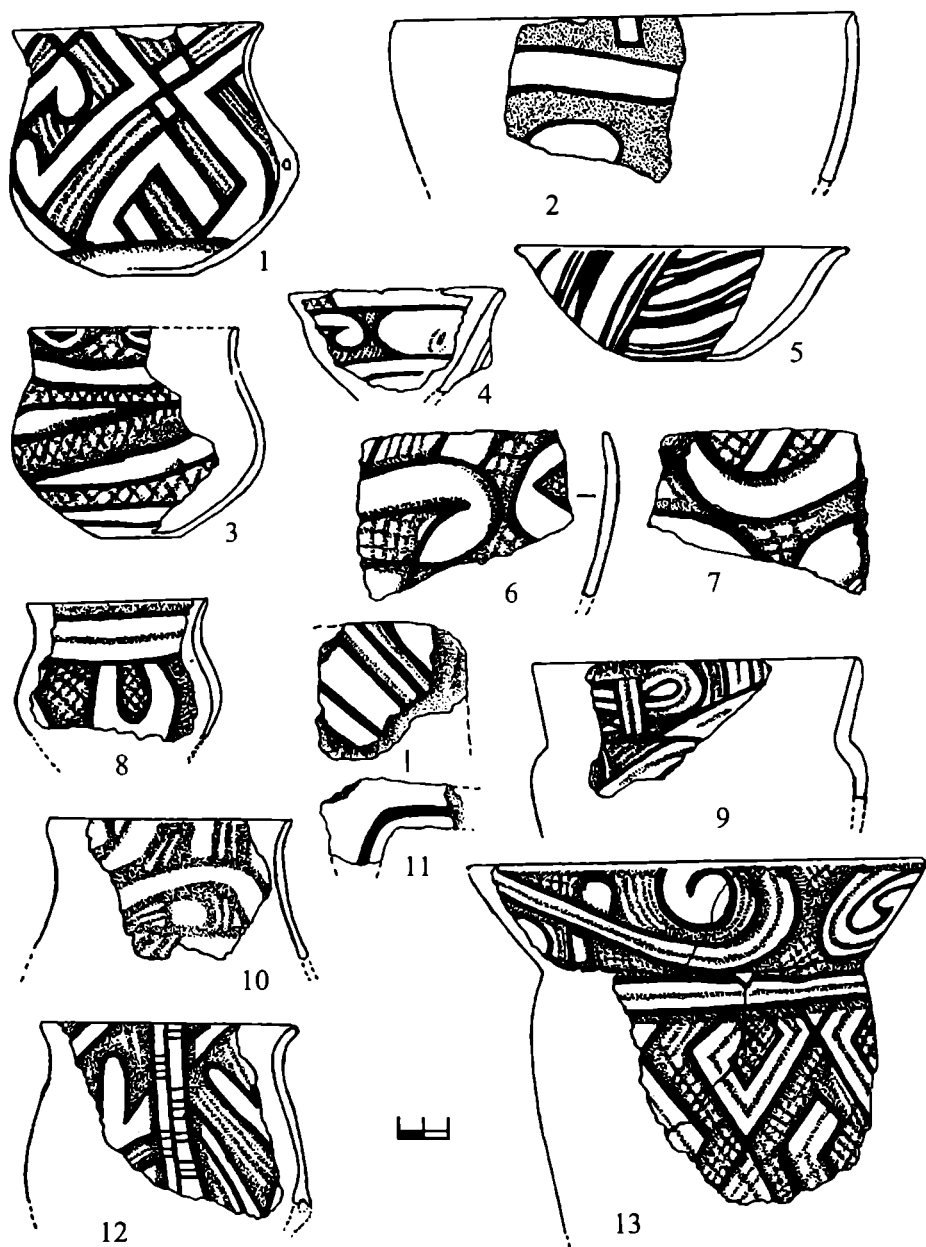

Fig. 7. Jora de Sus. Ceramică pictată.

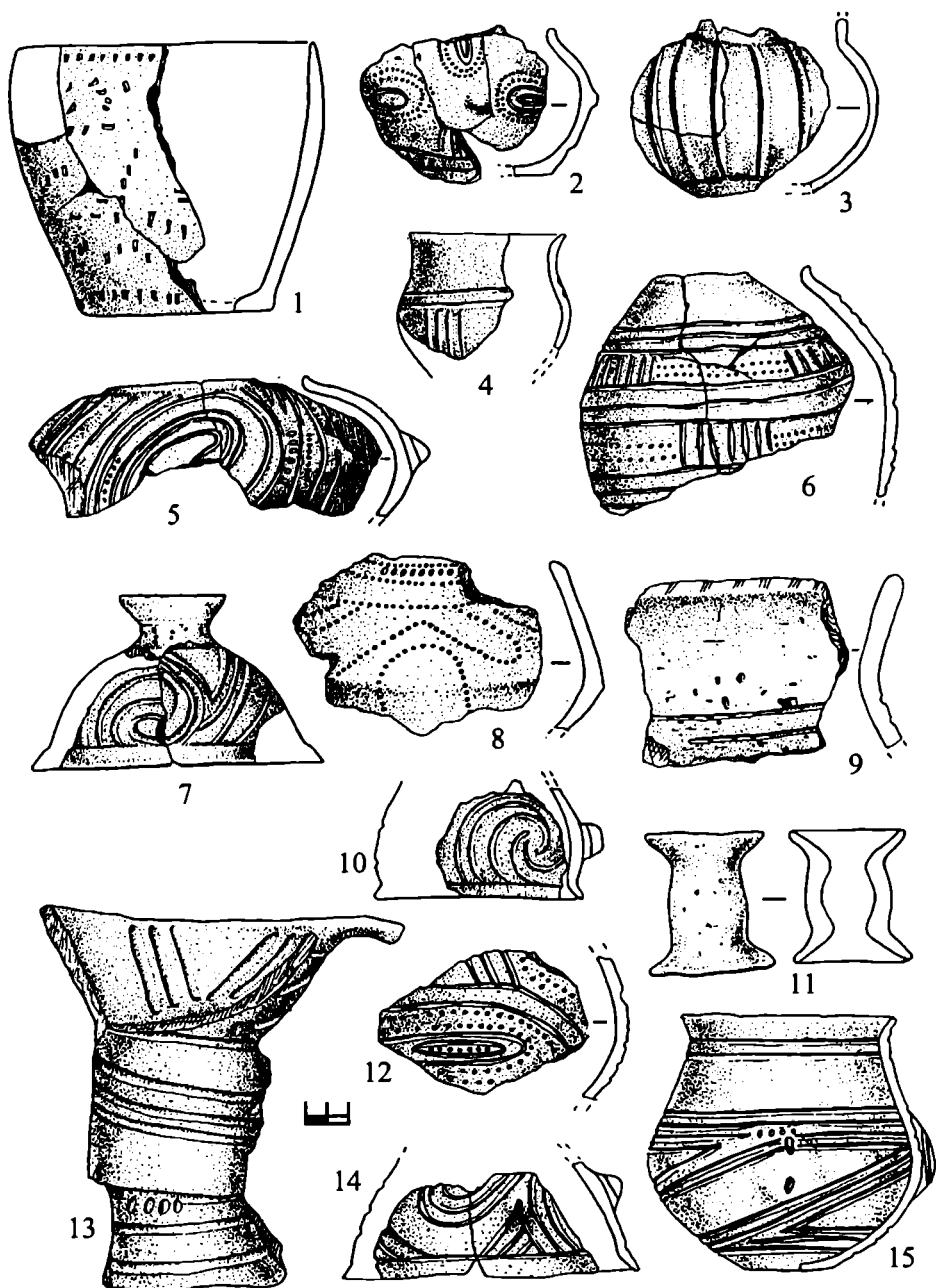

Fig. 8. Jora de Sus. Ceramică.

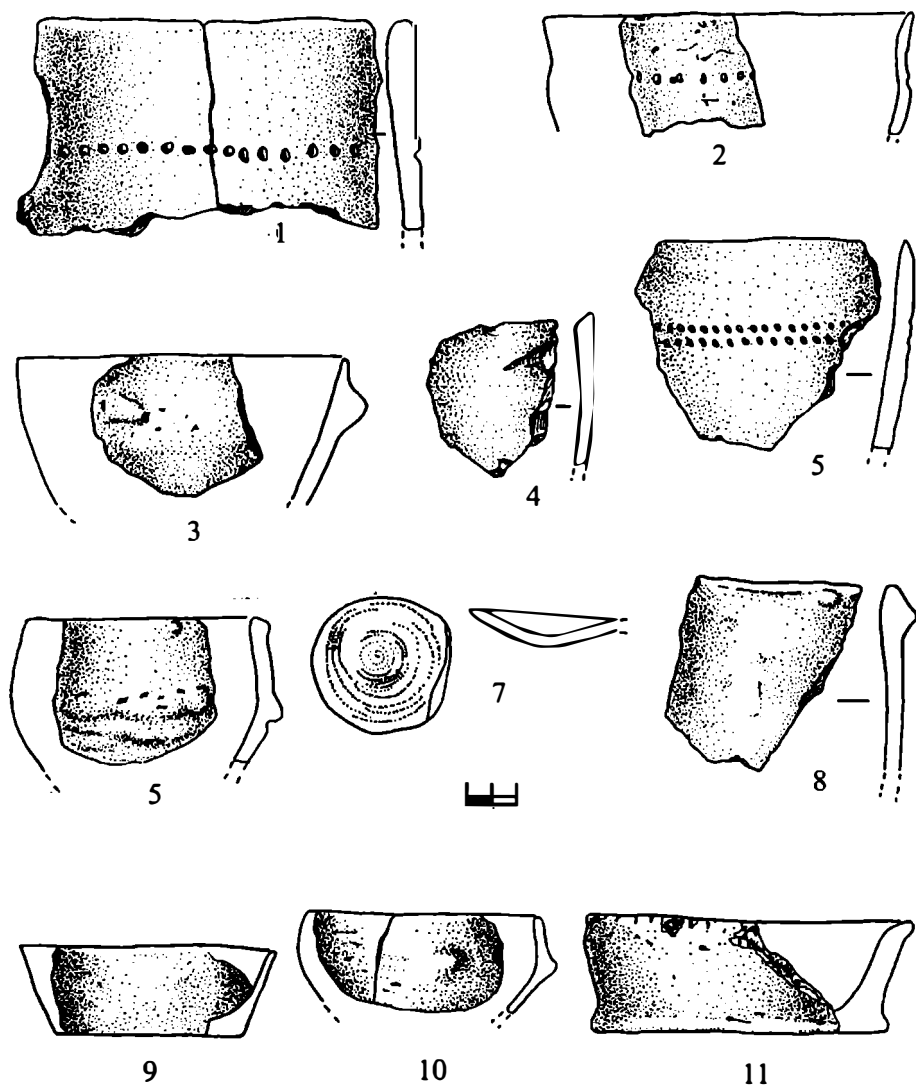

Fig. 9. Jora de Sus. Ceramică grosieră.

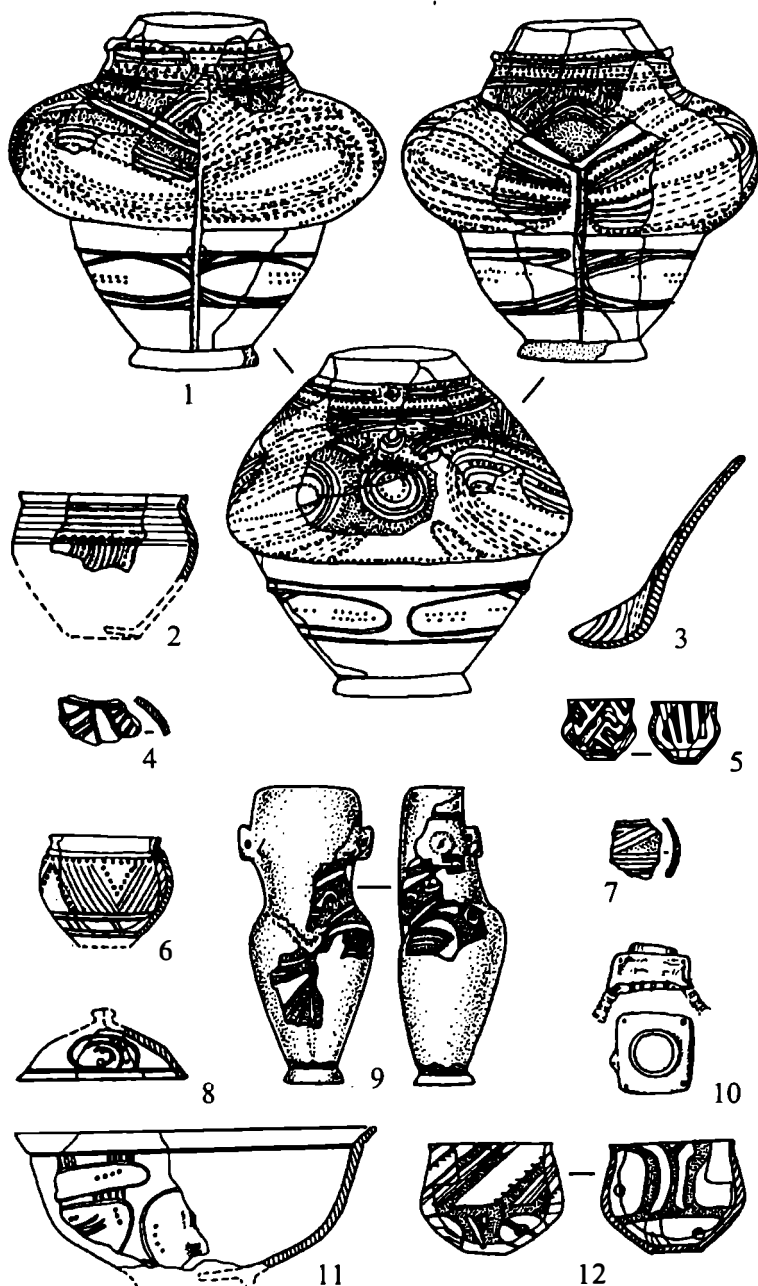

Fig. 10. Ruseștii Noi I. Ceramică (după V.I. Marchevisi).

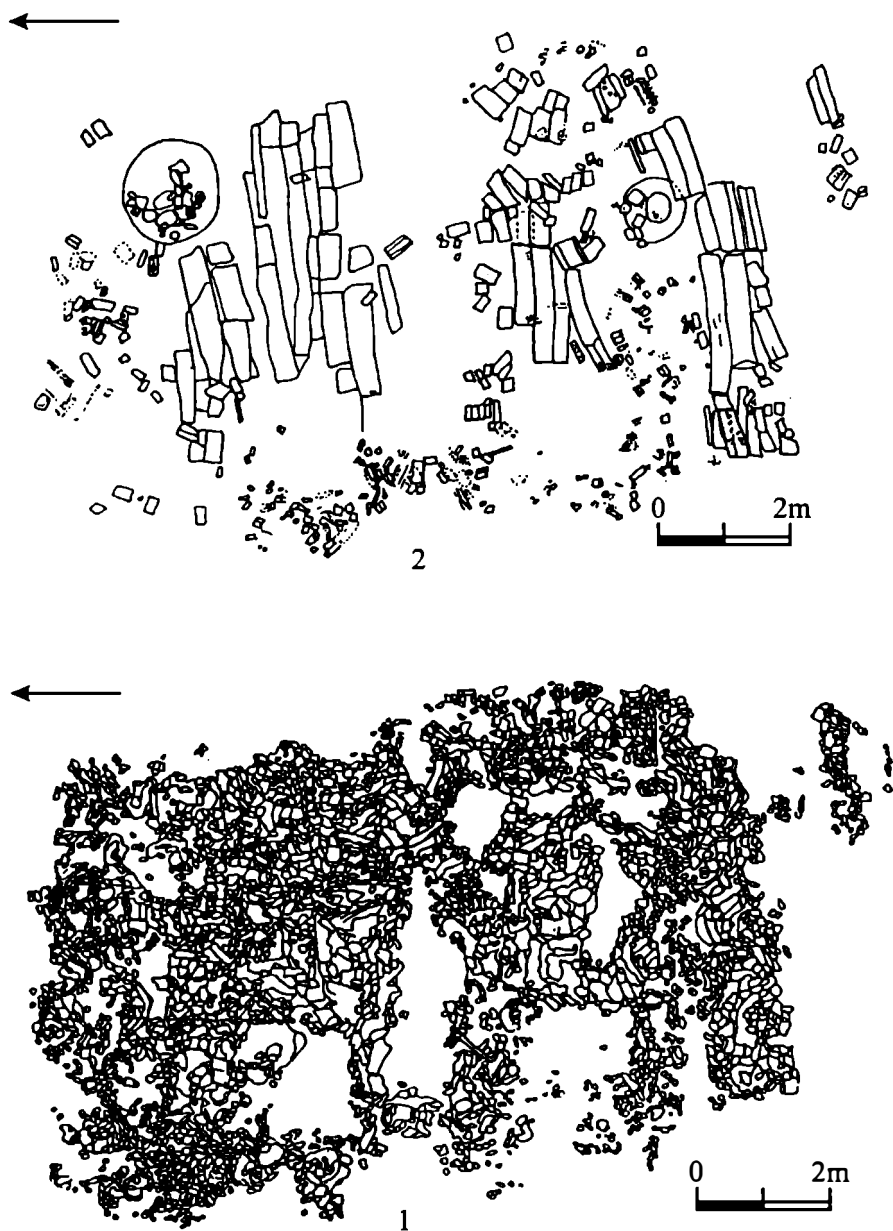

Fig. 11. Duruitoarea Nouă. Planul unei locuințe de suprafață (după E.K. Cernys).

atribuite fazei Tripolie B₁. În stațiunea de la Uspenka din faza Savrani a culturii Bugo-nistrene au fost descoperite câteva fragmente de ceramică tripoliană din faza Tripolie B₁ (Titova, 1983). Importuri ceramice din faza Tripolie B₁ s-au semnalat și în stațiunea culturii Dnepro-Donetsk de la Grini, situată la gura râului Teterev (Teleghin, 1968). În așezarea tripoliană de la Greblea s-a găsit un fragment de ceramică aparținând culturii Dnepro-Donetsk (Cvek, 1980, p. 172). Relațiile cu cultura Lengyel au fost documentate prin descoperirea unui vas de ceramică în așezarea de la Horodnica, punctul Horodișce, din faza Cucuteni A (Cmihov, Cernjakov, 1988, p. 66).

Deosebit de interesantă ni se pare ipoteza avansată de N.V. Ryndina și I.G. Ravic ca rezultat al analizei pieselor de cupru din necropola neolitică plană de la Hvalynsk din bazinul Volgăi, conform căreia operațiile utilizate la forjarea unor piese de metal din această necropolă sunt similare celor din fazele Tripolie A și Tripolie B₁. De asemenea se presupune că centrul tripolian a jucat un rol important nu numai la transmiterea unor piese finite de cupru triburilor de păstori, ci și a unor idei despre prelucrarea cuprului (Ryndina, Ravic, 1987).

CRONOLOGIA ABSOLUTĂ

Pentru cronologia absolută a așezărilor fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ dispunem de date C₁₄ și arheomagnetice. Analiza unei probe de cărbune din stațiunea Polivanov Jar III a indicat data de 3490+70 î.H. (GrN-5134). Stațiunile de la Zarubincy și Krasnostavka au fost date prin metoda arheomagnetică între anii 3500 î.H. și 3400 î.H. (Zagni, Rusakov, 1982). Datele C₁₄ pentru complexul cultural Cucuteni-Tripolie au fost sintetizate într-un studiu de D. Monah. După acest autor, sfârșitul culturii Precucuteni poate fi stabilit între anii 3750-3700 î.H. (Monah, 1987, p. 75). V.G. Zbenovici datează sfârșitul culturii Precucuteni-Tripolie A între anii 3700-3600 î.H. (Zbenovici, 1989, p. 143). Aceste date sunt un *terminus post quem* pentru așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B₁. D. Monah plasează etapele Cucuteni A₃ și A₄ între anii 3400-3200 î.H. (Monah, 1987, p. 76). E.K. Černyš încadrează faza Cucuteni A-Tripolie B₁ între anii 3600-3400 î.H. (Černyš, 1982, p. 191). Așa cum reiese din datele C₁₄ și arheomagnetice publicate până în prezent, ni se pare mai verosimilă datarea fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ între anii 3700/3600-3400 î.H.

ÎNDELETNICIRILE

Ocupațiile de bază ale comunităților civilizației Cucuteni-Tripolie în general și a celor din prima ei fază de dezvoltare au fost cultivarea plantelor și creșterea animalelor domestice. După cum am subliniat mai sus, la prelucrarea solului triburile acestei faze au folosit trei tipuri de săpăligi lucrate din corn de cerb și mai rar din silicolit. Piese componente pentru seceri sunt lucrate, de regulă, pe lame prismatice retușate pe latura activă. În complexe de unelte ele constituie la Jora de Sus 2,6%, la Polivanov Jar III 12%, Berezovskaia GES 2,9% din numărul total de unelte.

În urma cercetărilor paleobotanice în așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ au fost identificate următoarele specii de cereale: *Triticum monococcum*, *Tr. dicoccum*, *Tr.*

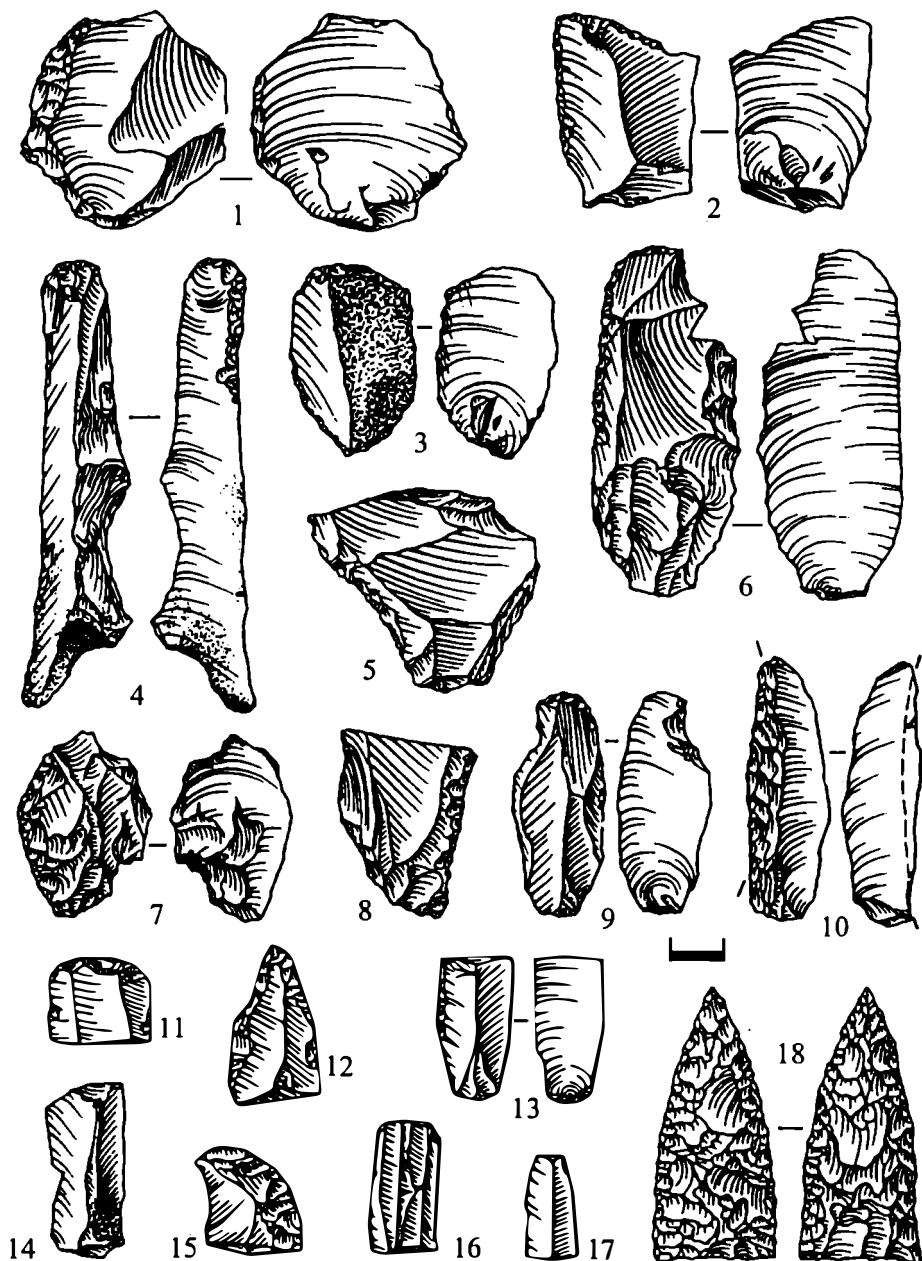

Fig. 12. Putinești II. Piese de silex din L1 (Cucuteni A).

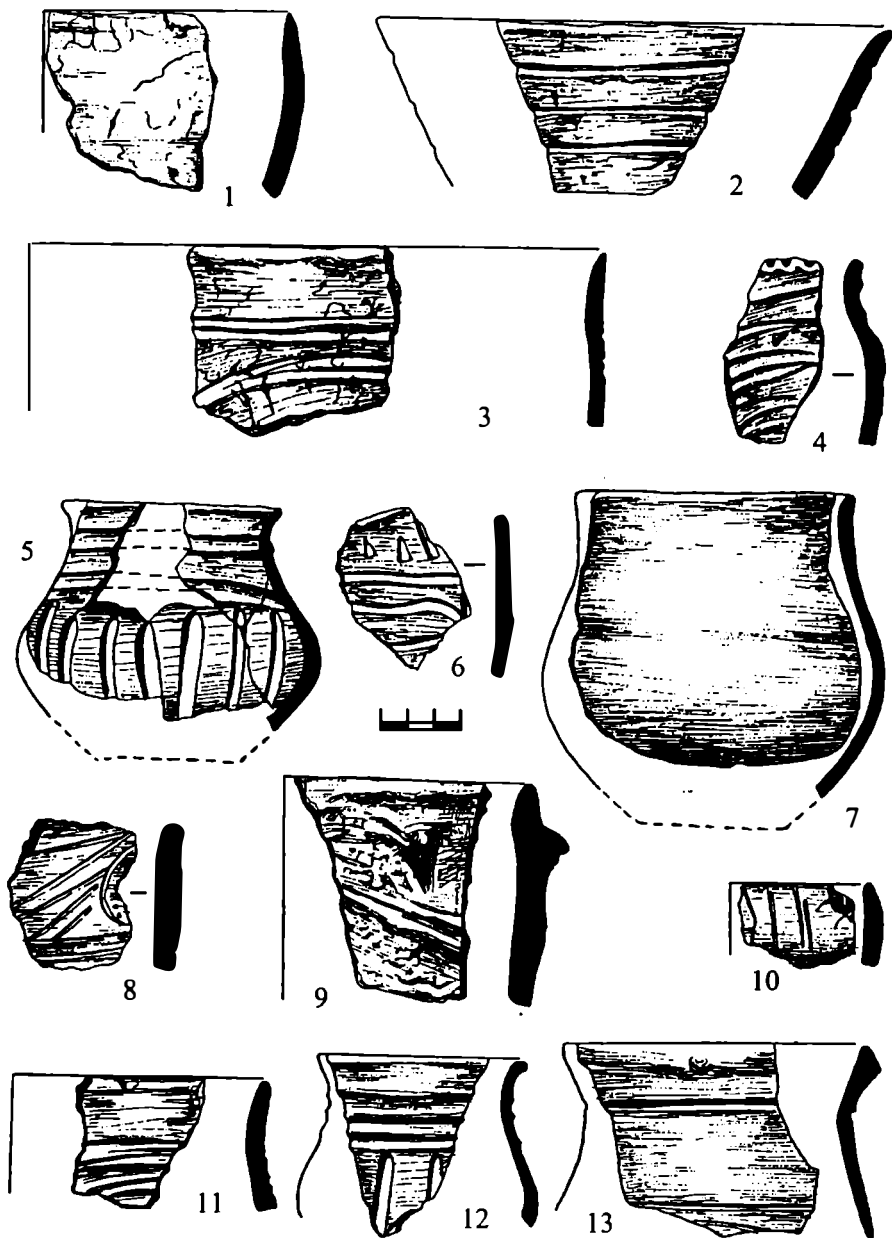

Fig. 13. Putinești II. Ceramică din nivelurile Precucuteni III (5, 8, 10) și Cucuteni A.

spelta, *Tr. aestivum-compactum* și *Hordeum vulgare* var. *nudum*, precum și *H. vulgare* (Jora de Sus, Bulboci, Polivanov Jar III, Țipordei, Ruseștii Noi I). După Z. Janusevič, dintre speciile menționate comunitățile culturii Cucuteni-Tripolie cultivau mai des *Triticum dicoccum* și *Hordeum vulgare* var. *nudum* (Janusevic, 1976). Un interes deosebit îl prezintă descoperirea la Ruseștii Noi I a amprentelor de sămăburi de zarzăre, cais, prun și a semințelor de viță-de-vie cultivată care, probabil, creșteau pe lângă case (Janusevič, 1976).

A doua ocupație a triburilor fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ a fost creșterea animalelor domestice. În loturile de oase recuperate în timpul săpăturilor au fost identificate următoarele mamifere: *Bos taurus*, care ocupă primul loc, urmat de *ovicaprine*, *Sus scrofa domestica*, *Equus* (formă domestică) și *Canis familiaris*. *Bos taurus*, din numărul total de indivizi, la Berezovskaia GES constituia 44,5%, *ovicaprinele* 22,2%, *porcinele* 22,2% și *calul domestic* 11,1% (Calkin, 1970), la Ruseștii Noi I *bovinele* 31,5%, *ovicaprinele* 19,4%, *porcinele* 16,4% și *calul* 11,5% (Sorokin, 1991, p. 122). Reținem procentul relativ înalt de oase de cal domestic din stațiunile analizate. Oasele de animale domestice, după numărul de indivizi, indică la Berezovskaia GES 49,4%, iar cele sălbatice 50,6%, în timp ce la Ruseștii Noi I corespund cu 78,8% și respectiv 21,2%.

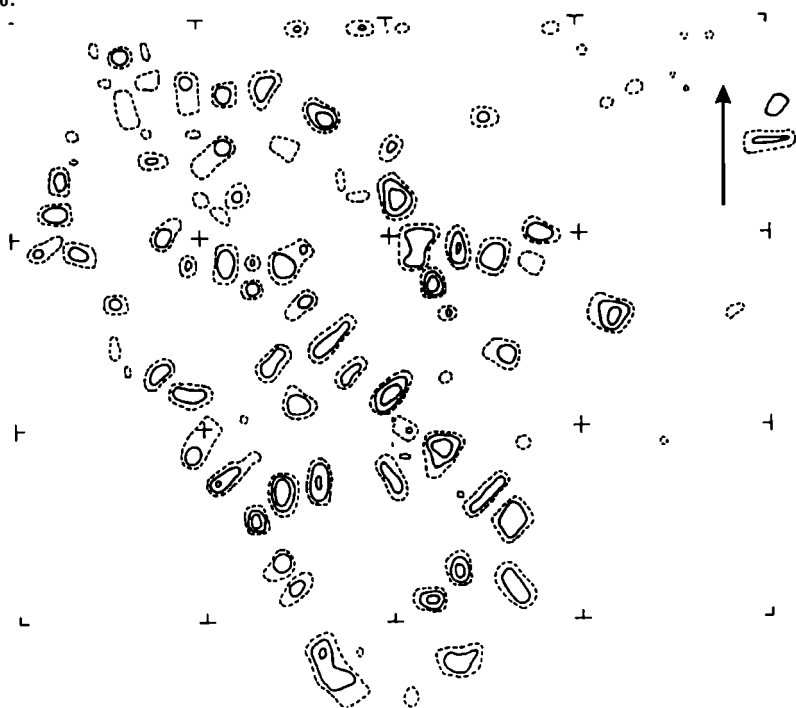

Fig. 14. Putinești III. Planul așezării.

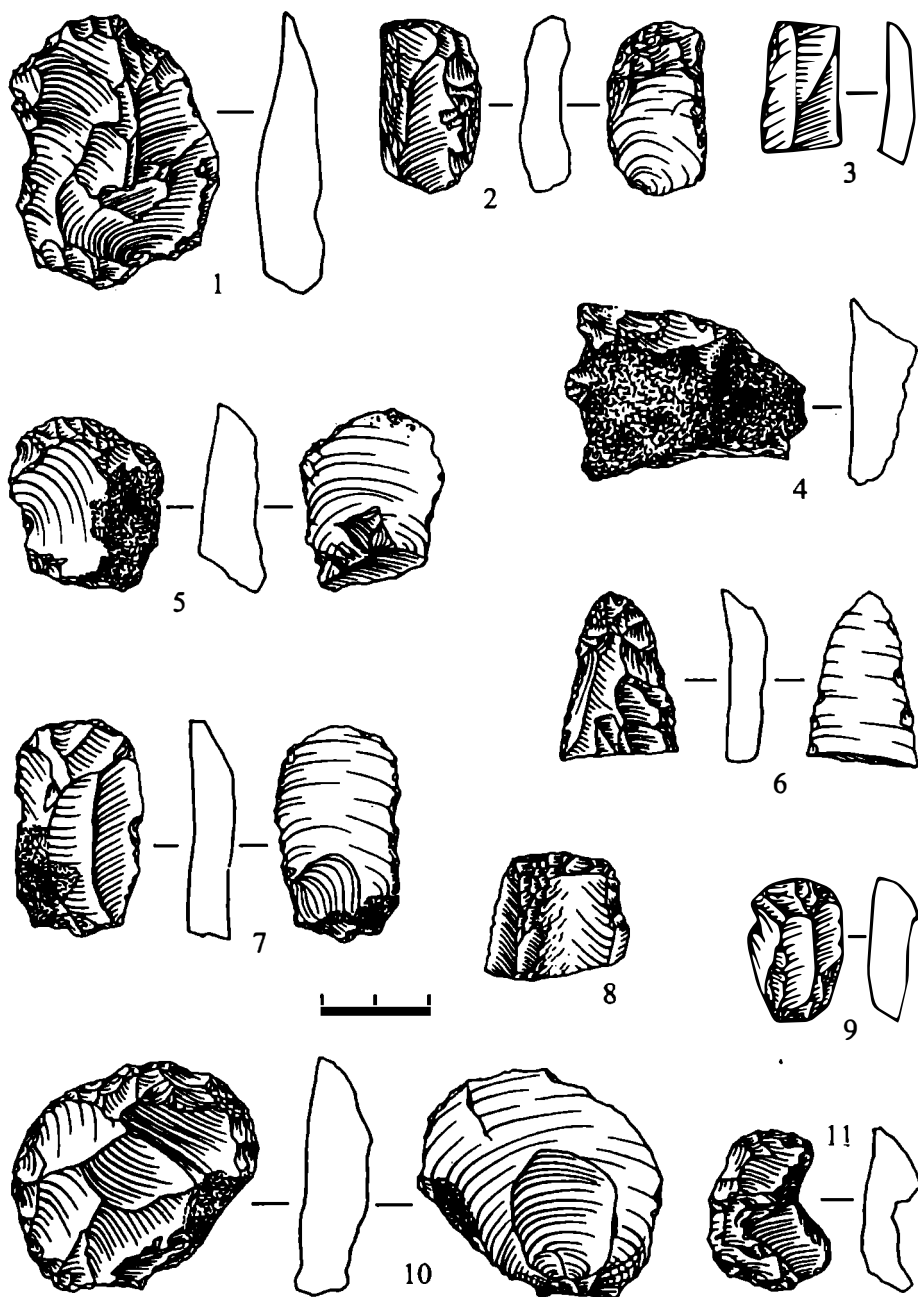

Fig. 15. Putinești III. Piese de silex.

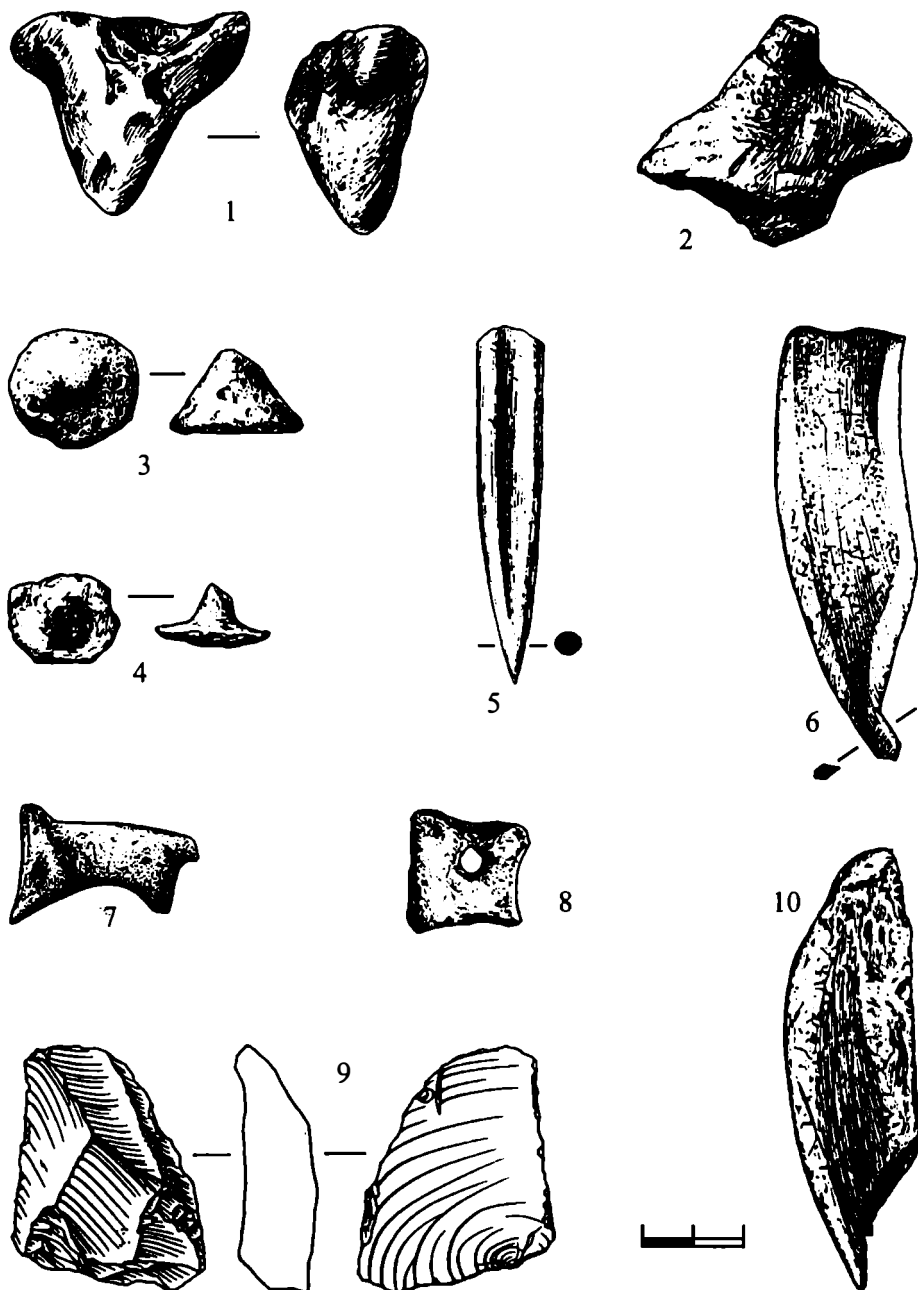

Fig. 16. Putinești III. Diverse materiale Cucuteni A.

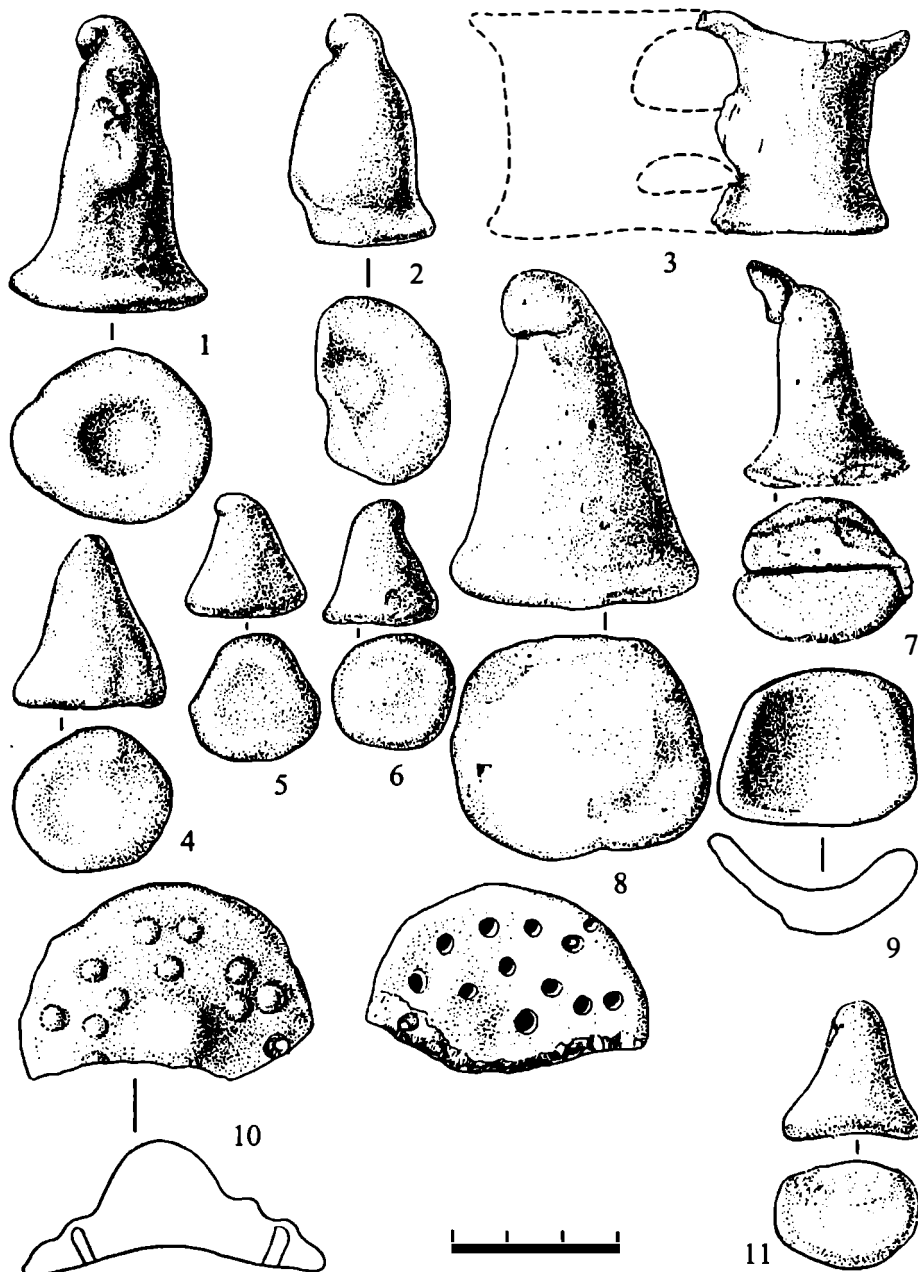

Fig. 17. Putinești III. Piese de lut.

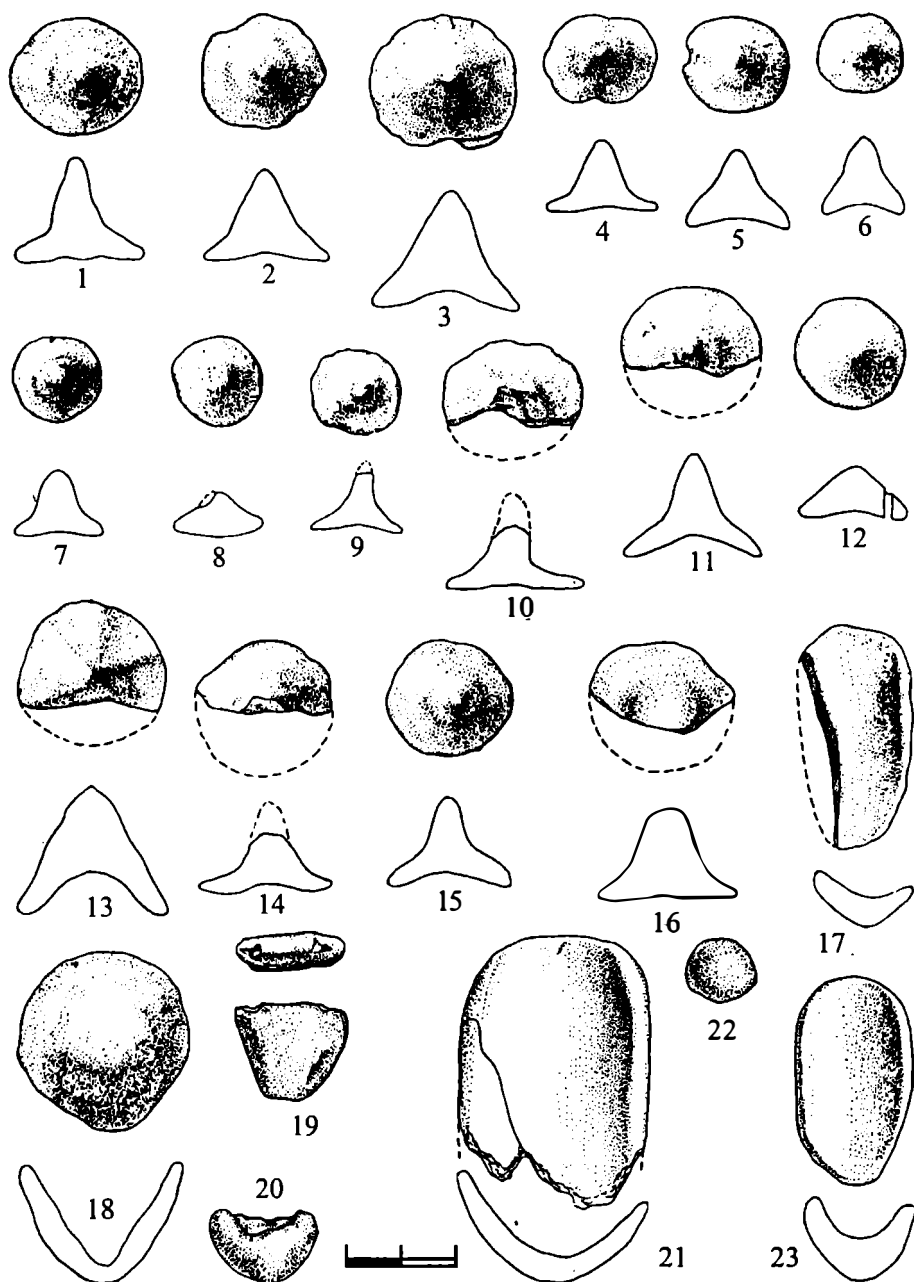

Fig. 18. Putinești III. Piese de lut.

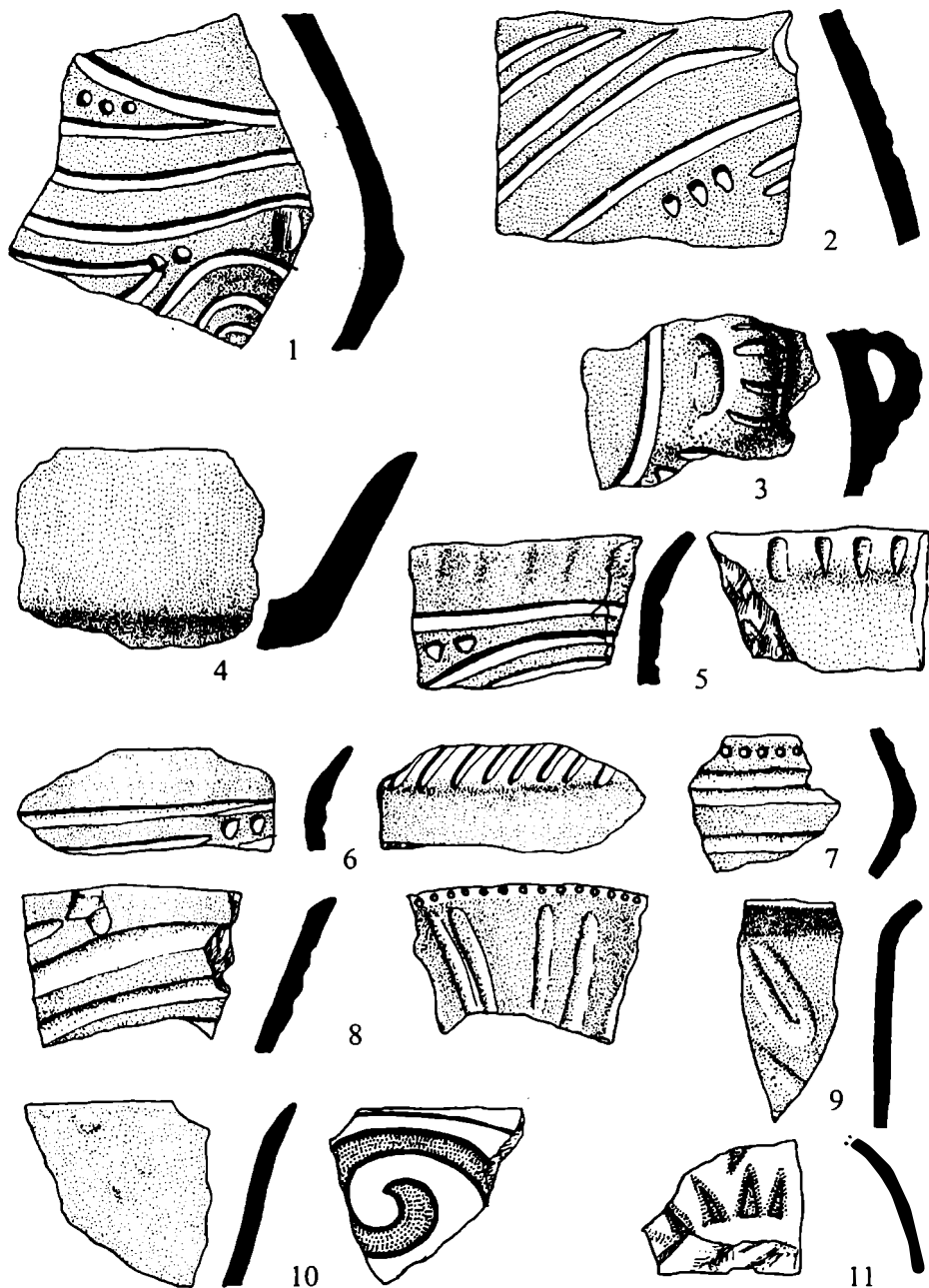

Fig. 19. Fragmente ceramice de la Bulboci (1-7) și Corpaci (8-11).

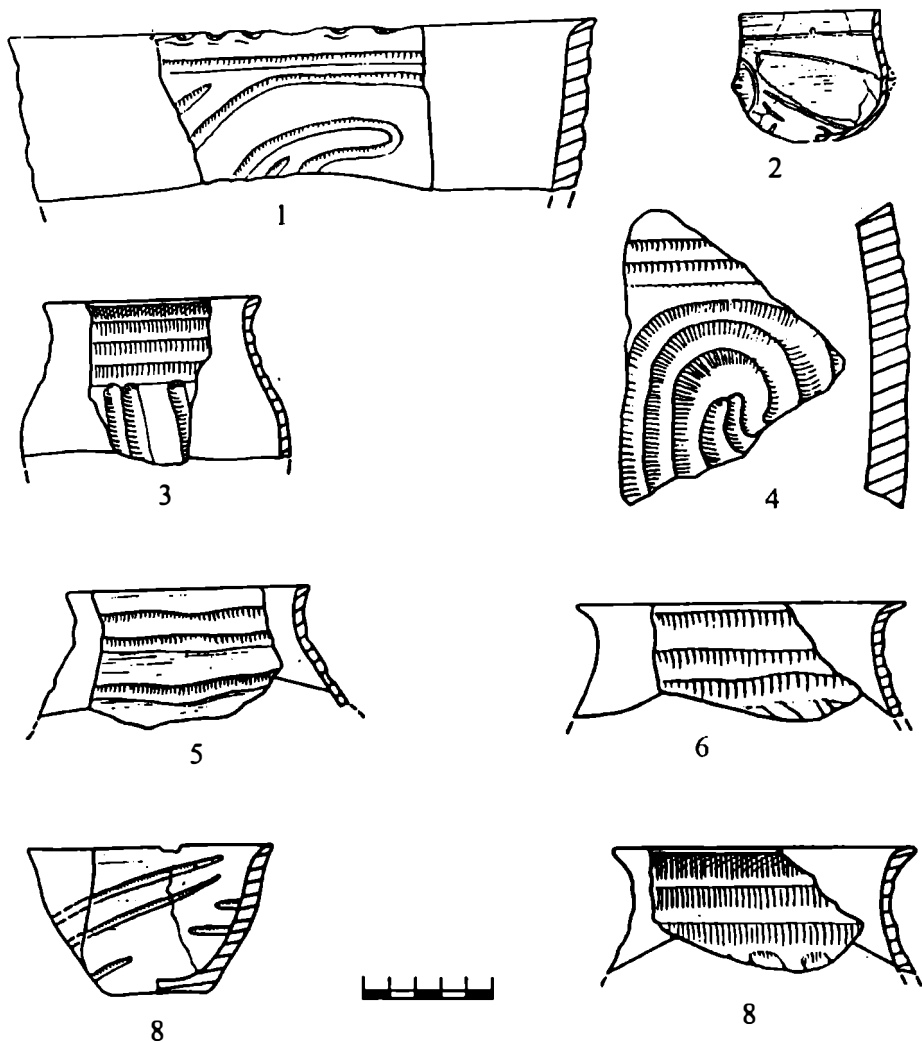

Fig. 20. Mereșeuca, punctul Cetățuia. Ceramică din nivelul Cucuteni A.

Harta nr.1 . Așezările Cucuteni A din Republica Moldova. Lista așezărilor.

1. Bălții Noi; 2. Berlinți; 3. Bogdănești; 4. Briceni I; 5. Briceni II; 6. Briceni III; 7. Caracușenii Vechi; 8. Lipcani; 9. Pererâta;
10. Cuhureștii de Jos, Tipordei; 11. Hristovoia III; 12. Japca, Bursuc; 13. Vălcineț; 14. Cernoleuca; 15. Climăuți I; 16. Moșana I;
17. Moșana II; 18. Nicoren; 19. Taul; 20. Hăsnășenii Mari I; 21. Hăsnășenii Mari II; 22. Sofia III; 23. Brânzeni, Badragii Noi I;
24. Brânzeni, Badragii Vechi IX; 25. Brânzeni, Brânzeni IV; 26. Corpaci I; 27. Cuconeștii Vechi I; 28. Cupcini; 29. Gașpar I;
30. Terebna; 31. Târnova; 32. Ghindești, Hârtop; 33. Nicolaevca; 34. Putinești II; 35. Putinești III; 36. Rădulenii Vechi I;
37. Camenca, Butești I; 38. Cobani; 39. Fundurii Vechi, Fundurii Noi III; 40. Sturzești; 41. Horodca, Horodca Mare;
42. Ruseștii Noi I; 43. Cepeleuți I; 44. Dângeni IV; 45. Mereșeuca I; 46. Jora de Mijloc, Jora de Sus; 47. Pohorniceni;
48. Trebujeni; 49. Jura; 50. Popenchi; 51. Sovietskoe, Vasilevca; 52. Alexandrești, Cucuștii Vechi; 53. Corlăteni; 54. Costești;
55. Costești VI; 56. Duruitoarea I; 57. Duruitoarea II; 58. Pelinia IV; 59. Pociumbeni, Druța I; 60. Pociumbeni, Druța VI;
61. Pociumbeni I; 62. Sturzeni; 63. Văratice, Costeștii Noi; 64. Văratice, Duruitoarea Nouă; 65. Văratice VI; 66. Echimăuți;
67. Rezina, Stohnala I; 68. Alexăndreni; 69. Tăpălești; 70. Bilicenii Vechi VIII; 71. Bilicenii Vechi X; 72. Sângerei Noi;
73. Bulboci I; 74. Bulboci II; 75. Cremenclug II; 76. Cremenclug, Sobari; 77. Hriștic, Zastâncă; 78. Rădi-Cereșnovăț I;
79. Rublenița; 80. Schineni, Schinenii Noi; 81. Slobozia-Vărăncău IV; 82. Soroca; 83. Soroca; 84. Soroca; 85. Vădeni I;
86. Volovița III; 87. Hîlgeni I; 88. Hîlgeni II; 89. Poiana I; 90. Măgurele; 91. Mănoilești, Rezina.

Ocupația următoare ca importanță, vânătoarea, a jucat un rol destul de însemnat în economia comunităților fazei Cucuteni A-Tripolie B₁. A fost documentată sigur vânătoarea următoarelor animale: *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Lepus europaeus*, *Bos primigenius*, *Sus scrofa ferus*, *Alces alces*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Ursus arctos*, *Meles meles*, *Bison bonasus*, *Castor fiber* ș.a. (David, 1982).

Purtătorii fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ practicau în mod obișnuit pescuitul. Oase de pește au fost descoperite la Jora de Sus (David, 1986), cârlige de cupru și os s-au găsit la Ruseștii Noi I, Duruitoarea Nouă ș.a. O altă ocupație secundară practică de aceste comunități era culesul, documentat prin amprente de sămburi de coarne (Jora de Sus), ghindă de stejar ș.a., valve de scoici de apă dulce și melci (Jora de Sus). La Jora de Sus au fost descoperite peste 4000 de valve de scoici.

În cadrul îndeletnicirilor triburilor fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ se evidențiază unele deosebiri locale. În economia comunității de la Polivanov Jar III rolul principal îl dețineau cultivarea plantelor și creșterea animalelor domestice, în subsidiar aflându-se vânătoarea. La Berezovskaia GES predominau creșterea animalelor domestice și vânătoarea, în timp ce cultivarea plantelor avea un rol secundar. În complexul de unelte al acestei așezări prevalează instrumentele utilizate la creșterea animalelor și vânătoare (21,8% din numărul total) și numai 4,25% pentru agricultură (Korobkova, 1987, p. 268). În economia comunității de la Jora de Sus rolul principal îl dețineau cultivarea plantelor, vânătoarea având un rol important, iar creșterea animalelor fiind o ramură secundară. Uneltele agricole constituie 14,1%, în timp ce cele folosite la creșterea animalelor și pentru vânătoare ating doar 4%. Totuși, în lotul de oase predominau cele de animale sălbatice (Sorokin, 1991, p. 131).

REPERTORIUL AȘEZĂRILOR FAZEI CUCUTENI A-TRIPOLIE B₁ DIN UCRAINA

A. Regiunea Čerkassy

X. Raionul Manovka

9. S.R. **Krasnostavka**. Așezarea se găsește la marginea de SV a satului pe un promontoriu format de râul Rudoi și de un afluent al său și ocupă o suprafață de aproximativ 5 ha. Resturile de construcții se observă la suprafața promontoriului la o distanță de 20-25 m unele față de altele. A fost semnalată în anul 1928. Cercetată prin săpături de E. Kričevski în anul 1940, materialele obținute fiind publicate mai târziu de T.D. Belanovskaja. Investigațiile au fost reluate de E.V. Cvek în anii 1974-1975. Au fost degajate resturile unor locuințe de suprafață și de bordeie. Au fost descoperite, după E.V. Cvek, "importuri ceramice" din cadrul culturii Gumelnița. Așezarea a fost datată prin metoda arheomagnetică la 3400 î.H. Bibl. *Belanovskaja*, 1957, p. 31-39; Cvek, 1980, p. 167-172; Zagnij, Rusakov, 1982, p. 123.

XIII. Raionul Talnoe

2. S. R. **Čižovka**. În apropierea satului se află o stațiune din faza Tripolie B₁. Bibl. Cvek, 1980, p. 171.
12. S.R. **Lesovoe**. În apropierea satului a fost semnalată o așezare din faza Tripolie B₁. Bibl. Cvek, Savčenko, 1986.

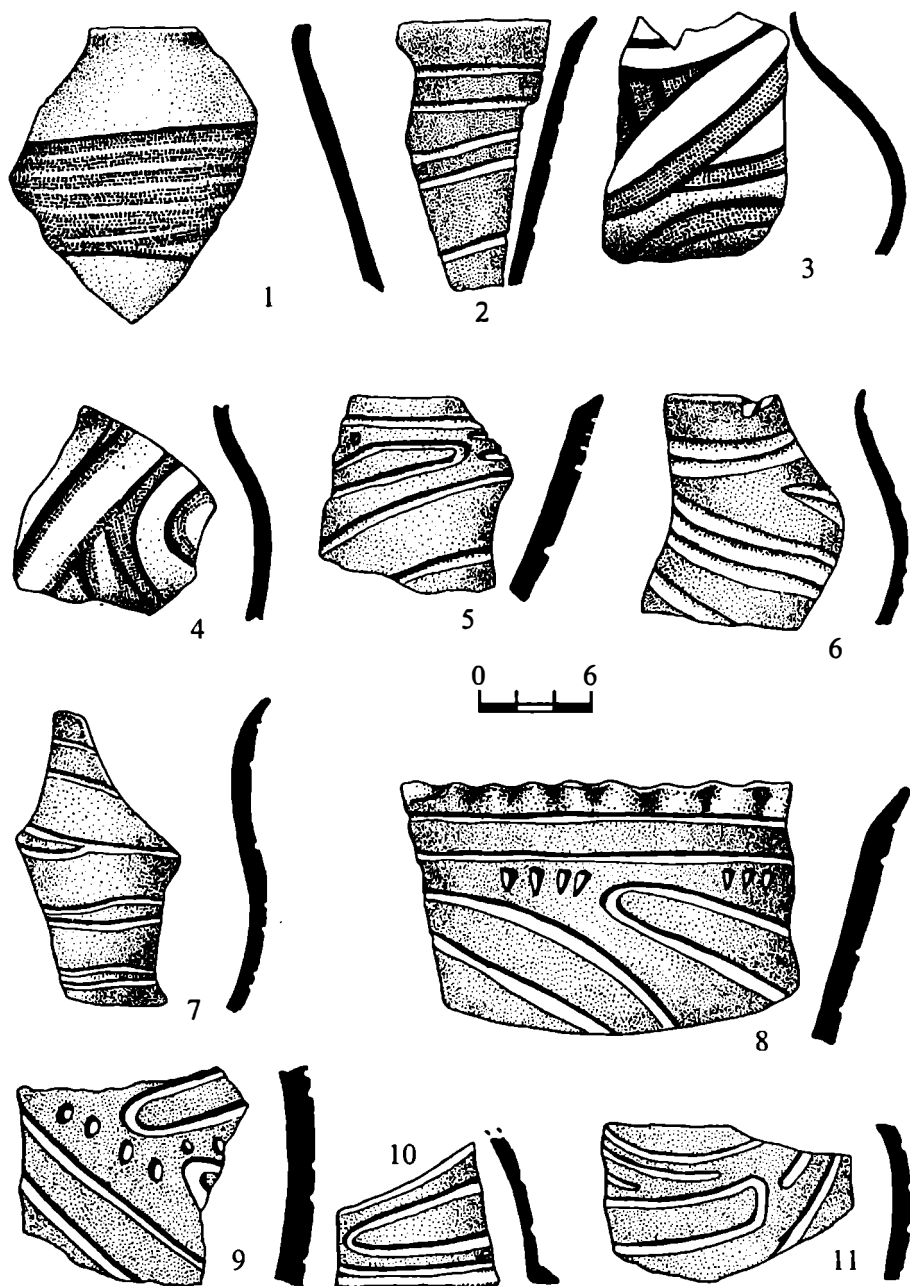

Fig. 21. Butești I. Ceramică.

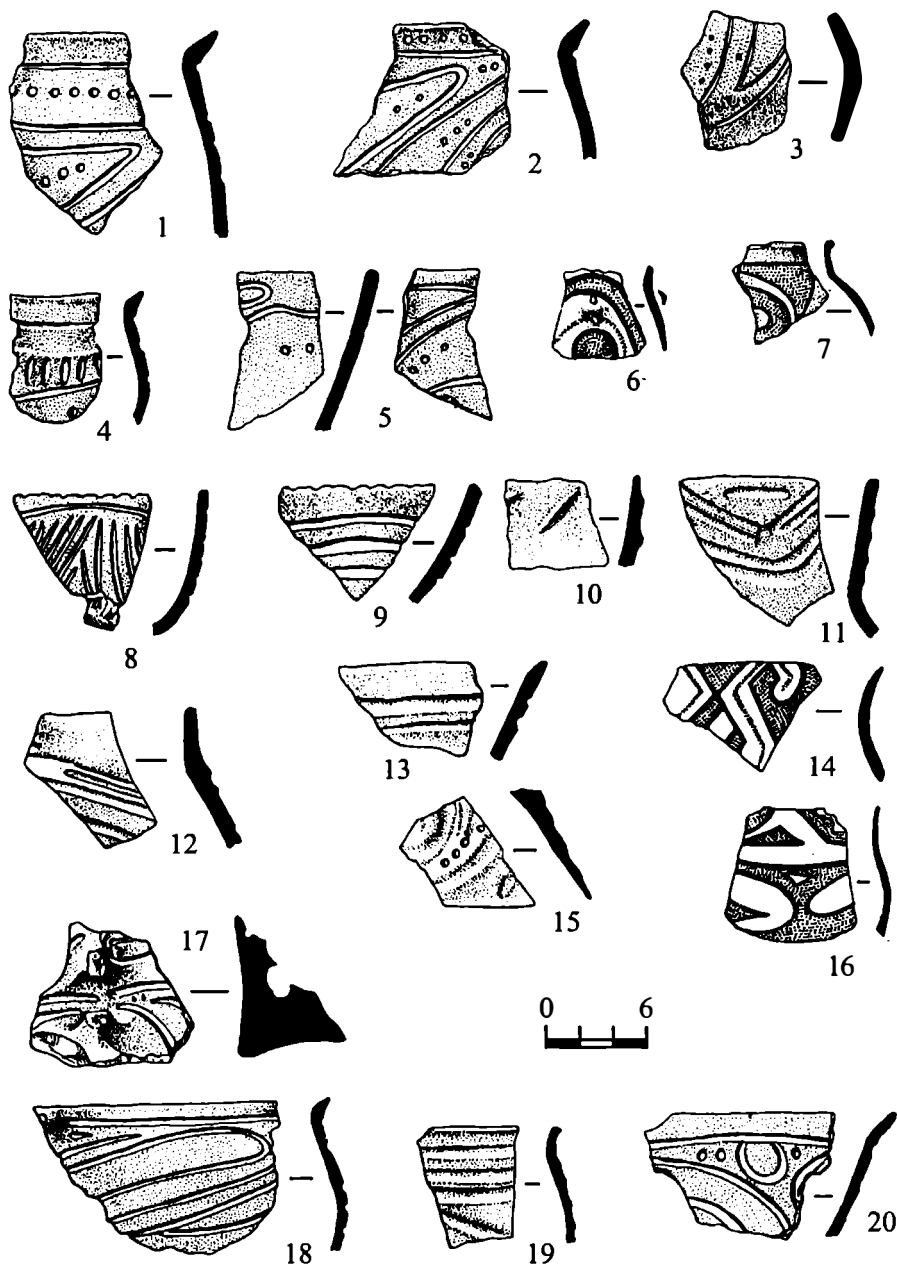

Fig. 22. Fragmente de ceramică din așezările Druta I (1-5),
Cucuteni-Veseli I (6-16) și Polina (17-20).

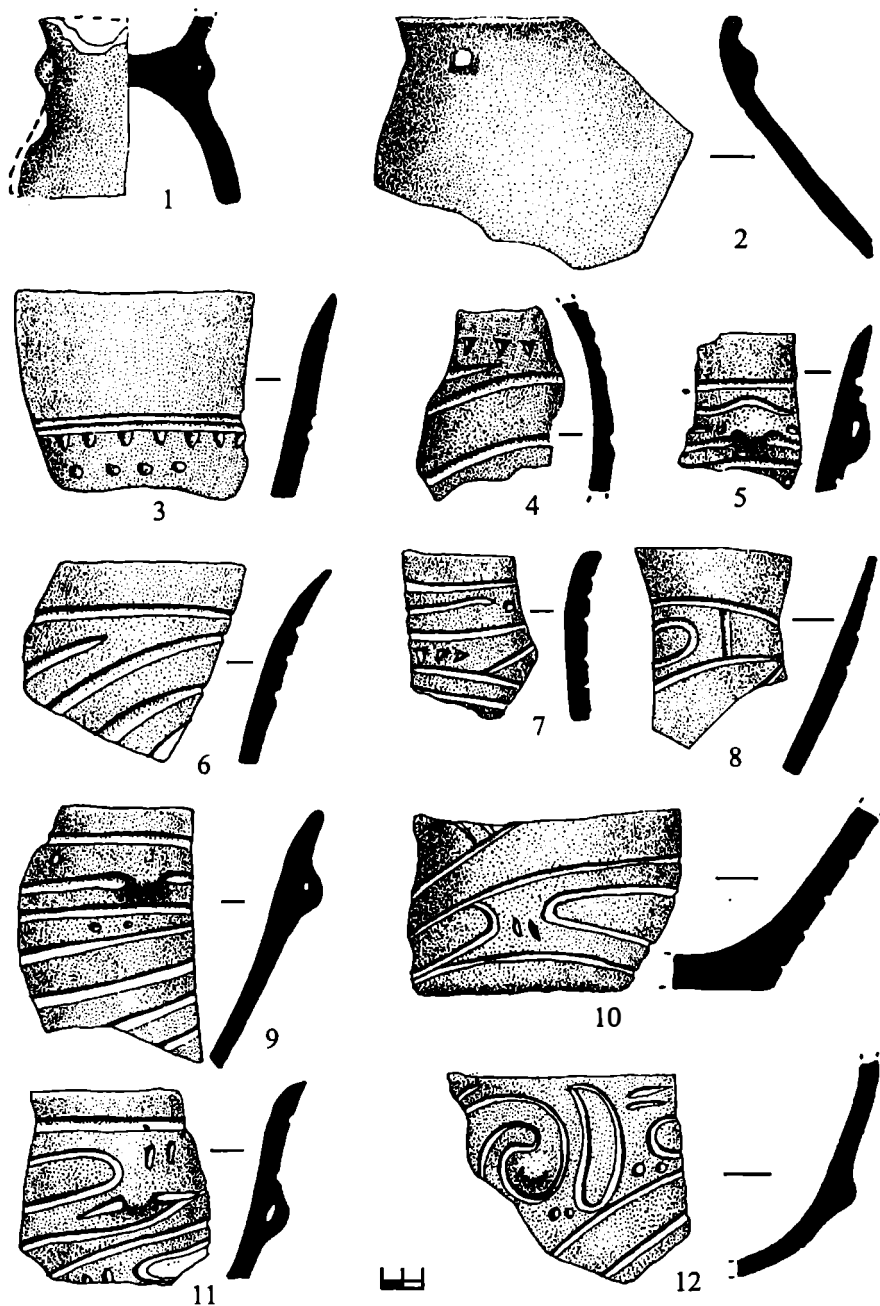

Fig. 23. Butești I. Ceramică.

16. S.R. **Onoprievka**. Așezarea Onoprievka I a fost descoperită și cercetată prin săpături sistematice de expediția condusă de E.V. Cvek în anii 1983-1985. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 30 ha. Au fost degajate vestigiile a două locuințe de suprafață, dintre care una avea dimensiunile de 90 m². În L1, în afară de alt inventar, au mai fost descoperite 40 de unelte de muncă de diferite tipuri, utilizate la prelucrarea lemnului (determinările traseologice au fost efectuate de G.F. Korobkova). T.N. Gubskaja-Lyzi presupune că L1 aparține unui meșter lemnar.
Bibl. *Cvek, Savchenko*, 1986; *Cvek*, 1987; *Gubskaja-Lyzi*, 1990, p. 121.
22. Orașul **Tarașcia**. La marginea orașului a fost semnalată o așezare din faza Tripolie B₁ atribuită de E.V. Cvek aspectului Krasnostavka.
Bibl. *Cvek*, 1984, p. 337; 1992.
27. S.R. **Zarubincy**. Stațiunea se găsește la 2 km SE de sat și e situată pe un promontoriu înalt de pe malul drept al râului Gornyi Tikič. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 3 ha. A fost cercetată prin săpături de E.V. Cvek. Au fost degajate resturile unei locuințe de formă rectangulară (6x4 m). Complexul ceramic constă din trei categorii: grosieră, cu decor canelat și incizat. Prin metoda arheomagnetică așezarea a fost datată la 3500 î.H. Ea a fost atribuită de E.V. Cvek aspectului regional Borisovka.
Bibl. *Cvek*, 1980, p. 164-167; *Zagnij, Rusakov*, 1982, p. 123.

XIV. Raionul Uman

14. S.R. **Kolodistoe**. Situl se află pe terasa a doua a râului Sinica (afluent pe stânga al Bugului de Sud) la înălțimea de 6 m de la nivelul apei. A fost descoperit de colaboratorii Muzeului din Uman în anul 1926, care au și efectuat săpături (72 m²). Au fost depistate bucăți de lut ars, așchii de silex, ceramică. După cum a subliniat T.S. Passek, în complexul ceramic se întâlnesc elemente decorative similare celor de la Borisovka.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 81-82.

B. Regiunea Cernăuți

II. Raionul Hotin

3. S.R. **Darabani**. Sit cu mai multe nivele de locuire. Se găsește în punctul Zamcisco și a fost semnalat în timpul primului război mondial. Săpături sistematice a efectuat C. Ambrojevici în perioada interbelică și în anul 1942. Au fost descoperite vestigiile locuințelor de tipul semibordeielor. În anul 1948, T.S. Passek a sondat așezarea. Nivelul inferior aparține fazei Cucuteni A.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933, 1944; *Passek*, 1935, 1961.
4. S.R. **Kaplievka**. Stațiunea se află în punctul Lysyi Gorb și e situată pe un promontoriu limitat pe două laturi de râpi, pe fundul cărora curg pâraie. A fost recoltată ceramică pictată policrom din faza Cucuteni A.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 21-22.
4. S.R. **Kaplievka**. Situl se găsește în punctul Reaboi-Jar și e situat pe un promontoriu. A fost descoperit de expediția condusă de T.S. Passek.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 21.

III. Raionul Kelmenty

4. S.R. **Konovka**. În punctul Bavki se află o stațiune din faza Cucuteni A descoperită de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1948. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM (numărul de inventar 753).

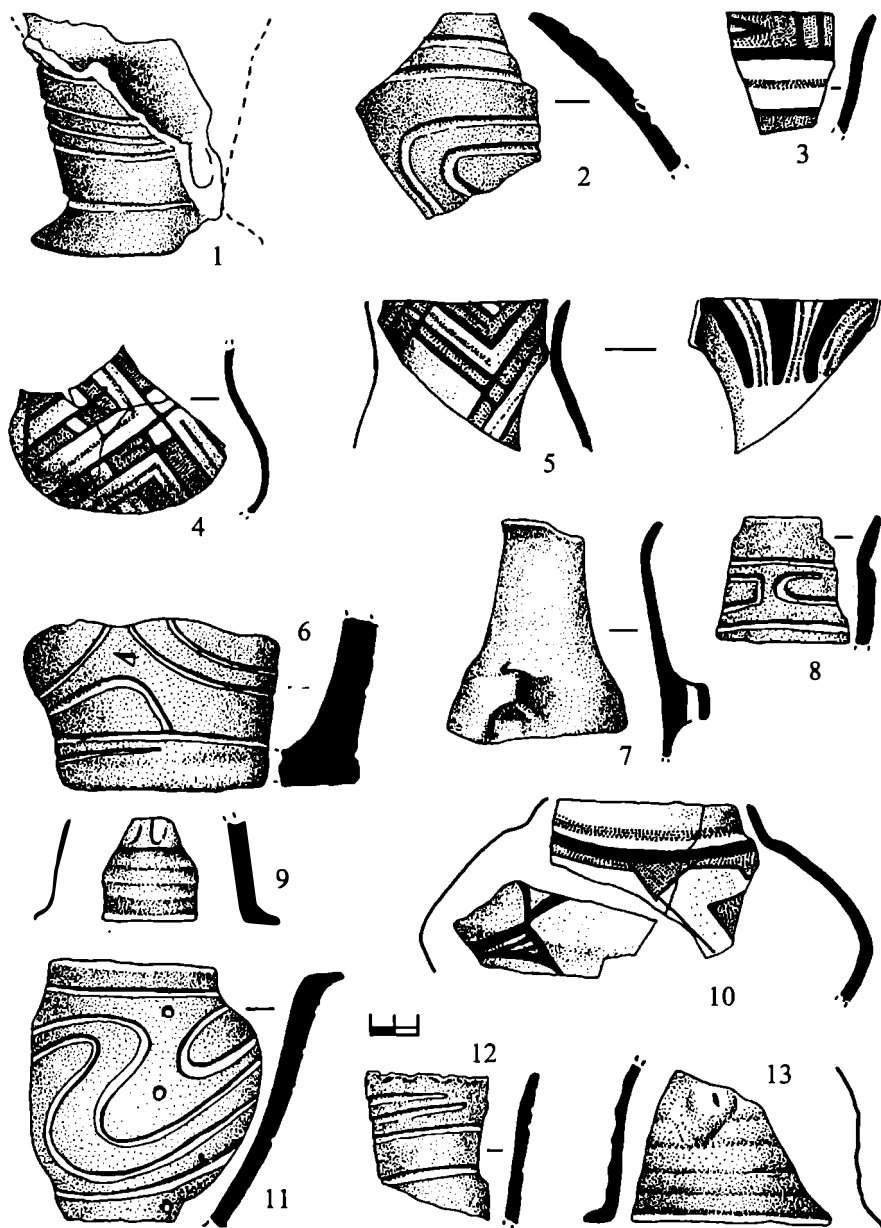

Fig. 24. Fragmente de ceramică din stațiunile Bulboci I (1-3), Soroca I (4-5), Cobani (8, 12, 13), Brânzeni IV (7, 10), Caracușenii Vechi (6, 9), Alexandreni (11).

8. **Komarovo.** Așezarea se află la NV de sat, în aval, pe malul Nistrului, în punctul Krinički II și este situată pe un promontoriu. Au fost recoltate fragmente de ceramică cu decor incizat, canelat, pictate policrom, piese de silex (nuclee prismatice), gratoare pe așchii, piese componente pentru seceri pe lame etc. Unele fragmente ceramice cu ornament canelat au interspațiile vopsite cu culoare roșie crudă.
Bibl. *Passek*, 1961, p. 23-24.
8. **S.R. Komarovo.** Situl cu resturi culturale din mai multe perioade istorice se găsește în punctul Polivanov Jar din apropierea satului și este situat pe un promontoriu de pe malul drept al Nistrului, la 100 m altitudine de la nivelul apei. Pe două laturi este limitat de râpi adânci. A fost cercetat prin săpături metodice de T.S. Passek în anii 1949-1951. Nivelul inferior (Polivanov Jar III) aparține fazei Cucuteni A, care, după T.A. Popova, are două orizonturi de construcții. În orizontul Polivanov Jar III a fost degajată o locuință de suprafață (L1) cu dimensiunile de 20 x 10 – 12 m, divizată în două camere. În cea de V se aflau resturile unui cuptor, iar în cea de E a două cuptoare. După T.A. Popova, între cuptoare s-a descoperit un “atelier” de prelucrare a silexului. În al doilea orizont au fost depistate vestigiile unui semibordei cu dimensiunile de 21 x 1, 5 – 4,5 m. În el au fost atestate resturile a două cuptoare, unul din ele fiind în sectorul de N, iar altul în cel de S. Materialele din săpăturile lui T.S. Passek se păstrează la Ermitaj. Asupra materialelor de la Polivanov Jar a revenit în repetate rânduri T.A. Popova.
Bibl. *Passek*, 1950, 1951, 1952, 1953, 1961; *Ryndina*, 1961, 1971; *Popova*, 1967, 1968, 1970 a, 1970 b, 1972, 1979, 1980 a, 1980 b, 1980 c.
15. **S.R. Percovey.** Sit cu mai multe nivele culturale. Se află în punctul Motuz și e situat pe un promontoriu limitat din două părți de râpi, pe fundul cărora curg pâraie. Nivelul inferior aparține fazei Cucuteni A. Așezarea a fost descoperită și sondată în anul 1948 de expediția condusă de T.S. Passek. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM (numărul de inventar 396).
Bibl. *Passek*, 1961, p. 21.
18. **S.R. Varticovey.** În împrejurimile satului se află o stațiune din faza Cucuteni A semnalată de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1951. Materialele se păstrează în fondurile MA al AȘ din RM (numărul de inventar 599).

IV. Raionul Kicmani

18. **S.R. Șipeniț.** Așezarea se găsește pe prima terasă a Prutului la înălțimea de 10 m de la nivelul apei, la 15 km NV de orașul Cernăuți. Stațiunea este orientată V-E. Pe laturile S, V și, parțial, N este înconjurată de un pârâu. Primele săpături le efectuează Szombathy și Kaindl în partea centrală. Au fost degajate locuințe de suprafață, de formă rectangulară, prevăzute cu cuptoare și bordeie. Materialele de la Șipeniț au fost analizate în lucrările lui G. Childe, O. Kanyba, I. Nestor ș.a. Este prima așezare cucuteniană din interfluviul Nistru-Prut cercetată prin săpături sistematice (1893).
Bibl. *Szombathy*, 1894-1896; *Kaindl*, 1904; *Childe*, 1937; *Nestor*, 1935-1936; *Passek*, 1961.

VII. Raionul Sochireni

5. **S.R. Kormani.** Stațiunea se găsește în punctul Pereleg pe malul drept al Nistrului și a fost semnalată de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1949. În fondurile MA al AȘ din RM se păstrează fragmente de ceramică (numărul de inventar 784).
5. **S.R. Kormani.** Așezarea se află în punctul Luzok.
Bibl. *Kolesnikov*, *Kolesnikova*, 1981, p. 26-27.

15. S.R. **Vasilievka**. Stațiunea se găsește la marginea de SE a satului și e situată la gura râului Čobolcea (afluent de stânga al Nistrului), pe malul lui drept, pe prima terasă, înaltă de 6-7 m de la nivelul apei. Ea are dimensiunile aproximative de 4 ha și în anul 1987 V.G. Zbenovič și V.A. Šumova au degajat resturile a 6 locuințe de suprafață și a unui semibordei. Locuințele de suprafață au forma rectangulară cu dimensiunile de 15-30 m². Casele erau organizate pe șiruri, de-a lungul râului.
Bibl. *Zbenovič, Šumova*, 1989; *Šumova*, 1990.

H. Regiunea Hmelnițk

VIII. Raionul Kamenet-Podolski

4. **Fridivcy** (denumirea actuală n-o cunoaștem). În apropierea satului se află o așezare menționată de E.S. Sečinskij și T.S. Passek. După T. S. Passek, ceramica de la Fridivcy este similară celei de la Nezvisko.
Bibl. *Sečinskij*, 1927, fig. 38; *Passek*, 1949, p. 47, fig. 16-5.
5. S.R. **Gavrilovcy**. Stațiunea se găsește în punctul Stinca și a fost semnalată de T.G. Movša în anul 1974, fiind atribuită fazei Tripolie B₁.
Bibl. *Movša*, 1975, p. 327.
12. S.R. **Kadievcy**. Așezarea este situată pe panta unui deal de pe malul stâng al râului Žvančk (afluent pe stânga al Nistrului), în punctul Bavki. În anul 1926 M. Rudinski a săpat o casetă de 65 m², descoperind resturile unor construcții de suprafață, piese de silex, corn, os, fragmente de ceramică etc. În complexul ceramic predomină, după T.S. Passek, vasele pictate policrom.
Bibl. *Rudinski*, 1926; *Passek*, 1949, p. 46.
34. S.R. **Vrublevcy**. Luca-Vrubleveckaja II. Stațiunea este situată pe un promontoriu înalt de pe malul stâng al Nistrului. A fost recoltată ceramică cu ornament incizat și pictată policrom. După S.N. Bibikov, așezarea este mai timpurie decât stațiunile de la Kadievcy, Kudrincy și Darabani.
Bibl. *Bibikov*, 1955, p. 138-139.

I. Regiunea Ivano-Frankovsk

IV. Raionul Gorodenka

6. S.R. **Horodnica**. Așezare cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află în punctul Gorodiște și e situată pe un platou înalt mărginit pe două laturi de pante abrupte. A fost descoperită în secolul al XIX-lea și cercetată în anii 1878 și 1882 de arheologii polonezi J. Kopernicki și V. Pšibislavski. Au fost săpate 40 de casete (dimensiunile fiecăreia de 5 x 1 m), în care au fost depistate bucăți de lut ars de la construcții, fragmente de ceramică, piese de silex, piatră, os etc. În anii 1938-1939 săpăturile au fost reluate de M. Smiszko care a cercetat o suprafață de 1200 m². Au fost degajate locuințe de suprafață și bordeie. Autorul săpăturilor presupune că locuințele de suprafață și bordeiele alcătuiau complexe de locuire.
Bibl. *Smiszko*, 1939; *Kravec*, 1954.
15. S.R. **Nezvisko**. Stațiunea este situată pe botul primei terase a Nistrului, înaltă de 5-6 m de la nivelul apei. Primele săpături sistematice au fost efectuate de L. Kozłowski în anul 1926 și reluate de E.K. Černyš în anii 1951, 1953-1954, 1956-1957. Așezarea are resturi culturale din mai multe perioade istorice și două niveluri aparțin culturii Cucuteni-Tripolie.

În nivelul Cucuteni A au fost documentate două orizonturi de construcții. În primul orizont au fost degajate integral 4 semibordeie și altele trei parțial. Printre ele se deosebește semibordeiul N8 de formă neregulată cu dimensiunile de 15 x 7 m. În partea centrală s-au găsit gropi, probabil de la stâlpii care susțineau acoperișul. Toate semibordeiele integral sau parțial erau suprapuse de locuințele de suprafață din orizontul superior. În ultimul nivel au fost depistate 4 locuințe. Între materialele din semibordeie și locuințele de suprafață nu se observa nici o deosebire. După cum a remarcat E.K. Černyš, locuințele erau dispuse pe șiruri de-a lungul Nistrului. O parte din materialele de la Nezvisko se păstrează la Ermitaj. Bibl. Kozłowski, 1930, 1939; Hutchinson, Preston, 1930; Černyš, 1962.

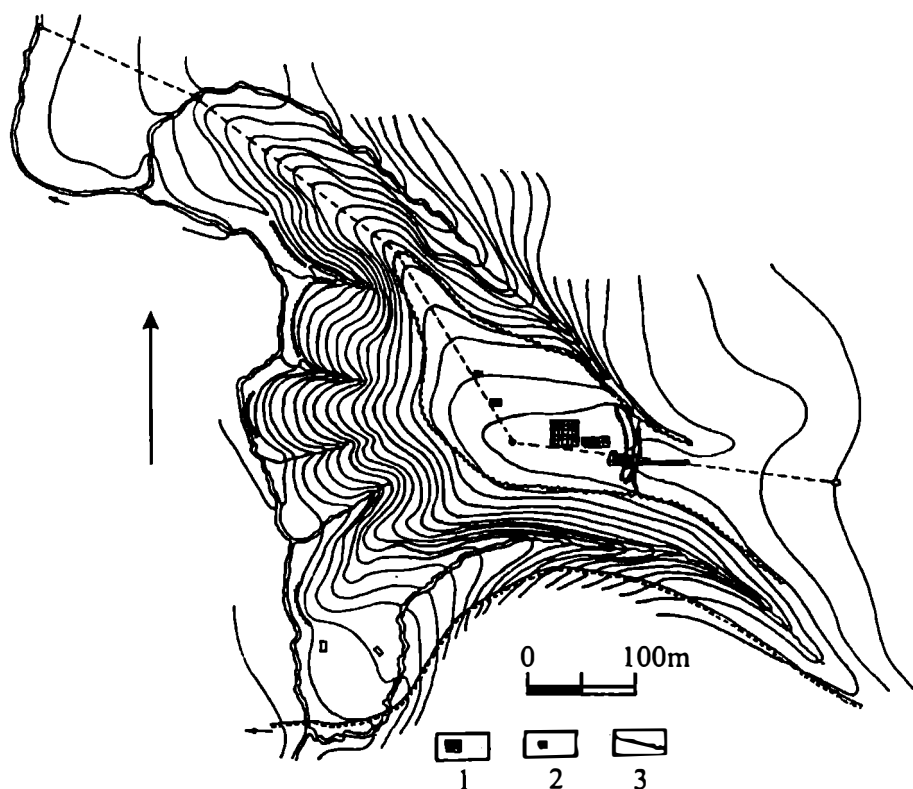

Fig. 25. Așezarea de la Polivanov Jar: 1, șantierele; 2, sondajele; 3, hotarul așezării (după T.S. Passek).

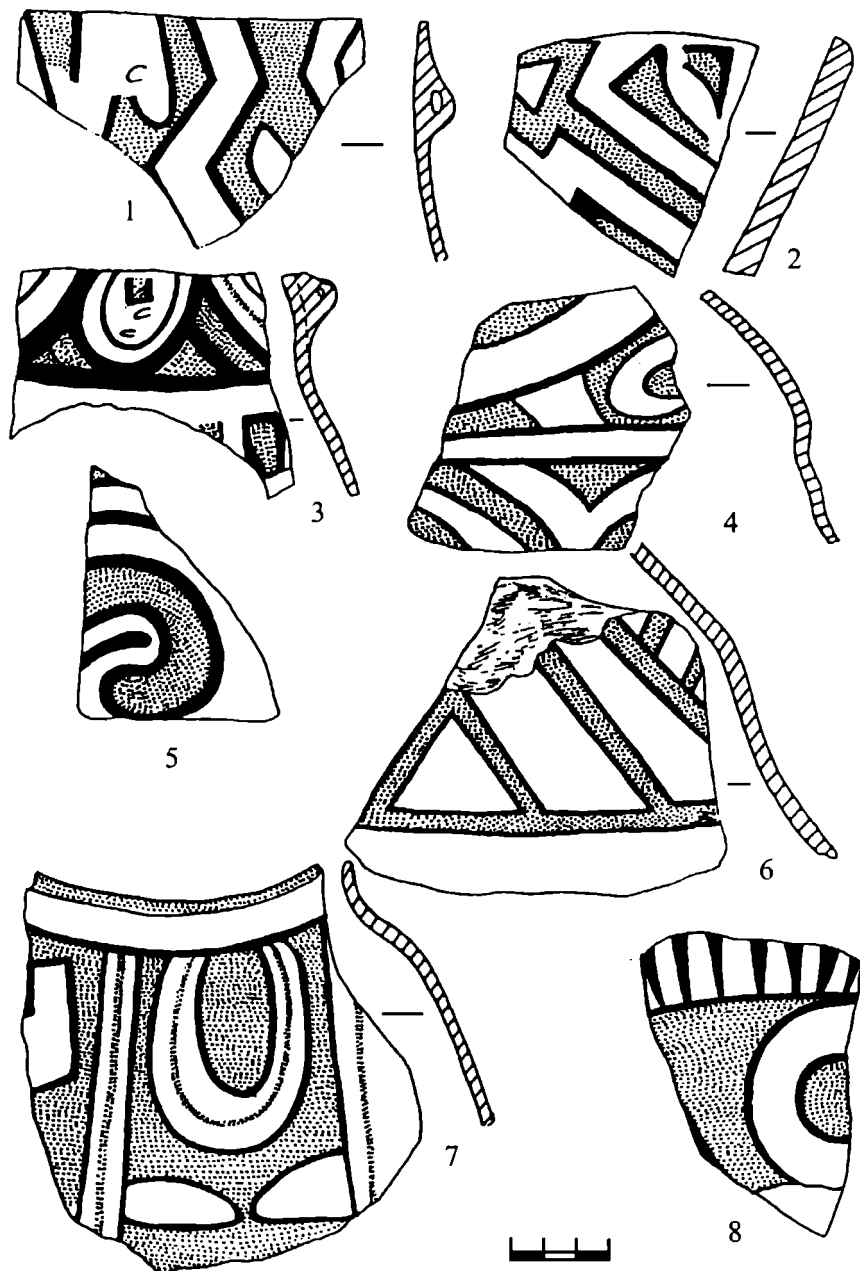

Fig. 26. Polivanov Jar III. Fragmente de ceramică pictată (după T.A. Popova).

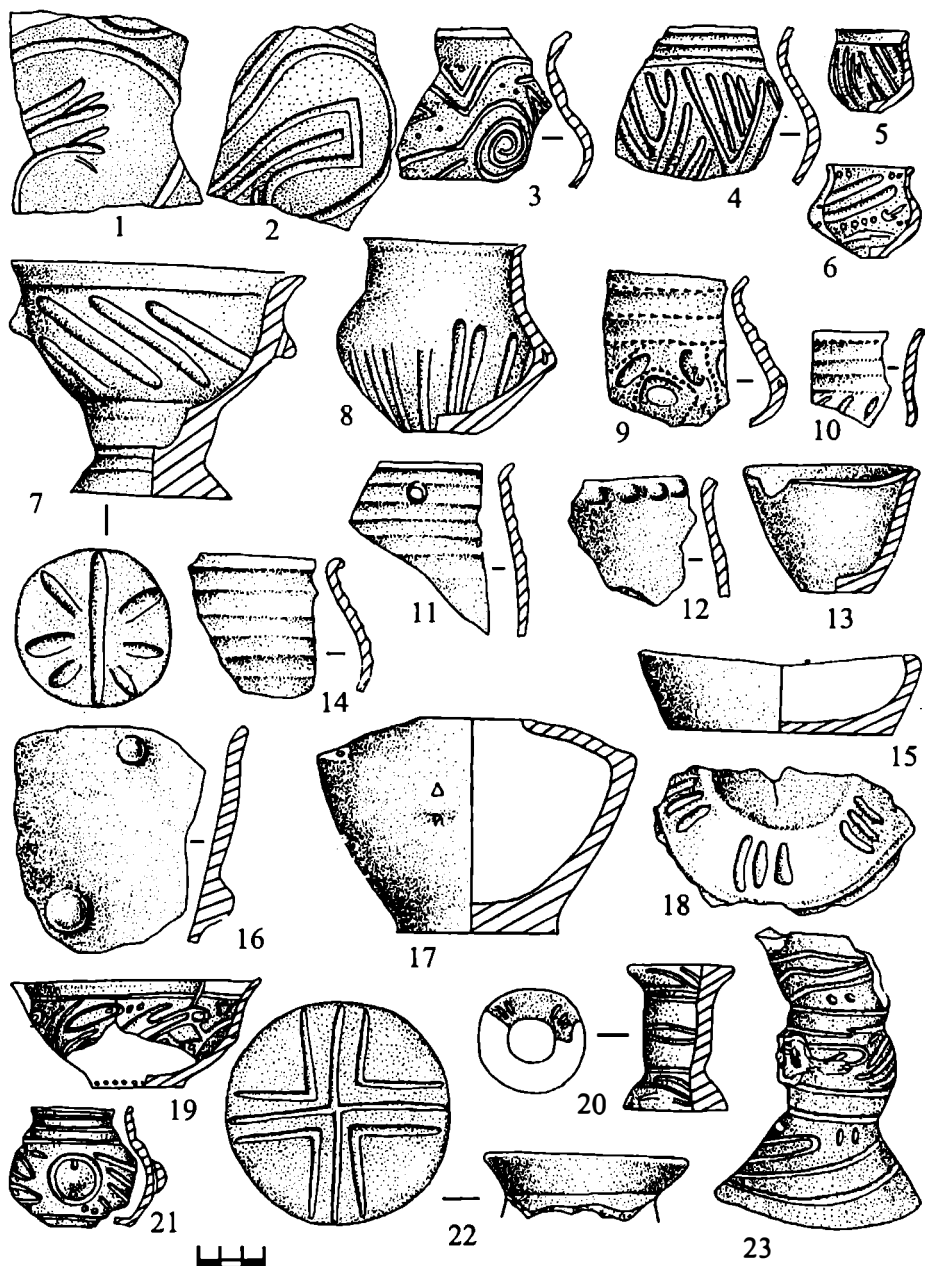

Fig. 27. Polivanov Jar III. Ceramică (după T.A. Popova).

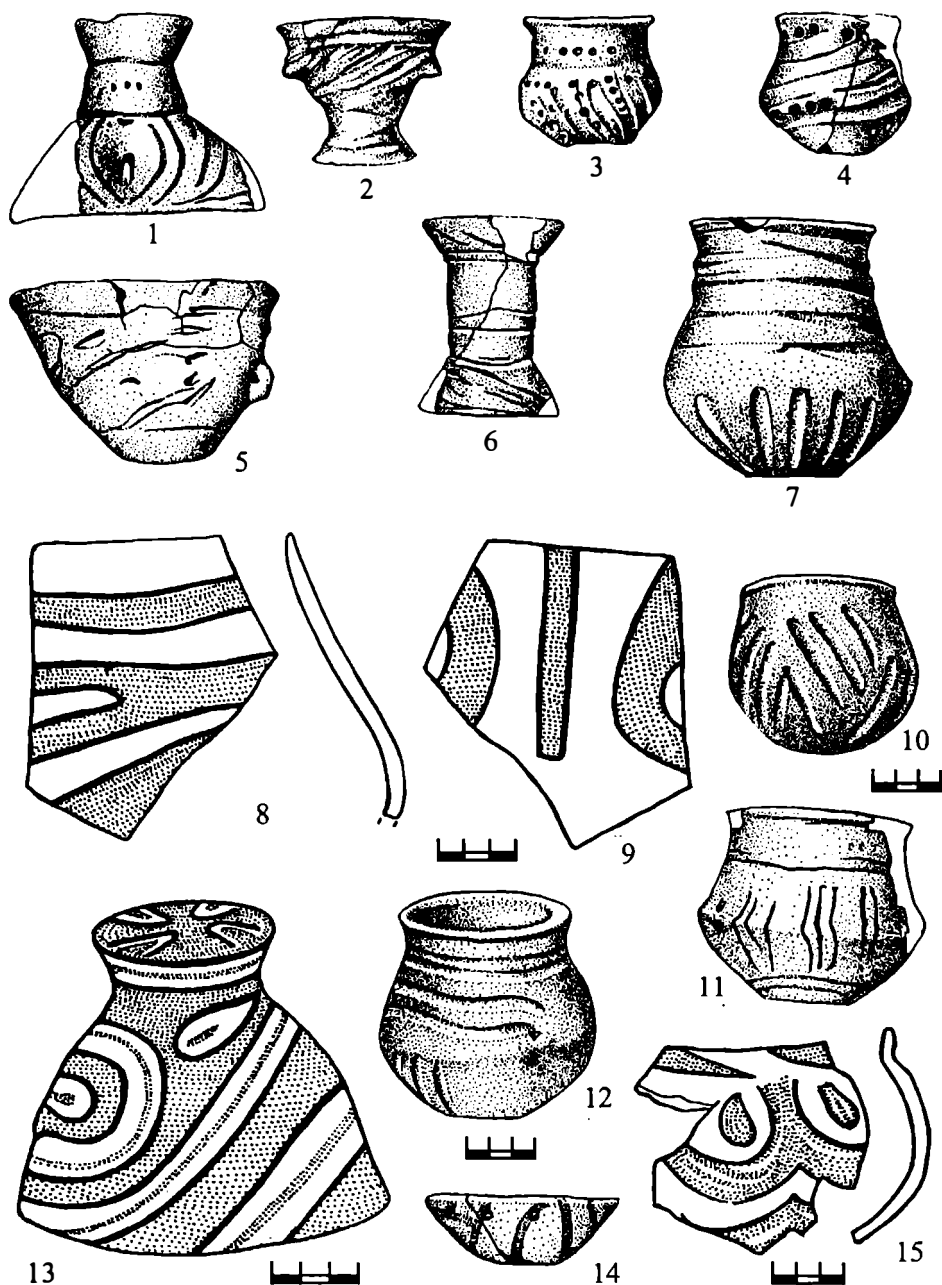

Fig. 28. Polivanov Jar III. Ceramică (după T.S. Passek).

L. Regiunea Kirovograd

VI. Raionul Gaivoron

7. **Žakčici.** În împrejurimile satului se găsește o așezare din faza Tripolie B1 descoperită de E.V. Cvek în anul 1991.
Bibl. *Cvek*, 1993, p. 130-131.
15. **Orășelul Zavalie.** Berezovskaia GES. Primele investigații în așezare le întreprinde V.N. Danilenko în anul 1955. Săpăturile sunt reluate de V.P. Cybeskov în anii 1962-1965. Au fost degajate vestigiile a 12 locuințe de suprafață, 14 locuințe de tipul bordeielor și semibordeielor și 11 gropi menajere. Locuințele de suprafață sunt de formă rectangulară cu dimensiunile de 30-40 m². Bordeiele și semibordeiele sunt rotunde, ovale sau de forma cifrei 8. În evoluția așezării, V.P. Cybeskov a semnalat patru etape principale și două de tranziție, însă materialul publicat pare să fie unitar. Locuințele sunt dispuse în două cercuri concentrice cu centrul liber de construcții. Materialele descoperite de V.N. Danilenko se păstrează în fondurile IA al AȘ din Ucraina, iar ale lui V.P. Cybeskov la MA (Odessa) al AȘ din Ucraina.
Bibl. *Cybeskov*, 1964, 1971, 1978; *Burdo, Constantinescu, Leașko, Son*, 1991, p. 21-22.

XVI. Raionul Uleanovka

11. **S.R. Sabatinovka.** *Sabatinovka I.* Sit cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află pe o terasă de pe malul stâng al Bugului de Sud. În 1932 este sondat, iar primele săpături sunt întreprinse în anii 1938-1939 de O.F. Lagodovskaia și A.V. Dobrovol'ski, reluate de ultimul în anii 1947-1948. Au fost degajate vestigii de locuințe de suprafață. Complexul ceramic constă din următoarele categorii: 1) grosieră, 2) cu decor incizat, 3) cu decor canelat, 4) cu pictură policromă (comparativ puțină la număr) și 5) Cucuteni C. Materialele se păstrează în fondurile IA al AȘ din Ucraina și MA al AȘ din Ucraina (Odessa).
Bibl. *Dobrovol'ski*, 1952, p. 78-88; *Passek*, 1949, p. 47-53; *Burdo, Constantinescu, Leașko, Son*, 1991, p. 21.

R. Regiunea Odesa

VII. Raionul Chilia

7. **S.R. Mirnoe.** *Mirnoe I.* Stațiune cu două niveluri de locuire: mezolitic și Cucuteni A. Se află la 0,5 km SV de sat pe malul drept al râului Dracula. A fost descoperită de N.M. Šmagli în anul 1963 și cercetată prin săpături sistematice în anii 1969-1976 de V.N. Stanko.
Bibl. *Šmagli*, 1965, p. 31; *Burdo, Stanko*, 1981; *Stanko*, 1982.

V. Regiunea Ternopol

II. Raionul Borșčev

13. **Kudrincy.** Stațiunea se găsește pe malul râului Zbruci (afluent pe stânga al Nistrului) și a fost semnalată de P.V. Siuzev în anul 1915. Complexul ceramic a fost publicat de T.S. Passek în anul 1935. Materialele se păstrează la Muzeul de Antropologie și Etnografie "Petru cel Mare" al AȘ din Rusia (St. Petersburg).
Bibl. *Passek*, 1935, 1949.

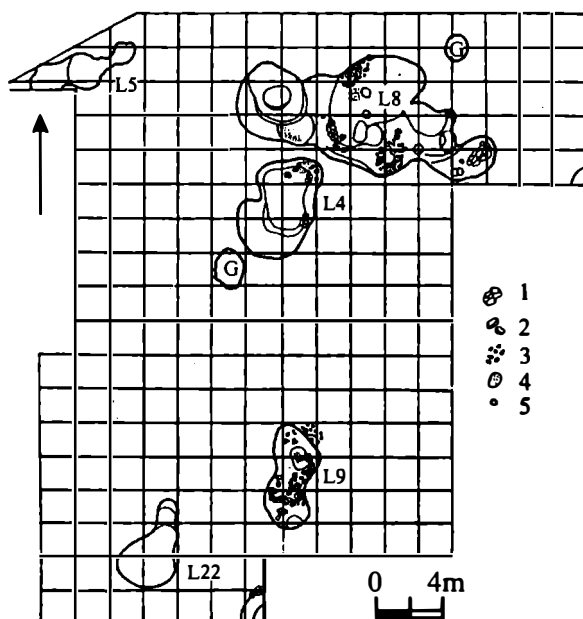

Fig. 29. Nezvisko. Planurile semibordeiilor. 1, bucăți de chirpic; 2, râșnițe; 3, valve de scoici *Unio*; 4, resturi de ruguri; 5, gropi de la stâlpi (după E.K. Černyš).

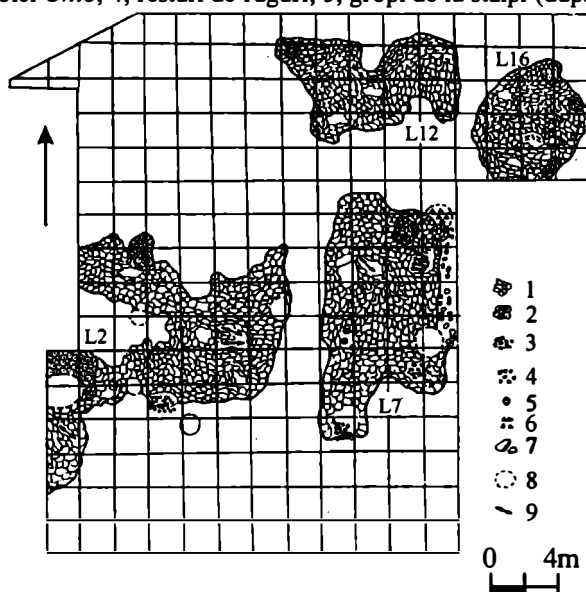

Fig. 30. Nezvisko. Planurile locuințelor de suprafață. 1, bucăți de chirpic; 2, resturi de "mese"; 3, resturi de vetre; 4, scoici *Unio*; 5, gropi de stâlpi; 6, așchii de silex; 7, râșnițe; 8, gropi recente; 9, direcția amprentelor de lemne (după E.K. Černyš).

XII. Raionul Zaleski

5. S.R. **Gervonograd** (denumirea veche *Goligrad*). În împrejurimile satului este cunoscută o așezare, după materialele descoperite fortuit care se păstrează la Muzeul de Istorie din Lvov.
Bibl. *Poleanski*, 1928; *Kravec*, 1955.

X. Regiunea Vinica

I. Raionul Bar

14. S.R. **Kotiužani**. În apropierea satului se află o stațiune din faza Tripolie B₁ descoperită de expediția condusă de M.I. Artamonov.
Bibl. *Artamonov*, 1949, 1955.
25. **Nižneolcedaev**. În împrejurimile satului se găsește o așezare cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Unul din niveluri aparține fazei Tripolie B₁. A fost descoperită de expediția condusă de M.I. Artamonov.
Bibl. *Artamonov*, 1949; *Kolesnikov*, *Kolesnikova*, 1981, p. 26-27.
39. S.R. **Vyseolcedaev**. În apropierea satului a fost semnalată, de expediția condusă de M.I. Artamonov, o stațiune din faza Tripolie B₁.
Bibl. *Artamonov*, 1949; *Kolesnikov*, *Kolesnikova*, 1981.

IV. Raionul Hmelnik

32. S.R. **Ulanovka**. În împrejurimile satului este cunoscută o așezare din faza Tripolie B₁.
Bibl. *Zaev*, *Gusev*, 1991, p. 29-30.

VI. Raionul Ilincy

1. S.R. **Borisovka**. Sit pluristratigrafat. Se află la 1 km SV de sat, terenul fiind ocupat de pădure. A fost cercetat prin săpături sistematice de N.F. Beleșevski în anii 1904-1905 și 1925. Acesta a degajat vestigii de bordeie de formă ovală și rectangulară cu colțurile rotunjite și locuințe de suprafață. În anul 1949, expediția condusă de T.S. Passek a efectuat câteva sondaje, reluate apoi în anul 1976 de expediția lui I.I. Zaev. A fost descoperită ceramică cu ornamente incizate. Din punctul de vedere al formelor predomină vasele piriforme. Ceramica, neagră-cenușie, este decorată cu caneluri și motive imprimate. Passek a atribuit-o fazei Tripolie, A.E. Černyš și E.V. Cvek au încadrat-o în faza Tripolie B₁.
Bibl. *Beleșevski*, 1926; *Passek*, 1949, p. 36; *Černyš*, 1975; *Zaev*, *Jurakovski*, *Lobai*, 1977, p. 294-295; *Cvek*, 1980.
28. S.R. **Soroka**. În împrejurimile satului a fost semnalată de expediția condusă de I.I. Zaev, în anul 1976, o așezare din faza Tripolie B₁.
Bibl. *Zaev*, *Jurakovski*, *Lobai*, 1977, p. 294-295.

XII. Raionul Moghiliiv-Podolski

24. S.R. **Mihailovka**. *Mihailovka I*. Așezarea se află pe malul stâng al Nistrului la 4 km în aval de sat, între lampol și Moghiliiv-Podolski. A fost semnalată de P.I. Boriskovski. După autor, grosimea stratului de cultură atinge 1,20 m. Dimensiunile aproximative sunt de 5 ha.
Bibl. *Boriskovski*, 1950; *Passek*, 1961, p. 17.
28. S.R. **Ozarincy**. Stațiunea se găsește pe teritoriul satului, lângă școală, pe malul drept al râului Nemija (afluent pe stânga al Nistrului). Săpături limitate a efectuat M. Rudinski în anii

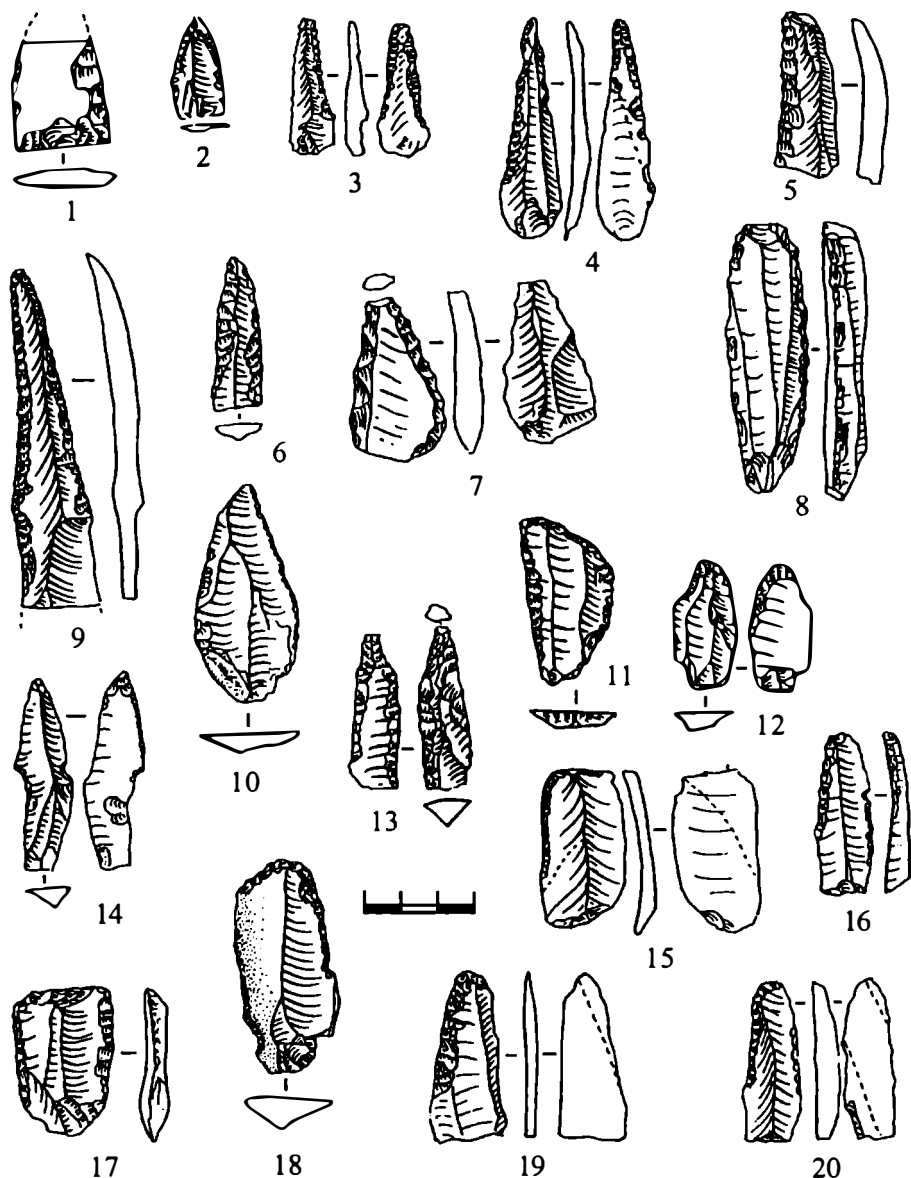

Fig. 31. Nezvisko. Piese de silex (după E.K. Černyš).

1927-1928. A mai fost sondată de M.I. Artamonov (1946-1948) și I.I. Zaec (1981). Au fost descoperite fragmente de ceramică decorată cu caneluri, incizii și pictată, piese de silex, statuete antropomorfe și zoomorfe. Dimensiunile stațiunii sunt de 150 x 100 m. Bibl. *Rudinski*, 1927, p. 123; 1930, p. 235; *Artamonov*, 1949; *Zaec*, 1983, p. 260.

43. S.R. **Vila-Jaruskaja**. Așezarea este situată în punctul Șciiovb și a fost depistată de D. Șčerbakovski în anul 1926.

Bibl. *Șčerbakovski*, 1927.

44. **Voevodčincy**. Stațiunea a fost semnalată de D. Șčerbakovski în anul 1926.

Bibl. *Șčerbakovski*, 1927.

• XVI. Raionul Tyvrov

17. S.R. **Trosteanec**. Stațiunea se găsește în partea de SE a satului și e situată pe terasa a doua. Au fost cercetate vestigiile a două bordeie cu dimensiunile de 16-18 m² și adâncimea de 1,20-1,50 m. Au fost identificate resturile cuptoarelor. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 500 x 100 m. Stațiunea este puternic deteriorată. După I.I. Zaec și colaboratorii săi așezarea este sincronă cu stațiunea de la Borisovka.

Bibl. *Zaec*, *Malinkovskaia*, *Lobai*, 1974, p. 275-276.

XVII. Raionul Trosteanec

8. **Orășelul Ladyžin**. Așezarea se află pe malul drept al râului Sob, în apropierea de confluența lui cu Bugul de Sud. Au fost cercetate resturile unui bordei (35 m²), parțial distrus de apele râului. În partea centrală a locuinței, în apropierea resturilor rugului, au fost găsite două statuete feminine și una zoomorfă. La 4 m NV de construcție, într-o groapă cu dimensiunile de 2 x 1 m, la adâncimea de 0,10 m de la nivelul antic, a fost descoperit un mormânt. Scheletul se afla în poziție circită, pe partea dreaptă, cu fața spre SE. În mormânt se aflau două fragmente de ceramică tripoliană: unul decorat cu incizii, al doilea cu ornament canelat și imprimat și o lamă prismatică de silex. În așezare s-au mai săpat 8 casete cu dimensiunile de 2 x 2 m și adâncimea de 1,20 – 2 m.

Bibl. *Zaec*, 1979, p. 331.

XVIII. Raionul Tulčin

20. S.R. **Pețiora**. Stațiunea cuprinde resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află pe un promontoriu înalt de pe malul drept al Bugului de Sud, mărginit pe o latură de o râpă, iar pe alta de malul râului. A fost semnalată în anii 1936-1937 de V.D. Petruni și sondată în anul 1947 de expediția condusă de M.I. Artamonov care în anul următor a efectuat săpături. În nivelul inferior au fost degajate vestigiile unui semibordei de formă ovală neregulată, cu fundul accidentat și dimensiunile de 3,70 x 3,0 m. Semibordeiul avea adâncimea de 0,50 m de la nivelul antic. În partea de E a locuinței, într-o alveolă cu diametrul de 1 m au fost depistate resturile rugului ce constau din cenușă și bucăți de cărbuni de lemn. Din locuință s-a recoltat un bogat inventar printre care predomină ceramica. Complexul ceramic cuprinde trei categorii: grosieră, cu decor canelat și incizat. Așezarea a fost atribuită aspectului regional Borisovka.

Bibl. *Artamonov*, 1949; *Berezovec*, 1952; *Černyš*, 1959, 1975; *Cvek*, 1980.

XIX. Raionul Vinica

5. S.R. **Buhonnik**. În împrejurimile satului I.I. Zaec a semnalat o așezare din faza Tripolie B₁, în anul 1979.

Bibl. *Zaec*, 1980, p. 272.

Fig. 32. Nezvisko. Ceramică pictată (după E.K. Černyš).

Așezări cu informații incomplete

1. **Belicovcy**
Bibl. *Cvek*, 1991.
2. **Beresovo**, punctul Bereg
Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
3. **B. Zalesie**, punctul *Lysaia Gora*
Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
4. **Dereșova**
Bibl. *Artamonov*, 1949.
5. **Glibovka**
Bibl. *Artamonov*, 1949.
6. **Grigorievka**, pe râul Cotlubani
Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
7. **Kamos**
Bibl. *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
8. **Lizikovskie Hutora**
Bibl. *Cvek*, 1991.
9. **Nagoreane**, pe râul Leadova. Materialele din perieghetz se păstrează la MA al AȘ din RM (numărul de inventar 402).
Bibl. *Boriskovski*, 1950; *Passek*, 1961.
10. **Perecorincy**
Bibl. *Artamonov*, 1949; *Kolesnikov, Kolesnikova*, 1981.
11. **Greblea**
Bibl. *Cvek*, 1980.

REPERTORIUL AȘEZĂRILOR CUCUTENI A DIN REPUBLICA MOLDOVA

I. Bălți

- 3.1. **Bălții Noi I**. Așezarea se găsește la 1,5 km SE de sat și e situată pe un promontoriu format de pâraiele Rodnicov și Bezimeanii. La suprafață se observă bucăți de lut ars de la resturile de construcții. Au fost recoltate fragmente de ceramică grosieră, cu decor canelat și pictat, topoare de piatră, vârfuri de săgeată. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 250 x 150 m. A fost descoperită de P.P. Gricenko în anul 1950.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 114.

IV. Raionul Briceni

3. Com. **Berlinți**, s. *Berlinți*. În apropierea satului în punctul Scala Mot se află o așezare cu două niveluri cucuteniene din fazele A și B. Stațiunea a fost descoperită de V. Bikbaev și V. Marchevici în anul 1979. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
4. Com. **Bogdănești**, s. *Bogdănești*. Așezarea se găsește pe malul stâng al Prutului, la 200 m E de marginea satului și la 100 m NE de ferma de bovine a gospodăriei locale. Situl are mai multe niveluri de locuire. Au fost recoltate fragmente ceramice din fazele Cucuteni A și

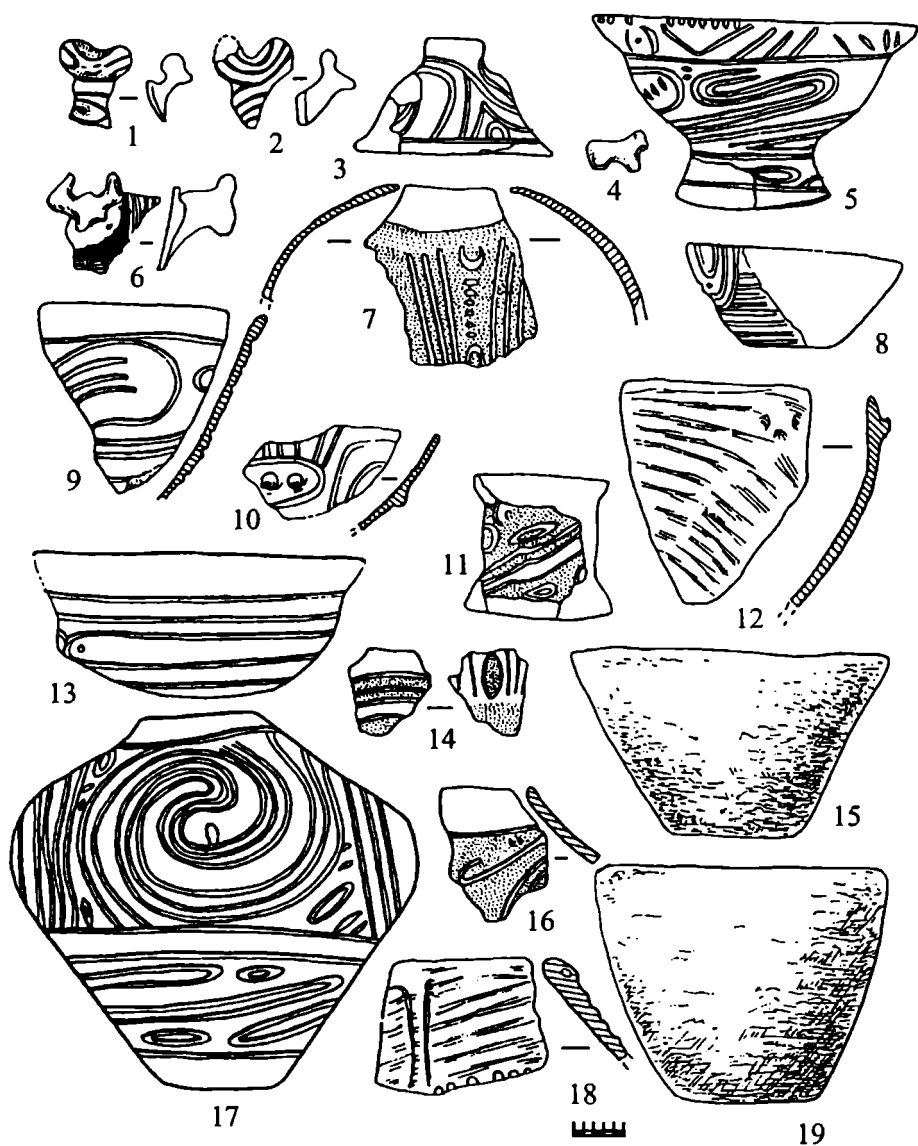
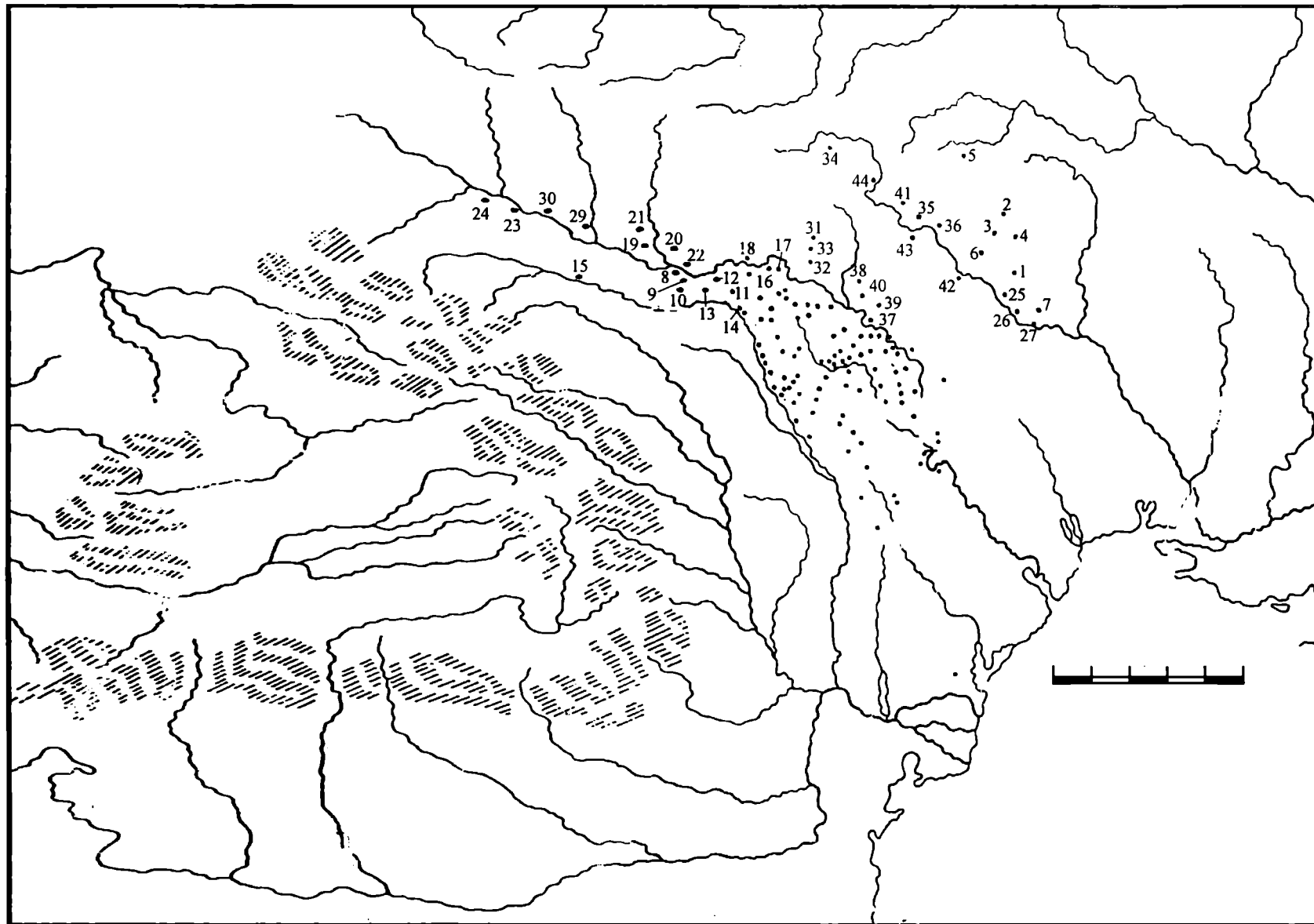

Fig. 33. Nezvisko. Ceramică (după E.K. Černyš).

Harta nr.2. Așezările Cucuteni A-Tripolie B1 din Ucraina. Lista așezărilor.

1. Krasnostavka; 2. Cižovka; 3. Lesovoe; 4. Onoprievka; 5. Taraștia; 6. Zarubincy; 7. Kolodistoe; 8. Darabani; 9. Kaplievka-Lysyi Gorb; 10. Kaplievka-Reaboj-Jar; 11. Konovka; 12. Komarovo-Polivany Jar; 13. Percovcy; 14. Varticovcy; 15. Șipeniț; 16. Kormani-Perelog; 17. Kormani-Lužok; 18. Vasilievka; 19. Fridivcy; 20. Gavriloovcy; 21. Kadievcy; 22. Vrublevcy; Gorodnica-Gorodenka; 24. Nezvisko; 25. Žakčiči; 26. Zavalie-Berezovskaja GES; 27. Sabatinovka; 28. Mirmoe; 29. Kudrincy; 30. Cervonograd; 31. Kotiužani; 32. Nijneolcedaev; 33. Vyseolcedaev; 34. Ulanovka; 35. Borisovka; 36. Soroka; 37. Mihailovka; 38. Ozarincy; 39. Vila-Jaruskaja; 40. Voevodčincy; 41. Trosteanec; 42. Ladyžin

B și din timpul culturii Noua. Stațiunea a fost semnalată de P.P. Bârnea în anul 1966.
Bibl. *Bârnea, Bejlekci*, 1969.

4. Orașelul **Briceni**. *Briceni I*. Stațiunea se află la distanța de 1,5 km de localitate în punctul Lysaja Gora și este situată pe un promontoriu calcaros înconjurat din trei părți de apele râului Lopatnic. Dimensiunile aproximative sunt de 5 ha. Stațiunea ocupă întreaga suprafață a promontoriului. Grosimea stratului de cultură este de circa 0,40 m. Au fost culese unelte de silex: gratoare, percutoare, lame retușate etc. A fost descoperită de C. Ambrojevici în anii '20.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.
4. Orașelul **Briceni**. *Briceni II*. Așezarea este situată pe un loc înalt de pe malul râului Lopatnic, în partea dreaptă a drumului spre satul Tabani. Ceramica este similară celei recoltate în stațiunea Briceni I. A fost semnalată de C. Ambrojevici în anii '20.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.
4. Orașelul **Briceni**. *Briceni III*. Situl se află pe teritoriul centrului raional în apropierea cimitirului evreiesc. A fost depistat de geologul N.P. Frolov și verificat de C. Ambrojevici în anii '20.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.
6. Com. **Cărăcușenii Vechi**, I.s. *Cărăcușenii Vechi*. Așezarea se găsește la N de sat și a fost descoperită, în anul 1960, de N.A. Chetaru. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
16. Orașelul **Lipcani**. Situl se află în punctul Zemstvo și este situat pe malul stâng al Prutului. Grosimea stratului de cultură este de 1,75 m. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 300 x 200 m. După C. Ambrojevici, ceramica de la Lipcani este similară cu cea de la Darabani. Probabil că situl are mai multe nivele de locuire. Materialele aparțin fazelor Cucuteni A și B. A fost semnalat de C. Ambrojevici în anii '30.
Bibl. *Ambrojevici*, 1933.
- 20.1. Com. **Pererâta**, s. *Pererâta*. Stațiunea, cu resturi culturale din mai multe perioade istorice, se găsește în punctul "Zamca" la marginea de SV a satului, pe malul stâng al Prutului. În anii 1965-1966 au fost întreprinse săpături de expediția condusă de G.B. Fiodorov. Așezarea a fost depistată de N.A. Demčenko în anul 1962. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Fiodorov*, 1967; *Bârnea, Bejlekci*, 1969.

VI. Raionul Camenca

- 3.2. Com. **Cuhureștii de Jos**, s. *Țipordei*. Stațiunea se găsește la marginea de S a satului și e situată pe o înălțime slab pronunțată dintre două văi. Dimensiunile ei sunt de 250 x 300 m. La suprafața așezării au fost recoltate numeroase piese de silex: gratoare, vârfuri de săgeată, lame retușate etc. Ceramica este reprezentată de fragmente cu decor canelat, incizat și pictat policrom. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1958. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 116.
- 7.1. Com. **Hristovaia**, s. *Hristovaia*. Hristovaia III. Situl se află pe teritoriul satului la 50 m V de bazinul de apă. Dimensiunile aproximative sunt de 200 x 200 m. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1976. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Maket*, p. 420.
- 9.2. Com. **Japca**, s. *Bursuc*. Așezarea este situată pe malul înalt din dreapta Nistrului, la 350-400 m SE de sat și ocupă un promontoriu mărginit pe două laturi de râpi. Suprafața aproxima-

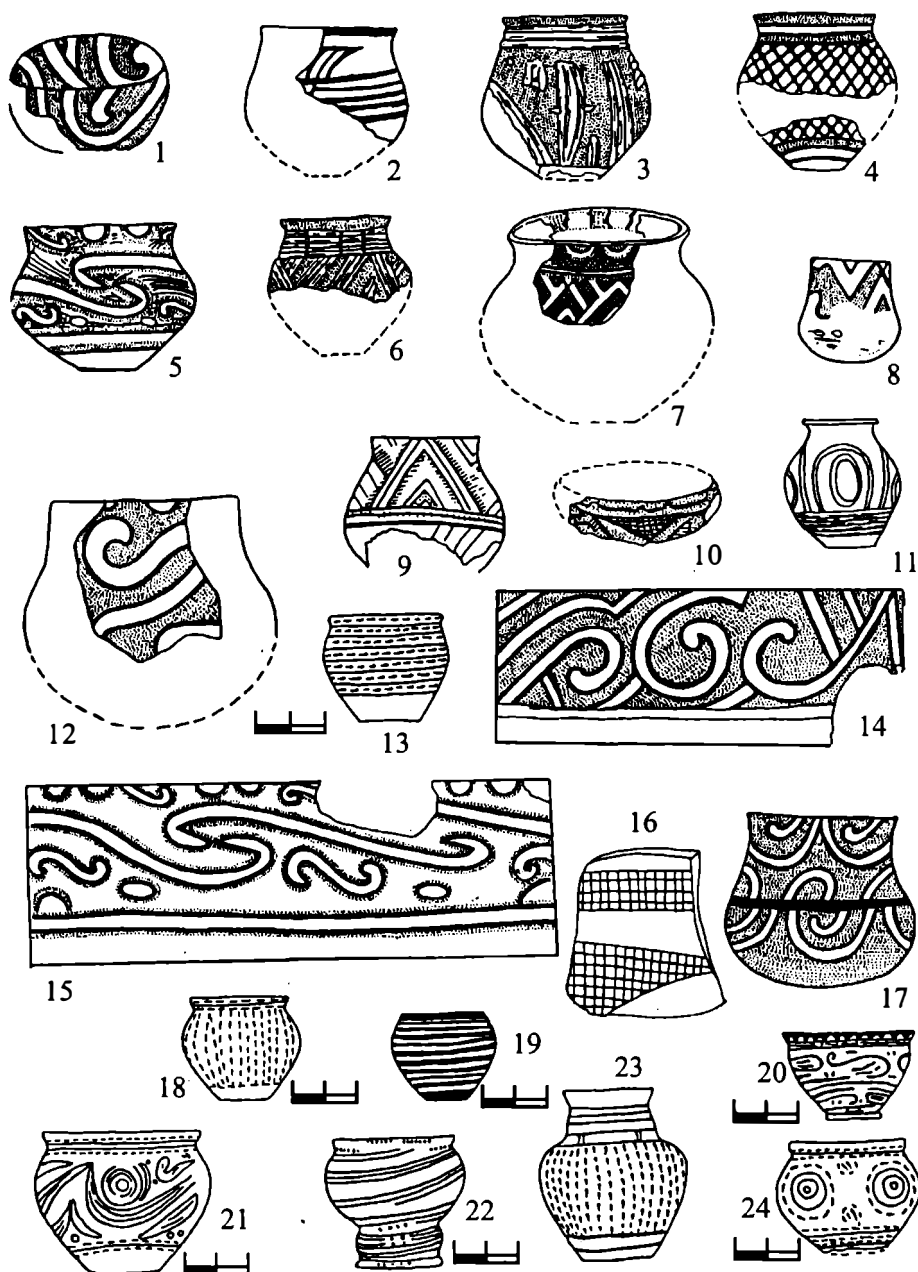

Fig. 34. Berezovskaia GES. Ceramică (după V.P. Cybeškov).

tivă este de 250 x 100 m. A fost semnalată de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1952.

Bibl. Passek, 1961; *Marchevici*, 1973.

IX. Raionul Călărași

- 22.1. Com. **Vălcineț**, s. *Vălcineț*. În împrejurimile satului se află o așezare din faza Cucuteni A. Aceasta a fost descoperită în anul 1950. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

XV. Raionul Dondușeni

- 4.1. Com. **Cernoleuca**, s. *Cernoleuca*. Stațiunea se găsește la 1 km SVV de sat și e situată în partea centrală a unui promontoriu. Au fost recoltate fragmente ceramice din fazele Cucuteni A și BIII. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 5.1. Com. **Climăuți**, s. *Climăuți*. Climăuți I. Așezarea este situată pe un promontoriu din valea râului Cubolta și se găsește la 2,6 km de la marginea de E a satului. Suprafața stațiunii este intersectată de hotarul silvic dintre satele Climăuți și Plop. Paralel cu hotarul silvic trece linia de electricitate de înaltă tensiune. Starea actuală a sitului este satisfăcătoare. A fost descoperită de E. Tkačuk în anul 1983. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 15.1. Com. **Moșana**, s. *Moșana*. Moșana I. În împrejurimile satului a fost depistată, de expediția condusă de T.S. Passek, o așezare din faza Cucuteni A. A fost publicat un fragment de figurină feminină cu decor incizat.
- Bibl. Passek, 1961; *Marchevici*, 1973; *Pogoževa*, 1983, fig. 10-3.
- 15.1. Com. **Moșana**, s. *Moșana*, Moșana II. Stațiunea este situată pe panta de SV a unui promontoriu orientat SE-NV și se găsește la 0,5 km de sat.

XVI. Raionul Drochia

- 12.1. Com. **Nicoreni**, s. *Nicoreni*. Stațiunea se află la 3,5 km SE de sat pe botul unui deal de la gura unui pârâu (afluent pe dreapta) ce se varsă în râul Răut. Prin așezare trece un drum de țară, cu un rând de nuci pe margine. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1993. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 24.1. Com. **Țaul**, s. *Țaul*. Țaul I. Așezarea se găsește la distanța de 0,25 km SE de sat, în punctul Luțan. A fost semnalată de I. Manzura în anul 1993. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 8.1. Com. **Hăsnășenii Mari**, s. *Hăsnășenii Mari*. Hăsnășenii Mari I. Așezarea este situată pe un promontoriu de pe malul stâng al râului Cubolta, la 300 m SV de ferma de vite a gospodăriei locale. Este parțial distrusă de o carieră de piatră. Au fost culese materiale aparținând fazei Cucuteni A. A fost semnalată de V. Bikbaev în anul 1976. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- Bibl. *Maket*, p. 245.
- 8.1. Com. **Hăsnășenii Mari**, s. *Hăsnășenii Mari*. Hăsnășenii Mari II. Stațiunea se află pe malul drept al unui pârâu, între satele Hăsnășenii Mari și Moara de Piatră. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1975. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 19.1. Com. **Sofia**, s. *Sofia*. Sofia III. Așezarea se găsește la 100 m SE de la marginea de SE a satului, pe locul "La casa lui Isac" și este situată pe un promontoriu format de două pâraie. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 400 m. După datele primite în urma cercetării aerofotometrice efectuate de V. Bikbaev stațiunea era fortificată cu două șanțuri. În anul 1991, V. Bikbaev a depistat urmele șanțurilor și între ele resturi de construcții. Locuințele, probabil, erau dispuse pe șiruri în lungul promontoriului, iar în sectorul de NV

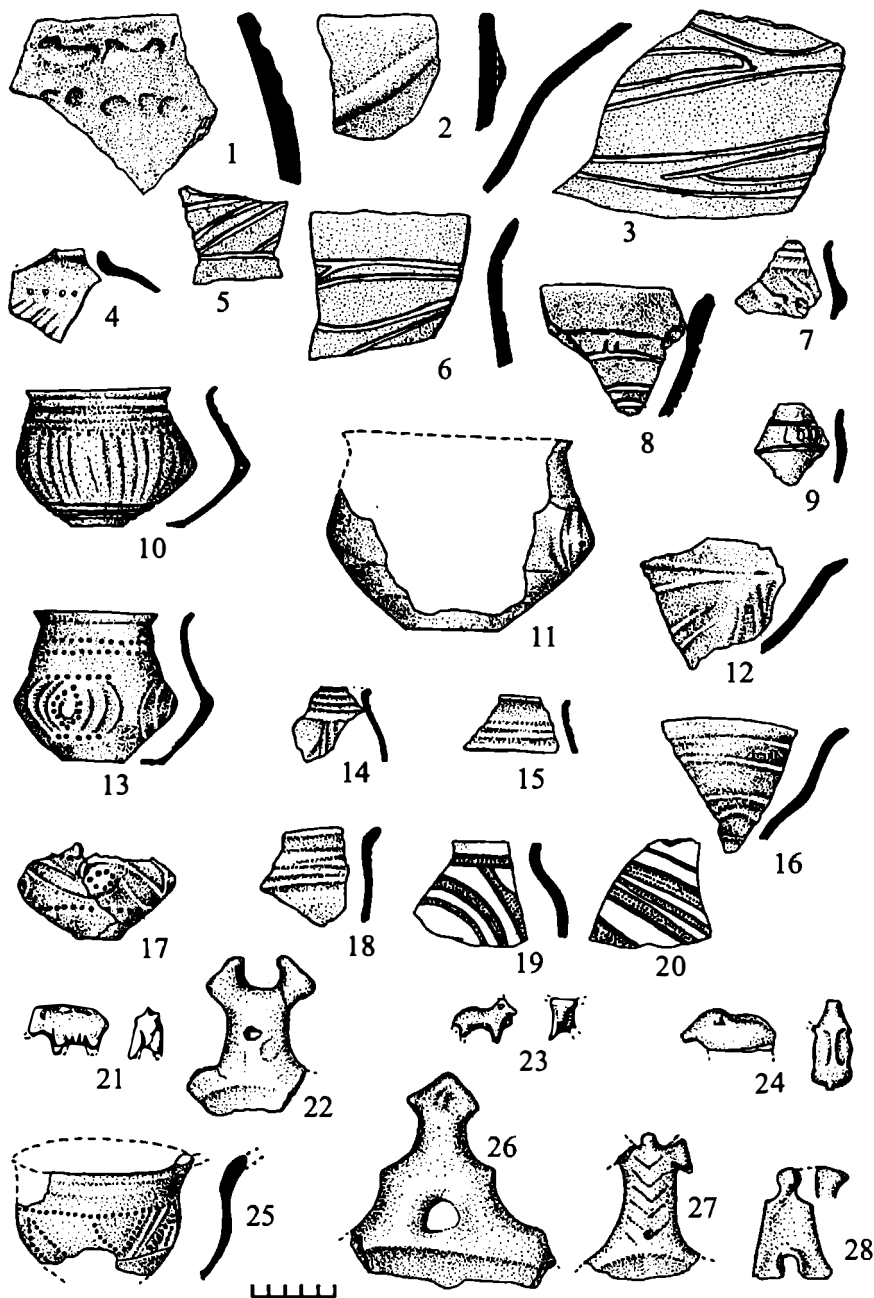

Fig. 35. Horodnița, punctul Horodnișce. Piese de lut (după V.P. Kravec).

formau un cerc sau oval. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

XVIII. Raionul Edineț

- 4.1. Com. **Brânzeni**, s. *Badragii Noi*. Badragii Noi I. În apropierea pichetului de grăniceri se află o așezare din faza Cucuteni A. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 4.1. Com. **Brânzeni**, s. *Badragii Noi*. Badragii Noi II. Stațiunea este situată în marginea de NV a satului pe un promontoriu format de malul stâng al Prutului și o râpă orientată NE-SV. Dimensiunile aproximative sunt de 200 x 140 m. Au fost culese fragmente de ceramică cu decor incizat și pictură policromă. A fost depistată de P.P. Bârnea în anul 1967. A fost verificată de V. Marchevici în anii 1967, 1971.
Bibl. *Bârnea, Bejleki*, 1969.
- 4.2. Com. **Brânzeni**, s. *Badragii Vechi*. Badragii Vechi IX. Așezarea se află pe un promontoriu format de un meandru al pârâului Drăghiște, în punctul Ostrov. Promontoriul este orientat V-E. Dimensiunile aproximative sunt de 500 x 200 m. După V. Marchevici, în partea de V a promontoriului se observă urmele unui val de apărare. Situl se găsește la 3 km în amonte de la gura pârâului, pe malul drept al lui și la 1,5 – 2 km NE de șoseaua Brânzeni-Badragii Vechi. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1970. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 56.
- 4.3. Com. **Brânzeni**, s. *Brânzeni*. Brânzeni IV. Stațiunea se găsește în locul "La livada din deal" sau "Târta lui Ștefan" și e situată la marginea de E a satului pe un promontoriu limitat din trei părți de pante abrupte. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1970, care a întreprins săpături în anii 1977 și 1981. Au fost descoperite resturi culturale ale civilizațiilor Cucuteni (fazele A și B), Noua și o necropolă Sântana de Mureș-Cerneahov. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, 1981.
- 6.1. Com. **Corpaci**, s. *Corpaci*. Corpaci I. Așezarea se află la E de sat, pe malul stâng al Prutului, în locul "În Ponoară". Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 120 x 80 m. În ruptura malului se observă resturi de construcții. O mare parte din stațiune a fost distrusă de alunecările de teren. A fost descoperită de I. Moroșanu în anii '20. A fost verificată de V. Marchevici în anii 1967, 1970. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Moroșanu*, 1928, p. 119-120; *Marchevici*, 1973, p. 64.
- 7.2. Com. **Cuconeștii Noi**, s. *Cuconeștii Vechi*. Cuconeștii Vechi I. Așezarea se găsește în punctul "Stânca lui Harasca" și este situată pe un promontoriu format de malul stâng al Prutului și al afluentului său Racovățul Sec. Ea a fost semnalată de I. Moroșanu. Stațiunea a fost cercetată prin săpături metodice de V. Marchevici în anii 1973 și 1976, fiind degajate 5 locuințe de suprafață și un semibordei. Locuințele de suprafață sunt de forma rectangulară cu dimensiunile de 40-98 m² și dispuse pe un șir. Materialele din săpăturile lui V. Marchevici se păstrează la MA al AȘ din RM, Muzeul Național de Etnografie și Istoria Naturii al RM și la Catedra de Arheologie a Universității de Stat "M.V. Lomonosov" din Moscova.
Bibl. *Moroșanu*, 1928; *Marchevici*, 1973, 1978, p. 466-467, 1977.
- 8.1. Orașelul **Cupcini**. În împrejurimile localității se află o așezare din faza Cucuteni A, lângă cariera de piatră, descoperită în anul 1970. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 10.1. Com. **Gașpar**, s. *Gașpar*. Gașpar I. În împrejurimile satului se găsește o stațiune din faza Cucuteni A, descoperită în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

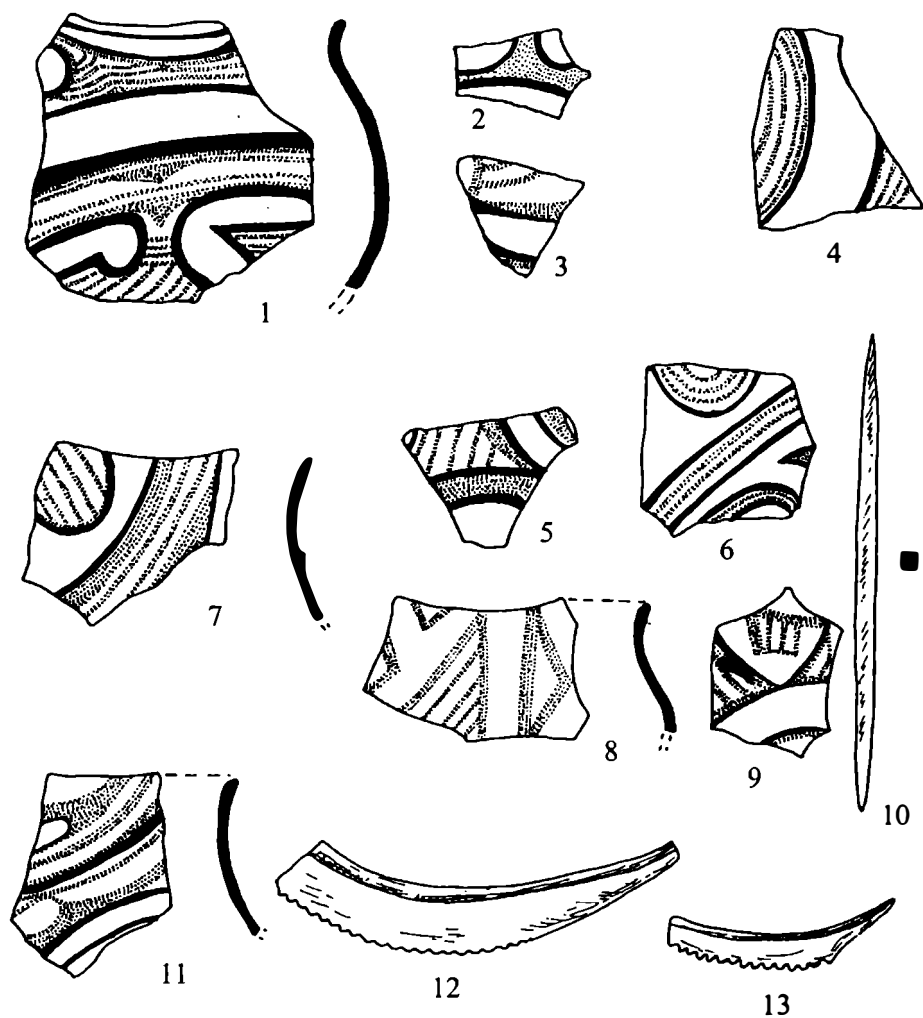

Fig. 36. Sabatinovka I. Ceramică (după A.V. Dobrovolski).

- 20.1. Com. **Terebna**, s. *Terebna*. Stațiunea este situată pe malul stâng, înalt, al râului Racovățul Sec, vizavi de marginea de SV a satului, la altitudinea de 80-100 m de la nivelul apei. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 200 x 180 m. Au fost recoltate fragmente ceramice cu decor incizat și pictat policrom. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1978. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Maket*, p. 352.

- 21.1. Com. **Târnova**, s. *Târnova*. Așezarea se află situată pe un promontoriu, la 2,5 km NV de sat, pe malul de NV al unui iaz. Vestigiile se observă la adâncimea de 1,20 – 1,50 m de la suprafața actuală a solului. Au fost culese percutoare, retușoare, piese componente pentru seceri, gratoare, sfredele etc. Complexul ceramic a fost divizat în următoarele categorii: grosieră, cu decor incizat, canelat și pictat. Stațiunea a fost semnalată de I. Borziac și O. Levițki în anul 1980. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

XX. Raionul Florești

- 10.2. Com. **Ghindești**, s. *Hârtop*. Hârtop II. Stațiunea este situată pe partea stângă a unei văi între marginea de NE a satului și iaz. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 500 x 500 m. Multe construcții au fost deteriorate de arătura adâncă. Au fost recoltate fragmente ceramice cu ornament incizat și pictat, piese de silex, două statuete antropomorfe etc. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1986.

Bibl. *Marchevici*, 1987, p. 49-50.

18. Com. **Nicolaevca**, s. *Nicolaevca*. Așezarea se găsește pe un promontoriu de pe partea dreaptă a unei văi dintre satele Valea Norocului (raionul Sângerei) și Nicolaevca, vizavi de fostul sat Eminești. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 150 x 150 m. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1974.

22. Com. **Putinești**, s. *Putinești*. Putinești II. Așezarea se află la 1 km E de biserica satului și e situată pe prima terasă a malului stâng al râului Răut, în locul "Valea în plan". Ea a fost descoperită de V. Marchevici în anul 1955. În anul 1989, V. Sorokin a efectuat săpături, în urma cărora s-a dovedit că situl are mai multe nivele de locuire: Precucuteni-Tripolie A, Cucuteni A și B, Sântana de Mureș-Cerneahov și epoca medievală. În nivelul Cucuteni A s-au cercetat resturile unui bordei de formă ovală neregulată cu dimensiunile de 4,50 x 3,20 m. În locuință s-a descoperit un atelier de prelucrare a silexului. În stratul de cultură și în bordei au fost atestate următoarele categorii ceramice: grosieră (51,4%), cu decor canelat (28,9%), cu ornament incizat (9,1%), cu decor pictat (9,8%) și Cucuteni C (0,8%). Materialele și documentația de șantier se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Marchevici*, 1973; *Sorokin*, 1990.

- 22.1. Com. **Putinești**, s. *Putinești*. Putinești III. Stațiunea se găsește în punctul "Pe șes" sau "Podul Dobrâi" la 6 km NV de sat și la aproximativ aceeași distanță, în amonte, de la confluența râurilor Răut și Cubolta. Ea este situată pe un promontoriu de pe malul drept al râului Cubolta. Pe laturile de N și V așezarea este protejată de pante relativ abrupte, accesul făcându-se pe laturile de S și E. În anii 1989-1991 V. Sorokin a întreprins săpături în urma cărora au fost degajate vestigiile a 5 locuințe de suprafață și a două semibordeie. Locuințele de suprafață sunt de formă rectangulară, cu dimensiunile de 35-97 m². Semibordeiele au formă ovală (L3) și rectangulară (L4) cu colțurile rotunjite. În anul 1989 stațiunea a fost cercetată de V.P. Dudkin prin metoda rezistivității solului. Astfel s-a constatat că satul eneolitic ocupă o suprafață de 5 ha și este format din 95 de construcții. Locuințele sunt dispuse pe trei șiruri paralele și totodată sunt grupate în jurul unor curți cu sau libere de construcții. În sectorul de N casele formează un semicerc. Săpăturile au confirmat dispunerea caselor pe teren; indicată de V.P. Dudkin. După complexul ceramic,

Fig. 37. Kudrincy. Ceramică (după T.S. Passek).

așezarea poate fi atribuită aspectului regional Drăgușeni-Jura. Situl a fost semnalat de V. Marchevici în anul 1995.

Bibl. *Marchevici*, 1973; *Sorokin*, 1990, 1991, 1992, 1993.

23. Com. **Rădulenii Vechi**, s. *Rădulenii Vechi*. Rădulenii Vechi I. Așezarea se află la 1 km SV de sat. Dimensiunile aproximative sunt de 350 x 250 m. Situl a fost complet distrus de construcțiile fermei de vite a gospodăriei locale. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1955.

Bibl. *Marchevici*, 1973.

XXI. Raionul Glodeni

- 2.2. Com. **Camenca**, s. *Butești*. Butești I. Stațiunea se află pe un promontoriu de calcar situat pe malul stâng al râului Camenca și se întinde de-a lungul râului. Dimensiunile aproximative sunt de 100 x 350 m. A fost semnalată de N.A. Chetraru în anul 1960. Au fost culese fragmente ceramice cu decor incizat, canelat și pictat. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 71.

4. Com. **Cobani**, s. *Cobani*. Situl este situat la 3 km SE de sat. A fost descoperit de V. Sorokin în anul 1984 și în același an a fost sondat. Au fost recoltate fragmente ceramice, figurine antropomorfe cu decor incizat, piese de silex. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

- 7.1. Com. **Fundurii Vechi**, s. *Fundurii Noi*. Fundurii Noi III. În împrejurimile satului se află o așezare din faza Cucuteni A. Materialele recoltate în anul 1973 se păstrează la MA al AȘ din RM.

- 15.1. Com. **Sturșești**, s. *Sturșești*. Stațiunea este situată la marginea de S a satului pe panta unei văi, vizavi de ferma de bovine a gospodăriei locale. Au fost culese fragmente ceramice și unelte. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Maket*, p. 175.

XXIV. Raionul Ialoveni

- 7.2. Com. **Horodca**, s. *Horodca Mare*. Sit cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se găsește la 1 km V-SV de satul Horodca Nouă în punctul "La cetate" sau "Cetățuia", la izvoarele unui afluent de dreapta al pârâului Horodca, pe un platou înalt limitat din trei părți de pante abrupte. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 260 x 180 m. Ea este parțial deteriorată de alunecările de teren. A fost descoperită de G.D. Smirmov în anul 1946 și în anul următor sondată de T.S. Passek.

Bibl. *Passek*, 1949, p. 58-59.

- 14.1. Com. **Ruseștii Noi**, s. *Ruseștii Noi*. Ruseștii Noi I. Stațiunea se află la marginea de SE a satului și e situată în lunca pârâului Botna. A fost semnalată de L.L. Polevoi în anul 1959. În anii 1962-1964 a efectuat săpături V. Marchevici, în urma cărora s-a constatat că stațiunea este pluristratigrafiată. Au fost descoperite materiale ale civilizațiilor ceramicii liniare, Precucuteni-Tripolie A, Cucuteni A și B, Sântana de Mureș-Cerneahov și din evul mediu timpuriu (sec. VII-VIII). În nivelul Cucuteni A au fost degajate vestigiile a două locuințe de suprafață. După complexul ceramic așezarea poate fi atribuită aspectului regional Hăbășești. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Marchevici*, 1970, 1973; *Kusurgăceva*, 1970, *Pogoževa*, 1983.

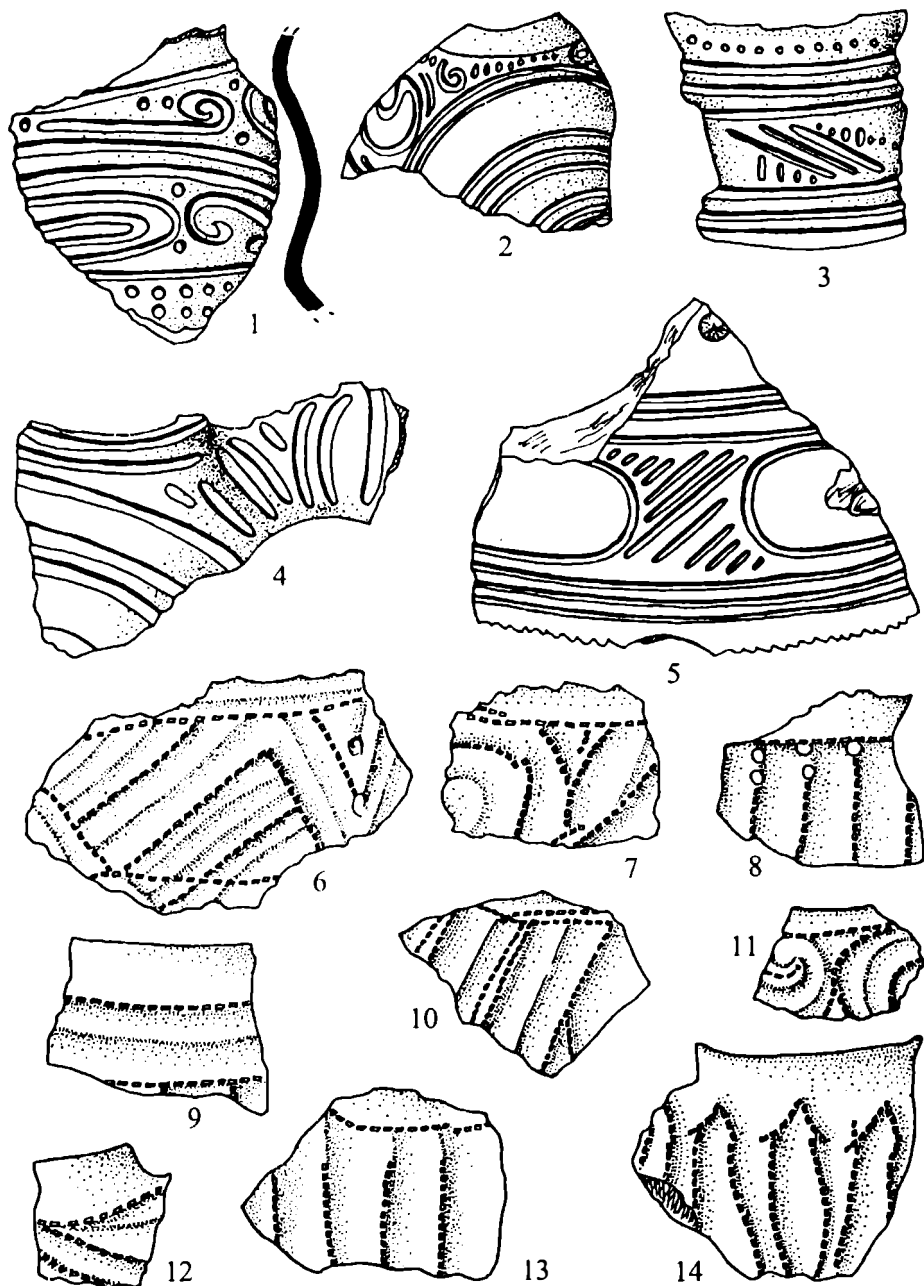

Fig. 38. Borisovka. Ceramică (după T.S. Passek).

XXVII. Raionul Ocnîța

- 4.1. Com. **Cepeleuți**, s. *Cepeleuți*. Cepeleuți I. Așezarea este situată între marginea de SE a satului și iaz, pe partea dreaptă a unei văi, în locul numit "La iaz". Dimensiunile aproximative ale așezării sunt de 200 x 280 m. A fost culeasă ceramică cu ornament incizat și pictat. Informațiile provin de la elevii școlii din sat.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 54.
- 7.1. Com. **Dângeni**, s. *Dângeni*. Dângeni IV. Stațiunea se află pe un promontoriu, în apropierea satului, pe partea de N a unei văi, în punctul "Hârtoș". A fost recoltată ceramică cu ornament incizat și pictat. A fost semnalată de P.P. Bârnea în anul 1959. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Bârnea, Bejleki*, 1969
- 12.1. Com. **Mereșeuca**, s. *Mereșeuca*. Mereșeuca I. Sit cu resturi culturale din mai multe perioade istorice. Se află la 260 m E de sat, în punctul Cetățuia, pe malul drept al Nistrului, între șosea și calea ferată. Cea mai mare parte a sitului este acoperită cu pădure, cu excepția unui sector de la N. A fost descoperit de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1949. În anul următor se efectuează un sondaj. În anul 1975 a efectuat un nou sondaj V.A. Dergacev. Săpături au întreprins V. Sorokin, I. Vlasenko (1980) și I. Vlasenko (1984). Patru niveluri ale sitului aparțin complexului cultural Cucuteni-Tripolie.
Bibl. *Passek*, 1952; *Dergacev*, 1980; *Sorokin*, 1983a, 1983b; *Sorokin, Vlasenko*, 1985; *Vlasenko*, 1983.

XXVIII. Raionul Orhei

- 15.3. Com. **Jora de Mijloc**, s. *Jora de Sus*. Așezarea se găsește la 0,5 km V de sat, în locul "Peșes". Ea ocupă un promontoriu de pe malul drept al Nistrului, orientat S-N. A fost descoperită de I. Borziac și I. Manzura în anul 1980. În anul următor, V. Sorokin a întreprins săpături sistematice cercetând resturile a două locuințe de suprafață și a două semibordeie. Locuințele de suprafață au dimensiunile de 7 x 6 m și 7,4 x 6,60 m. Semibordeiele aveau forma ovală și rectangulară cu colțurile rotunjite. Complexul ceramic a fost divizat în următoarele categorii: grosieră (51,6%), cu decor incizat (3,9%), cu decor canelat (5,4%), cu decor pictat (38,6%) și Cucuteni C (0,5%). Așezarea se încadrează în aspectul regional Hăbășești. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Dergacev, Sorokin*, 1986; *Sorokin*, 1991, 1993a.
- 22.1. Com. **Pohorniceni**, s. *Pohorniceni*. Sit cu stratigrafie multiplă. Este situat la 3 km SSV de sat și la 0,8 km NE de drumul Orhei-Brănești, pe panta înaltă a unei văi. A fost descoperit de V. Haheu în anul 1984 și cercetat de același arheolog un an mai târziu prin săpături sistematice. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Haheu*, 1985.
- 29.1. Com. **Trebujeni**, s. *Trebujeni*. Printre materialele provenite din cunoscutul sit pluristratigrafat Orheiul Vechi se află și fragmente de ceramică din faza Cucuteni A. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM (numărul de inventar 642).

XXIX. Raionul Râbnîța

- 10.1. Com. **Jura**, s. *Jura*. Stațiunea se găsește la marginea de S a satului, pe malul stâng al Nistrului, la altitudinea relativă de 2 --2,50 m. A fost cercetată prin săpături de S.N. Bibikov în anul 1952. Resturile locuințelor se observă în ruptura malului. Au fost studiate, parțial, trei locuințe de suprafață. A fost recoltată o bogată colecție de ceramică și piese de silex etc. Materialele se păstrează în fondurile Institutului de Arheologie al AȘ din Ucraina și

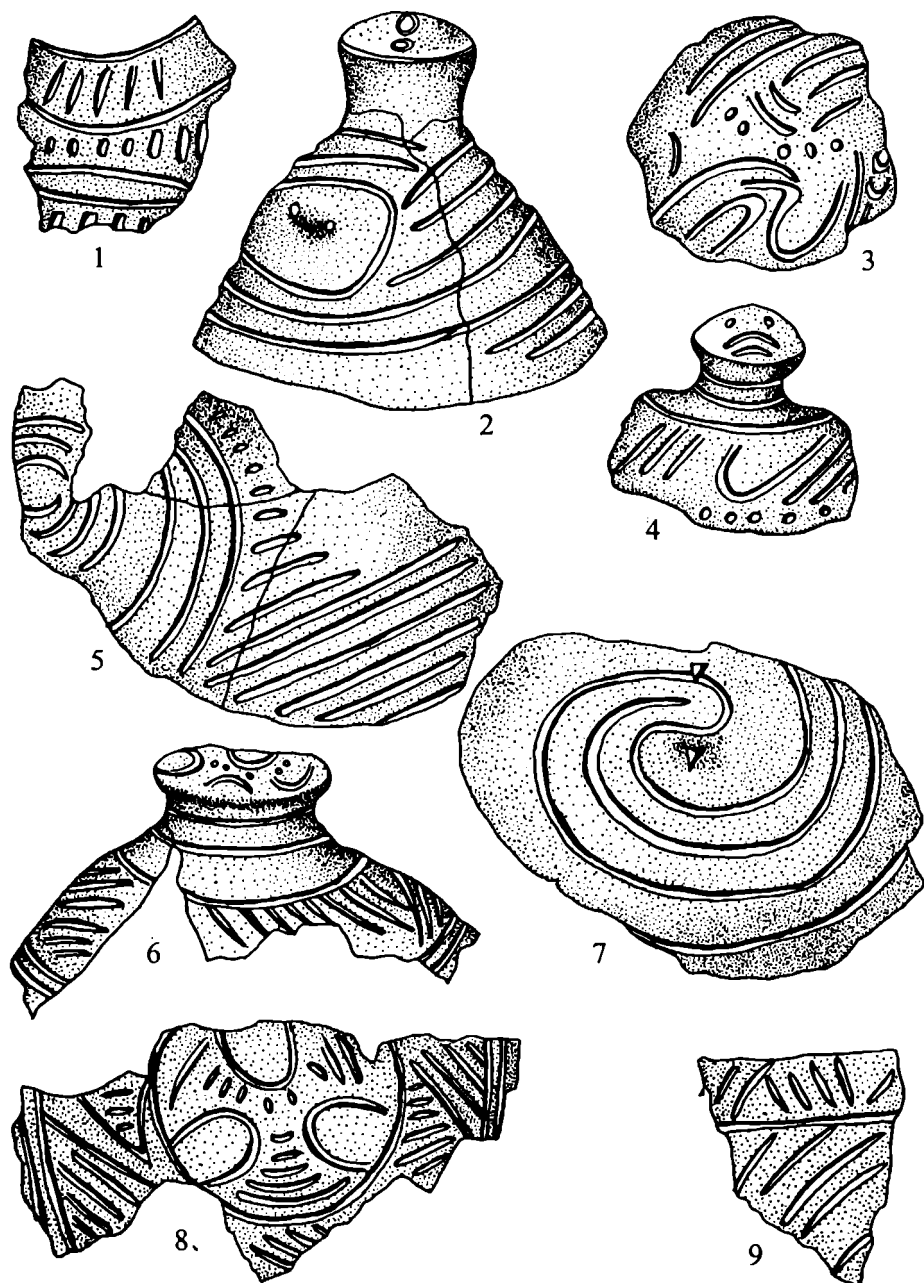

Fig. 39. Pečiora. Ceramică incizată (după E.K. Černyš).

la Ermitaj. Actualmente stațiunea se află sub apele lacului de acumulare al hidrocentralei de la Dubăsari.

Bibl. *Bibikov*, 1954; *Burdo*, *Constantinescu*, *Leaško*, *Son*, 1991, p. 22.

- 17.1. Com. **Popenchi**, s. *Popenchi*. Așezarea se află la marginea de S a satului, pe malul stâng al Nistrului. În ruptura malului se observă resturile materiale ale așezării. A fost cercetată de S.N. *Bibikov* în anul 1952.

Bibl. *Bibikov*, 1954.

- 18.2. Com. **Sovietskoe**, s. *Vasilievca*. Stațiunea este situată la 500 m NV de șoseaua Molochișul Mare-Plopi, la N de ferma de porcine a gospodăriei locale, pe un versant de platou. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 200 m. A fost descoperită de V. Haheu în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

XXX. Raionul Râșcani

- 1.3. Com. **Alexândrești**, s. *Cuculeții Vechi*. Stațiunea se găsește pe o terasă a malului stâng al râului Camenca, la marginea de SE a satului, deasupra malului de NV al iazului cu numele de Bulhac. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 800 x 250 m. A fost descoperită de V. *Bikbaev* în anul 1992. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

- 5.1. Com. **Corlăteni**, s. *Corlăteni* (denumirea veche a satului – Leadoveni). Așezarea se află pe prima terasă a pârâului Copăceanca (afluent al Răutului) la aproximativ 2,8 km SV de sat și la 0,4 km în amonte de gura pârâului. A fost descoperită în anul 1976 și cercetată prin metoda aerofotometriei de V. *Bikbaev*. Planul aerofotometric indică dispunerea construcțiilor în cercuri concentrice. În afară de ceramica din faza Cucuteni A s-a mai recoltat ceramică aparținând culturii Noua. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Sorokin*, 1993b.

- 6.1. Com. **Costești**, s. *Costești*. Stațiunea se găsea la marginea de SE a satului pe un promontoriu de pe malul stâng al râului Ciugur, în locul numit "La moara lui Petrea". Au fost recoltate fragmente de ceramică din faza Cucuteni A, a culturii Noua și din epoca medievală. A fost descoperită de I. Hâncu în anul 1986. În prezent se află sub apele lacului de acumulare de la Costești. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Fiodorov*, *Čebotarenco*, 1974, p. 22.

- 6.1. Com. **Costești**, s. *Costești*. Costești IV. Așezarea se află în apropierea satului pe un promontoriu format de malul stâng al râului Ciugur și un pârâu. Ceramica culeasă este decorată cu incizii, caneluri și pictată policrom. A fost semnalată de N.A. Chetaru în anul 1958.

Bibl. *Ketraru*, 1964.

- 7.1. Com. **Duruitoarea**, s. *Duruitoarea*. Duruitoarea I. Stațiunea se află la 250 m SE de la extremitatea de S a satului, pe un promontoriu înalt cu laturile stâncoase, format la joncțiunea unei văi cu canionul pârâului Duruita, pe malul stâng al acestuia. Suprafața ei este de aproximativ 250 x 250 m. A fost depistată de N. Chetaru în anul 1958, care a recoltat de la suprafață resturile unei locuințe. Au mai fost recoltate numeroase piese de silex (nuclee, percutoare, gratoare, vârfuri de săgeată, lame retușate, așchii etc.). Se presupune că în locuință se afla un atelier de prelucrare a silexului. În anul 1973, E.K. Cernyș și V. Marchevici au degajat vestigiile unei locuințe de suprafață cu dimensiunile de 17 x 6,50 m. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. *Ketraru*, 1964; *Marchevici*, *Černyș*, 1974.

- 7.1. Com. **Duruitoarea**, s. *Duruitoarea*. Duruitoarea II. Așezarea este situată pe un promontoriu înalt, format la joncțiunea unei văi cu pârâul Duruita, la 400 m SE de biserica satului.

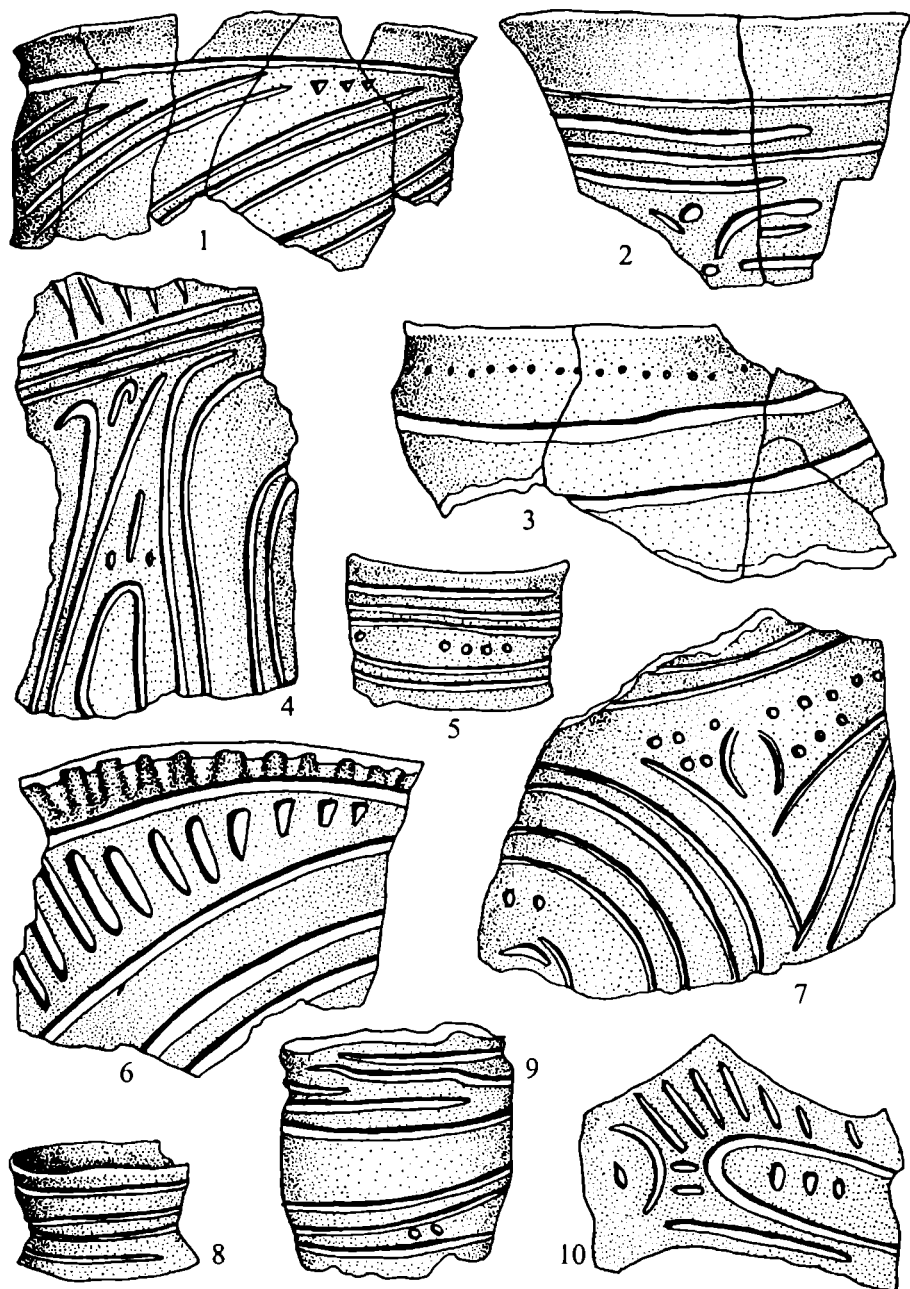

Fig. 40. Peșiora. Ceramică incizată (după E.K. Černyš).

Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 200 m. A fost semnalată de N.A. Chetțaru în anul 1958. Au fost constatate două niveluri de locuire cucuteniene din fazele A și B.

Bibl. *Maket*, p. 623.

- 14.1. Com. **Pelinia**, s. *Pelinia*. Pelinia IV. Așezarea se află la 4,5 km NV de extremitatea de V a satului, la 0,4 km N-NV de la marginea de N a satului Ciobanovca, pe un promontoriu de pe malul stâng al râului Răut, în punctul "Moșia lui David". A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1993. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 250 m. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 17.1. Com. **Pociumbeni**, s. *Druța*. Druța I. Așezarea este situată pe un promontoriu înalt de 80 m, de la confluența râului Ciugurcu cu Ciugur. Are dimensiunile de 2 ha. Săpături sistematice au fost întreprinse de N.V. Ryndina în anii 1982-1984. Au fost degajate 5 locuințe de suprafață. Casele sunt de formă rectangulară și au dimensiunile de 43 – 112 m². Ele erau dispuse în grupuri compacte și distanța dintre ele nu depășea 1,50 m. Autorul săpăturilor presupune că astfel de grupuri erau în așezare nu mai puține de 5. Numărul locuitorilor stațiunii a fost apreciat la 100-120 oameni. Așezarea a fost încadrată de N.V. Ryndina în etapa Cucuteni A3, însă, după complexul ceramic, ea face parte din aspectul regional Drăgușeni-Jura. Materialele se află la Catedra de Arheologie a Universității de Stat "M.V. Lomonosov" din Moscova.
- Bibl. *Ryndina*, 1984, 1985, 1986; *Ryndina, Angovatova*, 1990; *Balabina*, 1988.
- 17.1. Com. **Pociumbeni**, s. *Druța*. Druța VI. Așezarea este situată la 2,2 km SE de marginea de S a satului, la 1,4 km SE de răscrucea șoselei Râșcani-Văratice, pe malul stâng al râului Ciugur, în aval de digul unui iaz. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1982. Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 250 x 80 m. Grosimea stratului de cultură este de 0,30 – 1,20 m. În cursul sondajelor s-a constatat că situl are două niveluri de locuire cucuteniene din fazele A și B. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- Bibl. *Maket*, p. 621.
- 17.2. Com. **Pociumbeni**, s. *Pociumbeni*. Pociumbeni I. Stațiunea este situată la 0,7 km N de extremitatea de NE a satului, pe malul drept al râului Ciugur, în punctul Nisipării. Grosimea nivelului de cultură este de 0,40 – 0,60 m. Dimensiunile aproximative ale așezării sunt de 200 x 100 m. Situl are trei niveluri de locuire cucuteniene din fazele A, A-B și B. A fost descoperit de V. Bikbaev în anul 1982. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 20.1. Com. **Sturzeni**, s. *Sturzeni*. Sturzeni I. Stațiunea se află pe malul de NV al unui iaz, pe un promontoriu format la confluența a două pâraie, în punctul "Săliște". Punctul se găsește la 1,1 km N-NE de marginea de N a satului și la 1,5 km S-SV de șoseaua Râșcani-Costești. Pe teritoriul sitului se află doi tumuli. Stațiunea are depuneri ale civilizațiilor Cucuteni-Tripolie (faza Cucuteni A), Noua și Sântana de Mureș-Cerneahov. A fost semnalată de I. Musteață în anul 1984 și în același an a fost verificată de V. Marchevici. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- Bibl. *Maket*, p. 667.
- 24.1. Com. **Văratice**, s. *Costeștii Noi*. Așezare cu resturi culturale din mai multe perioade istorice: Cucuteni A, Hallstatt, necropolă plană a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Se găsește la 1,75 km V-SV de extremitatea de V a satului Duruitoarea Nouă, în partea de NV a localității, în partea de NV a unui promontoriu înalt de pe malul de E al lacului de acumulare de la Costești. Stațiunea se află parțial sub apele lacului. A fost descoperită de N.A. Chetțaru în anul 1958 și verificată de V. Bikbaev în anul 1993. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 300 m. Materialele se păstrează la MA al AȘ din

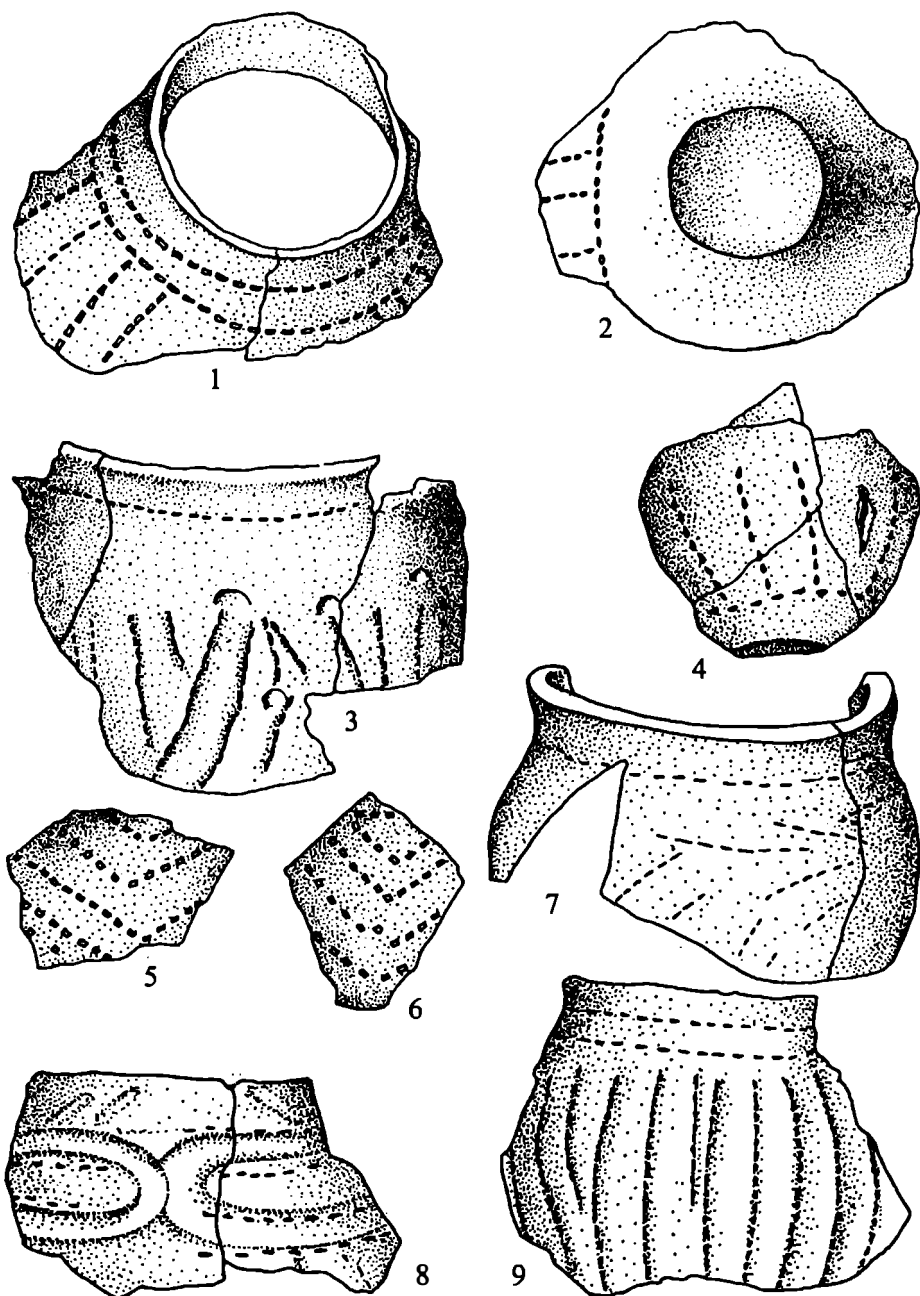

Fig. 41. Pečiora. Ceramică canelată și imprimată (după E.K. Černyš).

RM.

Bibl. *Ketraru*, 1964

- 24.2. Com. **Văratice**, s. *Duruitoarea Nouă*. Situl se află pe prima terasă a râului Ciugur. A fost descoperit de V. Marchevici în anul 1973 și cercetat prin săpături metodice de E.K. Černyš în anii 1974-1975. În urma acestora au fost degajate locuințe de suprafață cu dimensiunile de 40-88 m². Pe perimetrul unor locuințe au fost observate gropile de stâlpi de la scheletul casei și amprente de blăni de lemn. După cum a menționat autoarea săpăturilor, locuințele erau organizate în grupuri. În afară de materiale cucuteniene au mai fost descoperite complexe ale culturii Sântana de Mureș-Cerneahov și ceramică medievală. O parte din materiale se păstrează la MA al AȘ din RM.

Bibl. Černyš, Popova, 1975; Černyš, Marchevici, 1976.

- 24.3. Com. **Văratice**, s. *Văratice*. Văratice VI. Așezarea este situată la marginea de NE a satului, pe prima terasă a malului stâng al râului Ciugur. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 250 m. Parțial este inundată de apele lacului de acumulare de la Costești. A fost semnalată de V. Bikbaev în anul 1983. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM. Bibl. *Maket*, p. 612.

XXXI. Raionul Rezina

- 5.1. Com. **Echimăuți**, s. *Echimăuți*. Echimăuți. Așezarea are o stratigrafie multiplă și se află la 2 km NE de sat, pe dreapta șoselei Orhei-Rezina, în punctul "La cetățuie". A fost parțial distrusă. Dimensiunile aproximative ale așezării sunt de 500 x 200 m. A fost descoperită de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1947. Bibl. *Passek*, 1949a, *Marchevici*, 1973.
16. Orașul **Rezina**. *Stohnaia I*. Stațiunea se găsește la NV de sat (actualmente o suburbie a orașului), pe partea stângă a drumului Echimăuți-Rezina. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 400 m. Au fost recoltate materiale din faza Cucuteni A, hallstatiene și medievale timpurii. A fost semnalată de expediția condusă de T.S. Passek în anul 1947. Bibl. *Passek*, 1949a, *Marchevici*, 1973.

XXXII. Raionul Sângerei

- 1.1. Com. **Alexăndreni**, s. *Alexăndreni*. Așezarea este situată la distanța de 1,5 km N de localitate. Pe o suprafață de aproximativ 2 ha, după arat, se observă bucăți de lut ars de la construcții, fragmente de ceramică, pietre de rășniță etc. S-a găsit o strachină cu decor incizat, un topor de piatră, vârfuri de săgeată, lame cu retuș, percutoare etc. A fost semnalată de I. Moroșanu în anul 1928. Bibl. *Moroșanu*, 1928.
- 1.2. Com. **Alexăndreni**, s. *Tăpleșteni*. Stațiunea, cu resturi culturale din faza Cucuteni A și cultura Noua, se află pe terasa de pe malul stâng al râului Răut la 250 m NE de marginea de NE a satului. Dimensiunile aproximative ale așezării sunt de 200 x 100 m. Parțial a fost distrusă de o lutărie. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1977. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
4. Com. **Bilicenii Vechi**, s. *Bilicenii Vechi*. Bilicenii Vechi VIII. Așezarea se găsește la 1 km N de sat și la 1,5 km SE de ferma de vite a gospodăriei locale, pe un promontoriu format la joncțiunea văilor "La sterpa" și "Condurache". Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 200 x 350 m. A fost depistată de V. Bikbaev în anul 1975. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

4. Com. **Bilicenii Vechi**, s. *Bilicenii Vechi*. Bilicenii Vechi X. Așezarea se află la 1,5 km V-SV de biserica satului, pe un promontoriu de pe malul drept al pârâului Ciulucul Mare, în punctul "Râpa lui Anton". Dimensiunile aproximative ale stațiunii sunt de 350 x 350 m. A fost semnalată de V. Bikbaev în anul 1975. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 22.1. Com. **Sângereii Noi**, s. *Sângereii Noi*. Situl, cu resturi culturale din faza Cucuteni A și evul mediu dezvoltat, este situat pe un promontoriu de la confluența râului Soloneț cu un pârâu. Așezarea se află la 1 km NE de biserica satului și la 0,5 km SE de ferma de vite a gospodăriei locale. A fost descoperită de V. Bikbaev în anul 1974. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

XXXIV. Raionul Soroca

- 3.1. Com. **Bulboci**, s. *Bulboci*. Bulboci I. Așezarea este situată pe malul stâng al râului Căinari, în punctul "La ferme". O bună parte a teritoriului ei este ocupat de construcțiile fermei de vite. În ruptura malului, la adâncimea de 0,60 – 0,70 m de la suprafața actuală a solului, se observă resturile construcțiilor și stratul bogat în vestigii arheologice. A fost recoltată ceramică grosieră, cu decor incizat, canelat și pictat. Prezintă interes o statueta unicat zoomorflă (un berbec?), care are montat pe cap două sărmulițe de cupru. Informațiile despre așezare au fost furnizate de un locuitor al satului Melnic și verificate de V. Marchevici în anii 1967 și 1970. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, 1981.
- 3.1. Com. **Bulboci**, s. *Bulboci*. Bulboci II. Stațiunea se găsește la 2,7 km V de sat, în punctul "Valea păpușoacelor", pe malul stâng al unui pârâu, pe o pantă lină. Parțial este distrusă. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 150 x 100 m. fiind descoperit de I. Borziac în anul 1976. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
- 7.1. Com. **Cremenciug**, s. *Cremenciug*. Cremenciug II. Așezarea se află la marginea de NE a satului, pe malul drept al Nistrului. Prin stațiune trece drumul spre satul Oclanda. Dimensiunile aproximative ale așezării sunt de 300 x 250 m. Situl este deteriorat parțial. A fost descoperit de V. Marchevici în anul 1969.
Bibl. *Marchevici*, 1973.
- 7.2. Com. **Cremenciug**, s. *Sobari*. Sobari II. Stațiunea este situată la 1,5 km NV de sat, pe partea dreaptă a unei văi. Dimensiunile ei aproximative sunt de 150 x 100 m. A fost semnalată de E.A. Rikman în anul 1962. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973, p. 89.
- 12.2. Com. **Hristici**, s. *Zastânca*. Zastânca III. Stațiunea se află la 100 m V de sat și e situată pe partea stângă a râului Ocolina. Dimensiunile aproximative ale ei sunt de 270 x 200 m. Așezarea este parțial deteriorată. S-a recoltat ceramică cu decor incizat și pictat. Situl a fost depistat de V. Marchevici în anul 1970.
Bibl. *Marchevici*, 1973.
- 18.1. Com. **Rădi-Cereșnovăț**, s. *Rădi-Cereșnovăț*. Rădi-Cereșnovăț I. Stațiunea este situată la 0,7 km E de sat pe panta dreaptă a unei văi, în locul "La șosea". La suprafața sitului se observă resturile construcțiilor (bucăți de lut ars). Dimensiunile aproximative ale așezării sunt de 300 x 170 m. Au fost recoltate fragmente de ceramică cu ornament incizat și pictate policrom. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1962.
Bibl. *Marchevici*, 1973.
- 19.1. Com. **Rubelnița**, s. *Rubelnița*. În împrejurimile satului se află o așezare din faza Cucuteni A. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.

- 20.2. Com. **Schineni**, s. *Schinanii Noi*. Stațiunea este situată pe partea dreaptă a văii Balicele, la 100 m S de sat. Parțial este distrusă. A fost descoperită de I. Borzic în anul 1993.
- 21.2. Com. **Slobozia-Cremene**, s. *Slobozia-Vărăncău*. Slobozia-Vărăncău IV. Așezarea se găsește la 1 km în amonte de sat, pe un promontoriu format de Nistru și pârâul Ișnovăț. La suprafața așezării se observă 17 pete de bucăți de lut ars de la construcții. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 300 x 180 m. Au fost culese fragmente ceramice cu decor incizat sau pictate policrom. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1962. Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Marchevici*, 1973.
- 22.1. **Soroca**. Așezarea este situată pe malul drept al Nistrului în zona bazei de turism. Grosimea stratului arheologic este de 0,50 – 1,50 m. În ruptura malului se observă resturile construcțiilor de suprafață și ale bordurilor. Au fost recoltate unelte de silex și piatră, ceramică grosieră sau cu decor incizat și pictat. Nu lipsesc cupele cu pereții subțiri, ornamentate cu caneluri. A fost descoperită în anul 1956 de V. Marchevici.
Bibl. *Maket*, p. 676.
22. Or. **Soroca**. În fondurile MA al AȘ din RM se păstrează ceramică din faza Cucuteni A dintr-o stațiune din zona fabricii de cărămidă, descoperită în anul 1960.
22. Or. **Soroca-Cetate**. Printre materialele depistate în timpul săpăturilor din cetate se găsesc și materiale din faza Cucuteni A. Săpături metodice în cetate au efectuat L.L. Polevoi (1956) și G.F. Čebotarenko (1959-1960, 1968-1969). Materialele se păstrează la MA al AȘ din RM.
Bibl. *Čebotarenko*, 1964, 1972, 1984.
- 27.1. Com. **Vădeni**, s. *Vădeni*. Vădeni I. Stațiunea se află la NE de sat, în punctul "La ieșătură" și e situată pe panta stângă a unei văi și malul stâng al iazului. Așezarea este puternic deteriorată. A fost semnalată de V. Marchevici în anul 1959.
Bibl. *Marchevici*, 1973.
- 28.1. Com. **Volovița**, s. *Volovița*. Volovița III. Așezarea era situată pe panta stângă a văii râului Racovăț, în via gospodăriei locale, la SE de marginea satului. A fost complet distrusă. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1962.
Bibl. *Marchevici*, 1973.

XXXVI. Raionul Söldănești

- 9.1. Com. **Hligeni**, s. *Hligeni*. Hligeni I. Așezare cu vestigii culturale din mai multe perioade istorice. Se află la 0,5 km SE de sat, în punctul "La Roșă" și e situată pe malul stâng al râului Cerna. Prin stațiune trece drumul spre satul Mîgulenii. Dimensiunile aproximative ale sitului sunt de 250 x 400 m. A fost parțial distrusă de o carieră de piatră. A fost depistată de V. Marchevici în anul 1954.
Bibl. *Marchevici*, 1955, 1973.
- 9.1. Com. **Hligeni**, s. *Hligeni*. Hligeni II. Stațiunea este situată pe partea stângă a unei văi, în punctul "La izvoare". Așezarea este traversată de drumul spre Mateuți. Dimensiunile aproximative sunt de 300 x 200 m. A fost descoperită de V. Marchevici în anul 1954.
Bibl. *Marchevici*, 1955, 1973.
- 14.1. Com. **Poiana**, s. *Poiana*. Poiana I. Așezarea se găsește pe malul drept al râului Nistru în vatra satului. Dimensiunile aproximative sunt de 300 x 180 m. Au fost culese fragmente ceramice cu decor incizat și pictate policrom. A fost semnalată de V. Marchevici în anul

1954.

Bibl. *Marchevici*, 1955, 1973.

XL. Raionul Ungheni

16.1. Com. **Măgurele**, s. *Măgurele*. Măgurele I. Stațiunea se află la 3,6 km NV de sat și e situată pe panta de S a înălțimii "Movila Măgurei". Altitudinea absolută a colinei este de 387,6 m. Au fost recoltate unelte de silex, fragmente ceramice cu ornamente incizate și pictate policrom. Dimensiunile aproximative sunt de 200 x 170 m. Sectoarele de N, V și S sunt afectate de eroziunea terenului. A fost descoperită de N.A. Chetaru în anul 1959.

Bibl. *Marchevici*, 1973.

38. Com. **Mănoilești**, s. *Rezina*. Situl, cu resturi culturale din mai multe perioade istorice, se află în marginea de NV a satului, fiind acoperit aproape în întregime de construcțiile și grădinile acestuia și ocupând terasa versantului drept al văii "Pe șes". A fost descoperit în 1995 de V. Bikbaev și în același an a fost sondat. Conform observațiilor de pe teren, așezarea Cucuteni A are o suprafață de aproximativ 100 x 50 m. Au fost cercetate resturile a trei gropi cucuteniene, dintre care una poate fi considerată ca provenind de la un bordei. De asemenea s-au semnalat vestigiile a două locuințe de suprafață. Materialele recoltate se păstrează la Muzeul de istorie și etnografie din Ungheni.

BIBLIOGRAFIE

Ambrojevici C., *L'époque néolithique de la Bessarabie du Nord-Ouest*, în *Dacia*, III-IV, (1927-1932), 1933.

Ambrojevici C., *Raport asupra cercetărilor și săpăturilor din jud. Hotin*, în *RMNA*, 1944.

Artomonov M.I., *Švedennopodil's'ka ekspedicija*, în *AP*, I, 1949.

Artomonov M.I., *Nekotorye itogi pjatilet'nih issledovanij Jugo-Podol'skoj arheologičeskoj ekspedicii*, în *KSM*, 4, 1955.

Balabina V.I., *Zoomorfnaja plastika tripol'skogo poselenija Drucy I*, în *SA*, 2, 1988.

Bârnea P.P., Bejlekči V.S., *Materialy k arheologičeskoj karte Poprut'ja*, în *Dalekoe prošloe Moldavii*, Chișinău, 1969.

Belanovskaja T.D., *Tripol'skoe poselenie Krasnostavka*, în *KSIM*, 69, 1957.

Belen'kij Ju.L., Bobok N.A., *Geomorfologičeskoe pajonirovanie Moldavskoj SSR*, în *Problemy geografii Moldavii*, 10, Chișinău, 1975.

Berozovec' D.T., *Rozvidka u verhi'jah r. Švdennogo Bugu*, în *AP*, III, 1952.

Berg L.S., *Bessarabija*, Chișinău, 1993.

Bibikov S.N., *Arheologičeskie raskopki u selenij Popenki i Žury na Dnestre v 1952 g*, în *KSIM* 56, 1954.

Bibikov S.N., *Issledovanie tripol'skih pamjatnikov na Sredenem Dnestre*, în *KSM*, 4, 1955.

Biljaševs'kij M.F., *Borisivs'ke gorodišče, în Tripil'ska kul'tura Ukraini*, I, Kiev, 1926.

Borisovs'kij P.I., *Dejaki dopovlennja do arheologičeskoj karti' sevedn'oi Naddnistrijanščini*, în *Arheologija*, IV, Kiev, 1950.

Burdo N.B., Constantinescu L.F., Ljaško S.N., Son N.A., *Katalog kolekcij naučnyh fondov kamenyj vek-eneolit*, Kiev, 1991.

- Burdo N.B., Stanko V.N., *Eneolitičeskie nahodki na stojanke Mirnoe*, în *Drevnosti Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1981.
- Calkin V.I., *Drevnejšie domašnie životnye Vostočnoj Evropy*, în *MIA*, 161, Moscova, 1970.
- Čebotarenko G.F., *K voprosu o vremeni voznikovenija Sorokskoj kreposti*, în *MIAE*, Chișinău, 1964.
- Čebotarenko G.F., *Sorokskaja krepost' – pamjatnik stariny*, Chișinău, 1984.
- Childe V.G., *Schipenitz. A Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina*, în *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 53, 1923.
- Černyš E.K., *Mnogoslojnyi pamjatnik u s. Pečiora na Južnom Buge*, în *ASGE*, 1, Leningrad, 1959a.
- Černyš E.K., *Rann'otripil's'ke poselennja Lenkivci na Seredn'omu Dnistri*, Kiev, 1959b.
- Černyš E.K., *K istorii naselenija eneolitičeskogo vremeni v Srednem Pridnestrov'e (Po materialam mnogoslojnogo poselenija u s. Nezvisko)*, în *MIA*, 102, Moscova, 1962.
- Černyš E.K., *Tripol'skie masterskie po obrabotki kremnja*, în *KSM*, III, Moscova, 1967.
- Černyš E.K., *Mesto poselenij borisovskogo tipa v periodizacii tripol'skoj kul'tury*, în *KSM*, 142, 1975a.
- Černyš E.K., *Itogi rabot Moldavskoj ekspedicii v 1974 g.*, în *Novejšie otkrytija sovetskih arheologov*, 1, Kiev, 1975b.
- Černyš E.K., *Eneolit Pravoberežnoj Ukrainy*, în *Eneolit SSSR*, Moscova, 1982.
- Černyš E.K., Popova T.A., *Itogi rabot Moldavskoj ekspedicii*, în *AO*, 1975.
- Černyš E.K., Marchevici V.I., *Issledovanija pamjatnikov tripol'skoj kul'tury na territorii Moldavii*, în *AO*, 1976.
- Čmihov M.O., Černjakov I.T., *Hronologija arheologičnih pam'jatok epohi Midi-bronzi na territorii Ukraini*, Kiev, 1988.
- Cvek E.V., *Tripol'skie poselenija Bugo-Dnestrovskogo meždureč'ja (K voprosu o vostočnom areale kul'tury Kukuteni-Tripol'e)*, în *Pervobytnaja arheologija – poiski i nahodki*, Kiev, 1980.
- Cvek E.V., *Issledovanija v Bugo-Dneprovskom meždureč'e*, în *AO*, 1984.
- Cvek E.V., *Savčenko Issledovanija v Bugo-Dneprovskom meždureč'e*, în *AO*, 1986.
- Cvek E.V., *Issledovanija tripol'skih poselenij v bassejne r. Gornyi Tikič*, în *AO*, 1987.
- Cvek E.V., *Svjazi tripol'skih plemen vostočnogo areala s eneolitičeskim naseleniem Moldavii*, în *Drevnejšie zemledel'cy i skotovody Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1991.
- Cvek O.V., *Osoblivosti formuvannaja shidnogo p regionu tripil's'ko kukutenskoj spil'nosti*, în *Arheologija*, 51, Kiev, 1985.
- Cvek O.V., *Doslidžennja poselenij tripil'koi kul'turi v basejni Pivdenennogo Bugu*, în *Arheologični doslidžennja v Ukraini 1991 roku*, Lutč, 1993.
- Cybeskov V.P., *Tripol'skoe poselenie vozle Berezovskoj GES*, în *KSO*, 1964.
- Cybeskov V.P., *Nekotorye itogi issledovanija Berezovskogo poselenija*, în *MIASP*, 1971.
- Cybeskov V.P., *Obrjad akrotinija v kul'ture tripol'skih plemen*, în *MIASP*, 8, Kiev, 1976.
- David A.I., *Formirovanie teriofauny Moldavii v antropogene*, Chișinău, 1982.

- David A.I., *Novye materialy po srednegolocenovoj faune Moldavii*, în *Pliocen-antropogenovaja fauna Dnestrovsko-Prutskogo mezdureč'ja*, Chișinău, 1986.
- Dergacev V.A., *Pamjatniki epohi bronzы Moldavii*, Chișinău, 1973.
- Dergacev V.A., *Pamjatniki pozdnego Tripol'ja*, Chișinău, 1980.
- Dergacev V.A., Sorokin V.Ja., *O zomorfno-morfolozičeskoj skopetre iz Moldavii i proniknovenii stepnyh eneolitičeskih plemen v Karpato-Dunaiskie zemli*, *Izvestija-Chișinău*, 1, 1986.
- Dobrovol'skij A.V., *Perše Sabatinivs'ke poselennja*, în *AP*, IV, 1952.
- Fedorov G.B., *Pruto-Dnestrovskaja ekspedicija Instituta arheologii AN SSR*, în *AO*, 1967.
- Fedorov G.B., Čebotarenko G.F., *Pamjatniki drevnih slavjan (VI-XIII vv)*, Chișinău, 1974.
- Gubskaja-Lyz' T.N., *Orudijnye komplekсы poselenij rezvitogo Tripol'ja Bugo-Dneprovskogo mezdureč'ja*, în *I polevoj seminar. Rannezemledel'českie poselenija-giganty tripol'skoj kul'ture na Ukraine, Tal'janki-Veselyj Kut-Majdanecokoe*, 1990.
- Haheu V.P., *Otčet o rabotah Getskoj novostroečnoj arheologičeskoj ekspedicii v 1984 g.*, Chișinău, 1985 (manuscris).
- Hutchinson R.W., Preston J.P., *Excavations at Niezwiska. Poland*, în *Anales of Archaeology and Anthropology*, XVII/1-2, 1930.
- Hvoiko V.V., *Kamennyj vek Srednego Pridneprov'ja*, în *Trudy XI Arheologičeskogo s'ezda v 1899 g.*, I. Moscova, 1901.
- Januševič Z.V., *Kul'turnye rastenija iugo-zapada SSSR po paleobotaničeskim issledovanijam*, Chișinău, 1976.
- Kaindl R., *Prähistorisches aus der Bukowina*, în *Jahrbuch der K.K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischer Denkmäler*, Viena, I, 1903, II, 1904.
- Kandyba O., *Schipenitz. Kunst und Geräte eines Neolithischen Dorfes*, Leipzig-Viena, 1937.
- Kirkor A., *Sprawozdanie i wykaz zabutkow zlozonych Akademji Umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877*, în *ZWAK*, II, Cracovia, 1878.
- Ketraru N.A., *Arheologičeskie razvedki v doline reki Čugur*, în *MIAE*, 1964.
- Kolesnikov A.G., Kolesnikova V.A., *Pamjatniki tripol'skoj kul'tury etapa B1 v Srednem Podnestrov'e*, în *Aktual'nye problemy arheologičeskich issledovanij v Ukrainskoj SSR. Tezisy dokladov republikaskoj konferencii molodyh učenych*, Kiev, 1981.
- Kopernicki J., *Pozsukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w spolnie z p. Władysławem Prybylskim, dokonane w r. 1877*, în *ZWAK*, II, Cracovia, 1878.
- Korobkova G.F., *Tripol'skie motygi i problema tripol'skogo zemledelja*, în *Jubilenaja konferencija "150 let Odesskogo arheologičeskogo muzeja AN USSR"*. *Tezisy dokladov*, Kiev, 1975.
- Korobkova G.F., *Ho-zjaistvennye komplekсы rannyh zemledel'česko-skotovodčeskich obščestv Juga SSSR*, Leningrad, 1987.
- Kozłowski L., *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowski, Niezwiskach, Buczaczu*, Lvov, 1930.
- Kozłowski L., *Zarys pradziejow Polski południowo-wschondiej*, Lvov, 1939.
- Kravec V.P., *Rannetripol's'ke poselennja v Gorodniščci na Dnistri*, în *NZI*, II, Kiev, 1954.
- Kravec V.P., *Izučenie pozdnetrípól'skich pamjatnikov v Verhnem Podnestrov'e*, în *KSK*, 4, 1955.

- Kremeneckij K.V., *Paleoekologija drevnejših zemledel'cev i skotovodov Russkoj Raviiny*, Moscova, 1991.
- Kusurhașeva A.P., *Antropomorfnaia plastika iz poselenija Novye Rusešty I*, în KSM, 123, 1970.
- Lyz' T.N., *Orudija truda drevnih zemledel'cev Bugo-Dneprovskogo meždureč'ja epohi razvito-go Tripol'ja (po dannym poselenija u s. Onoprievka)*, în *Aktual'nye problemy istoriko-arheologičeskikh issledovanii. Tezisy dokladov*, Kiev, 1987.
- Maket, *Svod pamjatnikov istorii i kul'tury. Severnaja zona*, Chișinău, 1987.
- Marchevici V.I., *Arheologičeskie pamjatniki v bassejne reki Černoï*, în *Izvestija-Chișinău*, 1955.
- Marchevici V.I., *Mnogosloinoe poselenie Novye Rusešty*, KSM, 123, 1970.
- Marchevici V.I., *Itogi Polevyh rabot, provedennyh v Moldavii vv 1968-1969 gg. Moldavskoj neoliticheskoj ekspedicii*, în AIM, Chișinău, 1972.
- Marchevici V.I., *Pamjatniki epoh neolita i eneolita*, 2, Chișinău, 1973.
- Marchevici V.I., *Bugo-Dnestrovskaja kul'tura na territorii Moldavii*, 1974.
- Marchevici V.I., *Otčet Moldavskoj neoliticheskoj ekspedicii o rabotah sezona 1976 g.*, ms în Arhiva MA al AS RM.
- Marchevici V.I., *Issledovanija Moldavskoj neoliticheskoj ekspedicii*, în AO, 1978.
- Marchevici V.I., *Pozdnetripol'skie plemena Severnoj Moldavii*, Chișinău, 1981.
- Marchevici V.I., *Otčet arheologi-etnografičeskoj ekspedicii o rabotah, provedennyh v polevom sezone 1986 g.*, ms în Arhiva MA al AS RM.
- Marchevici V.I., Černyš E.K., *Issledovanija v Pruto-Dnestrovskom meždureč'e*, în AO, 1974.
- Mihăilescu V., *Geografia fizică a României*, București, 1969.
- Monah D., *La datation par C₁₄ du complexe culturel Cucuteni-Tripolie*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I, Iași, 1987.
- Moroșanu I.N., *Câteva stațiuni preistorice noi descoperite în Basarabia de Nord*, în *Revista științifică "V. Adamachi"*, XIV/3-4, 1928.
- Moroșan N.N., *Noi contribuții preistorice asupra Basarabiei de Nord*, în *Memoriile secțiunii științifice a Academiei Române*, seria III, an I, VI, București, 1929.
- Movsa T.G., Čebotorenko G.F., *Enoliticheskoie kurgannoe pogrebenie u st. Kajnary*, în KSM, 115, 1969.
- Movša T.G., *Raboty v Srednem Podnestrov'e*, în AO, 1975.
- Nestor I., *Céramique peinte de style ancien à Șipeniș (Bucovine)*, în *Dacia*, V-VI, 1938.
- Ossowski G., *Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1892*, în ZWAK, XVII, 1893.
- Passek T.S., *La céramique tripolienne*, Moscova-Leningrad, 1935.
- Passek T.S., *Arheologičeskie razvedki v Moldavii*, în KSIIMK, 26, 1949a.
- Passek T.S., *Periodizacija tripol'skikh poselenij*, în MIA, 10, 1949b.
- Passek T.S., *Tripol'skie poselenija na Dnestre*, în KSIIMK, 32, 1950.
- Passek T.S., *Tripol'skie poselenie Polivanov Jar*, în KSIIMK, 38.
- Passek T.S., *Itogi rabot Tripol'skoe (Dnestrovskoj) ekspedicii*, în KSIIMK, 45, 1952.
- Passek T.S., *Raskopki tripol'skikh poselenij na Srednem Dnestre*, în KSIIMK, 51, 1953.

- Passek T.S., *Rannezemledel'českie (tripol'skie) plemena Podnestrov'ja*, in *MIA*, 84, 1961.
- Pogoževa A.P., *Antropomorfna plastika Tripol'ja*, Novosibirsk, 1983.
- Poljanskij Ju., *Novi arheologično znahidki z Galičini*, in *Zapiski Naukov. tov.-stva Im. Ševčenko*, CXLIX, Lvov, 1928.
- Popova T.A., *Zoomorfna plastika na keramike tripol'skogo poselenija Polivanov Jar*, in *Tezisy dokladov naučnoj sesii, posvjaščenoj itogam raboty Instituta etnografii za 1966 g.*, Leningrad, 1967.
- Popova T.A., *Kostjanye orudija tripol'skogo poselenija Polivanov Jar*, in *Tezisy dokladov godičnoj naučnoj sesii, maj 1968*, Leningrad, 1968
- Popova T.A., *Nekotorye itogi etnografičeskogo izučeniya Polivanov Jara – mnogoslojnogo pamjatnika Tripol'ja*, in *Kartkie soderžaniya dokladov godičnoj naučnoj sesii Instituta etnografii AN SSSR*, Leningrad, 1970a
- Popova T.A., *Zoomorfna plastika tripol'skogo poselenija Polivanov Jar*, in *KSM*, 123, 1970b
- Popova T.A., *Drevnie zemledel'cy Srednego Podnestrov'ja v IV-III tys. do n.e. (po materialam mnogoslojnogo poselenija Polivanov Jar)*, *Avtoreferat diis. kand. ist. nauk*, Leningrad, 1972
- Popova T.A., *Hronologija Polivanova Jara i ee značenie dlja periodizacii tripol'skoj kul'tury*, in *KSM*, 157, 1979
- Popova T.A., *Kremneobrabatyvajuščee proizvodstvo tripol'skih plemen (po materialam poselenija Polivanov Jar)*, in *Pervobytnaja arheheologija-poiski i nahodki*, Kiev, 1980a
- Popova T.A., *Drevnie zemledel'cy Srednego Podnestrov'ja v IV-III tys. do n.e. (po materialam poselenija Polivanov Jar)*, *Rannie zemledel'cy*, Leningrad, 1980b
- Popova T.A., *Antropomorfna plastika tripol'skogo poselenija Polivanov Jar na Dnestre*, in *ASGE*, 21, 1980v
- Rymbu N.L., *Fizičeskaja geografija Moldavskoj SSR*, Chișinău, 1980
- Rymbu N.L., *Prirodnye uslovija imi resursy Moldavskoj SSR*, Chișinău, 1985
- Ryndina N.V., *K voprosu o tehnikе obrabotki tripol'skogo metalla*, in *MIA*, 84, 1961
- Ryndina N.V., *Drevnejšee metalloobrabatyvajuščee proizvodstvo Vostočnoj Evropy*, Moscova, 1971
- Ryndina N.V., *Raskopki poselenija razvitogo Tripol'ja Drucy I*, in *AO*, 1984
- Ryndina N.V., *Raboty tripol'skoj ekspedicii*, in *AO*, 1985
- Ryndina N.V., *Tripol'skoe poselenie Drucy I*, in *AO*, 1986
- Ryndina N.V., Ravič I.E., *Himiko-tehnologičeskoe izučenie mednyh izdelij Hvalinskogo mogil'nika*, in *Metody estestvennyh nauk v arheologii*, Moscova, 1987
- Ryndina N.V., Engovatova A.V., *Opyt planigrafičeskogo analiza kremnevych orudij tripol'skogo poselenija Drucy I, I polevoj seminar, Tal'janki-Veselyi Kut-Majdaneckoe*, 1990
- Rudins'kij M.Ja., *Korotke zvidomlenija za dijat'nist' Vseukrains'kogo Arheologičnogo Komitetu pri UAN v galuzi arheologičnih doslidiv u r. 1925*, in *KZAD*, Kiev, 1926
- Rudins'kij M. Ja., *Arheologični doslidi roku 1926*, in *KZVAK*, Kiev, 1927a
- Rudins'kij M. Ja., *Doslidi na Kam'janeččini*, in *KZVAK*, Kiev, 1927b
- Rudins'kij M. Ja., *Popovgorods'kij vijav kul'turi mal'ovanoi keramiki*, in *Antropologija*, III, Kiev, 1930

- Sicins'kij E., *Narisi z Istorii Podillja*, I, Vinica, 1927
- Šmiszko M., *Tymczasowe sprawozdanie z badan na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka*, în SPAU, 44/1, Cracovia, 1939
- Sorokin V. Ja., *Raskopki mnogoslonojnego poselenija Merešovka-Cetățuie v 1980 g.*, în AMI, Chișinău, 1983a
- Sorokin V. Ja., *Tripol'skoe pogrebenie na mnogoslonojnom poselenii Merešovka-Cetățuie, Pervobytnye drevnosti Moldavii*, 1983b
- Sorokin V. Ja., *Otčet o polevyh issledovanija Tripol'skoj ekspedicii v 1989 g.*, în Arhiva MA al AȘ RM
- Sorokin V. Ja., *Otčet o polevyh issledovanija Tripol'skoj ekspedicii v 1990 g.*, în Arhiva MA al AȘ RM
- Sorokin V. Ja., *Orudija truda i hozjajstvo plemen srednego Tripol'ja Dnestrovsko-Prut'skogo meždureč'ja*, Chișinău, 1991b
- Sorokin V. Ja., *Otčet o polevyh issledovanija Tripol'skoj ekspedicii v 1991 g.*, în Arhiva MA al AȘ RM
- Sorokin V. Ja., *Tripol'skoe poselenie tipa Hăbășești u s. Jora de Sus*, în Tezi dpovidei i povidomlen' mižnarodnoi naukoj konferencii "Tripil's'ka kul'tura Ukraini (do 100-rič-čja vidrittja)", Lvov, 1993a
- Sorokin V. Ja., *Modalitățile de organizare a așezărilor complexului cultural Cucuteni-Tripolie*, în Arheologia Moldovei, XVI, 1993b
- Sorokin V. Ja., Vlasenko I.G., *Arheologičeskie issledovanija na poselenii Merešovka-Cetățuie*, în AIM, Chișinău, 1985
- Stanko V.N., *Mirnoe. Problemy mezolita stepoj Severnogo Pričerno-mor'ja*, Kiev, 1982
- Szombathy J., *Jahrbuch den Bukowiner Landesmuseum*, II/3-4, Cernăuți, 1894-1896
- Ščerbakiv'skij D., *Znahidki bilja Mogileva Podil's'kogo*, în Korotke Zvidomlennja za 1926 r., Kiev, 1927
- Šmaglij N.M., *Arheologičeskie razvedki v zone stroitel'stva Pridunajskoj (Tatarbunarskoj) orositel'noj sistemy v 1965 g.*, în KSO, 1965
- Štern E.R., *Doistoričeskaja grečeskaja kul'tura na jube Rossii*, în Trudy XIII Arheologičeskogo s'ezda, I, Moscova, 1906
- Šumova V.A., *Rekonstrukcija žiliščno-stroitel'nyh kompleksov tripol'skogo poselenija u s. Vasil'evka na Dnestre*, în I polevoj seminar, Tal'janki – Veselyj Kut – Majdaneckoe, 1990
- Teleghin D. Ja., *Dnipro-donec'ka kul'tura*, Kiev, 1968
- Teleghin D. Ja., *Neolitičeskie mogil'niki Mariupol'skogo tipa*, Kiev, 1991
- Teleghin D. Ja., Constantinescu L.F., *Mnogoslonojnoe poselenie na Stril'čej skele epohi neolita-eneolita v Dneprovskom nadporož'e*, în SA, I, 1992
- Titova E.N., *O svyazjah dnepro-doneckoj i bugo-dnestrovskoj neolitičeskij kul'tur*, în Drevnosti stepnogo Podneprov'ja III-I tys. do n.e., Dnepropetrovsk, 1983
- Vlasenko I.G., *Drevnerusskij sloj gorodišča Merešovka (po raskopkam 1980 g.)*, în AIM, Chișinău, 1983
- Zac I.I., *Issledovanija tripol'skogo poselenija u pos. Ladyžin Vinickoj oblasti*, în AO, 1979
- Zac I.I., *Issledovanija pamjatnikov tripol'skoj kul'tury na Južnom Buge*, în AO, 1980

- Zacc I.I., *Raboty Bugo-Dnestrovskoj ekspedicii*, în AO, 1983
- Zacc I.I., Gusev S.A., *Otnositel'naja hronologija tripol'skih poselenij srednego tecenija Juznogo Buga*, în *Drevnejšie obščnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Pricernomor'ja (V tys. do n.e. – V v.n.e.)*. *Materialy mezhdunarodnoj konferencii*, Kiev, 1991
- Zacc I.I., Zurakovski B.S., Lobaj B.I., *Issledovanija Vinickogo kraevedceskogo muzeja*, în AO, 1977
- Zacc I.I., Malinkovska T.V., Lobaj B.I., *Raskopki Vinickogo kraevedceskogo muzeja*, în AO, 1974
- Zagnij G.F., Rusakov O.M., *Arheovekovye variacii geomagnitnogo polja Jugo-Zapada SSSR*, Kiev, 1982
- Zbenovic V.G., *Rannij etap tripol'skoj kul'tury na teritorii Ukrainy*, Kiev, 1989
- Zbenovic V.G., Sumova V.A., *Tripol'skaja kul'tura Srednego Podnestrov'ja v svete novyh issledovanij*, în *Pervobytnaja arheologija*, Kiev, 1989.

CONSIDÉRATIONS SUR LES HABITATS CUCUTENI A – TRIPOLYE B₁ DE L'UKRAINE ET DE LA RÉP. MOLDOVA

Résumé

Les auteurs ont essayé de réunir toutes les informations publiées et inédites accessibles en vue de réaliser un instrument de travail actualisé.

Pour l'Ukraine on présente 44 points où on a découvert des vestiges archéologiques attribués à l'étape Tripolye B₁. Sur le territoire de la République Moldova on a découvert 91 habitats attribués à la même étape – Cucuteni A-Tripolye B₁.

Dans le premier chapitre de l'ouvrage, on a formulé toute une série de considérations sur le type d'habitat, sur les fortifications, sur les datations C¹⁴, sur les outils et sur les occupations.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. L'habitat de Jora de Sus.

Fig. 2. Jora de Sus. Plan et profils des habitations. 1, torchis; 2, cendre; 3, charbon; 4, sol vierge; 5, ossements d'animaux; 6, fragments céramiques; 7, pierres; 8, valves de coquilles *Unio*.

Fig. 3. Jora de Sus. Pièces en silex.

Fig. 4. Jora de Sus. Pièces en silex.

Fig. 5. Jora de Sus. Pièces en silex.

Fig. 6. Jora de Sus. Outils en corne et en os.

Fig. 7. Jora de Sus. Céramique peinte.

Fig. 8 Jora de Sus. Céramique.

Fig. 9. Jora de Sus. Céramique grossière.

Fig. 10. Ruseştii Noi I. Céramique (d'après V.I. Marchevici).

Fig. 11. Duruitoarea Nouă. Plan d'un maison (d'après E. Cernys).

- Fig. 12. Putinești II. Pièces en silex de l'habitation no. 1 (Cucuteni A).
- Fig. 13. Putinești II. Céramique des niveaux Precucuteni III (5, 8, 10) et Cucuteni A.
- Fig. 14. Putinești III. Plan de l'habitat.
- Fig. 15. Putinești III. Pièces en silex.
- Fig. 16. Putinești III. Matériel Cucuteni A.
- Fig. 17. Putinești III. Pièces en terre cuite.
- Fig. 18. Putinești III. Pièces en terre cuite.
- Fig. 19. Fragments céramiques de Bulboci (1-7) et de Corpaci (8-11).
- Fig. 20. Mereușca, lieu-dit Cetățuia. Céramique du niveau Cucuteni A.
- Fig. 21. Butești I. Céramique.
- Fig. 22. Fragments céramiques des habitats Druța I (1-5), Cuconestii Vechi I (6-16) et Pelinia (17-20).
- Fig. 23. Butești I. Céramique.
- Fig. 24. Fragments céramiques des stations Bulboci I (1-3), Soroca I (4-5), Cobani (8, 12-13), Brânzeni IV (7, 10), Caracușenii Vechi (6, 9), Alexăndreni (11).
- Fig. 25. L'habitat de Polivanov Jar. 1. chantiers; 2, sondages; 3, limite de l'habitat (d'après T.S. Passek).
- Fig. 26. Polivanov Jar III. Fragments céramiques peints (d'après T.A. Popova).
- Fig. 27. Polivanov Jar III. Céramique (d'après T.A. Popova).
- Fig. 28. Polivanov Jar III. Céramique (d'après T.S. Passek).
- Fig. 29. Nezvisko. Plan des habitations demi-enterrées. 1, torchis; 2, meules; 3, valves de coquilles *Unio*; 4, restes de foyers; 5, trous de poteaux (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 30. Nezvisko. Plan des maisons. 1, torchis; 2, restes de "tables"; 3, restes de foyers; 4, coquilles *Unio*; 5, trous de poteaux; 6, éclats en silex; 7, meules; 8, fosses récentes; 9, direction des empreintes des morceaux de bois (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 31. Nezvisko. Pièces en silex (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 32. Nezvisko. Céramique peinte (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 33. Nezvisko. Céramique (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 34. Berezovskaja GES. Céramique (d'après V.P. Cybeškov).
- Fig. 35. Horodnica, lieu-dit Horodișce. Objets en terre cuite (d'après V.P. Kravec).
- Fig. 36. Săbatinovka. Céramique (d'après A.V. Dobrovolskij).
- Fig. 37. Kudrincy. Céramique (d'après T.S. Passek).
- Fig. 38. Borisovka. Céramique (d'après T.S. Passek).
- Fig. 39. Pečora. Céramique incisée (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 40. Pečora. Céramique incisée (d'après E.K. Černyš).
- Fig. 41. Pečora. Céramique cannelée et imprimée (d'après E.K. Černyš).

DESPRE LOCUINȚELE CULTURII GLINA

de Cristian Schuster

I. INTRODUCERE

I.1. Toți specialiștii care au efectuat săpături arheologice în așezări ale culturii Glina s-au ocupat, cum era de altfel și firesc, în majoritatea cazurilor numai tangențial, și de problema locuințelor¹.

I.2. O atenție mai mare a fost acordată acestui subiect de Petre Roman², Eugen Comșa³, Jan Machnik⁴, Cristian Schuster⁵. Totuși, și cu aceste prilejuri, nu se face o analiză amplă, autorii rezumându-se a emite unele afirmații cu caracter general.

I.3. Ceea ce nota P. Roman⁶ în 1976, cu privire la greutatea întâmpinate în investigarea locuințelor culturii Glina (și nu numai ale ei, ci și ale altor manifestări culturale ale epocii bronzului), își păstrează, din păcate, și astăzi parțial valabilitatea.

Astfel, faptul că nici o așezare Glina⁷ nu a fost integral cercetată, constituie și acum un obstacol serios. Cu toate acestea, investigațiile din ultimii ani⁸, chiar așa lacunare cum sunt, oferă date noi și folositoare cu privire la locuințele Glina.

-
- (1) Cu toate că termenul de locuință nu exprimă – în accepțiunea noastră – realitatea construcțiilor ale căror resturi se descoperă pe cale arheologică, ne vedem și noi nevoiți a-l folosi în continuare, deoarece s-a încetățenit în literatura de specialitate. În cele mai multe cazuri, nu se poate face distincția clară între ceea ce era cu adevărat locuință și construcțiile care, poate, au servit la altceva.
 - (2) P. Roman, *Die Glina III Kultur*, PZ, 51, 1976, I, p. 28.
 - (3) E. Comșa, *Unele date despre tipurile de locuințe din epoca bronzului de pe teritoriul României*, Peuce, 10, 1991, I, p. 21-22.
 - (4) J. Machnik, *The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin*, Archaeological Sciences Bradford, 1991, p. 14.
 - (5) C. Schuster, *Einführung in das Siedlungs- und Bauwesen der Glina-Kultur*, Mem. Museo Civ. Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo, 4, 1995, p. 130-131.
 - (6) P. Roman, *loc cit.*
 - (7) Despre așezări, vezi printre alții: C. Schuster, *Considerații privind așezările culturii Glina*, Drobeta (sub tipar).
 - (8) Ne permitem a aminti aici cercetările din Muntenia, de pe cursul inferior al Argeșului, al Câlniștei și Dâmboviței, sau din Oltenia. Cf. C. Schuster, *Așezările din epoca bronzului pe cursul inferior al Argeșului*, Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1989, p. 236-237; idem, *Așezări Glina pe cursul inferior al Argeșului și valea Câlniștei (I)*, Mihăilești -Tufa, Thraco-Dacica, 13, 1992, 1-2, p. 35-41; idem, *Cercetări arheologice în așezările*

II. TIPURILE DE LOCUINȚĂ

II.1. *Bordeie* (sau *semibordeie*)⁹: Crivăț¹⁰, București-Lunca Bârzești (fig. 8/1)¹¹, București-Ciurel (fig. 7/3)¹², București-Căfelu Nou (fig. 7/2)¹³, București-Mihai Vo-da¹⁴, București-Dudești (fig. 2/2)¹⁵, București-Militari-Câmpul Boja¹⁶, București-Fundeni¹⁷, București-Roșu (fig. 2/1)¹⁸, Udeni¹⁹, Căscioarele (fig. 3/1)²⁰, Călugăreni²¹, Morărești (fig. 5/1, 2)²².

II.1.1 *Forma bordeielor*

culturii Glina de la Varlaam, jud. Giurgiu, CCDJ, 13-15, 1995, p. 53-63; V. Sandu, *Cercetările arheologice în zona Lunca-Bârzești*, CAB, 4, 1992, p. 163 sqq.; C. Schuster, T. Popa, *Cercetări privind epoca bronzului în județul Giurgiu (investigațiile din anii 1986-1994)*, BMJG, I, 1995, I, p. 20 sqq.; M. Negru, *București-Ciurel*, Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994. A XXIX sesiune națională de rapoarte arheologice. Cluj-Napoca, 11-14 mai 1995, p. 15; C. Schuster, M. Nica, *Săpăturile de salvare de la Morărești, județul Dolj-1993*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 114-122; M. Nica, C. Schuster, T. Zorzolui, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnișeano-sălcușean de la Drăgănești-Olt, punctul Corboaica – campaniile din anii 1993-1994*. Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 9 sqq.

- (9) Nu întotdeauna se poate face distincția clară dintre ceea ce este un bordei și ceea ce este un semibordei. Investigarea unor astfel de complexe arată că factorii externi-eroziunea naturală, intervențiile umane ulterioare-pot schimba sau altera fizionomia unui complex de acest gen. Pe de altă parte, nu poate fi neglijată subiectivitatea arheologului în interpretarea rezultatelor cercetărilor.
- (10) D. Berciu, *Rezultatele primelor săpături de la Crivăț (1965) (r. Oltenița)*, SCIV, 17, 1966, 3, p. 531.
- (11) V. Sandu, *op.cit.*, p. 165.
- (12) E. Comșa, *op.cit.*, p. 21 și fig. 2.
- (13) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Căfelu Nou*, CAB, I, 1963, p. 21; idem, *Săpăturile arheologice de la Căfelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 24-25.
- (14) S. Morintz, D. V. Rosetti, *Bucureștii de odinioară*, București, 1959, p. 22.
- (15) M. Turcu, *Cercetări arheologice la Dudești*, Carpica, 8, 1976, p. 41-42 și fig. 1 (Planul cercetărilor).
- (16) Idem, *Cercetări arheologice la Militari-Câmpul Boja*, CAB, 3, 1981, p. 226 sq.; idem, *Cercetări arheologice la Militari-Câmpul Boja*, București, MCA, 1992, I, p. 145.
- (17) D. V. Rosetti, *Cîteva așezări și locuințe preistorice din preajma Bucureștilor. Asupra tehnicii, tipologiei și cronologiei lor*, Urbanismul, 9, 1932, p. 10 și fig. 13.
- (18) M. Constantiniu și P. I. Panait, *O așezare din epoca bronzului la Roșu*, CAB, I, 1963, p. 304.
- (19) Gh. Bichir, *Cercetări arheologice la Udeni, jud. Teleorman*, Muz. Naț., 7, 1983, p. 58.
- (20) D. B. Nanu, *Cercetările arheologice de la Căscioarele-Cotul Cătăluului, jud. Călărași*, CCDJ, 5-7, 1988-1989, p. 37-38.
- (21) I. Chicideanu și P. Gherge, *Săpăturile arheologice de la Călugăreni (jud. Gorj)*, MCA, 1983, p. 103.
- (22) C. Schuster, M. Nica, *Săpăturile de salvare de la Morărești, județul Dolj (1993)*. Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 115.

a. *ovale* (sau *rotunde*):

a.1. Crivăț: “În general, gropile bordeielor au o formă ovală sau rotundă, mai mult sau mai puțin regulată”²³.

a.2.1. București-Roșu (fig. 2/1): “La adâncimea de 0,30 m față de nivelul actual, a putut fi delimitat conturul semi-oval al unei gropi (groapa A), umplută cu un pământ negru, amestecat cu cărbune, bucăți de chirpic și numeroase fragmente ceramice. Pe o lățime de 0,35-0,40 m în jurul acestui contur, pământul era înroșit mai puternic spre groapă și din ce în ce mai puțin spre margini. Deschizându-se caseta A, s-a obținut forma ovală a acestei gropi cu diametrele 2,10/1,70 m. Orientarea ei este nord-sud. Partea sudică era ușor bombată, pe când cea din nord înscrisa o linie mai puțin curbă. Pereții gropii erau tăiați aproape vertical în pământul castaniu și albicios. Jumătatea de nord a fundului gropii cobora de la -0,40 m într-o pantă de 0,50 m, pe când partea de sud era orizontală, înscrisind cu peretele lateral un unghi de cca. 90°. De la adâncimea de 0,20 m și până la fund, 1,08 m, pământul de umplutură prezenta indiciile unui puternic incendiu, care a încheiat etapa de folosire a acestei amenajări ome-nești”²⁴.

a.2.2. București-Roșu (fig. 2/1): “S-au (...) păstrat, (...) resturile unei alte gropi, groapa B, tot de formă ovală cu diametrele de 1,70 și respectiv de 1,25 m, orientată aproximativ pe direcția nord-sud. Groapa se adâncea cu 0,70 m față de nivelul actual, având pereții verticali în partea superioară și ușor bombați în porțiunea de jos. Fundul gropii era albiat”²⁵.

a.3. București-Căfelu Nou: “Semibordeiul pornea de la baza humusului antic cenușiu închis și, de la acest nivel, străbătând solul castaniu și parțial și pe cel galben-lutos se adâncea până la maxim 0,60 m. Ținând seama de porțiunea păstrată a locuinței, rezultă că forma ei a fost ovală”²⁶.

a.4.1. și 2. București-Dudești (fig. 2/2): “Cele două gropi (Gr. 1 și Gr.2), de formă ovală, cu diametrele de 2,05 m și 1,70 m, au fost umplute cu pământ amestecat cu multă cenușă, bucăți de chirpic și câteva fragmente de lame de silex. Conținutul acestor gropi, precum și dimensiunile lor ne determină să considerăm că ambele au aparținut unor bordeie, care în final au fost incendiate”²⁷.

a.5. București-Ciurel (fig. 7/3)²⁸.

a.6. București-Lunca Bârzești (fig. 8/1): “Groapa era ovală (3,50 x 4 m) și se adâncea până la 1,90 m. A putut fi săpată parțial prin secționare. Resturile arheologice, puține (...) erau concentrate mai ales în jumătatea vestică”²⁹.

(23) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.

(24) M. Constantiniu, P.I. Panait, *op.cit.*, p. 302.

(25) *Ibidem*.

(26) V. Leahu, *op. cit.*, p. 21.

(27) M.Turcu, *Cercetări arheologice la Dudești*, Carpica. 8, 1976, p. 41-42.

(28) E. Comșa, *op. cit.*, p. 21 și fig. 2.

(29) V. Sandu, *op. cit.*, p. 168.

a.7. Morărești (fig. 5/1, 2): Bordeiu, "chiar dacă nu s-a păstrat în întregime, putem aprecia că groapa (...) avea probabil o formă ovală. Și acest complex nu adăpostea nici un fel de mobilier"³⁰.

b. *rectangulare*:

b.1. Călugăreni: "Locuința nr. 1 (Loc. 1) – A apărut în S₁C la -0,28 m și se adâncește în solul brun închis, aparținând probabil tipului de locuință bordei. În S₁C s-a surprins latura dispărută spre nord și colțul de nord-est, locuința fiind orientată aproximativ est-vest. Planul pare să fie rectangular, cu colțurile rotunjite. În umplutură s-au găsit numeroase fragmente ceramice, pietre și oase de animale"³¹.

b.2 Udeni: "Bordeiul a avut probabil forma rectangulară și nu-i putem cunoaște decât o singură latură, lungă de 3,09 m. Adâncimea era de 0,82 m. În profilul gropilor și al bordeiului se observă multă cenușă, bucăți de cărbune, fragmente ceramice și oase de animale"³².

b.3. București-Militari Câmpul Boja: "Locuința, săpată (notată de descoperitoare B 1, nn.) de la solul vegetal actual până la adâncimea maximă de 0,85-0,90 m, avea forma rectangulară cu colțurile rotunjite, cu o lungime de 2,50 m, iar lățimea de 1,80 m. (...) nu au putut fi constatate nici resturi de vetre și nici amenajări în interior, fie ale podelei, sau ale pereților"³³.

c. *în forma cifrei <8>*:

c.1. București-Cătelu Nou (fig. 7/2): "Bordeiul a avut ca limită de pornire în jos baza stratului de pământ cenușiu-închis. De la acest nivel, străbătând solul castaniu și pătrunzând și în cel galben lutos, se adâncea până la maximum -1,2 m. Locuința, orientată prin axul ei lung pe direcția sud-nord era alcătuită din două gropi cu conturul gurii circular, alăturate, comunicând între ele în zona superioară, dar despărțite în cea inferioară printr-un prag. Gropile se deosebeau între ele prin formă și dimensiuni: cea sudică, în forma unui fund de sac, avea diametrul 1,26 m și adâncimea -0,82 m; cealaltă, dispărută spre nord, era cuprinsă de jur-împrejur, cu excepția porțiunii din dreptul pragului despărțitor și avea diametrul maxim 2,35 m, iar adâncimea -1,12 m"³⁴.

c.2. București-Bucureștii Noi³⁵.

II.1.2. *Dimensiunile bordeielor*:

După cum s-a putut observa, dimensiunile complexelor de locuire de acest tip erau destul de modeste; latura cea mai lungă o întâlnim la Udeni (3, 09 m). Posibil ca tocmai dimensiunile reduse ale bordeielor să fi făcut ca acestea să nu beneficieze în interior de dotare cu vetre de foc fixe³⁶.

(30) C. Schuster, M. Nica, *op cit.*, p. 115.

(31) I. Chicideanu și P. Gherghe, *Săpăturile arheologice de la Călugăreni, (jud. Gorj)*, MIC, 1983, p. 103.

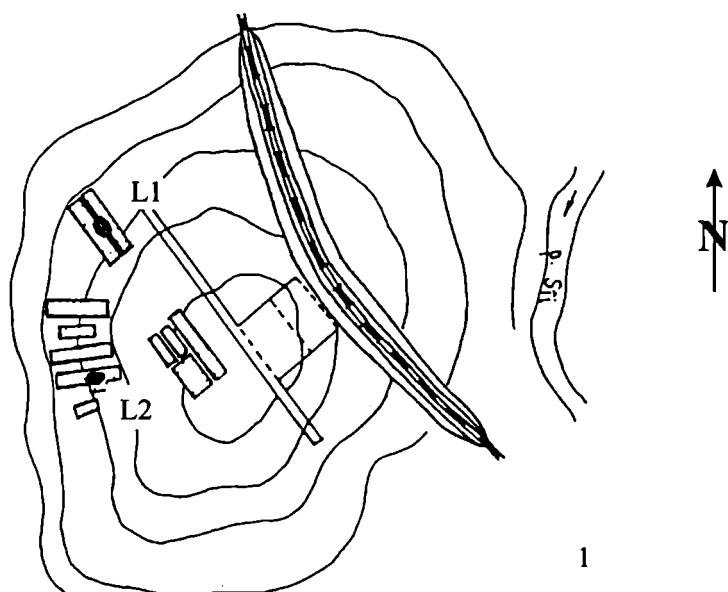
(32) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.

(33) M. Turcu, *Cercetări arheologice la Militari-Câmpul Boja, București*, MCA, I, 1992, p. 145 și fig.1.

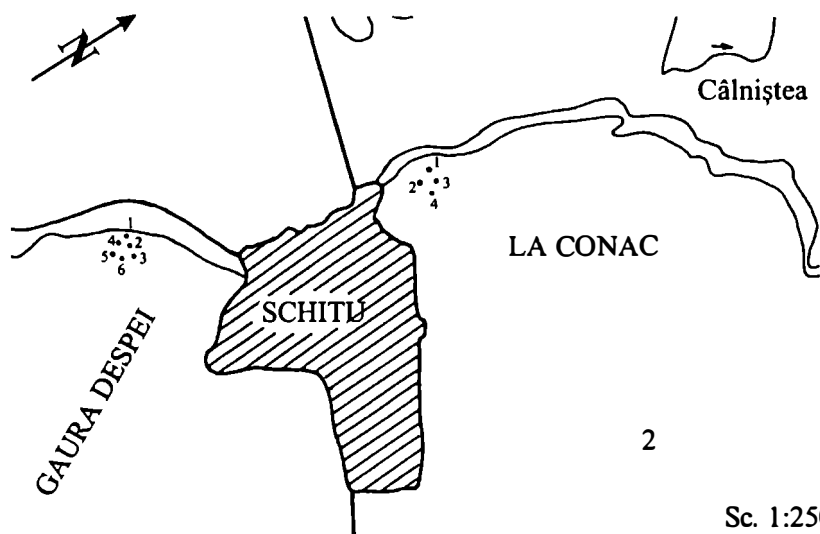
(34) V. Leahu, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 24-25 și fig. 9.

(35) D.V. Rosetti, *loc cit.*

(36) De astfel de vetre vorbesc și *Ibidem*, p. 174-175. Considerăm că trebuie să privim cu oarecare prudență afirmațiile autorului.

1

2

Sc. 1:25000

Fig. 1. 1, Drăgănești-Olt-Tell; 2, Schitu-La Conac și Schitu-Gaura Despei.

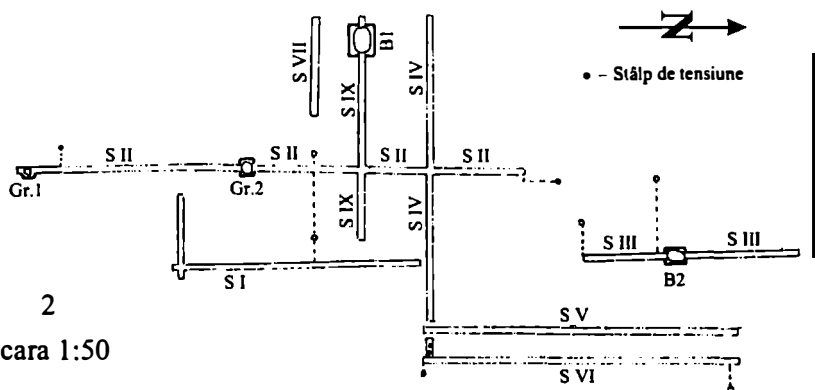
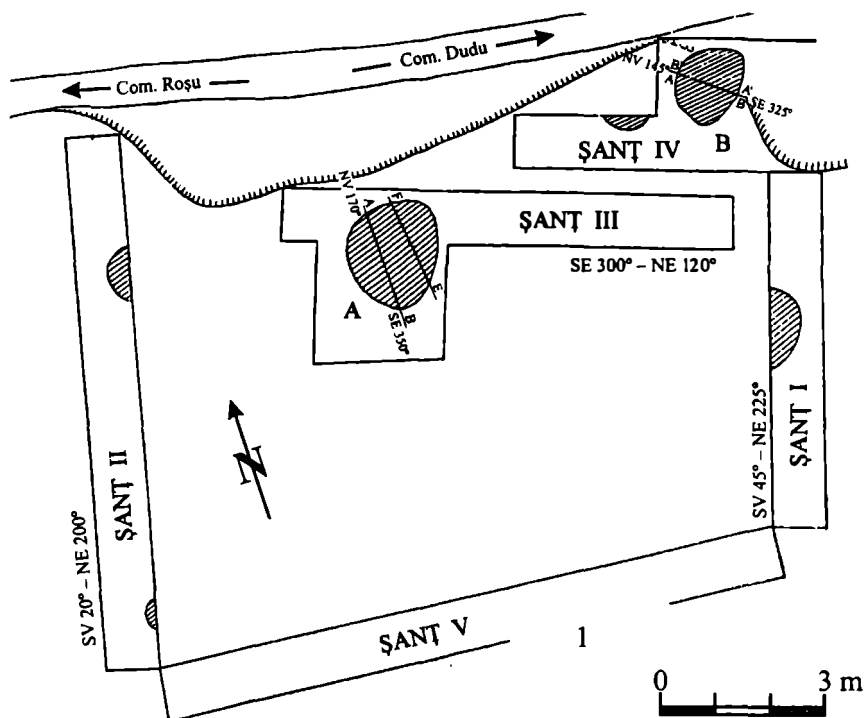

Fig. 2. 1, București-Roșu (1959); 2, București-Dudești.

II.1.3. Amenajările din interiorul bordeielor:

a. În general, bordeiele sunt foarte sărace în *mobilier*. Astfel, V. Leahu nota: "Deși conturul complexului s-a desprins clar în Grundris, vreo amenajare (în pământ) a intrării în semibordei nu a fost observată, tot așa cum nu au fost constatate amenajări nici pentru podeaua sau pereții locuinței. La fel, în interiorul semibordeiului (...) nu au fost găsite resturi de vatră"³⁷.

b. Singurele elemente notabile descoperite într-un bordei sunt cele de la București-Câțelu Nou:

b.1. "Cam în centrul locuinței și pe fundul ei a fost surprinsă o groapă mică, cu formă ovală, în al cărei pământ de umplutură s-au găsit câțiva cărbuni de lemn și patru fragmente. Rostul acestei gropi nu poate fi însă precizat; forma sa ovală, cu diametrul lung de 0,65 m, precum și prezența în ea a unor fragmente ceramice pot să arate că de o groapă de par nu poate fi vorba; pe de altă parte, adâncimea ei mică (maximum 0,20 m) vine să se opună și gândului că ea ar fi fost utilizată ca groapă menajeră"³⁸.

b.2. Pragul dintre cele două gropi ale bordeiului (la noi II.1.1c.) cercetat în anul 1963³⁹.

II.1.4. Modul de construire al bordeielor:

a. *Groapa bordeiului* era săpată pornind de la nivelul de călcare din vremea respectivă. Locul ales poate a beneficiat în unele cazuri de gropi naturale, care au fost apoi adâncite. Unele gropi au fost cuptorite (București-Câțelu Nou; București-Roșu, gr. A).

b. Unele bordeie sunt compuse din două gropi și un prag între ele, așa cum sunt cele de la București-Câțelu Nou sau București-Bucureștii Noi.

c. *Partea superioară* era construită dintr-un schelet de lemn cu împletitură de nuiele și pomostit cu lut ce se sprijinea pe pereții laterali. *Acoperișul* probabil era din stuf sau iarbă de baltă, ceea ce explică cantitatea remarcabilă de cenușă găsită în interiorul bordeielor. Pereții laterali ai gropii pornesc, așa cum s-a văzut la majoritatea bordeielor, vertical. Poate o excepție o constituie bordeiul de la Morărești, unde se pare că aceștia pornesc, în special în ceea ce privește peretele vestic (care se poate observa și în profil), într-un unghi de 45°.

II.1.5. Discuții privind bordeiele culturii Glina:

a. E. Comșa este de părere că bordeiele erau adăposturile preferate de comunitățile Glina de la începutul evoluției culturii⁴⁰. Această concluzie era întărită și de faptul că bordeiele au apărut în Muntenia în așezări din primele două faze (I și II) ale culturii. Interesantă este și situația de la Crivăț, unde în nivele inferioare ale așezării Glina (după descoperitori – D. Berciu în 1965; E. Moscalu în 1968 – nivelele II și III) s-au găsit numai bordeie, iar în nivelul I, mai recent (făcând parte, în opinia noastră după ce am cercetat o parte din materialul arheologic, din faza a II-a, clasică, a culturii

(37) V. Leahu, *op. cit.*, p. 21.

(38) *Ibidem*.

(39) Idem, *Săpăturile arheologice de la Câțelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 24-25 și fig. 9.

(40) E. Comșa, *op. cit.*, p. 21.

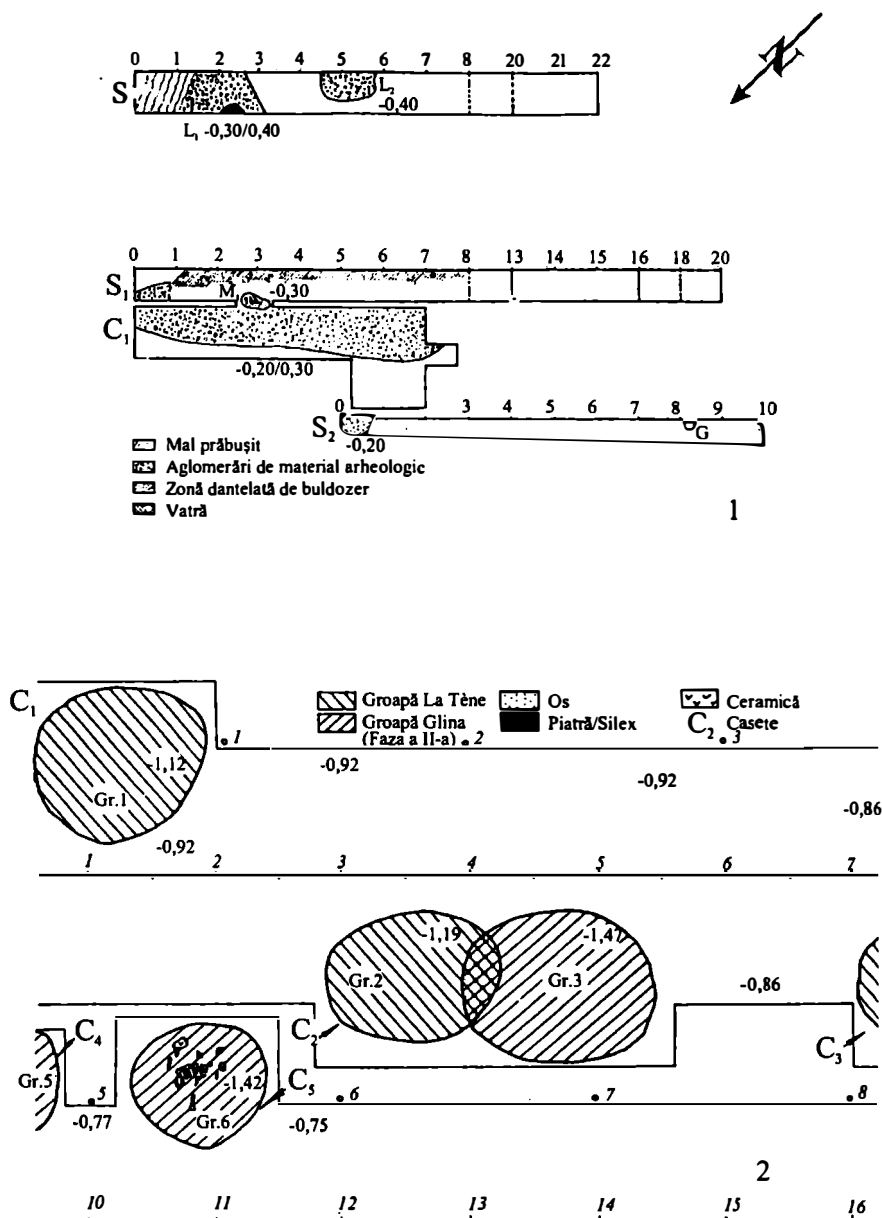

Fig. 3. 1, Căscioarele (Campania 1988, plan general); 2, Schitu-Gaura Despei.

Glina), numai locuințe de suprafață⁴¹. Totuși, prezența unui bordei la Călugăreni, în Oltenia apuseană, și la Morărești⁴², lângă Craiova, în așezări Glina, care în mod cert nu puteau să aparțină primei și nici celei de-a doua faze (abia acum, în faza clasică, începe roirea comunităților Glina din Muntenia spre Oltenia⁴³), ne arată că acest tip de locuință a fost ridicat și în etapele târzii.

b. Inventarul diversificat al bordeielor precum și modul de construire al lor constituie argumentul că acest gen de complexe era folosit mai ales la locuit. Chiar dacă peste tot s-a consemnat lipsa unui stâlp central, care să sprijine acoperișul, atragem atenția că nu este exclus ca inițial (?), în unele cazuri să putem vorbi de spații amenajate ca loc de depozitare a alimentelor, în care ulterior au fost aruncate diferite resturi (ceramică, oase de animale etc.). Ipoteza noastră nu este atât de absurdă, dacă ținem seama de bordeiul cu prag interior de la București-*Căfelu Nou*, mai ales că acesta avea gropa dinspre nord cuptorită. V. Leahu notează vis-à-vis de acest aspect: "se poate face supoziția că o asemenea locuință era destinată nu atât adăpostirii oamenilor, cât mai degrabă păstrării proviziilor și altor obiecte"⁴⁴. Posibil ca într-o situație asemănătoare, aceasta ținând seama de arsura pereților, să fi fost și groapa A de la București-*Roșu*. Exemple asemănătoare – bordeie cuptorite, fără vetre în interior, dar cu stâlp central, adăpostind un material de umplutură eterogen – găsite în mediile culturale Vinkovci și Somogyvár, au fost socotite tot depozite⁴⁵.

c. Este posibil ca în unele așezări să se fi folosit la locuit exclusiv bordeiele. Totuși, bănuim că, în una și aceeași așezare, au fost în uz atât astfel de complexe cât și locuințe de suprafață⁴⁶.

d. Dat fiind că nici o așezare nu a fost cercetată exhaustiv, nu știm care va fi fost densitatea bordeielor dintr-o așezare, precum și suprafața din jur alocată unui bordei. Dar, cunoaștem că între bordeiele A și B de la București-*Roșu* a existat o distanță de cca 5 m (fig. 2/1)⁴⁷, ea fiind apropiată în cazul complexelor de locuit (notate L1 și

(41) D. Berciu, *loc cit.*

(42) În opinia autorilor săpăturilor, așezarea Glina de aici aparține fazei a III-a a culturii Glina: cf. C. Schuster, M. Nica, *op.cit.*, p.115.

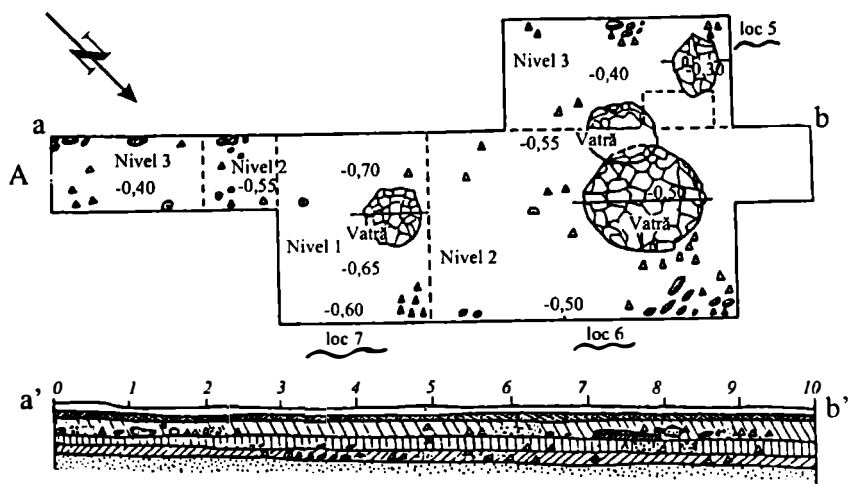
(43) Despre migrarea comunităților Glina spre Oltenia vezi: P. Roman, *op. cit.*, p. 37 sqq.; idem, *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului și începuturile culturii Otomani*, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 267; idem, *Perioada timpurie a epocii bronzului „tracic” în Oltenia*, Thraco-Dacica, 6, 1985, 1-2, p. 116-122; idem, *Cercetări la Gova Sat-Runcuri în 1977*, SCIVA, 36, 1985, 4, p. 295; Gh. I. Petre-Govora, *Asupra problemelor culturii Glina în nord-estul Olteniei*, Thraco-Dacica, 7, 1986, 1-2, p. 154-155 (idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu Vâlcea, 1995, p. 22 sqq.: Împărțirea în trei etape a prezenței comunităților Glina în Oltenia – făcută de autor – ni se pare forțată.; C. Schuster, *Câteva precizări privind faza a III-a a culturii Glina în lumina celor mai noi cercetări*, Litua, 5, 1992, p. 7-9; idem, *Despre aria de răspândire a culturii Glina*, Istros, 7, 1994, p. 63 sqq.

(44) V. Leahu, *op. cit.*, p. 25.

(45) N. Tasic, *Die Vinkovci-Kultur, in Kulturen der Frühbronzezeit des Karpaten-beckens und Nordbalkans*, S. Balcano-Pannonica, 22, 1984, p. 17-18.

(46) C. Schuster, M. Nica, *loc cit.*

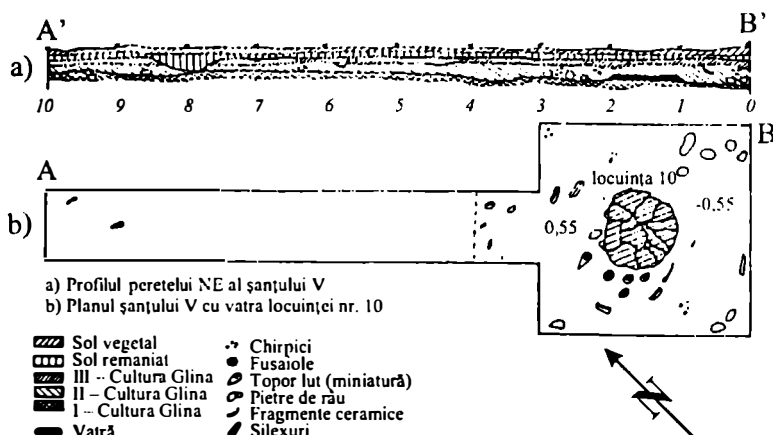
(47) M. Constantiniu, P.I. Panait, *op.cit.*, p. 302 și fig. 1.

1

- Sol vegetal
- Strat remaniat
- Nivel 3 Glina - sol brun cenușiu măzăros
- Nivel 2 Glina - sol brun cenușiu deschis
- Nivel 1 Glina - sol brun cenușiu închis
- Strat Coțofeni - nesăpat în 1974
- Rășniță din gresie
- Fusaiole
- Fragmente ceramice
- Bucăți de vatră
- Pietre de râu
- Arsură-cărbune
- Chirpici

0 1 2 m

2

- a) Profilul peretelui NE al șanțului V
- b) Planul șanțului V cu vatră locuinței nr. 10

- Sol vegetal
- Sol remaniat
- III - Cultura Glina
- II - Cultura Glina
- I - Cultura Glina
- Vatră
- Chirpici
- Fusaiole
- Topor lut (miniatură)
- Pietre de râu
- Fragmente ceramice
- Silexuri

Fig. 4. 1, Branet (A, Planul șanțului III; B, Profilul peretelui SV al șanțului III); 2, Branet.

L2) de la Căscioarele (fig. 3/1)⁴⁸ și mai mare în cazul celor de la București-Dudești (notate Gr.1 și Gr.2) (fig. 2/2)⁴⁹. Bordeiele de la București-Cățelu Nou s-au aflat la distanță apreciabilă unul de altul, probabil aparțin de două așezări Glina distincte⁵⁰.

e. *Inventarul bordeielor*, așa cum am precizat, este eterogen, oferindu-ne chiar și în aceste condiții unele date privind ocupațiile purtătorilor culturii Glina. Obiectele din lut ars (greutăți de la plasele de pescuit, fusaiole, linguri, roțițe de care miniaturale, idoli antropomorfi și zoomorfi), din os și corn (sule, ace, plantatoare etc.), din metal și ceramică ne înlesnesc drumul spre cunoașterea (evident parțială) a vieții cotidiene și, acolo unde este cazul, religioase.

f. Cantitatea de cenușă, cărbuni și chirpic ars din bordeie este remarcabilă în majoritatea cazurilor. Analiza situațiilor întâlnite i-a făcut pe descoperitori să afirme că bordeiele de la București-Dudești⁵¹, Morărești, București-Roșu⁵² etc. au fost incendiate. Similar este și cazul locuințelor de suprafață, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă așezările Glina au fost incendiate ca urmare a unor lupte sau, mai degrabă, incendiile au fost provocate chiar de locuitori la părăsirea sătucului sau a locuințelor, sau cu ocazia decesului unuia dintre locuitori (proprietarul? sau unul din membrii familiei ce locuia acolo?). Foarte posibil că un rol major a jucat ceea ce numim comportamentul teritorial. Este evident că "intoleranța spațială nu conduce în mod necesar la luptă"⁵³, fapt ce a fost valabil, poate, și pentru mediul Glina.

II.2. *Locuințele de suprafață*: București-Glina⁵⁴, București-Ciurel⁵⁵, Greci⁵⁶, Crivăț⁵⁷, Odaia Turcului⁵⁸, Mihăilești-Tufa⁵⁹, Varlaam (fig. 7/4)⁶⁰, Schitu-La Conac (fig. 6/1,

(48) D.B. Nanu, *op. cit.*, pl. 1.

(49) M. Turcu, *op. cit.*, fig. 1.

(50) V. și compară fig. 2 la V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, CAB, 1, 1963, respectiv fig. 2 la idem, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB, 2, 1965.

(51) *Ibidem*, p. 42.

(52) M. Constantiniu, P.I. Panait, *loc cit.*

(53) I. Eibl-Eibesfeldt, *Agresivitatea umană*, București, 1995, p. 66.

(54) I. Nestor, *Fouilles de Glina, Dacia, III-IV*, 1927-1932, p. 228 sqq.; M. Petrescu-Dâmbovița, *Raportul săpăturilor de la Glina, jud. Ilfov*, 1943, RapMNA, 1944, p. 66; E. Comșa, *op. cit.*, p. 21.

(55) S. Morintz, G. Cantacuzino, *Șantierul arheologic București*, MCA, 5, 1959, p. 633.

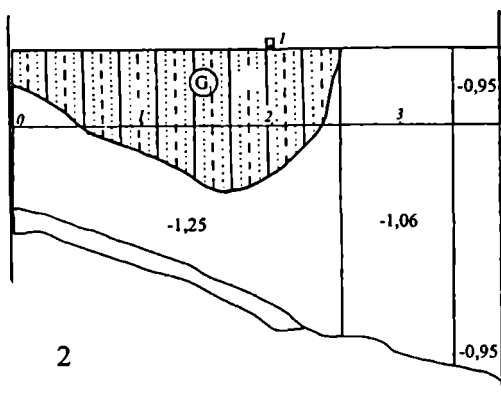
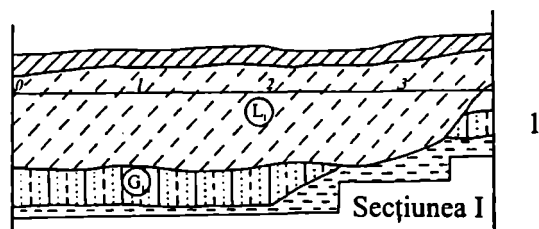
(56) Aug. Ulanici, *Date noi privind epoca bronzului în lumina săpăturilor arheologice de la Greci, jud. Ilfov*, în *Ilfov. File de Istorie*, București, 1978, p. 81; idem, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(57) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.

(58) E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südromänien*, Dacia, N.S., 26, 1982, p. 60; idem, *Săpăturile arheologice de la Odaia Turcului (jud. Dâmbovița)*, MCA, 15, 1983, p. 108.

(59) C. Schuster, *Așezări Glina pe cursul inferior al Argeșului și valea Câlniștei (I)*. *Mihăilești-Tufa*, Thraco-Dacica, 13, 1992, 1-2, p. 35; C. Schuster, T. Popa, *Cercetări privind epoca bronzului în județul Giurgiu (investigațiile din anii 1986-1994)*, BMJG, 1, 1995, 1, p. 21.

(60) C. Schuster, *Cercetări arheologice în așezarea culturii Glina de la Varlaam, jud.*

	Verbicioara
	Gлина
	prefeudal sec. IV
	prefeudal sec. VI
	feudal
	lut ars puternic
	lut cu arsură slabă
	pământ viu
	pământ vegetal
G	groapă
L	locuință
V	vatră foc
	piatră arsă

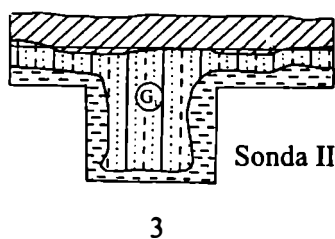
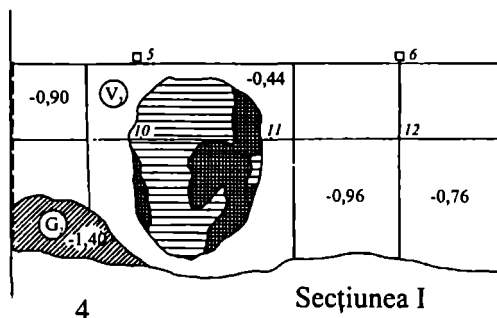

Fig. 5. 1-4, Morărești.

2; 9/2)⁶¹, Schitu-Gaura Despei (fig. 10/1, 2)⁶², Căscioarele (fig. 3/1)⁶³, Căscioarele-Mănăstirea Cătălui⁶⁴, Branet (fig. 4/1, 2)⁶⁵, Drăgănești-Olt (fig. 1/1; 9/1)⁶⁶, Morărești (fig. 5/4)⁶⁷.

II.2.1. Forma locuințelor:

a. *fără o formă clar deductibilă* (dar nu rotundă). Locuințele de acest tip se prezintă sub forma unor complexe cu două laturi mai lungi și alte două mai scurte, care poate au fost eventual rectangulare, posibil cu colțurile rotunjite: Mihăilești-Tufa⁶⁸, Schitu-La Conac (fig. 6/1, 2; 9/2) și Schitu-Gaura Despei (fig. 10/1, 2)⁶⁹, Greci⁷⁰, Drăgănești-Olt (fig. 9/1)⁷¹, Govora Sat-Runcuri⁷², Ostrovul Corbului⁷³ etc.

b. *rectangulare*. Unii autori afirmă cu tărie, chiar și în cazul când nu se cunosc dimensiunile exacte ale locuințelor, că acestea erau rectangulare: Branet⁷⁴.

b.1. *dreptunghiulare*: Branet, majoritatea locuințelor.

b.2. *pătrate*: Branet, locuința nr. 13, cercetată în anul 1981, avea dimensiunile de 6x6 m⁷⁵, iar locuința nr. 12/1979 de 4x4 m⁷⁶.

c. *ovale*: Căscioarele (fig. 3/1)⁷⁷.

II.2.2. Dimensiunile locuințelor de suprafață:

a. *de dimensiuni relativ modeste sau de categorie mijlocie*: Branet⁷⁸, Schitu-La Conac (fig. 6/1, 2; 9/2)⁷⁹ și Schitu-Gaura Despei (fig. 10/1)⁸⁰, Mihăilești-Tufa⁸¹, Odaia Turcului⁸², Glina⁸³, Crivăț⁸⁴.

Giurgiu, CCDJ, 13-15, 1995, p. 53; C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 24.

(61) *Ibidem*, p. 27.

(62) *Ibidem*, p. 29.

(63) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 37.

(64) Gh. Cantacuzino și G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Cătălui-Căscioarele, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 262 și fig. 5/2 (L. 1 și 2).

(65) Aug. Ulanici, *Săpăturile arheologice de la Branet, jud. Olt*, CA, 1, 1975, p. 58-59; idem, *Noi cercetări arheologice la Branet*, CA, 2, 1976, p. 51; idem, *Săpăturile arheologice efectuate la Branet, în anul 1976*, CA, 3, 1979, p. 27; idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Branet, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Branet în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(66) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzioliu, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnișeano-sălcușean de la Drăgănești-Olt, punctul Corboaica-campaniile din anii 1993-1994*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 18-19.

(67) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 115.

(68) V. nota 50.

(69) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27 și 29.

(70) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(71) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzioliu, *loc cit.*

(72) P. Roman, *Cercetări la Govora Sat-Runcuri în 1977*, SCIVA, 36, 1985, 4, p. 280.

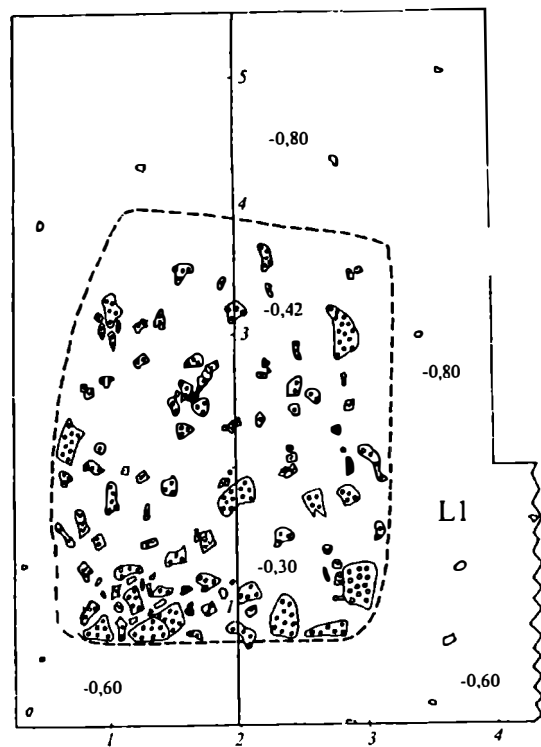
(73) Informație amabil oferită de dr. P. Roman, căruia îi mulțumim și pe această cale.

(74) Aug. Ulanici, *Săpăturile arheologice de la Branet, jud. Olt*, CA, 1, 1975, p. 58; idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Branet, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20.

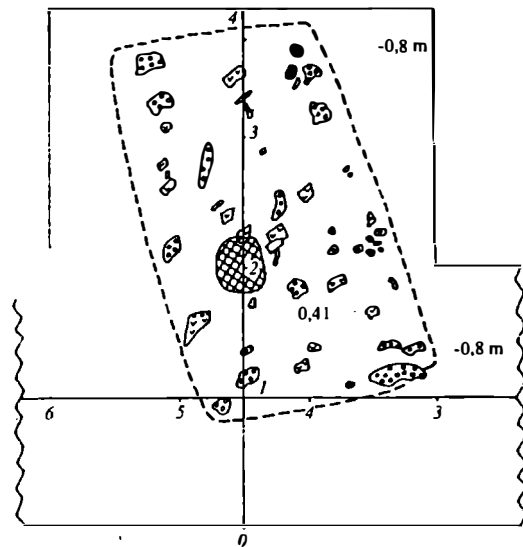
(75) Idem, *Săpăturile efectuate la Branet în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(76) Idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Branet, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20.

(77) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 38.

1

2

Chirpic	Piatră
Vatră de foc	Os
Ceramică	Vas aproape întreg
Perimetrul probabil al locuințelor	

Fig. 6. 1-2, Schitu-La Conac.

b. *de dimensiuni mari*: Căscioarele (fig. 3/1)⁸⁵, Braneț⁸⁶.

II.2.3. Amenajările din interiorul locuințelor de suprafață.

Față de mobilierul sărăcăcios al bordeielor, tipul de complexe pe care îl analizăm acum este mult mai bogat:

a. *podele*

a.1. *fără podele*: majoritatea complexelor de locuit de acest tip nu beneficiază de podele amenajate.

a.2. *cu podele*: Odaia Turcului: "În ambele straturi podelele locuințelor erau amenajate dintr-un strat de lut galben, gros de 5-10 cm"⁸⁷. La Crivăț "colibele au avut podine de lut galben, care a fost puternic bătătorit. Podina unei colibe-din cele două descoperite în 1985-avea o grosime de numai 0,025-0,030 m"⁸⁸.

b. *vetre de foc*: Odaia Turcului⁸⁹, Greci⁹⁰, Braneț (locuințele nr. 5-7, 10, 12, 13) (fig. 4/1, 2)⁹¹, Căscioarele (L 1) (fig. 3/1)⁹², Mihăilești-Tufa (L 4)⁹³, Schitu-La Conac (L 3) (fig. 6/2)⁹⁴, Schitu-Gaura Despei (L 6)⁹⁵, Morărești (fig. 5/4)⁹⁶, Drăgănești-Olt (fig. 9/1)⁹⁷.

c. *cuptoare menajere*: Drăgănești-Olt (LG 2) (fig. 9/1)⁹⁸, Glina⁹⁹.

d. *gropi sau adâncituri*: Schitu-Gaura Despei (G 6-groapă de provizii-din L7; fig. 10/1)¹⁰⁰, Braneț¹⁰¹.

(78) Aug. Ulanici, *Săpăturile de la Braneț, jud. Olt*, CA, 1, 1975, p. 58.

(79) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(80) *Ibidem*, p. 29.

(81) *Ibidem*, p. 21; V. și C. Schuster, *Așezări Glina pe cursul inferior al Argeșului și valea Câlniștei(I). Mihăilești-Tufa, Thraco-Dacica*, 13, 1992, 1-2, p. 35.

(82) E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, Dacia, N.S., 26, 1982, 1-2, p. 60; idem, *Săpăturile de la Odaia Turcului (jud. Dimbovița)*, MCA, 15, 1983, p. 108.

(83) I. Nestor, *op. cit.*, p. 228.

(84) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.

(85) D.B. Nanu, *loc cit.*

(86) Aug. Ulanici, *Săpăturile efectuate la Braneț în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(87) E. Tudor, *op. cit.*, p. 108; v. și idem, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, Dacia, N. S., 26, 1982, 1-2, p. 60.

(88) D. Berciu, *op. cit.*, p. 531.

(89) E. Tudor; *loc cit.*

(90) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(91) Idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneț, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneț în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(92) D.B. Nanu, *op. cit.*, pl. 1 (S 3, L 1).

(93) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 21.

(94) *Ibidem*, p. 27.

(95) *Ibidem*, p. 29.

(96) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 115.

(97) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzolui, *op. cit.*, p. 19.

(98) *Ibidem*.

(99) I. Nestor, *loc cit.*

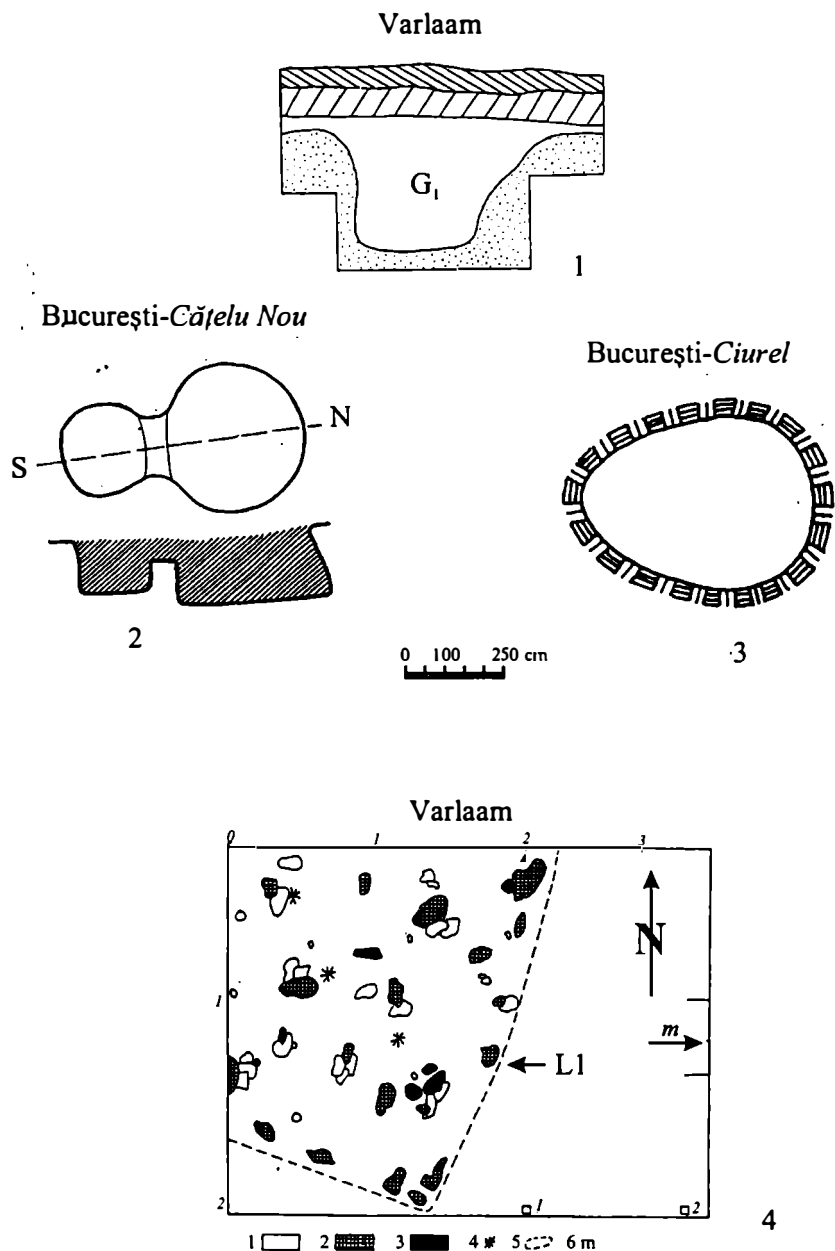

Fig. 7. 1, Varlaam; 2, București-Cățelu Nou; 3, București-Ciurel; 4, Varlaam (1, ceramică; 2, chirpic; 3, piatră; 4, os; 5, perimetrul probabil al locuinței; 6, martorul desființat dintre cele două secțiuni).

e. *pietre de râu*: la Branet, mai ales lângă vetrele de foc, s-au descoperit, alături de diferitele materiale arheologice, și concentrări de pietre de râu (fig. 4/1, 2). Fără a putea deduce rostul acestora, trebuie să menționez că locuințele din alte așezări nu beneficiază de astfel de amenajări.

II.2.4. Modul de construire al locuințelor de suprafață:

a. În perimetrul nici uneia dintre locuințele investigate nu s-au identificat urme de par¹⁰².

b. Locuințele au fost depistate pe baza concentrărilor de chirpic, cenușă (în cantitate mai mică față de cea descoperită în bordeie), material ceramic și litic, resturi osteologice.

c. În majoritatea cazurilor se poate vorbi de complexe de locuit (colibe) cu pereții subțiri, din nuiile și puțină lipitură (Morărești-fig. 5/4, Schitu-La Conac-fig. 6/1, 2, Schitu-Gaura Despei – fig. 10/1, Varlaam – fig. 7/4 etc.).

d. Locuințe de tip paiantă, cu pereții groși, formate din nuiile cu un diametru mai mare, cantitate masivă de chirpic, compusă din bulgări mari, cărbune: Branet¹⁰³.

e. Așadar, *pereții locuințelor* erau confecționați dintr-o împletitură de nuiile pomostită cu lut (în unele cazuri aceasta avea în compoziție paie sau ierburi), iar acoperișul era același ca la bordeie.

II.2.5. Densitatea și dispunerea în cadrul așezărilor a locuințelor:

a. Nu putem ști cu exactitate numărul de locuințe de suprafață ale unei așezări Glina. La Branet, în cele două niveluri, au fost cercetate un total de 14 locuințe de suprafață¹⁰⁴. În prima așezare de la Schitu (*La Conac*) au fost identificate 4 locuințe¹⁰⁵, iar la Schitu-Gaura Despei un număr de șase¹⁰⁶. La Odaia Turcului, din cele 11 locuințe de suprafață descoperite, 8 aparțin culturii Glina¹⁰⁷. Din păcate autoarea cercetării nu precizează câte sunt atribuite fiecărei faze Glina din așezare, în consecință orice discuție pe tema densității respectivelor complexe este superfluă.

b. Distanțele dintre locuințe puteau fi destul de scurte, cum este parțial cazul celor de la Branet, dar și mai mari – cca 7m – cum sunt cele de la Schitu-*La Conac*¹⁰⁸.

c. În toate așezările cercetate ale culturii Glina, locuințele de suprafață nu sunt amplasate după un anumit plan, dispunerea lor fiind haotică.

II.2.6. Discuții cu privire la locuințele de suprafață:

(100) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29.

(101) Aug. Ulanici, *Săpăturile de la Branet*, *Jud. Olt*, 1, 1975, p. 58 sq.

(102) E. Tudor aduce în discuție și posibilitatea ca locuințele de suprafață să se fi sprijinit pe tâlpici din lemn (*Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südromänien*, *Dacia*, N.S., 26, 1982, 1-2, p. 60).

(103) Aug. Ulanici, *Cercetări arheologice din anul 1979 de la Branet*, *Jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20.

(104) Idem, *Săpăturile efectuate la Branet în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

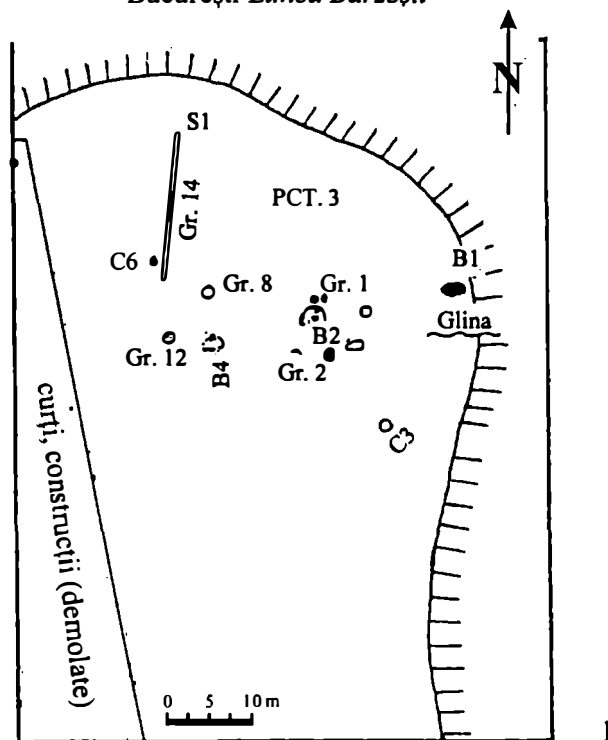
(105) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(106) *Ibidem*, p. 29.

(107) E. Tudor, *loc cit.*

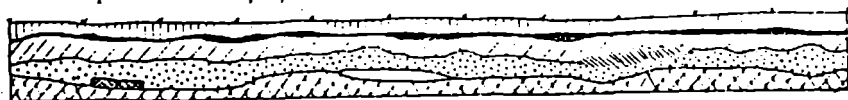
(108) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

București-Lunca Bârzești

Greci - 1977 -

Profilul peretelui SE al șanțului II

 Strat vegetal
 Strat "Latène"
 Strat "Tei"

 Strat "Glina"
 Sol galben lutos steril arheologic
 Vatră

2

Fig. 8. 1, București-Lunca Bârzești; 2, Greci.

- a. Majoritatea complexelor de locuire din aria culturii Glina o reprezintă acest tip de construcție.
- b. Ele au fost folosite pe întreaga evoluție a culturii și în toate regiunile geografice unde purtătorii acesteia au întemeiat așezări.
- c. Această categorie de locuință a fost preferată probabil pentru ușurința cu care putea fi ridicată, mai ales dacă ținem seama de faptul că grupurile Glina erau în permanentă mișcare. Locuința de suprafață prezintă dezavantajul de a nu oferi, în special în anotimpurile răcoroase, aceiași protecție ca și bordeiele, mult mai călduroase, de aceea unele dintre ele au fost, poate, dotate cu vetre de foc fixe.
- d. Ca și în cazul bordeielor, inventarul locuințelor este diversificat, întâlnindu-se de la resturile materialelor de construcție până la piesele ceramice, unelte de lut, os, corn, piatră și foarte rar metal.
- e. Toate locuințele de suprafață au fost distruse de incendii. Cauzele acestora le-am discutat mai sus, în capitolul dedicat bordeielor.
- f. Un caz unic în aria culturii Glina îl constituie descoperirea de la Căscioarele, unde în L 1 a fost găsit un mormânt (fig. 3/1). Scheletul, "notat M 1, (era, nn.) depus în poziție puternic chircită, într-o groapă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Scheletul era culcat pe stânga, orientat NE/SV, cu capul la NE, privirea la E, cu mâna stângă sub cap și dreapta pe piept"¹⁰⁹. Și cu un alt prilej ne-am exprimat îndoiala ca defunctul să fi aparținut comunității Glina¹¹⁰. Chiar dacă autorul afirmă că "nivelul de plecare al gropii mormântului este situat sub nivelul aglomerării ceramice"¹¹¹, este mult mai probabil că avem de a face cu o înhumare ulterioară distrugerii sau părăsirii așezării Glina de aici¹¹², pământul de umplutură al gropii mormântului cu material Glina (chirpic, ceramică etc.) vorbește de la sine despre acest lucru.

II.3. Locuirile din peșteri:

Acest tip de "locuință" este specific mai ales purtătorilor culturii Glina din nordul Olteniei. Peșterile de aici – Baia de Fier, Ciunget-Lotru, Peștera Haiducilor etc.¹¹³ – au oferit adăpost pentru perioade scurte de timp unor grupuri restrânse de păstori¹¹⁴.

(109) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 38 și pl. 1, 2, 5.

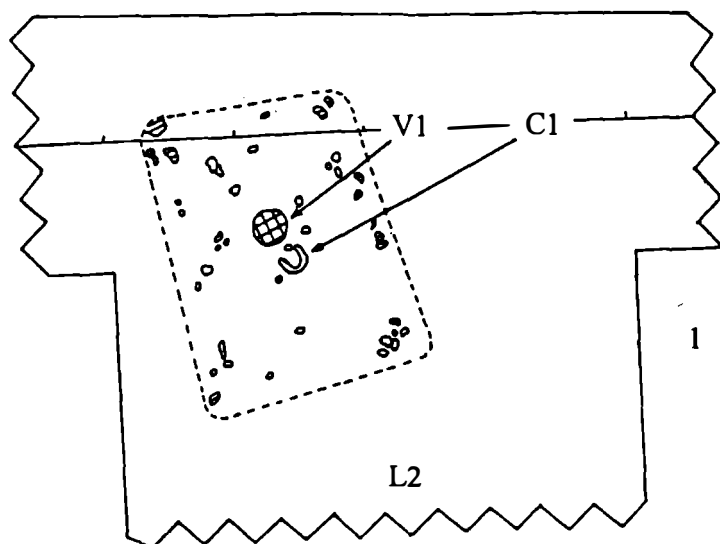
(110) M. Nica, C. Schuster, T. Zoroliu, *op. cit.*, p. 19.

(111) D.B. Nanu, *op. cit.*, p. 38.

(112) Mulțumim și pe această cale domnilor dr. Valeriu Sirbu (Muzeul Județean Brăila) și D. Șerbănescu (Muzeul Oltenița), care au fost prezenți pe șantierul arheologic Căscioarele, și care mi-au oferit cu gentilețe informații suplimentare cu privire la descoperirea Glina de acolo.

(113) P. Roman, *Die Glina III-Kultur*, PZ, 51, 1976, 1, p. 28 (Domnul P. Roman ne-a oferit și alte informații, pentru care îi mulțumim); Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu-Vâlcea, 1995, p. 29.

(114) Datorită modului greșit în care a fost tradus termenul de *locuire* în limba germană, acest tip de "locuință" a fost inclus în articolul lui P. Roman (*loc cit.*) în categoria așezărilor (*Siedlungen*).

Chirpic	Piatră
Vatră de foc	Os
Ceramică	Vas aproape
întreg
Perimetrul
probabil al locuințelor	

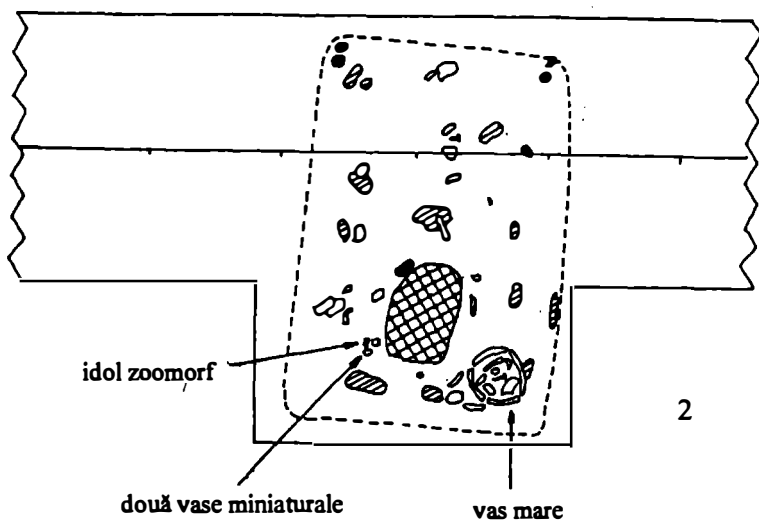

Fig. 9. 1, Drăgănești-Olt-Tell; 2, Schitu-La Conac.

III. TIPURILE DE GROPI DIN AȘEZĂRILE CULTURII ȚÎNA

În majoritatea așezărilor Țîna din Muntenia și Oltenia cercetate pe cale arheologică au fost descoperite și gropi (nu ne referim aici la cele ale bordeielor). Acestea, în funcție de diferitele criterii alese, pot fi împărțite după:

III.1. Locul de amplasare:

- a. în perimetrul locuințelor: Schitu-Gaura Despei (v. mai sus II.2.3.d.; fig. 10/1).
- b. în afara locuințelor: Odaia Turcului¹¹⁵, București-Cățelu Nou¹¹⁶, București-Lunca Bârzești¹¹⁷, Udeni¹¹⁸, Mihăilești-Tufa¹¹⁹, Varlaam (fig. 7/1)¹²⁰, Schitu-La Conac¹²¹, Schitu-Gaura Despei (fig. 3/2)¹²², Căscioarele-Mănăstirea Cătălui¹²³, Drăgănești-Olt¹²⁴, Morărești (fig. 5/3)¹²⁵.

III.2. Forma gropilor:

- a. în formă de pară: București-Cățelu Nou¹²⁶, Mihăilești-Tufa (Gr. 3), Schitu-La Conac (Gr.1-3, 5)¹²⁷, Schitu-Gaura Despei (Gr. 4-6)¹²⁸, Drăgănești-Olt¹²⁹.
- b. în formă de clopot: București-Cățelu Nou¹³⁰, Mihăilești-Tufa (Gr.1-2, 4-5), Căscioarele-Mănăstirea Cătălui¹³¹.
- c. tronconică: Udeni¹³², Morărești (Gr. 5)¹³³.
- d. cilindrică: București-Militari Cîmpul Boja¹³⁴, Varlaam¹³⁵, Morărești (Gr. 4) (fig. 5/3)¹³⁶.

(115) E. Tudor, *op. cit.*, p. 108.

(116) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, CAB, I, 1963, p. 21; idem, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 25.

(117) V. Sandu, *op. cit.*, p. 165.

(118) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.

(119) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 21.

(120) C. Schuster, *Cercetări arheologice în așezarea culturii Țîna de la Varlaam*, CCDJ, 13-15, 1995; C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 24.

(121) *Ibidem*, p. 27.

(122) *Ibidem*, p. 29.

(123) Gh. Cantacuzino și G. Trohani, *op. cit.*, p. 262.

(124) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzolui, *op. cit.*, p. 14, 18.

(125) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 115.

(126) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, CAB, I, 1963, p. 21.

(127) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(128) *Ibidem*, p. 29.

(129) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzolui, *op. cit.*, p. 18.

(130) V. Leahu, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 25.

(131) Gh. Cantacuzino și G. Trohani, *op. cit.*, p. 262 (Gr.2).

(132) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.

(133) C. Schuster, M. Nica *op. cit.*, p. 115.

(134) M. Turcu, *Cercetări arheologice la Militari-Cîmpul Boja, București*, MCA, 1992, I, p. 145-146.

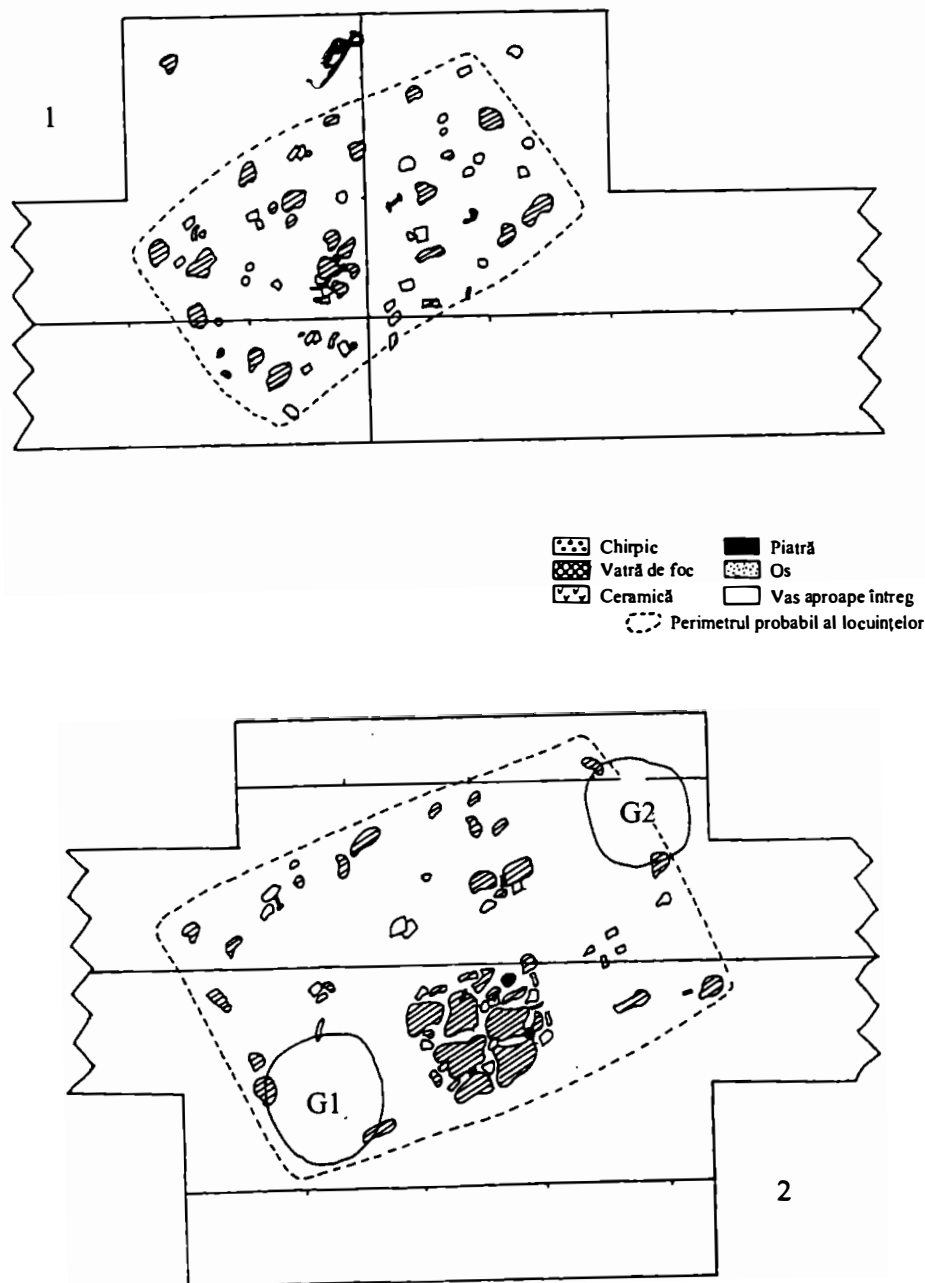

Fig. 10. 1-2, Schitu-Gaura Despei.

e. în formă de trapez: Schitu-La Conac (Gr. 4)¹³⁷.

III.3. Modul de construire a gropilor:

a. Copleșitoarea majoritate a gropilor constituie simple adâncituri, săpate de la nivelul de călcare din vremea respectivă, fără alte amenajări.

b. La Schitu-Gaura Despei, Gr. 6, aflată sub L 7 și aparținând acesteia, era cuptorită cu un strat de lut fin și ars (gros de 0,06-0,08 m).

c. Probabil o parte dintre gropi (cele de provizii) au fost acoperite cu un capac (de lemn ? de lut ?).

III.4. Destinația gropilor:

a. *menajere* (de depozitare a gunoiului?)¹³⁸: Schitu-La Conac (Gr. 2), București-Cățelu Nou (ambele gropi Glina), București-Militari Câmpul Boja (Gr. 6), Mihăilești-Tufa (toate cele 5 gropi), Varlaam, Căscioarele-Mănăstirea Cătălui¹³⁹, Drăgănești Olt, Morărești (fig. 5/3) etc.

b. *de provizii*: Udeni (Gr. 1 și 2)¹⁴⁰, Schitu-Gaura Despei (Gr. 6 de la L 7; fig. 10/1)¹⁴¹.

c. *de cult*: Gr. 5 de la Schitu-Gaura Despei (fig. 3/2), "aflată nu departe de o locuință, (nr. 8, nn), și pornind clar din stratul Glina, ea conținea pe fundul ei scheletul decapitat al unui câine, având ca și locuința amintită orientarea NV-SE. Lângă schelet se găsea un vas miniatural, cu vagi urme de ocru și un fragment mai mare dintr-un recipient (în formă de sac) Glina, care imediat sub buza alveolată avea un șir de găuri-butoni presați din interior spre exterior. În rest, groapa era umplută cu pământ, cenușă și rare pigmente de chirpic"¹⁴².

III.5. Inventarul gropilor:

a. Ca și în cazul bordeielor și locuințelor de suprafață, și inventarul gropilor este foarte diversificat. Alături de chirpic, cenușă, cărbune au fost descoperite ceramică, mai ales fragmentară, piese din os, corn, piatră și lut ars. Inventarul nu oferă, așadar, argumente foarte clare în identificarea funcționalității unei gropi.

b. *Inventarul* gropilor (și al locuințelor) permite totuși avansarea unor ipoteze privind viața cotidiană, cea economică și religioasă a comunităților culturii Glina.

(135) V. nota 107.

(136) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 115.

(137) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(138) Este foarte greu a aprecia cu exactitate, dacă ceea ce considerăm noi resturi menajere erau rezultatul vieții cotidiene sau al unei curățiri rituale (legate de anumite anotimpuri – primăvara – sau momente din viața comunității sau unei familii – moarte? naștere? căsătorie?) a locuințelor sau altor spații anume.

(139) Gh. Cantacuzino și G. Trohani, *op. cit.*, p. 262.

(140) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 58.

(141) Inițial, datorită inventarului, am considerat-o greșit menajeră (C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29). O analiză mai atentă, care a ținut seama de toți factorii (poziție, formă, mod de construcție) ne-a permis o nouă și corectă interpretare.

(142) C. Scuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29.

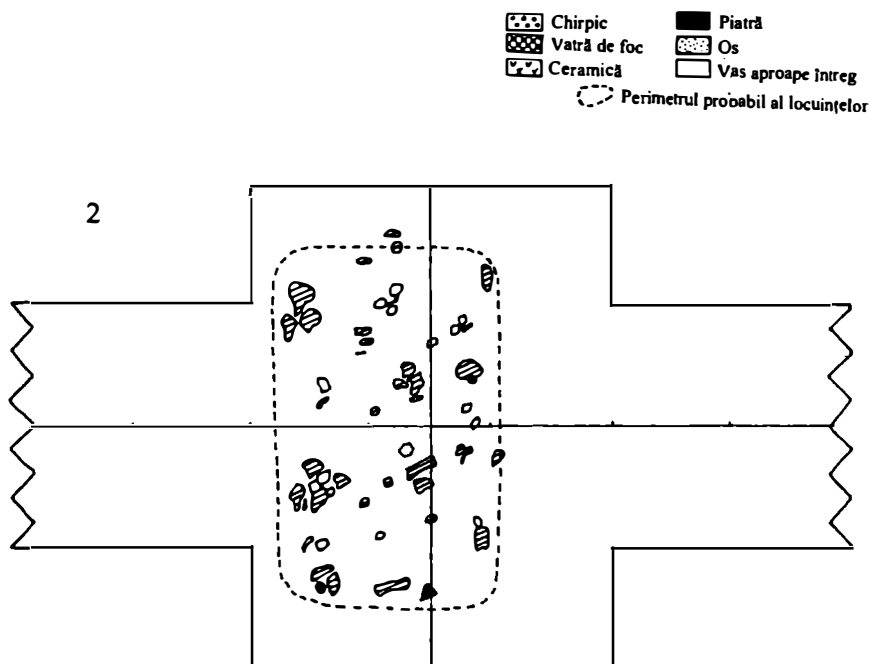
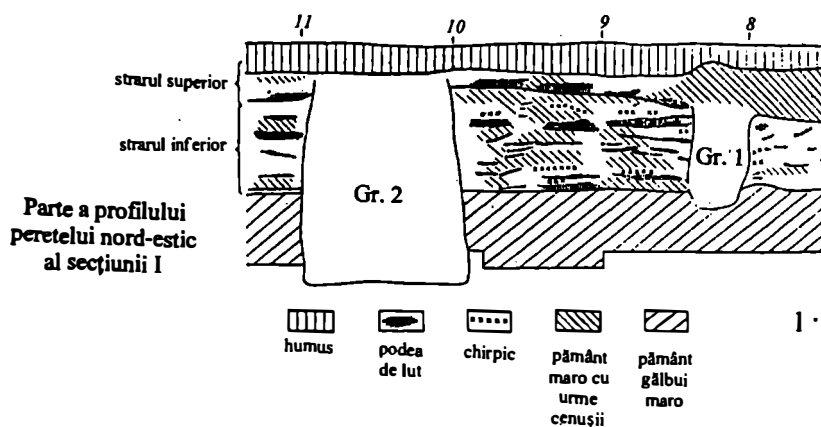

Fig. 11. 1, Odaia Turcului; 2, Schitu-La Conac.

III.6. Discuții privind gropile culturii Glina:

a. *Dimensiunile* gropilor, modul de construcție, formele variate ne arată că gropile nu erau săpate după un anumit tipic.

b. Probabil fiecare locuință avea ca anexă o groapă sau mai multe. Distanța dintre locuințe și gropi ne oferă, poate, date privind perimetrul în folosință din așezare a unei gospodării (familii ?). La Schitu-La Conac între locuințe și gropi există o distanță de cca 1,80-2,54 m, la Schitu-Gaura Despei distanța măsură 1,50-1,87 m. Groapa menajeră (cercetată în 1960) se află la 6,50 m de semibordei¹⁴³, iar cea cercetată în 1963 la 15m de bordei¹⁴⁴.

c. Gropile sunt prezente atât în așezări cu strat mai consistent, cât și în cele cu strat subțire. Ele fiind folosite atât în locuri unde comunitățile Glina se instalau pentru mai mult timp, cât și cele în care ele au poposit pentru o perioadă mai scurtă.

IV. VETRELE DE FOC

IV.1. Locul de amplasare al vetrelor de foc:

a. *în perimetrul (sau perimetrul probabil) al locuinței*: Braneț¹⁴⁵, Greci¹⁴⁶, Odaia Turcului¹⁴⁷, Căscioarele¹⁴⁸, Mihăilești-Tufa¹⁴⁹, Schitu-La Conac (fig. 6/2, 9/2)¹⁵⁰, Schitu-Gaura Despei¹⁵¹, Govora Sat-Runcuri Ciobea¹⁵², Râmnicu Vâlcea-str. Calea lui Traian¹⁵³, Țeica¹⁵⁴, Morărești (fig. 5/3)¹⁵⁵, Drăgănești-Olt (fig. 9/1)¹⁵⁶.

b. *în afara perimetrului locuințelor*: Schitu-La Conac (V1 și V3)¹⁵⁷, Schitu-Gaura Despei(V 1)¹⁵⁸.

IV.2. Forma vetrelor de foc:

a. *rotunde*: Braneț (vetrele din L 5-7, 10, 12, 13) (fig. 4/1, 2)¹⁵⁹, Căscioarele¹⁶⁰, Mihăilești-Tufa, Schitu-La Conac (V1).

(143) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, CAB, 1, 1963, p. 21.

(144) Idem, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB, 2, 1965, fig. 2.

(145) Aug. Ulanici, *Cercetări arheologice din anul 1979 de la Braneț, jud. Olt*, CA, 4, 1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneț în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(146) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(147) E. Tudor, *loc. cit.*

(148) D.B. Nanu, *loc. cit.*

(149) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 21.

(150) *Ibidem*, p. 27.

(151) *Ibidem*, p. 29.

(152) Gh. Petre-Govora, *op. cit.*, p. 26.

(153) *Ibidem*, p. 29.

(154) *Ibidem*, p. 30.

(155) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, p. 114.

(156) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzolui, *op. cit.*, p. 19.

(157) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(158) *Ibidem*, p. 29.

(159) Aug. Ulanici, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneț în anul 1979*, CA, 3, 1979, p. 27 și fig. 3; idem, *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneț, jud. Olt*, CA, 4,

b. *ovale*: Morărești (fig. 5/4)¹⁶¹, Schitu-La Conac (V2 și V3).

c. *semiovale*: Schitu-Gaura Despei (V1 și V2)¹⁶².

IV.3. Dimensiunile vetrelor de foc:

Acestea variază în funcție de forma vetrei. Mărimea se înscrie de exemplu la Braneț între 0,70-1,50 m¹⁶³. La Greci vatra este de 0,75 m, iar la Schitu-La Conac și Schitu-Gaura Despei dimensiunea variază între 0,60-1,20 m.

IV.4. Modul de construire al vetrelor de foc:

a. *direct pe sol (pe nivelul de călcare)*: Odaia Turcului¹⁶⁴, Schitu-La Conac¹⁶⁵, Schitu -Gaura Despei¹⁶⁶, Greci¹⁶⁷, Braneț (vetrele locuințelor 5, 8)¹⁶⁸, Morărești.

b. *pe un pat de fragmente ceramice*: Braneț (vetrele din L 4 și 6)¹⁶⁹, Drăgănești-Olt.

IV.5. Răstimpul în care au fost în uz vetrele de foc:

a. *pentru o perioadă scurtă* = vetre fără refaceri: Mihăilești-Tufa, Schitu-La Conac, Schitu-Gaura Despei, Braneț (vetrele din locuințele nr. 5 și 8)¹⁷⁰.

b. *pentru o perioadă mai lungă* = vetre cu refaceri: Morărești¹⁷¹, Drăgănești-Olt, Schitu-La Conac (V2), Braneț (vetrele din locuințele nr. 4, 6, 7, 9)¹⁷².

IV.6. Destinația vetrelor de foc:

a. *menajere (gătit și încălzit)*. Majoritatea vetrelor de foc pot fi incluse în această categorie. În aproape toate cazurile în jurul acestora se grupează un bogat material arheologic (ceramică, unelte din piatră, os, corn și lut ars, oase de animale)¹⁷³.

b. *(și) de cult(?)*. La Schitu-La Conac (fig. 9/2) vatra de foc era "înconjurată de un vas în formă de sac păstrat *in situ*, un recipient miniatural (întreg și altul fragmentar, n.n.) în care au putut fi observate urme de ocră, un idol zoomorf din lut ars, unelte din silix (lame), o rotiță de car miniatural. Este posibil ca această vatră să fi avut o

1981, p. 20; idem, *Săpăturile efectuate la Braneț în așezarea Glina*, CA, 6, 1983, p. 23.

(160) D.B. Nanu, *op. cit.*, pl. 1.

(161) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, fig. 3.

(162) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 29.

(163) Aug. Ulanici, *Noi cercetări de la Braneț*, CA, 2, 1976, p. 49 (vatra din L 7 are diametru de 0,75 m, iar cea din L 9 de 1,00 m), 51 (vatra din L 4 are diametru de 1,00 m, cea din L 6 de 1,50 m. iar cele din L 5 și L 8 de 1,00 m).

(164) E. Tudor, *op. cit.*, p. 108.

(165) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(166) *Ibidem*, p. 29.

(167) Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9.

(168) Idem, *Noi cercetări la Braneț*, CA, 2, 1976, p. 51; idem, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneț în anul 1979*, CA, 3, 1979, p. 27.

(169) Idem, *Noi cercetări la Braneț*, CA, 2, 1976, p. 51. La p. 49, referindu-se la locuințele nr. 7 și 9, autorul subliniază că sub vetrele de foc ale acestora s-au găsit grupate fragmente ceramice ale culturii Coțofeni.

(170) *Ibidem* p. 51.

(171) C. Schuster, M. Nica, *op. cit.*, fig. 3.

(172) Aug. Ulanici, *op. cit.*, p. 50-51.

(173) Vezi spre exemplu: Greci (Aug. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Greci, jud. Ilfov*, CA, 3, 1979, p. 9), Braneț (idem, *Săpăturile arheologice efectuate la Braneț în anul 1979*, CA, 3, 1979, p. 27), Schitu-La Conac, Schitu-Gaura Despei, Drăgănești-Olt etc.

destinație cultică (?)”¹⁷⁴. Desigur, afirmația noastră poate fi lesne pusă sub semnul întrebării. Totuși, nu trebuie să excludem ipoteza emisă. Și la Branet¹⁷⁵, lângă vatra de foc din L 10 a fost descoperită o roțiță de car¹⁷⁶, dar și un toporaș-votiv cu gaură de înmănușare, lucrat din lut fin. Posibil să avem a aduce și în acest caz argumente în plus, care să ne permită a gândi că vetrele de foc au funcționat în anumite momente și ca vetre de cult.

V. CUPTOARELE

V.1. *Amplasamentul cuptoarelor*: Ambele cuptoare, de la Glina¹⁷⁷ și de la Drăgănești-Olt (fig. 9/1)¹⁷⁸, s-au descoperit în perimetrul locuințelor (de suprafață).

V.2. *Funcționalitatea cuptoarelor*: Ambele aveau un caracter menajer (de gospodărie), folosind la prepararea hranei sau la coptul pâinii.

V.3. *Modul de construcție*: chiar dacă s-a păstrat în condiții precare (numai o parte a pereților laterali), cuptorul de la Drăgănești-Olt, de mici dimensiuni, de formă ovală, având aceeași orientare ca și locuința, și fiind construit în prelungirea vetrei de foc, nu era diferit de restul construcțiilor de acest tip din Epoca bronzului românesc. Înspre interior pereții erau arși la roșu, iar în exterior lutul fin, amestecat cu mici fragmente ceramice (ale culturii Glina), prezenta crăpături ce nu au fost reparate.

VI. DISCUȚII GENERALE

a. Mircea Eliade afirma printre altele: “casa este sanctificată, în parte sau în întregime, printr-un simbolism ori ritual cosmogonic. Așezarea într-un anume loc, construcția unui sat sau a unei case implică așadar o hotărâre de cea mai mare importanță, pentru că aceasta privește existența însăși a omului: este vorba, de fapt, de crearea propriei “lumi” și de asumarea responsabilității de a o păstra și de a o reînnoi. (...) Orice construcție și orice inaugurare a unei locuințe noi echivalează într-un fel cu un nou început, cu o nouă viață”¹⁷⁹. Probabil că și în cazul locuințelor culturii Glina este valabilă afirmația autorului. Numai că, descoperirile în perimetrul (sau perimetrul probabil) al locuințelor sau din imediata lor apropiere nu ne oferă date cu privire la aceasta. Poate, faptul că toate locuințele cercetate au fost trecute prin foc ne arată că, odată cu moartea unuia dintre locuitorii ei sau părăsirea ei prin abandonarea satului, trebuia să “moară” și locuința.

b. În demersul nostru am preferat, pentru reconstituirea cât mai aproape de realitatea acelor vremi, analiza tuturor elementelor locuințelor (groapa de bordei, pereți,

(174) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(175) Aug. Ulanici, *op. cit.*, p. 27.

(176) Despre cărucioarele și roțițele miniaturale, vezi printre alții: C. Schuster, *Despre cărucioarele din lut ars din Epoca bronzului de pe teritoriul României*, Thraco-Dacica, 17, 1996, 1-2 (sub tipar).

(177) I. Nestor, *loc cit.*

(178) M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op. cit.*, p. 19.

(179) M. Eliade, *Sacral și profanul*, București, 1995, p. 53.

acoperiș, gropi adiacente, vetre de foc, cuptoare), văzând în această cale un demers mai viabil și cu rezultate mult mai bune în studierea arhitecturii domestice¹⁸⁰.

c. Cum am precizat deja, lipsa cercetărilor exhaustive într-o așezare ne îngreunează analiza cu privire la dispunerea locuințelor în aceasta. După primele săpături de la Branet, Petre Roman a afirmat că cele trei locuințe descoperite sunt într-o linie¹⁸¹. Investigațiile ulterioare vor contrazice respectiva aserțiune. În nici o așezare Glina, oarecum mai intens cercetată, cum ar fi și cele de la Schitu, nu se poate vorbi de o dispunere după un anumit plan a locuințelor și/sau gropilor în așezare.

d. Orientarea locuințelor și/sau gropilor (acolo unde este cazul) este variabilă; nici aici nu există o regulă. La Schitu-*La Conac* și Schitu-*Gaura Despei* orientarea tuturor locuințelor a fost NV-SE, adică identică celei a unei părți a caselor satului actual, mai exact cu clădirile ridicate la începutul secolului nostru¹⁸². În mod cert locuitorii Glina au luat și ei în considerare la construirea locuințelor mediul ambiant, direcția din care băteau vânturile etc.

e. În actualul stadiu de cercetare, informațiile cu privire la ceea ce au servit cu adevărat construcțiile culturii Glina sunt lacunare. Majoritatea specialiștilor sunt de părere că avem de a face cu locuințe. Posibil, cum am notat mai sus, ca unele să fi fost depozite. Nu excludem nici ideia că locuințele mari (mai ales cele de la Branet) să fi fost spații special amenajate pentru adunarea – de exemplu – a războinicilor sau bărbatilor.

Nici unul din adăposturile descoperite nu pot fi considerate construcții destinate unei activități anume cum este cazul "locuinței-atelier" de la Mironcești-*La Panait*¹⁸³, care aparține culturii Tei.

f. Imaginea noastră privind locuințele Glina este posibil să fie deformată. Viitoare-eventuale-reconstituiri, precum cele practicate în străinătate în cazul altor culturi¹⁸⁴, ne vor oferi – poate – date noi.

g. Chiar dacă am presupus că fiecare locuință era deservită de câte o groapă, totuși realitatea din teren nu poate până acum să confirme acest lucru. Ceea ce ne face să ne întrebăm dacă membrii aceleiași familii ce locuiau în adăposturi diferite, nu foloseau în comun gropile (mai ales cele de provizii) și chiar vetrele de foc exterioare. Acest fapt ar deschide unele perspective noi în investigarea vieții economice, dar și asupra dinamicii demografice. Totuși, în cazul vetrelor de foc fixe, lipsa acestora poate era suplinită de prezența celor portabile¹⁸⁵. Interesant este că, cuptoarele menajere (de

(180) Deosebit de interesante ni s-au părut în acest context opiniile lui N. Egenter, *Architectural Anthropolgy- Research Series*, 1, 1992, Lausanne, p. 157, 159.

(181) P. Roman, *Die Glina III-Kultur*, PZ, 51, 1976, 1, p. 28.

(182) C. Schuster, T. Popa, *op. cit.*, p. 27.

(183) *Ibidem*, p. 39 (L 1).

(184) Notabile sunt reconstituirile efectuate în Germania, cf. capitolul *Bauen und Siedeln* din volumul *Experimentelle Archäologie in Deutschland*, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 4, 1990, p. 22-78.

(185) S. Morintz și D.V. Rosetti, *op.cit.*, p. 21 (test) și fig. 5/2: abia la explicația în limba franceză a ilustrației aflăm că piesa provine de la *Bucureștii Noi*; P. Roman, *op. cit.*, p. 32 și fig. 4/12: menționează descoperirea, fără să-i indice locul de proveniență precis.

gospodărie) își găseau locul în locuințe și nu în afara lor (cel puțin nu au fost descoperite până în prezent). În acest context, este de mirare faptul că nu au fost surprinse cuptoare de ars oale, aspect ce poate ne arată că vasele erau arse în gropi speciale sau în aer liber.

h. Cu mare greutate putem să facem unele afirmații privind numărul de persoane care locuiau într-un adăpost. Posibil, judecând după media dimensiunilor locuințelor, numărul indivizilor să se fi ridicat la cinci-șase (doi adulți și restul copii). Pornind de la această cifră, în mod ipotetic și ideal, putem aprecia că totalul populației sătucului Glina de la Schitu-*Gaura Despei*, unde au fost descoperite 6 locuințe aparținând aceluiași moment de locuire, în condițiile în care considerăm că au fost investigate toate adăposturile existente în acea vreme (fapt care, în opinia noastră, este puțin probabil), se ridica la maximum 30-36 de persoane.

i. Perimetrul locuit dintr-o așezare (locuințele și spațiile dintre ele) arată clar că acolo nu-și găseau adăpost și animalele. Probabil acestea ocupau o zonă imediat lângă acest perimetru, fiind protejate prin gard sau, poate, de un anumit tip de adăpost pe care nu putem să-l sesizăm pe cale arheologică.

j. Ridicarea unor construcții a cerut în multe culturi ale preistoriei practicarea unor sacrificii¹⁸⁶. Mediul Glina nu ne-a oferit nici o dovadă în acest sens¹⁸⁷.

ÜBER DIE BEHAUSUNGEN DER GLINA-KULTUR (Zusammenfassung)

Trotz spärlicher Informationen, konnte anhand der bis jetzt gewonnenen Grabungsergebnisse ein eingehenderes Bild der Glina-Behausungen aufgestellt werden. Diese gehören zweier Typen an: Boden- und Oberflächen Behausungen. Die Konstruktionsweise, die innere Ausstattung, ihre Verbreitung in dem von dem Glina-Gemeinschaften besetzten Raum, ihre Dichte in den Siedlungen wird der Analyse unterzogen. Desgleichen werden die Gruben, Herde und Backofen nicht ausgelassen.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1: 1, Drăgănești-Olt-Tell; 2, Schitu-*La Conac* și Schitu-*Gaura Despei*.

Abb. 2: 1, București-Roșu; 2, București-Dudești.

Abb. 3: 1, Căscioarele; 2, Schitu-*Gaura Despei*.

Abb. 4: 1-2, Branet.

Abb. 5: 1-4, Morărești.

(186) Vezi printre alții A. Comșa, C. Schuster, *Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă a epocii metalelor pe teritoriul României*, AMN, 32, 1, 1995, p. 280-281.

(187) Mormântul găsit în locuința de la Căscioarele nu constituie un exemplu vis-à-vis de acest subiect. V. la noi subcapitolul II. 2. 5. f.

Abb. 6: 1-2, Schitu-*La Conac*.

Abb. 7: 1, Varlaam; 2, București-*Căfelu Nou*; 3, București-*Ciurel*; 4, Varlaam.

Abb. 8: 1, București-*Lunca Bârzești*; 2, Greci.

Abb. 9: 1, Drăgănești-Olt-Tell; 2, Schitu-*La Conac*.

Abb. 10: 1, 2, Schitu-*Gaura Despei*.

Abb. 11: 1, Odaia Turcului; 2, Schitu-*La Conac*.

LEGĂTURI ÎNTRE REGIUNEA DUNĂRII DE JOS ȘI SPAȚIUL EGEO-ANATOLIAN LA SFÂRȘITUL EPOCII BRONZULUI ȘI ÎNCEPUTUL EPOCII FIERULUI¹

de Attila László

Conexiunile existente, în cursul istoriei mai mult sau mai puțin îndepărtate a Europei de sud-est, între civilizația egeo-anatoliană și lumea balcano-danubiană stau, de multă vreme, în atenția specialiștilor. Pentru lumea Europei “barbare” evidențierea acestor legături are o semnificație aparte. Ea permite racordarea unei “pre-istorii”, măcar în tendințele ei majore, la istoria celor mai avansate zone ale Antichității timpurii. Este, de asemenea, bine știut că (exceptând datările prin metodele “moderne”, prin radiocarbon îndeosebi), până la apariția primelor informații scrise relative la ele, civilizațiile pre- și protoistorice europene nu oferă nici o bază locală, proprie, pentru stabilirea cronologiei lor absolute. În felul acesta, cronologia absolută a civilizațiilor menționate este, în bună măsură, dependentă de cronologia est-mediteraneană, de cea egeeană în special. Pare astăzi, poate, paradoxal, dar cronologia protoistorică a spațiului carpato-danubio-pontic a fost – și mai este, nu o dată, și acum – orientată după sistemele cronologice central-europene. Or, se știe că, la rândul lor, și aceste sisteme au fost elaborate pe baza legăturilor cu civilizațiile mediteraneene, legături care sunt, de cele mai multe ori, indirecte, asemănătoare unui lanț lung, compus din numeroase verigi intermediare, ce leagă regiunea nord-alpină prin Peninsula Apenină și Sicilia de Egeea și Orientul Apropiat. Evident, un asemenea sistem nu poate fi lipsit de un apreciabil coeficient de incertitudine. Fără îndoială, aceste sisteme, elaborate cu multă mîlgă, reprezintă, nu o dată, performanțe științifice excepționale (vezi, mai recent, cronologia lui H. Müller-Karpe), iar aplicarea lor și în afara spațiului pentru care au fost destinate, a corespuns, poate, unui anumit stadiu al cercetărilor. Fără a se putea renunța la utilizarea acestor sisteme (mai ales în ceea ce

-
- (1) Prezenta lucrare este o versiune românească a comunicărilor *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde mycénien* (1st International Interdisciplinary Symposium “The Periphery of the Mycenaean World”, Lamia, Grecia, Sept. 1994) și *Some Connections between the Northern Thrace and Asia Minor during the Late Bronze and Early Iron Age* (International Symposium “Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism”, Ankara, June, 1995).

privește clasificarea cronologică a tipurilor de obiecte de bronz de origine central-europeană și a artefactelor cu care acestea sunt asociate), a devenit astăzi nu numai posibil, dar și necesar să se cerceteze contactele *directe* între regiunile noastre și Egeea: arii ale unor civilizații nu numai apropiate geografic dar și înrudite într-o anumită măsură².

Este o altă problemă, desigur, că, la rândul ei, și cronologia absolută a Bronzului târziu egeean depinde de cronologia egipteană și de cea a Orientului Apropiat, ceea ce a dus, în ultimele decenii, la reevaluări semnificative, fără a exista, deocamdată, un consens în ceea ce privește consecințele acestor corecțiuni asupra cronologiei absolute a protoistoriei din Europa Centrală și de Sud-Est³. Este, pe de altă parte, evident că stabilirea unei cronologii absolute veridice este de neconceput fără elaborarea, în prealabil, a unei cronologii temeinice – condiție valabilă atât pentru Egeea cât și pentru spațiul istoric-arheologic studiat de noi. Această condiție este încă departe de a fi întru totul îndeplinită, ceea ce constituie un alt factor de incertitudine în abordarea problemelor care urmează a fi discutate aici.

* * *

Perioada istorică pe care o avem în vedere este, în principal, epoca târzie a bronzului și începutul epocii fierului, în sensul terminologiei și periodizării încetățenite în arheologia românească. Raportat la istoria spațiului egeean și est-mediteranean, în general, acest interval de timp corespunde fazei târzii și prăbușirii civilizației miceniene, inclusiv perioadei în care au avut loc evenimentele puse pe seama mișcării “popoarelor mării”. În această perioadă, mult controversată, s-au produs modificări esențiale în raporturile de forță politice, în aspectul civilizației, și chiar în tabloul etnic al bazinului răsăritean al Mării Mediterane, modificări de care, în măsura în care ne putem da seama în stadiul actual al cercetărilor, nu a fost străină nici lumea tracică, în sensul larg al cuvântului⁴.

* * *

Pentru epoca “clasică” (cea mijlocie, după periodizarea utilizată în arheologia românească) a epocii bronzului din spațiul carpato-danubian au fost scoase în evidență, încă din secolul trecut, mai ales influențele egeene asupra regiunilor mai nordice, chiar dacă, în prezent, mulți specialiști se îndoiesc de amploarea și importanța reală a presupuselor “influențe miceniene” în evoluția civilizațiilor din regiunile menționate⁵. În schimb, în epoca târzie a bronzului și la începutul epocii fierului poate fi documentată, pe cale arheologică, o treptată infiltrație a unor elemente de origine

-
- (2) Asupra cercului vicios, creat prin datarea unor vestigii arheologice din regiunea Dunării de Jos pe baza sistemului lui H. Müller-Karpe a atras atenția, mai recent, de pildă, Podzuweit, 1982, p. 82, nota 15.
 - (3) Vezi, de pildă, Sandars, 1971; Hankey, Warren, 1974; Warren, Hankey, 1989.
 - (4) Cf. Dimitrov, 1968; Sandars, 1971, 1987; Hänsel, 1976, 1982; Stefanovich, 1973; Morintz, 1978, 1982; Podzuweit, 1982, Lehmann, 1985; Klocko, 1990, 1993; László, 1994. Vezi și notele următoare.
 - (5) Vezi Tasić, 1973, cu bibliografie.

balcano-danubiană atât în anumite zone periferice ale lumii miceniene (Macedonia, Asia Mică), cât și în aria propriu-zisă a acestei civilizații din Grecia centrală și de sud. Din păcate, pentru Asia Mică, această infiltrație poate fi documentată arheologic numai pentru zona coastei vestice, dar, după cum a remarcat profesorul E. Akurgal, există date toponimice și filologice care indică o pătrundere a unor populații de origine tracică și spre interiorul Anatoliei⁶.

În cele ce urmează intenționăm să prezentăm câteva reflecții privitoare tocmai la mult discutata problemă a împrejurărilor apariției “intrușilor (sau elementelor intrusiv-e) din nord” și a posibilelor consecințe istorice ale acestui fenomen. Mai precizăm că noi nu am avut niciodată posibilitatea de a studia direct descoperirile în cauză, ieșite la iveală în spațiul egeean⁷. Astfel, în ceea ce privește această categorie de surse arheologice, implicată în discuția de mai jos, considerațiile noastre se bazează exclusiv pe literatura de specialitate ce ne-a stat la dispoziție.

Până în anii '60, originea acestor elemente străine (reprezentate mai ales printr-o ceramică lucrată cu mâna, definită adesea prin termenii simplificali de “Coarse Ware” și “Knobbed Ware” (Buckel-keramik), descoperite la Troia încă în cursul săpăturilor lui Schliemann, a fost căutată mai ales în Europa Centrală. Începând cu cel de al șaptelea deceniu al secolului nostru, în urma rezultatelor cercetărilor arheologice din Bulgaria și România, a devenit evident că patria de origine a “intrușilor din nord” trebuie căutată, cel puțin în egală măsură, în lumea tracică.

Avem în vedere următoarele culturi răspândite în spațiul balcano-danubian: Zimnicea-Plovdiv (numită de B. Hänsel Čerkovna), Noua-Sabatinovka-Coslogeni (numită de Goranka Tončeva Yagnilo-Coslogeni-Noua), Radovanu, “Pre-Babadag” (inclusiv Tămăoani) și Babadag (inclusiv grupele înrudite Insula Banului/Ostrov, Cozia, Pșeničevo etc.)⁸. Elemente ale acestor culturi apar atât în nordul și, parțial, în centrul și sudul Greciei, cât și în nord-vestul Asiei Mici. Nu totdeauna este clar, dacă este vorba doar de rezultatul unor influențe culturale sau de dovada prezenței unor grupuri de oameni, desprinse din comunitățile lor etnice originale. În orice caz, calitatea inferioară a ceramicii “străine” față de olăria locală, egeo-anatoliană, a determinat pe mulți cercetători să considere că nu poate fi vorba de “importuri”, ci de o ceramică confecționată pe loc, concluzie sprijinită în unele cazuri și de analiza fizico-chimică a compoziției pastei din care au fost lucrate vasele⁹. Prin urmare, mai recent, s-a impus ideea potrivit căreia ar trebui identificată nu sursa de proveniență a ceramicii “străine”

(6) Akurgal, 1983, p. 71-73.

(7) Menționăm, totuși, că în septembrie 1992 am avut ocazia să aruncăm o privire asupra materialelor descoperite la Kastanas, în Muzeul din Salonic, iar în iunie 1995 am putut vedea descoperirile de la Troia, expuse în Muzeul Arheologic din Istanbul.

(8) A se vedea, în legătură cu aceste culturi, cu bibliografie: Morintz, 1964, 1978, 1987; Morintz, Angheliescu, 1970; Alexandrescu, 1973; Hänsel, 1976; Tončeva, 1985; Morintz, Șerbănescu, 1985; László, 1986, 1989, 1995; Neagu, Nanu, 1986; Florescu, 1991.

(9) Rutter, 1975, p. 17, 29-30; Catling, 1981, p. 74, 82; French, 1989, p. 48.

ci mediul de origine al acelor "intruși" care au continuat un timp să practice – mai mult sau mai puțin fidel – olăritul lor tradițional și după stabilirea în noua lor patrie¹⁰.

În ceea ce privește apariția acestor elemente în cele două direcții menționate, Grecia și Asia Mică, există, după cât se pare, un anumit decalaj cronologic. Fără a ne referi, pentru început, la mult controversata cronologie absolută, vom folosi, ca puncte de reper, datele cronologiei relative.

* * *

În Macedonia centrală, în așezarea de la Assiros, elementele de tip Zimnicea-Plovdiv apar în faza 9, care este anterioară fazei Helladicului Recent (în continuare: LH=Late Helladic) III C timpuriu. (Faza Assiros 7, mai târzie, a fost datată tocmai prin asocierea cu ceramica miceniană LH III C timpurie pe la 1200 î.H.¹¹). Este, deci, rezonabil să admitem că ceramica de tip Zimnicea-Plovdiv apare la Assiros în limitele fazei LH III B. Aceeași constatare este valabilă și pentru insula Thassos, unde ceramica Zimnicea-Plovdiv apare în faza IA a necropolei de la Kastri, datată în faza LH III B¹². Pentru problemele discutate aici este și mai importantă succesiunea stratigrafică de la Kastanas și sincronizările propuse cu culturile de la Dunărea de Jos. Astfel, ceramica de tip Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna) apare la Kastanas în straturile 17-14 a, datate, de asemenea, în limitele fazei LH III B. În straturile următoare, 14 b – 12, datate din a doua jumătate a fazei LH III B până la LH III C, s-a constatat prezența ceramicii atribuite culturii Coslogeni¹³. Noi estimăm ca deosebit de importantă descoperirea la Kastanas, în stratul 13 b, în asociere cu ceramică LH III C timpurie, a unui ac de os cu patru protuberanțe pe gât, tipic pentru cultura Noua (strâns înrudită și, în fond, contemporană cu culturile Coslogeni și Sabatinovka)¹⁴.

Ceramica non-miceniană, lucrată cu mâna și lustruită ("Handmade Burnished Ware", pentru care Catling folosește termenul de "Barbarian Pottery" – ceramică barbară), descoperită în interiorul citadelei Mycenaei, în așa numitul Citadel House, aparține fazei a VII-a din aria respectivă, interval de timp cuprins între un posibil cutremur și o vastă distrugere prin incendiere, databilă (ca și ceramica similară de la Tiryns) între sfârșitul perioadei LH III B și prima parte a LH III C¹⁵. În așezarea miceniană de la Menelaion-Sparta, "Barbarian Pottery" apare după distrugerea majoră care a afectat situl în întregime, la sfârșitul LH III B, și aparține unei scurte perioade de ocupație din perioada LH III C¹⁶. Aceeași datare a fost stabilită și pentru ceramica non-miceniană de la Korakou (Corinthia), precum și din alte situri din sudul Greciei (Lefkandi, Perati, Athena etc.)¹⁷. Credem că Jeremy B. Rutter s-a orientat

(10) Cf. Catling, 1981, p. 82; French, 1989, p. 48.

(11) Wardle, 1980, p. 242, 247-248.

(12) Koukouli-Chrysanthaki, 1993, vol. B, p. 658, 820, fig. 158 (tabel sinoptic).

(13) Hänsel, 1982, fig. 1 (tabel cronologic); Hochstetter, 1982, în spec. fig. 9 (tabel sinoptic). Pentru Kastanas vezi și Hochstetter, 1984 și Jacob-Felsch, 1985.

(14) Hochstetter, 1981.

(15) French, 1989, în spec. p. 44.

(16) Catling, 1981, în spec. p. 74.

(17) Rutter, 1975, în spec. p. 17, 23.

corect când a căutat paralele ale grupului ceramic I de la Korakou în complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni și în așa-zisul "Coarse Ware" de la Troia VII b¹⁸. Aceleași paralele pot fi admise, în fond, și pentru "ceramica intrusivă din nord" de la Mycene¹⁹, ca și pentru cea "barbară" de la Menelaion-Sparta²⁰. Situația este puțin mai complicată la Korakou unde, alături de această ceramică apar și vasele încadrate în grupele ceramice II și IV, nedocumentate în alte situri. Pentru aceste grupe ceramice Rutter a căutat să găsească analogii în așa-numitul "Knobbed Ware" de la Troia VII b2 și, în ultima instanță, în Tracia, respectiv în faza I a culturii Babadag din România și grupele înrudite din Bulgaria²¹.

Dilema lui Rutter consta în ideea că, în viziunea lui, "Coarse Ware", comparat cu grupa ceramică I de la Korakou, apare atât în nivelul Troia VII b1, cât și în Troia VII b2, în timp ce "Knobbed Ware", comparat cu grupele ceramice II și IV de la Korakou, apare numai în Troia VII b2. Ar rezulta, astfel, o neconcordanță cronologică în sensul că grupele ceramice II și IV ar avea, în comparație cu grupa I, o "sursă" mai recentă (=post -- Noua-Sabatinovka-Coslogeni). Dar aceste categorii ceramice sunt clar contemporane la Korakou!

În opinia noastră, raportarea de către Rutter a ceramicii descoperite la Korakou la cea aflată la Troia este prea tranșantă. Din materialul publicat de Blegen reiese că unele fragmente ceramice incluse în categoria Knobbed Ware apar nu numai strict în nivelul Troia VII b2, dar și în stratul VII b, neseplat pe nivele. Într-o asemenea poziție stratigrafică incertă apar chiar și fragmente ceramice ornamentate cu cercuri concentrice cu tangente imprimate, de tip Babadag II sau Pšeničevo²². Nu vedem, astfel, nici un impediment real pentru a distinge cronologic grupele I, respectiv II și IV de la Korakou, prin raportarea lor la descoperirile similare de la Troia.

Dacă analizăm cu atenție ceramica inclusă în grupa II de la Korakou, observăm că formele de vase -- în special ceștile cu toarta supraînălțată -- sunt, într-adevăr, asemănătoare cu cele de la Babadag (I). În ceea ce privește însă decorul, la Korakou lipsește motivul cercurilor concentrice cu tangente, ornament specific culturii Babadag, decor prezent și pe ceramica de la Troia. Cercetările mai recente, privind geneza culturii Babadag, care nu au mai fost luate în considerație de Rutter, au surprins o fază premergătoare, "Prebabadag", a cărei etapă finală noi am identificat-o cu grupul Tămăoani, răspândit în sudul Moldovei, nord-estul Munteniei și nordul Dobrogei²³. Această etapă se distinge, printre altele, tocmai prin lipsa decorului amintit -- cel al cercurilor concentrice cu tangente --, care va caracteriza cultura Babadag propriu-zisă. Înclinăm, astfel, să vedem în grupul ceramic II de la Korakou o manifestare a elementelor unui grup cultural care precede imediat formarea deplină a culturii Baba-

(18) Rutter, 1975; 1976; French, Rutter, 1977. Vezi și obiecțiile lui Walberg, 1976.

(19) Rutter, 1975, p. 17, 27; French, 1989.

(20) Catling, 1981.

(21) Rutter, 1975.

(22) Vezi Blegen et al., 1958, pl. 218, 259/37. 1000; 280; 282.

(23) László, 1986; 1995; 1996.

dag. Aceeași interpretare este, credem, valabilă și pentru fragmentul de ceașcă nr. 13 de la Korakou, inclus în categoria "diverse" (Miscellaneous).

Recapitulând, în Macedonia infiltrările dinspre Tracia încep cu elementele culturii Zimnicea-Plovdiv, în limitele fazei LH III B, și sunt urmate de cele ale complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, spre sfârșitul fazei LH III B și la începutul perioadei LH III C. În Grecia centrală și de sud, elementele intrusive ce pot fi puse în legătură cu cultura Noua-Sabatinovka-Coslogeni și, probabil, cu un grup cultural "Prebabadag" apar în urma distrugerilor de la sfârșitul LH III B și pot fi datate, în principal, într-o scurtă perioadă de la începutul fazei LH III C.

În ceea ce privește apariția "intrușilor" și a moștenirii lor arheologice în nord-vestul Anatoliei, în comparație cu pătrunderea lor spre Macedonia și Grecia, vom avea în vedere paralelizarea propusă de Chr. Podzuweit între succesiunea stratigrafică de la Kastanas și cea de la Troia. Potrivit concluziilor învățatului german, specialist în studiul ceramicii miceniene, straturile 17-14a de la Kastanas, în care se întâlnesc elementele de tip Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna) sunt contemporane cu etapele mai târzii ale Troiei VI, iar straturile 14b-12, în care au fost observate elementele de tip Noua-Coslogeni, pot fi sincronizate cu sfârșitul Troiei VI (în special Troia VI h) și, în parte, cu Troia VII. După cât se pare, stratul Kastanas 13b, în care a fost descoperit acul de os de tip Noua, care reprezintă pentru aria nord-tracică un reper cronologic foarte important, ar corespunde, în timp, încă etapei Troia VI h²⁴.

La Troia, în schimb, elementele de origine balcano-danubiană sunt documentate abia în nivelurile VII b1 și VII b2, ceea ce trebuie să însemne că pătrunderea unor clemente, probabil și etnice, originare din Tracia, a avut loc mai întâi spre Macedonia și Grecia și abia ceva mai târziu spre nord-vestul Asiei Mici. Acest fenomen este cu atât mai interesant cu cât la Troia VII b1 și VII b2 sunt prezente, în parte, aceleași clemente de origine balcano-danubiană care au fost observate și în Macedonia și Grecia. Nu este mai puțin interesant că prezența la Troia a acestor elemente, socotite în general ca fiind de origine tracică, reprezintă un fenomen unic în Anatolia: descoperirile în discuție, bine documentate arheologic în partea europeană a Turciei de astăzi (cu deosebire în regiunea Edirne și Kırklareli), după cunoștințele noastre actuale lipsesc cu desăvârșire la sud și est de Marea de Marmara²⁵.

(24) Podzuweit, 1982 (în special p. 81, fig. 4). Vezi și Hochstetter, 1984 și Jacob-Flesch, 1985.

(25) Özdogan, 1993, p. 162. Autorul menționează că o asemenea ceramică a fost descoperită, în afara Troiei, doar în micul sit de la Manastir Mevkii, aflat pe mica insulă Avşa, în apropierea coastei sudice a Mării de Marmara. Având în vedere, pe de o parte, descoperirile de la Kastanas, iar pe de altă parte sincronizarea succesiunii stratigrafice a acestui sit cu nivelurile troiene (vezi *supra*), lipsa elementelor de origine balcano-danubiană în nivelul Troia VII a și chiar VI final se datorează ori hazardului, ori, după cum înclinăm să credem, lipsei contactelor: culturile cărora le aparțin elementele discutate au existat cu siguranță în perioada cu pricina.

Grație, mai ales, cercetărilor lui S. Morintz și B. Hänsel, putem preciza acum mai bine apartenența culturală, respectiv originea elementelor balcano-danubiene, prezente la Troia. Anumite incertitudini, care îngreunează interpretarea istorică a acestor descoperiri, există, totuși, în continuare. Aceste incertitudini se datorează mai multor factori, dintre care am remarca mai ales imposibilitatea de a separa stratigrafic o parte a descoperirilor provenite din nivelurile VII b1 și VII b2, precum și dificultățile în determinarea după criterii stilistice clare a ceramicii miceniene și post-miceniene (originală sau imitată pe loc)²⁶, ceea ce a dus la nesfârșite controverse cu privire la cronologia mai fină a celor două niveluri de care ne ocupăm.

Într-un capitol special al lucrării sale de sinteză privind clasificarea cronologică și regională a Hallstattului timpuriu de la Dunărea de Jos, B. Hänsel a avut în vedere prezența la Troia a ceramicii de tip Coslogeni sau Čerkovna (=Zimnicea-Plovdiv) în nivelurile VII b1 și VII b2, precum și a ceramicii aparținând culturii Babadag și grupelor înrudite din România și Bulgaria, în nivelul VII b2. El observa, corect, că este vorba, în special, de prima fază, cu ceramică cu decor incizat a culturii Babadag și a grupelor înrudite, fiind prezentă, totuși, și ceramica cu decor imprimat, de tip Babadag II, Pšeničevo și Insula Banului/Ostrov. În viziunea lui Hänsel Troia VII b2 este, deci, compartimentat în timp: acest nivel începe într-un moment în care orizontul Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna) – Coslogeni exista încă, continuă apoi în perioada ceramicii cu decor incizat (Babadag I) și se termină în cursul existenței ceramicii cu decor imprimat (Babadag II, Insula Banului/Ostrov, Pšeničevo)²⁷.

La rândul său, S. Morintz consideră că cel mai vechi lot ceramic de origine balcano-danubiană la Troia aparține culturii Zimnicea-Plovdiv, iar următorul grupului cultural Radovanu, amândouă prezente atât în nivelul Troia VII b1 cât și în VII b2. (Grupul Radovanu, relativ recent definit, constituie un aspect mixt al culturilor Coslogeni și Zimnicea-Plovdiv, fiind posterior acestei culturi din urmă. În opinia aceluiași cercetător, ceramica de tip Babadag, faza I, cu ceramică incizată, dar și faza II (ca și descoperirile de tip Insula Banului și Pšeničevo) cu ceramică imprimată, aparțin nivelului VII b în general, nivelului VII b2, în special²⁸.

(26) Cf. Sandars, 1971, p. 7-9; Stefanovich, 1973, p. 153; Hänsel, 1976, p. 231; Hiller, 1991, p. 153 etc.

(27) Hänsel, 1976, p. 229-236. Având în vedere reevaluările cronologice ale lui N.K. Sandars (1971), Hänsel apreciază că cele trei momente (valuri de penetrație) succesive se eșalonează în timp între a doua jumătate a secolului al XII-lea și secolul X sau chiar IX î.H. În viziunea profesorului german, contactele cu Troia VII b pledează pentru prelungirea existenței culturilor Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni până în a doua jumătate a secolului al XII-lea, pentru datarea fazei Babadag I în secolul al XI-lea, iar a fazei Babadag II și a grupelor culturale înrudite în secolul al X-lea sau chiar până în secolul al IX-lea.

(28) Morintz, 1964, p. 114-116; 1982; 1987, p. 52, 62-63. Urmând, în continuare, cronologia troiană a lui Blegen (cf. Blegen et al., 1958, Part I, p. 8-13, 144-148; Blegen, 1963, p. 147-172; 1975), Morintz consideră că aceste trei valuri de penetrație ajung la Troia în intervalul cuprins între secolele XIII și XI-IX î.H.

Revizuirea, în ultimele decenii, a cronologiei Helladicului Târziu a afectat, firește și datarea nivelurilor Troia VII b1 și VII b2 (vezi: *infra*). Tendința de datare mai joasă a nivelurilor troiene în care apar vestigiile arheologice de origine balcano-danubiană discutate aici nu putea rămâne fără consecințe și asupra cronologiei culturilor cu care pot fi puse în legătură aceste vestigii. Având în vedere, mai ales, intervalul de timp relativ scurt, în care ar trebui încadrate culturile menționate mai sus, în funcție de datarea nivelurilor Troia VII b1 și VII b2, noi considerăm, spre deosebire de Morintz și Hänsel, că prezența tipurilor ceramice balcano-danubiene de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului la Troia nu se datorează unor “valuri” de penetrație strict succesive ci, mai degrabă, pătrunderii elementelor unor culturi dintre care unele au avut o evoluție parțial sincronă, în arii diferite²⁹. Ne gândim la posibilitatea contemporaneității parțiale a culturilor Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni, pe de o parte, și a culturilor Coslogeni/Radovanu și Babadag I în formare (inclusiv aspectele “Pre-Babadag” menționate), pe de altă parte.

Interpretarea noastră ar putea explica și alte situații asemănătoare, când anumite categorii ceramice de factură diferită apar împreună într-un interval de timp limitat, precum atestarea la Korakou, în același context arheologic, a grupelor ceramice I, II și IV. O astfel de ipoteză nu ar mai face necesară, de pildă, construirea pur teoretică a unei culturi de la sfârșitul epocii bronzului care ar fi evoluat pe teritoriul Bulgariei de astăzi și în care ar fi apărut toate elementele “străine”, sesizate în stratul Troia VII b și în siturile Helladicului Târziu III din Grecia continentală³⁰, – cultură a cărei existență nu a putut fi demonstrată nici până astăzi.

În considerațiile lor, privind legăturile între Troia VII b și regiunea balcano-danubiană, Morintz și Hänsel au avut în vedere, practic, doar tipurile de ceramică. Pentru a întregi această imagine, vom menționa, chiar și în treacăt, descoperirea la Troia a

- (29) László, 1994. Această ipoteză oferă, credem, o explicație plauzibilă a prezenței la Troia, într-un interval de timp limitat, a unui material ceramic variat, caracteristic unor culturi de la Dunărea de Jos care au avut, fiecare în parte, o evoluție mai mult sau mai puțin îndelungată. Căci, după cum se va arăta mai jos, conform evaluărilor mai recente, nivelul Troia VII b1 începe abia în LH III C dezvoltat sau chiar târziu, cel mai devreme la sfârșitul secolului al XIII-lea sau la începutul celui următor, ori doar în secolul al XII-lea, dacă nu chiar în primele decenii ale veacului al XI-lea, în funcție de datările propuse, iar nivelul VII b2 este atribuit, în general, perioadei submiceniene și protogeometrice. Legăturile fazei Babadag II cu lumea protogeometrică demonstrează că grupele culturale cu ceramică imprimată existau deja în cursul secolului al X-lea (vezi Hänsel, 1976, p. 133-134). În felul acesta, vestigiile culturilor Zimnicea-Plovdiv, Coslogeni, Radovanu și Babadag I aparțin, la Troia, unui interval de timp scurt, de cel mult două secole, sau chiar mai puțin de un secol, dacă ținem cont de concluziile lui Chr. Podzuweit. Evident, o asemenea limitare cronologică numai cu greu ar putea fi compatibilă cu ideea penetrației la Troia, în “valuri”, a elementelor unor culturi care ar fi avut, în ariile lor originale, în regiunea Dunării de Jos, o evoluție strict succesivă.
- (30) Cf. Morintz, 1964, p. 115-116; Rutter, 1975, p. 31.

unei statuete antropomorfe de lut, atribuită de Blegen nivelului VII b³¹. Cele mai apropiate analogii ale acestei piese provin din nord-estul Bulgariei. Este vorba de cinci statuete, descoperite la Sava (districtul Varna), într-un edificiu de cult, atribuit de Goranka Tončeva culturii pe care ea o numise Yăgnilo-Coslogeni-Noua³². Într-o anumită măsură putem să avem în vedere, în acest context, și o statueta întreagă și alta fragmentară, descoperite la Nicoleni, în sud-estul Transilvaniei, într-o așezare atribuită de A.C. Florescu fazei I a culturii Noua³³, cu alte cuvinte într-un mediu cultural înrudit cu cel din care provin exemplarele de la Sava.

* * *

La descoperirile deja menționate pot fi adăugate și alte dovezi posibile ale legăturilor discutate în prezenta lucrare. Avem în vedere lucrările recente ale unor colegi din Ucraina care, pornind de la răspândirea armamentului specific al culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni, au încercat să demonstreze participarea unor reprezentanți ai acestei populații la evenimentele din Egeea și Mediterana răsăriteană, mai cu seamă la "mișcarea popoarelor mării"³⁴. Dintre descoperirile care se leagă direct de problemele discutate aici, V.I. Kločko menționează un vârf de săgeată din bronz, de tip nord-vest pontic, aparținând inventarului nivelului Troia VII a, și care ar fi fost însoțit și de ceramică de tip Sabatinovka. (Din păcate, ceramica nu este ilustrată și nu se menționează nici sursa informației)³⁵. Această descoperire ar fi, după cunoștința noastră, prima și, deocamdată, singura dovadă a unor legături, în epoca târzie a bronzului, între regiunea danubio-pontică și Troia VII a.

* * *

Când apar amintitele elemente de origine balcano-danubiană la Troia și care este semnificația istorică a prezenței lor aici? În ultimele trei decenii cronologia troiană a lui Blegen (ca și cronologia Bronzului târziu egeean, în general) a fost substanțial

(31) Blegen et al., 1958, Part 2, fig. 256/37 – 695 a-b-c.

(32) Tončeva, 1985; 1991. Inițial, statuetele au fost încadrate cronologic în intervalul secolelor XIII-XI, ca ulterior (în cea de a doua lucrare citată) ele să fie datate, împreună cu statueta de la Troia, către sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului al XIII-lea î.H.

(33) Florescu, 1991, p. 97, nr. 376, fig. 95/2-3. Descoperirile de la Nicoleni au fost publicate inițial de Z. Székely, în *Studii și Comunicări*. Muzeul Brukenthal, 12, 1965, p. 25-34; și în *Aluta*, XVII-XVIII, 1985-1986 (1988), p. 153-188. Statuetele de la Nicoleni au fost comentate și reproduce și de Vladimir Dumitrescu, în *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 361, fig. 405/2, 4. Dintr-o regretabilă eroare, în explicația figurii, ca loc de descoperire apare Reci, eroare repetată, apoi, de V. Sârbu, în *Istros*, V, 1987, p. 91, nr. 1 și de V. Vasiliev, în V. Vasiliev et al., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj, 1991, p. 70. Vezi și A. László, *Memoria Antiquitatis*, XX, 1995, p. 95. O discuție pe marginea statuetelor antropomorfe ale culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni, inclusiv descoperirile de la Troia, Sava și Nicoleni: László, 1996 a.

(34) Kločko, 1990, 1993.

(35) Kločko, 1990, p. 15, fig. 2/9; 1993, p. 76, fig. 39/9.

revizuită³⁶. Se utilizează astăzi o cronologie mai joasă, fără să existe un consens, în ce măsură trebuie coborâtă această cronologie. În ceea ce privește sfârșitul Troiei VI h, socotită acum de cei mai mulți specialiști ca fiind Troia homerică, victima “primului război troian”³⁷, Chr. Podzuweit a propus, de pildă, o datare cu cca 150 de ani mai târzie față de Blegen (1150/1100 în loc de 1275)³⁸, în timp ce Jerome Sperling admite o diferență de numai 25 de ani (către 1250)³⁹, pentru a da un exemplu extrem. (Este de menționat că datările extrem de joase ale lui Podzuweit au fost sever criticate în literatura de specialitate⁴⁰). În orice caz, se pare că după Troia VI prezența sistematică a produselor și influențelor miceniene este stopată, rarele fragmente ceramice (de cele mai multe ori mici și mai degrabă imitații locale decât originale) nu totdeauna sunt concludente pentru datare, existând și pericolul ca deficiențele de calitate ale ceramicii locale să fie interpretate drept un indiciu ale unei cronologii mai târzii.

Începutul Troiei VII a este datat acum, în funcție de interpretarea ceramicii, cel mai devreme la sfârșitul perioadei LH III B și la începutul fazei LH III C⁴¹. Sfârșitul acestui oraș, pus în legătură de Stefan Hiller cu un “al doilea război troian”, este datat în LH III C mai timpuriu⁴² sau mai târziu⁴³, către sfârșitul secolului XIII și începutul secolului XII (Darque, Hiller), 1180 (Sandars), 1140-1130 (Bloedow), 1125 (Jakob-Felsch), sau abia în primele decade ale sec. XI (Podzuweit). În Troia VII a nu avem atestate elemente originare din regiunea Dunării de Jos (cu excepția descoperirilor menționate de Kločko), dar acest nivel trebuie să fie contemporan cu scurta perioadă de prezență a ceramicii “barbare” în Grecia centrală și de sud, care, după cum am văzut, apare la începutul fazei LH III C, în urma distrugerilor de la sfârșitul perioadei LH III B. Faptul nu este lipsit de importanță, căci ar putea indica o primă penetrație, precedând pătrunderea în Asia Mică a unor grupuri de populație Noua-Sabatinovka-Coslogeni și, după cât se pare, “Prebabadag”, până în Peloponez, probabil în împrejurările istorice schițate de N.K. Sandars⁴⁴.

Troia VII b (descoperirile din nivelurile VII b1 și VII b2 nu au putut fi foarte clar diferențiate, nici stratigrafic, nici tipologic⁴⁵) începe cu siguranță în cursul perioadei LH III C dezvoltat sau chiar târziu⁴⁶. (Pentru data de început vezi datele absolute

(36) Cf. Sandars, 1971 (în special p. 9); Hankey, Warren, 1974; Warren, Hankey, 1989, ca și lucrările citate în notele următoare.

(37) Akurgal, 1970, p. 60; Stefanovich, 1973, p. 155; Podzuweit, 1982, p. 80; Hiller, 1991 (în special p. 153); Sperling, 1991, cu bibliografie.

(38) Podzuweit, 1982, p. 83 și nota 66.

(39) Sperling, 1991, p. 155.

(40) Vezi, de exemplu, Bloedow, 1988, 35-37 și nota 93; Korfmann, 1986, p. 25-28.

(41) Sandars, 1971, p. 7-9, 23, 25; Darque, 1989 (apud Hiller, 1991, p. 153; Hiller, 1991, p. 146).

(42) Bloedow, 1988, p. 35; Hiller, 1991, p. 146.

(43) Podzuweit, 1982, p. 80-82; Jacob-Felsch, 1985, p. 44-47.

(44) Sandars, 1971, p. 23. Vezi și Rutter, 1975, p. 17, 31; Hiller, 1991, p. 151.

(45) Sandars, 1971, p. 18; Stefanovich, 1973, p. 155; Hänsel, 1976, p. 231, 234.

(46) Sandars, 1971, p. 18; Hänsel, 1976, p. 234; Podzuweit, 1982, p. 81-82; Jacob-Felsch, 1985, p. 44, 47; Bloedow, 1988, p. 35; Hiller, 1991, p. 146. Datări ceva mai timpurii

menționate mai sus pentru sfârșitul Troiei VII a). Troia VII b2 este atribuită acum, în general, perioadei submicenienă și protogeometrică⁴⁷. Perioada de existență a Troiei VII b coincide încă cu o anumită secvență a evoluției complexului Noua-Sabatino-vka-Coslogeni, dar adevărata noutate în aspectul civilizației reprezentate de acest strat este apariția ceramicii "hallstattiene timpurii" balcano-danubiene, cu decor incizat și imprimat, de tip Babadag, Cozia, Insula Banului și Pșeničevo. Această ceramică este, cu siguranță, post-miceniană și nu mai poate fi întâlnită în Grecia centrală și de sud. Penetrația la Troia a populației care a creat această ceramică a fost posibilă, probabil, în noile condiții geopolitice create în urma prăbușirii puterii miceniene și hittite în spațiul egeo-anatolian⁴⁸. După cum a remarcat Hänsel, Troada devine membru al acelei Koiné a grupelor culturale cu ceramică incizată și imprimată din regiunea balcano-danubiană⁴⁹. Datorită pătrunderii acestor neamuri, probabil tracice (frigieni, mysii)⁵⁰ se poate vorbi, pe drept cuvânt, despre o "balcanizare" a unei părți a Asiei Mici⁵¹, sau, cum s-a exprimat profesorul Akurgal, îndreptarea pentru o vreme a dezvoltării istorice a unor regiuni ale Anatoliei într-o nouă direcție, spre sfera spirituală a lumii occidentale⁵².

În încheiere, câteva rânduri despre căile de penetrație a elementelor balcano-danubiene spre Egeea și Asia Mică. Pe lângă de mult presupusele deplasări pe uscat, N.K. Sandars a avut în vedere, încă acum un sfert de secol, și posibilitatea ca un grup al populației Babadag să fi putut ajunge la Troia, pe mare, navigând spre sud⁵³. Mai recent, rediscutând începuturile utilizării fierului în România, N. Boroffka a ajuns la concluzia că transmiterea tehnologiei metalurgiei fierului dinspre aria egeo-anatoliană

pentru începutul Troiei VII b au fost propuse de Desborough, 1964, p. 164 (sfârșitul fazei LH III B), Vermeule, 1964, p. 276 și urm.; Darceque, 1989, p. 442 (tranziția LH III B/LH III C); Nylander, 1963; French, 1977; Mee, 1978, p. 146; 1984, p. 45 și urm. (începutul LH III C).

- (47) În legătură cu datarea nivelului Troia VII b 2 vezi Mylonas, 1964, p. 369; Sandars, 1971, p. 18, 22; Stefanovich, 1973, p. 156; Hänsel, 1976, p. 234-235; French, 1977; Wardle, 1980, p. 262-263; 1982, p. 142; Podzuweit, 1982, p. 82; Jacob-Felsch, 1985, p. 47; László, 1994. În date absolute, nivelul Troia VII b2 începe către sfârșitul secolului al XII-lea și persistă până în secolul al XI-lea (cum credea Sandars), sau a existat doar din secolul al XI-lea, putându-se prelungi până în secolul VIII î.H. (după cum a încercat să demonstreze de pildă, mai recent, Podzuweit).
- (48) Vezi, în acest sens, Stefanovich, 1973, p. 155; Wardle, 1980, p. 263; 1982, p. 142; Akurgal, 1983.
- (49) Hänsel, 1976, p. 235.
- (50) Dimitrov, 1968; Stefanovich, 1973, p. 155 (și nota 30, cu referire la F. Papazoglu, *Srjednobalkanska plemena u predrimsko doba*, în Djela XXX, Sarajevo, 1969, p. 101, lucrare inaccesibilă nouă); Morintz, 1982; Akurgal, 1983, p. 72.
- (51) Hänsel, 1976, p. 235.
- (52) Akurgal, 1983, p. 67-68.
- (53) Sandars, 1971, p. 22. Ne putem întreba, dacă descoperirile de pe insula Avşa, din Marea de Marmara (vezi nota 24), nu indică, oare, o stațiune a acestui traseu?

(Grecia sau Turcia de astăzi) spre Dobrogea în ultimele secole ale mileniului al II-lea î.H. a avut loc pe cale maritimă, de-a lungul coastei Mării Negre⁵⁴. Aceste ipoteze nu pot fi excluse, mai ales dacă avem în vedere aprecierea potrivit căreia în timpul transgresiunii la Marea Neagră Nouă, care a durat până în secolul IX î.H., nivelul mării a fost cu aproximativ 5 m mai ridicat față de nivelul de astăzi⁵⁵. În asemenea condiții, la sfârșitul epocii bronzului și la începutul epocii fierului actualele lacuri Sinoc, Razim și Babadag comunicau, probabil, cu Marea Neagră, înlesnind deplasările pe apă.

Apariția surprinzător de timpurie a obiectelor de fier și chiar a metalurgiei fierului pe teritoriul actual al României, practic în aceeași vreme ca și în Egeea⁵⁶, ne duce gândul, pe de altă parte, la o altă ipoteză. Cercetând perioada aici discutată, N.K. Sandars a ajuns la concluzia că, începând cu secolul al XII-lea î.H., în anumite regiuni ale Europei se produce o adevărată revoluție tehnică în metalurgia bronzului, prin adoptarea unor noi metode de prelucrare, originare din Grecia. Ea explica acest fenomen prin capturarea și transferarea unor meșteșugari, de către participanții nordici la evenimentele din Egeea, odată cu revenirea în regiunile lor de origine⁵⁷. Ne întrebăm, dacă o asemenea viziune nu ar putea explica, eventual, și apariția timpurie a metalurgiei fierului în regiunea Dunării de Jos, în perioada imediat următoare prăbușirii civilizației miceniene și a imperiului hittit.

Suntem conștienți că o asemenea punere a problemelor pare, probabil, la ora actuală, mai mult o speculație decât o ipoteză plauzibilă, care va trebui confirmată prin noi și moderne cercetări, privind atât evoluția mediului natural cât și istoria vechilor civilizații din bazinul pontic, inclusiv navigația preistorică în Marea Neagră.

RELATIONS ENTRE LA RÉGION DU BAS DANUBE ET L'ÉSPACE EGEO-ANATOLIEN À LA FIN DE L'ÂGE DU BRONZE ET AU DÉBUT DE L'ÂGE DU FER

Résumé

À l'âge tardif du Bronze et au début de l'âge du Fer on peut documenter archéologiquement une "infiltration" graduelle de quelques éléments culturels (ethniques?) d'origine balkano-danubienne vers le sud, durant la période qui correspond à la phase tardive et, puis, à l'effondrement de la civilisation mycénienne et de la puissance hittite.

En Macédonie (les habitats d'Assiros et de Kastanas), de même que dans l'île de Thassos (la nécropole de Kastri), les infiltrations venant de la Thrace commencent avec les éléments de la culture de Zimnicea-Plovdiv dans les limites du Helladique Récent (=HR) III B et continuent avec ceux du complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni vers la fin du HR III B et au début du HR III C (Kastanas).

(54) Boroffka, 1987, p. 61 și harta nr. 3; 1991, p. 6 și harta nr. 3.

(55) Botzan, 1996, p. 10-11, fig. 1.

(56) László, 1977; Boroffka, 1987; 1991, cu bibliografie.

(57) Sandars, 1971, p. 23-25.

Au centre et au sud de la Grèce, les éléments intrus qui peuvent être mis en relation avec le complexe de Noua-Sabatinovka-Coslogeni (la poterie non-mycénienne d'Athènes et de Korakou, "Handmade Burnished Ware" de Mycènes, "Barbarian Pottery" de Henelaion-Sparte), et, probablement, avec un groupe culturel "Pré-Babadag" (groupe II de la poterie non-mycénienne de Korakou surtout) apparaissent à la suite des destructions de la fin du HR III B. Ceux-ci peuvent être datés surtout dans une courte période du début de la phase HR III C.

Au sud et à l'est de la mer de Marmara, au nord-ouest de l'Anatolie, le seul site où on a attesté archéologiquement cette pénétration est l'habitat VII b de Troie, dont le commencement est daté, d'après la chronologie actuelle, plus courte, au HR III C plus évolué ou même tardif. La présence des vestiges de type Zimnicea-Plovdiv (Noua-Sabatinovka-Coslogeni) et/ou Radovanu indique d'une part que ces cultures existaient encore ce temps-là (corespondant surtout au niveau Troie VII b1) et d'autre part que la pénétration de ces éléments vers l'Asie Mineure s'est passée à un certain retard par rapport à la Macédonie et à la Grèce. Si on tient compte du fait que le niveau Troie VII b2 a été attribué à la période submycénienne et protogéométrique, il faut admettre que la céramique de la culture de Babadag, surtout celle à ornement imprimé, de la phase III (de même que la céramique apparentée de type Cozia, Insula Banului, Pšeničevu), qui ne se rencontre plus en Grèce, est, certainement, post-mycénienne. La pénétration à Troie de la population qui a fabriqué cette céramique a été possible, probablement, dans les nouvelles conditions géopolitiques consécutives à la chute des puissances mycénienne et hittite dans l'espace égéo-anatolien.

À propos d'une hypothèse plus ancienne de N.K. Sandars, l'auteur met en discussion le problème de la possibilité des relations maritimes entre la population de la région istro-pontique et le monde égéen dans la période en question. On peut s'interroger si les découvertes plus récentes de l'île Avşa de la mer de Marmara pourraient indiquer une station sur ce route.

Les problèmes mis en discussion dans cet ouvrage ont été présentés largement dans les communications *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde mycénien* (1st International Interdisciplinary Symposium "The Periphery of the Mycenaean World", Lamia, Grèce, September 1994) et *Some Connections between the Northern Thrace and Asia Minor during the Late Bronze and Early Iron Age* (International Symposium "Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism", Ankara, June 1995). Ces communications sont à paraître dans les *Actes* de ces symposiums.

BIBLIOGRAFIE

- Akurgal, E., *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey*, Turkey, 1970. Ediția revăzută, Istanbul, 1985.
- Akurgal, E., *Das dunkle Zeitalter Kleinasien, in Griechenland, die Agäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12 bis zum 9. Jh.v.Chr.*, Wien, 1983, p. 67-78.
- Alexandrescu, A.D., *La nécropole du bronze récent de Zimnicea (départ. de Teleorman)*, Dacia, N.S. XVII, 1973, p. 77-97.
- Blegen, C.W., *Troy and the Trojans*, London, 1963.

- Blegen, C.W., *Troy VII*, în *Cambridge Ancient History* 3, 11.2.1975, p. 161-164.
- Blegen C.W., C.G. Boulter, J.L. Caskey, M. Rawson, *Troy*, vol. IV. *Settlements VIIa, VIIb and VIII*, Part 1-2, Princeton, 1958.
- Bloedow, E.F., *The Trojan War and Late Helladic IIIC*, PZ, 63, 1988, p. 23-52.
- Boroffka, N., *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î.e.n.*, Apulum, XXIV, 1987, p. 55-77.
- Boroffka, N., *Die Verwendung von Eisen in Rumänien von den Anfängen bis in das 8. Jahrhundert c.Chr.*, Berlin, 1991.
- Botzan, M., *Mediu și viață în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, București, 1996.
- Catling, H.W. and E.A., "Barbarian" Pottery from the Mycenaean Settlement at the Menelaion, Sparta, BSA, 76, 1981, p. 71-82, Plates 5-8.
- Darcque, P. (et al.), *Les civilisations Égéennes du Néolithique et de l'Âge du Bronze*, Paris, 1989.
- Desborough, V., *The Last Mycenaeans and their Successors*, Oxford, 1964.
- Dimitrov, D.P., *Troia VII b 2 i balkanskite trakijski i mizijski plemena*, Arheologia (Sofia), X, 1968, 4, p. 1-15.
- Florescu, A.C., *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, Bibliotheca Thracologica 1 = Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, IX, Călărași, 1991.
- French, E.B., *Ceramic Relations between Troy and Mycenae in the Late Bronze Age*, presented at the IVth International Colloquium on Aegean Prehistory "Troy: History and Contacts", Sheffield, 1977 (Not published. Apud: Sperling, 1991, nota 1).
- French, E.B., *Possible Northern Intrusions at Mycenae*, în *Thracians and Mycenaeans*, Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, 24-26 September 1984. Ed. by J.G.P. Best and N.M.W. de Vries, Leiden-Sofia, 1989, p. 39-51.
- French, E.B., Rutter, J.B., *The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic III C Period; its modern historical context*, AJA, 81, 1977, 1, p. 111-112.
- Hankey, V., Warren, P., *The Absolute Chronology of the Aegean Late Bronze Age*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London, 21, 1974, p. 142-152.
- Hänsel, B., *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, 1-2, Bonn, 1976.
- Hänsel, B., *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, în volumul cu același titlu (PAS, Bd.1), Berlin, 1982, p. 1-38.
- Hiller, S., *Two Trojan Wars? On the destructions of Troy VI h and VII a*, cu un *Postscript. A review of more recent literature*, Studia Troica, 1, 1991, p. 145-149, 150-154.
- Hochstetter, A., *Eine Nadel der Noua Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur späten Bronzezeit im Karpatenbecken*, Germania, 59, 1981, 2, p. 239-259.
- Hochstetter, A., *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formgut in Makedonien und im Balkanraum*, în *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.* (PAS, Bd.1), Berlin, 1982, p. 99-118.
- Hochstetter, A., *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens 1973-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19-1* (PAS, Bd.3), Berlin, 1984.

- Jacob-Felsch, M., *Recenzie la Hochstetter*, 1984, în *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 237, 1985, 1-2, p. 35-48.
- Kločko (Klochko), V.I., "*Narodi morja*" ta Pivnične Pričornomor'ja, *Arheologija* (Kiev), 1990, 1, p. 10-17.
- Kločko (Klochko), V.I., *Weapons of the tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th-10th Centuries B.C.* (Baltic-Pontic Studies, 1), Poznań, 1993.
- Korfmann, M., *Besik Tepe: New Evidence for the Period of the Trojan Sixth and Seventh Settlements*, în *Troy and the Trojan War* (Ed. M.J. Mellink), Bryn Mawr, 1986, p. 17-28.
- Koukouli-Chrysantaki, Ch., *Proto-Historic Thassos: the Cemeteries of the Kastri Settlement* (în l. greacă, cu rezumat), vol. A-C, Athenes, 1993.
- László, A., *Anfänge der Benutzung un der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, *Acta Archaeologica Hung.*, 29, 1977, 1-2, p. 53-75.
- László, A., *Grupul Tămăoani. Asupra "orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, *Memoria Antiquitatis*, XII-XIV, 1980-1982 (1986), p. 65-91.
- László, A., *Les groupes régionaux du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-VIe siècles av.n.è.*, în *La civilisation de Hallstatt* (ERAUL, no. 36), Liège, 1989, p. 111-129.
- László, A., *Troia VII b și cronologia sfârșitului epocii bronzului la Dunărea de Jos. Câteva aspecte noi ale unei probleme mai vechi*, *AȘU Iași*, XXXVII-XXXVIII, 1991-1992 (1994), p. 37-42.
- László, A., *De l'Âge du Bronze à l'Âge du Fer Ancien dans la région istro-pontique. Quelques observations à propos de certains ouvrages récents*, *Thracia Pontica*, VI, 1995 (sub tipar).
- László, A., *De l'âge du bronze à l'âge du fer au Bas-Danube: considérations archéologiques et historiques: chronologie*. Comunicare prezentată la: XIII. International Congress of Pre-historic and Protohistoric Sciences, Forlì, Italia, 8-14 September 1996. Sub tipar. (Vezi și *Abstracts*, 1, p. 351).
- László, A., *Statuetele antropomorfe ale culturii Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, Comunicare prezentată la Simpozionul "Sud-estul Transilvaniei în contextul proceselor etno-culturale din perioada mijlocie și târzie a epocii bronzului", Sfântu-Gheorghe, 2-5 aprilie, 1996 a.
- Lehmann, G.A., *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der Östliche Mittelmeerraum in der Zeit der "Seevölker"-Invasionen um 1200 v.Chr.*, *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Vorträge*, G 276, 1985.
- Mee, C.B., *Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B.C.*, *Anatolian Studies*, 28, 1978, p. 121-156.
- Mee, C.B., *The Mycenaeans and Troy*, în *The Trojan War. Its Historicity and Context*. Papers of the First Greenbank Colloquium, Liverpool, 1981. Eds. L. Foxhall and J.K. Davies, Bristol, 1984, p. 45-56.
- Morintz, S., *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 101-118.
- Morintz, S., *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978.
- Morintz, S., *Les Thraces de la Troie dans le dernier quart du IIe millénaire av.n.è.*, *Thracia Pontica*, I, 1982, p. 151-155.

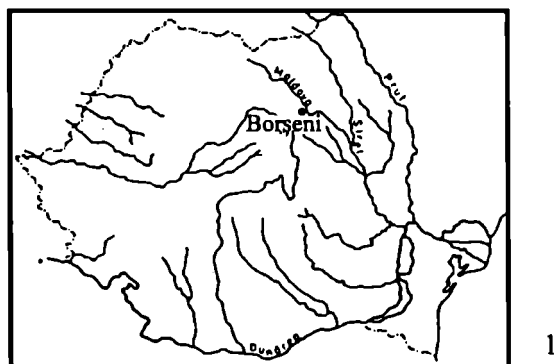
- Morintz, S., *Noi date și probleme privind perioada hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica, VIII, 1987, p. 39-71.
- Morintz, S., Angheliescu, N., *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV, 21, 1970, 3, p. 373-414.
- Morintz, S., Șerbănescu, D., *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu*, Thraco-Dacica, VI, 1985, p. 5-28.
- Neagu, M., Nanu, D.B., *Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea-Coslogeni, județul Călărași*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, II, 1986, p. 99-128.
- Nylander, C., *The Fall of Troy*, Antiquity, 37, 1963, p. 6-11.
- Özdoğan, M., *The Second Millenium of the Marmara Region. The perspective of a Prehistorian on a Controversial Historical issue*, Istanbul, Mitteilungen, 43, 1993, p. 151-163.
- Podzuweit, Chr., *Die mykenische Welt und Troja*, în *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.* (PAS, Bd. 1), Berlin, 1982, p. 65-88.
- Rutter, J.B., *Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Grece at the Beginning of the Late Helladic III C Period*, AJA, 79, 1975, 1, p. 17-32, Plates 1-3.
- Rutter, J.B., "Non-Mycenaean" Pottery: a Reply to Gisela Walberg, AJA, 80, 1976, 2, p.187-188.
- Sandars, N.K., *From Bronze Age to Iron Age: a sequel to a sequel*, în *The European Community in Later Prehistory*, London, 1971, p. 3-29.
- Sandars, N.K., *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C.* Revised Edition. London 1985; Reprinted 1987.
- Sperling, J., *The Last Phase of Troy VI and Mycenaean Expansion*, Studia Troica, 1, 1991, p. 155-157.
- Stefanovich, M.R., *Some Balcan Elements in the Aegean Migrations*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhist. et Protohist.*, III, Beograd, 1973, p. 148-159.
- Tasič, N., *The Problem of "Mycenaean Influences" in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern Part of the Carpathian Basin*, Balcanica, IV, 1973, p. 19-37.
- Tončeva, G., *Problèmes de l'art de l'âge du bronze en Bulgarie de nord-est*, Thracia Pontica, II, 1985, p. 297-306.
- Tončeva, G., *Problèmes de la plastique miniature de l'âge du bronze récent en Bulgarie du Nord-Est*, Pontica, XXIV, 1991, p. 29-42.
- Vermeule, E., *Greece in the Bronze Age*, Chicago, 1964.
- Walberg, G., *Northern Intruders in Myc. III C?*, AJA, 80, 1976, 2, p. 186-187.
- Wardle, K.A., *Excavations at Assiros, 1975-9. A Settlement Site in Central Macedonia and its Significance for the Prehistory of South-East Europe*, BSA, 75, 1980, p. 229-267, Plates 19-22.
- Warren, P., Hankey, V., *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol Classical Press, 1989.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BORȘENI-NEAMȚ¹

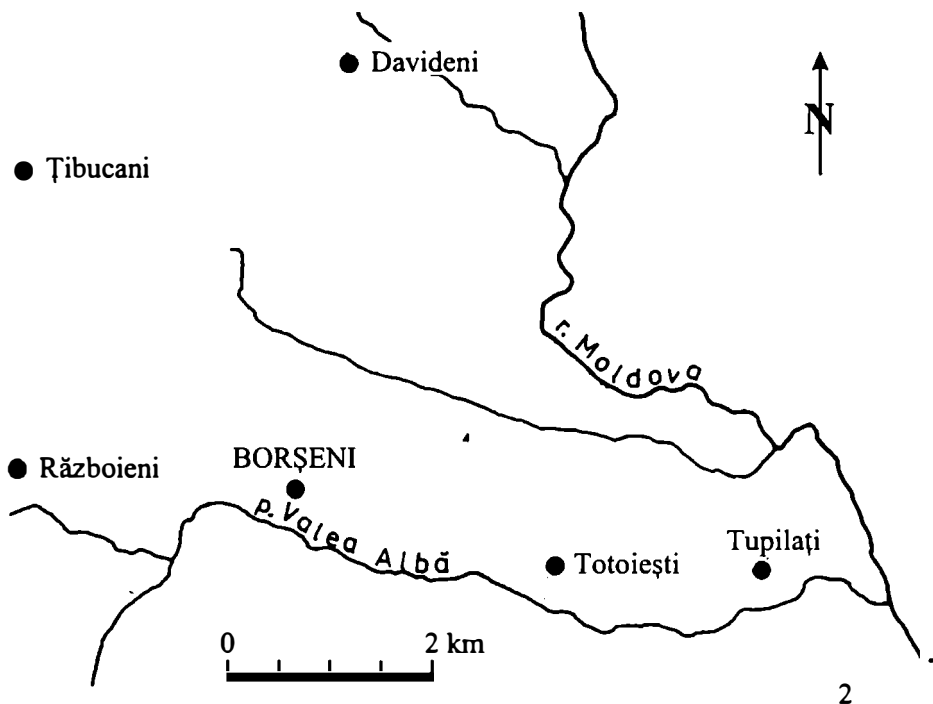
de Ioan Mitrea,
Gheorghe Dumitroaia
și Elena Ciubotaru

Vatra satului Borșeni, comuna Războieni, județul Neamț, face parte dintr-o micro-regiune cu bogate vestigii arheologice². Prin cercetări de suprafață și recuperarea unor descoperiri întâmplătoare, în ultimele decenii, pe teritoriul comunei Războieni, din care face parte și satul Borșeni, au fost semnalate numeroase puncte de interes arheologic³. Vestigii arheologice importante au fost descoperite, în ultimii ani, pe terasa din stânga pârâului Valea Albă, într-o zonă situată la sud și sud-est de satul Borșeni (fig. 1/2). Punerea în evidență a acestor vestigii arheologice a fost prilejuită de recuperarea unor descoperiri întâmplătoare. Creșterea debitului pârâului Valea Albă, afluent de dreapta al râului Moldova, în unele perioade ale anilor 1991-1992, care a provocat eroziuni puternice în unele sectoare ale malului stâng al pârâului menționat, a dus la distrugerea unor morminte dintr-o necropolă din secolul al IV-lea d.H. Locul în care au fost distruse aceste morminte se află situat la sud-est de satul Borșeni, în punctul numit de localnici "Bulgărie"⁴. La o primă cercetare de teren, în

-
- (1) La cercetări a participat și Florin Luchian, student la Universitatea "1 Decembrie" din Alba-Iulia.
 - (2) N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Editura Academiei, București, 1970, p. 295, 363-364, 366; Ștefan Cucos, *Mărturii din "arhiva" milenară*, în monografia *Războieni – Valea Albă și împrejurimile*, 1977, p. 29-46.
 - (3) Ștefan Cucos, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, p. 44-46; Gheorghe Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, p. 91-92.
 - (4) Descoperirea a fost semnalată Muzeului de Istorie din Piatra-Neamț de către locuitorul Gheorghe Negură din Borșeni, a cărui gospodărie este situată pe panta de pe malul drept al pârâului Valea Albă, la câteva zeci de metri de locul în care au fost scoase la lumină zilei primele materiale arheologice. Tot acestui sătean, respectuos față de vestigiile trecutului, îi datorăm și recuperarea primelor trei vase dintr-un mormânt de înhumatie. Pentru toate îi mulțumim și pe această cale.

1

2

Fig. 1. Situatia localității Borseni pe harta României (1) și micronegiunea în care se află această localitate (2).

septembrie 1991, a fost recuperat, probabil integral, inventarul unui mormânt de înhumatie din necropola de tip Sântana de Mureș⁵, mormânt care a fost notat M_I (fig. 9/1; fig. 10).

În vara anului 1992, cu prilejul unor noi cercetări de teren, în malul aceluiași pârâu, în apropiere de M_I, a fost descoperit un nou mormânt de înhumatie, notat M_{II} (fig. 10). Cu acest prilej, pe o întinsă suprafață, de pe malul stâng al pârâului menționat, la nord-est de locul în care s-au descoperit cele două morminte, au fost semnalate fragmente ceramice care puneau în evidență urme de locuire din secolele II-III și IV d.H. Noile descoperiri, precum și pericolul distrugerii sitului arheologic cu ocazia unor noi viitori, au impus efectuarea unor săpături de salvare care s-au soldat cu rezultate remarcabile, confirmând, în primul rând, prezența unei necropole de tip Sântana de Mureș, din care s-au mai descoperit încă 14 morminte.

Cum prin cercetările de suprafață, pe o arie mai mare de la nord-est de necropola de tip Sântana de Mureș, au fost recoltate fragmente ceramice aparținând secolelor II-III și IV d.H., din dorința de a identifica așezarea corespunzătoare necropolei, tot în campania arheologică din 1992 s-a efectuat un sondaj de informare, prin săparea unei secțiuni situată la cca. 300 m nord-est de necropolă. Cu prilejul acestui mic sondaj au fost semnalate resturile unor complexe arheologice din secolele II-III (fig. 17/1; fig. 24/2) și din secolele VI-VII.

Având în vedere importanța siturilor arheologice semnalate la Borșeni, punctul "Bulgărie", începând din 1994 s-au efectuat cercetări arheologice sistematice în așezările din mileniul I d.H. Cu prilejul săpăturilor sistematice din anii 1994-1996, efectuate într-o zonă situată la nord-est de necropola de tip Sântana de Mureș (fig. 2) au fost descoperite complexe de locuire care pun în evidență o suită de așezări din mileniul I d.H., respectiv din secolele II-III, VI-VII și VIII-IX⁶.

În continuare, vom proceda la prezentarea cronologică a complexelor descoperite până acum la Borșeni, punctul "Bulgărie".

1. AȘEZAREA DIN SECOLELE II-III

Prin cercetările sistematice efectuate în anii 1994-1996, în punctul "Bulgărie", situat la sud-est de satul Borșeni, respectiv prin săparea a cinci secțiuni, a fost investigată o suprafață de cca. 2000 mp (fig. 2). Secțiunile, având orientarea sud-nord, fiecare cu o lungime de 100 m și o lățime de 1,50 m, au fost, de regulă, amplasate la o distanță de 2 m, pentru a surprinde, pe cât posibil, toate complexele de locuire din diversele epoci istorice.

(5) Gheorghe Dumitroaia, *op. cit.*, p. 92.

(6) Deși în suprafața cercetată până acum nu au fost identificate complexe arheologice care să pună în evidență o așezare din secolul al IV-lea, menționăm că în mai multe locuri de pe malul stâng al pârâului Valea Albă, nu departe de necropolă, au fost semnalate și fragmente ceramice din secolul al IV-lea. Continuarea săpăturilor sistematice, în anii viitori, va duce, cu siguranță, și la descoperirea așezării din secolul al IV-lea, deci a așezării corespunzătoare necropolei deja cercetată parțial.

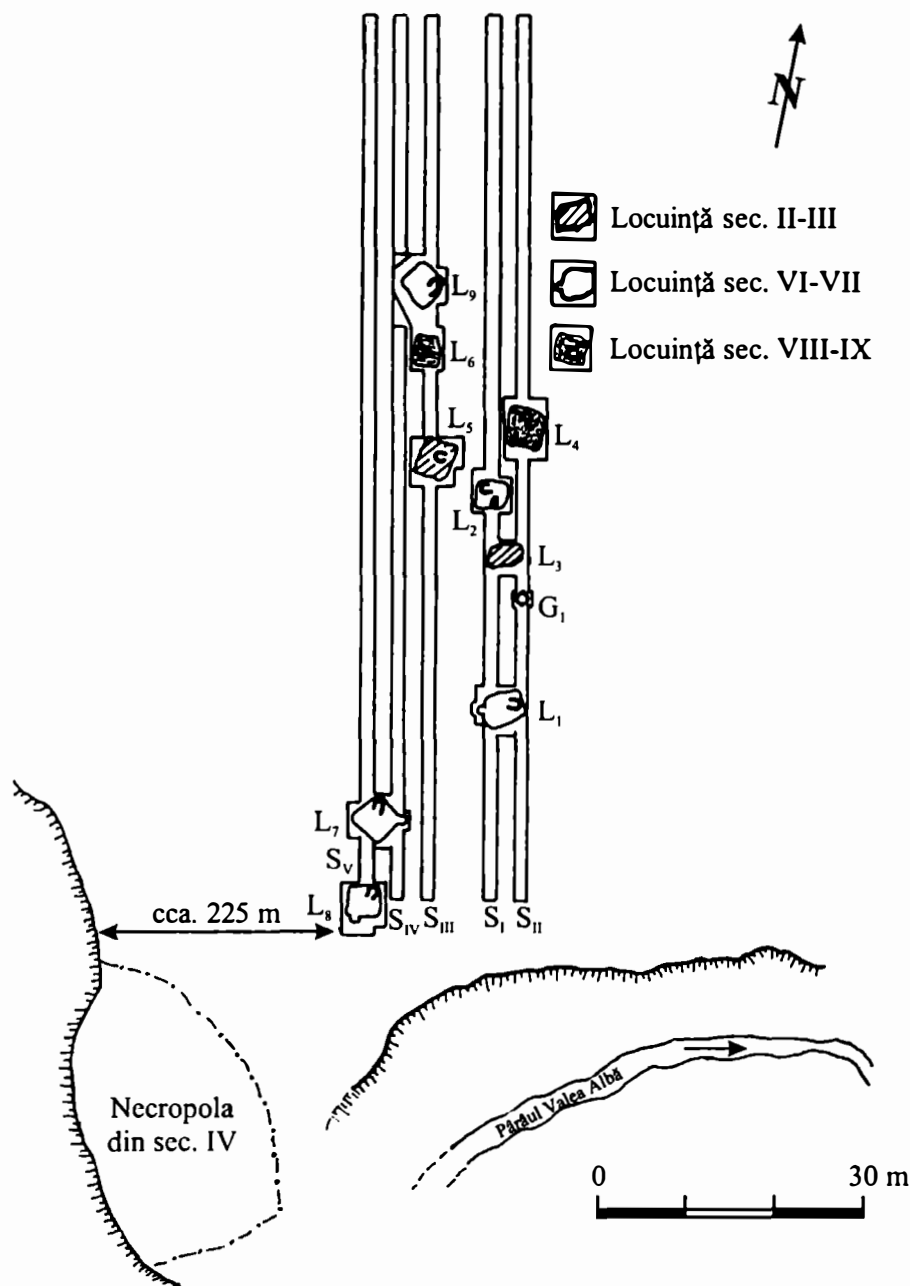

Fig. 2. Borșeni. Planul general al săpăturilor din anii 1994-1996.

În secțiunile săpate situația stratigrafică se prezintă astfel: 1. stratul vegetal de culoare cenușie, (humus actual și pământ întors de plug), având o grosime medie de 0,25-0,35 m, în care sporadic se găsesc fragmente ceramice antrenate de fierul plugului din stratul imediat următor; 2. strat de cultură, într-un pământ de culoare cenușie-negricioasă, gros în medie de 0,30/0,35 m – 0,50/0,55 m. În acest strat se găsesc complexe de locuire și anexele gospodărești, începând cu cele din secolele VIII-IX până la cele mai vechi, din secolele II-III d.H.

La baza acestui strat, cele mai vechi vestigii arheologice descoperite aparțin culturii Costișa din epoca bronzului mijlociu. Prezența acestei culturi este atestată de descoperirea câtorva fragmente ceramice⁷. 3. Sub stratul de pământ cenușiu-negricios, în fapt stratul cu vestigii arheologice, urmează un pământ galben-murdar, steril din punct de vedere arheologic. Doar groapa unor bordeie și respectiv unele gropi menajere se adâncesc în acest pământ galben.

În suprafața cercetată au fost descoperite și câteva locuințe și anexe gospodărești care pun în evidență prezența unei așezări din secolele II-III d.H. Din așezarea ce atestă prezența unei comunități sătești aparținând dacilor liberi, respectiv carpilor, s-au descoperit, până acum, două locuințe (L₃ și L₅)⁸ și o groapă menajeră, notată G₁ (fig. 2).

Locuința L₃, descoperită în 1994, este în fapt un bordei, de formă ușor ovală în plan orizontal (fig. 3/1). Groapa bordeiului se adâncea până la cca. -1,33 m față de nivelul actual al terenului și cu cca. -0,80 m față de nivelul de construcție, respectiv nivelul de călcare din secolele II-III d.H.

Nu s-au găsit gropi de la furcile de susținere a pereților și acoperișului. Având în vedere lățimea mică a gropii bordeiului și adâncimea relativ mare a acestei gropi, putem presupune că "pereții", în fapt acoperișul, a fost realizat din bârne subțiri, dispuse în unghi și sprijinite pe marginile gropii bordeiului. Peste acest schelet din lemn s-au pus materiale ușoare, respectiv păioase, fixate cu bulgări de pământ și bolovani, din care mulți s-au găsit pe podea. Intrarea în locuință se făcea probabil dinspre sud-est.

Spre latura de vest a locuinței, pe podea s-au găsit resturile a două vetre simple, din lut ars, care aveau fundul ușor adâncit față de nivelul podelei. Nu s-a putut preciza dacă cele două vetre au fost folosite concomitent sau succesiv.

Având în vedere dimensiunile mici ale locuinței, presupunem că cele două vetre au fost construite succesiv. Faptul că vatra numărul 1 (V₁) era mai bine conservată ne determină să apreciem că este din ultima fază de folosire a locuinței L₃.

- (7) Cele câteva fragmente ceramice descoperite sunt ornamentate cu triunghiuri hașurate, incizate. Un asemenea fragment ceramic s-a descoperit și în suprafața necropolei din secolul al IV-lea. Pentru caracteristicile ceramicii specifice culturii Costișa a se vedea: Alexandru Vulpe, Mihai Zămoșteanu, *Săpăturile de la Costișa*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 309-333; Vladimir Dumitrescu, Alexandru Vulpe, *Dacia înainte de Draculești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 72.
- (8) Numerotarea complexelor de locuire s-a făcut în ordinea descoperirii, indiferent de epoca căreia le aparțin. Astfel L₁, L₂, L₇, L₈ și L₉ aparțin așezării din secolele VI-VII, L₃ și L₅ așezării din secolele II-III, iar L₄ și L₆ așezării din secolele VIII-IX.

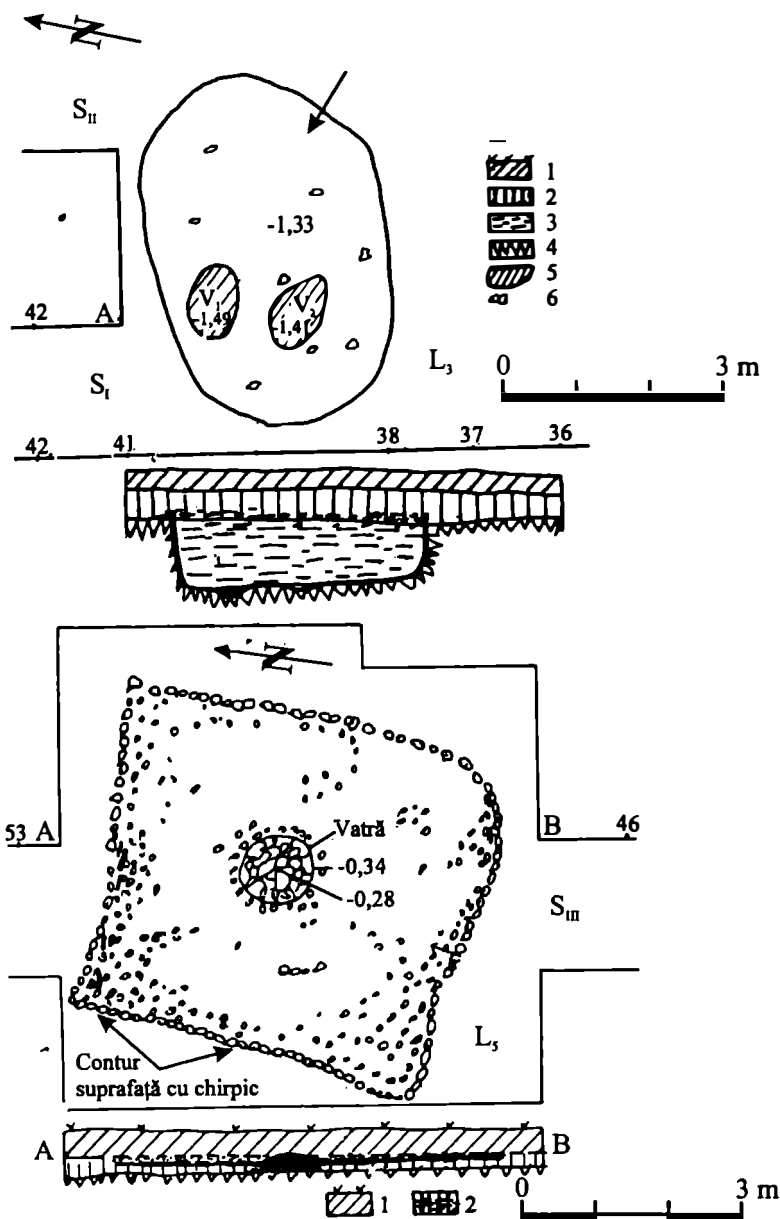

Fig. 3. Borșeni. Planul și profilul locuințelor L3 și L5 din secolele II-III. 1, sol vegetal de culoare cenușie; 2, strat de cultură, pământ de culoare cenușie-neagră; 3, umplutură; 4, pământ galben; 5, vatră; 6, pietre.

În umplutura din groapa bordeiului (L3) s-au găsit mai multe fragmente ceramice provenind din vase lucrate cu mâna și la roată. Fragmentele provenind din vase lucrate cu mâna sunt mai puțin numeroase și neornamentate. Sunt fragmente ce provin din corpul și fundurile unor vase borcan. Ceramica lucrată la roată, deținând ponderea cea mai mare în ansamblul inventarului aflat în L3, în mare sa majoritate, a fost confecționată dintr-o pastă fină, având după ardere culoarea cenușie. Ca forme menționăm vasele fără toartă, cu toartă, străchini și castroane (fig. 6/1; 7/1, 4, 10, 13; 8/12, 14) și fructierele (fig. 5/3). Alături de ceramica cenușie, sporadic apar și fragmente ceramice, provenind din vase lucrate la roată, de culoare roșie-cărmăzie.

În umplutura bordeiului L3 s-au găsit și câteva fragmente de amforă (fig. 4/6; 7/9) de tipul celor frecvent întâlnite în așezările și cimitirele carpice din secolele II-III.

Alături de ceramică din umplutura locuinței L3 mai provin trei fusaiole, bitronconice, (fig. 8/6, 7, 9) și un suport pentru frigare, din lut, de forma unui trunchi de piramidă, păstrat fragmentar (fig. 7/16).

Locuința L5, descoperită în 1995, a fost surprinsă parțial în secțiunea III, unde între metrii 47,50 – 52, măsurați pe latura de est a secțiunii, de la -0,28 – 0,30 m, pe toată lățimea acesteia, au apărut fragmente ceramice și foarte mult chirpic ars la roșu. Prin săparea unei casete pe laturile de est și vest ale secțiunii, a fost surprinsă întreaga suprafață a locuinței (fig. 2/2).

Locuința L5 este de suprafață, cu podeaua la nivelul de călcare din secolele II-III, respectiv la cca. -0,50 m față de nivelul actual al terenului, având laturile de cca. 3,75 x 4,10 m. Suprafața locuinței s-a putut delimita cu oarecare exactitate, fiind marcată de masa de chirpic gros, provenind din lutuiala pereților și tavanului. Locuința a fost distrusă probabil printr-un incendiu puternic și rapid care a surprins sub dărâmături o mare parte din inventarul gospodăresc.

Multe fragmente de lutuială aveau un colț în unghi drept, provenind de la colțurile pereților sau de la îmbinarea pereților cu tavanul. Aproximativ în mijlocul "platformei" cu chirpic, deci în mijlocul suprafeței podelei, s-a găsit o vatră din lut, rotundă, puternic arsă, supraînălțată față de podea. Nu s-au găsit gropi de la furcile de susținere a pereților și acoperișului. Dar fragmentele de chirpic aveau imprimate urmele unor bârne și pari subțiri. Este de presupus că această locuință a avut pereții construiți din bârne, relativ subțiri, nuiete împletite și luite. Scheletul din lemn s-a ridicat, foarte probabil, pe tâlpici de lemn. Acoperișul va fi fost în două pante sau ape, din materiale ușoare, păioase, așezate pe un schelet de lemn și fixate cu pământ și bolovani. Intrarea în locuință se afla probabil pe mijlocul laturei de sud.

Inventarul aflat în locuința L5 este format dintr-o mare cantitate de ceramică, lucrată cu mâna și la roată. Ceramica lucrată cu mâna este reprezentată de vase de diferite mărimi, de la mici vase tronconice (ceșcuțe, fără toartă), (fig. 4/1; 8/3), pahare mici (fig. 4/2) până la vase mari ornamentate cu nervuri simple sau nervuri alveolate, dispuse pe verticală (fig. 6/5). O pondere mare în ansamblul inventarului o deține ceramica lucrată la roată, în majoritate aparținând speciei cenușii.

Ceramica cenușie, reprezentată de vase de diferite mărimi, cu sau fără toartă, străchini și castroane, reprezintă cca. 80% din totalul inventarului ceramic aflat în această locuință. Reține atenția un vas cenușiu, de dimensiuni mari, cu urme de ardere

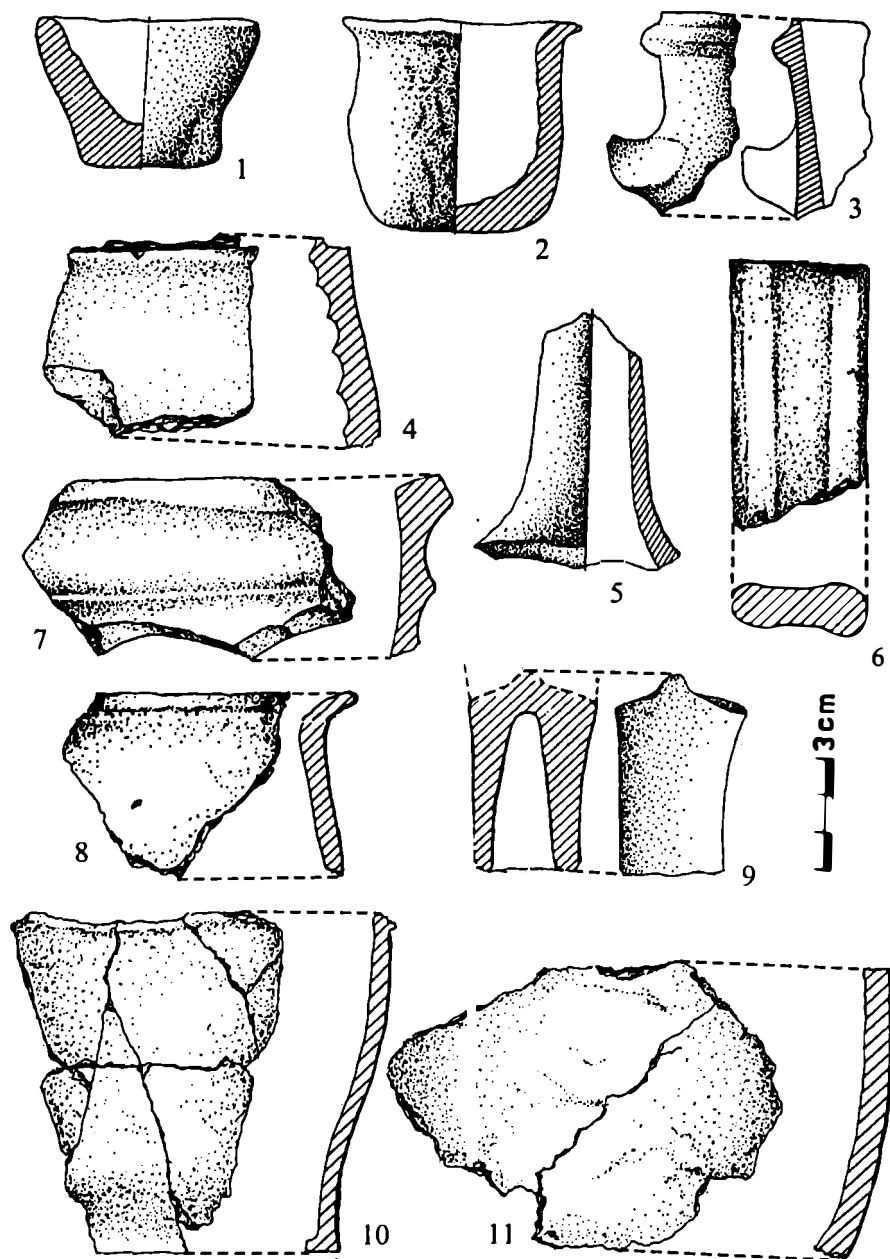

Fig. 4. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna și la roată din secolele II-III.
1-2 din L5; 6 din L3; 3-5, 7, 10, 11 din G1; 8 din S11 și 9 din caseta L7.

secundară, care prezintă niște mici orificii, dispuse simetric pe corpul vasului, câte două, formând niște linii oblice (fig. 5/1). Alături de ceramica cenușie s-au găsit și câteva fragmente din vase de culoare roșie. Toate vasele lucrate la roată, fie cenușii (fig. 5/1, 2) sau roșii, au fundul inelat.

Amforele sunt reprezentate prin mai multe fragmente de torți, reținând atenția un fragment care are incizat un semn alfabetiform, respectiv un "y" cu piciorul barat (fig. 6/3). Pe suprafața podelei, înspre colțul de sud-vest s-a găsit un suport pentru frigare, din lut, în formă de trunchi de piramidă, de culoare cărămizie (fig. 6/4).

Gropi de provizii. În secțiunea II, între metrii 33,70-35,50 de la -0,55 m se trasa clar conturul unei gropi de provizii, notată G₁. De formă aproximativ circulară în plan orizontal, groapa în formă de butoi se adâncea până la -1,45 m spre peretele de vest și -1,52 m spre peretele de est.

Groapa nu avea pereții arși, prezentând spre marginea de sud-vest două praguri, respectiv trepte, care să ușureze accesul spre fund. După un timp de folosire drept groapă de provizii, deteriorându-se, a servit apoi pentru depunerea resturilor gospodărești, în fapt drept groapă de gunoi. Dovadă, în umplutura gropii s-au găsit numeroase fragmente ceramice, oase, bolovani, cărbuni. Fragmentele ceramice găsite în groapă provin din vase lucrate cu mâna, uneori decorate (fig. 4/10, 11; 16/2) și vase lucrate la roată. În umplutura gropii s-au găsit și numeroase fragmente de amfore (fig. 4/3, 5; 7/2, 7, 12, 14).

Numeroase fragmente ceramice și câteva obiecte s-au găsit în diverse puncte din suprafața secțiunilor sau în casele deschise pentru surprinderea conturului locuințelor din perioadele mai târzii, respectiv din secolele VI-IX.

Astfel, tot așezării din secolele II-III îi aparțin numeroasele fragmente ceramice provenind din vase lucrate cu mâna, uneori ornamentate (fig. 7/6), sau din vase lucrate la roată, cenușii (fig. 4/7, 8; 7/17; 8/1, 11, 13) și roșii (fig. 4/4; 8/4, 5). Rețin atenția o cană întreagă, cenușie (fig. 8/1), descoperită în caseta locuinței L₉, o strachină întreagă, tot cenușie (fig. 8/13), aflată în caseta locuinței L₄ și două picioare de fructieră (fig. 5/4; 8/11).

Numeroase sunt fragmentele de amfore descoperite izolat, în afara complexelor de locuire, constând în fragmente din gura unor amfore (fig. 7/14; 8/10), torți (fig. 6/6; 7/5, 7; 8/2) și funduri (4/7; 7/2).

Dintre obiectele aparținând așezării din secolele II-III, descoperite izolat în stratul de cultură, menționăm o fusaiolă din lut (fig. 8/8), o mărgică din pastă de sticlă (fig. 36/2), un pendentiv (?) din piatră (fig. 8/15) și o fibulă din bronz (fig. 36/1).

O descoperită valoare istorică și artistică arc fibula descoperită în secțiunea II, la metru 28 și la -0,35 m adâncime. Corpul fibulei (fig. 36/1) a fost realizat din bronz, prin turnare. Arcul curbat, plat, o nervură pe mijlocul arcului și un nod la punctul de întâlnire al arcului cu piciorul. Resortul a fost din fier și este puternic ruginit. Corpul fibulei, din bronz, este foarte bine conservat.

Ansamblul descoperirilor de la Borșeni, prezentate mai sus, au analogii în numeroase așezări și necropole din secolele II-III aparținând lumii dacilor liberi de la est de Carpați, respectiv carpilor⁹. Astfel de locuințe de suprafață și bordeie de formă ovală, de tipul celor de la Borșeni sunt cunoscute în numeroase așezări din aria lumii

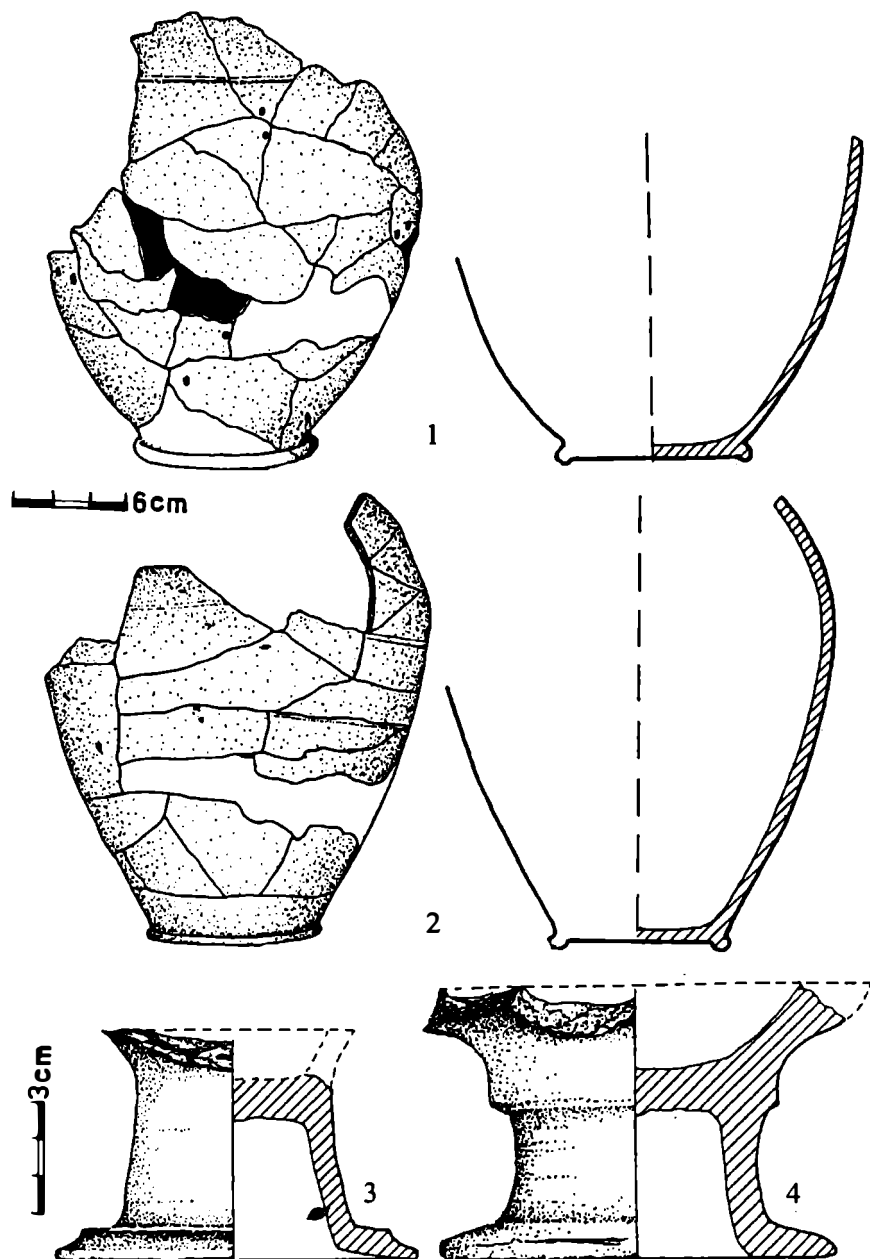

Fig. 5. Borșeni. Ceramică lucrată la roată din secolele II-III.
1-2 din L₅; 3 din L₃ și 4 din S₁.

carpice¹⁰. Am remarca doar că în bordeiul de la Borșeni s-a găsit două vetre în lut, în vreme ce în majoritatea bordeielor din aria lumii carpice nu s-au găsit instalații pentru foc *in situ*¹¹.

Ceramica descoperită în locuințele de la Borșeni, respectiv în L₃ și L₅, precum și materialul ceramic aflat în groapa G₁ sau în stratul de cultură contemporan celor două complexe de locuire, își găsește analogii în numeroase așezări și necropole din secolele II-III. Astfel, vase-borcan, având corpul mai mult sau mai puțin bombat, gâtul distinct și buza simplă, răsfrântă în afară, ornamentate uneori cu nervuri în relief (fig. 7/6), cu brâu în relief alveolat (fig. 6/5) sau cu nervuri crestate (fig. 6/2) s-au descoperit la Poiana-Dulcești nivelul I, Piatra-Neamț-Lutărie și în multe alte așezări și necropole carpice¹². Mai puține analogii cunoaștem pentru vasele mici tronconice (cești fără toartă) și paharele mici din lut. Asemenea recipiente se întâlnesc însă în nivelul III-IV din cetatea dacică de la Brad¹³, așa încât originea lor dacică nu poate fi pusă la îndoială. Vasul tronconic de dimensiuni mici (ceașcă fără toartă) este semnalat, destul de rar, și în așezările carpice¹⁴, până târziu, în faza finală a culturii carpice și începuturile culturii Sântana de Mureș¹⁵.

Și ceramica lucrată la roată, cenușie și roșie, descoperită la Borșeni, își găsește analogii în așezările și necropolele carpilor¹⁶. Așa de exemplu, vase cenușii, având corpul ușor sferoidal, uneori mai înalt, cu o nervură pe umăr, fundul inelar (fig. 5/1, 2), de tipul celor de la Borșeni, se întâlnesc în mai multe așezări și necropole din secolele II-III¹⁷. La fel, străchini cenușii de tipul celor de la Borșeni (fig. 8/14), cu peretele scund, cu marginea puțin evazată se întâlnesc la Poiana-Dulcești¹⁸, Dămieniști¹⁹ și în alte așezări carpice și necropole carpice.

Cănițe având corpul bombat către bază, gâtul cilindric și marginea dreaptă, toarta prinsă de buză și diametrul maxim, ușor supraînălțată deasupra buzei, de culoare cenușie (fig. 8/1) se întâlnesc mai ales în așezările culturii carpice²⁰, dar și în necropole, ca de exemplu la Oncești-Bacău²¹.

(9) Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Editura Academiei, București, 1973.

(10) Idem, *op. cit.*, p. 19-25; Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Editura Junimea, Iași, 1982, p. 60; Ioan Mitrea, *Noi contribuții arheologice la cunoașterea istoriei și civilizației dacilor liberi de la est de Carpați în secolele II-III*, în *Carpica*, XX, 1989, p. 150-152.

(11) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 23.

(12) Idem, *op. cit.*, p. 65-68; Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Editura Junimea, Iași, 1988, p. 68; fig. 46/53; 24/17.

(13) Vasile Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995, p. 162, p. 529, pl. 263/1-3, 9; p. 164, p. 531, pl. 267/3.

(14) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 68 și pl. XL1/2; Ioan Ioniță, *op. cit.*, p. 61.

(15) Ioan Mitrea, *Cercetări arheologice în așezarea din secolele II-V e.n. de la Cărligi, comuna Filipești, județul Bacău*, în *Materiale, a XVI-a sesiune anuală de rapoarte*, București, 1986, p. 138-143, fig. 6/1-2; fig. 8/4-6.

(16) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 69-90; Ioan Ioniță, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 69-72.

(17) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 72.

(18) Idem, *op. cit.*, p. 74-75.

(19) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în *Carpica*, XX, 1989, p. 175, fig. 5/4.

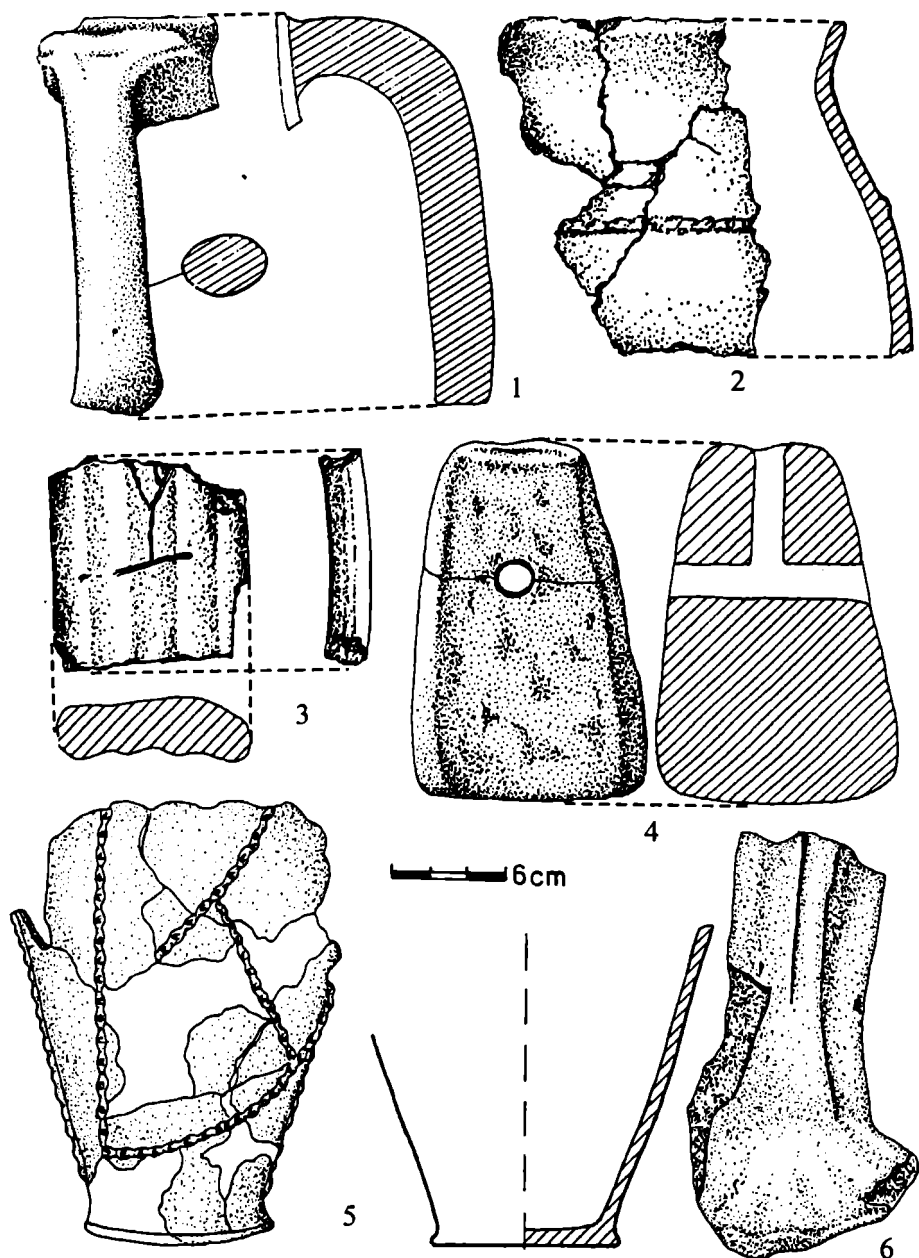

Fig. 6. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna (2, 5), la roată (1, 3, 6) și suport frigare (4) din secolele II-III. 1 din L3; 3-5 din L5; 2 din G1; 6 din caseta L9.

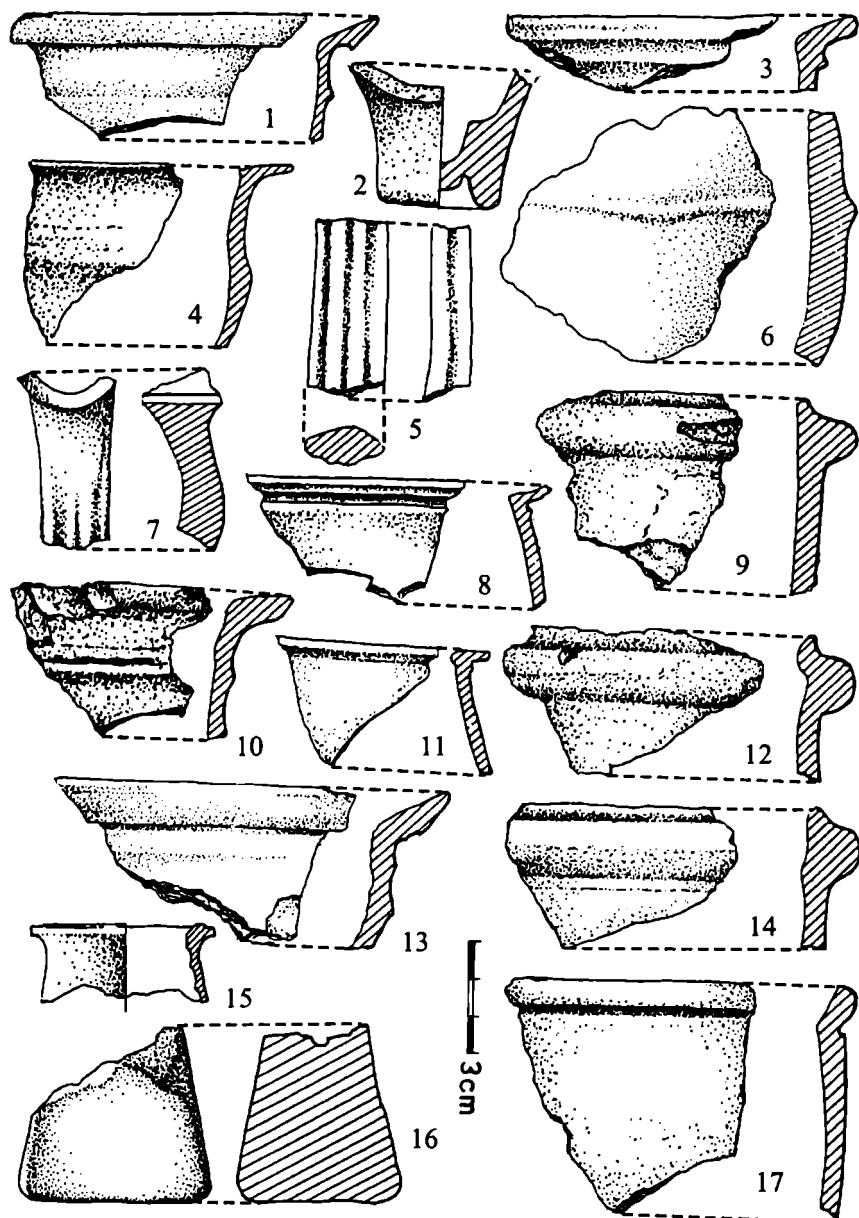

Fig. 7. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna (6), la roată (1-5, 7-15, 17) și suport frigare (16) din secolele II-III. 1, 4, 9, 10, 13, 16 din L₃; 2, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17 din G₁; 3 din caseta L₈; 5 din S_{III}; 8 din Sv.

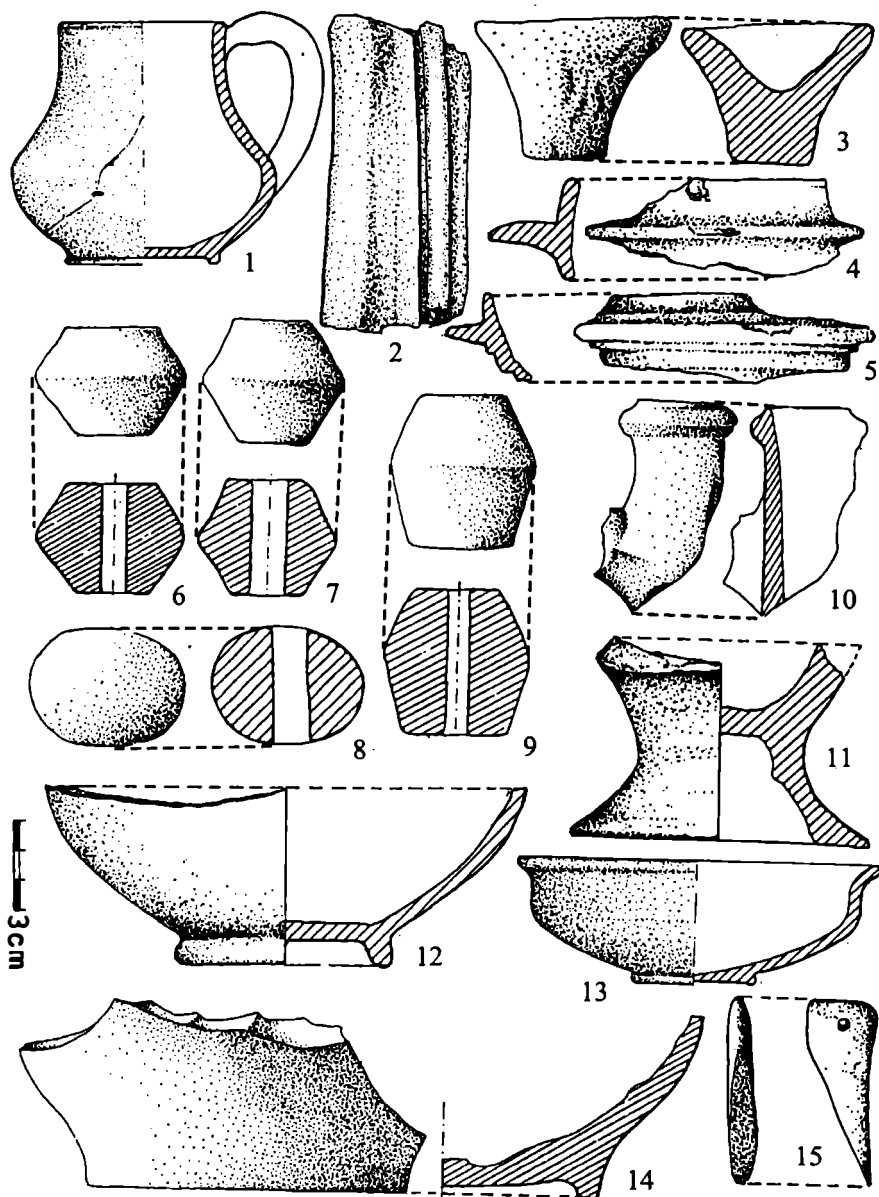

Fig. 8. Borșeni. Ceramică lucrată la roată (1, 2, 4, 5, 10-14), cu mână (3), fusaiole (6-9) și pandantiv din piatră (15) din secolele II-III. 1-2 din caseta L₉; 3 din L₅; 4-5, 10 din S_{III}; 6-7, 9 din L₃; 8, 11 din S_{II}; 12, 14 din L₃; 13 din caseta L₄; 15 din S_{II}.

Fructiere cenușii, de tipul celor de la Borșeni (fig. 5/3, 4; 8/11), cu piciorul scund, gol pe dinăuntru, se întâlnesc și în alte așezări precum la Poiana-Dulcești nivelul I²², dar și în necropole, ca de exemplu la Văleni²³, Dămieniști²⁴ și Oncești²⁵.

Fragmentele de amfore descoperite la Borșeni provin din exemplare de import, lucrate dintr-o pastă aspră, de culoare alburie sau roz-gălbui, cu pigmentații negre în compoziție, cu buza îngroșată (fig. 4/3; 7/9, 12, 14) și fundul tronconic scobit (fig. 4/9; 7/2). Torțile sunt de tipul cu nervură mediană sau cu canelură largă (fig. 4/6; 6/3, 6; 7/5, 7). Atributele intrinseci ale fragmentelor descoperite arată că provin din amfore lucrate în ateliere ce continuă tradiția elenistică. Amfore asemănătoare se întâlnesc în majoritatea așezărilor și necropolelor carpice în care s-au făcut cercetări de mai mare amploare²⁶. Dintre celelalte piese de inventar o importanță aparte o are fibula de bronz, descoperită în stratul de cultură carpică de la Borșeni (fig. 36/1). Analogii foarte apropiate pentru acest tip de fibulă nu cunoaștem. Unele elemente se întâlnesc la exemplarele din tipurile de fibule 1 și 2 stabilite de Gh. Bichir²⁷, la fibula din M483 de la Văleni²⁸, sau la unele fibule de la Dămieniști²⁹ și Oncești³⁰.

În stadiul actual al cercetărilor de la Borșeni, pe baza analizei materialelor descoperite, a analogiilor semnalate, putem încadra larg această așezare în secolele II-III. Dacă luăm în considerație ponderea mare a ceramicii cenușii, față de ceramica roșie, tipul de fructieră cu piciorul scund, precum și alte atribute intrinseci ale materialelor descoperite am putea încadra așezarea de la Borșeni în faza timpurie a culturii carpice. Firește că noile cercetări, îmbogățirea bazei documentare, vor permite o încadrare mai exactă a așezării respective.

2. NECROPOLA DIN SECOLUL AL IV-LEA

După cum s-a mai menționat, viiturile puternice de pe valea pâraului Valea Albă din anii 1991-1992, surpările din malul stâng al acestui pârau au dus la descoperirea unei necropole care, așa cum va dovedi analiza materialelor descoperite, aparține culturii Sântana de Mureș, respectiv secolului al IV-lea d.H.

După ce a fost recuperat inventarul primelor două morminte, de înhumatie, descoperite întâmplător în malul stâng al pâraului Valea Albă, s-a procedat la efectuarea unei săpături de salvare, în anul 1992, în suprafața din imediată apropiere a locului în

(20) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 82-83.

(21) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în *Carpica*, XX, 1989, p. 165, 188, fig. 18/1.

(22) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 76-77; p. 316, pl. C/3, 4.

(23) Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 72.

(24) Ioan Mitrea, *op. cit.*, p. 177, fig. 7/8.

(25) Idem, *op. cit.*, p. 187, fig. 17/4, 8.

(26) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 90-92; Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 73-74.

(27) Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 100-101.

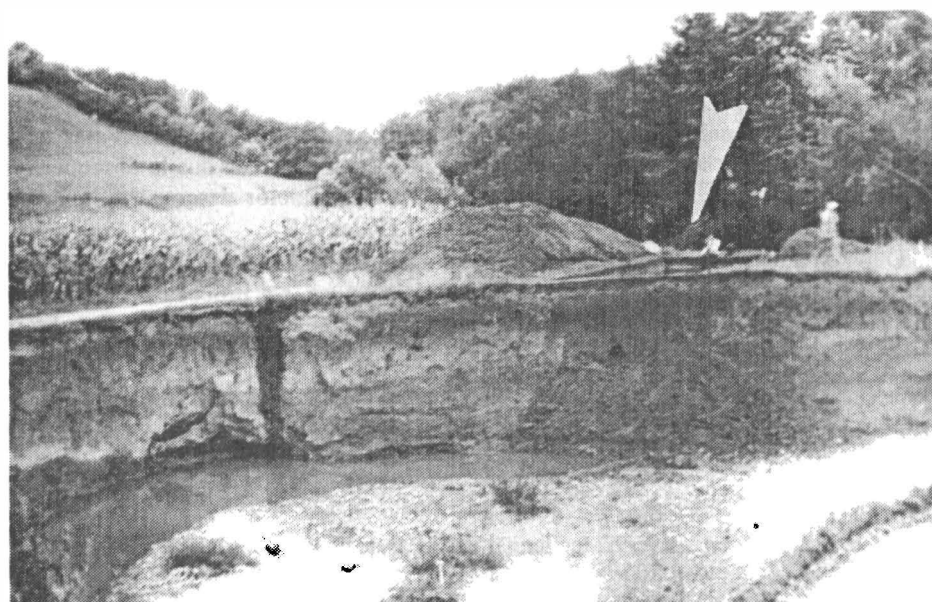
(28) Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *op. cit.*, p. 46 și fig. 43/10.

(29) Ioan Mitrea, *Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămieniști*, în *SCIVA*, 39, 1988, 4, p. 375; fig. 4/1, 7.

(30) Idem, *op. cit.*, în *Carpica*, XX, 1989, p. 166, 191; fig. 21/4.

1

2

Fig. 9. Borșeni. Recuperarea primelor materiale din necropolă (1) și vedere generală a locului în care s-au efectuat săpăturile de salvare (2).

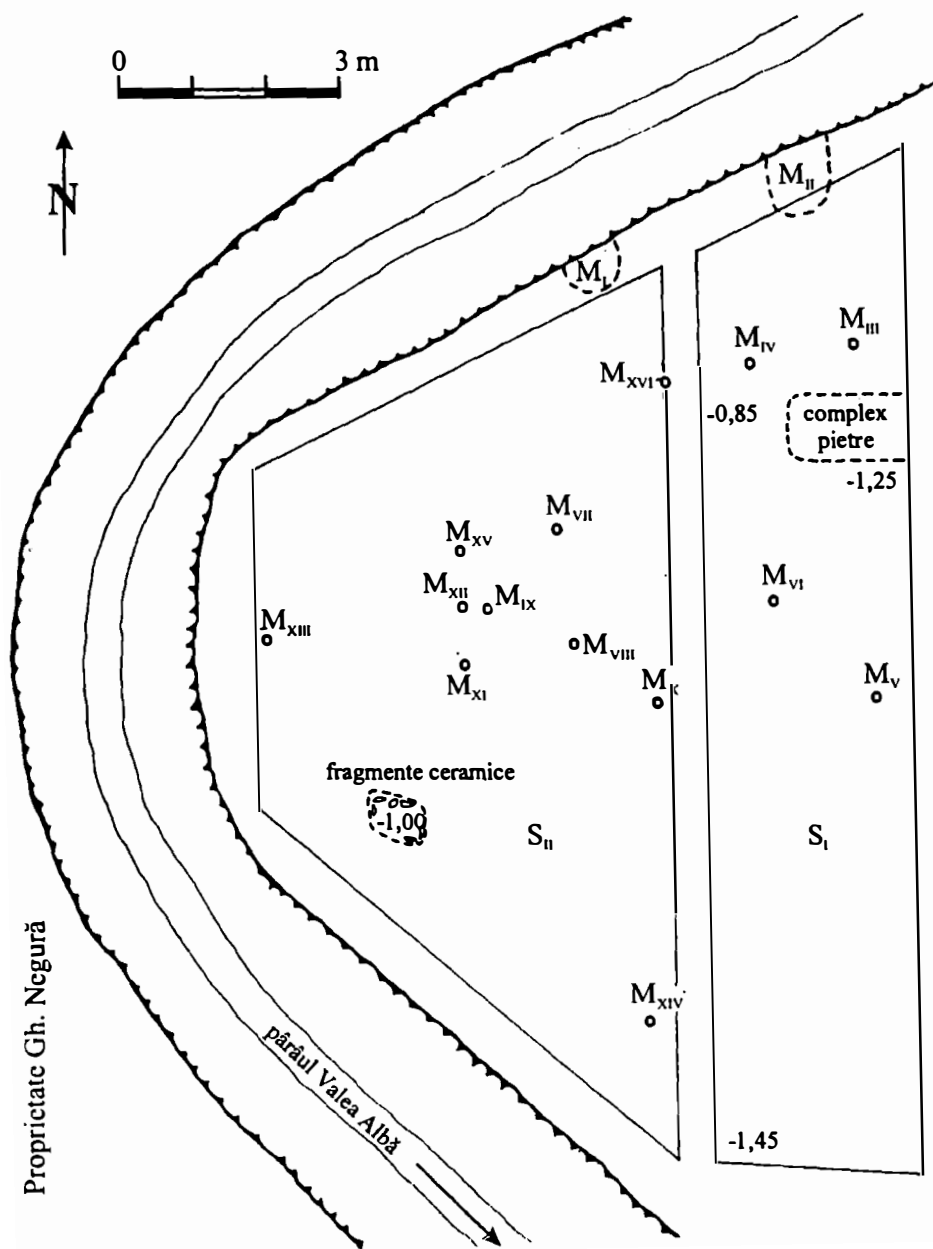

Fig. 10. Borșeni. Planul săpăturilor din necropolă.

care s-au găsit aceste morminte (fig. 9/1, 2). Cercetările arheologice de salvare au constatat în săparea a două secțiuni cu dimensiuni, formă și orientare impuse de condițiile din teren (fig. 10). În suprafața săpată, de cca. 85 mp au mai fost descoperite încă 14 morminte, toate de incinerare. După poziția mormintelor în plan, s-ar părea că necropola a fost mult mai extinsă, mai ales spre nord, dar și spre vest, dar, în timp, viiturile repetate ale pârâului Valea Albă au distrus o mare parte din necropolă. Firește, chiar dacă spre est, cum se observă din suprafața cercetată, mormintele sunt mai rare, nu este exclusă extinderea necropolei. Numai continuarea săpăturilor ar putea preciza cu exactitate limita de est a necropolei.

Din punct de vedere stratigrafic, în suprafața necropolei, sub stratul vegetal de culoare cenușie, având o grosime medie de cca. 0,25-0,30 m, în care s-au găsit sporadic fragmente ceramice din secolele II-III, antrenate de fierul plugului, urmează un strat de pământ de culoare cenușie-negricioasă, cu o grosime ce variază între 0,35-0,55/0,60 m, care conține fragmente ceramice din secolele II-III, morminte de incinerare din secolul al IV-lea, pietre sparte, oase răzlețe de animale, chirpici și pământ de umplutură indicând, probabil, gropile unor complexe de locuire din a doua jumătate a mileniului I d.H. Sub acest strat, urmează un pământ gălbui-murdar, steril. În acest pământ gălbui-murdar se adâncesc gropile mormintelor de înhumare din secolul al IV-lea și părți din complexe de locuire din a doua jumătate a mileniului I d.H. (fig. 11).

Descrierea mormintelor și inventarul lor

Mormântul I (înhumare). Schelet de dimensiuni mari, în poziție întinsă, aflat la aproximativ -1,40 m³¹. Cu prilejul cercetărilor în malul pârâului se mai observă o mică porțiune din groapa mormântului. Cu acest prilej au mai fost găsite două vase. Întregul inventar aflat în M₁, descoperit întâmplător, se compune din cinci vase lucrate la roată.

1. Vas cu două torți (fig. 12/1; 20/3), având corpul sferoidal, gâtul aproape drept, gura ușor răsfrântă și fundul drept. Torțile au fost fixate aproximativ pe mijlocul gâtului și umărul vasului. Pe mijlocul pântecului, vasul era decorat cu o linie incizată. A fost lucrat din pastă zgrunțuroasă, ars la cenușiu.

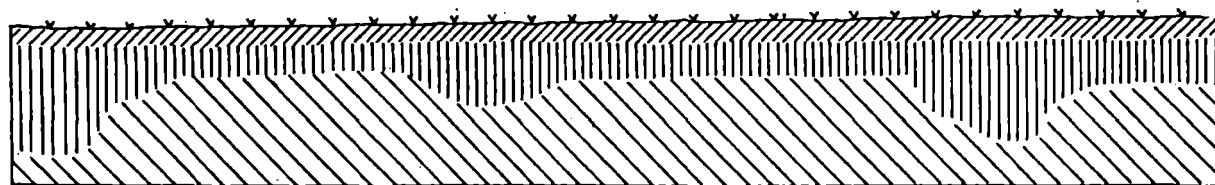
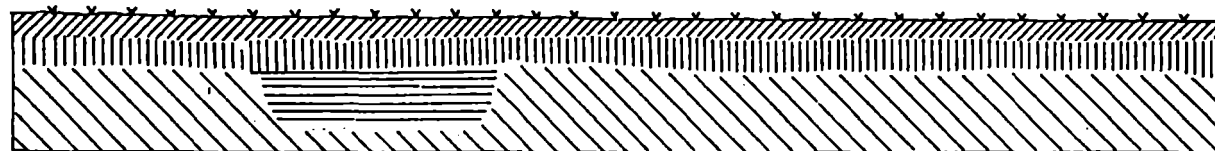
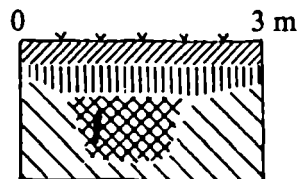
2. Castron de formă bitronconică, cu trei torți, din bandă lată cu șanțuire mediană. Pe linia locului de prindere a torților prezintă două nervuri, între care este un decor din linii lustruite, dispuse în zig-zag (fig. 12/2; 18/3). Castronul a fost confecționat din pastă fină și ars uniform la negru-cenușiu.

3. Bol (fig. 12/3; 18/4), tronconic, cu fundul sferoidal, buza ușor profilată. A fost lucrat din pastă fină, de culoare cenușie-închis.

4. Castron (fig. 12/4; 18/2) de formă bitronconică, cu fundul inelat. Pereții se deschid larg, pentru a reveni spre gură, terminându-se printr-o buză răsfrântă în afară. Pe umăr prezintă un prag. A fost lucrat din pastă fină, de culoare cenușie.

5. Vas-borcan (fig. 12/5; 18/1) cu fundul drept, corpul sferoidal, gâtul scurt. A fost realizat din pastă zgrunțuroasă, de culoare cenușie, cu pete negre.

(31) Informațiile privind acest mormânt le-am primit de la săteanul Gh. Negură, care a recuperat și o parte din inventar, respectiv 3 vase întregi.

Fig. 11. Borșeni. Situația stratigrafică în S_I și S_{II} din necropola.Profil S_I estProfil S_{II} vestSecțiune M_{II}

- sol vegetal actual, de culoare cenușiu-gălbui, nisipos, cu foarte puține materiale arheologice
- strat de cultură, de culoare cenușie-neagră, conținând pietre sfărâmate, oase răzlețe, fragmente ceramice și urme de incinerare
- pământ negru-marونیu, asociat cu pete de lut gălbui, conținând bucăți de piatră, cărbune și chirpic
- pământ gălbui-marونیu, steril
- umplutură M_I

Mormântul II (inhumație). Groapă rectangulară, având colțurile rotunjite. Scheletul aflat la -1,45 m, se pare că a aparținut unei femei. Din scheletul orientat ușor SE-NV s-au păstrat craniul, vertebrele, coastele și membrele superioare. Partea inferioară a scheletului a fost distrusă prin surparea malului. Inventarul era compus din cinci vase-borcan, lucrate la roată, un colier rupt format din mărgelile din lut și un pandantiv din colț de mistreț (fig. 19/2).

1. Borcan (fig. 13/1; 19/3) de mici dimensiuni, lucrat la roată din pastă zgrunțuroasă, cu boabe mari în compoziție. Are corpul ușor bitronconic, buza evazată, puțin îngroșată. Fundul cu un început de inel. Ca ornament prezintă trei linii incizate orizontal, din care una sub buză și două pe umăr. A fost ars la negru-marونیu în exterior și cenușiu în interiorul vasului.

2. Borcan de mici dimensiuni (fig. 13/2; 19/4) având corpul ușor sferoidal, gura aproape dreaptă, buza puțin evazată. Are fundul drept și foarte gros și o linie incizată pe mijloc. A fost realizat din pastă ciment, cu mult nisip în compoziție. După ardere a căpătat culoarea cenușie.

3. Borcan de dimensiuni mici (fig. 13/3; 20/1) având corpul ușor sferoidal, gura răsfrântă, buza puțin îngroșată și evazată. Fundul este drept, fiind tăiat cu sfoara de pe discul roții olarului. A fost confecționat din pastă zgrunțuroasă, ce conține nisip cu bobul mare. După ardere a căpătat culoarea neagră.

4. Borcan de mărime mijlocie (fig. 13/6; 19/1) având corpul puternic dezvoltat în diametru și umărul pronunțat, gâtul scurt, buza evazată și fundul inelat. Suprafața este aspră, iar sub gât, unde începe umărul, prezintă o canelură. A fost lucrat dintr-o pastă zgrunțuroasă, arsă la cenușiu-negru.

5. Borcan de dimensiuni mai mari decât cele prezentate mai sus, lucrat din pastă fină, arsă la cenușiu, corpul sferoidal, buza dreaptă și fundul inelat. Aflat puternic fisurat, vasul s-a sfărâmat, pur și simplu, în momentul recoltării, încât nu s-a mai putut întregi decât aproximativ (fig. 20/2).

6. Pandantiv dintr-un colț de mistreț (fig. 13/4) prins într-un colier cu mărgelile din lut.

7. Patru mărgelile din lut, două de formă bitronconică, una cilindrică și una ovală (fig. 13/5), care făceau parte dintr-un colier, în care era inclus și pandantivul din colț de mistreț.

Mormântul III. Incinerare în urnă, găsită la -0,70 m. Drept capac s-a folosit un fund de vas lucrat tot la roată. În urnă s-a găsit puțină cenușă cu mici resturi de oase.

1. Urna constă într-un borcan, de formă sferoidală, cu fundul ușor albiat, gura răsfrântă și buza îngroșată (fig. 14/2). Vasul a fost lucrat la roată din pastă ciment, de culoare gălbui-maronie.

2. Fund de vas borcan, de dimensiuni mari, confecționat din pastă ce conține nisip cu bobul mare. A fost tăiat cu sfoara de pe discul roții olarului (fig. 14/3).

Mormântul IV. Incinerare în urnă, găsită la -0,71 m. În urnă s-au găsit multe oase calcinate, provenind probabil de la un matur. S-au putut remarca fragmente de craniu, coaste și vertebre. Între oase s-au găsit câteva fragmente mici, probabil dintr-o cataramă din bronz distrusă la arderea pe rug. Drept capac s-a folosit un fragment dintr-un borcan lucrat la roată.

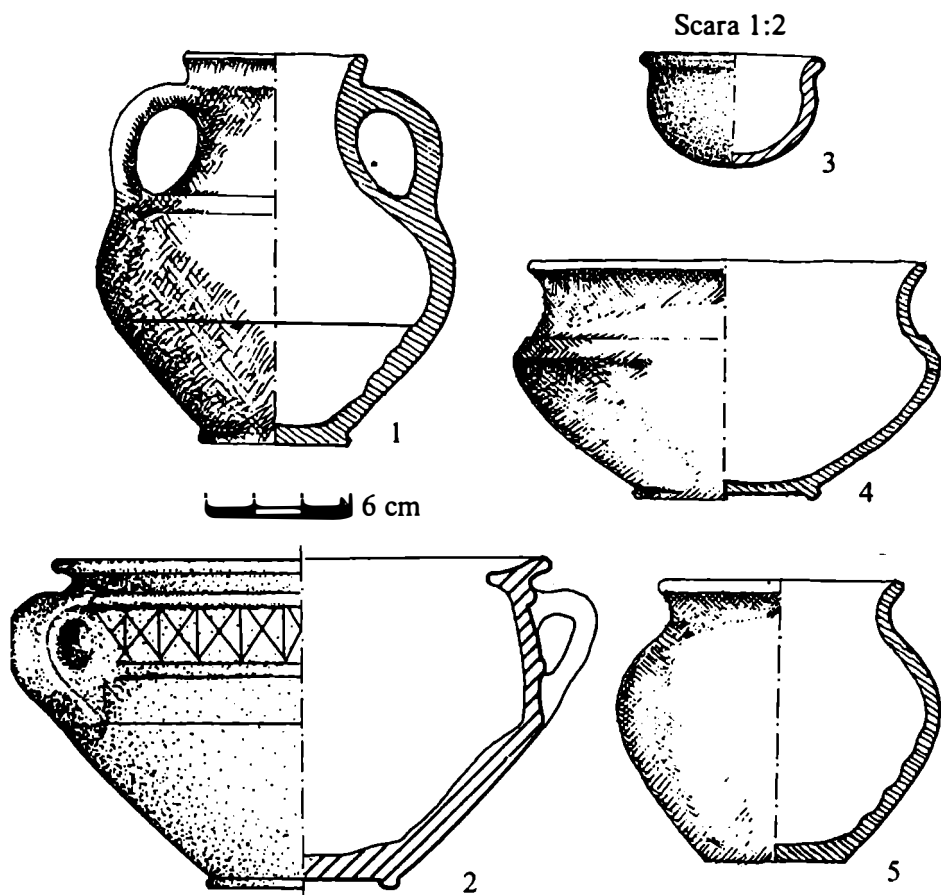

Fig. 12. Borșeni. Ceramică din M_I (1-5).

1. Urna este reprezentată de un vas borcan (fig. 14/6; 21/2) lucrat la roată, dintr-o pastă mai poroasă, având ca degresant nisip cu bobul mare. Fundul este albiat. Vasul era ars la cenușiu-marونی.

2. Fragment din gura unui borcan, lucrat la roată, din pastă cu nisip fin în compoziție, ars la cenușiu-marونی, folosit drept capac la urna din M_{IV} (fig. 14/1; 21/1).

Mormântul V. Incinerare, găsit la -0,70 m. Vasul era spart și răvășit, împreună cu resturile de la incinerare, așa încât nu s-a putut preciza cu exactitate dacă este un mormânt de incinerare în urnă sau în groapă. Mai plauzibilă ni se pare presupunerea că a fost un mormânt de incinerare cu resturile depuse pe fundul gropii.

1. Vasul, un borcan sferoidal, cu buza ușor evazată și îngroșată. Fundul era drept, fiind tăiat cu sfoara de pe discul roții olarului. A fost lucrat la roată, dintr-o pastă cu nisip cu bobul mare în compoziție.

Mormântul VI. Incinerare, găsit la -0,42 m. S-au găsit fragmente dintr-un borcan, lucrat la roată, din pastă având în compoziție nisip cu bobul mare. Buza borcanului era îngroșată. După ardere vasul avea culoarea cenușiu deschis. Împreună cu fragmentele ceramice s-au găsit oase calcinate și cărbuni. Probabil e vorba de un mormânt la care resturile de la incinerare, împreună cu fragmentele de la un vas spart pe rug, au fost depuse în groapă, deci fără urnă.

Mormântul VII. Incinerare în urnă, găsit la -0,30 m. Vasul folosit drept urnă este o cană, fără gură, confecționată la roată, din pastă fină cenușie. Are o toartă din bandă ovală în secțiune. Cana are fundul inelat. La baza gâtului a avut un brâu în relief (fig. 14/5; 21/3). Se pare că este o cană din secolele II-III, folosită drept urnă în secolul IV. Urna, în care se afla o mare cantitate de oase calcinate, era acoperită cu un fund de vas provenit de la un borcan lucrat la roată, din pastă zgrunțuroasă, de culoare cenușiu-cărămizie.

Mormântul VIII. Incinerare, găsit la -0,36 m. Este un mormânt de incinerare în groapă. Peste resturile calcinate, depuse pe fundul gropii, s-a găsit o ceașcă tronconică, lucrată cu mâna, dintr-o pastă grosieră, arsă la roșu. Ceașca era crăpată din vechime și fără toartă (fig. 14/4; 21/4). Ceașca era depusă peste oasele calcinate cu gura în jos.

Mormântul IX. Incinerare în urnă, aflat la -0,35 m. Urna este un borcan bitronconic, lucrat la roată din pastă zgrunțuroasă, având în compoziție nisip cu bobul mare. Are buza evazată și îngroșată, iar fundul tăiat neglijent (fig. 15/1; 22/1). După ardere vasul a căpătat culoarea marونی-cenușie. În urnă s-au găsit oase calcinate, de mici dimensiuni, pământ cu pigmenți de cărbune și fragmente mici de chirpic, probabil provenite din vatra rugului de incinerare.

Mormântul X. Incinerare în groapă. Pe fundul gropii aflat la -0,30 m erau depuse resturile de oase incinerate, în jurul lor fragmente dintr-un vas lucrat cu mâna, din pastă grosieră, ars la cărămiziu-cenușiu în exterior.

Mormântul XI. Incinerare în urnă, găsit la -0,45 m. Vasul este un borcan ușor bitronconic, lucrat la roată dintr-o pastă cu nisip fin în compoziție (fig. 15/1; 22/2). Pereții vasului sunt groși, buza evazată și rotunjită. Fundul vasului a fost tăiat drept. În urnă s-au găsit puține oase calcinate.

Mormântul XII. Incinerare, depus în groapă fără urnă. Peste oasele calcinate, depuse pe fundul gropii la -0,42 m se aflau fragmente din vase cenușii, lucrate din

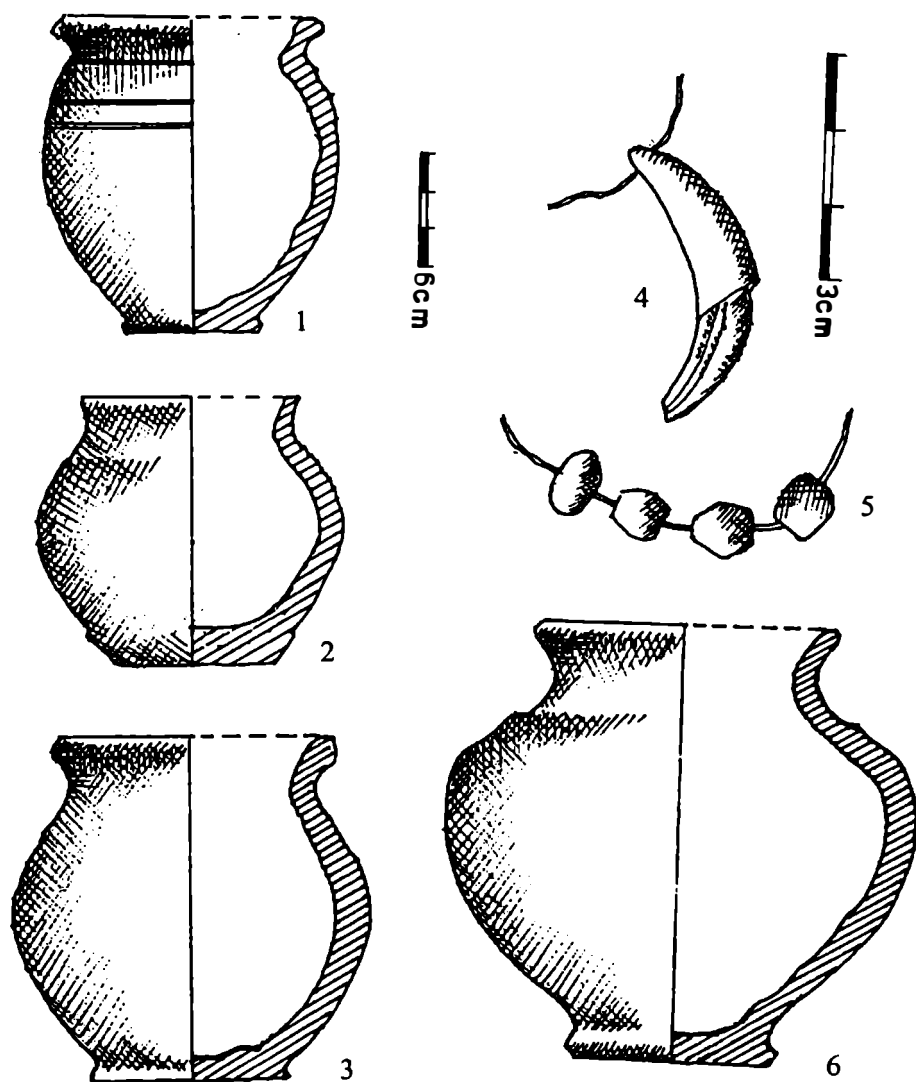

Fig. 13. Borșeni. Ceramică (1-3, 6), pandativ (4) și mărgale (5) din MII.

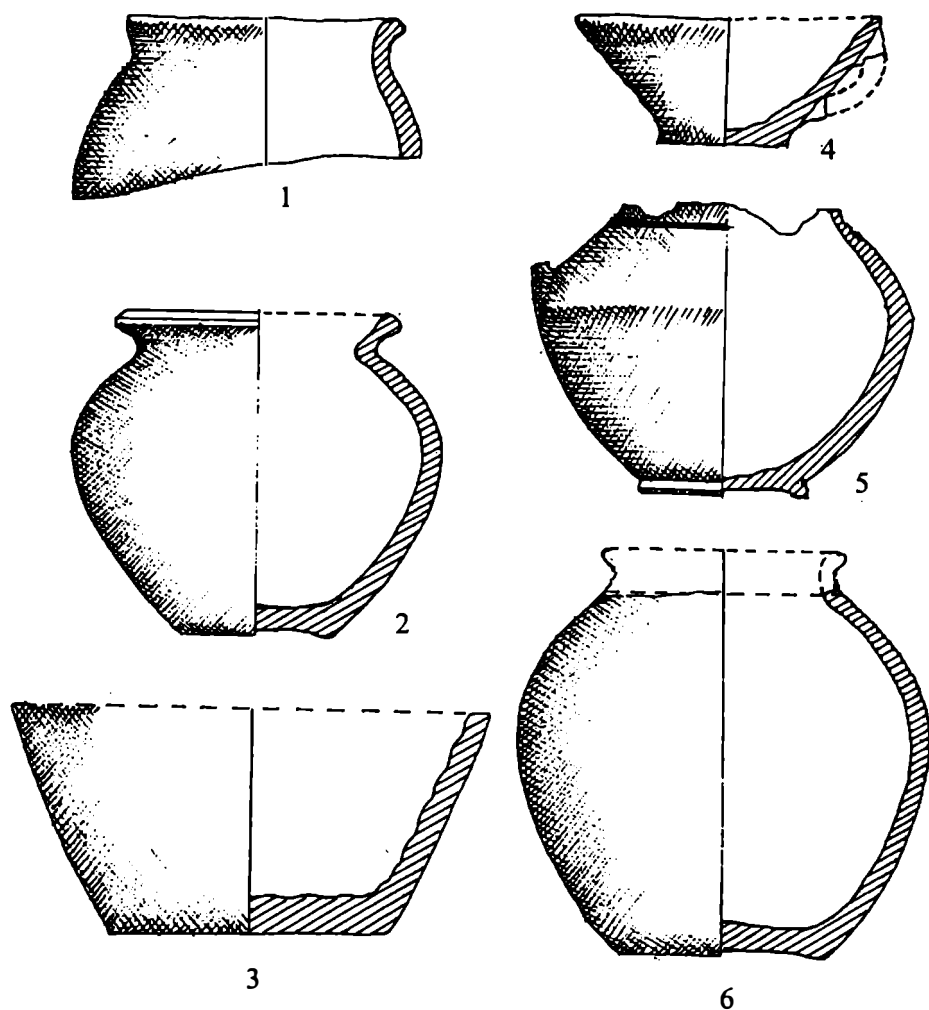

Fig. 14. Borșeni. Ceramică din M_{IV} (1,6), M_{III} (2-3), M_{VIII} (4) și M_{VII} (5).

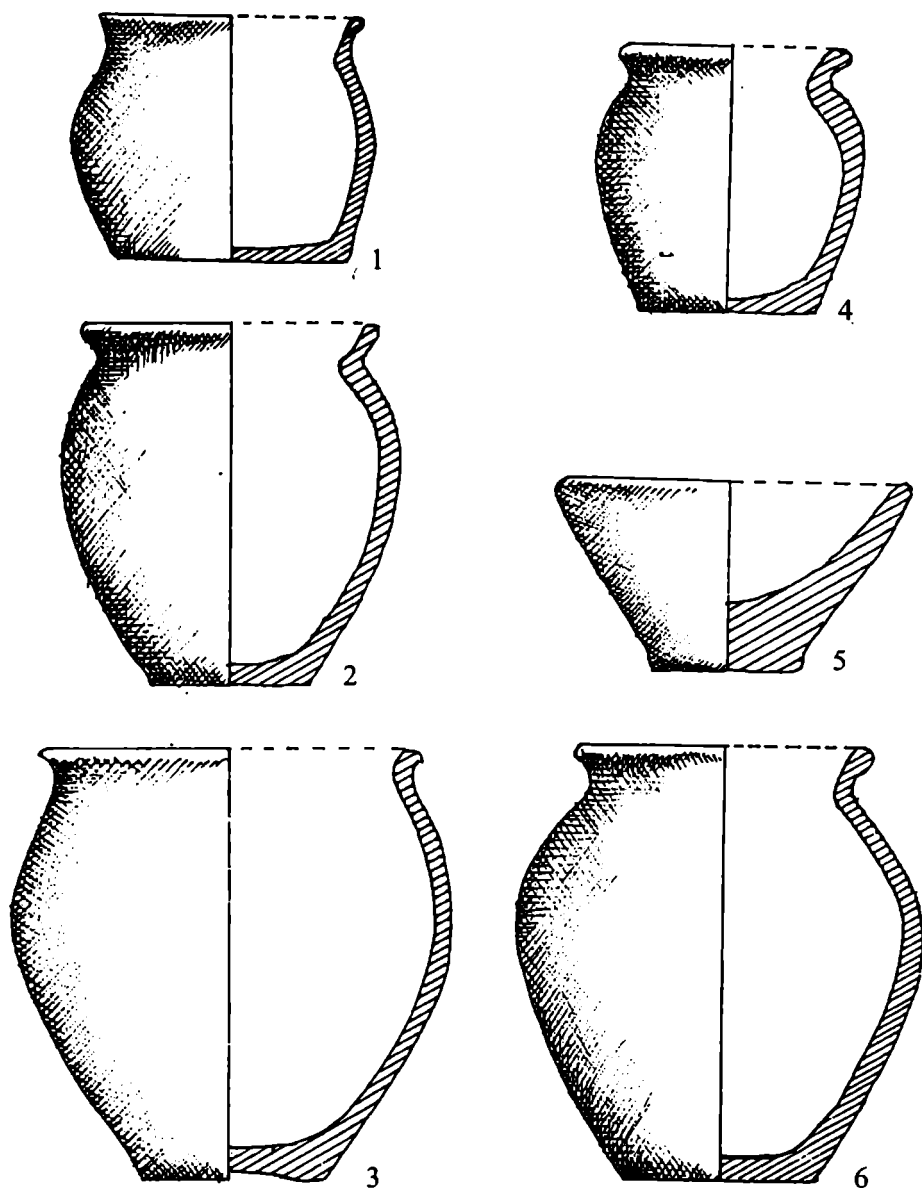

Fig. 15. Borșeni. Ceramică din M_{XI} (1), M_{IV} (2-3), M_{IX} (4), M_{XV} (5) și M_{XVI} (6).

pastă fină și un fragment dintr-un vas confecționat din pastă zgrunțuroasă, tipică vaselor din secolul al IV-lea.

Mormântul XIII. Incinerație, depus în groapă simplă, fără urnă. Peste oasele calcinate, amestecate cu cărbuni, depuse pe fundul gropii la -0,45 m, s-a găsit un fragment dintr-un vas-borcan lucrat la roată, dintr-o pastă cu nisip în compoziție. Fundul a fost desprins cu sfoara de pe discul roții olarului. Alături de acest fragment de vas-borcan se mai afla un gât de cană, cilindric, și o piatră.

Mormântul XIV. Incinerație, depus în groapă. Peste resturile de oase calcinate aflate la -0,70 m au fost găsite două vase borcan.

Primul borcan a fost lucrat la roată din pastă semiporoasă. Este de formă sferoidală, alungit, are buza răsfrântă și fundul drept (fig. 15/2). A fost ars la maroniu-cenușiu la exterior și maroniu în interior.

Al doilea borcan, lucrat tot la roată, din pastă poroasă, are o formă sferoidală, buza ușor răsfrântă și fundul puțin albiat (fig. 15/3).

Mormântul XV. Incinerație, depus în groapă fără urnă. Peste resturile de oase calcinate, aflate la -0,60 m, se aflau o ceașcă tronconică, fragmentară, lucrată cu mâna (fig. 15/5; 22/3) și fragmente de vase din pastă zgrunțuroasă, specifice secolului al IV-lea. Mai menționăm și fragmente dintr-un vas-borcan lucrat cu mâna, ornamentat cu brâu alveolat, caracteristic secolelor II-III.

Mormântul XVI. Incinerație în urnă, găsit la -0,70 m. Urna era un borcan lucrat la roată, din pastă zgrunțuroasă, ars la cărmiziu-cenușiu, având gura evazată și buza îngroșată (fig. 15/6; 22/5). În urnă, pe lângă oase calcinate s-au găsit cărbuni și bucăți mici de pământ ars la roșu.

În suprafața necropolei s-au găsit, în afara mormintelor, și alte materiale, între care un castron (fig. 17/2; 24/1), două fusaiole (fig. 23/3), un papdantiv (?) din colț de mistreț (fig. 16/3; 23/1) și fragmente de tablă de argint (fig. 16/1; 23/4).

După cum s-a observat din prezentarea mormintelor, inventarul aflat în necropola de la Borșeni este destul de sărac, constând în fapt din ceramică. Predomină ceramica lucrată la roată din pastă fină și zgrunțuroasă. Toată ceramica lucrată la roată, descoperită în mormintele de înhumatie și cele de incinerație, evident cu excepția căinii din MVII care aparține culturii carpice, își găsește analogii în necropolele din secolul al IV-lea.

Astfel, vasul cu două torți (fig. 12/1; 20/3) descoperit în M₁ își găsește analogii în necropolele din secolul al IV-lea de la Izvoare³², Pogorăști³³, Zorleni³⁴, Bârlad-Valea Seacă³⁵, Spanțov³⁶, Bezid³⁷, Dămieniști³⁸.

(32) Radu Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957, fig. 309/1, 2.

(33) N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița, M. Zaharia, *op. cit.*, p. 257, punctul g; p. 586, pl. CCX/16.

(34) Vasile Palade, *Un cuptor de olar din secolul al IV-lea e.n. la Zorleni-Fântânele (județul Vaslui)*, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 355, fig. 14/3.

(35) Idem, *Necropola din secolul IV și de la începutul secolului V e.n. de la Bârlad-Valea Seacă*, în *Materiale*, XIV, Tulcea, 1980, p. 411, fig. 4/9; Idem, *Săpăturile arheologice din necropola de la Bârlad-Valea Seacă*, în *Materiale*, XV, p. 404, fig. 6/10.

(36) Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*,

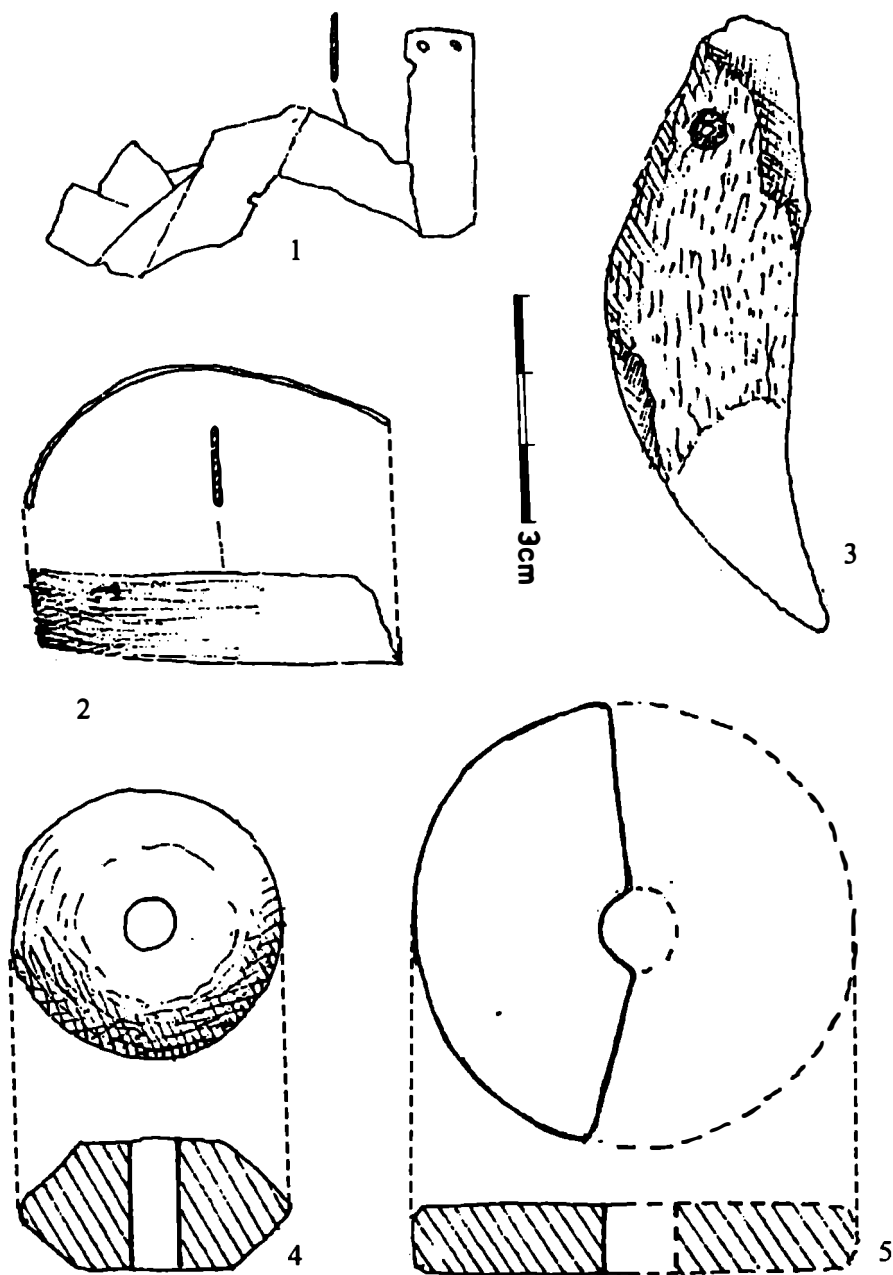

Fig. 16. Borșeni. Obiecte din necropolă.

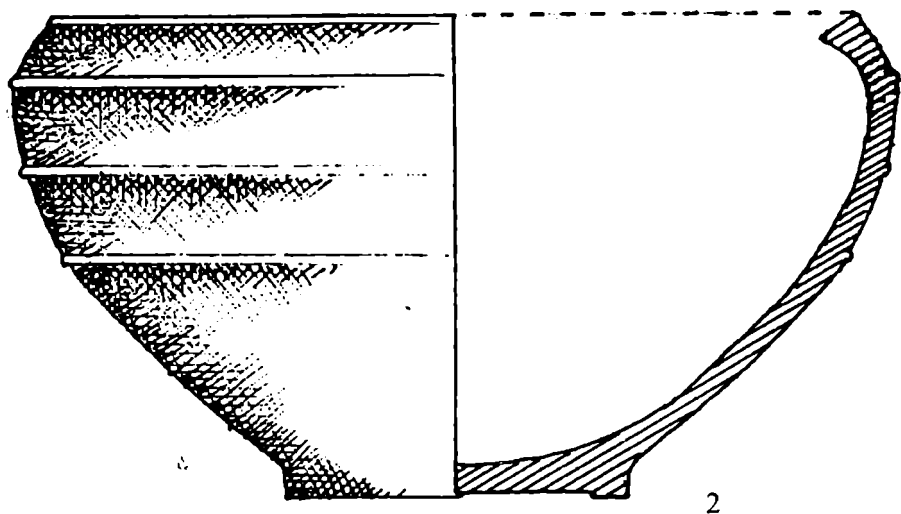
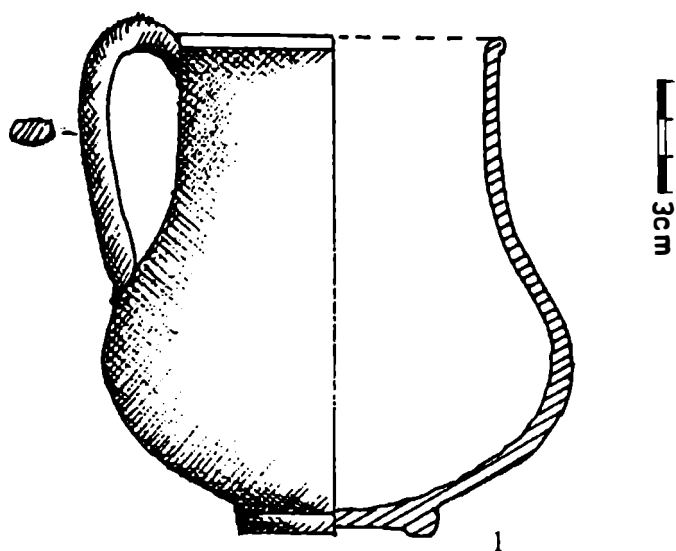

Fig. 17. Borșeni. Cană din sondajul de informare în așezare (1) și castron din SII (2).

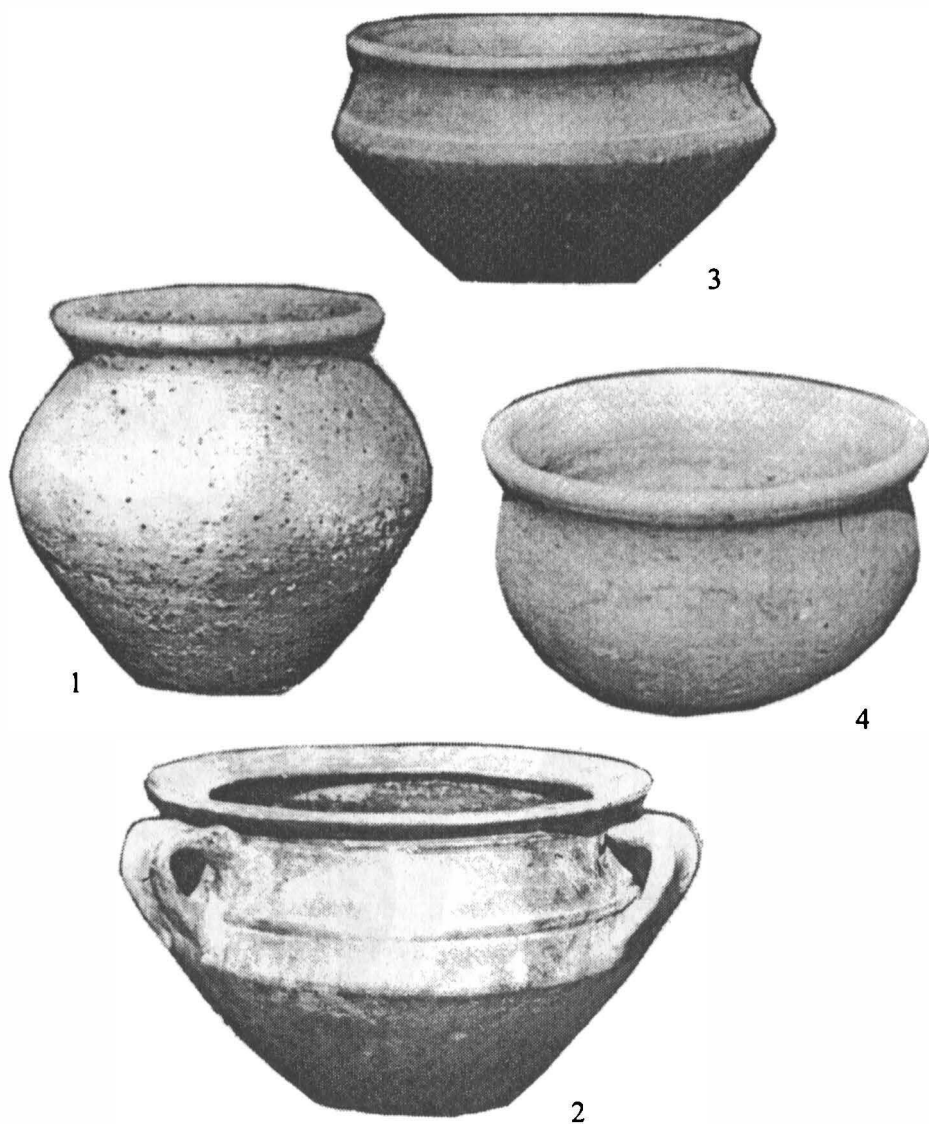

Fig. 18. Borșeni. Ceramică din M_I (1-4).

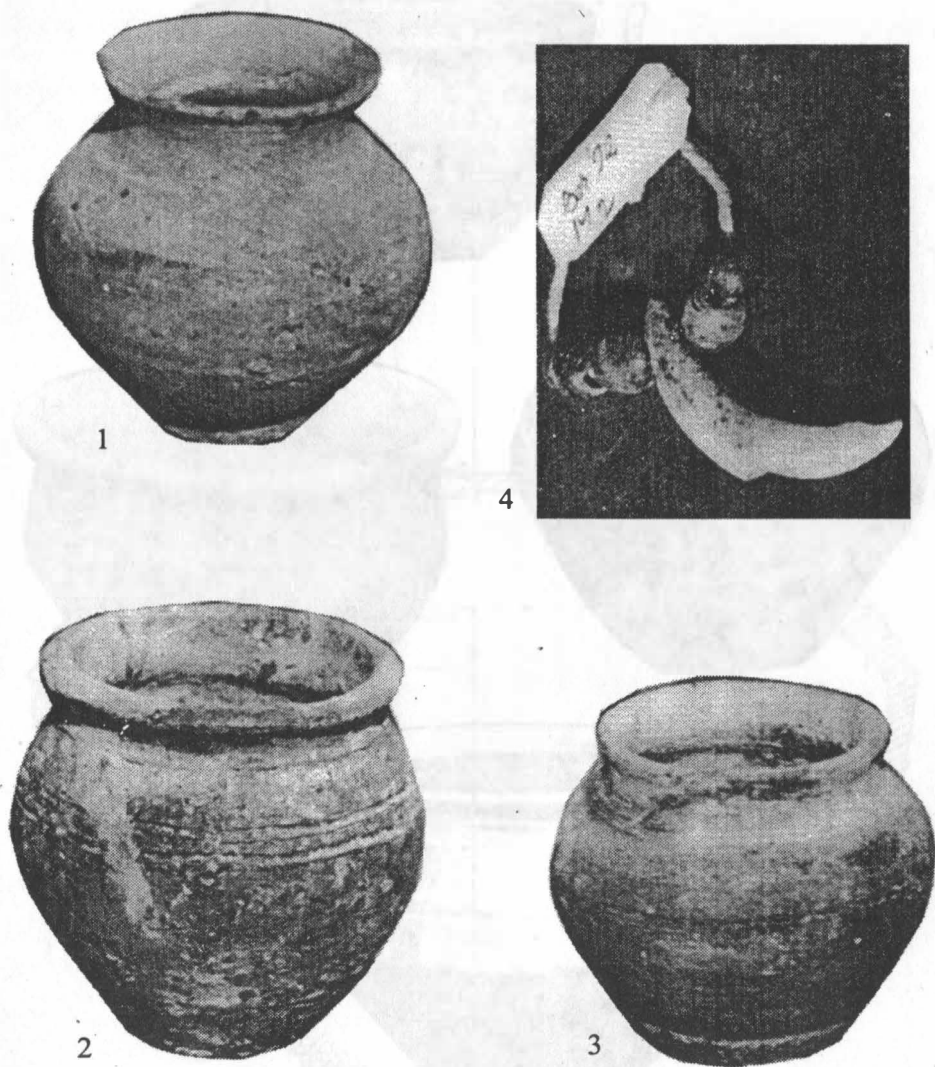
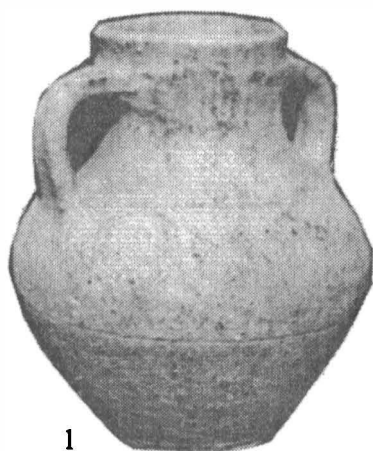

Fig. 19. Borșeni. Ceramică (1-3, 4) , colier din mărgelă și pandantiv (2).
1-3 din MII; 4 din MIII.

1

2

3

Fig. 20. Borșeni. Ceramică din MII (1-2) și MI (3).

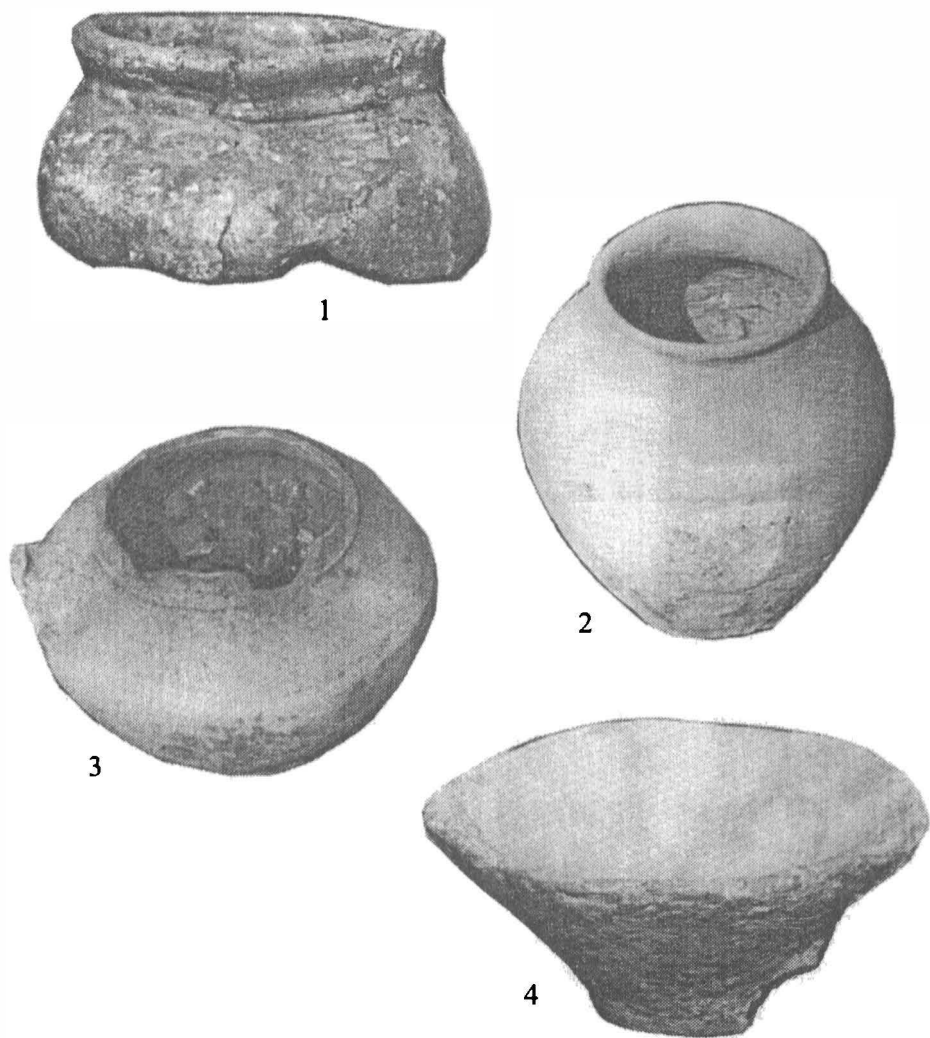

Fig. 21. Borșeni. Ceramică din M_{IV} (1-2), M_{VII} (3) și M_{VIII} (4).

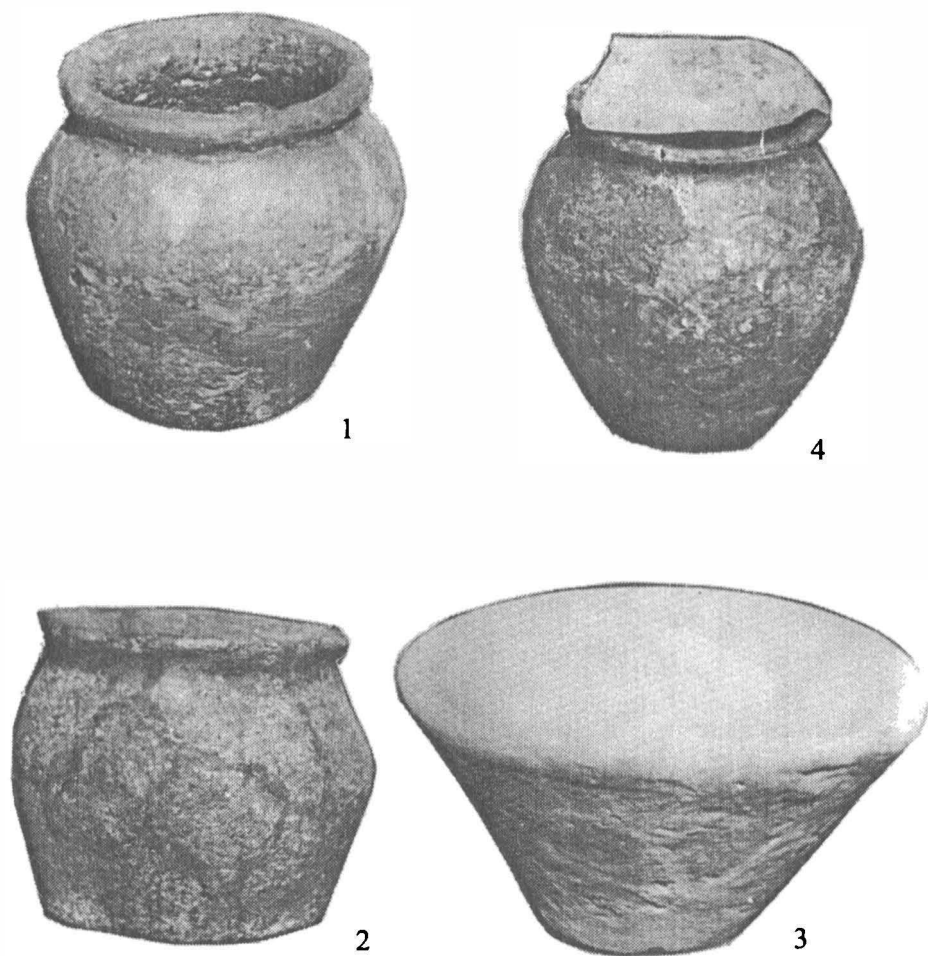

Fig. 22. Borșeni. Ceramică din M_{IX} (1), M_{XI} (2), M_{XV} (3), M_{XI} (4).

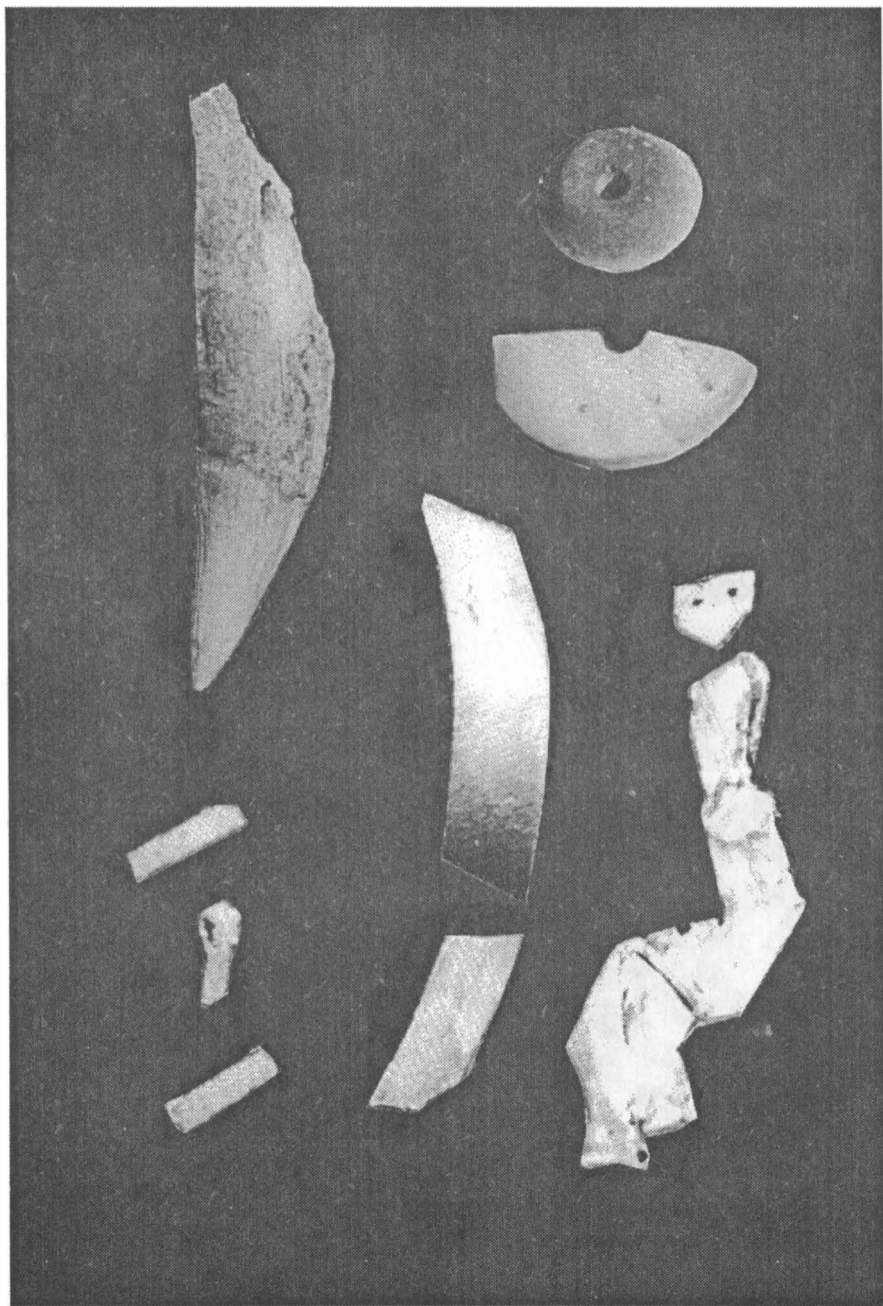

Fig. 23. Borșeni. Obiecte din necropolă.

Castroane cu trei torți de tipul celui descoperit la Borșeni, tot în Ml, s-au găsit în multe necropole din secolul al IV-lea, între care amintim pe cele de la Spanțov³⁹, Zapodeni⁴⁰, Pietriș⁴¹, Barcea⁴² etc.

Borcane, din pastă cenușie fină sau zgrunțuroasă, având corpul mai mult sau mai puțin sferoidal, uneori ușor bitronconic, deseori ornamentate cu linii incizate, de tipul celor de la Borșeni (fig. 18/1; 19/1, 3, 4; 20/1, 2; 21/2) se întâlnesc aproape în toate necropolele din secolul al IV-lea în care s-au făcut cercetări de mai mare amploare. Pentru borcanele de la Borșeni analogii se întâlnesc în necropolele de la Izvoare⁴³, Zorleni⁴⁴, Fălciu⁴⁵, Lețcani⁴⁶, Bârlad-Valea Seacă⁴⁷, Barcea⁴⁸, Dămieniști⁴⁹ etc. în Moldova, precum și la Spanțov⁵⁰, Independența⁵¹ și Târgșor⁵² în Muntenia.

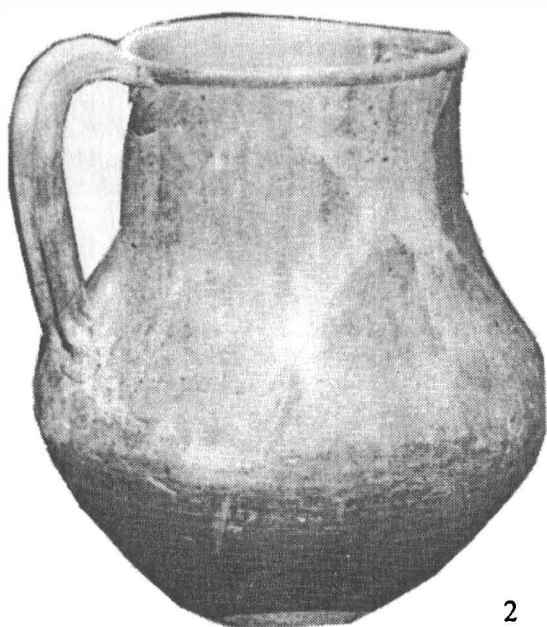
Castroane de tipul celor de la Borșeni (fig. 18/2) se întâlnesc frecvent în necropolele din secolul al IV-lea. Amintim piesele asemănătoare de la Bârlad-Valea Seacă⁵³, Barcea⁵⁴, Dămieniști⁵⁵ etc. din Moldova, precum și de la Spanțov⁵⁶, Independența⁵⁷, Izvorul⁵⁸ etc. din Muntenia.

București, 1966, p. 246, fig. 69/3.

- (37) Z. Székely, *Săpăturile executate de Muzeul regional din Sfântu Gheorghe*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 184, fig. 7/3.
- (38) Ioan Mitrea, *Descoperiri arheologice din secolul al IV-lea în comuna Dămieniști, județul Bacău*, în *Carpica*, XI, 1979, p. 173, fig. 2/3.
- (39) B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 254, fig. 78/4.
- (40) Ion Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș-Cerneahov pe teritoriul R.S. România*, în *Arheologia Moldovei*, IV, 1966, p. 204, fig. 10/4.
- (41) Idem, *op. cit.*, p. 232, fig. 29/6.
- (42) Mircea Nicu, Stela Țău, *Necropola birituală din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, județul Galați*, în *Materiale*, XIV, Tulcea, 1980, p. 393, fig. 11/9; Stela Țău, Mircea Nicu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, județul Galați*, în *Materiale*, XV, București, 1983, p. 425, fig. 6/2, 3.
- (43) Radu Vulpe, *op. cit.*, fig. 288/1; fig. 290/2.
- (44) V. Palade, *op. cit.*, la nota 33, fig. 11/1; 16/1.
- (45) Idem, *Necropola din sec. al IV-lea e.n. de la Fălciu, județul Vaslui*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 218, fig. 2/5; p. 222, fig. 4/3.
- (46) Cătălina Blașiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani, județul Iași*, în *Arheologia Moldovei*, VIII, 1975, p. 243, fig. 6/10; p. 246, fig. 9/16; p. 251, fig. 14/6; p. 255, fig. 18/5; p. 261, fig. 24/6, 8, 10.
- (47) V. Palade, *op. cit.*, în *Materiale*, XV, 1983, fig. 5/10, 11.
- (48) Mircea Nicu, Stela Țan, *op. cit.*, în *Materiale*, XIV, 1980, p. 390, fig. 8/1-10; p. 392, fig. 10/1-8; Stela Țău, Mircea Nicu, *op. cit.*, în *Materiale*, XV, 1983, p. 432, fig. 4/1-6; p. 425, fig. 6/4-7.
- (49) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în *Carpica*, XI, 1979, p. 172, fig. 1/1, 4; p. 177, fig. 3/1, 2, 5.
- (50) B. Mitrea, Constantin Preda, *op. cit.*, fig. 42/1, 3; fig. 43/2; fig. 46/4; fig. 52/3, 5.
- (51) Idem, *op. cit.*, fig. 121/3.
- (52) Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965, p. 76.
- (53) V. Palade, *op. cit.*, în *Materiale*, XIV, 1980, p. 413, fig. 6/2; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, XV, 1983, p. 403, fig. 5/2, 3, 7.
- (54) Mircea Nicu, Stela Țău, *op. cit.*, în *Materiale*, XIV, 1980, p. 391, fig. 9/6, 9, 11.
- (55) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în *Carpica*, XI, 1979, p. 172, fig. 1/2.

1

2

Fig. 24. Borșeni. Castron din SII (1) și cană rezultată în urma sondajului de informare din așezare (2).

Din analiza atributelor intrinseci ale inventarului descoperit și pe baza analogiilor prezentate, se poate conchide cu certitudine, că necropola de la Borșeni se poate încadra în secolul al IV-lea d.H. Problema care se pune este aceea privitoare la restrângerea acestei datări. Dacă avem în vedere că din totalul celor 16 morminte descoperite, 14 morminte, respectiv 87,5% sunt de incinerare, am putea restrânge datarea necropolei de la Borșeni. În marea necropolă de la Bârlad-Valea Seacă, în zona înmormântărilor din faza mai veche predomină mormintele de incinerare⁵⁹. Analizând raportul între mormintele de incinerare și cele de înhumare din mai multe necropole, cunoscutul arheolog Ion Ioniță a ajuns la concluzia că la începutul culturii Sântana de Mureș se practica cu precădere incinerarea⁶⁰. Luând în considerație și aceste constatări, putem conchide că necropola de la Borșeni poate fi încadrată în primele decenii ale secolului al IV-lea d.H.

3. AȘEZAREA DIN SECOLELE VI-VII

În suprafața cercetată în anii 1994-1996 la Borșeni, în punctul "Bulgărie" au fost dezvelite și vestigii arheologice aparținând unei așezări din secolele VI-VII (fig. 2). Unor diverse etape din epoca secolelor VI-VII le aparțin locuințele L₁, L₂, L₇, L₈ și L₉. Locuințele L₁ și L₂ au fost dezvelite în 1994, L₇ și L₈ în campania arheologică din 1995, iar L₉ a fost cercetată parțial în 1995 și finalizată în 1996.

Locuința L₁ (fig. 25/1) a fost surprinsă în S₁ și parțial S₁₁. Prin deschiderea unei casete a fost surprinsă întreaga suprafață a locuinței. Este o locuință de tipul celor cu o încăpăre și podeaua adâncită cu cca. 0,80 m față de nivelul de construcție. Locuința L₁ poate fi considerată un bordei, a cărui groapă are o formă rectangulară în plan orizontal, cu laturile de cca. 3,25 x 3,85 m. Groapa bordeiului avea colțurile mai mult sau mai puțin rotunjite. Nu s-au găsit gropi de la furcile care ar fi trebuit să susțină pereții și acoperișul. Foarte probabil ca pereții să fi fost construiți pe tâlpici de lemn sau furcile să fi fost fixate la o oarecare distanță de groapa bordeiului, în pământul rezultat din săparea bordeiului. Nu este exclusă nici practicarea unui acoperiș realizat din lemne fixate în unghi deasupra gropii având capetele sprijinite pe marginea acesteia. Indiferent de variantă de construcție a fost adoptată, este aproape cert că pereții și acoperișul erau realizați din bărne, pari și nuiete luate. Acoperișul în două ape, cu axul, în acest caz, pe direcția est-vest, era realizat din păioase depuse pe un schelet din lemn, fixate probabil cu pământ și bolovani. Prezența unor bolovani, răspândiți pe podea, și care nu provin de la instalațiile pentru foc, ar putea fi pusă în legătură cu presupunerea amintită. Deși intrarea în locuință nu s-a surprins cu certi-

(56) Bucur Măteș, Constantin Preda, *op. cit.*, p. 246, fig. 69/1; p. 249, fig. 72/1.

(57) *Idem*, *op. cit.*, p. 277, fig. 103/1, 2; p. 283, fig. 114/2.

(58) *Ibidem*, p. 321, fig. 179/3.

(59) V. Palade, *Éléments géto-daces dans le site Sântana de Mureș de Bârlad-Valea Seacă*, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 224.

(60) Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Editura Junimea, Iași, 1982, p. 105.

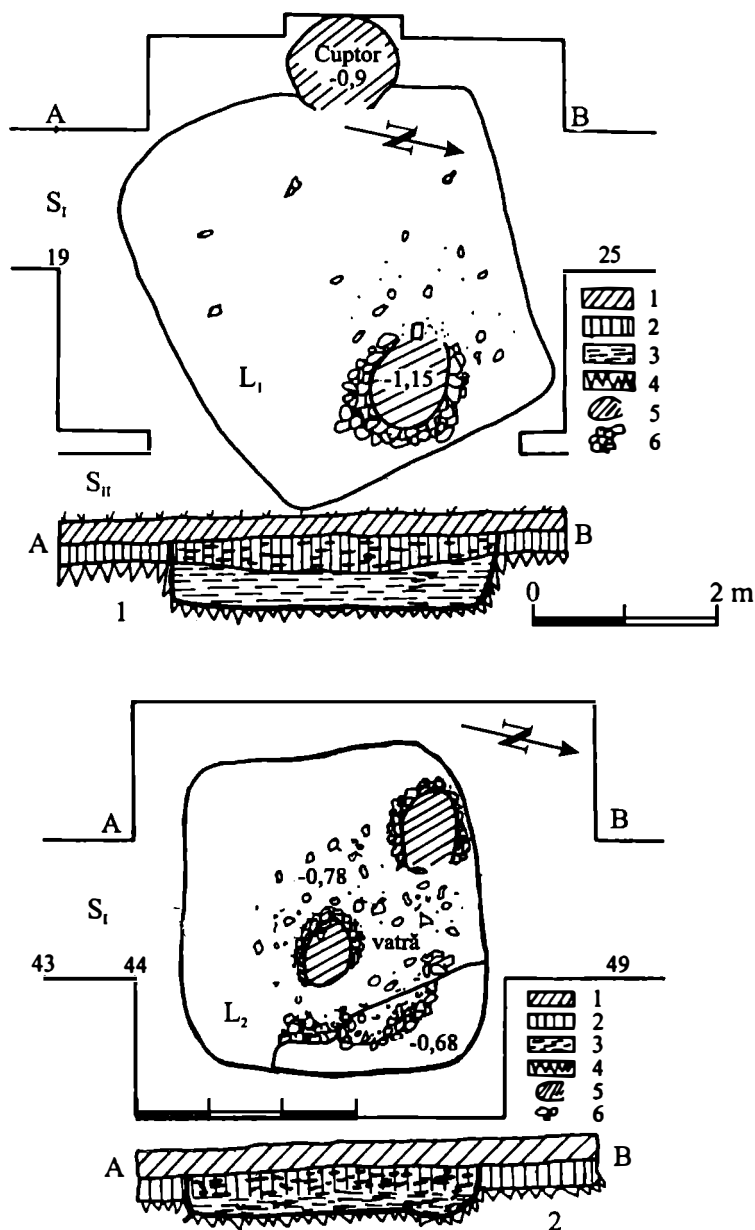

Fig. 25. Borșeni. Planul și profilul locuințelor L_I și L_{II} din secolele VI-VII.
1, sol vegetal de culoare cenușie; 2, strat de cultură de culoare cenușie-neagră;
3, umplutură; 4, pământ galben; 5, vatră; 6, piatră.

tudine, este de presupus că aceasta se afla pe latura de sud, în fața gurii instalațiilor pentru foc.

Spre latura de est a locuinței s-a găsit un cuptor din pietre. Cuptorul avea în exterior o formă rectangulară, paralelipipedică. Pereții, mai groși spre spatele cuptorului, înconjurau o vatră ovală, ușor albiată față de podea (fig. 25/1 – cuptorul din pietre). Pe latura de vest a avut un cuptor din lut, cotlonit în peretele gropii bordeiului. Vatra cuptorului din lut, cu diametrul de 1,00 x 1,20 m, era ușor supraînălțată față de nivelul podelei. Podeaua locuinței, amenajată prin bătătorire, era ușor albiată spre mijloc.

În umplutura gropii bordeiului s-au găsit mai multe fragmente ceramice, majoritatea provenind din vase lucrate cu mâna, din pastă grosieră. Cu mâna au fost confecționate vase borcan (fig. 29/12) și tipsii (fig. 29/6-8). Vasele borcan sunt de dimensiuni mici și mijlocii, în general neornamentate. Un singur fragment ceramic dintr-un vas-borcan lucrat cu mâna este ornamentat cu o linie în val (fig. 29/3). Fragmentele de vase lucrate cu mâna provin din cel puțin 15 exemplare, după numărul fundurilor păstrate. Tot cu mâna au fost confecționate și tipsiile din care s-au găsit patru fragmente, unele cu marginea dreaptă (fig. 29/6) sau ușor arcuită (fig. 29/7, 8). Pe suprafața unei tipsii se observă linii imprimate de fire de iarbă presate (fig. 29/6).

În umplutura locuinței L₁ s-au găsit și câteva fragmente ceramice din vase lucrate la roată din pastă nisipoasă, roșie-cărmizie. Unele sunt ornamentate cu striuri drepte sau vălurite (fig. 29/1, 2, 3, 5), iar altele au coaste pronunțate în interior (fig. 29/4). Alături de ceramică în L₁ s-a găsit și o fusaolă bitronconică (fig. 36/5).

Locuința L₂ (fig. 25/2) este tot de tipul celor cu podeaua adâncită față de nivelul de construcție. În acest caz groapa se adâncea mai puțin, doar până la -0,80 m față de nivelul actual al terenului și cu cca. 0,52 m față de nivelul de construcție.

Și această locuință a fost realizată din bârne luite, cu acoperișul în două pante. Pe mijlocul podelei a avut o vatră simplă din lut și mici pietre, iar înspre colțul de NV un cuptor din pietre, cu vatra ușor albiată față de nivelul podelei. Spre colțul de NE a avut o laviță din lut cruțat mai înaltă cu cca. 0,10 m față de nivelul podelei. Intrarea probabil s-a aflat pe latura de sud.

În umplutură s-au găsit mai multe fragmente din vase borcan lucrate cu mâna, neornamentate (fig. 29/10), un fragment dintr-o tipsie, cu marginea ușor arcuită (fig. 29/11). Ceramica lucrată la roată este reprezentată de trei fragmente din vase borcan, confecționate dintr-o pastă nisipoasă. Pe unul din fragmente, în interior, se observă coaste vizibile. Un alt fragment este ornamentat cu striuri drepte și câteva puncte dispuse orizontal (fig. 29/9). În umplutură, alături de ceramică s-a găsit o fusaolă bitronconică (fig. 36/6).

Locuința L₇ (fig. 26/1) a fost surprinsă în S_{IV}, unde între metrii 8,50-9,60, de la -0,48 m a apărut pământ de umplutură. La un moment dat a apărut conturul unui cuptor din lut, de tipul celor cotlonite în peretele locuinței. Vatra acestui cuptor se află la -0,73 m față de nivelul actual de călcare. Locuința de care aparține acest cuptor a fost surprinsă și în S_V. Prin săparea unei casete s-a dezvelit întreaga suprafață a locuinței (fig. 26/1).

Locuința L₇ este de dimensiuni relativ mari, având laturile pereților de cca. 3,75 x 3,80 m, podeaua mult adâncită față de nivelul de construcție, în mijlocul său fiind

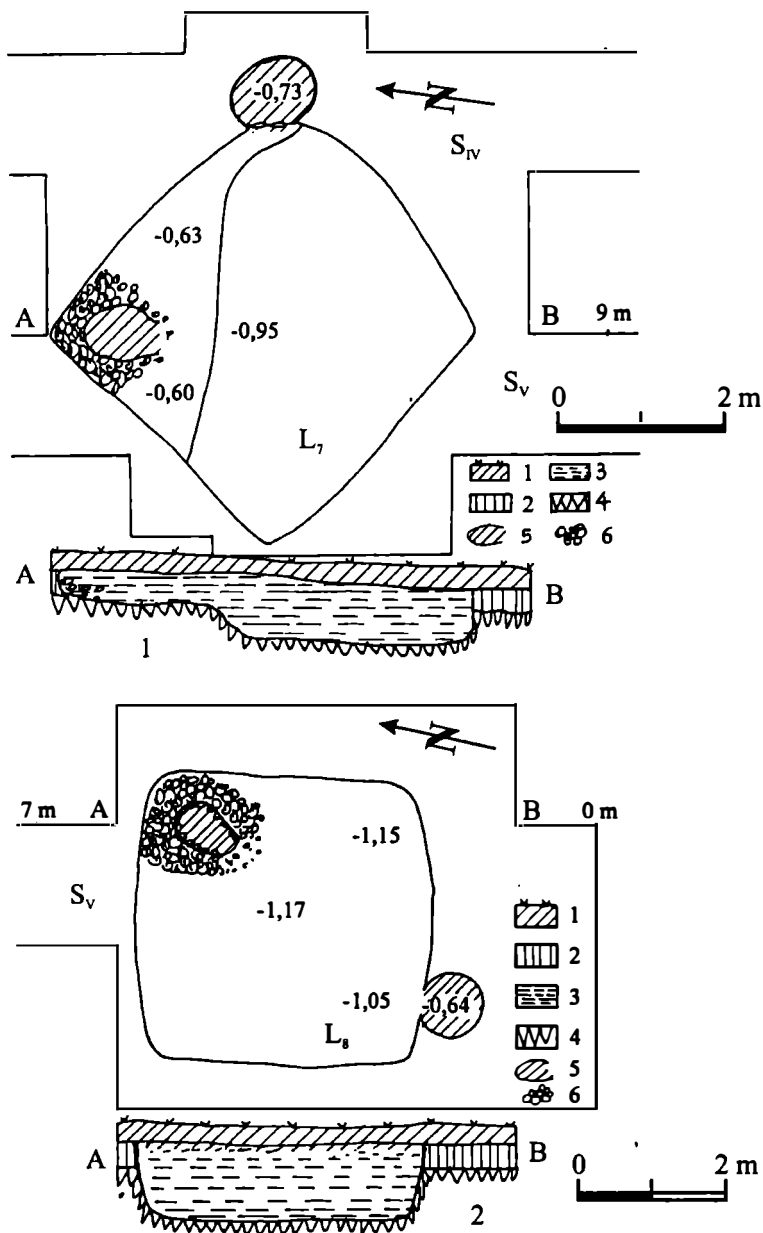

Fig. 26. Borșeni. Planul și profilul locuințelor L7 și L8 din secolele VI-VII.
1, sol vegetal de culoare cenușie; 2, strat de cultură de culoare cenușie-neagră;
3, umplutură; 4, pământ galben; 5, vatră; 6, pietre.

situată la -0,75 m față de nivelul de construcție, și respectiv 0,95 m față de nivelul actual al terenului. Locuința L7 este în fapt un bordei, de formă aproximativ pătrată în plan orizontal. Și în acest caz, pereții și acoperișul au fost construiți din bârne și pari. Cum nu s-au găsit gropi care să indice urmele furcilor de susținere a pereților și acoperișului, având în vedere dimensiunile mari ale încăperii e de presupus că pereții se sprijineau pe tâlpici de lemn. Peste scheletul din bârne se fixau pari și nuiele peste care se aplica lutul. Acoperișul a fost în două ape. Probabil intrarea în locuință s-a aflat pe latura de sud-vest, opusă gurii celor două cuptoare. În această locuință s-au găsit două instalații pentru foc. În colțul de est un cuptor din lut, cotlonit în perețele bordeiului, având o formă circulară, cu diametrul vetrei de cca. 1,00 m, cu vatra supraînălțată față de podeaua locuinței, iar în colțul de N un cuptor din bolovani de râu. Pereții cuptorului din bolovani mergeau până în pereții bordeiului.

În exterior, cuptorul din bolovani avea o formă aproximativ paralelipipedică, în interior pereții conturau o vatră ovoidală, ușor albiată în podea. Pereții, mai ales la bază, erau groși. Cele două cuptoare se aflau pe o laviță mare, cruțată în lut, cuprinzând o mare parte din marginea de nord a podelei locuinței L7 (fig. 26/1).

Inventarul descoperit în L7 este format din fragmente ceramice, care provin din vase lucrate cu mâna și la roată. Fragmentele din vase lucrate cu mâna provin din cel puțin opt vase borcan, de mărime mijlocie (fig. 30/1, 3-6, 8, 9, 11), cu fundurile groase (fig. 30/12), și diametrul situat între 7,7 cm și 9,5 cm. Fragmentele de vase borcan descoperite nu prezintă ornamente. Tot cu mâna au fost lucrate și tipsiile, descoperindu-se un fragment ce provine dintr-o tipsie cu marginea și fundul îngroșate (fig. 30/17). Categoria ceramicii lucrate la roată este atestată printr-un fragment dintr-un fund de vas, care prezintă coaste vizibile în interior (fig. 30/19).

Locuința L8 (fig. 26/2) a fost surprinsă la capătul de sud al secțiunii Sv, unde de la -0,32-0,35 m au apărut pământ de umplutură, bolovani și câteva fragmente ceramice din vase borcan și tipsii. Pentru a surprinde suprafața locuinței s-a prelungit secțiunea spre sud cu încă 4 m, față de capătul zero al secțiunilor SIII și SIV.

Locuința L8 este de tipul celor cu podeaua mult adâncită în pământ, deci un bordei, având laturile la nivelul gropii de cca. 3,50 x 3,65 m, colțurile rotunjite. Podeaua bordeiului, amenajată prin bățătorire, se află la cca. -0,90 m față de nivelul de construcție, respectiv la -1,17 m față de nivelul actual al terenului.

Și în această locuință s-au găsit două instalații pentru foc, respectiv un cuptor din pietre și un cuptor din lut. În colțul de NE a fost construit un cuptor din bolovani de râu, având pereții groși, aproape lipiți de pereții gropii bordeiului. În exterior cuptorul avea formă regulată, aproximativ paralelipipedică. În interior au fost îngroșați cu un strat gros de lut, din care s-a conturat și o boltă. Acest strat de lut a fost placat cu bolovani, rezultând un fel de miez din pământ placat în interior și cu deosebire în exterior cu bolovani de râu.

Vatra cuptorului, aproximativ ovoidală, se albia în podeaua bordeiului, fiind puternic arsă. Înspre colțul de SV a fost construit un cuptor din lut, prin cotlonire în perețele bordeiului. Cuptorul din lut, rotund, cu diametrul de 0,75 m, avea vatra supraînălțată față de podeaua bordeiului cu cca. 0,40 m, ușurând accesul la interiorul său.

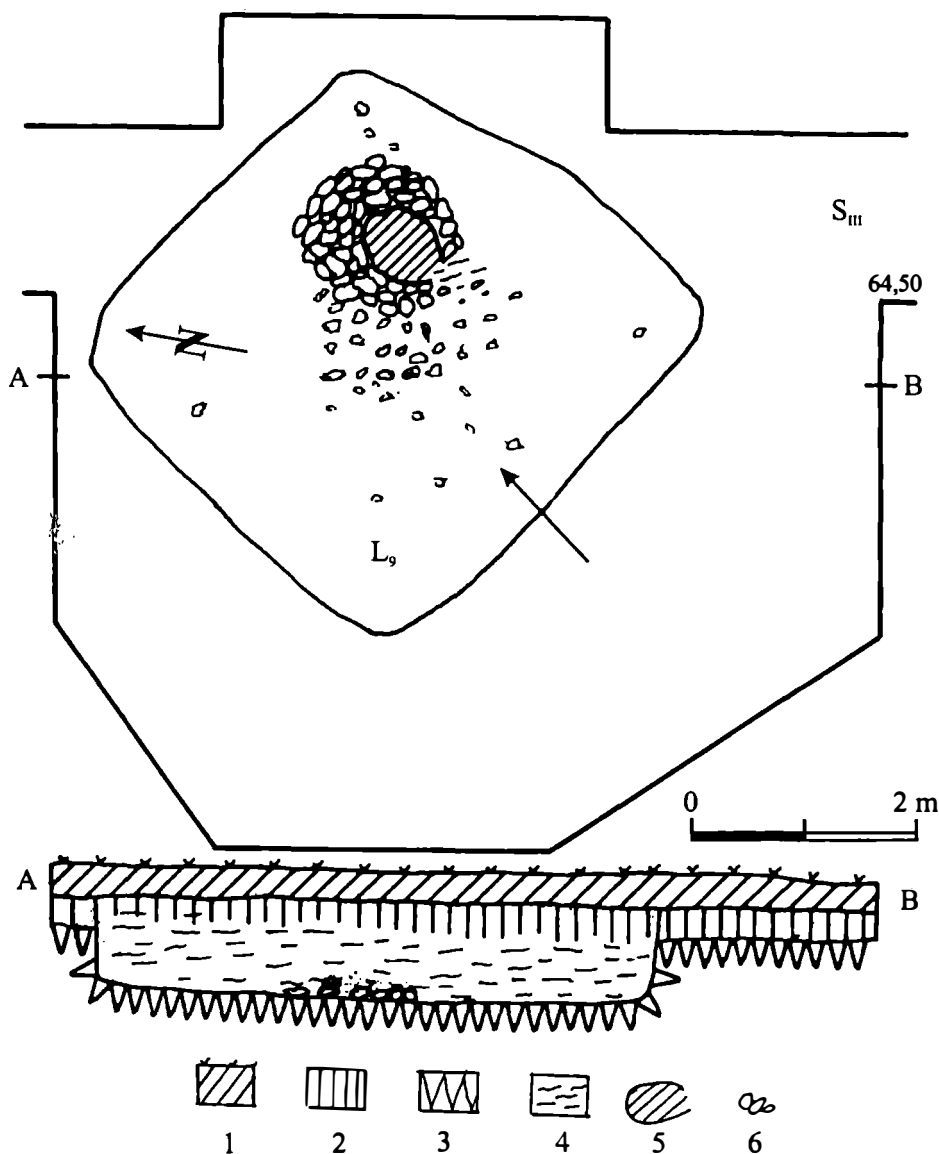

Fig. 27. Borșeni. Planul și profilul locuinței L9 din secolele VI-VII.
1, sol vegetal de culoare cenușie; 2, strat de cultură de culoare cenușie-neagră;
3, pământ galben; 4, umplutură; 5, vatră; 6, pietre.

Nici la bordeiul acesta nu s-au găsit gropi de la furcile de susținere a pereților și acoperișului. Ca și în alte multe asemenea cazuri, furcile de susținere au fost fixate probabil în pământul din margini, rezultat din săparea gropii bordeiului. În timp, prin aplatizarea acestui pământ eventualele gropi de furci au dispărut. Nu excludem nici fixarea pereților pe tălpi de lemn.

La un asemenea bordei, destul de mult adâncit în pământ, nu este exclus ca pereții și acoperișul să fi constituit "corp comun", în sensul că au fost realizați prin fixarea peste partea săpată în pământ, la cca. 45°, a unor bârne, în două ape, peste care se fixau resturi vegetale. În acest caz înălțimea maximă, în interior, de la podea, ajungea la 2,50-3 m, creându-se un spațiu suficient pentru deplasarea în interior a celor care au locuit aici. Intrarea în locuință s-a aflat probabil pe latura de sud, opusă gurii cuptorului, din bolovani de râu.

Inventarul acestei locuințe este format dintr-o mare cantitate de ceramică lucrată cu mâna și la roată și din alte câteva obiecte. Predomină ceramica lucrată cu mâna, neornamentată. Cu mâna, dintr-o pastă grosieră, au fost lucrate vase mici, respectiv un pahar, probabil creuzet (fig. 33/4), vase borcan de mărime mică și mijlocie, unele având gura trasă în interior, de aspectul unui "ou tăiat" (fig. 30/7, 16), dar mai ales borcane mijlocii și, mai rar, mai mari, având corpul ușor bombat, gura mai largă decât fundul, și buza mai mult sau mai puțin răsfrântă (fig. 30/2; 31/1; 33/5). Fundurile acestor vase, frecvent groase, măsoară între cca. 7,1-7,5 cm (fig. 30/18; 33/13). Alături de vasele borcan sunt prezente și tipsiile, lucrate din aceeași pastă. Două tipsii s-au întregit (fig. 32/3, 4), dar s-au găsit numeroase fragmente care provin din cel puțin alte 7-8 exemplare. Au fundurile uneori subțiri (fig. 29/15; 30/8; 32/4, 9), dar în majoritatea cazurilor mai groase (fig. 32/5-7), cu marginile drepte (fig. 29/15; 32/3, 8, 9) ușor răsfrânse și arcuite spre interior (fig. 32/6, 7). Rareori marginea tipsiei este evazată (fig. 32/5; 33/12).

Categoria ceramicii lucrate la roată este prezentă prin fragmente provenind din cel puțin 4-5 exemplare. Sunt vase borcan de mărime mică, lucrate dintr-o pastă bună, nisipoasă, unele prezintă coaste în interior (fig. 29/14), iar în exterior unele funduri prezintă cercuri concentrice de la desprinderea cu sfoara. Vasele borcan, de regulă cărămizii, au fost ornamentate pe umăr cu striuri și caneluri, uneori prezentând niște fațete, despărțite prin aceste striuri sau caneluri (fig. 32/1, 2; 33/1-3). Rareori buza este îngroșată (fig. 33/8) sau chiar ușor lătită (fig. 30/10).

Tot din categoria vaselor lucrate la roată fac parte și vasele mari de provizie, din pastă ciment, de culoare cărămiziu-roșcată, cu buza lată. Pe corp aceste vase sunt ornamentate cu linii vălurite (fig. 33/9).

Aceste vase de provizie sunt de tradiție Sântana de Mureș și apar și în alte așezări, ca de exemplu frecvent la Davideni. Ele permit o datare a complexelor în care se află mai timpurie, respectiv în ultimele decenii ale secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea d.H. În locuința Lg, alături de ceramică s-au găsit și alte obiecte, respectiv o fusaiolă plată, ușor bitronconică, întreagă (fig. 33/6) și o a doua fragmentară, precum și un gravoar din fier (fig. 36/3).

Prezența paharului-creuzet (?) și a gravoarului ne permite să presupunem că în această locuință s-a desfășurat și o activitate de prelucrare a metalelor.

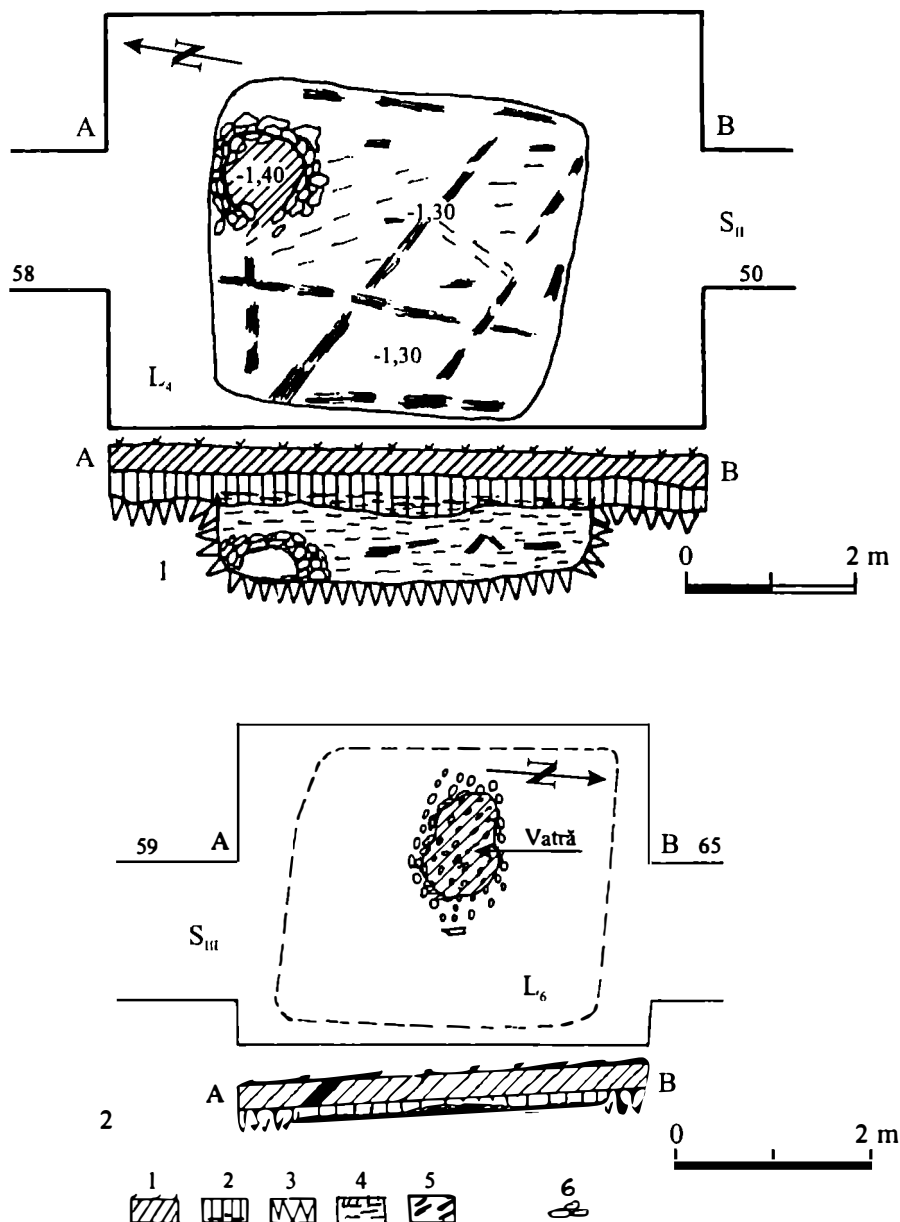

Fig. 28. Borșeni. Planul și profilul locuințelor L₄ și L₆ din secolele VIII-IX.

1, sol vegetal de culoare cenușie; 2, strat de cultură cu pământ de culoare cenușie-neagră; 3, pământ galben; 4, pământ de umplură; 5, vatră; 6, pietre.

Locuința L9 (fig. 27) a fost surprinsă parțial prin cercetările din 1995, în secțiunea SIII, unde pe toată lățimea secțiunii, dar în special spre marginea de vest, de la -0,32-0,35 m, a apărut pământ de umplutură, apoi fragmente ceramice, bolovani și oase. De la -0,90 m au apărut bolovanii de la o instalație pentru foc, respectiv un cuptor. În campania din 1995 nu a fost dezvelit decât parțial colțul de est al acestei locuințe, care se adâncea mult față de nivelul de construcție. Cercetările la această locuință au fost continuate în 1996, când a fost dezvelită în întregime.

Locuința L9 este de tipul celor cu podeaua mult adâncită față de nivelul de construcție. De fapt, este un bordei care are podeaua la -1,15 m față de nivelul actual al terenului și respectiv la cca. -0,85 m față de nivelul de construcție. Groapa bordeiului, având colțurile rotunjite, avea dimensiunile, la nivelul de construcție, de cca. 3,70 x 3,90 m. Nici la această locuință nu s-au găsit gropi care să indice urmele furcilor de susținere a pereților și acoperișului. Probabil și în acest caz pereții au fost ridicați pe tâlpici de lemn sau poate "furcile" au fost fixate în afara gropii bordeiului, în pământul de umplutură rezultat din săparea acesteia. Putem în schimb presupune că pereții, din bârne subțiri, peste care se fixau pari și nuiiele, erau lutuiți. Acoperișul a fost tot în două ape, iar intrarea în locuință pe latura de sud-vest.

Spre colțul de est a avut un cuptor din bolovani de râu. Bolta cuptorului era prăbușită. Pereții cuptorului, la bază, mai ales în spate, erau groși. Vatra cuptorului era arsă pe o grosime de cca. 4,5-5 cm, fiind ușor albiată față de podea. Între pietrele prăbușite din cuptor s-au găsit câteva bucăți dintr-o tavă mare ("vatră portativă"), lucrată din pastă grosieră (fig. 31/12), precum și fragmente din vase-borcan lucrate cu mâna și la roată. Tot între pietrele prăbușite din cuptor s-a găsit un fragment dintr-o tipsie (fig. 31/13).

În inventarul aflat în L9 se remarcă nu atât marea cantitate de ceramică, cât diversitatea ei. Numeroase sunt fragmentele care provin din vase lucrate cu mâna, respectiv din vase-borcan, de diferite mărimi, având buza deseori răsfrântă (fig. 31/2, 4, 5, 7, 8) și mai rar aproape dreaptă (fig. 31/6). Fundurile sunt puțin mai groase decât pereții vasului (fig. 31/9-11). Alături de vasele borcan sunt prezente și tipsiile, cu fundul gros și marginea ușor evazată (fig. 31/13) sau ușor arcuită spre interior.

Dacă borcanele lucrate la roată nu sunt atestate decât prin câteva mici fragmente, în schimb s-au găsit mai multe fragmente din vase mari de provizie, cu pereții groși, lucrate la roată, de culoare cărămizie, decorate cu striuri vălurite (fig. 31/3). După cum s-a mai menționat, din inventarul acestei locuințe a făcut parte și o tavă mare, rectangulară, cu bordura înaltă, dreaptă ("vatră portativă") din care s-au găsit câteva fragmente între pietrele prăbușite de la cuptor.

Menționăm că în SII, la metrul 36, aproape de locuința L1, s-a găsit un fragment mai mare dintr-o tavă mare ("vatră portativă"), de formă rectangulară, având colțurile rotunjite și gardina înaltă, aproape dreaptă (fig. 34/9). Foarte probabil această tavă ("vatră portativă") aparține așezării din secolele VI-VII sau celei din secolele VIII-IX.

Locuințele prezentate (L1, L2, L7, L8 și L9), cu întregul lor inventar își găsesc analogii în așezările din secolele VI-VII din tot spațiul vechii Dacii, evidențiind astfel unitatea culturii materiale din spațiul și timpul menționat.

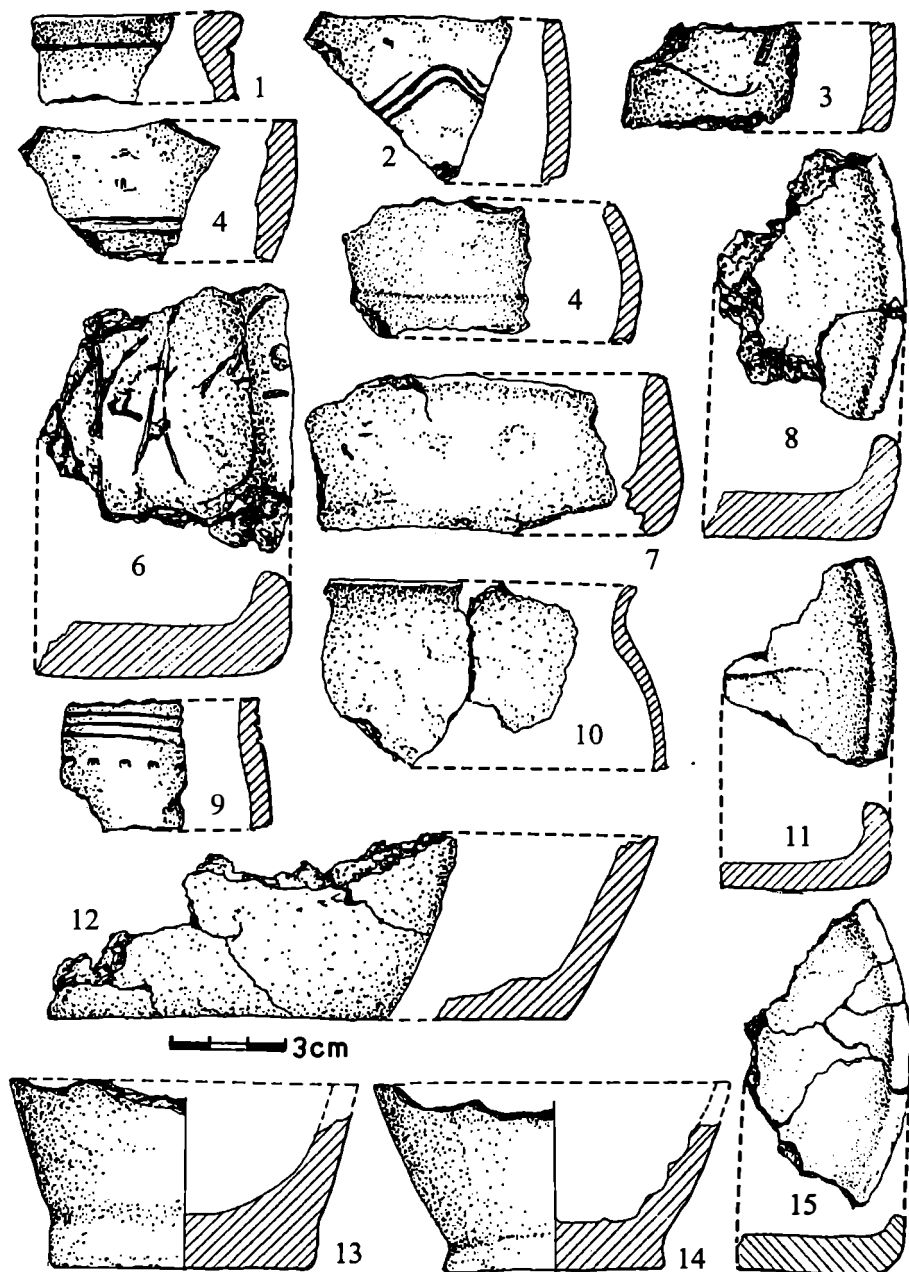

Fig. 29. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna (6-8, 10, 13, 15) și la roată (1-5, 9, 14) din secolele VI-VII. 1-8, 12 din L₁; 9-11 din L₂ și 13-15 din L₈.

Astfel, locuințe de tipul celor de la Borșeni, cu o singură încăpere, având podeaua mai mult sau mai puțin adâncită față de nivelul de construcție, pereții realizați din bârne și niuele lutuite, cu acoperișul în două ape construit dintr-un cadru din lemn peste care se fixau materiale ușoare, păioase din zonă (iarbă, stuf etc.), iar în interior având una (L₉) sau câte două instalații pentru foc (L₁, L₂, L₇ și L₈), constând dintr-un cuptor din bolovani fixați cu pământ, uneori pietrele fiind bine "lutuite", și un cuptor din pământ, cotlonit în peretele gropii bordeiului, s-au găsit în așezările din secolele VI-VII de la Șipot-Suceava⁶¹, Costișa-Neamț⁶², Botoșana⁶³, Cucorâni⁶⁴, Davideni⁶⁵, Dodești-Vaslui⁶⁶, Bacău-Curtea Domnească⁶⁷, Izvoare-Bahna⁶⁸, Ștefan cel Mare-Bacău⁶⁹, Hansca⁷⁰ etc. din Moldova, dar și în Muntenia la Budureasca⁷¹, Ciurel⁷², Dulceanca⁷³ etc., precum și în Transilvania la Bezid și Sălașuri⁷⁴, Bratei⁷⁵ etc.

- (61) M.D. Matei, *Șantierul arheologic Suceava*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 741-745.
- (62) Dan Gh. Teodor, V. Căpitanu și I. Mitrea, *Cercetările arheologice de la Mănoaia-Costișa și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale locale, din sec. V-VI din Moldova*, în *Carpica*, I, 1968, p. 236, fig. 2.
- (63) Dan Gh. Teodor, *Civilizația romană la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, Editura Academiei, București, 1984, p. 22-44; 82-95.
- (64) Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucorâni, județul Botoșani*, în *Arheologia Moldovei*, VII, 1974, fig. 4.
- (65) Ioan Mitrea, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezarea de la Davideni (sec. V-VII e.n.)*, în *Memoria Antiquitatis*, VI-VIII, (1974-1976), 1981, p. 67-72 și ilustrația privind locuințele; idem, *Noi descoperiri arheologice în așezarea din secolele V-VII de la Davideni-Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, p. 204-213; fig. 2, 3, 4, 5; idem, *Așezarea din secolele V-VII de la Davideni, județul Neamț. Cercetările din anii 1988-1991*, în *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, p. 281-299.
- (66) Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI de la Dodești*, Editura Junimea, Iași, 1984, p. 22-26.
- (67) Ioan Mitrea și Alexandru Artimon, *Descoperiri prefeudale la Curtea Dumnească Bacău*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 233-239.
- (68) Ioan Mitrea, *Așezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna (II). Contribuții la arheologia epocii de formare a poporului român*, în *Carpica*, X, 1978, p. 206-209.
- (69) Ioan Mitrea, Constantin Eminovici și Vasile Momanu, *Așezarea din secolele V-VI de la Ștefan cel Mare, județul Bacău*, în *Carpica*, XVIII-XIX, (1986-1987), 1987, p. 220-227 și figurile 2-9.
- (70) I.A. Rafalovici, *Kratkie Soobșćenja*, 113, Moscova, 1968, p. 98-102. Tipurile de locuințe din secolele VI-VII de la Hansca au fost văzute de noi, în iulie 1991, când, împreună cu Dan Gh. Teodor și Silvia Teodor, am participat la cercetările de la Hansca, la invitația colegului dr. Gh. Postică, responsabilul șantierului. Cu acest prilej am văzut și documentația din anii anteriori privind epoca secolelor VI-VII. Pentru toate acestea mulțumim istoricului și arheologului Gh. Postică și pe această cale. Pentru unele date rezumative privind descoperirile de la Hansca din secolele VI-VII a se vedea și lucrarea: Gheorghe Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea de la Hansca), Editura Universitas, Chișinău, 1994, p. 108-109.
- (71) Victor Teodorescu, *Despre cultura Ipotești-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploiești)*, în *SCIV*, 15, 1964, p. 488-489.

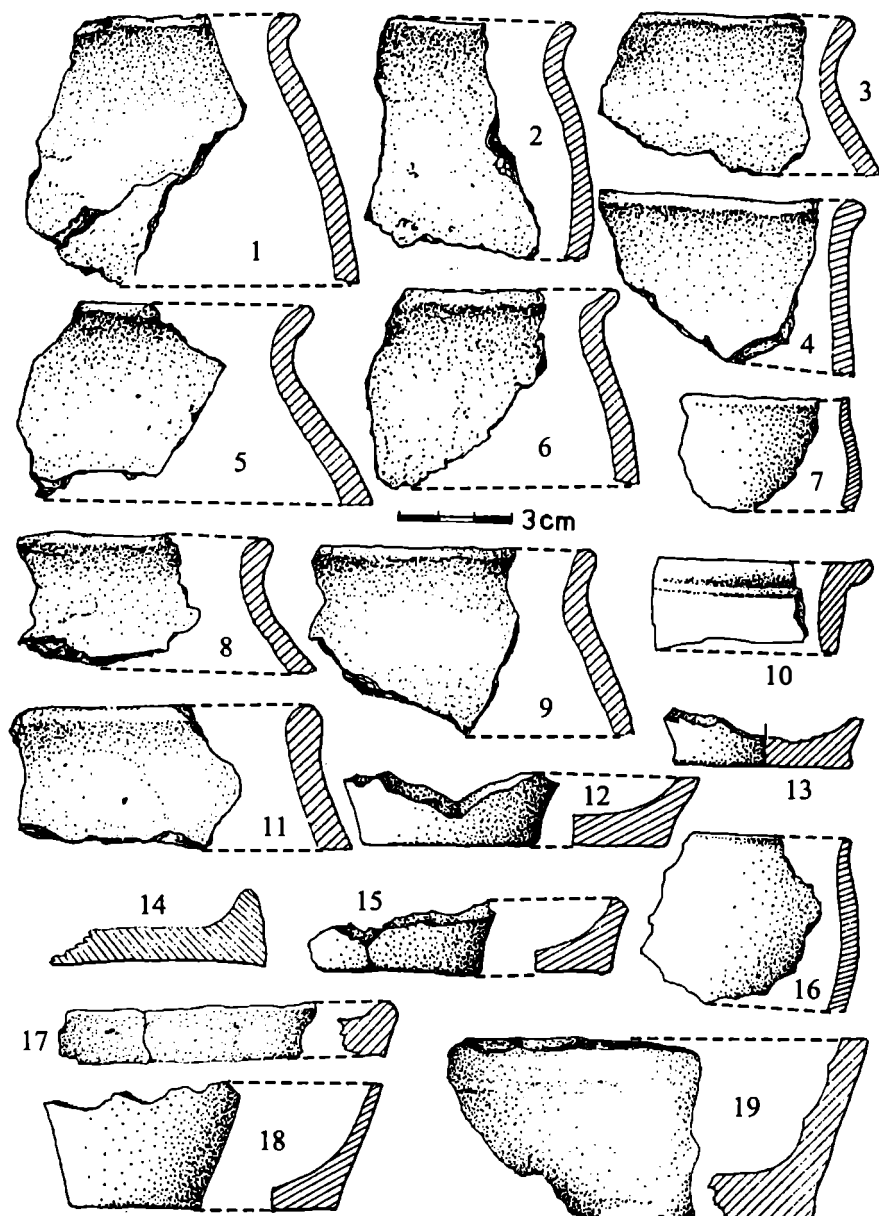

Fig. 30. Borșeni. Ceramică lucrată cu mână (1-9, 11, 12, 14-18) și la roată (10, 13, 19) din secolele VI-VII.
1, 3-6, 8-9, 11, 12, 15, 17, 19 din L7; 2, 7, 10, 13, 14, 16 și 18 din L8.

Ceramica descoperită la Borșeni, în ansamblul său, își găsește analogii în așezările din secolele VI-VII. Vase-borcan de tipul celor de la Borșeni, confecționate dintr-o pastă mai grosieră, cu fundurile groase, având buza mai puțin sau mai mult răsfrântă, se întâlnesc în toate așezările din secolele VI-VII, fiind de fapt tipul ceramic predominant pe spații largi în vremea la care ne referim.

Ca analogii menționăm numeroasele descoperiri de acest tip de la Botoșana⁷⁶, Bacău-Curtea Domnească⁷⁷, Ștefan cel Mare⁷⁸, Davideni⁷⁹, Budureasca⁸⁰, Dulceanca⁸¹, toate datate în secolele VI-VII. Aceste tipuri de borcane aparțin fondului cultural autohton.

La Borșeni s-au găsit și puține fragmente ceramice care provin din borcane mici și mijlocii, lucrate cu mâna, din pastă grosieră. Sunt borcane cu fundurile groase, având gura aproape dreaptă sau chiar trasă ușor în interior (cu aspectul unui ou tăiat la capete sau în formă de butoi). O asemenea categorie ceramică, întâlnită și în alte așezări din Moldova, a fost pusă pe seama slavilor⁸².

Și tipsiile, lucrate cu mâna, descoperite la Borșeni își au analogii în multe așezări din secolele VI-VII⁸³. Asemenea vase, folosite pentru copt lipii, s-au descoperit, de exemplu, la Botoșana⁸⁴ și Davideni⁸⁵, așezări din secolele V-VII în care s-au efectuat cercetări de mare amploare.

- (72) Margareta Constantiniu, *Elemente româno-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei, în secolele VI-VII e.n.*, în SCIV, 17, 1966, 4, p. 688.
- (73) Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Editura Academiei, București, 1974, p. 63-90.
- (74) Z. Székely, *Contribuții la cultura slavă în secolele VII-VIII în sud-estul Transilvaniei*, în SCIV, XIII, 1962, 1, p. 48, 54.
- (75) I. Nestor, *Le données archéologique et la problème de la formation du peuple roumain*, în RRH, III, 1964, 3, p. 400; Eugenia Zaharia, *Données sur l'archéologie de IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în Dacia, N.S., XV, 1971, p. 272, 274.
- (76) Dan Gh. Teodor, *Civilizația romană...*, p. 117, fig. 38/1, 3, 5, 6, 7; p. 118, fig. 39/1-5; p. 119, fig. 40/3-4; p. 120, fig. 41/1-4.
- (77) Ioan Mitrea și Al. Artimon, *op. cit.*, în Carpica, IV, 1971, p. 240, fig. 11/1-4; p. 245, fig. 15/1-6.
- (78) Ioan Mitrea, Constantin Eminovici și Vasile Momanu, *op. cit.*, în Carpica, XVIII-XIX, (1986-1987), 1987, fig. 10/1-4; fig. 11/1-4; fig. 12/1-8; fig. 13/1-9; fig. 14/1-6; fig. 15/1-7.
- (79) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, VI-VIII, (1974-1976), 1981, fig. 5/1; 6/2, 6; 7/1; 12/1; 13/1, 5; idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XVIII, 1992, fig. 10/2, 3; 11/7; 12/1-5, 11; 13/1; idem, *op. cit.*, în Memoria Antiquitatis, XIX, 1994, fig. 16/1-3, 12, 14; 17/6, 11; 19/1-4; 20/2, 3; 25/1, 5, 6.
- (80) Victor Teodorescu, *op. cit.*, p. 489; 491-496.
- (81) Suzana Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, fig. 59/1-17; fig. 64/1-4; fig. 65/1-4; fig. 70/1-6.
- (82) Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Editura Junimea, Iași, 1978, p. 39-44; Ioan Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI-LX e.n.*, în Carpica, XII, 1980, p. 114-121.
- (83) Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 28-29; Ioan Mitrea, *op. cit.*, p. 78-79.

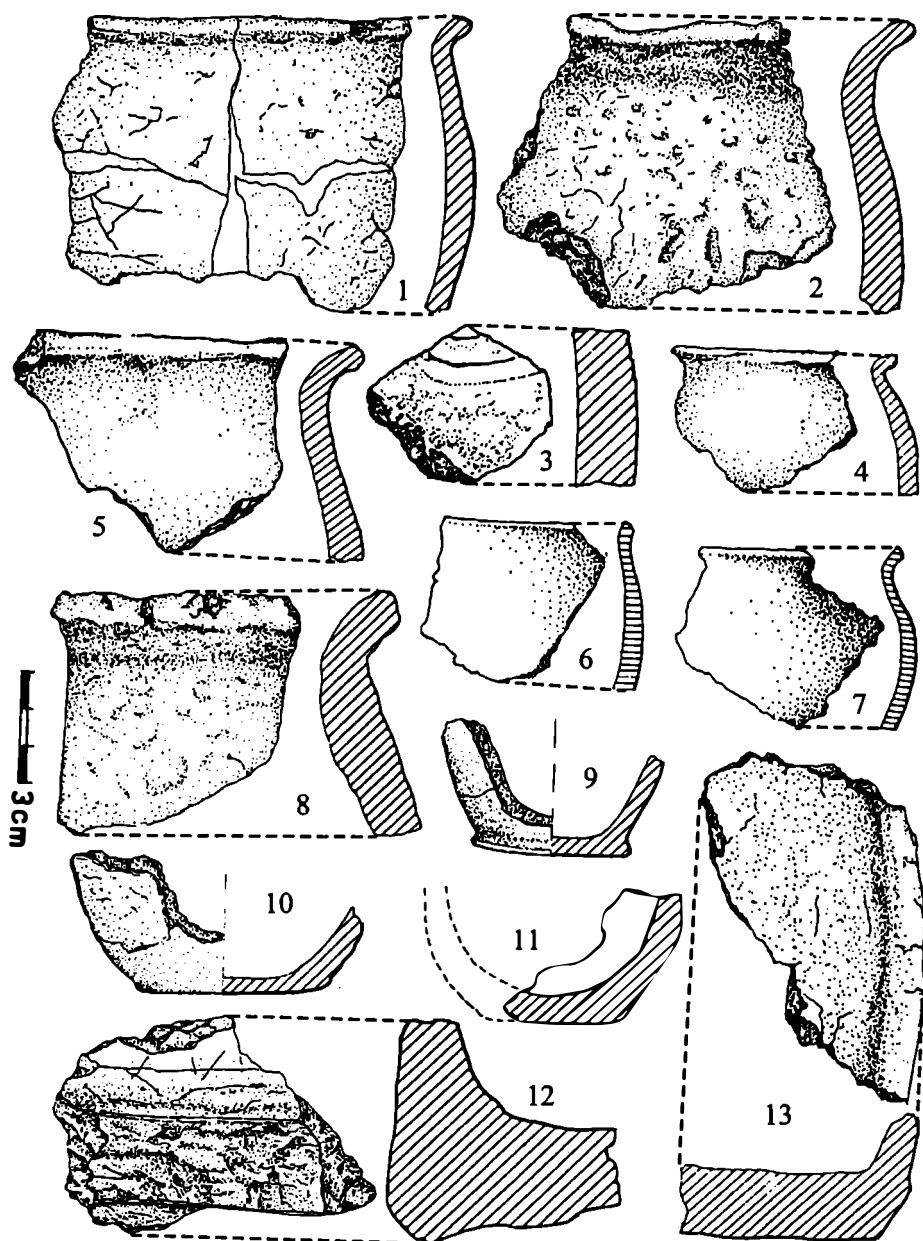

Fig. 31. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna (1-2, 4-13) și la roată (3) din secolele VI-VII. 1 din Lg; 2-13 din L9.

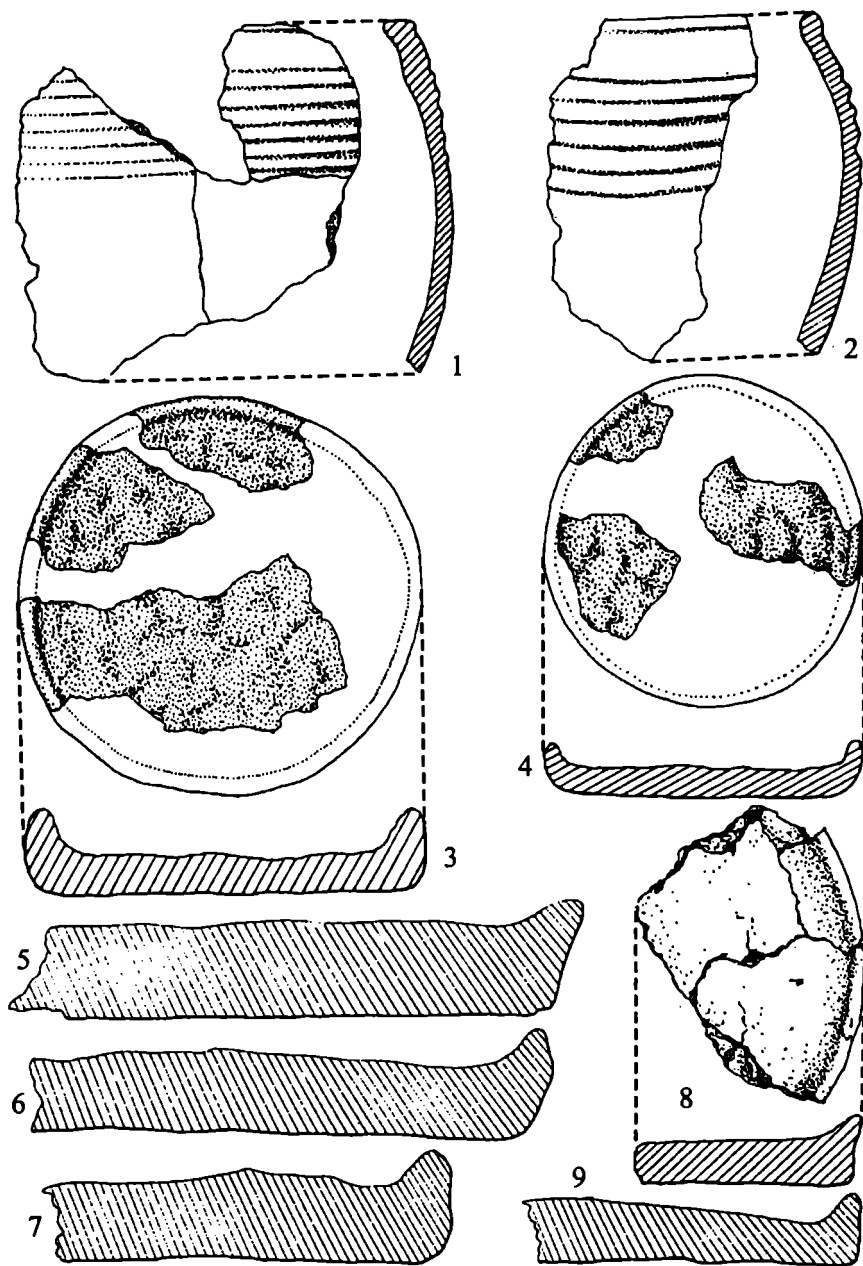

Fig. 32. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna (3-9) și la roată (1-2) din secolele VI-VII din Lg.

Borcanele lucrate la roată, dintr-o pastă mai bună, nisipoasă, arsă la cărămiziu, deseori decorate cu striuri drepte dese sau linii vălurite de tipul celor descoperite la Borșeni se întâlnesc și în alte așezări din secolele V-VII, precum cele de la Botoșana⁸⁶ și Davideni⁸⁷. Și vasele de provizii, de tradiție Sântana de Mureș, din care s-au găsit câteva fragmente la Borșeni, sunt cunoscute mai ales din descoperirile de la Davideni⁸⁸. Prezența acestui tip de vas asigură datarea începuturilor așezării de la Borșeni încă în ultimele decenii ale secolului al V-lea d.H.

Pe baza atributelor intrinseci ale materialelor descoperite la Borșeni în complexele de locuire L₁, L₂, L₇, L₈ și L₉ și a analogiilor amintite încadrăm așezarea din care fac parte aceste locuințe în secolele VI-VII. Este foarte probabil ca începuturile acestei așezări să fi avut loc chiar în ultimele decenii ale secolului al V-lea d.H. Cât privește finalul acestei așezări, considerăm că nu există nici o întrerupere între așezarea din secolele VI-VII și așezarea care urmează, din secolele VIII-IX.

4. AȘEZAREA DIN SECOLELE VIII-IX

În suprafața cercetată la Borșeni, punctul "Bulgărie", în anii 1994-1996, au fost surprinse și dezvelite și două locuințe, care pe baza caracteristicilor inventarului descoperit în cuprinsul lor au fost atribuite unui nivel de locuire din secolele VIII-IX.

Este vorba de locuințele L₄ și L₆, situate la câțiva metri una de alta, formând "un cuib", aparținând probabil unor familii înrudite (fig. 2).

Locuința L₄ (fig. 28/1) a fost surprinsă în timpul săpăturilor din 1994, în secțiunea II, între metrii 52-55,75, unde de la -0,40 -0,45 m a apărut pământ de umplutură și câteva fragmente ceramice. În campania din 1994 s-a săpat până la fundul locuinței, doar pe lățimea secțiunii, descoperindu-se mai multe fragmente ceramice, care arătau că ne aflăm în fața unui complex ce poate fi datat mai târziu, respectiv în secolele VIII-IX. Încă din acea fază a cercetării s-a constatat că ne aflăm în fața unui bordei cu podeaua mult adâncită față de nivelul de construcție. Abia în campania din 1996 a fost posibilă dezvelirea întregii locuințe⁸⁹.

(84) Dan Gh. Teodor, *Civilizația romană...*, p. 54.

(85) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, fig. 6/4; 9/5, 7; 10/1, 10; 12/10, 12; 13/11-13.

(86) Dan Gh. Teodor, *Civilizația romană...*, p. 52; 111, fig. 32/1, 3; 113, fig. 34/1-8; 115, fig. 36/1, 2.

(87) Ioan Mitrea, *op. cit.*, în *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, fig. 6/1, 2; fig. 7/1, 3; fig. 8/1-5; fig. 11/1-3, 5, 6; fig. 12/6; idem, *op. cit.*, în *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, p. 310, fig. 16/6, 7; p. 312, fig. 17/1, 3-5, 7; p. 314; fig. 18/1; p. 318, fig. 20/1; p. 320, fig. 21/1, 4.

(88) Idem, *op. cit.*, în *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, fig. 13/2, 5; idem, *op. cit.*, în *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, p. 308, fig. 15/13; 310, fig. 16/11; 314, fig. 18/5, 7.

(89) Dacă în 1994, timpul nefavorabil dar și insuficiența fondurilor nu au permis dezvelirea integrală a complexului de locuire, în campania arheologică din 1995 acest lucru nu a fost posibil din cauză că terenul era cultivat cu porumb, care s-a recoltat foarte târziu, după încheierea campaniei de cercetare. Abia în 1996, terenul fiind cultivat cu grâu, cu

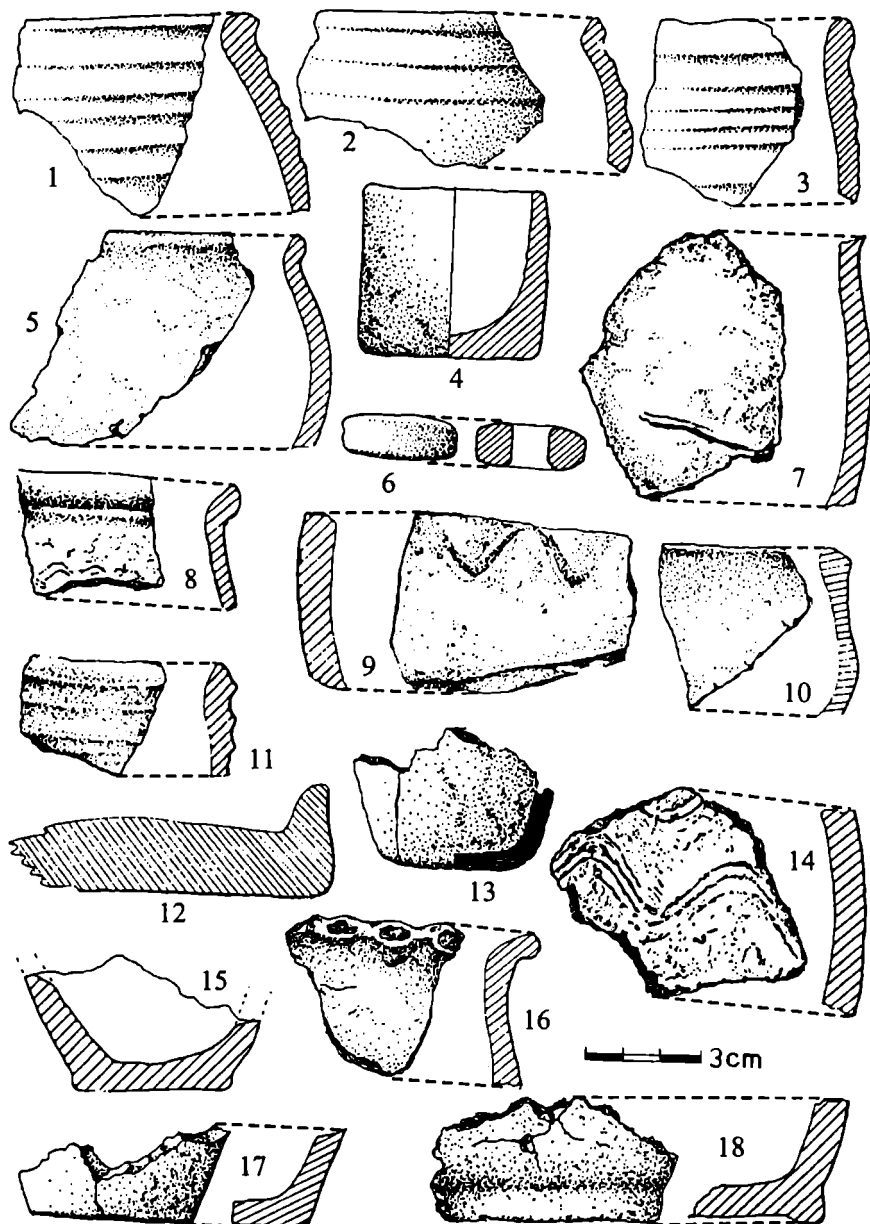

Fig. 33. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna (4, 5, 7, 10, 12-18), la roată (1-3, 8, 9, 11) și fusioliță (6), din secolele VI-VII (1-13) și VIII-IX (14-18). 1-13 din Lg; 15, 18 din L4 și 14, 16, 17 din L6.

Locuința L4 este de tipul bordeielor, având podeaua mult adâncită, la - 1,50 m față de nivelul actual al terenului, și respectiv la cca. 1 m față de nivelul de construcție. Groapa bordeiului are dimensiunile, la nivelul de construcție, de cca. 3,30x3,85 m. Nici la acest bordei nu s-au găsit gropi care să indice prezența furcilor de susținere a pereților și acoperișului. În schimb, în umplutura gropii bordeiului, până la podea s-au găsit numeroase resturi de bârne carbonizate, provenite, fără îndoială, de la stâlpii și bârnele pereților și de la acoperiș. Multe resturi de bârne carbonizate indicau o lățime de până la 0,35 m și o grosime de 0,10-0,20 m. Peste aceste bârne era depusă o mare cantitate de cenușă, pe întreaga suprafață a locuinței. Este aproape cert că această locuință a fost distrusă printr-un incendiu, dovadă nu numai resturile de bârne carbonizate, cenușa, dar și numeroasele fragmente ceramice, descoperite în umplutura gropii bordeiului.

Pereții locuinței, din bârne și pari mai subțiri, respectiv nuiele, se sprijineau probabil pe tâlpici din lemn, fixați pe podeaua locuinței, cum par a indica unele resturi de lemn carbonizate, dispuse în lungul pereților gropii bordeiului. Acoperișul locuinței a fost construit în două ape, iar intrarea s-a aflat pe latura de sud. Înspre colțul de NE al gropii bordeiului a fost un cuptor din bolovani de râu și piatră spartă. Era un cuptor de mari dimensiuni, cu pereții groși. Pietrele din interior erau arse puternic.

Vatra din interiorul cuptorului, de formă ovală, era albiată în podea și arsă puternic pe o grosime de 5-7 cm. Dacă în exterior cuptorul avea o formă aproximativ paralelipipedică, pereții în interior erau arcuiți. Între pietrele prăbușite din cuptor s-au găsit mai multe fragmente ceramice, din care unele ornamentate cu linii vârlurite.

În umplutura gropii bordeiului s-a găsit o mare cantitate de ceramică, între care și un vas-borcan întreg (fig. 34/1). Borcanele din care provin fragmentele din L4 erau de dimensiuni mijlocii și mari, având corpul oval, gura mai largă decât fundul și buzele mai mult sau mai puțin răsfrânte. În L4 s-au găsit numai vase-borcan, lipsind tipsiile. Unele borcane au fost ornamentate pe buză cu alveole (fig. 34/2-5; 35/7) sau creștături (fig. 35/8). Deseori pe corpul borcanelor s-a realizat un ornament constând în striuri drepte (fig. 35/4) sau striuri vârlurite și drepte (fig. 35/1). Spre fundul unui vas borcan s-a realizat un ornament format din puncte incizate dispuse în linie, la o distanță aproximativ egală (fig. 34/7). Pe un fragment din fundul unui vas se observă urmele imprimate ale unei țesături (sau împletituri) (fig. 34/6). Pe un alt fragment din corpul unui borcan se observă două linii vârlurite neglijent (fig. 35/3).

Locuința L6 (fig. 28/2) cercetată în 1995, a fost surprinsă în secțiunea III, unde între metrii 61,50-63,50, de la -0,35 m, mai ales spre peretele de vest au apărut bolovani cu pete de arsură, pământ amestecat cu cărbuni și câteva fragmente ceramice. Prin săparea unei case pe laturile de est și vest ale secțiunii a fost surprinsă o locuință de suprafață de dimensiuni mici, având laturile de cca. 3,00 x 3,50 m. Conturul suprafeței locuinței a fost stabilit cu aproximație, urmărindu-se resturile de cărbuni, pigmenți, bucăți mici de chirpic ars la roșu-cărmiziu și bolovani. Spre latura de vest a avut o vatră simplă din pământ și bolovani. Fundul vetrei era ușor albiat în podea.

acceptul proprietarului, a fost posibilă continuarea investigațiilor și descoperirea întregului complex.

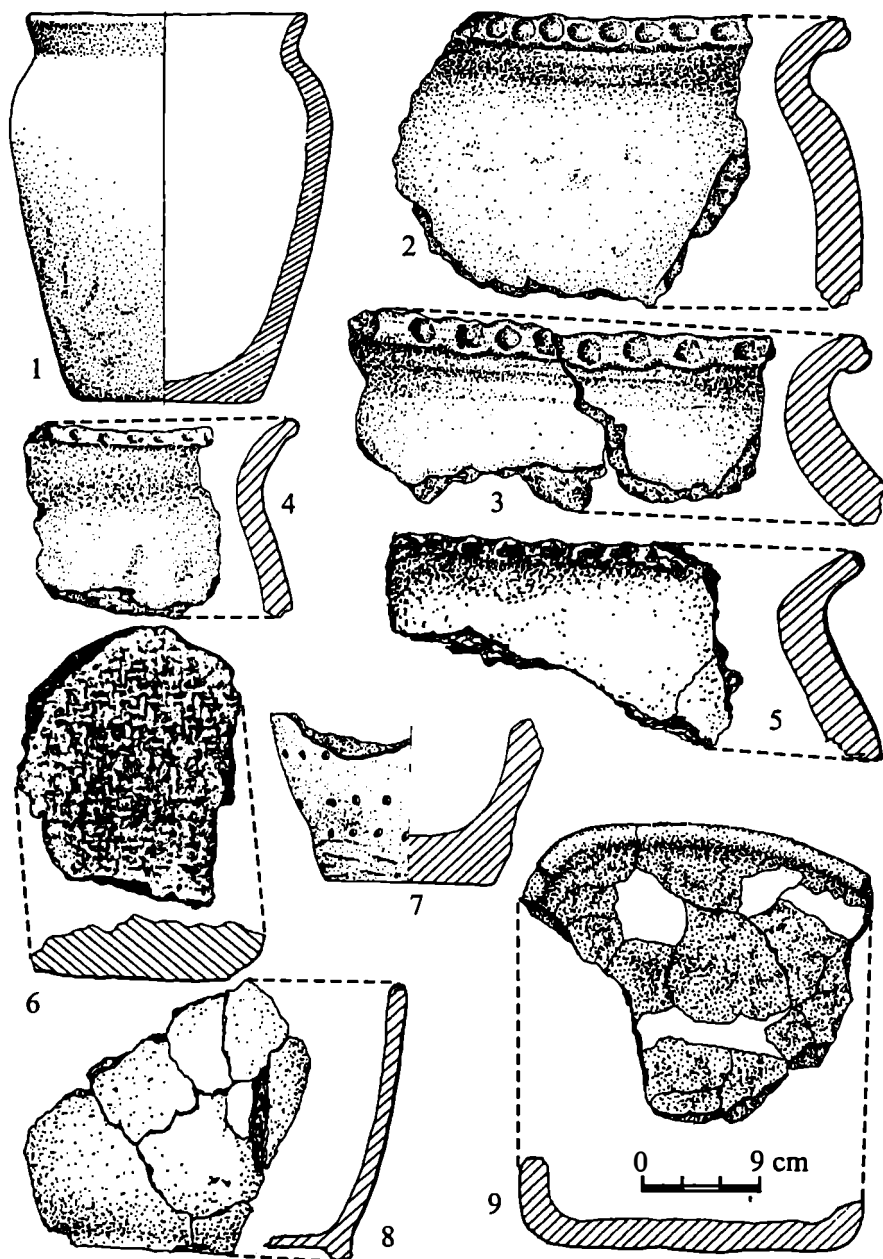

Fig. 34. Borșeni. Ceramică lucrată cu mâna din secolele VIII-IX.
1-8 din L4 și 9 din SII.

Inventarul aflat în suprafața locuinței L6 este sărăcăcios. În zona bolovanilor răvășiți de la vatră, chiar sub bolovani, s-au găsit câteva fragmente ceramice care provin din vase borcan lucrate cu mâna, de diferite mărimi. S-au găsit și câteva funduri de borcane (fig. 33/17; 35/9), dar mai ales fragmente din corpul acestor vase. Unele borcane au avut pe buză un ornament din alveole (fig. 33/16), dar frecvent aceste vase au fost ornamentate cu benzi din linii vălurite (fig. 33/14; 35/12, 13).

Locuințele L4 și L6, cu inventarul aferent, își găsesc analogii într-o serie de așezări din secolele VIII-IX.

Astfel, locuințe de tipul celor de la Borșeni (L4 și L6) sunt cunoscute încă din descoperirile de la Hlincea⁹⁰ și Spinoasa⁹¹. Ulterior, asemenea locuințe au fost descoperite la Băiceni⁹², Lozna-Străteni⁹³, Izvoare-Bahna (nivelul II)⁹⁴, Borniș⁹⁵ și alte locuri.

Ceramică de tipul celei din L4 și L6 de la Borșeni, respectiv borcane ornamentate în alveole pe buză, dar mai ales cu striuri drepte și vălurite, se găsește atât în așezările menționate mai sus, cât și în alte așezări din secolele VIII-IX⁹⁶. În stadiul actual al cercetărilor, încadrăm larg așezarea de la Borșeni, pusă în evidență prin locuințele L4 și L6, în secolele VIII-IX.

Din cele prezentate rezultă că la Borșeni, prin cercetările din anii 1992 și 1994-1996, au fost descoperite o serie de așezări din secolele II-III, VI-VII și VIII-IX, precum și o necropolă din secolul al IV-lea d.H. Firește este de așteptat și descoperirea unei așezări din secolele IV-V, pentru a completa veriga lipsă din această suită de complexe care acoperă aproape un mileniu de istorie, de la geto-daci la români.

În final s-ar impune unele considerații privind evoluția comunităților care au viețuit la Borșeni, pe valea pârâului Valea Albă, în diverse etape ale mileniului în care a avut loc etnogeneza românilor. Cum însă cercetările sunt abia într-o fază incipientă, ne rezumăm doar la formularea câtorva considerații generale. În primul rând, cercetările efectuate au dovedit prezența, în zona de sud a actualului sat Borșeni, comuna Războieni, a unor comunități autohtone, sedentare care, atât în secolele II-III, cât și

(90) M. Petrescu-Dâmbovița și colaboratorii, *Șantierul Hlincea-Iași*, în SCIV, IV, 1953, 1-2, p. 312 și urm.; idem, în SCIV, IV, 1954, 1-2, p. 233 și urm.; idem, în SCIV, VI, 1955, 3-4, p. 678 și urm.

(91) A. Nițu și D. Teodor, *Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa*, în Materiale, V, 1959, p. 485 și urm.

(92) I. Ioniță și V. Spinei, *Așezarea prefeudală târzie de la Băiceni-Siliște*, în Arheologia Moldovei, VII, 1972, p. 307-232.

(93) Dan Gh. Teodor și Ioan Mitrea, *Așezarea prefeudală de la Lozna-Dorohoi*, în Arheologia Moldovei, IV, 1996, p. 282-287.

(94) Ioan Mitrea, *Așezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna*, în Carpica, VI, 1973-1974, p. 61, 65-68; *Ibidem*, în Carpica, X, 1978, p. 211-215; 219-228, *Ibidem*, în Materiale XIV, Tulcea, 1980, p. 443; *Ibidem*, în Materiale XV, București, 1983, p. 430.

(95) Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p. 80-85; Ioan Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei...*, p. 82-87.

(96) Ioan Mitrea, *Realități arheologice și etno-culturale în spațiul carpato-nistean în secolele VI-VII*, în Carpica, XIII/2, 1992, p. 216-218.

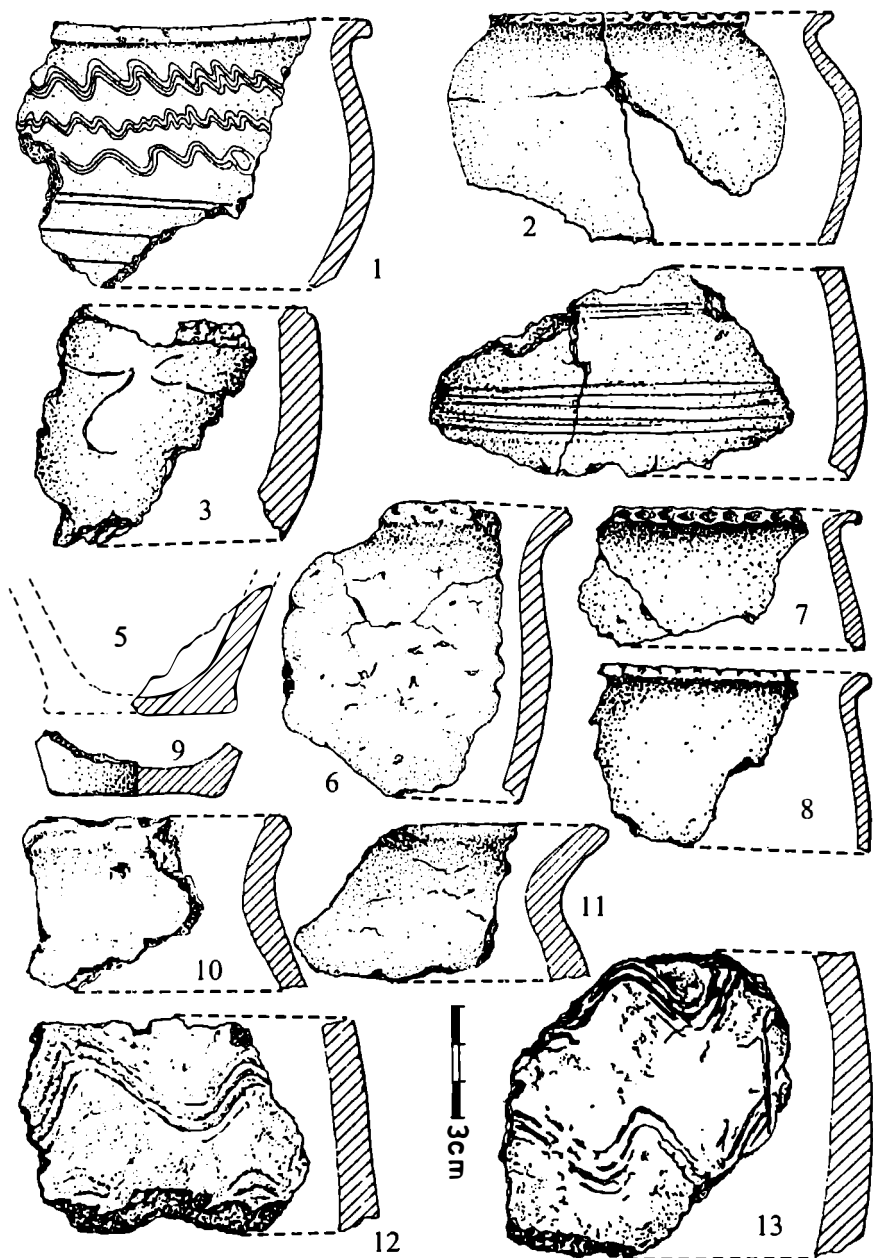

Fig. 35. Borșeni. Ceramică lucrată cu mână din secolele VIII-IX.
1, 3-8 din L4; 9-13 din L6; 2 din SIII.

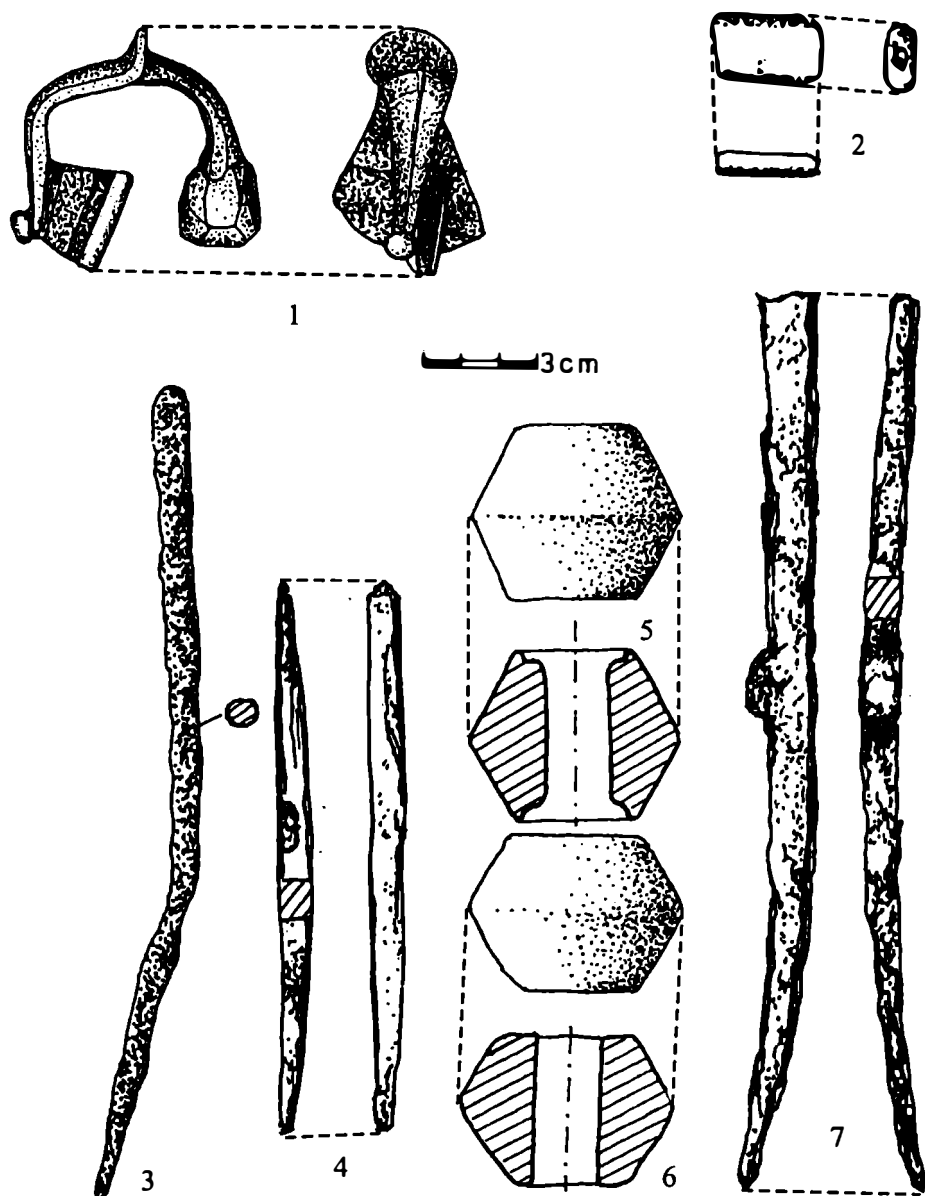

Fig. 36. Borșeni. Obiecte din secolele II-III (1-2, 4) și secolele VI-VII (3, 5-7).
1 din SII; 2 din caseta L₂; 3 din L₈; 4 din SII; 5 din L₁; 6 din L₂ și 7 din S₁.

În diverse etape ale epocii secolelor VI-IX, se ocupau cu agricultura, creșterea vitelor și practicarea unor meșteșuguri, de la tors și țesut la confecționarea ceramicii și prelucrarea metalelor. Prezența tipsiilor, a “vetrelor portative”, a cuptoarelor din lut pentru copt pâine, resturile de pleavă din lipitura caselor, oasele de animale domestice, precum și descoperirea unor fusaiole, gravoare din fier, creuzete etc., ilustrează și confirmă cele afirmate mai înainte. După cum s-a mai menționat, în cadrul culturii din secolele VI-VII, respectiv din a doua jumătate a secolului al VI-lea, apar și elemente, în cazul de față o anumită categorie ceramică, de factură slavă. Aceste realități arheologice sunt rezultatul pătrunderii unor grupuri de slavi, desprinse din masa mare ce migra spre Dunărea de Jos. Materialele de factură slavă de la Borșeni, puțin numeroase, arată că e vorba de o simplă coloratură și nu de schimbări structurale în cultura comunităților autohtone.

Ca și în alte așezări din zona apropiată, precum Davideni și Borniș, se pare că și la Borșeni elementele slave au pătruns și respectiv s-au integrat în sânul comunității locale doar în ultimele decenii ale secolului al VI-lea. Această constatare vine să confirme aprecierea că pătrunderea și sedentarizarea elementelor slave în vestul Moldovei s-a făcut în etape, în ultimele decenii ale secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea.

Realitățile arheologice din secolele VI-VII de la Borșeni se integrează în cultura Costișa-Botoșana-Hansca, specifică spațiului carpato-nistrean. Între așezarea din secolele VI-VII și așezarea din secolele VIII-IX de la Borșeni nu există nici o întrerupere. Pe de altă parte, rezultatele cercetărilor de la Borșeni confirmă constatarea mai veche că elementele de cultură slavă din secolele VI-VII din spațiul est-dacic nu s-au dezvoltat într-o cultură proprie în cursul secolelor VIII-IX, cum s-a afirmat deseori⁹⁷.

În nivelul din secolele VIII-IX de la Borșeni, ca și în alte așezări din Moldova, elementele de factură slavă nu mai pot fi diferențiate. Această constatare arheologică vine să confirme intuiția lui V. Pârvan care afirma că slavii rămași în unele regiuni ale Daciei s-au asimilat treptat atât în daco-romanitate, cât și în românitatea nord-danubiană⁹⁸. Pe baza analizei rezultatelor cercetărilor de la Borșeni, coroborate cu rezultatele din alte așezări contemporane, se poate afirma că în secolele VIII-IX comunitatea de aici era o comunitate sătească românească. Cel dintâi argument al acestei categorice afirmații este acela că realitățile arheologice din secolele VIII-IX de la Borșeni se integrează organic în cultura veche românească, respectiv cultura poporului român deplin format.

Fără îndoială, continuarea cercetărilor arheologice în obiectivele investigate doar parțial la Borșeni până acum se impune, având convingerea că în această microregiune se profilează unul din cele mai interesante și importante ansambluri arheologice din mileniul I, respectiv din mileniul etnogenezei românilor.

(97) G.B. Fedorov, L.L. Polevoi, *Archeologia României*, Moscova, 1973, p. 297.

(98) V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, ediția a II-a, București, 1974, p. 37-42. Vezi și Ioan Mitrea, *Etnogeneza românilor în opera lui Vasile Pârvan*, în Suceava, X, 1983, p. 847-851.

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE BORȘENI-NEAMȚ

Résumé

Par les recherches archéologiques de Borșeni, com. de Războieni, dép. de Neamț, de 1992 et de 1994-1996 on a découvert des habitats datés des IIe-IIIe s., des VIe-VIIe s. et des VIIIe-IXe s. et une nécropole du IVe s. ap. J.C.

L'habitat des I^e-IIIe s.

À la suite des recherches de 1994-1996 on a découvert deux habitations (L₃ et L₅; L=habitation) et une fosse pour provisions (G₁; G=fosse), transformée ultérieurement dans une fosse ménagère, qui appartiennent à un habitat des IIe-IIIe s. (fig. 2). Dans ces deux habitations, une habitation enterrée (L₃) et une maison (L₅), dans la fosse ménagère ou dans la couche archéologique on a trouvé une grande quantité de céramique modelée ou tournée. À côté de la céramique locale, modelée ou tournée, on a mis au jour des fragments d'amphores d'importation (fig. 4/3, 6, 9; 6/3, 6; 7/2, 5, 7, 9, 12, 14). On a découvert aussi une fibule en bronze (fig. 36/1). Tout le matériel trouvé à Borșeni, surtout celui en provenance de L₃, L₅ et G₁ comporte des parallèles dans de nombreux habitats et nécropoles des IIe-IIIe s., comme par exemple les sites de Poiana-Dulcești, Piatra-Neamț-Lutărie, Văleni, Dămieniști etc.

À base des caractéristiques du matériel, découvert, l'habitat des Daces libres de Borșeni peut être daté en général aux IIe-IIIe s., plus précisément dans la phase ancienne de la culture des Carpes, c'est-à-dire au II-a s. et au début du IIIe s.

La nécropole du IVe s.

À Borșeni on a fait des fouilles de sauvetage dans une nécropole de type Sântana de Mureș. On a découvert 16 tombes dont 2 à inhumation (M_I et M_{II}; M=tombe) et 14 à incinération (M_{III}-M_{XVI}). Sur 14 tombes à incinération, 6 appartiennent à la catégorie des tombes à incinération en urne (M_{III}, M_{IV}, M_{VII}, M_{IX}, M_{XI}, M_{XVI}) et 8 à la catégorie des tombes en fosse sans urne (M_V, M_{VI}, M_{VIII}, M_X, M_{XII}, M_{XIII}, M_{XIV} et M_{XV}).

Dans les tombes à inhumation, de même que dans celles à incinération on a trouvé de nombreux vases entiers et fragmentaires. Ce qui prédomine est la céramique tournée à pâte fine ou grumeleuse. Le matériel mis au jour dans la nécropole de Borșeni comporte des parallèles dans les nécropoles de Bârlad-Valea Seacă, Barcea, Spanțov, Independența, Izvorul etc. À base de l'analyse du matériel découvert, surtout de la céramique tournée et compte tenu des parallèles d'autres nécropoles on peut dater la nécropole de Borșeni aux premières décennies du IVe s.

L'habitat des VIe-VIIe s.

À Borșeni on a découvert 5 habitations (L₁, L₂, L₇, L₈ et L₉) qui appartiennent à un habitat des VIe-VIIe s. Toutes les cinq habitations (fig. 2; 25/2; 26/1; 26/2; 27) sont plus ou moins enterrées par rapport au niveau de construction. Il s'agit des maisons

aux parois de poutres (sur lesquelles on a appliqué de l'argile) et au toit en deux pentes. Dans les habitations on a trouvé des fours en pierres et des fours en argile. Le mobilier prédominant comprend de la céramique modelée et tournée. Ce qui prédomine est la céramique modelée sans ornements. La céramique tournée, faite d'une meilleure pâte, est ornementée de stries.

Les découvertes de cet horizon archéologique de Borșeni comportent des parallèles dans les habitats de Suceava-Șipot, Botoșana, Davideni, Dodești-Costișă, Bacău, Izvoare-Bahna, Hansca etc. appartenant à la culture de Costișă-Botoșana-Hansca des VIe-VIIe s.

À base de ces parallèles, l'habitat de Borșeni est daté aux VIe-VIIe s.

L'habitat des VIIIe-IXe s.

Par les fouilles de Borșeni on a découvert aussi 2 habitations, L4 et L6, qui appartiennent à un habitat des VIIIe-IXe s. L'habitation L4 est enterrée (fig. 28/1), ayant des parois de poutres sur lesquelles on a appliqué une couche d'argile. Le toit est en deux pentes. À l'intérieur de l'habitation il y avait un four en pierres. Dans la terre de remplissage de l'habitation on a trouvé une grande quantité de céramique ornementée de stries droites et ondulées (fig. 34/2-5; 35/1, 3, 4, 7, 8).

La deuxième habitation (L6) est une maison qui a au centre un foyer simple fait de terre et de grosses pierres. De l'habitation on a récolté plusieurs fragments céramiques qui proviennent de vases décorés de stries droites et ondulées (fig. 33/14, 16, 17; 35/9, 12, 13).

Les habitations et leur mobilier comportent des parallèles dans une série d'habitats des VIIIe-IXe s., comme ceux de Hlincea, Spinoasa, Lozna-Străteni, Izvoare-Bahna, Borniș etc. À base de ces parallèles, on peut dater ces habitations (L4 et L6) aux VIIIe-IXe s.

Si l'habitat des VIe-VIIe s. de Borșeni appartient à la culture de Costișă-Botoșana-Hansca, l'habitat des VIIIe-IXe s. appartient à l'ancienne civilisation roumaine.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Situation de la localité de Borșeni sur la carte de la Roumanie (1) et la microrégion de cette localité (2).

Fig. 2. Borșeni. Plan général des fouilles des années 1994-1996.

Fig. 3. Borșeni. Plan et profils des habitations L3 et L5 des IIe-IIIe s. (L=habitation). Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique, terre de couleur gris-noir; 3, terre de remplissage; 4, terre jaune; 5, foyer; 6, pierres.

Fig. 4. Borșeni. Céramique modelée et tournée des IIe-IIIe s. 1, 2 de L5; 6 de L3; 3-5, 7, 10, 11 de G1 (G=fosse); 8 de SII (S=tranchée) et 9 de la cassette L7.

Fig. 5. Borșeni. Céramique tournée des IIe-IIIe s. 1,2 de L5; 3 de L3 et 4 de SI.

Fig. 6. Borșeni. Céramique modelée (2,5), tournée (1,3,6) et rôtissoire (4) des IIe-IIIe s. 1 de L3; 3-5 de L5; 2 de G1; 6 de la cassette L9.

- Fig. 7. Borșeni. Céramique modelée (6), tournée (1-5, 7-15, 17) et rôtissoire (16) des IIe-IIIe s. 1, 4, 9, 10, 13, 16 de L₃; 2, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17 de G_I; 3 de la cassette L₈; 15 de S_{III}; 8 de Sv.
- Fig. 8. Borșeni. Céramique tournée (1, 2, 4, 5, 10-14), modelée (3), fusaiôles (6-9) et pendentif en pierre (15) des IIe-IIIe s. 1, 2 de la cassette L₉; 3 de L₅; 4, 5, 10 de S_{III}; 6, 7, 9 de L₃; 8, 11 de S_{II}; 12, 14 de L₃; 15 de S_{II}.
- Fig. 9. Borșeni. Récupération du matériel de la nécropole (1) et vue générale du lieu où on a fait les fouilles de sauvetage.
- Fig. 10. Borșeni. Plan des fouilles de la nécropole.
- Fig. 11. Borșeni. Situation stratigraphique de S_I et S_{II} de la nécropole.
- Fig. 12. Borșeni. Poterie de M_I (1-5) (M=tombe).
- Fig. 13. Borșeni. Poterie (1-3, 6), pendentif (4) et perles (5) de M_{II}.
- Fig. 14. Borșeni. Poterie de M_{IV} (1,6), M_{III} (2,3), M_{VIII} (4) et M_{VII} (5).
- Fig. 15. Borșeni. Poterie de M_{XI} (1), M_{IV} (2,3), M_{IX} (4), M_{XV} (5) et M_{XVI} (6).
- Fig. 16. Borșeni. Objets de nécropole.
- Fig. 17. Borșeni. Broc en provenance du sondage dans l'habitat (1) et soupière de S_{II} (2).
- Fig. 18. Borșeni. Poterie de M_I (1-4).
- Fig. 19. Borșeni. Poterie (1-3) et colier de perles et pendentif (4); 1-3 de M_{II}, 4 de M_{III}.
- Fig. 20. Borșeni. Poterie de M_{II} (1,2) et M_I (3).
- Fig. 21. Borșeni. Poterie de M_{IV} (1,2), M_{VII} (3) et M_{VIII} (4).
- Fig. 22. Borșeni. Poterie de M_{IX} (1), M_{XI} (2), M_{XV} (3) et M_{XVI} (4).
- Fig. 23. Borșeni. Objets de nécropole.
- Fig. 24. Borșeni. Soupière de S_{II} (1) et broc en provenance du sondage de l'habitat.
- Fig. 25. Borșeni. Plan et profil des habitations L₁ et L₂ des VIe-VIIe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique de couleur gris-noir; 3, terre de remplissage; 4, terre jaune; 5, foyer; 6, pierres.
- Fig. 26. Borșeni. Plan et profil des habitations L₇ et L₈ des VIe-VIIe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique de couleur gris-noir; 3, terre de remplissage; 4, terre jaune; 5, foyer; 6, pierres.
- Fig. 27. Borșeni. Plan et profil de l'habitation L₉ des VIe-VIIe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique de couleur gris-noir; 3, terre jaune; 4, terre de remplissage; 5, foyer; 6, pierres.
- Fig. 28. Borșeni. Plan et profil des habitations L₄ et L₆ des VIIIe-IXe s. Légende: 1, sol végétal de couleur gris; 2, couche archéologique à terre de couleur gris-noir; 3, terre jaune; 4, terre de remplissage; 5, foyer; 6, pierres.
- Fig. 29. Borșeni. Céramique modelée (6-8, 10, 13, 15) et tournée (1-5, 9, 24) des VIe-VIIe s. 1-8 de L₁; 9-11 de L₂ et 13-15 de L₈.
- Fig. 30. Borșeni. Céramique modelée (1-9, 11, 12, 14-18) et tournée (10, 13, 19) des VIe-VIIe s.; 1, 3-6, 8, 9, 11, 12, 15, 17, 19 de L₇; 2, 7, 10, 13, 14, 16, 18 de L₈.
- Fig. 31. Borșeni. Céramique modelée (1, 2, 4-13) et tournée (3) des VIe-VIIe s.; 1 de L₈; 2-13 de L₉.

Fig. 32. Borșeni. Céramique modelée et tournée (1-2) des VIe-VIIe de L₈.

Fig. 33. Borșeni. Céramique modelée (4, 5, 7, 10, 12-18), tournée (1-3, 8, 9, 11) et fusaiòle (6) des VIe-VIIe s. (1-13) et des VIIIe-IXe s. (14-18); 1-13 de L₈; 15, 18 de L₄ et 14, 16, 17 de L₆.

Fig. 34. Borșeni. Céramique modelée des VIIIe-IXe s. 1-8 de L₄ et 9 de S_{II}.

Fig. 35. Borșeni. Céramique modelée des VIIIe-IXe s. 1, 3-8 de L₄; 9-13 de L₆; 2 de S_{III}.

Fig. 36. Borșeni. Objets des IIe-IIIe s. (1, 2, 4) et des VIe-VIIe (3, 5-7); 1 de S_{II}; 2 de la cassette L₃; 3 de L₈; 4 de S_{II}; 5 de L₁; 6 de L₂ et 7 de S_I.

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE IMPORTURI BIZANTINE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS ÎN SECOLELE V-VII D.H.

de Dan Gh. Teodor

Cercetările arheologice privind legăturile existente în a doua jumătate a mileniului I d.H., între nordul Dunării de Jos și imperiul bizantin au reușit, în ultimii ani mai ales, să evidențieze prin rezultatele obținute, nu numai ponderea și diversitatea acestor relații, ci și permanența lor de-a lungul câtorva secole, subliniind în același timp considerabila lor contribuție la menținerea și consolidarea românității în această parte a sud-estului european.

După cum este bine cunoscut, prin poziția lor geografică în ansamblul zonelor aflate în vecinătatea nemijlocită a posesiunilor bizantine din Peninsula Balcanică, regiunile carpato-dunărene au reprezentat pentru Bizanț o importanță strategică și militară cu totul deosebită. Atacurile aproape continui ale numeroaselor grupuri de migratori care aveau drept consecințe dezorganizarea economică și administrativă a regiunilor afectate de la sud de Dunăre, periclitând permanent existența orașelor și satelor din imperiu, amenințând adesea direct chiar capitala – Constantinopolul – au fost printre principalele cauze pentru care Bizanțul a acordat o atenție sporită apărării *limes*-ului dunărean și a zonelor învecinate de la nord de el, cel puțin până la începutul secolului al VII-lea¹.

Preluând experiența statului roman cu privire la activitatea sa politică, militară, economică și culturală în regiunile de la nordul Dunării de Jos, imperiul bizantin a continuat-o amplificându-și eforturile de a include în sfera sa de influență populația autohtonă, romanică, de la nord de fluviu, singura pe care Bizanțul se putea sprijini în încercările sale repetate de a stăvili sau anihila pericolele provocate de invaziile numeroșilor migratori.

-
- (1) M. Sâmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea*, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 217-242; Maria Comșa, *Unele considerații privind situația de la Dunărea de Jos în secolele VI-VII*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 300-318; D.Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile I-XI e.n.*, Iași, 1981, p. 11-25.

Bogatele resurse existente în regiunile carpato-dunărene, precum mineralele, sarea, lemnul, grânelc, mierea și ceara de albine, animalele domestice și sălbatice, blănurile scumpe, chihlimbarul etc. care lipseau din zonele Peninsulei Balcanice, au întreținut interesul deosebit pe care Bizanțul l-a arătat permanent acestor teritorii. În acest context era firesc ca legăturile dintre locuitorii de la nordul Dunării de Jos și centrele economice ale imperiului să fie destul de active, de ele beneficiind în egală măsură, atât populația din spațiul carpato-dunărean, ca și aceea din posesiunile balcanice ale imperiului bizantin.

În legătură cu această intensă și diversificată activitate a Bizanțului în regiunile Dunării de Jos în general, cercetările arheologice întreprinse în ultimele decenii au reușit să scoată la iveală un număr considerabil de vestigii, pe baza cărora au putut fi clarificate multiple aspecte privitoare la amploarea, continuitatea și consecințele directe ale relațiilor care au existat între societatea locală nord-dunăreană și civilizația bizantină².

Printre numeroasele și variatele descoperiri arheologice care atestă concret multitudinea și permanența acestor legături de ordin economic și cultural, un loc aparte îl ocupă unele categorii de obiecte vestimentare, de podoabă și de cult, utilizate de populația de la nordul Dunării de Jos în perioada secolelor V-VII d.H. Asemenea vestigii, prin trăsăturile lor specifice, forme și ornamente, prin varietatea tipurilor, ca și prin circulația lor relativ limitată în timp și spațiu au fost și sunt considerate, încă, elemente importante și destul de sigure pentru încadrări cronologice și atribuire ct-no-culturale³.

Așa cum am mai amintit, asemenea obiecte prezintă o mare varietate de forme și ornamente, fiind produse în tehnici diferite, unele extrem de complicate, în regiunile carpato-dunărene predominând mai ales piesele prelucrate din bronz. Există însă și destul de multe exemplare care au fost făurite din argint și chiar din aur. Unele din obiecte au fost lucrate manual de orfevieri specializați, altele au fost produse în serie, prin turnare, în atelierele meșteșugărești din diferite părți ale imperiului.

(2) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 27-42.

(3) A. Petre, *Contribuția atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule "digitate" din veacurile VI-VII e.n.*, în SCIV, 17, 1966, 2, p. 255-276; D.Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI-XI e.n.*, în SCIV, 21, 1970, 1, p. 97-114; idem, *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în Arh. Mold., XII, 1988, p. 197-233; idem, *Piese vestimentare bizantine din secolele VI-VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în Arh. Mold., XIV, 1991, p. 117-138; idem, *Éléments et influences byzantines dans la civilisation des VIe-VIIe siècles ap. J. Chr. au nord du Bas-Danube*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, II, București, 1991, p. 59-72; idem, *Fibule "digitate" din secolele VI-VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în Arh. Mold., XV, 1992, p. 119-152; Maria Comșa, *Quelques données concernant les rapports des territoires danubiens avec Byzance au VIe-VIIe siècles*, în RESEE, IX, 1971, 3, p. 377-390; I. Mitrea, *Influente bizantine în cultura materială și spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI-LX*, în SCIVA, 30, 1979, 2, p. 145-161.

În spațiul carpato-dunărean asemenea obiecte au fost lucrate și la comandă, fiind executate de către unii meșteri bizantini itineranți, altele însă au fost imitate după originalele venite din imperiu, de către orfevierii locali⁴. Totuși, numărul obiectelor lucrate local este mai mic, tehnica lor de producere, ornamentele și finisarea fiind inferioare pieselor importate din Bizanț. Multe din aceste obiecte au constituit, în anumite perioade, o adevărată “modă”, fiind permanent solicitate de către locuitorii de la nordul Dunării de Jos. Aceasta ar putea explica numărul destul de mare al unora din aceste categorii de obiecte în zonele amintite, ca și tehnica lor de producere în serie⁵.

În ceea ce privește obiectele vestimentare, trebuie amintite în primul rând fibulele de tip “romano-bizantin” (fig. 2), lucrate manual sau produse în serie prin turnare⁶, de asemenea “fibulele digitate” (fig. 3) de diferite tipuri, prevăzute pe appendicele terminal al plăcii piciorului cu mască umană și decorate cu motive vegetale, geometrice, cruciforme etc.⁷, la care se adaugă cataramele de centură de tip “Siracusa”⁸, “Sucidava”, “Salona-Histria”, “Păpa”, cele cu placa cruciformă sau cu placa ajurată⁹ (fig. 4). asemenea piese vestimentare, cu o evoluție și o cronologie în general destul de bine precizată, având prin bogata lor ornamentație, în multe cazuri și rol de podoabe, se întâlnesc pe întreg teritoriul carpato-dunărean, cunoscându-se până în prezent aproape 200 de exemplare de o mare varietate, lucrate din bronz mai ales, dar și din argint sau argint aurit.

Este important de reținut că investigațiile arheologice întreprinse până acum au relevat că, așa cum am mai menționat, unele din obiectele vestimentare atestate în regiunile de la nordul Dunării de Jos au fost produse și local. Astfel, la Drobeta-Turnu Severin a existat în secolul al VI-lea un atelier pentru turnat în serie diferite tipuri de fibule “romano-bizantine” și un anumit tip de cataramă⁹. Ateliere pentru produs diferite alte obiecte vestimentare au existat și în alte părți din regiunile carpato-

(4) V. Teodorescu, *Centre meșteșugărești din sec. V/VI-VII e.n. în București*, în *București*, IX, 1972, p. 77-92.

(5) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 33-42.

(6) A. Bejan, *Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta-Turnu Severin*, în *Acta Musei Napocensis*, XIII, 1976, p. 257-278; I. Mitrea, *Câteva fibule romano-bizantine descoperite în Moldova*, în *SCIV*, 24, 1973, 4, p. 663-666; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XII, 1988, p. 197-233.

(7) I. Nestor, C.S. Nicolaescu-Plopșor, *Der völkervanderungszeitliche Schatz Negrescu*, în *Germania*, 22, 1938, p. 33-41; J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz 1950, p. 150-172 și planșele; I. Nestor, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 429-448; A. Petre, *Fibulele “digitate” de la Histria (partea I)*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 67-91; (partea a doua), în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 275-286; idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 255-276; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XV, 1992, 119-152.

(8) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 36, fig. 8; Idem, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XIV, 1991, p. 117-138; Al. Madgearu, *Despre cataramele de tip “Păpa” și unele probleme ale secolului al VII-lea*, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 171-182.

(9) A. Bejan, *op. cit.*, p. 257-278.

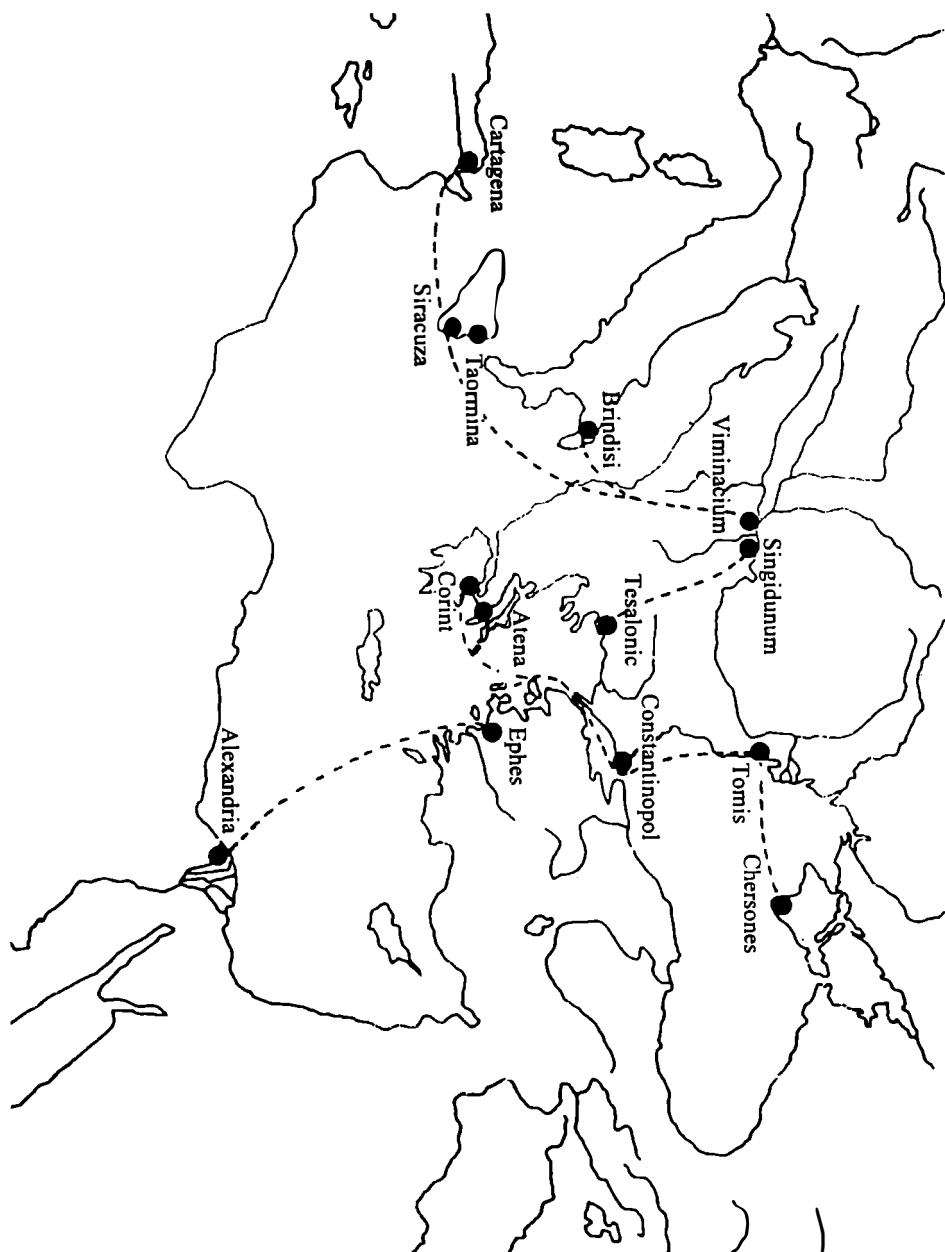

Fig. 1. Principalele căi comerciale din Bizanț în secolele V-VII.

dunărene, ca de exemplu pentru făurirea unor “fibule digitate”, după cum o dovedesc modelele amprentatoare, descoperite în Banat¹⁰ și în cartierul Tei din București¹¹, dar și pentru alte tipuri de obiecte vestimentare¹².

Alături de obiectele vestimentare, din Bizanț au fost importate și un număr destul de mare de obiecte de podoabă, dintre acestea remarcându-se îndeosebi cerceii prevăzuți cu pandantiv în formă de stea, unele tipuri de inele, brățări și pandantive, multe dintre ele ornamentate cu motive decorative specifice meseriilor artistice bizantine. Ca și în cazul pieselor vestimentare, o bună parte din obiectele de podoabă au fost lucrate în atelierele bizantine, folosindu-se, de la caz la caz, tehnici de producere diverse, unele extrem de complexe. Într-o mare măsură, asemenea obiecte au fost lucrate din bronz, billon sau argint, dar se întâlnesc și exemplare de lux, făurite din argint aurit și chiar din aur (fig. 5).

Așa cum am mai amintit, în perioada secolelor V-VII d.H. o mare răspândire au avut-o cerceii cu pandantiv în formă de stea, lucrați din argint, bronz și uneori argint aurit, fie în tehnica filigranării și granulării, fie turnați în serie, în tipare speciale¹³. Asemenea tipuri de cercei cu o largă răspândire în teritoriile imperiului dar și în unele părți ale lumii “barbare” nord-dunărene sau nord-pontice au fost produse în principal în atelierele din Peninsula Balcanică, precum și în cele din Crimeea, nordul Africii sau sudul Italiei.

Destul de răspândite la nordul Dunării de Jos sunt și alte tipuri de cercei, mai simpli, alături de care se întâlnesc și inele cu montura ornamentată, pandantive de diferite forme și dimensiuni, decorate cu motive vegetale sau geometrice, cruciforme etc., precum și brățări cu capetele îngroșate. Ca și în cazul obiectelor vestimentare, piesele de podoabă din perioada secolelor V-VII d.H. importate din Bizanț sunt specifice numai pentru această vreme, unele exemplare ajungând la nordul Dunării de Jos pe calea comerțului, ca urmare a solicitărilor numeroase determinate de “moda” bizantină, produse identice fiind atestate în toate regiunile unde influența bizantină s-a manifestat mai puternic.

Multe din obiectele de podoabă din secolele V-VII d.H. au fost produse și local în zonele carpato-dunărene, imitând originalele bizantine, de către meșterii autohtoni sau făurite de orfevieri bizantini itineranți. O atare activitate este dovedită de descoperirea unor tipare din piatră sau lut pentru turnat asemenea obiecte de podoabă, ca cele atestate pe teritoriul actual al orașului București¹⁴, Valea Budureasca-Prahova¹⁵ și din

- (10) N. Fettich, *Das kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn*, în *Archaeologia Hungarica*, I, 1926, p. 32, pl. IV/21; L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 48, fig. 3/27.
- (11) D.V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und die völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, 18, 1934, p. 207, fig. 1/4.
- (12) N. Fettich, *op. cit.*, *passim*; L. Mărghită, *op. cit.*, p. 43-61, fig. 3-6.
- (13) Maria Comșa, *op. cit.*, p. 377-390; D.Gh. Teodor, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d.H. din spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *Arh. Mold.*, XVIII, 1996 (sub tipar).
- (14) V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 73-97.
- (15) R. Florescu, I. Miclea, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă*.

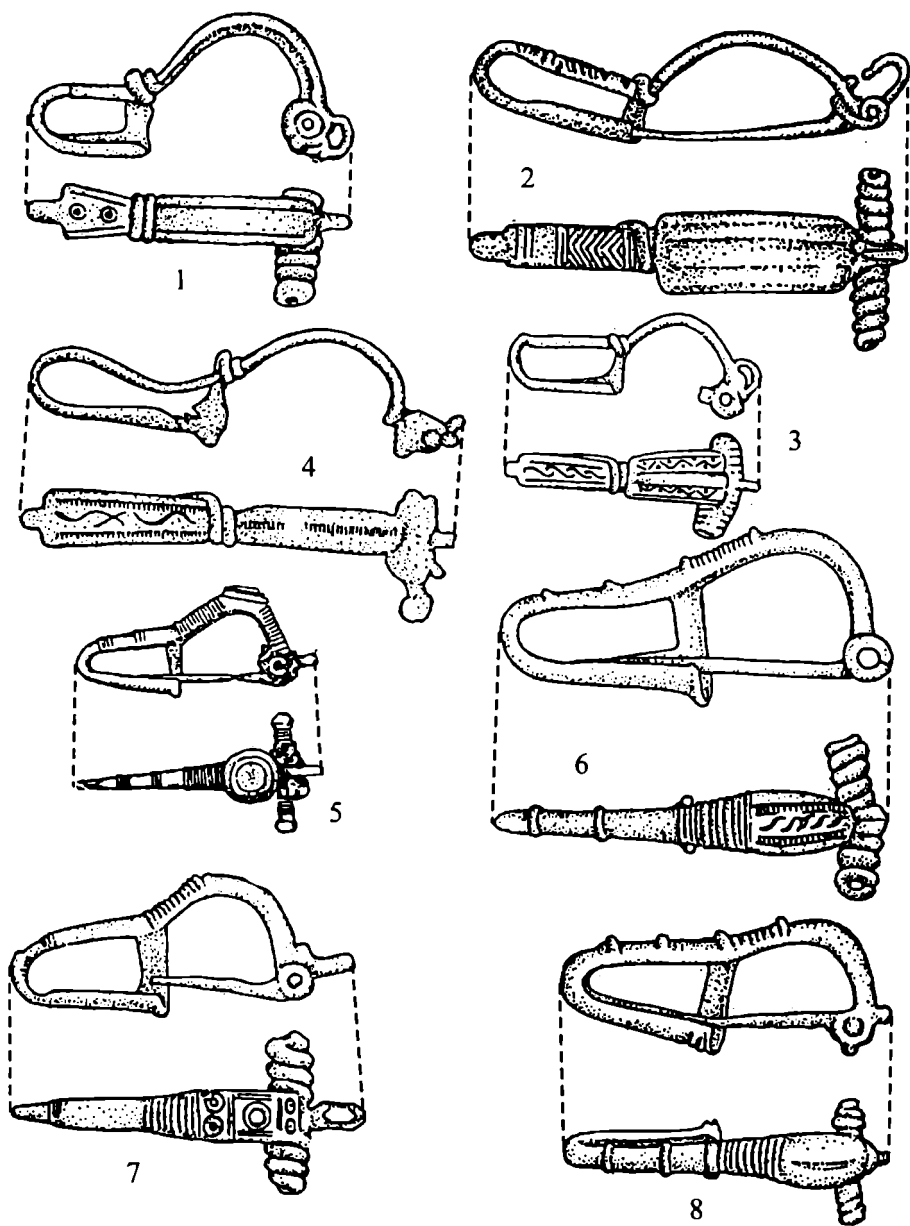

Fig. 2. Fibule romano-bizantine, cu piciorul înfășurat și turnate. 1, 3-4, Celei; 2, 6-8, Muntenia; 5, Clisura Dunării.

alte părți¹⁶ sau de matrițe din metal sau os pentru produs piese de podoabă în tehnica "presării", cum sunt cele aflate la Felnac-Arad¹⁷ sau Costești-Iași¹⁸.

O interesantă și importantă categorie de importuri din imperiu o constituie obiectele de cult, creștine. Varietatea lor este destul de mare, întâlnindu-se în proporții diferite de la o regiune la alta, piese care au fost utilizate la oficierea serviciului religios, cum sunt vasele liturgice din metal sau lut, candelabrele, opaițele din lut și metal, vasele mici pentru lichide sfințite, lingurițe euharistice, talismane, diferite obiecte cu simboluri creștine sau cu inscripții religioase, tipare pentru turnat cruciulițe-pendantiv, instrumente pentru ștampilat pâinea rituală, teracote, amfore și alte obiecte cu însemne creștine etc.¹⁹.

Dintre acestea mai importante sunt candelabrele, ca cel descoperit la Biertan²⁰ vasele pentru lichide sfințite, cum sunt cele aflate la Romula, Dierna, Biertan sau Moigrad²¹, lingurițele pentru împărțășanie, cum sunt exemplarele de la Deleni, Dierna, Botoșani sau Davideni²², la care se mai pot adăuga "tiparele" pentru presat pâinea rituală, scoase la iveală la Jabăr, Palatca sau Alcedar²³, vestigii care dovedesc existența unor preoți, conducători ai unor comunități creștine, deja organizate (fig. 6).

O mențiune specială merită și pendantivele discoidale din sticlă colorată, lucrate prin turnare, descoperite într-un mormânt de înhumare din necropola de la Mihălășeni, datând de la începutul secolului al V-lea²⁴. Unul din pendantive are imprimat

Daco-romanii, vol. 2, București, 1980, p. 212, nr. 821-822.

- (16) D.Gh. Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1978, p. 20-21, fig. 5-6; idem, *op. cit.*, Iași, 1981, p. 31-32, fig. 10/6, 9; 11; 13.
- (17) L. Mărghită, *op. cit.*, p. 43-61, fig. 3-6.
- (18) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 102, 106, fig. 3-5; idem, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 21, fig. 6.
- (19) M. Rusu, *Paleocreștinismul nord dunărean și etnogeneza românilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca*, XXVI, 1983-1984, p. 35-62 și catalogul; idem, *Paleocreștinismul din Dacia romană*, în *Ephemeris Napocensis*, 1, 1991, p. 81-112; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988; D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 75-90, figurile 1-15.
- (20) N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 136-138, pl. I-II, cu bibliografia.
- (21) *Ibidem*, p. 138-141, 199, pl. III/Ac, 1-3; XI/Dh 4; XXXII; XXXVIII/GD4.
- (22) R. Florescu, I. Mică, *Tezaurul transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 38-39, fig. 31-32; M. Gramatopol, *Dacia Antiqua*, București, 1980, p. 266-267, pl. XXVIII/7; N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 160, pl. XXXVIII/Ag.2-Ag.3; M. Rusu, *op. cit.*, în *Ephemeris Napocensis*, 1, 1991, p. 84, pl. XI/2, 4, 8; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 81, fig. 4.
- (23) Ioana Hica-Câmpeanu, *Das Gräberfeld aus dem 4 Jahrhundert u.z. von Palatca (Kreis Cluj)*, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 27, 34, 35, fig. 7/2; 9/2-3; I. Stratan, *O ștampilă paleocreștină în așezarea daco-romană din satul Jabăr*, în *Noi Tracii-Buletin european*, XIII, nr. 73, Milano, 1980, p. 10-14, fig. 1-2, pl. 1/3; D.Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 80-81, fig. 3/1.
- (24) O.L. Șovan, *Un mormânt cu medalioane romane de sticlă din necropola de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, în *Arh. Mold.*, XI, 1987, p. 227-233.

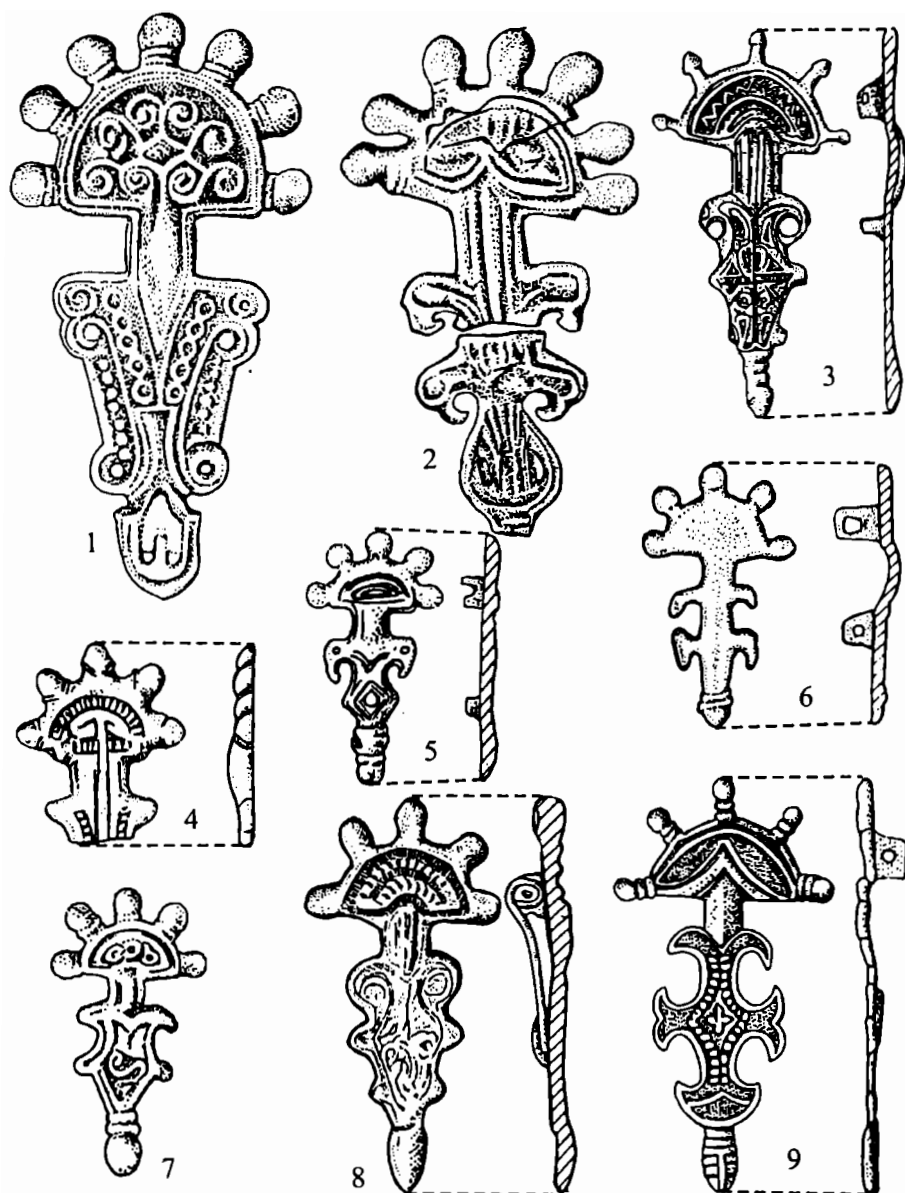

Fig. 3. Fibule "digitate" produse în Bizanț.

1, Ferigile; 2, Banat; 3, Fărcașele; 4, Felnac; 5, Săcueni; 6, Sarata Monteoru;
7, București-Tei; 8, Căscioarele; 9, Sarmizegetuza.

în relief o broască țestoasă înscrisă într-un cerc, al doilea are reprezentat un bust feminin, de asemenea înscris într-un cerc, iar al treilea are redată imaginea Proorocului Daniel, străjuit de-o parte și de alta de un leu. Descoperiri asemănătoare sunt cunoscute în teritoriile imperiului, în Dobrogea, printre vestigiile scoase la iveală la Callatis și Babadag-Topraichioi²⁵.

Aceste obiecte de cult, a căror existență aici este în mod cert legată de răspândirea pe scară largă a creștinismului în mediul autohton daco-roman și romanic, prezintă o importanță aparte, deoarece prezența lor la nordul Dunării de Jos în perioada secolelor V-VII demonstrează elocvent originea și vechimea acestui complex și unic fenomen de spiritualitate romană.

Multe din obiectele de cult creștine atestate aici au fost vehiculate la nordul Dunării de Jos prin intermediul căilor comerciale din zonele Mării Negre, centrele religioase de la Constantinopol și Tesalonic, dar și din Asia Mică fiind în perioada secolelor V-VII, deosebit de active. Astfel de obiecte sunt întâlnite mai ales în regiunile de la est și sud de Carpați, centrele creștine din Dobrogea având un mare rol în tranzitarea lor. Alte obiecte de cult au fost importate, folosindu-se probabil căile comerciale din vestul Peninsulei Balcanice, fiind produse în centrele religioase și meșteșugărești din Iliria sau din sudul Italiei și ajungând cu precădere în zonele Banatului și Transilvaniei²⁶. Totuși pentru multe dintre asemenea piese nu pot fi făcute diferențieri ale centrelor în care au fost produse.

Fără îndoială, din Bizanț, pe lângă obiectele menționate mai sus, au fost importate și altele, precum amfore pentru ulciuri și vinuri, grânc și alte produse agricole, unelte, stofe, sticlă etc. Într-un însemnat procent schimburile economice se efectuau în natură. Pentru produsele bizantine vândute, negustorii din imperiu achiziționau în schimb din regiunile de la nordul Dunării de Jos anumite soiuri de plante, animale domestice, miere și ceară de albinc, sare, blănuri de animale sălbatică, unele minerale, chihlimbar și poate și petrol²⁷. Prezența unui număr foarte mare de monede bizantine din bronz, mai rar din argint sau aur, în spațiul carpato-dunărean în perioada secolelor V-VII²⁸, demonstrează cu claritate că în tranzacțiile comerciale desfășurate aici s-a folosit frecvent și moneda imperiului, populația autohtonă din zonele respective având o îndelungată și bogată tradiție în utilizarea unui asemenea mijloc de plată.

Este interesant de reținut că, răspândirea unor obiecte vestimentare, de podoabă și de cult bizantine, de felul celor prezentate mai sus, ca și circulația monetară, în care

- (25) C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*. București. 1980. p. 103-104, 113, pl. XXVI/M. 351, 1: XXXVI/M. 236, 2: LXXVI/M. 228. 1: XC/M. 351. 1: Cristina Opaît, *Două amulete de sticlă din nordul Dobrogei*. în *Peuce*. IX. 1984. p. 337-696.
- (26) N. Vlăsa, *Interpretarea plăcuței gnostice de la Dierna*. în *Acta Musei Napocensis*. 11. 1974, p. 125-141; idem, *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*. în *Acta Musei Napocensis*. 13. 1976, p. 215-230.
- (27) D.Gh. Teodor, *op. cit.*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, II. 1991. p. 61-64.
- (28) C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*. în *SCIV*, 23, 1972. 3, p. 375-413; V. Butnaru, *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, LXXVII-LXXIX (1983-1985), 131-133, 1987, p. 199-234.

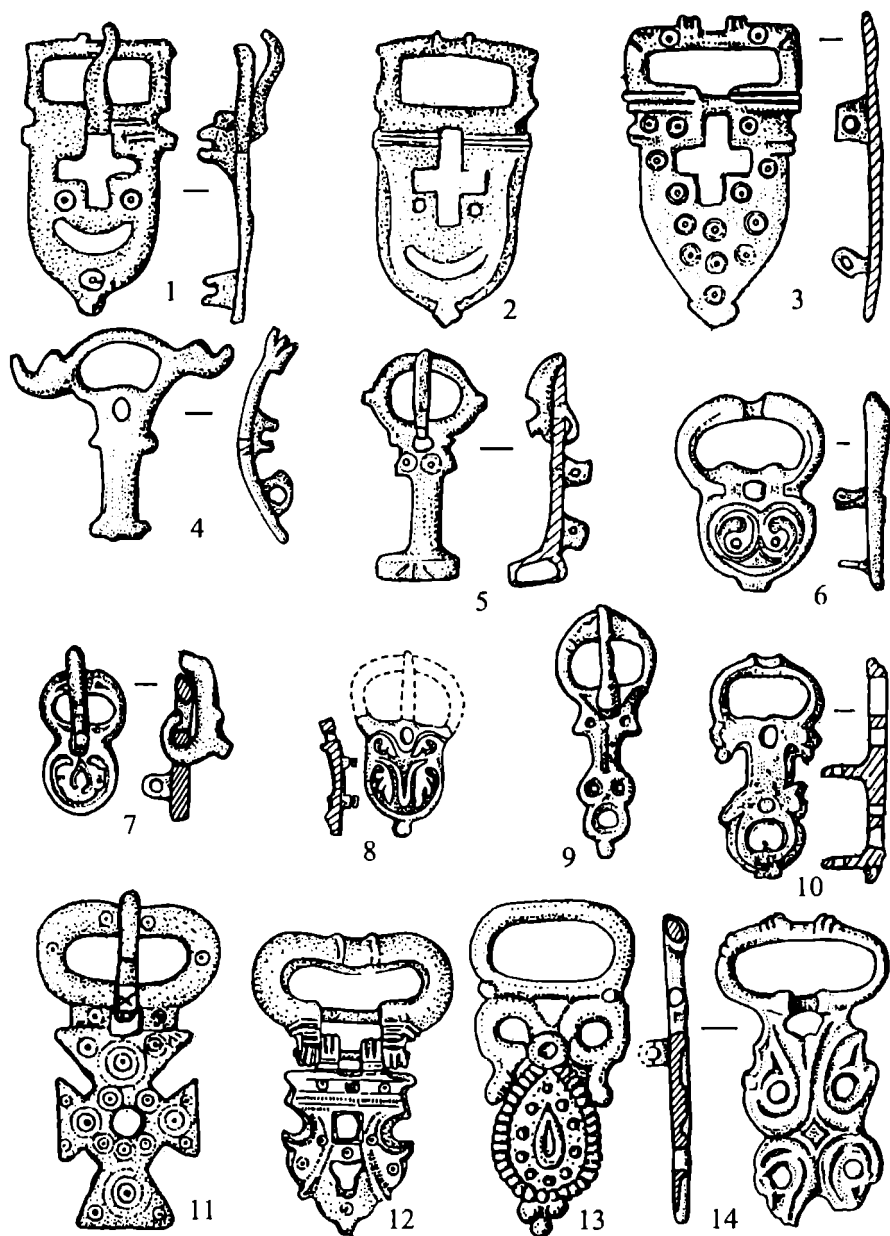

Fig. 4. Diverse tipuri de cataramе bizantine.

1, Noșlac; 2, Celei; 3, Borniș; 4, 9, Sarata Monteoru; 5-6, 10-11, Bratei; 7, Botoșana; 8, Balta Verde; 12, Săbăoani; 13, Târnava Mare; 14, Butimanu.

moneda mărunță de bronz este predominantă, sunt caracteristice numai zonelor care erau efectiv în posesiunea statului bizantin sau a aceloră din imediata sa vecinătate, intrate constant în sfera de influență politică, militară, economică, culturală și spirituală a Bizanțului.

În legătură cu aceste realități, este necesar să reținem și constatarea că, analogiile numeroaselor descoperiri de factură bizantină de la nordul Dunării de Jos cu diferite exemplare atestate în anumite zone de la sud de fluviu sau alte părți ale imperiului, ca și existența acolo a unor importante centre de producție meșteșugărească și a unor vechi drumuri comerciale, indică limpede culoarele economice și culturale prin care asemenea produse au putut ajunge în spațiul carpato-dunărean.

Urmărind răspândirea unora din tipurile de importuri menționate, reiese că, în perioada secolelor V-VII d.H. au existat două principale căi de circulație a bunurilor și influențelor bizantine, una răsăriteană, străbătând Tracia, Moesia și Sciția Minor, alături de căile de navigație prin Marea Neagră și alta apuseană, prin provinciile Epir, Prevalitana, Illiria, Pannonia, Dacia Ripensis și Dacia Mediteranea, ca și prin căile navigabile din Marea Adriatică. O bună parte din importurile bizantine de la nordul Dunării au analogii și în regiunile sudice ale Italiei și în Sicilia²⁹, zone în care bizantinii erau efectiv prezenți și prin populația greco-fonă și unde, desigur, atelierele meșteșugărești țineau pasul cu "moda" de la Constantinopol sau din alte orașe din Peninsula Balcanică sau chiar din nordul Africii. Aceste identități pot fi explicate prin aceea că, negustorii bizantini din sudul Italiei și din Sicilia, folosind porturile din Siracusa, Taormina sau Brindisi, traversau Marea Adriatică spre țărmurile ei de răsărit, tranzitând prin Risinium, Naisus, Viminacium și alte centre produsele bizantine, în lumea barbară de la nordul Dunării mijlocii și inferioare. O atare ipoteză poate fi sprijinită și pe faptul că, în general, în perioada secolelor V-VII d.H. sud-estul Peninsulei Italice și Sicilia erau mult mai strâns legate de regiunile Peninsulei Balcanice, decât de restul regiunilor italiene.

Desigur, așa cum am mai menționat, o serie de importuri au ajuns la nordul Dunării inferioare și prin intermediul căilor comerciale din răsăritul Peninsulei Balcanice, vehiculându-se pe aici, pe lângă produsele atelierelor bizantine din zonele sud-estului european și altele specifice centrelor meșteșugărești din vestul Asiei Mici și din nordul Africii (fig. 1).

Într-adevăr, trăsăturile unor obiecte vestimentare, de podoabă și de cult, datând din perioada secolelor V-VII, atestate în spațiul carpato-dunărean, arată cu claritate că ele au fost produse în atelierele din Constantinopol, Corint, Atena și Tesalonic, din Peninsula Balcanică sau din Alexandria, Damasc, Antiochia, Efes și alte orașe din

(29) P. Orsi. *Byzantina Siciliae*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 21, 1912, p. 180-211; idem, *Sicilia Byzantina*, Roma, 1942; M.C. Ross, *Catalog of the Byzantine and Early Medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, vol. I. Washington, 1962, vol. II, 1966; Syna Ucnze, *Die Schnallen mit Riemen schlaufe aus dem 6 und 7 Jahrh.*, în *Bayerische Vorgeschichts-Blätter*, 31, 1966, 1-2, p. 142-181; J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6 und 7 Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt*, în *Kölner Jahrbuch für Vorgund Frühgeschichte*, 1, 1955, p. 36-48.

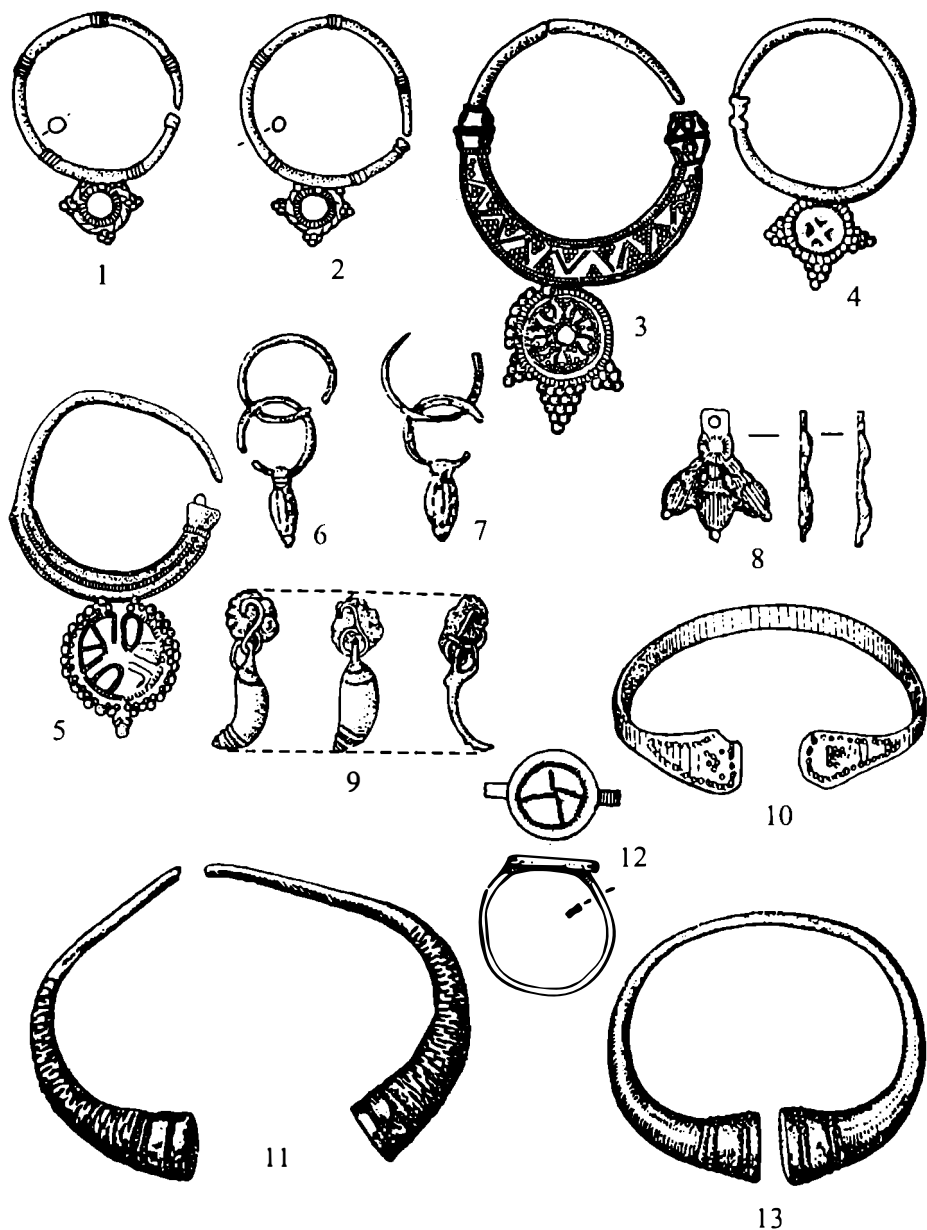

Fig. 5. Obiecte de podoabă bizantine din secolele V-VII d.H .
 1-2, 12, Bratei; 3, 5, Coșoveni; 4, Ceptura; 6-7, 11, Rupca; 8, Maglavit;
 9, Succava-Sipot; 10, Orlea; 13, Lopdea Nouă.

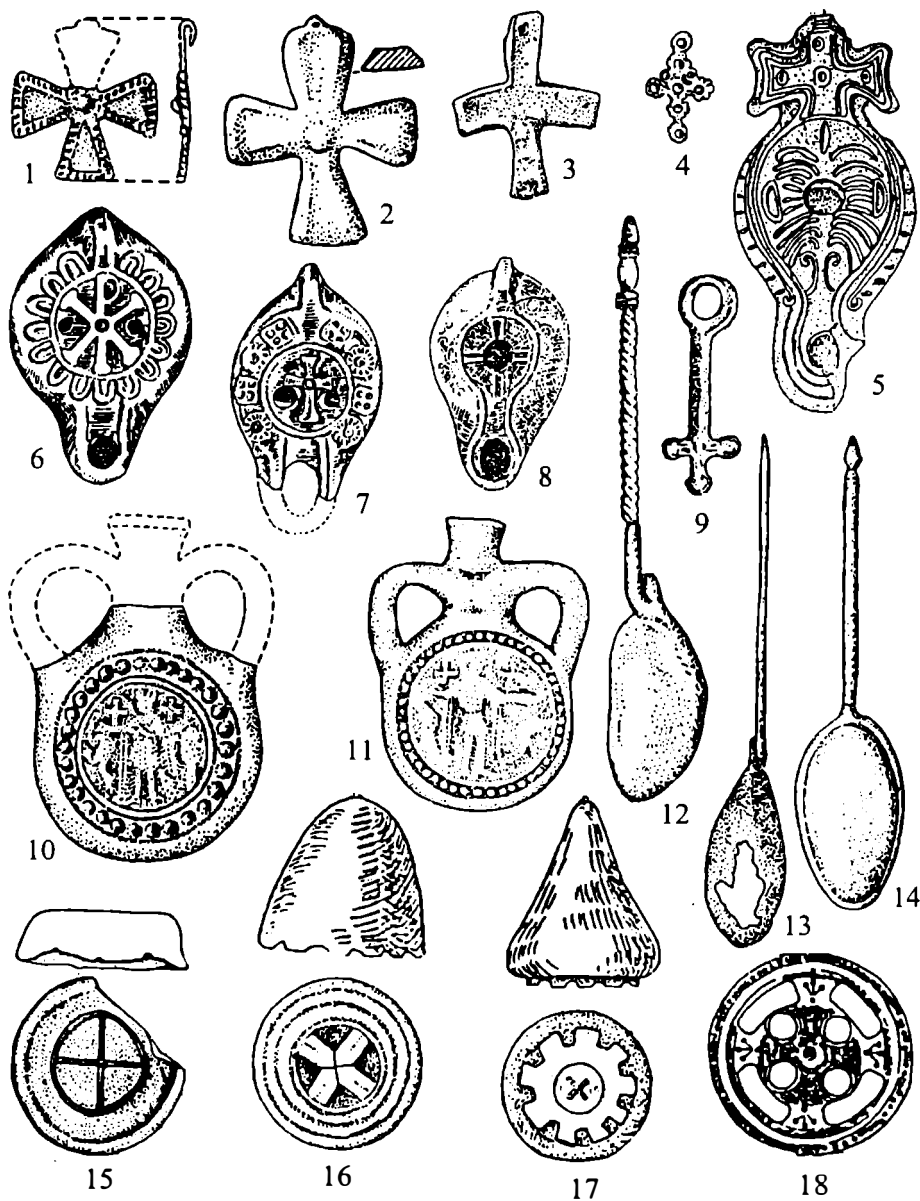

Fig. 6. Obiecte de cult, creștine, de factură bizantină.

1, Davideni; 2, Ruginoasa; 3, 10, Moigrad; 4, Reșca; 5, Celei; 6-7, Transilvania; 8, Feldioara; 9, Cândești; 11, 13, Orșova; 12, Botoșani; 14, Bucium; 15, Alcedar; 16, Palatca; 17, Jabăr; 18, Rateșul Cuzei.

nordul Africii și din Asia Mică. Prin drumurile de uscat sau pe mare, cunoscute încă din antichitate, ce mergeau de-alungul țărmului de nord al Mării Egee, apoi pe litoralul de vest al Mării Negre, asemenea produse au fost vehiculate și în regiunile de la nordul Dunării de Jos, unde se întâlnesc cu cele ajunse aici prin căile care străbăteau vestul Peninsulei Balcanice. De asemenea, în spațiul carpato-dunărean au fost atestate și diferite piese produse în atelierele goto-bizantine din Crimeea, de la Chersones, Phanagofia și altele, dintre acestea remarcându-se mai ales anumite tipuri de "fibule digitate", aplici și altele³⁰.

Culoarele economice și culturale, care pot fi stabilite pe baza caracteristicilor anumitor tipuri de obiecte vestimentare, de podoabă și de cult creștin, ca și a altor produse (amfore, ceramică, unelte etc.) și a difuziunii lor în timp și spațiu arată limpede totodată și căile principale prin care, paralel cu aceste importuri s-au transmis și numeroase influențe de ordin cultural, spiritual, sesizabile în conținutul civilizației autohtone de la nordul Dunării de Jos. În felul acesta, multiplele și îndelungatele legături ale populației locale din regiunile carpato-dunărene cu lumea bizantină, cu civilizația și spiritualitatea ei timp de aproape un mileniu explică fără îndoială contribuțiile esențiale ale Bizanțului la definitivarea trăsăturilor culturii vechi românești, rolul său important în menținerea romanității din această parte a sud-estului european.

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT CERTAINES IMPORTATIONS BYZANTINES AU NORD DU BAS-DANUBE AUX Ve-VIIe SIÈCLES AP. J.-CH. Résumé

Parmi les nombreuses découvertes archéologiques qui attestent la multitude des liens entre la population des régions carpato-danubiennes et le monde byzantin une place à part est occupée par certaines catégories des objets vestimentaires de parure et du culte, utilisées pendant la période comprise entre les Ve-VIIe siècles ap. J.-Ch. Ils représentent une grande variété de formes et d'ornements et produits par des techniques diverses, certaines extrêmement compliquées. Certains objets ont été réalisés manuellement, d'autres ont été produits en série dans des ateliers des artisans de diverses régions de l'empire.

En ce qui concerne les objets vestimentaires, il faut rappeler surtout les fibules à pied enroulé du type "romano-byzantin", faites à la main ou produites en série par coulage, les fibules "digitées" de divers types, prévues à l'appendice de la plaque du pied avec masque humaine et décorées des motifs végétaux, géométriques, cruciformes etc., auxquels on ajoute les boucles de ceinture du type "Siracuza", "Sucidava", "Salona-Histria", "Păpa", avec des plaques cruciformes ou ajourées etc.

Auprès d'objets vestimentaires, un assez grand nombre de parures ont été importées de Byzance; on remarque surtout les boucles d'oreille prévues à pendentif en

(30) D.Gă. Teodór, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XV, 1992, p. 119-152.

forme d'étoile, les bagues, les bracelets et les pendentifs, dont beaucoup sont décorées de motifs spécifiques à l'art byzantin.

Une autre catégorie d'importations de l'Empire est représentée par les objets de culte chrétien. Ils présentent une assez grande variété et on rencontre en diverses proportions qui varient d'une région à l'autre, des pièces utilisées au service divin, comme les vases liturgiques en métal ou en argile, les candélabres, les petites lampes en argile ou métalliques, les petits récipients pour les liquides bénits, les cuillères eucharistiques, les talismans, divers objets aux symboles chrétiens ou aux inscriptions religieuses, des matrices pour couler des croix, des instruments à cacheter le pain béni, de divers objets en terre cuites aux signes chrétiens etc.

Bien sûr, en plus des objets mentionnés plus haut, on a importé aussi de Byzance de nombreuses amphores pour les huiles, les vins, et d'autres produits, des outils, des étoffes, des pièces en verre etc. Dans un important pourcentage les échanges économiques s'effectuaient en nature. Pour les produits byzantins vendus, les marchands de l'empire achetaient en échange certaines sortes de céréales, des animaux domestiques, du miel et de la cire des abeilles, du sel, des fourrures d'animaux sauvages et autres provenus des régions du nord du Bas-Danube. La présence d'un très grand nombre de monnaies byzantines de bronze, prouve clairement qu'on utilisait d'une manière fréquente la monnaie pour les transactions commerciales.

Pour ce qui est de ces réalités, il est nécessaire de retenir même la constatation que les analogies des découvertes byzantines du nord du Bas-Danube avec les différentes pièces attestées dans diverses zones du sud du fleuve, tout comme l'existence dans ces régions-là d'importants centres de production artisanale et des vieilles routes commerciales, indiquent nettement les tracées culturels et économiques qui ont favorisé la pénétration de tels produits au nord du Bas-Danube.

En suivant la diffusion de certains types d'importations mentionnés, il résulte que du Ve-VIIe siècles ap. J.-Ch. ont existé deux importantes routes de circulation pour de tels objets; l'une orientale parcourant la Thracie, la Moesie et la Scythie Mineure et bien sûr les routes de navigation par la mer Noire; l'autre occidentale, par les provinces d'Epyre, de Prevalitana, de Dalmatie, par la Dacia Ripensis et Dacia Mediterranea, tout comme par les voies navigables de la mer Adriatique.

Les tracées culturelles et économiques, qui peuvent être établies conformément aux certains types d'objets vestimentaires, de parure et du culte chrétien et à leur diffusion dans l'espace, montrent en même temps, les principales voies par lesquelles parallèlement avec ces importations, a pénétré une série d'influences d'ordre culturel et spirituel signalées dans la civilisation autochtone du Bas-Danube.

LEGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Les principales voies commerciales de Byzance dans les Ve-VIIe siècles ap. J.Chr.

Fig. 2. Fibules romano-byzantines à pied enroulé et coulées. 1, 3-4, Celei; 2, 6-8, Muntenia; 5, Clisura Dunării.

Fig. 3. Fibules "digitées" produites en Byzance. 1, Ferigele; 2, Banat; 3, Fărcașele; 4, Felnac; 5, Săcueni; 6, Sarata Monteoru; 7, București-Tei; 8, Căscioarele.

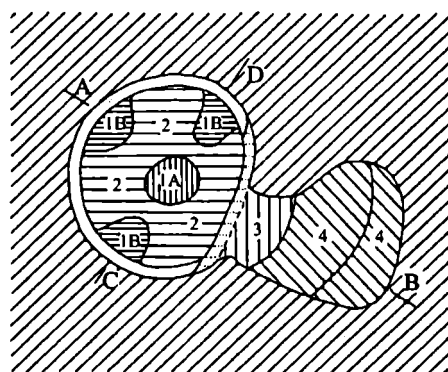
- Fig. 4. Diverses types des boucles de ceintures byzantines. 1, Noșlac; 2, Celei; 3, Borniș; 4, 9, Sarata Monteoru; 5-6, 10-11, Bratei; 7, Botoșana; 8, Balta Verde; 12, Săbăoani; 13, Târnava Mare; 14, Butimanu.
- Fig. 5. Objets de parure des Ve-VIIe siècles produits en Byzance. 1-2, 12, Bratei; 3, 5, Coșoveni; 4, Ceptura; 6-7, 11, Rupea; 8, Maglavit; 9, Suceava-Sipot; 10, Orlea; 13, Lopdea Nouă.
- Fig. 6. Objets de culte, chrétiens, produits en Byzance. 1, Davideni; 2, Ruginoasa; 3, 10, Moigrad; 4, Reșca; 5, Celei; 6-7, Transilvania; 8, Feldioara; 9, Căndești; 11, 13, Orșova; 12, Botoșani; 14, Bucium; 15, Alcedar; 16, Palatca; 17, Jabăr; 18, Rateșul Cuzei.

UN CUPTOR DE ARS CERAMICĂ DIN SECOLELE XIV-XV DE LA TRAIAN, COMUNA SĂBĂOANI, JUDEȚUL NEAMȚ

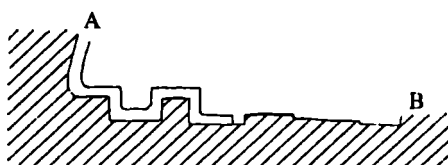
de Domnița Hordilă

Descoperirea în Moldova a unor tipuri diferite de cuptoare pentru ars ceramică, datate în secolele XIV-XVII, cum sunt cele de la Suceava¹, Baia², Iași³, Vaslui⁴, Adjud⁵, Grozăvești-Hangu⁶, Tulova (Vornicenii Mari)⁷, Tomești⁸ etc. au contribuit la cunoașterea meșteșugului olăritului, unul dintre cele mai răspândite din această perioadă atât în mediul urban cât și rural. Pe aceeași linie se înscrie și descoperirea unui cuptor în satul Traian, comuna Săbăoani, județul Neamț, la punctul numit de localnici "Îzvoare" – în vatra satului Berindești, astăzi dispărut⁹.

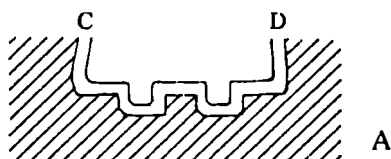
- (1) M. Nicorescu, *Cuptoare de ars ceramică din secolele XII-XI de la Suceava*, SCIV, 16, 1965, I, p. 97-107; Idem. *Noi date privitoare la cartierul meșteșugarilor din Suceava*, SCIV, I, XIII, 1967, p. 82-83; T. Martinovici, *Contribuții la cunoașterea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XI-lea de pe teritoriul Sucevei*, Materiale, IV, 1957, p. 33; T. Martinovici, Șt. Olteanu, *Șantierul Suceava*, Materiale, VI, 1959, p. 693-694; M.D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească*, București, 1987, p. 107.
- (2) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia, în secolele XIV-XV*, II, 1964, p. 44, 186-189.
- (3) Al. Andronic, E. Neamțu, Șt. Cheptea, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași*, Arh. Mold., IX, 1980, p. 116-117; Al. Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea*, Iași, 1980, p. 38-39.
- (4) Al. Andronic, E. Neamțu, F. Banu, *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, Materiale, VIII, 1962, p. 99.
- (5) M. Florescu, V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău*, Arh. Mold., VI, 1969, p. 244; Al. Artimon, *Contribuții arheologice la istoria Adjudului, Carpica*, VIII, 1976, p. 248.
- (6) C.S. Nicolaescu Plopșor și colaboratorii, *Șantierul arheologic de la Bicaz*, Materiale, VI, 1959, p. 68.
- (7) M.D. Matei, E.I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și bazinul Șomuzului Mare – sec. XI-XII*, București, 1982, p. 140-143.
- (8) Al. Andronic, *Săpăturile de salvare de la Tomești*, Materiale, IX, 1970, p. 107-110.
- (9) N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 143.

- fragment vatră lipsă
- perete cuptor
- picior central
- picior lateral
- canal de foc
- gura (pământ ars roșu închis)
- groapa de foc (cărbone, cenușă, fragmente de ceramică)

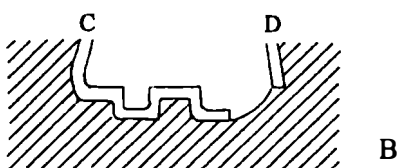

Profil longitudinal

Profil transversal

A. Picior reconstituit

B. Picior căzut

Fig. 1. Cuptorul de la Traian – plan și profil.

În primăvara anului 1989 Ferma Traian, care aparținea de IAS Roman, a amenajat, la cca. 500 m Nord-Est de sat, în punctul "Izvoare", un iaz și un drum de acces la izvoarele care au fost captate. În timpul lucrărilor pentru înălțarea digului iazului a fost descoperit un tezaur de monede romane¹⁰, iar cu prilejul amenajării accesului spre izvoare lama buldozerului a străpuns un cuptor de ars ceramică. Materialele din cuptor constând din două vase întregi și numeroase fragmente din care unele întregibile au fost aduse de elevul, pe atunci, Eva Emilian la Muzeul de Istorie Roman. Pe baza acestui material arheologic cuptorul descoperit a fost datat la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea.

Cercetările sistematice în vatra satului Berindești au început în vara anului 1993, prin trasarea unei secțiuni (S₁), ce a surprins și locul unde se afla cuptorul sus menționat. Pentru dezvelirea în întregime a părții ce s-a mai păstrat din el s-a deschis caseta 2, în dreptul carourilor 6-7.

Deși buldozerul a distrus mare parte din cuptor, ceea ce s-a păstrat din el ne permite să realizăm o descriere corectă a lui (fig. 1).

Groapa acestui cuptor simplu, de formă tronconică cu baza mică în sus, a fost săpată destul de îngrijit în solul viu, dar meșterul nu a reușit să-i dea o formă perfectă. Din înălțimea pereților arcuiți spre interior, cărora nu li s-au adăugat alte amenajări, s-au păstrat 35-41 cm.

În privința amenajării interioare a acestui cuptor cu o singură cameră, se constată unele particularități față de cele aparținând tipului cu picior central, cunoscut în literatura de specialitate¹¹, fiind o variantă inedită. Diametrul interior transversal, în dreptul "picioarelor laterale", era de 1,65 m, iar cel longitudinal de 2,25 m.

În interior era prevăzut cu un picior central cilindric, crușat, cu diametrul de 50 cm, și trei porțiuni de pământ crușat, pe care le-am considerat picioare laterale, așezate la distanțe aproximativ egale între ele, care pe o porțiune făceau corp comun cu perețele cuptorului și înaintau în interiorul camerei cu 30-40 cm. Un picior era situat în partea opusă gurii, iar celelalte așezate de o parte și de alta a lui. Ele nu sunt identice ca formă și dimensiuni, fapt ce demonstrează o oarecare neglijență sau stângăcie a meșterului constructor. Înălțimea celor patru picioare de la nivelul vetrei era de 20 cm, acestea permițând aranjarea vaselor ce urmau să fie arse. Spațiile libere din jurul lor formau canalele de foc și permiteau distribuirea în mod egal a temperaturii în cuptor în vederea unei arderi uniforme și de calitate.

Porțiunea cea mai afectată a fost gura cuptorului, din care se mai observă doar lărgimea ei și o porțiune din vatră, distrusă din vechime. În zona gurii arsura atingea grosimea maximă, 20 cm. S-a putut surprinde de asemenea forma gropii de deservire ("camera fochistului"), de formă ovală, săpată în pantă. În zona gurii și a gropii de deservire s-au găsit cenușă, cărbuni și fragmente ceramice.

(10) V. Mihăilescu-Bârliba, V. Ursachi, *Tezaurul de monede romane descoperit la Traian, județul Neamț*, Arh. Mold., XII, 1988, p. 117-130.

(11) M. Nicorescu, p. 98-101, fig. 1-3; E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, p. 44, fig. 13; Al. Andronic, E. Neamțu, S. Cheptea, p. 116, fig. 3; Al. Andronic, E. Neamțu, F. Banu, p. 99.

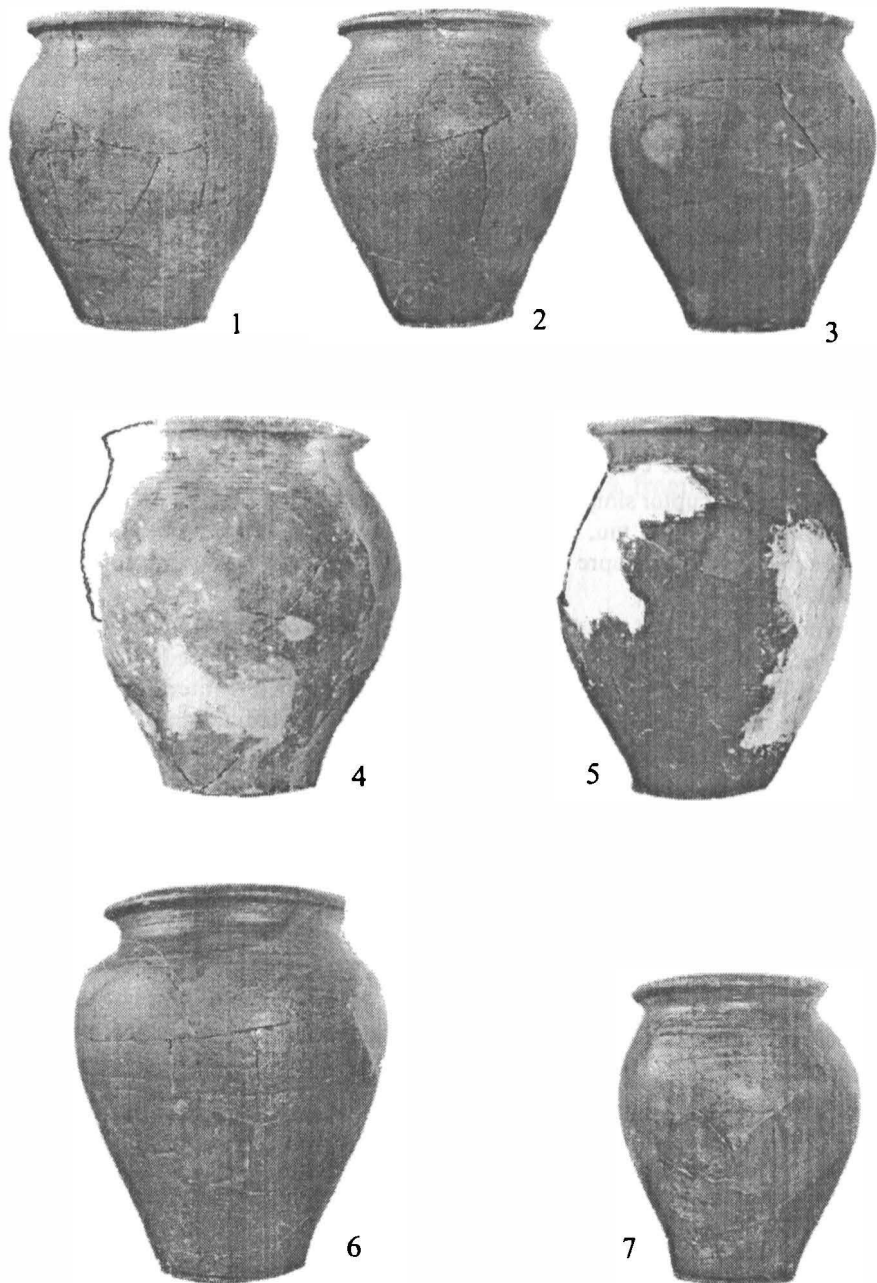

Fig. 2. 1-7, oale-borcan, ceramică de uz comun, zgrunțuroasă.

Pereții cuptorului și vatra, cum o dovedește un picior lateral găsit răsturnat și porțiunea din vatră distrusă, prezintă o grosime de 10-12 cm, pământul fiind zgurificat, vitrificat, având o culoare cenușie închis. Datorită faptului că din înălțimea pereților s-au păstrat doar 35-41 cm, nu s-a putut observa deschiderea pentru aranjarea vaselor în cuptor. (fig. 1).

Materialul ceramic ce provine din cuptor, deși credem că nu a fost în întregime recuperat în momentul distrugerii de către lama buldozerului, și din groapa de descoperire demonstrează nivelul tehnic la care meșterii olari din satul Berindești au ajuns la sfârșitul sec. al XIV-lea și începutul secolului următor. Cuptorul a fost abandonat, din motive nebănuite, cu șarja de vase în interior, când procesul de ardere nu fusese terminat, cum o dovedesc unele vase ușor deformate, crăpate sau petele provenind de la atingerea între ele, defecte ce nu pot fi puse pe seama meșterilor olari care nu ar fi stăpânit bine tehnica de ardere. Acest lucru o dovedește culoarea uniformă a pereților vasului în exterior, dar și în spărtură, unde miezul acestora nu prezintă diferențe.

Ceramica descoperită datează cuptorul menționat la sfârșitul sec. al XIV-lea și începutul sec. al XV-lea. Este lucrată la roată rapidă perfecționată, dintr-o pastă de bună calitate, fără impurități, consistentă și omogenă, fapt care a făcut posibilă realizarea unor vase corecte, aproape identice, cu profil simetric și pereți uniformi ca grosime. Este arsă reducător, având o culoare cenușie, mai mult sau mai puțin închisă.

Având în vedere caracteristicile pastei, ceramica de la Traian-Săbăoani, se împarte în două categorii.

A. Ceramica cenușie zgrunțuroasă. Vasele aparținând acestei grupe sunt lucrate la roata rapidă, dintr-o pastă de bună calitate, omogenă, fără impurități, având ca decrescant nisipul mare și mijlociu, repartizat uniform, care face pereții acestora aspri la pipăit, deși au fost bine neteziți înaintea arderii.

Singura formă aparținând acestei grupe este oala-borcan (fig. 2, 5). Buza este rotunjită, îngroșată la exterior sau muchiată, tăiată drept sau oblic spre interior, prevăzută uneori cu o nervură la bază, șanțuire interioară (fig. 3, 4, 7/4-8). Gâtul este scurt dar protejat, umărul bombat, fundul plat. Decorul constă dintr-un registru de caneluri orizontale plasat în partea cea mai bombată a vasului.

Oala-borcan este o formă larg răspândită în cadrul ceramicii moldovenești din această perioadă¹². Vasele din această categorie de la Traian își găsesc analogii atât în mediul urban cât și rural precum cele descoperite la: Lunca Dorohoi¹³, Băiceni¹⁴, Hlincea-Iași¹⁵, Negoiești-Neamț¹⁶, Aldești¹⁷, Săbăoani¹⁸, Berchisești¹⁹, Liteni-“Sai-

(12) E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XII-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975, p. 51-52.

(13) D.Gh. Teodor, E. Neamțu, V. Spinei, *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, Arh. Mold., VI, 1969, p. 201-206; fig. 815/6; 9/4, 5.

(14) Rodica Popovici-Baltă, *Cercetări arheologice în așezarea din secolele XIV-XV de la Băiceni, județul Iași*, Arh. Mold., VIII, 1975, p. 97, fig. 4; 6/12-14; 9/4-7.

(15) M. Petrescu-Dâmbovița și colaboratorii, *Șantierul Hlincea-Iași*, SCIV, IV, 1953. I-2, p. 324, fig. 9; Idem, SCIV, VI, 1955, 3-4, p. 699; S. Chepte, *Săpăturile arheologice de la Hlincea-Iași din anul 1960*, C.I. Iași, I, 1970, p. 79-80, fig. 4/1, 3, 5, 7-8.

(16) Rodica Popovici, *Așezarea rurală Negoiești (secolele XV-XVII). Rezultatul cercetărilor*

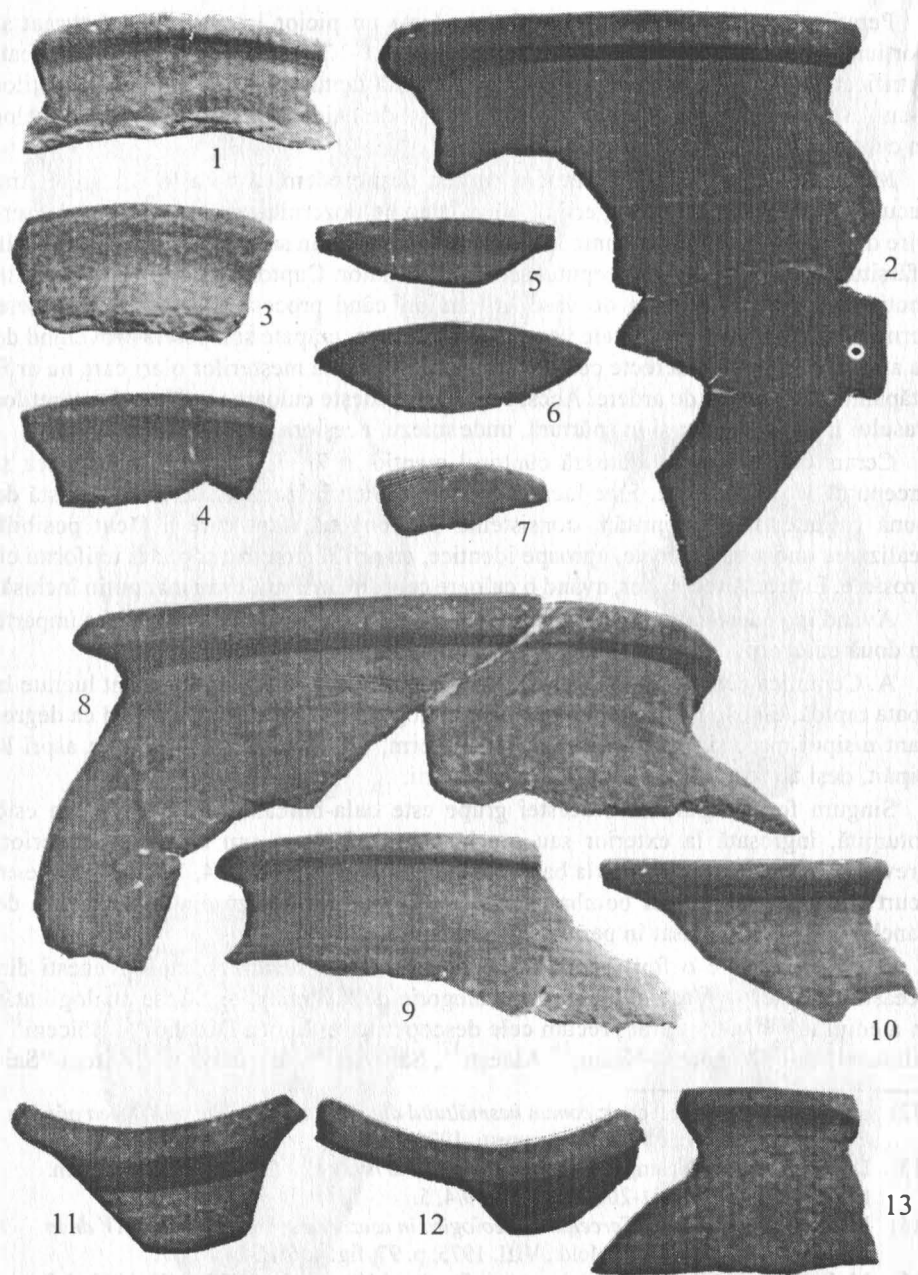

Fig. 3. 1-13, fragmente de buze provenind de la oale-borcan.

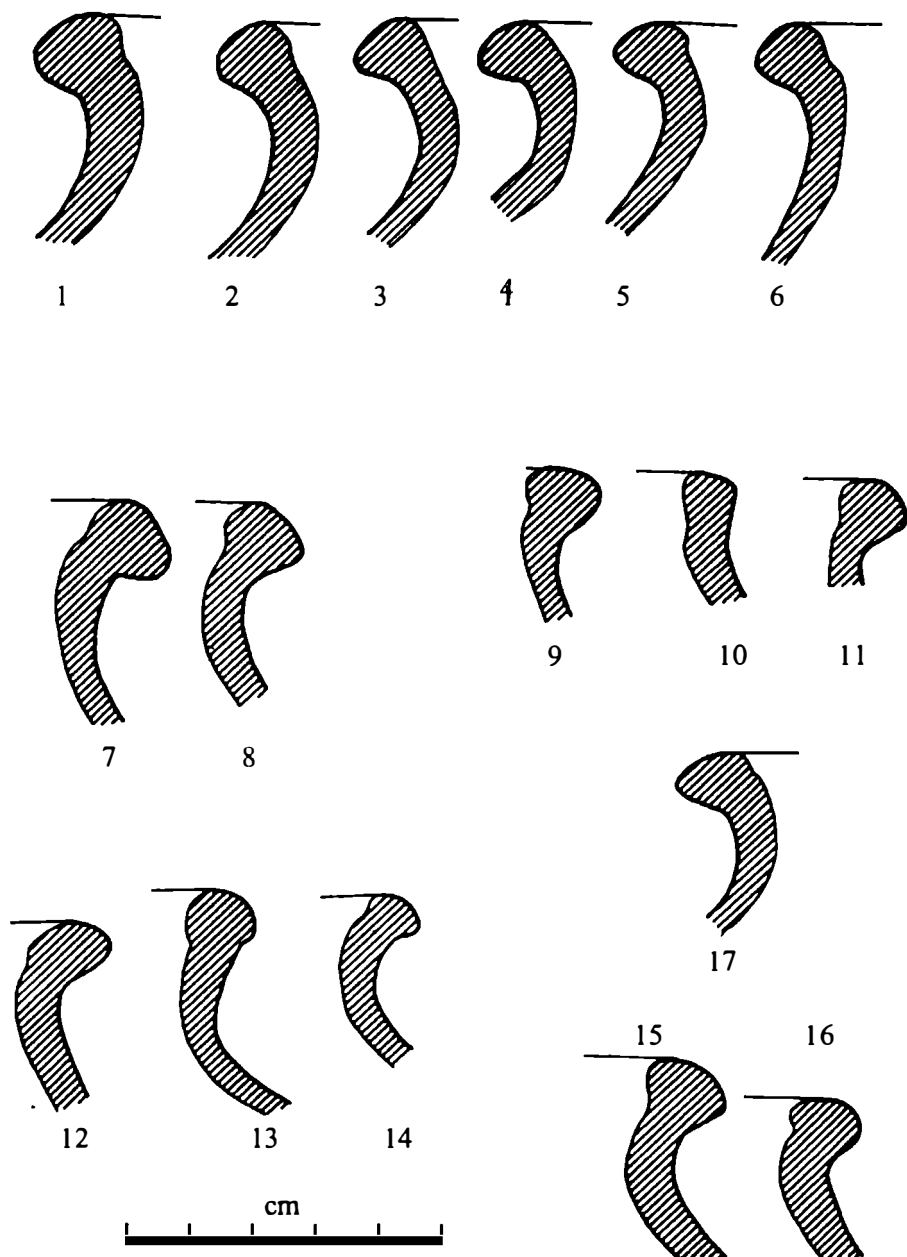

Fig. 4. 1-17, tipuri de buze provenind de la oale-borcan, ceramică zgrunțuroasă.

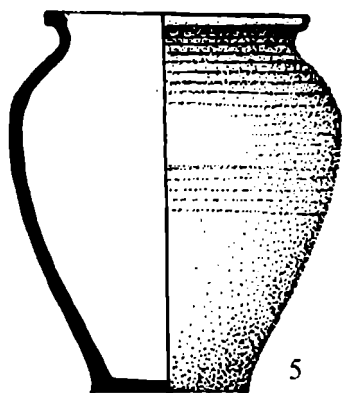
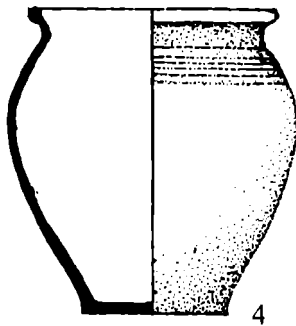
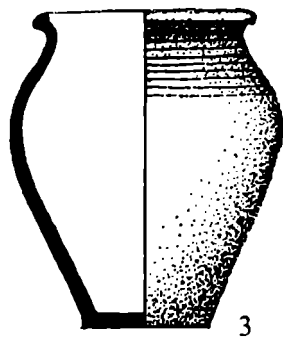
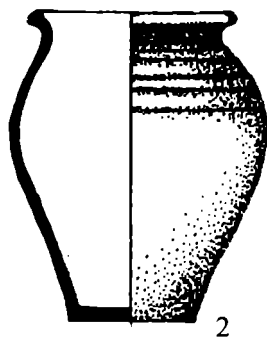
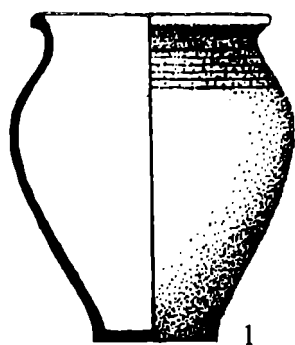

Fig. 5. 1-5, oale-borcan.

bă²⁰, Tutova (Vornicenii Mari)²¹, Siret²², Suceava²³, Baia²⁴, Iași²⁵, Roman²⁶, Bacău²⁷, Trotuș²⁸, Brășăuți²⁹.

Un singur fragment mic, aparținând acestei categorii de ceramică provine de la un vas decorat cu roțița dințată. Ornamentul constă din liniuțe paralele întrerupte de x-uri, mărginite de un rând de liniuțe în partea de sus și de două rânduri în partea de jos (fig. 8/4).

Acest decor se întâlnește nu numai pe ceramica comună, dar și pe ceramica fină cenușie, aparținând aceluiași perioade și se regăsește în descoperirile de la: Baia³⁰, Roman³¹, Bacău³², Săbăoani-Neamț³³, Negoiești³⁴, Trotuș³⁵.

arheologice din anii 1972-1977, Mem. Antiq., IX-X, 1985, fig. 2/2-3, 5.

- (17) V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, Carpica, I, 1968, fig. 28/1-5, 7.
- (18) *Ibidem*, fig. 46/1-2, 4-5.
- (19) D. Matei, E.I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Somuzului Mare și Moldova*, Suceava, IX, 1982, p. 94, fig. 23/2, 10, 11; 24/5-8, 14.
- (20) *Ibidem*, fig. 28/15-16; 10; 29/2-3, 10.
- (21) M.D. Matei, E.I. Emandi, fig. 33/2-4; 34/2-5.
- (22) S. Cheptea, *Săpăturile arheologice din 1963 de la Siret*, Arh. Mold., VII, 1972, p. 348, fig. 5/3; Al. Rădulescu, *Die Keramik von Siret (14 Jh.) Zur archäologischen Erforschung der moldavischen mittelalterlichen Stadt*, Dacia, NS, XVI, 1972, p. 226-227, fig. 5-7.
- (23) M.D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 41-42; fig. 14-16. E. Busuioc, *op. cit.*, p. 33-34, fig. 29/6-12; 30/1, 3-11; 31-33; 34/2-3.
- (24) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op. cit.*, I, 1980, p. 106, 119, fig. 60/5, 15-17; 62/3-4, 6, 14, 20; 63/2, 4, 6; 96/10; *Ibidem*, II, 1984, p. 222, fig. 72/5, 7, 10, 18, 20, 22; 73/1-5, 13.
- (25) Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la curtea domnească din Iași*, Arh. Mold., V, 1967, p. 213, fig. 25-2, 9; Al. Andronic, *Iași...*, fig. 24/1-4, 6, 10.
- (26) M.D. Matei, L. Chiteșcu, *Probleme în legătură cu fortificația mușatină și cu așezarea orășenească de la Roman*, SMMIM, I, 1968, p. 41-42; Dacia, NS, X, 1966, p. 299; fig. 6/1.
- (27) Al. Artimon, I. Mitrea, *Bacău – reședință voievodală*, Bacău, 1996, p. 48, fig. 13/1-4; *idem*, *Așezarea medievală din secolele XIV-XV de la curtea domnească Bacău*, Carpica, VIII, 1976, p. 24, fig. 3/4.
- (28) Al. Artimon, *Orașul medieval Târgu-Trotuș în lumina datelor istorico-arheologice*, Carpica, XIV, 1982, p. 103.
- (29) V. Spinci, D. Monah, *Șantierul arheologic Brășăuți, jud. Neamț*, Materiale, X, 1973, fig. 6/4, 6.
- (30) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op. cit.*, II, fig. 91/1.
- (31) M.D. Matei, L. Chișescu, *Dacia...*, p. 300.
- (32) Al. Andronic, I. Mitrea, *Bacău reședință...*, p. 49, fig. 19/1-2.
- (33) V. Ursachi, *op. cit.*, fig. 46/3.
- (34) Rodica Popovici, *Așezarea rurală...*, fig. 2/4.
- (35) Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș...*, p. 102, fig. 8/2.

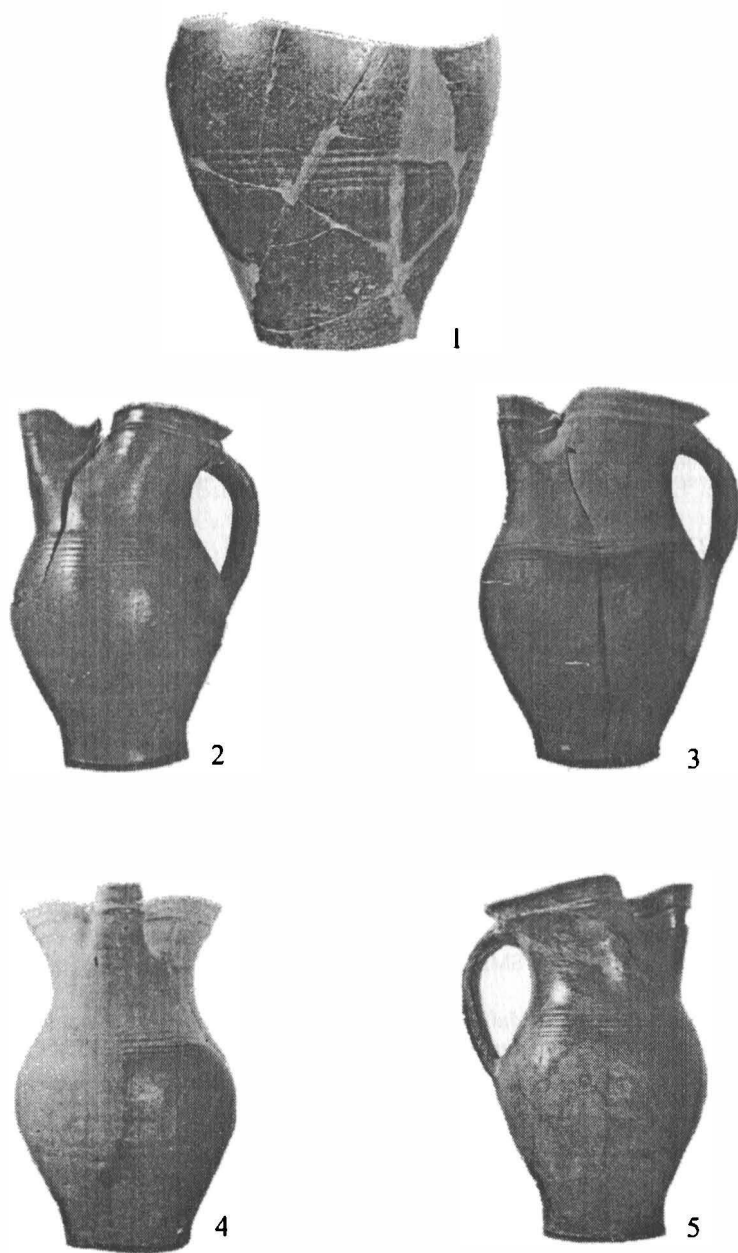

Fig. 6. Căni din ceramică fină cenușie; 1, cană cu gura rotundă;
2-5, căni cu gura trilobată.

B. Ceramica cenușie. Cea de a doua categorie o formează ceramică fină cenușie, lucrată dintr-un lut de foarte bună calitate, fapt care-i dă pastei o mai mare plasticitate. Abandonarea cuptorului în timpul arderii a făcut ca vasele să prezinte crăpături sau deformări.

Cana este singura formă care aparține acestei categorii și cuprinde două tipuri:

Tipul I. Cana cu gura trilobată este reprezentată de două vase întregi și numeroase fragmente ce provin de la vase sparte din vechime sau în momentul distrugerii cuptorului (fig. 6/2-5; 8/1-2). Cele două exemplare sunt identice ca formă și apropiate ca dimensiuni (înălțimea lor este 22 și 24 cm). Gura largă, dreaptă cu nervură pe buză este prevăzută cu un lob central, realizat prin lipirea marginii buzei, și doi lobi mari, laterali. Gâtul larg, dar bine conturat, corpul bombat, gura mai largă decât baza dau cănilor un aspect greoi (fig. 6/2-5; 8/1-2). Decorul constă dintr-un registru de linii incizate paralele plasat pe umărul vasului. În partea opusă lobului central se află plasată toarta lată cu marginile îngroșate și una sau două nervuri mediane care se prind de la nervura buzei pe umăr (fig. 7/1-3).

Cănilor cu gura trilobată arse la cenușiu sau la roșu sunt asemănătoare cu cele descoperite la Roman³⁶, Baia³⁷, Iași³⁸, Bacău³⁹, Troțuș⁴⁰, Brad-Bacău⁴¹, Băiceni⁴².

Tipul II. Cana cu gura circulară este documentată la Traian printr-un vas restaurat parțial și câteva fragmente. Corpul cănilor este bombat, pereții se retrag spre fund, care este plat. Decorul îl formează două registre de linii orizontale incizate, care delimitează zona de maximă curbura a vasului (fig. 6/1; 8/3).

Descoperirea la Suceava, în zona "Șipot" și la Cetatea Mușatină de la Roman a ceramicii fine cenușii decorată cu motivul "brăduț", grupuri de liniuțe întrerupte de x-uri, diferite motive realizate cu roțița dințată sau ruloul, de o tehnică superioară celei cunoscute în Moldova la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea i-a făcut pe descoperitori să o considere "nelocală", aparținând unor grupuri de coloniști veniți ca meșteri la cetățile din Moldova⁴³. Această "populație neromânească" ar fi adus pe filiera polonă vasele de proveniență germană. Meșterii locali care au preluat unele elemente ornamentale simple, cum ar fi "brăduțul" le realizau destul de stângaci, iar pasta nu avea aceleași calități⁴⁴.

(36) M.D. Matei, L. Chițescu, *Dacia...*, fig. 5/3; 6/2-4; 7/1-3.

(37) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op. cit.*, I, p. 117, fig. 75/1-2; II, p. 217, fig. 94/1-2, 4.

(38) Al. Aronici, E. Neamțu, S. Cheptea, p. 109, fig. 4/9.

(39) Al. Artimon, I. Mitrea, *Bacău*, fig. 16/2-3.

(40) Al. Artimon, *Orașul medieval Troțuș*, p. 102.

(41) V. Ursachi, *op. cit.*, fig. 58/1.

(42) R. Popovici-Baltă, *Cercetări arheologice în așezarea din sec. XIV-XV de la Băiceni*, fig. 5/8.

(43) L. Chițescu, *Ceramica șampilată de la Roman și unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova*, SCIV, 15, 1964, 3, p. 415; M.D. Matei, Lucian Chițescu, *Dacia*, p. 303, 306; M.D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții*, București, 1989, p. 64-65.

(44) M.D. Matei, *Civilizația urbană...*, p. 62.

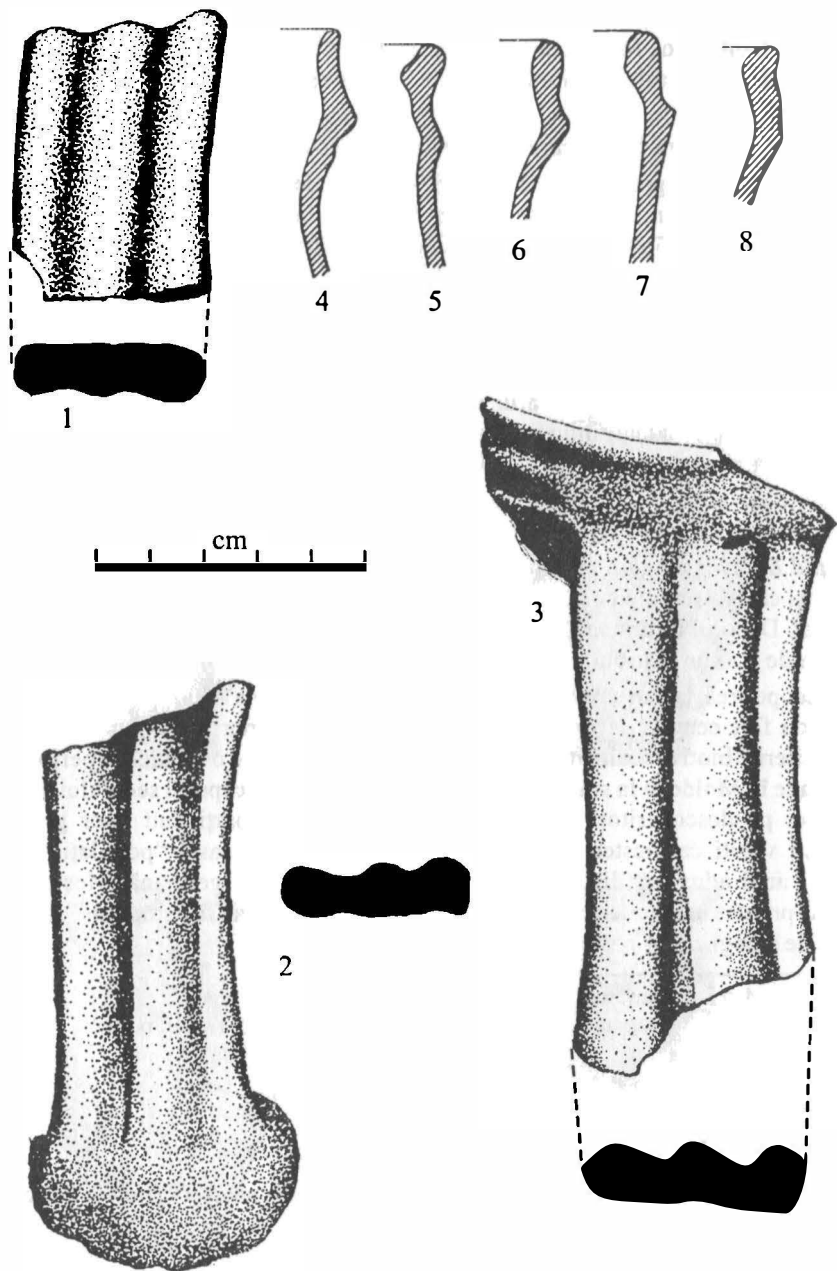

Fig. 7. Ceramică cenușie: 1-3, ceramică fină; 4-8, ceramică zgrunțuroasă.

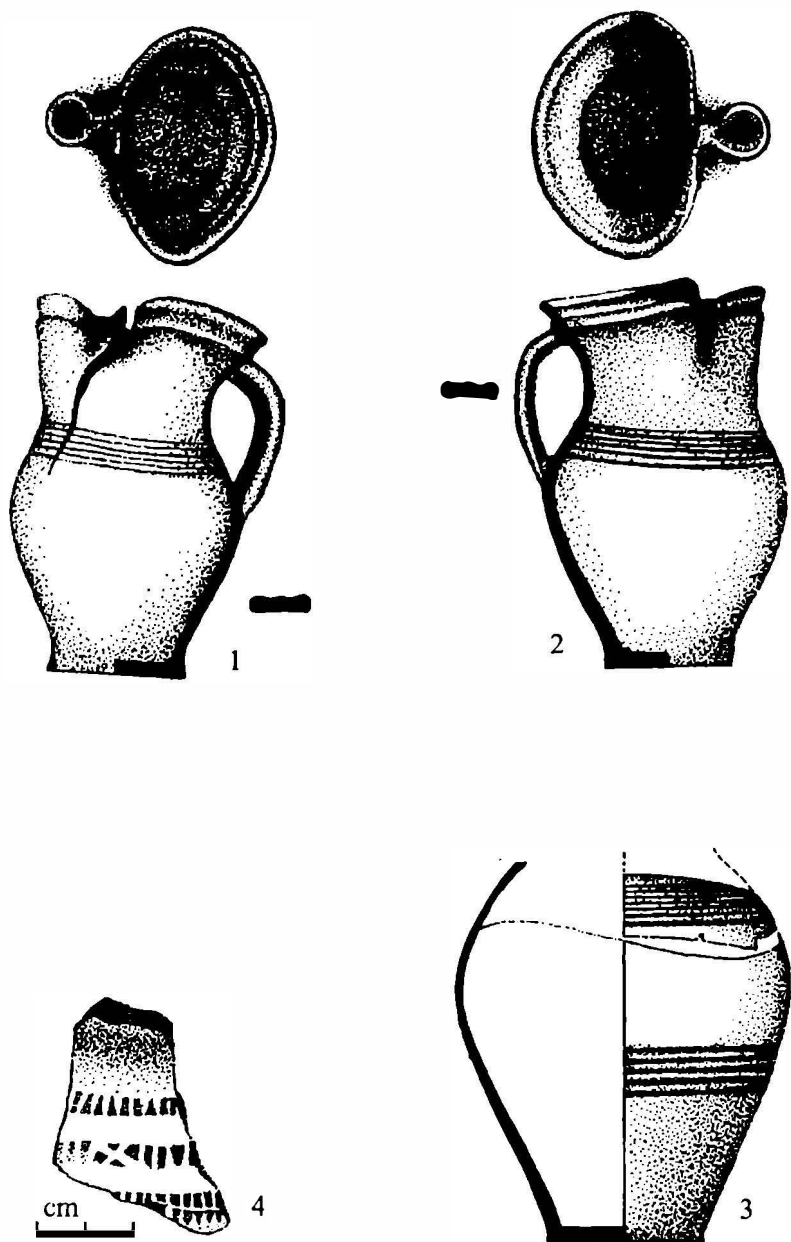

Fig. 8. Ceramică fină cenușie: 1-2, căni cu gura trilobată; 3, cană cu gura rotundă; 4, fragment decorat cu roțiță dințată și rulou.

Deși s-a descoperit ceramică fină cenușie și în alte localități – ele au fost enumerate mai sus – ea a fost pusă tot pe seama coloniștilor, considerându-se că meșterii locali au preluat doar unele elemente străine pe care le-au aplicat olăritului tradițional⁴⁵.

Descoperirea în cuptorul de la Traian-Neamț împreună a celor două categorii de ceramică, zgrunțuroasă și fină cenușie, nu mai lasă loc nici unei îndoieli în legătură cu producătorii ei, demonstrând că la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor astfel de produse se realizau și în Moldova, uneori chiar în mediul rural. Meșterii locali au preluat unele motive, cum este cel de linii paralele întrerupte de x-uri, pe care le-au aplicat pe vasele lor și au însușit tehnica de realizare a pastei fine și de ardere uniformă.

Cele două categorii de vase, provenind dintr-un complex închis, cuptorul de ars ceramică, demonstrează că ele au fost realizate de același sau aceeași meșteri locali și arse concomitent reducător, obținându-se o ardere de calitate.

Meșterii sau meșterul de la Traian, de fapt din vechiul sat Berindești, produceau pentru nevoia și gusturile comunității, dar nu este exclus ca produsele lor să fi fost desfăcute și pe piața târgului Roman. Olarii din Berindești erau poate și ei scutiți de vamă cum era cazul celor din satul Negoiești, așa cum arată documentul de la 13 martie 1466⁴⁶.

Articolul de față nu-și propune să prezinte toată ceramica fină cenușie descoperită în așezarea de la Berindești – ea făcând obiectul unei lucrări viitoare – ci doar cea provenind din cuptorul de ars ceramică.

Considerăm descoperirea de la Traian, comuna Săbăoani, județul Neamț, deosebit de importantă, deoarece contribuie alături de altele asemănătoare la cunoașterea stadiului la care ajunsese meșteșugul olăritului în unele centre din Moldova la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor.

UN FOUR DE POTIER DES XIVe-XVe S. DE TRAIAN, COM. DE SĂBĂOANI, DEP. DE NEAMȚ Résumé

À l'occasion des fouilles archéologiques de 1993 pratiquées sous l'égide du Musée d'Histoire de Roman, au nord-est du village de Traian, au lieu-dit "Izvoare", on a découvert les restes d'un four de potier, détruit partiellement il y a quelques années à la suite des travaux d'aménagement de la route d'accès vers les sources situées à proximité.

Il s'agit d'une variante du type de four circulaire à une seule chambre et à pylône central. Le four de Traian est inédit, car à l'intérieur on a aménagé trois "pieds" latéraux qui ont 20 cm d'hauteur. Les parois ont 10-12 cm d'épaisseur. Le four a 2,25 m de diamètre longitudinal et 1,65 m de diamètre transversal.

À l'intérieur on a mis au jour plusieurs vases et fragments cuits dans une atmosphère reductrice appartenant aussi à la céramique grumeleuse qu'à celle fine. La

(45) E. Neamțu, V. Neamțu, S. Chepte, *op. cit.*, II, p. 226.

(46) D.R.H., A, Moldova, II, C, 1449-1486, p. 189-191.

découverte de Traian démontre pour la première fois que la céramique fine grise, ornementée au rouleau et à la roulette dentée, était faite aussi par les artisans locaux.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Four de Traian – plan et profil.

Fig. 2. 1-7, pots, poterie d'usage commun grumeleuse.

Fig. 3. 1-13, fragments de lèvres provenant des pots.

Fig. 4. 1-17, types de lèvres provenant des pots – poterie grumeleuse.

Fig. 5. 1-5, pots.

Fig. 6. Brocs en céramique fine grise; 1, broc à ouverture ronde; 2-5, brocs à l'ouverture trilobée.

Fig. 7. Céramique grise: 1-3, céramique fine; 4-8, céramique grumeleuse.

Fig. 8. Céramique fine grise: 1-2, brocs à l'ouverture trilobée; 3, broc à ouverture ronde; 4, fragment ornementé au rouleau et à la roulette.

DATE ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE PRIVIND MĂNĂSTIREA PÂNGĂRAȚI

de Gheorghe I. Cantacuzino

Mănăstirea Pângărați a fost ridicată, după cum arată izvoarele scrise, de Alexandru Lăpușneanu pe la 1560, pe locul unei biserici de lemn din secolul al XV-lea. Ctitorirea sa este atribuită acestui voievod în documente de la sfârșitul secolului al XVI-lea – din 25 decembrie 1591 și 1 ianuarie 1596¹ – și de la începutul secolului al XVII-lea – din 25 martie 1608, 16 ianuarie 1609, 16 ianuarie 1612². În cronica lui Grigore Ureche, despre Alexandru Lăpușneanu se scrie printre altele că “...și Pângărațul au făcut, mai mult de frică, decât de bună voie, că de multe ori arătându-i-să în vis Sfântul mucenic Dimitrie de-l îngrozia ca să-i facă biserică pe acel loc, s-au apucat cu toată osârdia și o au făcut”³.

Începuturile mănăstirii sunt relatate în *Cuvânt pentru zidirea sfintei mănăstiri Pângărați*, păstrat într-un manuscris copiat la mănăstirea Bisericiani în 1809, cuprinzând însemnările ieromonahului Anastasie de la mănăstirea Moldovița, care reda cele auzite de la Amfilohie, starețul mănăstirii Pângărați⁴. *Cuvântul* povestește visul lui Alexandru Lăpușneanu, îndemnat să meargă pentru a zidi mănăstire la Pângărați, unde trăia starețul Amfilohie. Este consemnată relatarea acestuia din urmă despre

-
- (1) *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. IV, p. 39; Șt. Berechet, *Documente slave necunoscute asupra mănăstirii Pângărați*, în “Spicuitor în ogor vecin”, an I, fasc. 1-3, 1930, p. 71. Într-un opis de documente ale mănăstirii este menționat un document de la Alexandru Lăpușneanu din 29 iulie 1565 (N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor feudale din Moldova*, București, 1974, p. 688. Se păstrează numeroase hrisoave date mănăstirii, începând cu cel din 9 iulie 1577 (*DIR*, veacul XVI, A, vol. III, p. 89), unele întărind daniile ale lui Alexandru Lăpușneanu – cele din 8 aprilie 1585 și din 1585-1586 (*DIR*, veacul XVI, vol. III, p. 277-278 și 287).
 - (2) Șt. Berechet, *op. cit.*, pag. 71, 72-74; *DIR*, veacul XVII, A, vol. III, p. 49-50, 51 (documente din 16 ianuarie 1612).
 - (3) Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. II revăzută, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 27.
 - (4) Dan Antonovici, *Un manuscris din mănăstirea Pângărați, județul Neamțului*, în “Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, an X, 1909, p. 70-76; vezi și P.S. Năsturel, *Le “Dit” du monastère de Pângărați. I. Premières recherches*, în “Buletinul Bibliotecii Române”. Institutul Român de Cercetări, Freiburg, vol. X (XIV) – Serie nouă, 1983, p. 387-420.

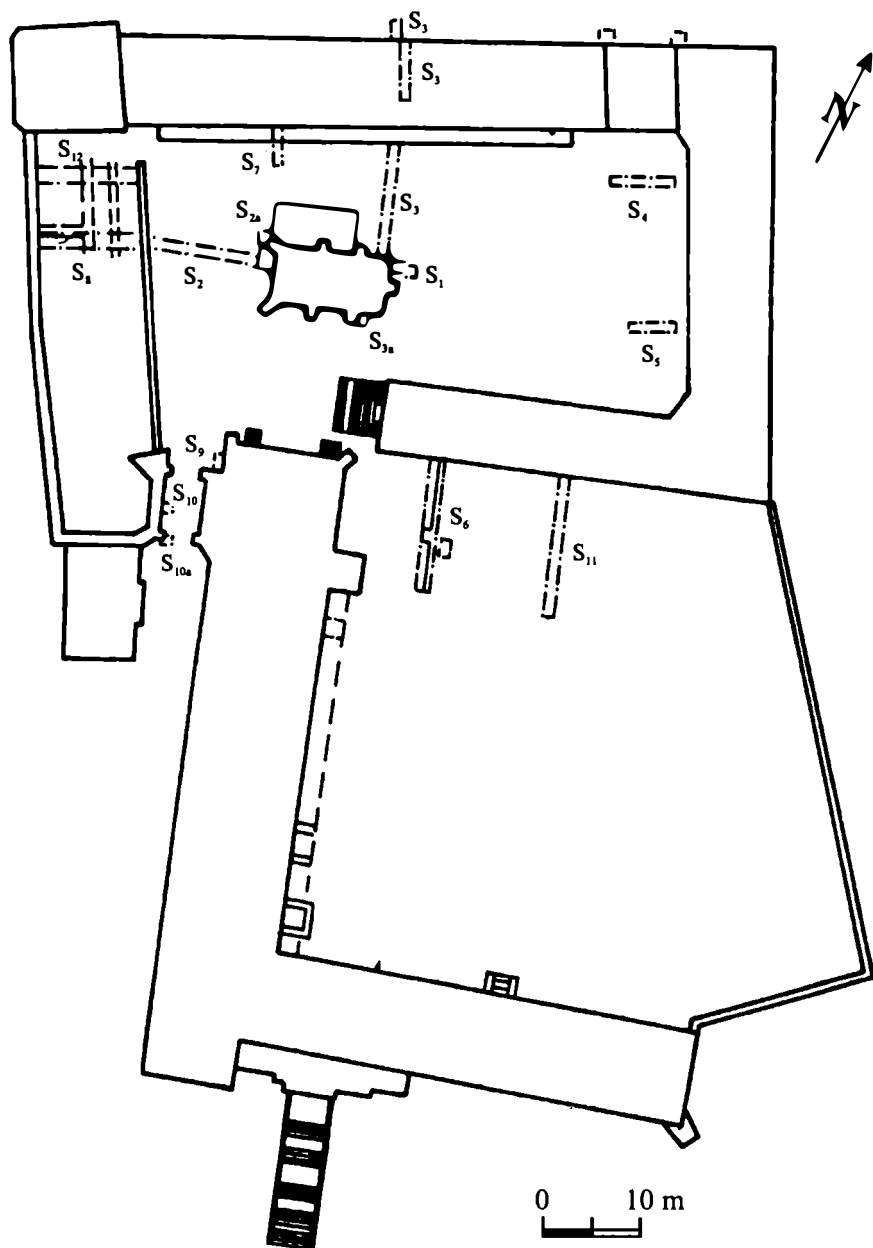

Fig. 1. Mănăstirea Pângărați. Planul general al săpăturilor arheologice din 1993 și 1994.

sihastrul Simeon, care a trăit în codrii din apropierea pârâului Pângărați din vremea lui Iliaș voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, ridicând apoi acolo, cu ajutorul lui Ștefan cel Mare, o biserică de lemn. Aceasta a fost arsă de turci în anul bătăliei de la Valea Albă, când Simeon a trebuit să părăsească, împreună cu ceilalți călugări, peste munți, în cetatea Gurghiului și la mănăstirea Cașiva, unde a murit. Sunt înfățișate împrejurările ridicării bisericii mănăstirii Pângărați, sfințită de mitropolitul Grigorie în anul 1560. Această tradiție, păstrată la mănăstirea Pângărați, a fost menționată în 1854 în *Almanahul de învățătură și petrecere* tipărit la Iași⁵, precum și în istoricul întocmit în 1857, la solicitarea mitropolitului Sofronie, de egumenul Varnava⁶.

Inscripția slavonă mutată pe la 1909 lângă intrarea bisericii și încastrată în prezent în zidul pridvorului adăugat bisericii, are următorul cuprins: “Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh. Această eclisiarhie a făcut-o pan Dumitru Șoldan mare vistiernic și soția lui Safta în zilele lui Vasilie voievod, la anul 7151 (1642) luna septembrie 10 zile, și fiind pristav Andonie de la Bisericiani la turn și la trapezărie și la acoperișul sfintei biserici”⁷. Din textul ei rezultă că în timpul lui Vasile Lupu s-a ridicat, în ansamblul monastic, o eclisiarhie, care se adăuga unei trapeze, unui turn și refacerii acoperișului. O altă inscripție slavonă, “care a fost la trapezu”, datată 7140, 7 august a fost menționată, cu erori de transcriere, de preotul Grigore Musceleanu în anul 1862⁸.

În istoricul întocmit de egumenul Varnava se menționează că egumenul Macarie “au deschis paraclisu în bașca de supt monastire ce era făcută de la facerea bisericei de Alexandru Vvd. Lăpușneanu, pentru siguranța odoarălor, ear acest arhimandrit Macarie mai săpând pământul din bașcă, au așezat catapeteasmă și au făcut paraclis, cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil și s-au sfințit la 1806”⁹.

- (5) *Monastirea Pângărați în Moldova*, în “Almanah de învățătură și petrecere”, Iași, 1854, p. 58-66.
- (6) *Istoria monastirei Pângărați*, scrisă de Varnava arhimandritul, la 28 martie 1858, ca urmare a ordinului Mitropolitului Sofronie nr. 215 din 7 februarie 1857, se păstrează la Arhivele Statului Iași, Fondul Mitropoliei Moldovei, dosar 10/A, 1857, publicat de Victor G. Cădere, *Însemnări despre unele mănăstiri și schituri din Moldova, după cronica Mitropoliei Moldovei și Sucevei din anul 1857*, în “Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an XL, nr. 9-10, 1964, p. 515-517. Un text aflat la mănăstirea Pângărați fusese publicat de preotul Grigore Musceleanu în “Biserica. Foaie religioasă – morale”, an I, 1862, nr. 31, p. 241-244 și nr. 32, p. 250 și în “Calendarul Anticu pe anulu 1863”, p. 70-74, lipsind însă pasajele privitoare la lucrările din secolul al XIX-lea, aflate în textul publicat de V.G. Cădere.
- (7) G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, B.C.M.I., an XXI, 1928, fasc. 55-58, pag. 180 și fig. 216, p. 188.
- (8) Gr. Musceleanu, *Monastirea Pângărați cu hramu Sf. Dimitrie, ținutu Neamțu*, în “Biserica”, an I, 1862, nr. 31, p. 241, reluată în “Calendarul anticu pe anulu 1863”, p. 68.
- (9) *Ibidem*, p. 74; V.G. Cădere, *op. cit.*, p. 509; același autor reproduce din Sinodicul bisericii Pângărați pe anul 1872 date privind amenajarea paraclisului de la nivelul inferior al bisericii de egumenul Macarie, lucrări care s-ar fi terminat în 1755, ca și despre reparații efectuate în 1853. În privința datei corecte, ea este mai probabil 1806,

În 1854, *Almanahul de învățătură și petrecere* menționa că până în secolul al XIX-lea mănăstirea a păstrat "a ei umilită formă", cu biserica "cu două rânduri"... "în giurul căreia se întindeau chiliile durate de lemn, care toate erau de un zidu cungiurate și cu un turnu peste poartă". Egumenul Varnava a întreprins "zidirea și lărgirea mănăstirii care s-au întins pân' la o adâncă râpă poncie, unde amu se află un foarte înalt zid de 6 st. pe care se razimă în lungime de 54 st. un rând de chiliile de peatră cu cămări, cu treapez și alte încăperi frumoase și comode de a ospăta și a locui un număr de călugări și de oaspeți. De-asemene au luat măsurile cuvenite de a mări biserica, turnul și poarta..."¹⁰. Din cele scrise în 1857 de egumenul Varnava reiese că aceste lucrări au fost făcute începând din anul 1850, din veniturile moșiilor Ivănești și Tarcău, date de Mihail Sturdza în mai 1849, pe 10 mai, mănăstirii Pângărați. Și alte documente menționează, la venirea ca stareț a lui Varnava, existența a opt "chilii durate din bârne" și biserica din piatră. Până în 1859 fuseseră ridicate "zidiri mari pentru casăle egumenești și arhondaric", având sub ele și un "beci mare boltit cu 14 despărțituri și o sală în lungul acestor despărțituri", s-au făcut 16 chiliile din nou "cu cămările și celelalte atenanse ale lor", la vale de aceste chiliile s-au făcut trapeză, cuhnie și pitărie, dedesuptul căreia au fost zidite 3 beciuri și "o bașcă sub un turn din capătul chiliilor despre miază-noapte". A fost înălțată clopotnița "cu 4 stânjeni jumătate", acoperită cu tablă, s-a început zidirea unei biserici "ce i se dă numirea de paraclis", în lungime de 11 stânjeni, ridicată până la ferestre. S-a mărit ograda vechii mănăstiri tăind din munte și s-a îndreptat locul umplând o râpă¹¹. În iulie 1862, preotul Grigore Muscelanu găsea biserica zidită "până la învelitoare numai de piatră, iar acum stă spre a se ruina"¹².

După secularizarea averilor mănăstirești, incinta ansamblului a folosit pentru penitenciar; după 1872 biserica neterminată a fost dărâmată. Ulterior a funcționat aici un sanatoriu¹³, iar în ultimele decenii stațiunea de cercetări "Stejarul" a Academiei ... filiala Iași și laboratoarele "Plantavorel". Biserica nu a mai folosit cultului între 1950 și 1980. Din 1980 a fost biserică parohială, în 1990 fiind reînființată mănăstirea. Toate acestea au adus multe modificări, demolări sau adăugiri clădirilor.

În anul 1992 au fost efectuate săpături în vederea restaurării turnului din partea de nord-est a incintei. În interiorul și în jurul acestuia, conduse de regretatul arheolog Ștefan Scortănu. Au fost urmărite probleme legate de verificarea eventualei existențe a unei construcții vechi sau a unei pivnițe, raportul între turn și construcțiile alăturate, determinarea fazelor de construcție și funcționare și căutarea unor elemente de datare, precum și precizarea vechilor niveluri de călcare. Cercetările menționate au dovedit că: fundațiile turnului se sprijineau pe roca aflată la o adâncime de cca. 0,90 m, neexistând urme ale unor construcții mai vechi sau ale unor beciuri. Intrarea în turn

perioadă în care era egumen Macarie.

(10) *Almanah de învățătură și petrecere*, 1854, p. 65-66.

(11) V.G. Cădere, *op. cit.*, p. 510.

(12) Gr. Muscelanu, *op. cit.*, p. 69.

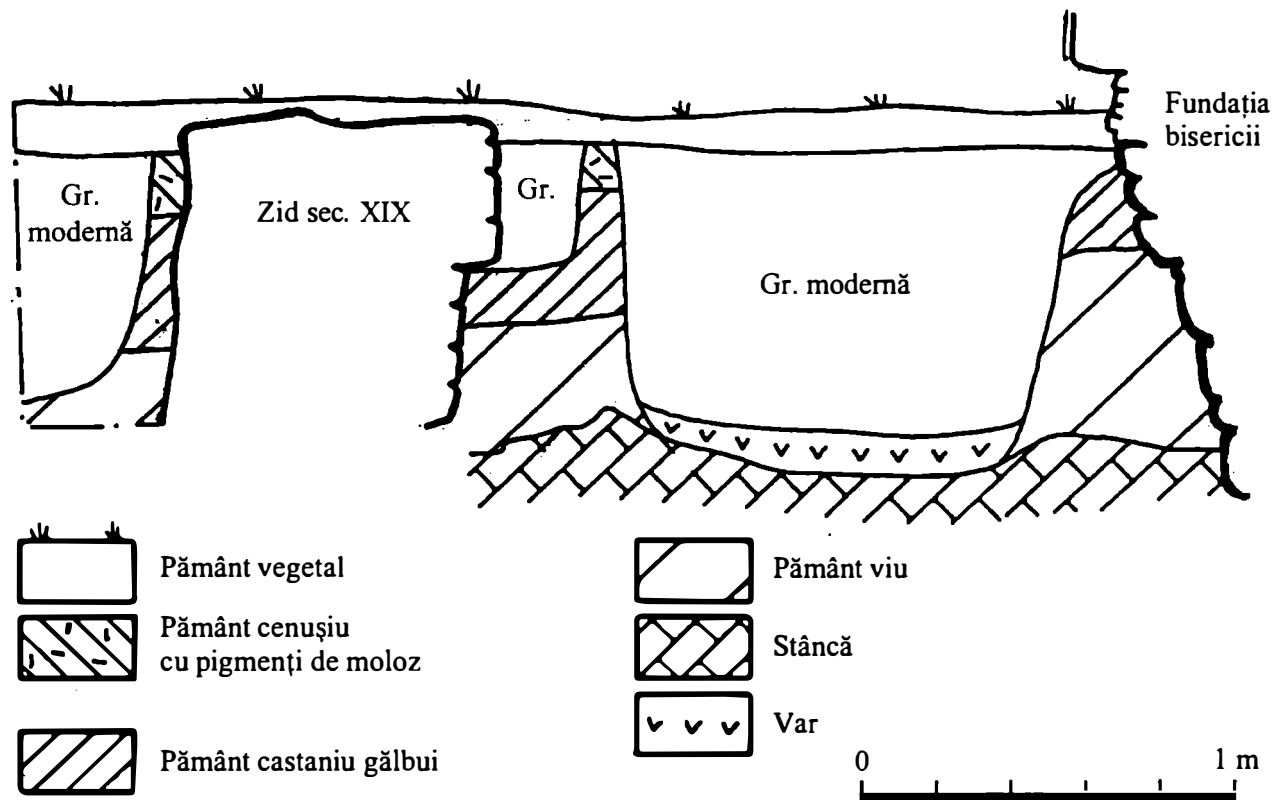
(13) Ilarie Lupașcu, *Scurt istoric asupra Mănăstirii Pângărați*, în "Viața Monahală", Iași, an I, nr. 8, 1933, p. 211-212.

se făcea inițial din incintă printr-o ușă deschisă pe latura sudică, la fel ca încăperea de la vest de turn. Zidul de incintă a fost construit la est de turn, ulterior acestuia. Turnul se afla la început la extremitatea nord-estică a incintei, construcțiile situate la est fiind mai târzii. În faza inițială, ansamblul cuprindea turnul de la nord-est, turnul de la intrare, zidul de incintă pe laturile de vest și nord și clădirile de pe latura de vest. Turnul a suferit numeroase modificări – deschideri sau transformări de uși și ferestre, închideri ale unor goluri de tragere¹⁴.

Săpăturile arheologice din august 1993 și din septembrie 1994, legate de lucrările de restaurare¹⁵, au urmărit obținerea unor date privind cronologia ansamblului, cunoașterea traseului vechilor ziduri de incintă și a altor urme de construcții și precizarea nivelurilor de călcare originare solicitată în vederea proiectului de sistematizare verticală a întregului ansamblu. Sondajele au fost dispuse în jurul bisericii, lângă turnul de intrare, pe laturile de vest, nord și est ale primei incinte, precum și în incinta a doua, la sud de clădirea modernă folosită în prezent ca biserică¹⁶. În zona săpăturii

- (14) Ștefan Scorțanu, *Sondajul arheologic de la Mănăstirea Pângărați, județul Neamț, raport pregătit pentru a XXVII-a sesiune națională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1992, Constanța, mai 1993*; Ștefan Scorțanu, Elena Ciubotaru, *Sondajele arheologice de la Pângărați din anul 1992, comunicare la Sesiunea de comunicări științifice dedicată Zilei Naționale a României, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, 18-19 noiembrie 1993*.
- (15) Șeful proiectului de restaurare – arh. Liana Bilciurescu.
- (16) Sondajele din 1993 au fost dispuse astfel: S1 (3 x 1,20 m), în partea de nord a absidei altarului; S2 A (1,50 x 1,50 m), în partea de vest a bisericii, la limita dintre pronaos și pridvorul adăugat; S3 A (1,45 x 1 m), pe latura de sud a bisericii, lângă contrafortul dinspre est; S4 (7 x 1 m), în partea de nord-est a incintei, orientată est-vest, în dreptul turnului de nord-est, la 4,70 m de acesta; S5 (5 x 1 m), paralel cu S4, la 15,50 m spre sud; S6 (14 x 1,50 m), orientată nord-sud, la cca. 12 m de colțul clădirii moderne folosită ca paraclis, pe latura de sud a acesteia; S7 (2,50 x 1 m), perpendiculară pe corpul nordic de construcții, la 12 m de colțul dinspre nord-vest al cerdacului acesteia; S8 (7,80 x 1,50 m), în partea de vest a incintei, în spațiul dintre zidul de sprijin și zidul de incintă, la 10,50 m de construcția din colțul de nord-vest; S9 (1,50 x 1,20 m), pe latura de nord a turnului clopotniță, lângă clădirea ridicată la est de acesta; S10 și S10 A (1 x 1 m), pe latura vestică a intrării de sub turnul clopotniță, în partea sa mediană și spre sud, la exterior. A mai fost săpat un sondaj de control de 2 x 2 m, în zona excavațiilor pentru canalul de aerisire, pe latura de est a corpului de clădiri de la est de turn, la 3,50 m de foișorul ce adăpostește scara de acces. În 1994 secțiunile au fost trasate: la nord de altarul bisericii (S3 nord, cu profilul vestic la 1,50 m de colțul contrafortului din partea de est a naosului și 1,50 m de colțul de nord-est al bisericii, prelungit – cu o întrerupere de 4,50 m într-o zonă inaccesibilă săpăturilor – prin corpul nordic de chilii și la exteriorul acestora, cu lățimea de 1 m și lungimea de 12 + 5 + 2 m); la vest de biserică (S2 de 1 x 1,50 m, cu profilul vestic la 0,40 m de colțul sud-estic al casei scării, până la zidul modern de sprijin din partea de vest a incintei, unde este continuată de S8/1993, care a fost prelungită până la zidul exterior de incintă); pe latura de vest a incintei, în apropierea colțului nord-vestic al fostului corp de construcții (S12 de 1,50 x 10 m, paralel cu S8 la 5 m nord de acesta; în cerdacul din fața corpului nordic de chilii, în prelugirea S7/1993; în a doua incintă, la sud de clădirea modernă folosită ca

Fig. 2. Mănăstirea Pângărați. Profilul sudic al secțiunii I.

pentru canalul de aerisire de pe latura de est a corpului de clădire de la sud-est de intrare a fost păstrat un profil transversal, lângă care săpătura s-a adâncit până la talpa fundației construcției. Cercetările și observațiile stratigrafice au fost foarte mult îngreunate de numeroasele săpături, nivelări sau umpluturi efectuate în incintă cu ocazia diferitelor transformări și reparații legate de utilizarea clădirilor ansamblului în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și în secolul XX, precum și a restaurărilor din deceniul trecut.

Intervențiile moderne au dus la dispariția în cea mai mare parte a posibilităților unor constatări de ordin stratigrafic privind cronologia bisericii. S-a putut observa că soclul acesteia a fost îngroșat într-o perioadă relativ târzie, probabil în secolul al XIX-lea. În partea de est a laturii nordice această îngroșare este mai redusă, circa 0,07 m, fiind vizibilă până la aproape 0,40 m deasupra decroșului fundației. În partea de vest, în dreptul casei scării de acces la nivelul superior al bisericii, îngroșarea este mult mai mare, depășind 0,50 m; temelia porțiunii îngroșate se adâncește aici până în apropierea solului viu. Fundația inițială a bisericii se afla în acest loc înapoia părții îngroșate a zidului, adâncindu-se mai mult în pământul viu. Săpături efectuate în jurul bisericii, pentru drenaj, în 1995, fără asistență arheologică, au permis observarea adosării casei scării la corpul inițial al bisericii. Și în partea de nord-est, fundația, a cărei adâncime depășește 0,60 m, pătrunde mult în solul viu, atingând stânca naturală. În acest loc, groapa unui mormânt târziu (databil la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, după un nasture găsit în zona mijlocului), săpată chiar lângă fundație, a distrus legătura stratigrafică directă între fundația bisericii și depunerile din incintă.

Chiar în situația unor observații stratigrafice dificile și incomplete se poate considera că biserica este prima construcție de zid ridicată pe locul respectiv, putând fi astfel identificată cu lăcașul ctitorit de Alexandru Lăpușeanu la 1560. În ceea ce privește biserica de lemn din secolul al XV-lea care, conform tradiției și a unor mărturii consemnate în scris a precedat această ctitorie, se poate emite ipoteza că urmele ei se vor fi aflat în interiorul actualului edificiu, ipoteză ce nu va putea fi verificată deoarece lucrările de amenajare a paraclisului din partea inferioară a bisericii efectuate în secolele XVIII-XIX și în secolul nostru au făcut ca nivelul de călcare al acestuia să se afle mult sub cota corespunzătoare, la exterior, momentului construcției din secolul al XVI-lea, înlăturând și depunerile anterioare acestei perioade.

La est de biserică, nivelul de construcție este situat la partea superioară a unui strat de pământ castaniu-galben deasupra pământului viu, cenușiu-gălbui, suprapus stâncii, care se află aici la -0,70 – 0,80 m sub actuala suprafață. La cca. 1,50 m de biserică au fost găsite resturile unui zid de piatră gros de 0,85 m, zid târziu, care despărțea biserica de restul incintei¹⁷. Pe latura de vest, lângă pridvorul adăugat, un bloc de

biserică (S11, de 1 x 15 m, paralel cu S6/1993, la 12 m de acesta); casete în pivnița din partea estică a corpului nordic de chilii precum și la exterior, la limitele între turnul de nord-est și zidul de incintă de pe latura nordică.

- (17) Zidul respectiv apare pe fotografii din primul sfert al secolului XX (G. Balș, *op. cit.*, pag. 182, fig. 209).

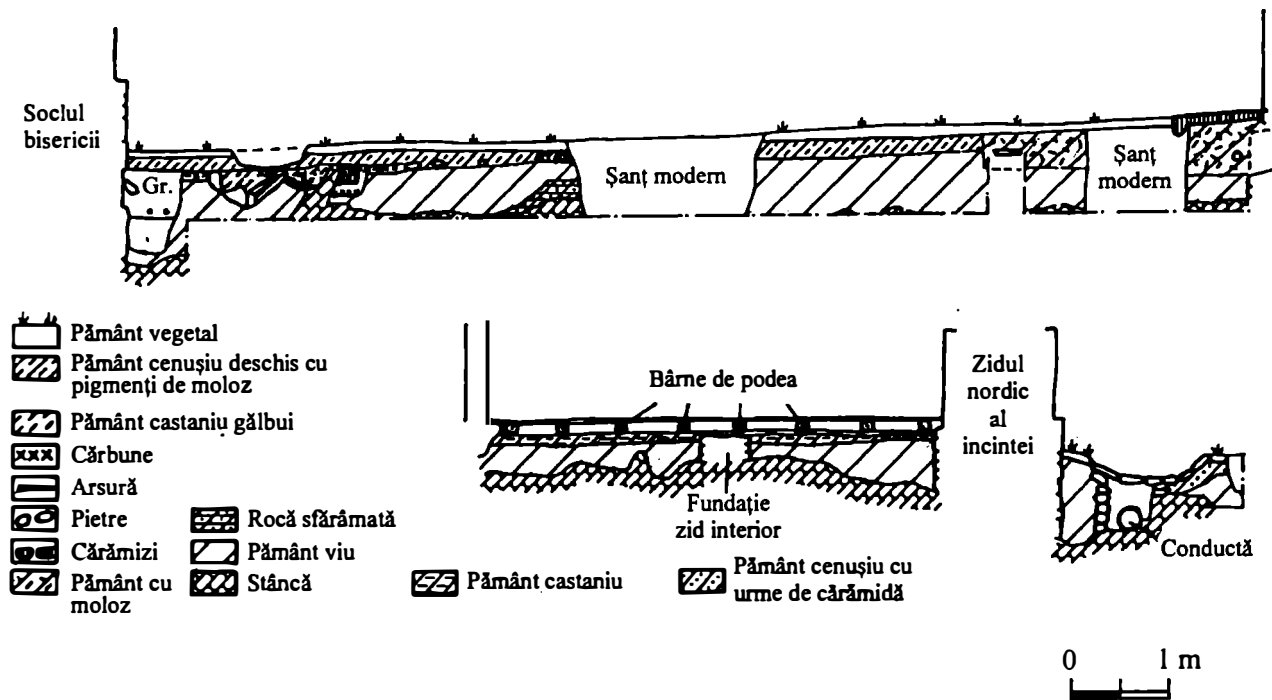

Fig. 3. Mănăstirea Pângărați. Profilul vestic al secțiunii 3.

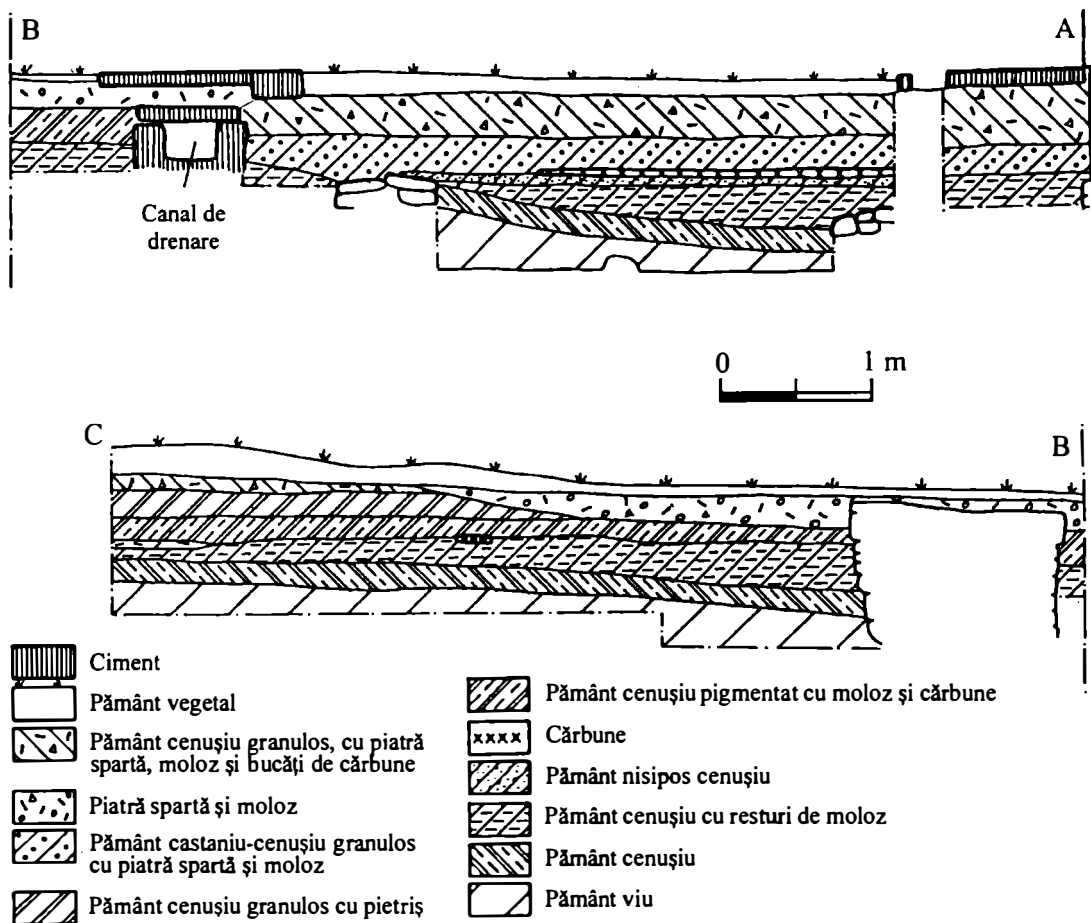
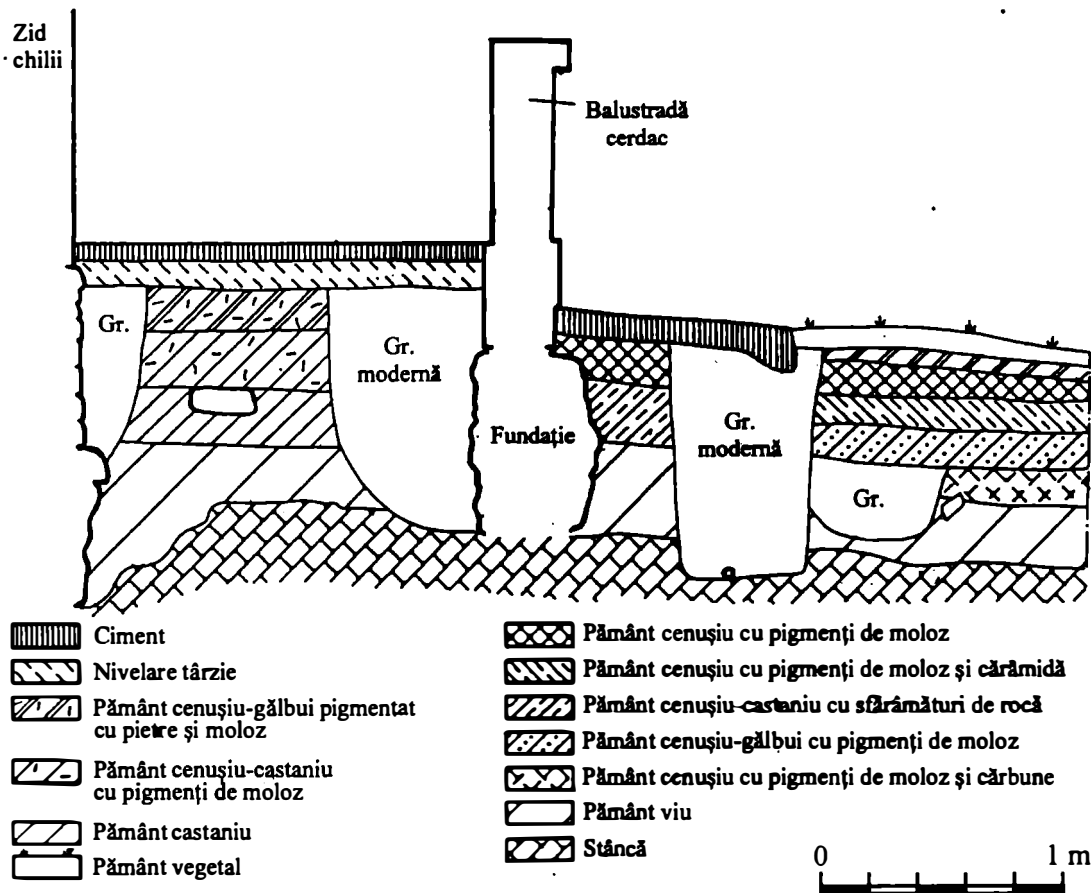

Fig. 4. Mănăstirea Pângărați. Profilul vestic al secțiunii 6.

Fig. 5. Mănăstirea Pângărați. profilul estic al secțiunii 7.

stâncă alăturat a împiedicat constatarea directă a poziției stratigrafice a fundației. Și aici, solul viu este aproape de suprafață, iar roca se află la mai puțin de 0,70 m. Adăugarea târzie a pridvorului etajat de pe latura de nord a bisericii este evidentă și în săpătură. Pe latura de sud, fundația din dreptul altarului este mai lată decât elevația, ca și cea a contrafortului. Li se suprapune direct pavajul amenajat în 1987. În această zonă, în imediata vecinătate a bisericii, se află morminte, unul din ele având o cărămidă cu inscripție incizată, din anul 1857. Săpătura a fost oprită la nivelul acestor morminte, care se extind și în afara limitelor sondajului. Lucrările precedente au avut ca rezultat decaparea pământului din jurul bisericii, pe alocuri chiar până sub nivelul de călcare al perioadelor inițiale de funcționare.

În zona de la nord de biserică, pământul viu gălbui și stânca naturală se află la adâncimi relativ mici – stânca, pe alocuri la numai 0,80 m – depunerile fiind subțiri și în bună măsură deranjate de intervenții târzii. Fundațiile corpului nordic de chilii, limitat spre exterior de zidul de incintă, sunt ridicate direct pe stâncă. Ele reprezintă primele construcții ridicate pe locul respectiv, putând data așadar fie din cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fie, în cazul în care inițial nu vor fi existat clădiri pe această latură, din secolul al XVII-lea, etapă marcată de pisană din 1642 ce se afla pe fosta trapeză, menționată mai sus. În încăperea care a fost cercetată în interior s-au descoperit și urmele unui zid de compartimentare orientat est-vest, gros de aproape 0,60 m. Zidul de incintă de pe latura nordică are fundația țesută cu cea a turnului din parte de nord-est, ceea ce arată contemporaneitatea lor. Porțiunea zidului de incintă care continuă latura nordică la est de turn are fundațiile în mod evident distincte de ale acestuia, reprezentând, după cum se observă și în elevație, o adosare ulterioară. Se confirmă astfel constatările din cursul săpăturilor efectuate în 1992 de Ștefan Scorțanu, că turnul reprezenta inițial colțul de nord-est al incintei. Actualul zid ce închide incinta în partea de est a laturii nordice și pe latura estică, ulterior primelor construcții din partea de nord a ansamblului, poate fi – în lipsa unor săpături greu de executat datorită transformărilor rezultate din utilizările construcțiilor din această zonă în perioadele târzii – datat ipotetic în secolul al XIX-lea, odată cu importanțele lucrări efectuate după 1850. Tot atunci se poate presupune că a fost executată și recompartimentarea chiliilor și înălțarea zidului exterior pe întreaga latură de nord. În partea sa superioară, acest zid are o grosime mai mică, de circa 0,70 m, și este străbătut de goluri circulare, asemănătoare celor de la nivelul superior al turnului clopotniță, adăugat acestuia după 1850.

Observațiile stratigrafice din sondajul efectuat în cuprinsul actualului cerdac arată că zidul ce limitează spre interiorul incintei corpul de chilii de pe latura nordică a ansamblului, prin poziția nivelului de construcție, se dovedește a se număra tot între primele construcții ale mănăstirii. Fundația de beton a cerdacului actual se ridică deasupra unei temelii din piatră și mortar, cu aspect neregulat, fundată de la o cotă sensibil superioară față de zidul chiliilor. Spre exterior s-a putut observa că această temelie a fost construită de la un nivel situat la partea superioară a unor straturi de pământ cu urme sau cu pigmenți de moloz, de deasupra stratului gros de circa 0,40 m de pământ viu, suprapus rocii aflate la o adâncime de aproape 1 m. Temelia poate fi

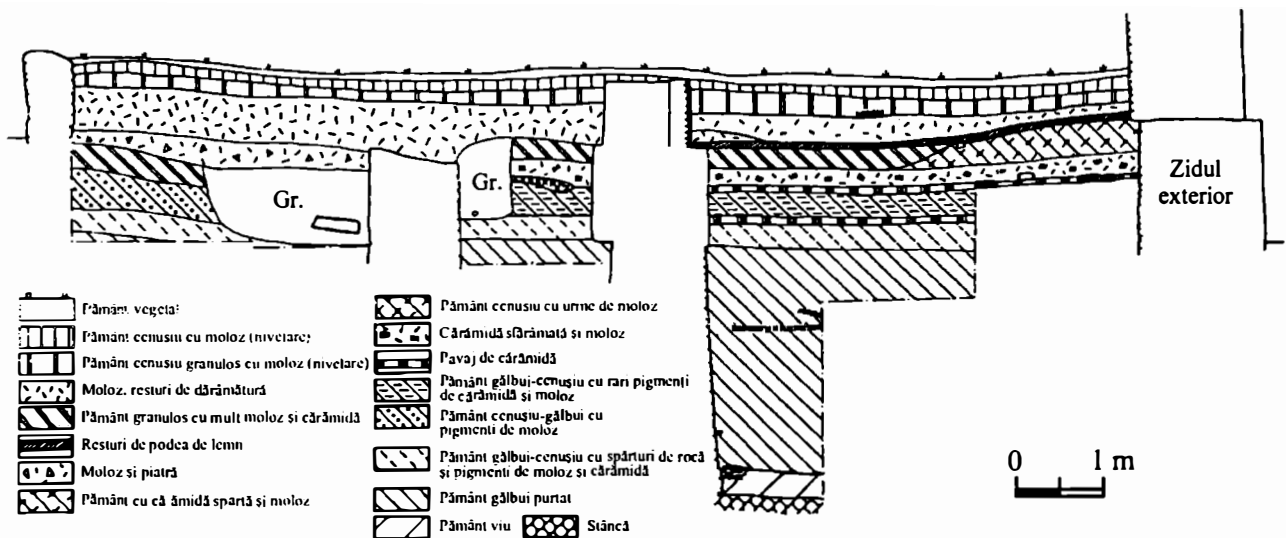

Fig. 6. Mănăstirea Pângărați. Profilul sudic al secțiunii 8.

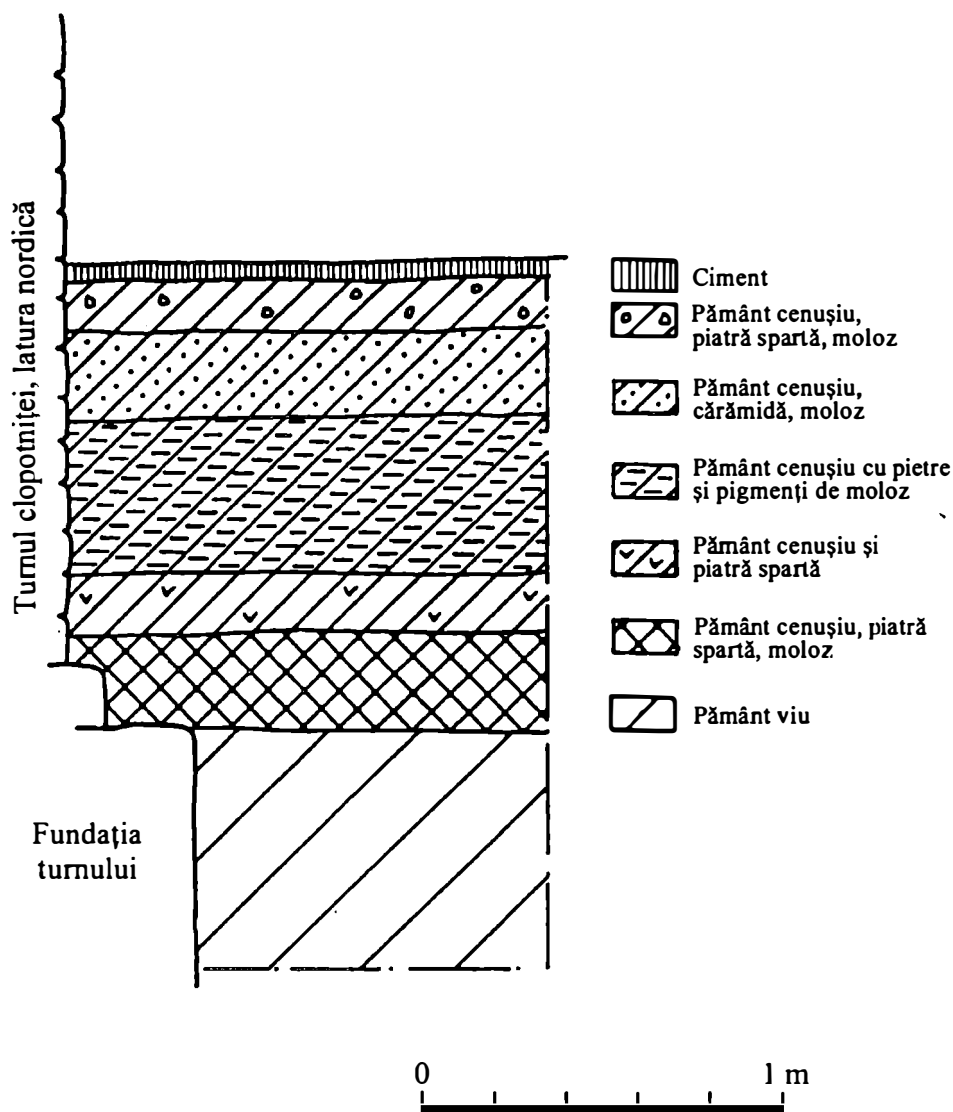

Fig. 7. Mănăstirea Pângărați. Profilul vestic al secțiunii 9.

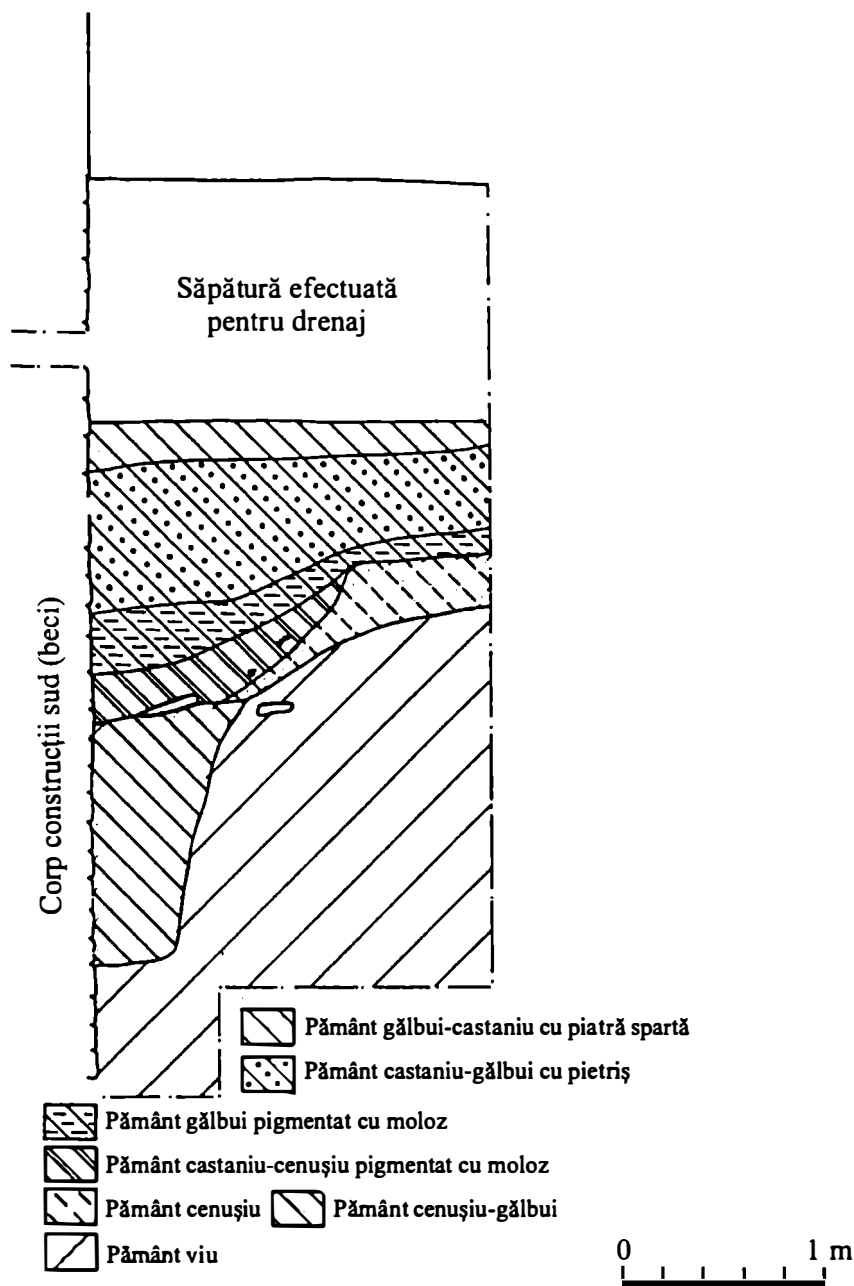

Fig. 8. Mănăstirea Pângărați. Profilul nordic al sondajului din săpătura de lângă corpul sudic de construcții.

datată în mod ipotetic în secolul al XIX-lea, aparținând probabil unui cerdac ce va fi fost construit în acea perioadă.

Sondajele efectuate pe latura de nord a pivniței aflată în partea de vest a corpului nordic de chilii și observațiile efectuate în această zonă arată că bolta de cărămidă, semicirculară pe arcuri dublouri, a fost refăcută pe fundații anterioare de piatră, probabil tot pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Fisura profundă vizibilă în zidul exterior ajunge până la fundație. Fisurarea, pe întreaga înălțime, a zidurilor și tendința de deplasare a colțului de nord-vest al clădirilor se datorează terenului, vecinătății imediate a râpei și probabil faptului că ultima construcție, care adăpostește la subsol centrala termică, a fost ridicată pe umplutură, înglobând în interiorul ei fundațiile unui fost turn existent aici, care au fost marcate în pardoseală.

Pe latura de vest a incintei s-a urmărit clarificarea problemelor legate de corpul de clădiri care a existat pe această latură până la mijlocul secolului nostru. După demolarea lor, suprafața respectivă a fost acoperită cu moloz, piatră, cărămidă și pământ până la o cotă ce depășește cu 0,50 – 1,40 m pe cea a zonei alăturate din incintă, fiind mărginită de un zid de sprijin. Săpăturile au adus date semnificative privind cronologia construcției.

Lângă zidul dinspre est al încăperii cercetate a clădirii săpătura s-a adâncit până la baza fundației, la aproape -4,50 m sub actuala suprafață. Fundația zidului străbate straturi subțiri (0,25 – 0,30 m) cu urme de cenușă și cărbune, cu rare pietre de dimensiuni mici, suprapuse stâncii, sprijinindu-se pe roca naturală. Zidăria din piatră spartă legată cu mortar, având grosimea de circa 1 m, a fost ridicată aici, pe terenul care avea o pantă accentuată în vecinătatea râpei, concomitent cu aducerea de straturi de pământ de nivelare cu o grosime totală de peste 2,60 m. Pământul galben, provenit din coasta dealului alăturat, a fost depus în straturi succesive, întrerupte de rare urme de cărbune, cenușă sau pigmenți de cărămidă și moloz. De la această cotă, ce corespunde și cu actualul nivel de călcare de la exteriorul incintei, s-a început ridicarea deasupra nivelului solului a zidurilor, a căror lățime este mai mare decât a părții aflate mai jos, cu câțiva cm spre vest și cu aproape 20 cm spre est și care se păstrează pe o înălțime de circa 1 m. Un mic fragment de pahar de sticlă databil în secolul al XIX-lea, descoperit în partea inferioară a straturilor de nivelare depuse deasupra stâncii, ca și numeroasele analogii în privința tehnicii și modului de construcție cu clădirile de la sud-est de turnul clopotniță, permit datarea corpului de construcții de pe latura vestică a ansamblului după 1850, în timpul egumenului Varnava. Se disting urmele a două pavaje succesive de cărămidă, din cel inferior păstrându-se praf și spărtură de cărămidă, separate de pământ galben purtat amestecat cu spărtură de rocă; pavajul inferior era situat la circa 0,25 m deasupra cotei lățirii zidului, cel de al doilea cu circa 0,30 m mai sus. Peste acest din urmă pavaj, în colțul unei încăperi, lângă zidul exterior, au fost găsite resturile bazei unei sobe, din cărămizi legate cu pământ, ocupând o suprafață rectangulară cu colțul teșit.

Într-o perioadă târzie, zidurile corpului de construcții de pe latura de vest au fost complet refăcute, zidul exterior (de incintă) având grosimea de 1,20 m, iar cel dinspre interior, 0,85 m. În interiorul încăperii zidurile au parametrul din cărămizi de 27 x 13 x 7 cm, caracteristice perioadei de la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului

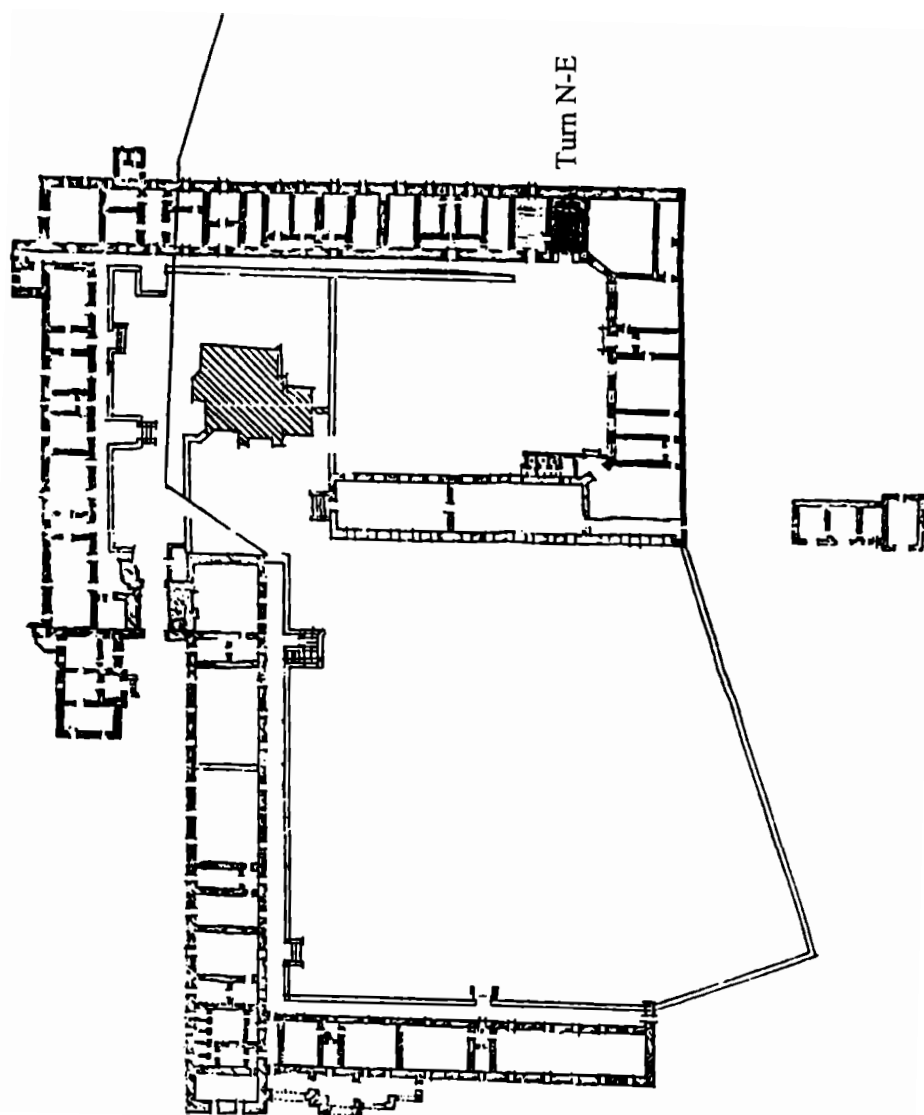

Fig. 9. Schiță de plan al ansamblului mănăstirii Pângărați din anul 1940.

XX, când poate fi datată această refacere. Aceleași etape îi corespund resturile unei podele din scânduri pe bâme dispuse nord-sud, peste un strat de pământ cu moloz și spătură de cărămidă. Deasupra se află straturi cu moloz, piatră și cărămidă spartă, provenite de la demolarea construcției. Clădirea, ce apare în fotografii din al patrulea deceniu al secolului XX și într-un plan din 1940¹⁸, a fost demolată la începutul celei de a doua jumătăți a secolului nostru. Traseul zidurilor se poate distinge la suprafața terenului ceea ce, împreună cu imaginile menționate și cu datele obținute din săpătură, fac posibilă reconstituirea înfățișării clădirii. Ea poate fi ipotetic identificată cu cea menționată între cele ridicate la mijlocul secolului al XIX-lea: "...la vale de aceste chilii a făcut trapeză, cuhnie și pitărie, dedesubtul căreia a zidit trei beciuri"¹⁹.

Se poate presupune că, înaintea ridicării, după 1850, a acestui corp, în zona de vest a ansamblului se vor fi aflat alte construcții, situate puțin mai spre interiorul incintei. Indicii în acest sens sunt urmele de cărămidă, piatră (inclusiv pietre parțial cioplite de dimensiuni mai mari) și mortar, descoperite la circa 7-6 m de biserică, în spațiul îngust dintre cablurile și conductele moderne, care au împiedicat adâncirea și extinderea săpăturii pentru a clarifica semnificația acestor vestigii.

Adosate bisericii într-o perioadă târzie în vecinătatea casei scăării, au fost descoperite fundațiile și resturile părții inferioare a unui zid din piatră și mortar care, la circa 4 m de biserică formează un unghi spre sud. Zidul compartimenta incinta la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale celui următor; el apare în unele fotografii²⁰.

Sondajele efectuate lângă turnul clopotniță au permis observații privind raportul dintre turn și corpul de construcții de la sud-est de acesta. Turnul și contrafortul oblic din colțul de nord-est au fundații lățite cu 0,39 m, respectiv 0,60 m. Li s-a adosat, după ce contrafortul a fost în mare parte demantelat, construcția cu două niveluri de la est de turn. La o dată și mai târzie a fost adăugată o porțiune, lată de peste 3 m, a clădirii respective, care depășește latura de nord a turnului spre interiorul incintei; nivelul ei de construcție se află la o cotă mult mai ridicată, fundația având o adâncime mai mică. În jurul turnului și în dreptul intrării pe sub acesta, nivelul terenului a fost mult ridicat. Aici săpătura pentru amenajarea cu pat de beton a conductei pentru instalația termică a împiedicat observații precise. Un bloc de piatră din apropierea părții inferioare a zidăriei turnului, în dreptul intrării, la sud-vest, a fost cioplit, fața sa fiind adusă la verticală.

În săpăturile din partea de est a primei incinte nu s-au găsit urme ale vreunui zid în dreptul turnului de nord-est. Traseul vechii incinte pe latura estică rămâne de precizat, ținându-se seama și de rezultatele cercetărilor din 1992. În această zonă, roca se află la adâncimi destul de mici (-0,60 -0,70 m în partea de sud-est, -0,65 -0,80 m în cea de nord-est), observându-se și porțiuni de stâncă mai ridicate.

(18) Corpul de clădiri figurează pe un plan care poartă data 1940, aflat în dosarul proiectului de restaurare, și în fotografii din deceniul 3 sau 4 al secolului XX (vezi Ilarie Lupașcu, *op. cit.*, p. 209, articol datat 6 septembrie 1933).

(19) V.G. Cădere, *op. cit.*, p. 510.

(20) G. Balș, *op. cit.*, p. 186 și urm., fig. 217-218.

Fig. 10. Mănăstirea Pângărați – gravură din anul 1854
(după “Almanah de învățătură și petrecere”, Iași, 1854).

Pentru determinarea traseului laturii sudice a primei incinte a mănăstirii a fost trasată o secțiune în dreptul turnului clopotniță, la o distanță de cca. 21 m de acesta și la aproape 10 m de corpul de clădire alăturat. Pe întreaga lungime de 14 m a secțiunii, lângă profilul ei vestic, a fost descoperit un zid orientat nord-sud, din piatră legată cu mortar, cu fundații adânci de 0,70 m. Cu acestea se țese un alt zid, gros de cca. 1,45 m, dispus perpendicular în direcția turnului și care nu mai continuă la est de primul. Nivelul de construcție al acestor ziduri se află la partea superioară a unor straturi groase de peste 0,40 m aflate deasupra pământului viu. Zidul orientat nord-sud taie o temelie din piatră legată cu pământ, lată de 0,70 m aparținând probabil primelor construcții de pe acel loc. El a fost la rândul său distrus în extremitatea sa nordică de fundația construcției ridicată în primul sfert al secolului XX. Ce reprezentau aceste ziduri urmează a fi lămurit prin cercetări viitoare. Poziția stratigrafică a nivelului de construcție – la partea superioară a mai multor straturi care corespund unor etape din existența ansamblului, precum și existența unei temelii anterioare, îngăduie presupunerea că resturile de ziduri menționate vor fi aparținut bisericii care a început să fie ridicată după 1850, edificiu din piatră, cu o lungime de peste 24 m, neterminat și demolat ulterior.

Urmele laturii sudice a incintei inițiale a mănăstirii au fost căutate și în 1994. Secțiunea orientată nord-sud, la aproape 23 m est de clădirea de lângă turnul clopotniță, ar fi putut intersecta un eventual zid de incintă aflat în dreptul acestuia. Din păcate, pe o mare parte a secțiunii, de peste 3,50 m, se află o groapă modernă ce pătrunde adânc în pământul viu, distrugând astfel toate urmele care vor fi existat acolo, tocmai în dreptul resturilor de zidărie legată cu pământ descoperite cu 12 m spre vest. La nord sau la sud de această groapă, unde pământul viu și stânca naturală se află la adâncimi relativ mici, ajungând la -0,60 -0,80 m, nu au fost descoperite urme ale vreunei fundații sau zidării.

O serie de observații de interes au fost efectuate în săpătura executată de șantier pentru canalul de aerisire în vederea eliminării umidității, pe o lățime de 2 m în lungul laturii de est a corpului de clădire de la sud-est de clopotniță. În această zonă s-a executat un sondaj, păstrându-se un profil transversal, până la talpa fundației, la o distanță de 3,50 m de foișorul care adăpostește scara de acces la cerdac. S-a constatat că, în vederea construirii acestei clădiri, a fost folosită panta naturală, accentuată, a terenului, amenajat prin săparea unui taluz cu o înclinare foarte mare până aproape de cota tălpii fundației viitoarei clădiri. După ridicarea acesteia, terenul a fost nivelat cu straturi de pământ de umplutură, până la cota actuală, față de care talpa fundației se află la aproape 4,50 m. Nivelul inferior al clădirii apare ca pivniță față de interiorul celei de a doua incinte, ridicându-se deasupra solului la exterior, spre vest, în fața turnului clopotniță. În cursul săpăturilor efectuate de șantier au fost descoperite, la 16 m sud de foișor, la o adâncime de 5 m, două morminte. La 1,50 m de peretele clădirii, un schelet de bărbat, cu o monedă din 1677 și un altul, de femeie, aflat la o adâncime cu cca. 0,40 m mai mare. Poziția acestor morminte, precum și materialele din secolul al XIX-lea descoperite în straturile de nivelare, între care o monedă din anul 1817²¹, arată că ridicarea întregului corp de clădiri alipit laturii de est a turnului datează din secolul al XIX-lea, ceea ce concordă și cu unele particularități arhitecturale, cum sunt

a

b

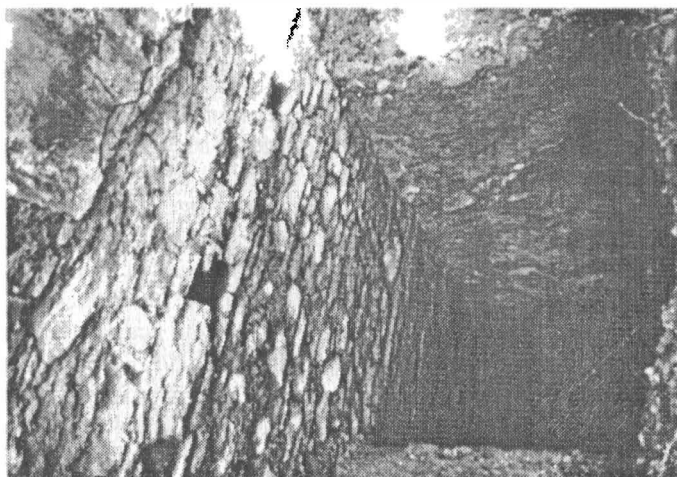

Fig. 11. a) Turnul clopotniță al mănăstirii Pângărați în septembrie 1994;
b) casetă executată la S-E de clopotniță.

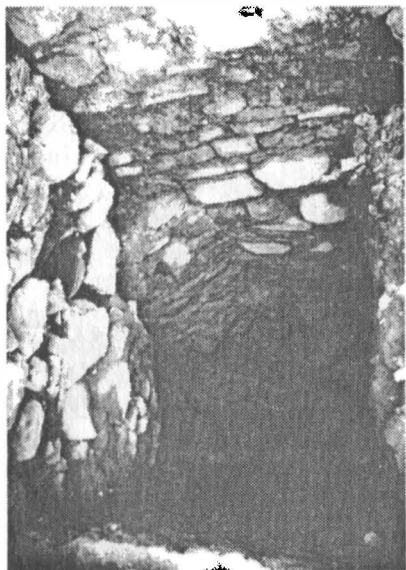

Fig. 12. Secțiunea nr. 9.

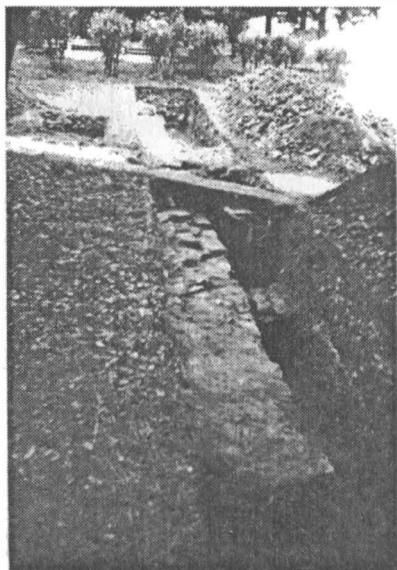

Fig. 13. Secțiunea nr. 6.

Fig. 14. Secțiunea nr. 4.

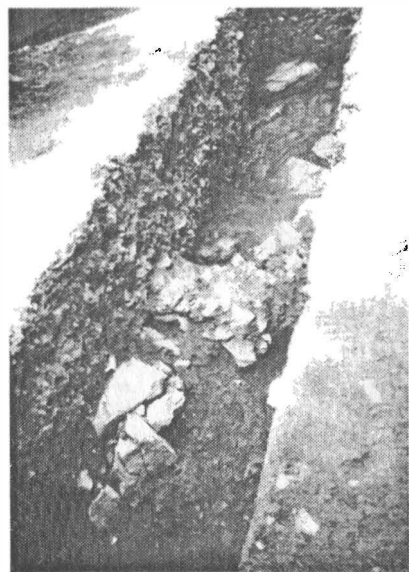

Fig. 15. Secțiunea nr. 5.

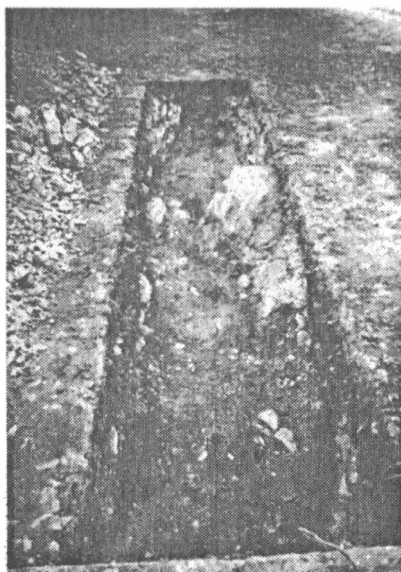

Fig. 16. Secțiunea nr. 3.

Fig. 17. Secțiunea nr. 12.

Fig. 18. Secțiunea nr. 8.

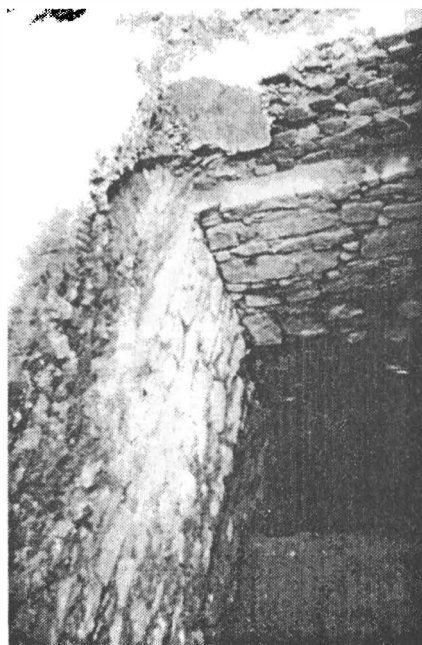

Fig. 19. Secțiunea nr. 8.

arată că ridicarea întregului corp de clădiri alipit laturii de est a turnului datează din secolul al XIX-lea, ceea ce concordă și cu unele particularități arhitecturale, cum sunt arcurile applatizate din încăperile de la subsol. Aceasta corespunde mențiunilor din documente și din descrierile de la mijlocul secolului al XIX-lea privind lucrările efectuate după 1850. La 2,50 m de colțul celor două corpuri ale clădirii au apărut două ziduri groase de 0,85 m, la o distanță de 2,35 m unul de altul, închise de un alt zid la 2,50 m. Zidurile sunt țesute cu cele ale pivniței, fiind fondate la aceeași adâncime cu aceasta; ele adăposteau o scară de intrare în cerdac la care s-a renunțat, scară care figurează în planul din 1940. La 3,90 m de aceste ziduri se află alte două, groase tot de 0,85 m, la 2,50 m interval unul de altul. Ele au fost însă ridicate numai până la cca. 1,60 m deasupra tălpii fundației (-4,70 m sub cota actuală a pardoselei cerdacului), renunțându-se la continuarea construirii lor; pe parament nu se observă mai sus urme ale încastrării zidăriei.

Săpăturile au permis constatarea modificărilor importante ale nivelurilor de călcare datorate lucrărilor din secolele XIX și XX din incinta mănăstirii Pângărați. În zona dintre biserică și laturile de nord și de est ale primei incinte nivelul vechi era destul de apropiat de cel actual, iar în jurul bisericii el a fost coborât prin diferite lucrări moderne, încât corespunde celui inițial. Nivelul terenului a fost mult ridicat pe latura de vest și pe cea de sud, corespunzând funcționării corpurilor de clădiri ridicate după 1850.

Materialele arheologice provenite din săpături au fost foarte puține – fragmente ceramice și de cahle de sobă moderne, descoperite în special în straturile de dărâmtură ce marchează demolarea corpului de clădiri de pe latura de vest și în groapa de mari dimensiuni din secțiunea trasată spre est în incinta a doua.

Săpăturile din 1993 și 1994 au putut completa informațiile asupra evoluției ansamblului mănăstirii Pângărați. Datele arheologice, caracteristicile arhitecturale și datele izvoarelor scrise indică succesiunea etapelor de construcție. Biserica a fost ridicată de Alexandru Lăpușneanu pe la 1560, pe locul probabil al unui lăcaș de lemn din secolul al XV-lea, dispărut. Clădirile de pe latura de nord și turnul din partea de nord-est, împreună cu turnul clopotniță, au putut fi construite, unele, poate încă din secolul al XVI-lea, altele, la mijlocul secolului al XVII-lea (1642), împreună cu unele construcții de pe latura de vest ale căror urme nu sunt încă bine cunoscute. Unele transformări ale bisericii sunt legate de ridicarea turnului scării în secolul al XVII-lea și de amenajarea paraclisului de la nivelul inferior la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea. Cele mai numeroase transformări care au modificat înfățișarea ansamblului s-au efectuat între 1850-1859, în timpul egumenului Varnava – ridicarea corpurilor de construcții de la sud-est de turnul clopotniță, a corpului de construcții de pe latura de vest, ridicarea părții superioare a clopotniței, înălțarea nivelului zidului de incintă de pe latura de nord și ridicarea noului zid de pe latura de est etc. Alte transformări au avut loc în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX – adăugarea pridvorului de pe latura de nord a bisericii,

Înainte de începerea cercetărilor arheologice din august 1993 și după încheierea acestora se datoresc bunăvoinței P.C. protosinghel Luca Diaconu.

compartimentarea incintei, prin ziduri adosate acesteia, iar ulterior transformarea clădirilor de pe latura de vest și apoi ridicarea construcției din partea de sud-est a primei incinte. În a doua jumătate a secolului nostru au intervenit numeroase transformări interioare, amenajarea construcției din colțul de nord-vest și demolarea clădirilor de pe latura vestică. Problema traseului laturilor de sud și est ale incintei inițiale este dificil de clarificat datorită numeroaselor transformări moderne.

DONNÉES ARCHÉOLOGIQUES ET HISTORIQUES CONCERNANT LE MONASTÈRE DE PÂNGĂRAȚI Résumé

Selon les documents et les témoignages des autres sources écrites, le monastère de Pângărați (dép. de Neamț) a été fondé par le prince de Moldavie Alexandru Lăpușneanu vers 1560, sur le lieu d'une église en bois du XVe siècle. Différents bâtiments ont été construits en 1642 et en 1850-1859, l'ensemble subissant de nombreuses transformations.

Des fouilles archéologiques occasionnées par les travaux de restauration, continuant celles commencées en 1992 par le regreté Ștefan Scorțanu, ont été effectuées en 1993 et 1994.

Des observations, difficiles à faire en raison des nombreuses interventions modernes, permettent de considérer que l'église – remarquable par les deux niveaux superposés – représente l'édifice bâti par Alexandru Lăpușneanu, avec des transformations subies au XVIIe et au XIXe siècle.

Les fondations du corps nord de bâtiments, limité vers l'extérieur par le mur d'enceinte, sont érigées directement sur la roche, représentant les premières constructions sur cet emplacement, qui peuvent dater de la première moitié du XVIe siècle ou du milieu du XVIIe siècle. La cave de la partie ouest de ce corps a les voûtes refaites probablement au XIXe siècle sur des fondations antérieures. Tout le corps a subi des transformations au XIXe et au XXe siècle. Le mur d'enceinte du côté nord, dans sa partie inférieure, est contemporain à la tour de nord-est. À l'est de cette tour et sur la côté est, le mur existant d'enceinte date du XIXe siècle.

Sur la côté ouest, on a constaté l'existence des couches de terre, épaisses de plusieurs mètres, déposées simultanément à la construction dans cette zone, où le terrain avait une pente très accentuée, des murs d'un corps de construction érigé après 1850. Sa partie supérieure a été refaite à la fin du XIXe – début du XXe siècle, et le corps démoli à la moitié du siècle actuel. D'une période antérieure datent des traces de mur découvertes à l'est du corps mentionné.

Les grands corps de constructions adossés vers sud-est à la tour du clocher (qui date des premières étapes de l'ensemble), ont été bâtis après 1850; dans ce but fut aménagée la pente naturelle du terrain, nivelée à la fin des travaux.

Des traces de muraille et aussi les fondations appartenant probablement à une grande chapelle dont la construction a commencé après 1850, inachevée et démolie après 1872, ont été découvertes dans la deuxième enceinte, de sud.

Grâce aux fouilles, l'évolution de l'ensemble architectural du monastère de Pângărați peut être mieux connue.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. Monastère de Pângărați. Plan d'ensemble des sondages archéologiques de 1993 et 1994.
- Fig. 2. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi sud du sondage 1.
- Fig. 3. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 3.
- Fig. 4. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 6.
- Fig. 5. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi est du sondage 7.
- Fig. 6. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 8.
- Fig. 7. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi ouest du sondage 9.
- Fig. 8. Monastère de Pângărați. Coupe stratigraphique de la paroi nord du sondage emplaced dans la zone de l'excavation, effectuée le long du corps sud de la construction.
- Fig. 9. Esquisse de plan de l'ensemble du monastère de Pângărați (1940).
- Fig. 10. Monastère de Pângărați. Gravure de 1854 (reproduite d'après *Almanah de învățătură și petrecere*, Iași, 1854).
- Fig. 11. La tour du clocher du monastère de Pângărați en septembre 1994.
- Fig. 12. Section no. 9.
- Fig. 13. Section no. 6.
- Fig. 14. Section no. 4.
- Fig. 15. Section no. 5.
- Fig. 16. Section no. 3.
- Fig. 17. Section no. 12.
- Fig. 18. Section no. 8.
- Fig. 19. Section no. 8.

SONDAJUL ARHEOLOGIC DE LA CORNI-STRÂMBI, COMUNA BODEȘTI, JUD. NEAMȚ

de Ioan Vatamanu,
Elena Ciubotaru și Ștefan Scorțanu

În ultimele trei decenii, satul medieval românesc a ocupat un loc important pentru cercetarea arheologică¹, în mod deosebit pentru Moldova, unde preocupările anterioare au avut ca problematică, în primul rând, geneza orașului medieval.

Cercetarea așezărilor rurale, abordată mai intens abia după anul 1965, odată cu declanșarea săpăturilor întreprinse la Udești-Suceava și Hudum-Boșoani, chiar dacă nu a dat răspuns la toate semnele de întrebare privind evoluția vieții de acum câteva secole², a permis adunarea unei cantități mari de materiale și informații care necesită a fi valorificate.

Pe această linie se cuvin a fi semnalate și cercetările de suprafață întreprinse în ultimii ani în bazinele Bistriței și a Moldovei de pe teritoriul județului Neamț, care au dus la identificarea a numeroase urme de locuire medievală.

Astfel, în anii 1984-1985 s-au efectuat periegeze în zona cuprinsă între bazinul Cracăului (afluent pe stânga al Bistriței) și Valea Moldovei, zonă brăzdată de pâraie ce sapă adânc dealurile piemontane spre est, la sud de culmea Corni (înalță de 583 m) care separă Depresiunea Neamț de Depresiunea Cracău-Bistrița³.

Periegezele au semnalat la sud de satul Corni, comuna Bodești, intense urme de locuire pe valea Zahornei, între pâraiele Arinilor și Plopului⁴, care vin să confirme tradiția locală, potrivit căreia, aici a existat satul Strâmbi, ce s-a retras ulterior într-o zonă mai înaltă, sub pădurea de pe culmea Corni, contopindu-se cu satul care exista deja aici.

Urmele de locuire descoperite la suprafață au fost atribuite, inițial, lăcașului de cult al satului dispărut, al cărui catapeteasmă se găsește acum în biserica din satul Bordea⁵.

- (1) Mircea D. Matei, Emil Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare, (secolele XI-XVII)*, București, 1982, p. 17.
- (2) *Ibidem*, p. 18.
- (3) Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, București, p. 371.
- (4) Cercetări de suprafață efectuate de E. Ciubotaru; materialele se află la MIPN.

-- construită din lemn în anul 1767⁶.

În sprijinul urmelor arheologice stau și documentele ce se referă la zonă, prima atestare a satului Strâmbi datând din anul 1428, aprilie 2, când Alexandru cel Bun întărește panului Dragomir, pentru slujbă dreaptă și credincioasă, satele: "Corni și Strâmbi pe Cracău și un loc de pustie în același hotar să-și întemeieze sat"⁷. Documentul redă apoi hotarele acestui loc⁸, care cuprindeau o suprafață de peste 600 ha.

Satul Strâmbi reapare în documente pe vremea lui Petru Șchiopul, care la 2 aprilie 1579 întărea vânzarea acestui sat lui Iuga jitnicer, de către Marica, fiica lui Drăghici vistier, nepoata lui Stârcea, strănepoata lui Drăgoiu, răsstrănepoata lui Dragomir⁹. Așadar, din anul 1428 și până în anul 1579, satul a fost stăpânit de familia panului Dragomir. Șase ani mai târziu, adică în 1585, același domn întărea vânzarea satului Strâmbi stolnicului Gligoric Cocorea¹⁰.

Până la începutul secolului al XIX-lea nu mai găsim moșia Strâmbi decât la 1815, iunie 18, când era proprietatea lui Vasile Stamati biv-vel stolnic, căruia îi revcnise printr-un schimb făcut cu treti postelnicul Iordache Vârnăv¹¹. La această dată, moșia este vândută lui Dimitrie Ghica agă, care devine stăpânul ei la 25 august 1816, după publicația vânzării pentru executarea dreptului de protimisii al răzeșilor de pe moșiile Negoști, Totoești, Borcești și Uscăți, a rudelor vânzătorului și a preoților și fruntașilor satului Strâmbi.

Procesul de retragere a satului Strâmbi spre nord și contopirea lui ulterioară cu satul Corni (așezat unul față de celălalt la numai 800-900 m), rezultă și din denumirea sub care apare în 1832, de Strâmbi-Corni¹². La această dată satul cuprindea 91 de locuitori, iar moșia aparținea căminăresei Maria Calina.

Ultimii locuitori ai satului Strâmbi se pare că s-au retras în jurul lăcașului de cult din satul Bordea, unde s-a dus și catapeteasma, iar proprietarul moșiei își părăsea curtea în jurul anului 1900, ridicându-și alta la ieșirea din satul Corni, spre Bodești¹³.

Ținându-se seama de toate dovezile despre existența acestui sat, s-a trecut la sondarea zonei celei mai interesante prin trasarea unei secțiuni (S1) de 25 x 2 m, pe direcția est-vest. La adâncimea de 0,65 m au apărut aglomerări de cărămizi care prin poziția lor marcau fragmente de zid căzut. La 4,5 m de capătul vestic al secțiunii a apărut temelia unui zid de piatră slab prelucrată și prinsă cu mortar, având lățimea de 0,60 m și înălțimea între 0,80 – 0,85 m.

- (5) O.P.C.N. Neamț are în evidență catapeteasma din satul Bordea ca anterioară lăcașului de cult de la sfârșitul secolului al XVII-lea.
- (6) C. Matasă, *Călăuza județului Neamț*, 1929. p. 183.
- (7) *DIR*, A, Moldova, sec. XIV-XV, Editura Academiei, București, 1954. p. 62-63.
- (8) Hotarele începeau din Soci. se întindeau pe dealul Holm. treceau peste pârâul Zahorna până pe Cracău, apoi pe Cracău în sus până la hotarul Bârleștilor.
- (9) *DIR*, vol. III, A, Moldova. sec. XVI, Editura Academiei, București, 1951. p. 105-106.
- (10) *Ibidem*, p. 272-273.
- (11) Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XIX, Iași, 1899, p. 459-475.
- (12) Copie după "Tabla așezării birului din ținutul Neamțului în 1832", din Condica originală de la Arhivele Statului din Iași, p. 144-145 (se află la biblioteca MIPN).
- (13) Informații primite de la sătenii din Corni.

Pe linia zidului, la aproximativ 9 m a apărut o temelie ce se orienta spre sud, fapt ce a determinat trasarea altei secțiuni (S_{II}), perpendiculară pe prima.

Prin trasarea secțiunii S_{III} cu dimensiunile de 10,50 x 2 m și a casetelor A, B, C și D cu dimensiunile de 2 x 2 m, s-a descoperit întreaga temelie a unei construcții, care însă era dezafectată în proporție de circa 80%. Construcția, care pare să fi fost un conac, era formată dintr-o sală cu lungimea de 13,50 m și lățimea de 3,60 m, în care se intra din cerdac. Patru încăperi erau dispuse două câte două pe părțile laterale ale sălii. Două dintre ele sunt mai mici și două mai mari, iar dimensiunile diferă la toate.

Prelungirea secțiunii S_{III} cu 11,50 m de limita sudică a conacului a surprins un fragment de temelie lată de 0,60 m, din piatră (sist mărnos) legată cu argilă gălbuie, bine bătută.

S-a mai trasat o secțiunea S_{IV} pe direcția nord-sud de la limita sudică a cerdacului și a fost surprins un alt segment de temelie, dispus în aceeași direcție cu primul. Acest lucru a impus trasarea casetei E cu dimensiunile de 2 x 2 m, care a condus la descoperirea colțului altei construcții. La aproximativ 5,50 m de la partea sudică a casetei E se profilează o temelie orientată spre est, cu lățimea tot de 0,60 m. Aceasta a fost decopertată numai pe suprafața secțiunii (0,50 m), neputându-se urmări conturul întregii construcții din motive financiare.

Secțiunile trasate între cele două construcții (S_{III} – prelungire și S_{IV}) au scos la lumină peste 90% din materialele ce aparțin construcției mai vechi, notată în plan L₂ și datată în secolele XVI-XVII, dar și celei mai noi, notată în plan L₁ și datată în secolele XVIII-XIX¹⁴.

Materialele arheologice constau în: ceramică, sticlă, obiecte de metal.

Ceramica este lucrată cu roata rapidă, din pastă ce are în compoziție nisip cu bobul mijlociu, arsă în majoritatea cazurilor la roșu-cărmiziu și, în cantitate destul de mică, arsă reducător. Fragmentele recuperate aparțin ceramicii locale de uz comun, nesmălțuită și smălțuită¹⁵ și indică: oala-borcan, oala fără toartă, castronul, cănița, strachina, oala scundă fără toartă, farfuria, cana, cupa, ulcica, ulciorul, sfeșnicul.

Oala borcan (fig. 2/2-4) are buza simplă, destul de înaltă, dreaptă sau ușor trasă spre exterior și cu o mică albiere în interior. La baza buzelor se află câte o canelură slabă ca decor sau câteva benzi de linii incizate orizontal.

Oalele cu toartă au buza relativ înaltă, dreaptă sau ușor evazată, cu aceeași grosime

- (14) Datarea locuinței L₂ s-a făcut pe baza materialelor arheologice încadrate în secolele XVI-XVII doar pe criteriul tipologic, în lipsa unor observații stratigrafice, iar a locuinței L₁, pe baza analogiei cu alte construcții civile ale căror puține resturi n s-au mai păstrat (Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 400-401; 462; fig. 294; Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, București, 1979, p. 30), fiind în cea mai mare parte repetarea fidelă a arhitecturii civile românești chiar de la începuturile statului feudal de sine stătător (Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Ioan Vatamanu, *Cercetările de la Netezi, județul Neamț*, în CA, V, 1982, p. 88; Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Ioan Vatamanu, Ștefan Scorțanu, *Ansamblul reședinței feudale de la Giulești, județul Suceava*, în CA, VI, 1983, p. 88).
- (15) Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975, p. 75.

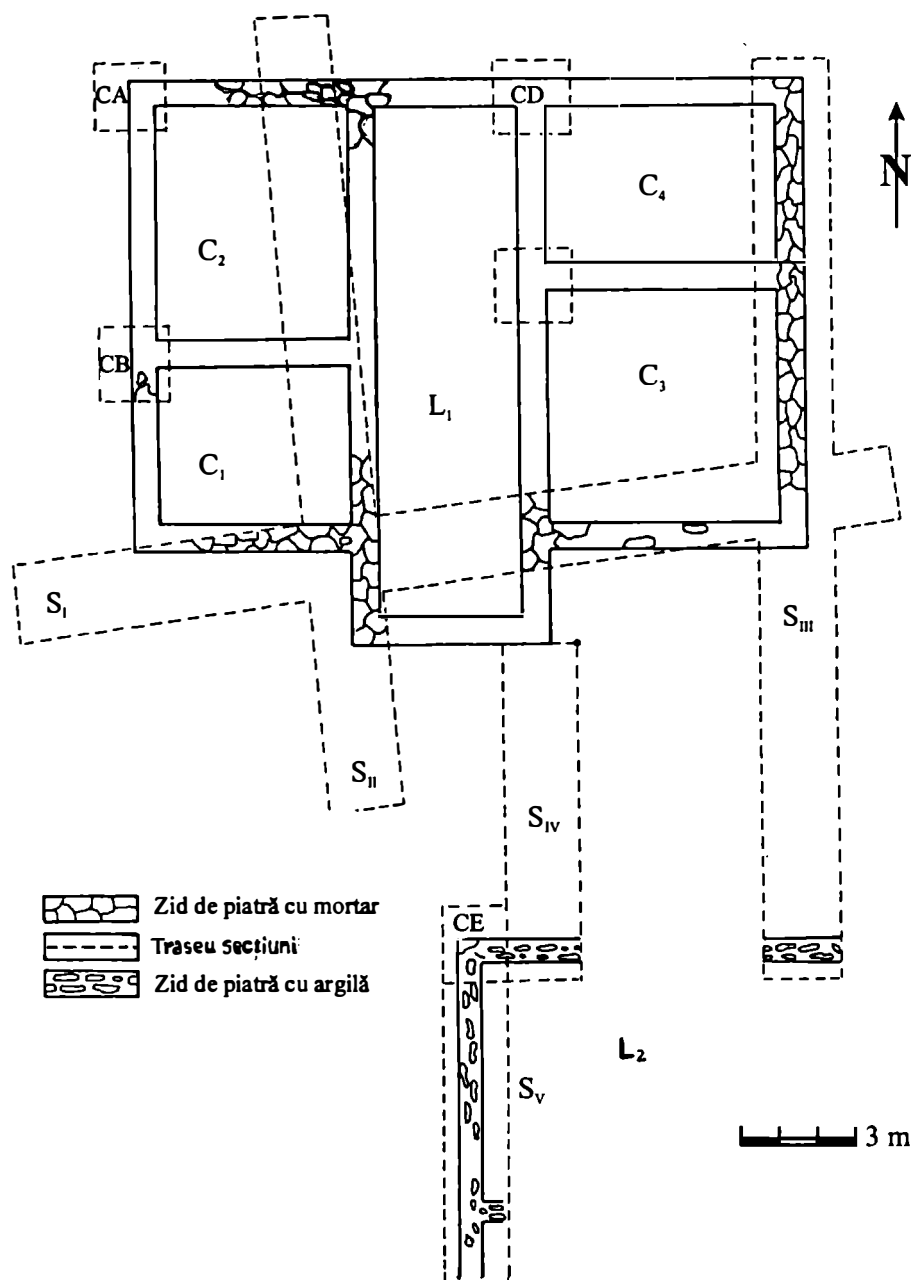

Fig. 1. Strâmbi – 1986; planul săpăturilor.

ca restul vasului. Limita inferioară a buzelor este marcată la exterior de o canelură și tot la exterior pe mijlocul buzei se află o muchie bine reliefată. Toarta este lată de 3 cm și groasă de 0,5-0,7 cm, fiind prinsă cu un capăt pe marginea buzei și cu celălalt de umărul vasului. Corpul acestuia este mai mult sau mai puțin bombat. Ca decor au linii incizate orizontale (fig. 2/5, 7; fig. 4/4).

Ulcica se aseamănă în general cu oala cu toartă, numai că are dimensiunile mai mici (fig. 3/2; fig. 4/6). Fragmentul de la fig. 3/4 aparține unei ulcele de culoare cenușie, având ca decor linii orizontale adânc incizate.

Cupa (fig. 3/5, 7) are fundul bine profilat și pare să aibă diametrul bazei mai mic decât cel al gurii. Primul fragment este destul de corodat dar totuși se mai observă că a avut o tortiță prinsă cu unul din capete chiar la baza vasului, ceea ce înseamnă că putea să aibă și alte întrebuințări. Nu prezintă nici un fel de decor.

Castroanele (fig. 2/6; fig. 3/1, 6, 9-10) au mărimi diferite, înălțimea între 6-10 cm și diametrul bazei mai mic decât al gurii. O canelură accentuată la exterior marchează baza inferioară a buzei care se trage spre exterior, apoi se retrage drept în sus, locul fiind marcat de o muchie tot pe exteriorul vasului (fig. 3/6). Celelalte castroane au la exterior o muchie ce marchează locul de unde începe buza vasului, adesea evazată și lătită la partea superioară. Unele castroane au câte un mâner ceea ce înseamnă că puteau avea și altă utilitate – de capac, spre exemplu. Singurul motiv decorativ, acolo unde există, constă în câte un registru de linii incizate orizontale pe partea superioară a buzei.

Strachina de la fig. 3/8 aparține unui tip de dimensiuni mici. Buza este mică, trasă ușor în interior, formând la partea inferioară un mic prag în afară. Acesta este și singurul decor al vasului. Pare să fi avut fundul plat.

Farfuria (fig. 3/3) aparține ceramicii arsă reducător. Are înălțimea de 6 cm, diametrul bazei de 12 cm, iar al gurii de 25,5 cm. Buza este trasă mult în afară și se lățește la marginea superioară. Corpul, deși este scund, se arcuiește spre fundul plat.

Crațița cu trei picioare (fig. 4/2-3, 8) este reprezentată prin două fragmente și un mâner. Picioarele sunt de înălțimi diferite: 4,5 cm și 6 cm, iar mânerul este sub formă de tub.

Ulciorul (fig. 4/7) face parte din grupa ceramicii smălțuite. Este colorat cu verde, are gura cilindrică, strâmtă, cu diametrul de 4 cm. Buza este înaltă, dreaptă, marginea rotunjită iar baza este marcată de o nervură pe care este prinsă toarta.

Sfeșnicul smălțuit cu verde (fig. 4/1) are înălțimea de 4 cm, iar fragmentul de la fig. 4/5 este nesmălțuit.

Pe lângă aceste tipuri de piese există numeroase fragmente atipice.

Ceramica descoperită la Strâmbi, îndeosebi pe cuprinsul celui mai vechi complex, are analogii apropiate în ceramica ce provine din așezările rurale de la Mălești¹⁶, Negoști¹⁷, Băiceni¹⁸, Lunca-Dorohoi¹⁹ etc. și în mediul urban la: Piatra-Neamț²⁰,

(16) Rodica Popovici, *Cercetări arheologice în așezarea rurală medievală Mălești (secolele XIV-XVII)*, în *Arh. Mold.*, XI, 1987, p. 181, 185, fig. 8/2, 9; 9/14-17.

(17) Idem, *Așezarea rurală Negoști (secolele XV-XVII). Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1972-1977*, în *MemAntiq*, IX-XI, 1985, p. 266-267, fig. 3/2; 4/2, 6.

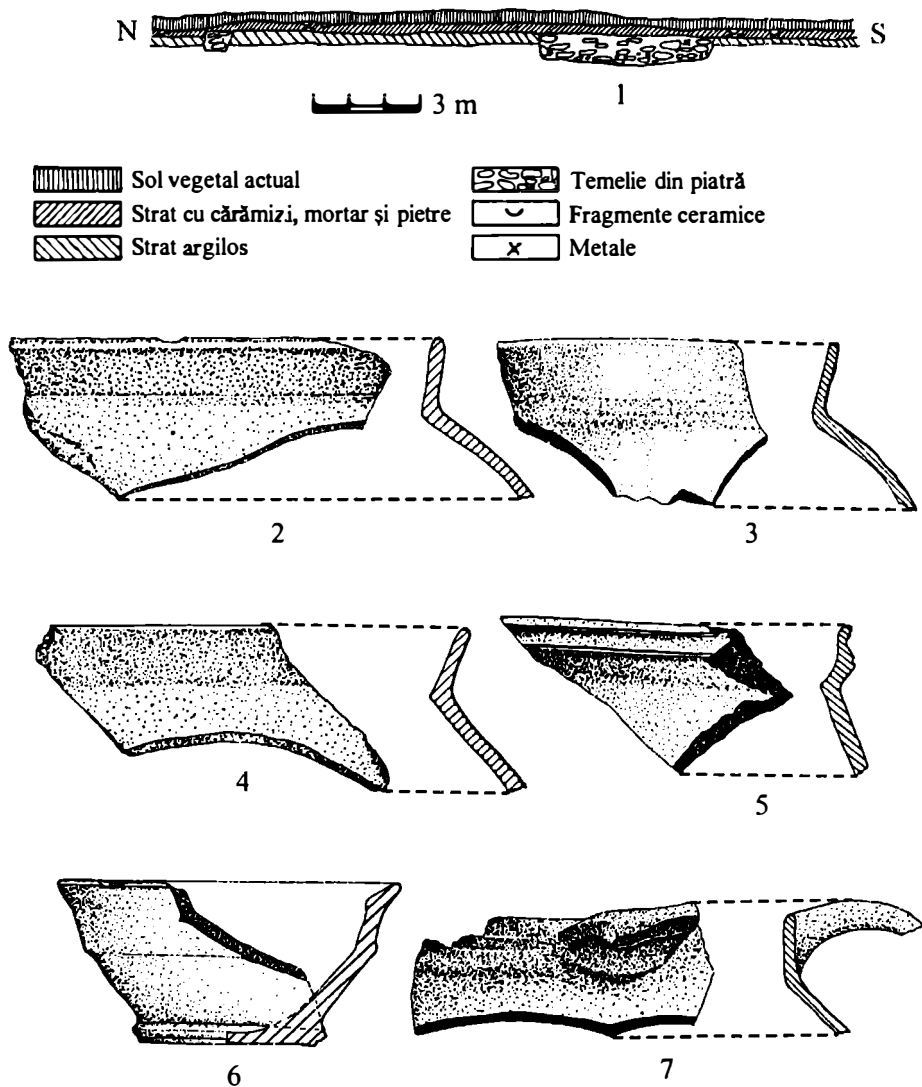

Fig. 2. Profilul secțiunii S_{II} (1), fragmente ceramice de la oale-borcan (2-4), oale cu toartă (5, 7) și castron (6).

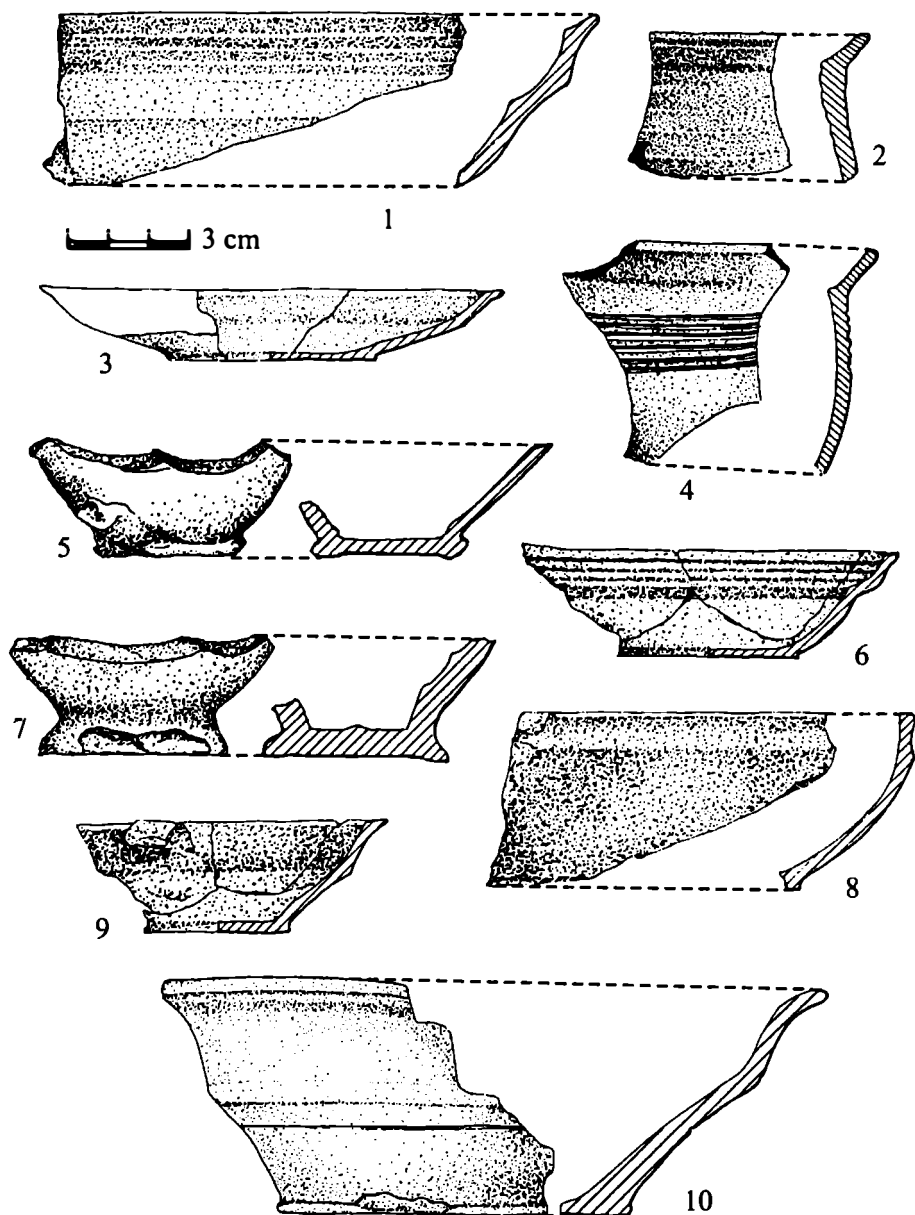

Fig. 3. Fragmente ceramice de la castroane (1, 6, 9-10), ulcele (2, 4), cupe (5, 7), strachină (8) și farfurie (3).

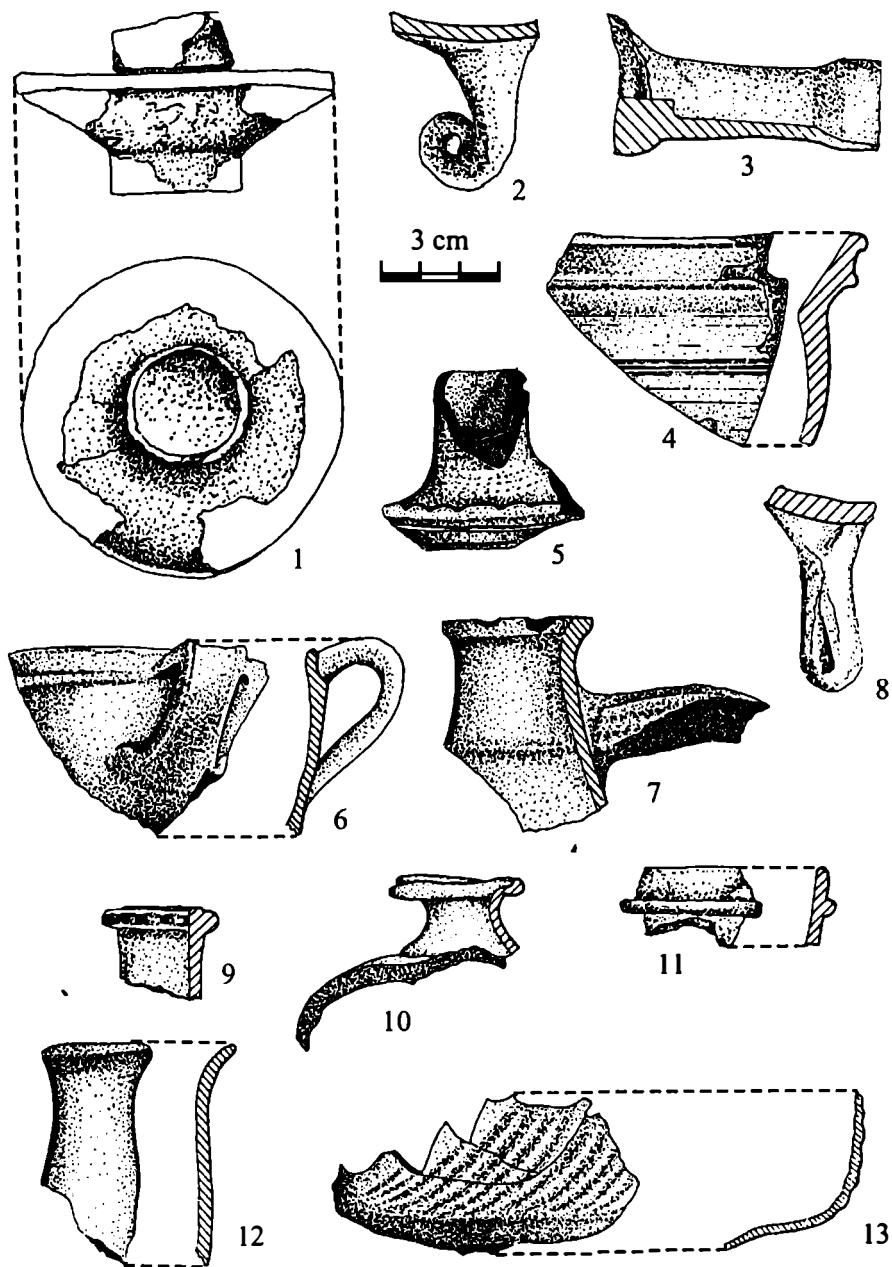

Fig. 4. Fragmente de la sfeșnice (1, 5), cratițe cu trei picioare (2-3, 8), oală cu toartă (4), ulcică (6), ulcior (7) și vase de sticlă (9-13).

Baia²¹, Suceava²², Iași²³ și încă în multe alte așezări de pe teritoriul Moldovei. Poate fi datată în secolele XVI-XVII.

La Strâmbi s-au descoperit și fragmente de sticlă ce aparțin unor recipiente de uz casnic, de culoare verzuie, cu gâtul scurt și gura întărită la exterior cu un guler lipit neuniform (fig. 4/9-13). Obiecte asemănătoare s-au descoperit la Curtea Domnească de la Iași²⁴.

Construirea locuințelor și viața cotidiană au impus și folosirea obiectelor de metal: cuțite, furculițe, cuie, piroane, scoabe, închizători și altele – toate din fier.

Cuțitele (fig. 5/1-2) au mânerul în formă de lamă sau peduncul, prevăzut cu plăsele de os, prinse în nituri de cupru. Furculițele (fig. 5/3-5) se diferențiază doar după numărul brațelor și tipul de mănere.

Cuiele și piroanele, cu floarea rotunjită și secțiunea dreptunghiulară, au mărimi diferite (fig. 5/6-9).

Scoabele au secțiunea dreptunghiulară și forma de L (fig. 5/10-11).

Alături de acestea au mai fost descoperite: un rătez (fig. 5/12), un suvac (fig. 5/13) și un amnar în forma literei B (fig. 5/14).

Obiectele de metal descrise mai sus își găsesc asemănări la: Baia²⁵, Iași²⁶, Suceava²⁷, Piatra-Neamț²⁸, Vornicenii Mari²⁹, Traian-Zănești³⁰, Mălești³¹ și alte localități

- (18) Idem, *Cercetări arheologice în așezarea din secolele XIV-XV de la Băiceni (județul Iași)*, în *Arh. Mold.*, VIII, 1975, p. 302-304, fig. 5/2, 6; 9/2.
- (19) Dan Gh. Teodor, Eugenia Neamțu și Victor Spinei, *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, în *Arh. Mold.*, VI, 1969, p. 205.
- (20) C. Matasă, *Șantierul arheologic Piatra-Neamț*, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p. 830, 833; fig. 9/1; 10/23, 35, 56.
- (21) Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, I, Iași, 1980, p. 123-126, fig. 85/2, 5, 6, 9-11; 86/7, 9; 89/6, 9. Idem, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1977-1980*, II, Iași, 1984, p. 277-228, fig. 100/1-5.
- (22) Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 64-67, fig. 55/2; 60/1-2.
- (23) Alexandru Andronic și Eugenia Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956-1960*, în *Arh. Mold.*, II-III, 1964, p. 417-427, fig. 7/1,7; 8/1, 4, 6; 13/2-3; Alexandru Andronic, Eugenia Neamțu și Marin Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, în *Arh. Mold.*, V, 1967, p. 218-219, fig. 28/1, 5, 9-10; p. 226-228, fig. 32/2, 4.
- (24) Al. Andronic, Eugenia Neamțu și M. Dinu, *op. cit.*, p. 265, fig. 68.
- (25) Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, I, p. 54, 56-57, 61-62, 64-65, fig. 21/11-16; 24/7-8, 11; 31/3, 5-6; 33/2-3; 34/1-3; Idem, *op. cit.*, II, p. 65, 71, 73, 87; fig. 21/1, 5, 7, 10; 21/3, 8; 23/10; 32/1-2, 6.
- (26) Al. Andronic, E. Neamțu și M. Dinu, *op. cit.*, p. 263, fig. 67/4-6, 10, 13.
- (27) B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. Matei, Al. Alexandrescu, N. Constantinescu, T. Martinovici, Corina Nicolescu și Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava – Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 3-4, 1955, p. 796, fig. 37.
- (28) C. Matasă, *op. cit.*, în *SCIV*, 3-4, 1955, p. 835, fig. 17/2.
- (29) M.D. Matei, Emil Emandi, *op. cit.*, p. 114, fig. 9/12; 35/11.
- (30) Gh. Bichir, *Urme de locuire feudală la Traian-Zănești*, în *SCIV*, 18, 2, 1967, p. 321.
- (31) Rodica Popovici, *op. cit.*, în *Arh. Mold.*, XI, 1987, p. 172-174, fig. 3/3-11.

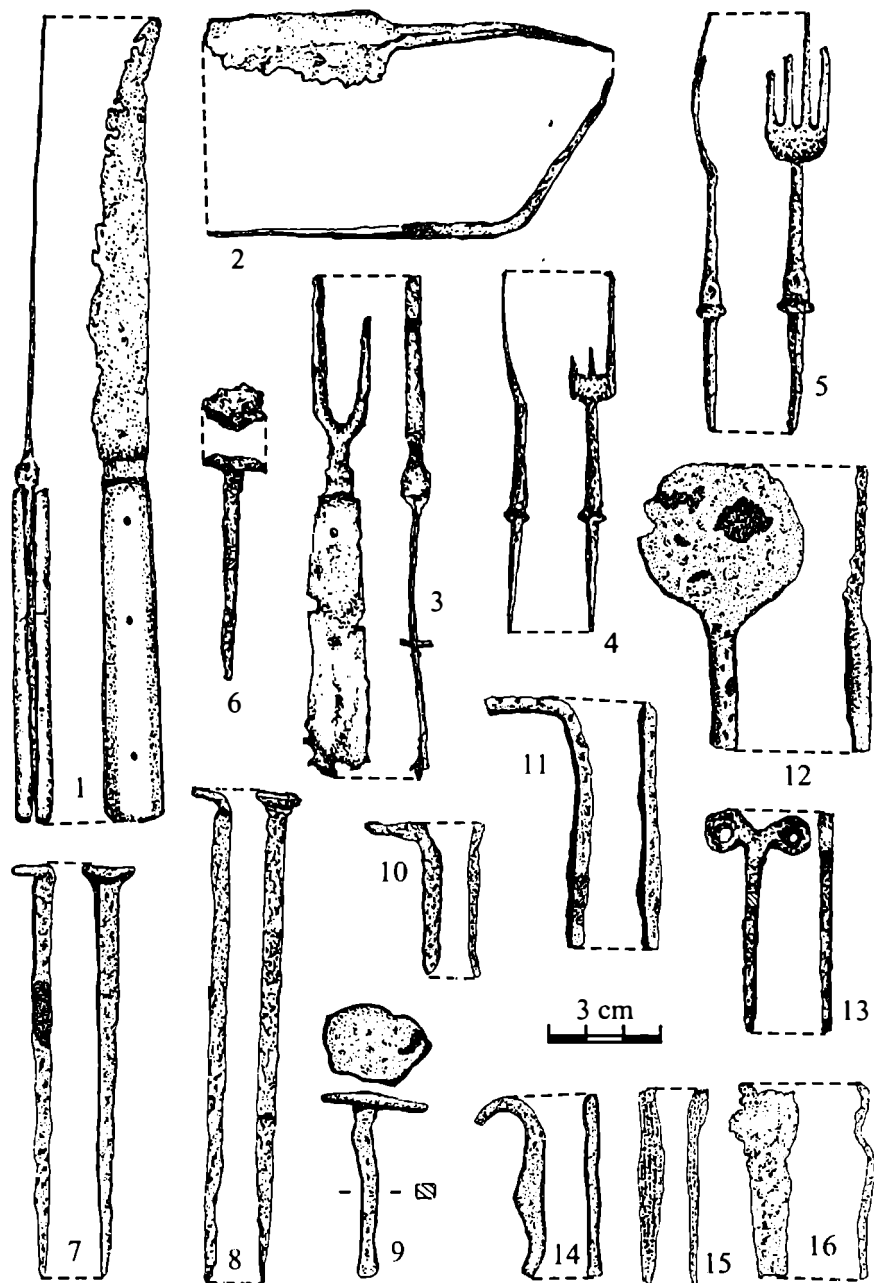

Fig. 5. Obiecte de metal (1-16).

atât din mediul rural cât și din mediul urban și pot fi încadrate în secolele XVI-XVII.

Rezultatele obținute cu prilejul sondajului sunt încurajatoare și justifică continuarea cercetării, care poate contribui la cunoașterea așezării medievale de la Strâmbi.

* * *

Cercetările arheologice de suprafață efectuate de autorii sondajului, argumentează continuitatea de locuire aproape neîntreruptă în această zonă, încă din neolitic. Astfel, pe lângă așezarea Frumușica³², ce se află la vest, la numai circa 800 m de Strâmbi, spre dealul Holm se află o altă așezare neolitică³³, sesizată cu prilejul unor lucrări de hidroameliorații.

La aproximativ 500 m sud de Strâmbi, în punctul numit "La Șuri" și la vest, în punctul "Dealul Morii", s-au descoperit obiecte de piatră și de ceramică ce aparțin culturii Noua³⁴.

La confluența pârâului Plopului cu Zahorna au fost găsite numeroase fragmente ceramice care aparțin secolelor II-III și IV d.H.³⁵.

Iată, deci, că există și alte descoperiri care pot contribui la completarea repertoriului arheologic al județului Neamț.

LE SONDAGE ARCHÉOLOGIQUE DE CORNI-STRÂMBI, COM. DE BODEȘTI, DÉP. DE NEAMȚ Résumé

On présente les résultats d'un sondage archéologique fait sur le territoire de l'ancien village médiéval de Strâmbi, com. de Bodești, dép. de Neamț, attesté dans un document de 1428, durant le règne d'Alexandre le Bon.

On a repéré les fondations de deux constructions, dont l'une de XVIe-XVIIe s. et l'autre de XVIIIe-XIXe s. et on a mis au jour de nombreux restes de briques, de ciment, des pierres, des fragments céramiques, des objets en verre et en métal datant pour la plupart aux XVIe-XVIIe s.

Les résultats obtenus à la suite de ce sondage sont assez encourageants pour continuer les recherches archéologiques en vue d'obtenir une image complète sur l'évolution de l'habitat médiéval de Strâmbi.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Plan des fouilles.

Fig. 2. Profil de la section II (1): poterie de Corni (1-7).

(32) C. Matasă. *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*. București, 1946.

(33) Materialele se află la MIPN.

(34) Cercetare efectuată de Ștefan Scorțanu; materialele se află la MIPN.

(35) Idem.

Fig. 3. Poterie de Corni.

Fig. 4. Poterie (1-8) et verrerie (9-13) de Corni.

Fig. 5. Objets en métal de Corni.

CÂTEVA DATE DESPRE O PÂINE DIN SECOLUL AL XVII-LEA, DESCOPERITĂ LA NEGREȘTI-NEAMȚ

de Rodica Popovici

Pe teritoriul satului Negrești din comuna Dobreni, județul Neamț, există un loc numit “Dolhești”, pe care, cu mulți ani în urmă, s-au întreprins cercetări arheologice, acestea având caracterul unor sondaje de salvare¹. Locul cu acest nume, situat într-o ambianță pitorească, înconjurat de dealuri și scăldat de apele repezi ale pârâului Horaița, păstrează amintirea fostei așezări medievale Dolhești, despre care vorbesc primele mențiuni documentare cunoscute din 12 aprilie 1436².

Investigațiile întreprinse aici, deși nu au avut amploarea ce li s-ar fi cuvenit, au permis descoperirea unor importante vestigii arheologice, locuințe și anexe gospodărești, cu materiale reprezentative, datând din perioada cuprinsă între începutul secolului al XIV-lea și sfârșitul veacului al XVII-lea³. Între acestea, relevante sunt descoperirile făcute într-o locuință din secolul al XVII-lea care, în ansamblul lor, reflectă frânturi din viața cotidiană a celor ce au trăit aici. Ele ne dau informații prețioase despre sistemul de compartimentare a locuinței și despre modul de încălzire a acesteia în anotimpul friguros prin soba de cahle bogat ornamentate cu motive geometrice, florale, simbolice, sau inspirate din eposul cavaleresc⁴. În același timp, ceramica descoperită, compusă din veselă de uz casnic, căni, capace, castroane și

- (1) Săpăturile arheologice din punctul “Dolhești” au fost efectuate în colaborare cu Muzeul de Istorie din Piatra-Neamț. Cercetările de teren din anul 1982 au fost întreprinse împreună cu doamna Minodora Măță, căreia îi mulțumim pentru concursul dat în desfășurarea normală a acestora.
- (2) DRH, A. Moldova, I (1384-1448), p. 202; vezi și M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 427, cu publicarea documentului și localizarea corectă a satului în “șesu Dolhești”.
- (3) R. Popovici, Dina Pop, *Săpăturile arheologice din așezarea rurală medievală de la Negrești-Neamț*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 588-590.
- (4) Locuințele au fost numerotate convențional, în ordinea descoperirii lor pe teren. Locuința din secolul al XVII-lea (L2) a fost investigată parțial în anul 1979 și dezvelită complet în 1982. Despre primele rezultate vezi R. Popovici, Dina Pop, *op. cit.*, p. 588-598. Materialele se află în colecția muzeului din Piatra-Neamț.

farfurii, acoperită cu smalț sau fără, ne oferă date în legătură cu vasele utilizate în gospodărie la pregătirea și consumarea hranei zilnice. De la acestea, nu am putea omite nici ceramica de lux, otomană de tip Iznik, și vasele mici de sticlă care, deși puțin numeroase și fragmentare, constituie detalii ce întregesc o imagine despre gustul pentru frumos și posibilitățile materiale ale acelorora ce le-au deținut și folosit.

Pe temeiul tuturor categoriilor de descoperiri, între care și câteva monede, locuința poate fi datată în prima jumătate a secolului al XVII-lea, nefiind exclusă existența sa și în anii 50-60 ai aceluiași veac⁵. În această locuință, bine încadrată în timp prin materialele descoperite, a fost găsită o pâine ce va face obiectul succintei noastre informări.

Pâinea se prezenta sub forma unor resturi carbonizate, câteva din ele formând o masă compactă⁶. Cercetând cu atenție fragmentele carbonizate, ne-am putut da seama că ne aflăm în fața unei pâini care a avut o formă rotundă și aspectul exterior asemănător unei lipii. Ea avea marginile ușor înălțate, de circa 2,6 cm, o grosime medie de 2,8 cm, spre mijlocul ei fiind mai subțire, de numai 1,3 cm. Diametrul mediu s-a putut aprecia, prin reconstituire, la circa 29 cm.

O altă observație ce se impune a fi semnalată este aceea că pe unele fragmente s-au observat urme de impresiuni de degete, făcute, probabil, special pentru o mai bună coacere a aluatului.

Constatările generale ce se desprind în legătură cu forma exterioară a pâinii și, mai ales, acelea referitoare la grosimea neuniformă, cu mult mai mică pe mijlocul ei, ne sugerează faptul că aluatul de făină din care a fost preparată nu era suficient de bine dospit. Această afirmație se întemeiază pe considerentul că pâinea nu era bine crescută, deși numeroșii pori observați în profilele secțiunilor fragmentare atestă, fără nici un dubiu, creșterea.

În lipsa unor analize care să furnizeze amănunte în legătură cu compoziția și modul de fabricare, nu putem ști din ce cereale a rezultat făina folosită, sau ce fermenți au fost utilizați pentru dospirea aluatului⁷.

Pentru o interpretare corectă a resturilor alimentare în general, este necesară identificarea tuturor elementelor constitutive (proteine, acizi aminici, fosfați, grăsimi, zaharuri etc.), ceea ce presupune studierea acestora prin investigații speciale și specifice, cum ar fi spectrometria de masă, analizele anorganice, de cromatografie și

- (5) Din locuință provin: un szelag de la Sigismund III (1587-1632), cu anul baterii 1599, și un altul, emisiune 1623, un denar de la Mathias, emis între 1479-1485, o aceea emisă înainte de Mehmed III, posibil Mudava-Süleyman I (1520-1566) și un schilling Christina (1632-1654), emisiune postumă. Monedele au fost identificate de colegul Viorel M. Butnariu, căruia îi mulțumim pentru bunăvoința acordată.
- (6) La o primă constatare, în momentul descoperirii în teren, resturile fragmentare aveau aspectul asemănător lemnului carbonizat. Nu atragem întâmplător atenția asupra unor asemenea descoperiri care pot fi lesne confundate cu lemnul carbonizat și, din această cauză, neglijate.
- (7) Analizele vor fi efectuate de domnul Phillippe Marinval, de la Centrul de Antropologie din Toulouse. Mulțumim și pe această cale colegului Dan Monah pentru sprijinul acordat.

granulometrie. De asemenea, nu de mai mică importanță este luarea în considerație a experiențelor de fabricare, așa cum rezultă ele din cercetările etnologice care semnalează păstrarea unor vechi practici în obiceiurile tradiționale⁸.

Până acum, prin cercetările arheologice întreprinse în așezări urbane și rurale medievale românești nu au mai fost descoperite resturi alimentare de pâine. Singura mărturie de acest gen aparține unei perioade extrem de îndepărtate. Este cazul descoperirii de la Sucidava-Celei, județul Olt, unde a fost depistată o pâine carbonizată, datând din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului. Descoperirea de aici a fost analizată prin descrierea generală a formei și mărimii pâinii, la care s-a adăugat un comentariu privind semințele de orz, măcriș și in, recuperate din fragmentarea masei carbonizate. În legătură cu semințele de orz (*Hordeum vulgare*), s-a avansat ipoteza că ele ar proveni de la fragmentul folosit în obținerea pâinii, fapt bine dovedit de descoperiri similare din alte zone europene⁹.

Dacă despre descoperirea de la Negrești-Neamț nu se pot face, deocamdată, aprecieri mai ample, considerăm oportună prezentarea unor date oferite de câteva categorii de izvoare informaționale, cu referire directă la pâine, dar și la alte preparate din cereale, care constituie surse importante privind alimentația în secolul al XVII-lea¹⁰.

Cele mai numeroase informații le aflăm din relatările călătorilor străini ce au trecut în peregrinările lor pe meleagurile Moldovei în vremea de care ne ocupăm. Aceste relatări, indiferent de subiectivitate și exagerări, de calitatea informației, directă sau indirectă, de mediul și țara din care provin autorii lor, cuprind știri despre pâinea ca hrană zilnică, dar și despre pâinea folosită în împrejurări deosebite, cum sunt sărbătorile religioase sau anumite obiceiuri tradiționale.

Unele izvoare narative ne dau informații despre calitatea pâinii. În acest sens, amintim relatările lui Petru Bogdan Baksič sau Pietro Deodato Baksič, cum obișnuia să i se spună în italicenește, episcop al Sofiei în vremea vizitei sale apostolice în Moldova anul 1641. În *Dare de seamă despre Moldova*, care cuprinde o bogăție de date privind istoria economică și socială, el nota, printre altele, că "pâinea nu e rea, mai ales aceea pe care o fac ungurii"¹¹, afirmație desigur parțial subiectivă. O altă apreciere în legătură cu calitatea pâinii din Moldova o întâlnim și la neguțătorul englez Robert Bargrave care, în drumul de întoarcere de la Constantinopol spre țara natală,

- (8) Pentru modul de abordare a problematicii complexe pe care o implică cercetarea actuală a resturilor vegetale și metodele folosite în investigații, vezi K. Fechner, *Le pain avant l'histoire: un bilan archéologique et paleotechnologique pour le Nord-Ouest de l'Europe*, în vol. *Du grain au pain. Collection Ethnologies d'Europe*, no. 2, p. 45-46, 72-73.
- (9) M. Cărciumaru, *Considerații paleoetnobotanice și contribuții la agricultura geto-dacilor*, în *Thraco-Dacica*, IV, 1983, 1-2, p. 126-127 și nota 30.
- (10) Pentru meșteșugurile alimentare în Moldova vezi îndeosebi Șt. Olteanu, *Meșteșugurile din Moldova în secolul al XVII-lea*, în *SMIM*, III, 1959, p. 157-159; Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969, p. 57-58.
- (11) *Călători străini despre țările române*, ed. M. Holban; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, vol. V, București, 1973, p. 233; în continuare se va cita *Călători străini...*

ajunge la Galați, în octombrie 1652, unde găsește, după spusele sale, “cea mai bună pâine obișnuită pe care țin minte să o fi gustat vreodată”¹².

Multe din relatările călătorilor străini ne precizează cerealele din care erau pregătite pâinea și alte preparate, cum ar fi plăcintele și terciurile, semnalându-ne interesante detalii despre fabricație. Ele reflectă, în același timp, și ponderea pe care au avut-o în alimentația zilnică anumite cereale, precum meiul, grâul, orzul și secara¹³.

Cele mai numeroase narațiuni se opresc însă asupra preparatelor din mei, care ocupau, fără îndoială, un loc foarte important în alimentația omului de rând, dar constituiau și o curiozitate pentru cei ce le întâlneau aici prima oară. În această privință, de un interes aparte sunt consemnările datorate lui Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, ofițer în corpul de armată suedo-polon, care, urmărit de trupele moscovite ale lui Kropotov, ajunge în primăvara anului 1710 în Moldova, unde își ostioiește foamea cu mălaiul moldovenesc. Jurnalul său de campanie pe anii 1710-1714 și “scurta descriere a ținuturilor moldovene” conțin date care privesc subiectul ce ne preocupă. El consemna astfel: “ne-am ospătat cu un fel nou de pâine moldovenească, numită pe limba lor mălai (Maley), care se face doar din făină de mei (Hirschen Mehl), fie fiartă sau coaptă fără drojdie în spuză sau în cuptor. Totuși noi am plătit-o la început destul de scump și am mâncat-o (ca și cum ar fi fost) marțipan”¹⁴. Dincolo de atitudinea răuvoitoare și chiar injurioasă față de moldoveni, von Weismantel ne oferă amănunte despre pâinea, plăcinta și mămăliga din mei, notând că “ei (moldovenii) macină mei din care coc în spuză sau în cuptor plăcinte sau terci pe care îl mănâncă cu lapte sau cu brânză și sunt mulțumiți. Toți au rășnițe de mână în casele lor; ei macină în fiecare zi făină proaspătă cât le trebuie pentru o zi”¹⁵.

Deși consemnările lui von Weismantel depășesc puțin cadrul temporal de care ne ocupăm, ele constituie sursa cea mai completă care ne înfățișează, cu suficiente detalii, procedeul de fabricare a pâinii, de la măcinarea făinii cu rășnița de mână până la rezultatul final obținut prin coacerea în spuză sau în cuptor a acesteia.

Preferințele moldovenilor pentru pregătirea unor bucate din mei sunt bine reliefate în istorisirile călătorilor străini.

Astfel, Paul Beke, iezuitul ungar sosit în Moldova în vara anului 1644, remarca apetența moldovenilor pentru mei, deși aceștia, constată el, sunt “îndestulați cu grâul cel mai curat (*parissimo abundant tritico*)”. El pomenește de meiul “care le place românilor peste măsură (și) din care gătesc o mămăligă foarte bună, negreșit după gustul lor, dar pentru alții este de negustat”¹⁶.

În aceeași direcție se îndreaptă și afirmațiile arhiepiscopului Marco Bandini care, impresionat de traiul schivnicilor de la Mănăstirea Bistrița, relatează următoarele: “Ei

(12) *Ibidem*, p. 486.

(13) Despre cultivarea cerealelor în Moldova vezi M.M. Alexandrescu-Dersca, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călătorii străini (secolele XV-XVII)*, în *Studii*, 21, 1968, 5, p. 849-851; V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975, p. 209-226.

(14) *Călători străini...*, vol. VIII, București, 1983, p. 315.

(15) *Ibidem*, p. 352.

(16) *Călători străini...*, vol. V, p. 425-426.

socot că lucrul cel mai plăcut ca din făina de mei să facă o plăcintă pe care o coc în cenușă fără sare și o mănâncă la sărbătorile cele mari”¹⁷.

Alte referiri generale la pâinea de mei apar atunci când sunt evocate evenimente tragice din viața zbuciumată a Moldovei din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, evenimente care au afectat profund întreaga populație. Despre greutățile și lipsurile îndurate în Moldova acelei vremi scria nunțiuului din Polonia Bernardino Valentini din Perugia la 10 aprilie 1654. Ascuns în păduri și “suferind nespus”, acesta avea ca hrană zilnică doar “pâinea de mei și apa din rău”¹⁸. Douăzeci de ani mai târziu, Petru Parcevic, vicar apostolic în Moldova, mărturisind și el despre privațiunile la care a fost supus aici, arăta că “foarte adesea nu ne putem sătura cu pâine de mei din cauza marei sărăcii”¹⁹.

Dacă despre pâine și alte preparate din mei informațiile pe care le deținem sunt destul de consistente, nu același lucru se poate afirma referitor la produsele din grâu.

Deși în această vreme o parte însemnată din producția cerealiară a Moldovei lua drumul Constantinopolului, este înădoinic faptul că grâul a ocupat un anume loc, nicidecum neglijabil, în alimentație²⁰. Este elocventă, în acest sens, remarca starețului rus Leontie, care, în drum spre Constantinopol și Ierusalim, călătorește prin Moldova în iarna anului 1701. Ajuns la Soroca, el constată că “merindele sunt foarte scumpe și aproape că lipsesc; nu găsești pâine de seară, ci numai pâini mici de grâu și de orz”²¹. Mărturia sa ne apare cu mult mai însemnată decât o simplă semnalare, cu referire la varietatea cerealelor, grâul și orzul, din care se pregătea pâinea. Ea este o reflectare a unei realități pe care o înregistrează omul venit din altă zonă, o realitate deosebită de aceea cu care era obișnuit în țara sa de baștină, unde pâinea de seară deținea un loc foarte important în alimentație.

În relatări din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sunt amintite și acele “pâini albe”, care puteau fi preparate din făină de grâu. O primă semnalare o întâlnim în descrierea călătoriei lui Paul de Alep, care își însoțește tatăl, patriarhul Macarie al Antiohiei, în câteva țări ortodoxe europene. Ajuns în Moldova, la invitația domnului țării, Vasile Lupu, patriarhul este întâmpinat cu respectul cuvenit înaltului său rang clerical. După ceremonia de primire la curte, relația lui Paul de Alep consemnează și dărnicia domnului moldovean față de patriarh, căruia i se hotărâște un mertic pe timpul șederii sale în țara Moldovei. În acel mertic, hotărât de domn, sunt menționate, pe lângă vinuri, unt topit, lumânări și alte produse, “patru pâini albe” pentru patriarh, “două (pâini) pentru băieții lui” și încă “o oca de pâine”²². În enumerarea produselor alimentare, oferite de domn patriarhului și însoțitorilor săi apar unele precizări, care credem că nu sunt deloc întâmplătoare. Astfel, marelui prelat i se dăruiesc vinul ales

(17) N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, București, 1928, p. 318.

(18) *Călători străini...*, vol. V, p. 425-426.

(19) *Idem*, vol. VII, București, 1980, p. 185.

(20) Despre locul grâului între cerealele cultivate în Moldova vezi V. Neamțu, *op. cit.*, p. 209-215.

(21) *Călători străini...*, vol. VIII, p. 187.

(22) *Idem*, vol. VI, București, 1976, p. 39.

și pâinea albă, în timp ce însoțitorilor săi aceleași produse, dar fără specificarea calificativelor. Aceste precizări ne îndreptătesc să considerăm că ele sunt în fapt o reflectare a considerației acordată de domn patriarhului și rangului său. Ca și "vinul ales", acele pâini albe erau desigur de o calitate superioară, fiind pregătite, probabil, din cea mai bună făină de grâu. Această pâine albă era, așa cum bine sublinia Fernand Braudel, "pentru folosința" celor bogați²³.

Alte mărturii despre pâinea albă din Moldova le aflăm din așa-numita Seyahâtname, o voluminoasă carte de călătorii, datorată lui Evlia Celebi. Însoțindu-și protectorul, vizirul Melek-Ahmed, marele călător a participat la campania otomană din 1657 împotriva lui Gheorghe Rákóczi al II-lea. Cu acest prilej, ajunge în cetatea Hotinului, de pe malul Nistrului. Aici, pârcălabii cetății îi aduc daruri pașei daruri scumpe în blănuri de samur și dinți de morsa, bani și diverse produse alimentare. Între acestea din urmă, sunt indicate anumite sortimente de brutărie, "pesmeți și pâine albă specială", datorite armatei otomane într-o cantitate apreciabilă, evaluată la "o mie de harabale"²⁴.

Același Evlia Celebi, relatând despre alimentele și băuturile aflate din belșug în țara Moldovei, laudă, pe lângă "vestitele rachiuri de tot felul" și pâinea albă, pe care o denumeste franzelă (frandjila)²⁵.

De o importanță aparte sunt însă relatările care ne prezintă informații despre pâine în legătură cu unele datini și sărbători religioase. O asemenea consemnare aparține expunerea lui Conrad Iacob Hildebrandt, referitoare la călătoria sa prin Moldova, de la sfârșitul anului 1656. Însoțindu-l pe ambasadorul Gotthard Welling în drumul său spre Ucraina, pentru a câștiga sprijinul lui Bogdan Hmelnițki, predicatorul german ajunge la Bacău, unde îi găsește pe locuitorii orașului "adunați în fața unei mese întinse, acoperită cu o față de masă pe sub care era pus fân, iar pe masă erau multe pâini frumoase, colaci mari rotunzi și pâini rotunde. Oamenii care se adunaseră aici mulțumeau lui Dumnezeu pentru un an bun și-l rugau să le dea timp mănos în viitor"²⁶. În ziua următoare, 26 decembrie, călătorul german trecea cu o plută râul Bistrița, ceremonia despre care relata fiind evident legată de marea sărbătoare a nașterii Domnului (Crăciunul).

O altă știre, la fel de importantă, ne este dată de Paul de Alep, cu privire la sărbătoarea celor patruzeci de mucenici, din 9 martie. Atunci, precizează el, "lumea a adus la biserică o mulțime de pâini mici, rotunde, pâine obișnuită, turte și colaci de toate formele; și multe lumânări, precum și colivă. S-au împărțit, ca binecuvântare celor de față, ca de obicei"²⁷.

(23) F. Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. I, București, 1984, p. 152.

(24) *Călători străini...*, vol. VI, p. 423.

(25) *Ibidem*, p. 485; pentru termenul de franzelă și modul de preparare vezi *Dictionarul limbii române*, t. II, p. I, literele F-I, București, 1934, p. 169.

(26) *Călători străini...*, vol. V, 1973, p. 595.

(27) *Idem*, vol. VI, p. 66. Obiceiurile legate de sărbătoarea celor 40 de mucenici sunt bine reliefate la Simion Florea Marian, în *Sărbătorile la români*, București, 1994, p. 7-22.

Ca bun cunoscător al practicii liturgice, arhidiaconul Paul de Alep ne înfățișează, cu detalii, felul în care s-a oficiat slujba vecerniei mari, când s-au așezat pe masa aflată sub cupola bisericii "cinci pâini, un vas de untdelemn, un vas cu vin și unul cu grâu și două sfeșnice". După tămâierea pâinilor, patriarhul a luat una din ele și a binecuvântat-o²⁸.

Despre cum arăta pâinea folosită în timpul ceremoniilor religioase, dar mai ales, despre caracterul simbolic al acesteia ne stau mărturie numeroasele reprezentări din pictura murală bisericească din Moldova. Ele ne înfățișează scene legate de Vechiul Testament, dar mai cu seamă de ciclul christologic sau de viețile unor sfinți. În acest sens, amintim scenele care prezintă Ospățul lui Avram, Cina cea de taină, cu împărtășania apostolilor cu pâine, și unele imagini din legenda Sfântului Gheorghe (scena banchetului împărătesc) sau din viața Sfântului Nicolae²⁹. Cina cea de taină, cel mai frecvent întâlnită, ne oferă încărcătura simbolică a gestului lui Iisus. Aici pâinea apare ca semn al jertfelui salvic. El o binecuvântează și o împarte ucenicilor săi, zicând: "Luați mâncați, acesta este trupul meu".

În toate aceste scene mai sus amintite, sunt reprezentate pâini rotunde, de diferite mărimi, bine crescute, după cum ne sugerează redarea lor picturală.

Pâinea cu caracter simbolic este redată și în broderia religioasă, pe epitrahile, vâluri liturgice și aere de procesiune³⁰.

Plecând de la descoperirea noastră din cercetări arheologice, de la dovada materială, am încercat să prezentăm unele date despre pâine, așa cum apar ele din sursele documentare scrise sau din alte categorii de izvoare.

Sursele informaționale ale epocii ne oferă, în mod firesc, cele mai multe date în legătură cu pâinea ca hrană zilnică, începând de la modalitățile de pregătire până la formele de prezentare.

(28) *Călători străini...* vol. VI, p. 69.

(29) Deși cele mai multe reprezentări ale scenelor religioase menționate aparțin secolului al XVI-lea, unele din ele fiind repictate în secolul următor, am considerat necesară enumerarea lor pentru semnificația simbolică a pâinii. Semnalăm aici scena cu *Ospățul lui Avram* de la Moldovița, *Cina cea de taină* din numeroase biserici moldovenești (Bălinești, Moldovița, Voroneț etc.) și din viața Sfântului Nicolae de la Sucevița, așa cum apar ele în ilustrațiile unor lucrări de referință. Cităm pentru acest subiect V. V. Vătășianu, *Pictura murală din nordul Moldovei*. București, 1974, pl. 6 și 102; V. Drăguț, *Pictura murală din Moldova. Sec. XI-XVI*, București, 1982, planșele cu nr. 25, 116, 119.

(30) Cunoștințele noastre se bazează pe reprezentări cu mult mai vechi, datând din secolul al XV-lea, care au ca subiect împărtășirea cu pâine a apostolilor. În aceste reprezentări, apar tratate schematic pâini de formă rotundă. Cf. Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969, pl. 23, nr. 13; p. 31-32; T. Voinescu, M.A. Musicescu, *Broderii și țesături*, în vol. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 92; I.D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Istorie, iconografie, tehnică*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii*, București, 1964, fig. 11 și 13.

Interesante ne apar unele date care dau pâinii o semnificație socială, acea pâine albă care nu poate fi a tuturor, sau referirile la datini și sărbători religioase, cu conotații cultice și simbolice.

Până la obținerea analizelor determinative asupra pâinii de la Negrești-Neamț, am dorit doar să semnalăm descoperirea ca atare, importantă și prin unicitatea ei, și să prezentăm, totodată, câteva din multiplele aspecte pe care le implică o cercetare în acest domeniu.

QUELQUES DONNÉES SUR UN PAIN DE XVIIe SIÈCLE, TROUVÉ À NEGREȘTI-NEAMȚ Résumé

Lors des recherches archéologiques effectuées pendant l'été 1982 à l'endroit de "Dolhești", situé à proximité du village de Negrești, com. de Dobreni, dép. de Neamț (zone souscarpatine de la Moldavie, Roumanie) ont été découverts d'importants vestiges appartenant à une établissement rurale de XIVe-XVIIe siècle.

Actuellement disparu, le village de Dolhești est mentionné pour la première fois dans les sources documentaires le 12 avril 1436. Il a été identifié comme tel sur la base des données certaines fournies par les documents de chancellerie et la toponymie existente.

Dans l'une des habitations fouillées, la no. 2, dont l'inventaire était constitué surtout de céramique, mais également d'objets, on a découvert un pain carbonisé, fait assez rare rencontré jusqu'au présent.

La céramique (vases émaillés ou en kaolin, carreaux de poêle, céramique ottomane d'Iznik), les monnaies et les objets ont daté l'habitation dans la première moitié du XVIIe siècle.

Conservé fragmentaire, du point de vue de la forme, le pain est rond et aplati au centre; on peut remarquer aussi des impressions des doigts sur quelques fragments.

Le pain carbonisé découvert à "Dolhești" est très semblable à l'image des pains qui sont illustrés sur la broderie roumaine de l'époque, sur la peinture murale religieuse de XVIe et XVIIe siècle (la représentation de la Cène) et même dans la miniature.

INDUSTRIA MATERIILOR DURE ANIMALE ÎN CADRUL CULTURII STARČEVO-CRIȘ PE TERITORIUL ROMÂNIEI. AȘEZAREA DE LA GRUMĂZEȘTI, JUDEȚUL NEAMȚ

de Silvia Marinescu-Bâlcu
și Corneliu Beldiman

1. CONTEXTUL

Descoperită cu ocazia unor cercetări de suprafață efectuate în 1966, așezarea neolitică timpurie aparținând culturii Starčevo-Criș se situează în hotarul estic al comunei Grumăzești, județul Neamț, ocupând o porțiune de teren în pantă lină, numită "Deleni", aflată pe malul stâng al pârâului Netedu.

Prin cercetările sistematice desfășurate în cinci campanii (1968, 1971, 1972, 1977-1978) s-a constatat că situl are un singur nivel de locuire neolitică, gros în medie de 0,50-0,80 m, plasat la adâncimi variabile după sectorul explorat (între 0,30/0,55 și 1,40 m). Au fost descoperite resturile a două locuințe de suprafață de mici dimensiuni, cu pereți subțiri din nuiiele lipite cu lut. Din S.II și S.IV provin resturi scheletice umane din două morminte de inhumație, fără inventar. În S.VIII s-a cercetat o groapă ovală, sesizată la adâncimea de 1m, având gura largă de 3 m, iar fundul la 1,75 m adâncime. Din cuprinsul ei s-au recoltat: o mare cantitate de fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș de influență vinčiană, oase de animale și un femur uman întreg, chirpici, cenușă, cărbune, o spatulă din os, unelte de piatră cioplită (silex, obsidian) și șlefuită (topoare întregi și fragmentare).

Pe baza analizei bogatului material arheologic descoperit în complexele decapate și în stratul de cultură (ceramică, utilaj litic), așezarea de la Grumăzești a fost atribuită fazei finale (IV) a culturii Starčevo-Criș. Ea ilustrează una din manifestările cele mai târzii ale acestei culturi pe teritoriul României. Alături de categoriile și formele ceramice specifice culturii amintite, sunt evidente influențele liniar-ceramice (ex. categoria ceramicii arse la cenușiu; unele motive decorative; prezența topoarelor-calapod și a formelor geometrice de silex în utilajul litic). Notabile sunt, de asemenea, elementele Vinča A: categorii și forme ceramice, precum și tehnici decorative¹.

(1) S. Marinescu-Bâlcu, SCIV, 26, 1975, 4, p. 500-501; idem, Pontica, 14, 1981, p. 39 și

2. CONSIDERAȚII METODOLOGICE GENERALE

Diversele categorii de obiecte aparținând industriei osului (respectiv, industriei materiilor dure animale) au ocupat un loc central în activitățile de subzistență curente ale diverselor populații preistorice. Studiul lor poate furniza informații foarte valoroase – încă insuficient exploatate – legate de aspectele paleoeconomice specifice fiecărei culturi și epoci, reflex al adaptării optime într-un cadru ecologic dat.

Sporirea preocupărilor pentru elaborarea unei metodologii unitare și pentru studii sistematic exhaustiv ale industriei materiilor dure animale în țările vest-europene (îndeosebi Franța) a determinat în ultimele două decenii înregistrarea unor progrese majore ale domeniului; acestea s-au materializat prin: înființarea în cadrul U.I.S.P.P. a Comisiei de nomenclatură a industriei preistorice a osului (1974), condusă până în prezent de prof. dr. Henriette Camps-Fabrer, Université de Provence, Aix-en-Provence, Franța; organizarea a zece Grupuri de lucru pe probleme specifice sau pe epoci ale preistoriei; organizarea și desfășurarea *Colocviilor internaționale de profil* (1974 și 1976 la Abbaye de Sénanque, Vaucluse, Franța; 1993 la Treignes-Viroinval, Belgia); publicarea *Actelor* primelor două colocvii, ca și cele ale reuniunilor Grupurilor de lucru au fost benefice pentru orientarea metodologică, impulsionând interesul pentru cercetarea artefactelor din os, corn, dentiție, cochilii etc.; în aceeași perioadă s-a inițiat elaborarea seriei de Fișe tipologice ale industriei preistorice a osului, proiectată în 16 volume/caiete, la care participă colective extinse de specialiști, sub coordonarea prof. dr. H. Camps-Fabrer; până în prezent s-au publicat șapte volume (1988-1996)².

urm.; idem, Suceava, 8, 1981, p. 163 și urm.; idem, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 116 și urm.; idem, Dacia, N.S., 35, 1991, p. 5-12; idem, în J.K. Kozłowski (sub red.), *Atlas du Néolithique européen I, L'Europe orientale*, ERAUL 45, Liège, 1993, p. 191-199; idem, ActaMM 15-17, 1996 (sub tipar).

- (2) H. Camps-Fabrer (sub dir.), *Premier Colloque International sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire*, Aix-en-Provence, 1974; idem, *Deuxième Colloque international sur l'industrie de l'os préhistorique. Méthodologie appliquée à l'industrie de l'os préhistorique*, Paris, 1977; H. Camps-Fabrer, Cl. Bellier, P. Cattelain, M. Otte, R. Orban (sub dir.), *Industries sur matières dures animales. Evolution technologique et culturelle durant les temps préhistoriques*, Colloque international (Pré-Actes), Treignes/Oignies-en-Thiérache, 1993; H. Camps-Fabrer (sub dir.), *L'industrie en os et bois de cervidé durant le Néolithique et l'Âge des métaux. Première Réunion du Groupe de travail no. 3 sur l'industrie de l'os préhistorique*, Paris, 1979; *Deuxième Réunion...*, Paris, 1982; *Troisième Réunion...*, Paris, 1985; idem, *Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique*, H. Delporte, J. Hahn, L. Mons et alii, *Cahier I. Sagaies*, Aix-en-Provence, 1988; P. Cattelain, *Cahier II. Propulseurs*, Aix-en-Provence, 1988; H. Camps-Fabrer, D. Ramseyer, D. Stordeur et alii, *Cahier III. Poinçons, pointes, poignards, aiguilles*, Aix-en-Provence, 1990; H. Barge-Mahieu, Cl. Bellier, H. Camps-Fabrer et alii, *Cahier IV. Objets de parure*, Aix-en-Provence, 1991; H. Barge-Mahieu, H. Camps-Fabrer, D. Ramseyer, *Cahier V. Bâtons percés, baguettes*, Treignes, 1992; J. Allain, A. Averbouh, H. Barge-Mahieu, C. Beldiman et alii, în

În ultima vreme se constată și în România interesul pentru studiul sistematic al industriei materiilor dure animale (culturile epocilor paleolitică și neo-eneolitică); obiectivele acestor demersuri sunt: valorificarea descoperirilor de la noi conform metodologiei unitare actuale promovate de *Fişele tipologice* și *Comisia de nomenclatură*, în scopul asimilării lor rapide și eficiente în circuitul științific internațional; în același timp, accentul se pune pe relevarea importanței crono-culturale și evolutiv-tehnologice a materialelor din România în context regional și european³.

Strategia cercetării actuale românești a industriei materiilor dure animale trebuie să urmărească realizarea unor studii centrate pe loturi de obiecte bine precizate în stratigrafie verticală și în cadrul complexelor (pe cât posibil, datate absolut); aceste studii își propun epuizarea aspectelor problematice specifice: morfologie-morfometric; studiu tehnic – alegerea materiei prime și criteriile ei; procedee de fabricare și locul lor în cadrul “lanțului operator”; reconstituirea experimentală a procesului de fabricare, potrivit observațiilor făcute pe materialul arheologic; localizarea, definirea și interpretarea fracturilor și a urmelor de utilizare pe suprafețele obiectelor, inclusiv prin utilizarea mijloacelor optice de observare; formularea pe această bază a ipotezelor funcționale; corelarea informațiilor astfel obținute cu datele asocierilor specifice în contextele “in situ” de origine; verificarea ipotezelor funcționalității prin realizarea studiilor experimentale. Pe aceste coordonate studiul general va fi caracterizat de o derulare sincronică etapizată, respectiv pe culturi arheologice. Prima etapă o constituie abordarea exhaustivă a categoriilor tipologice din cadrul unui sit; urmează analiza comparativă a loturilor complete de materiale (= toate categoriile tipologice) din siturile contemporane cultural, cunoscute într-o regiune dată și apoi în zone mai largi.

-
- Camps-Fabrer (sub dir.). *Cahier I/1. Éléments récepteurs*. Treignes. 1993; P. Cattelain, Cl. Bellicier, *Cahier I/1. Éléments barbelés et apparentés*, Treignes. 1995 (1996).
- (3) Al. Bolomcy, S. Marinescu-Bâlcu, *SCIWA*, 39. 1988. 4. p. 331-353; C. Beldiman, *Studiul industriei preistorice a materiilor dure animale – probleme de metodologie*; idem, *Tipologia industriei materiilor dure animale în paleoliticul superior, epipaleolitic, mezolitic și neoliticul timpuriu pe teritoriul României* – comunicări/referate susținute în cadrul secției de preistorie a Institutului de Arheologie “Vasile Pârvan” din București, decembrie 1992 și februarie 1996; H. Barge-Mahieu, C. Beldiman et alii, în Camps-Fabrer (sub dir.), *Cahier I/1. Fiches typologiques*, p. 23-31; C. Beldiman, H. Camps-Fabrer, J. Nandriș, în Camps-Fabrer, *op. cit.*, p. 83-88; Beldiman, în Camps-Fabrer, Bellicier, Cattelain, Otte, Orban, *op. cit.*, p. 43, 48; idem, *ArchMold* 17. 1994, p. 337-338; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, *Préhistoire Européenne*, 7, 1995, p. 119-152; M. Otte, C. Beldiman, *MemAntiq*, 20. 1995 (1996), p. 35-70; I. Borzic, C. Beldiman, în M. Cărciumaru, M. Diaconescu (sub red.), *Lucrările Simpozionului de arheologie*, Universitatea “Valahia” (rezumate), Târgoviște, 1995 (1996), p. 52-55; V. Boroneanț, C. Beldiman, *L'utilisation de l'arc dans la zone des Portes de Fer du Danube durant le Mésolithique: le cas du site de Schela Cladovei/Drobeta-Tr. Severin*, comunicare la Simpozionul internațional: “Schela Cladovei – Lepenski Vir: 30 ans de recherches archéologiques”, Drobeta-Tr. Severin, decembrie 1995; E. Popușoi; C. Beldiman, *ActaMM* 15-17. 1996 (sub tipar); C. Beldiman, *Industria materiilor dure animale în paleoliticul superior, epipaleolitic, mezolitic și neoliticul timpuriu pe teritoriul României*, teză de doctorat sub conducerea dr. S. Marinescu-Bâlcu (ms.).

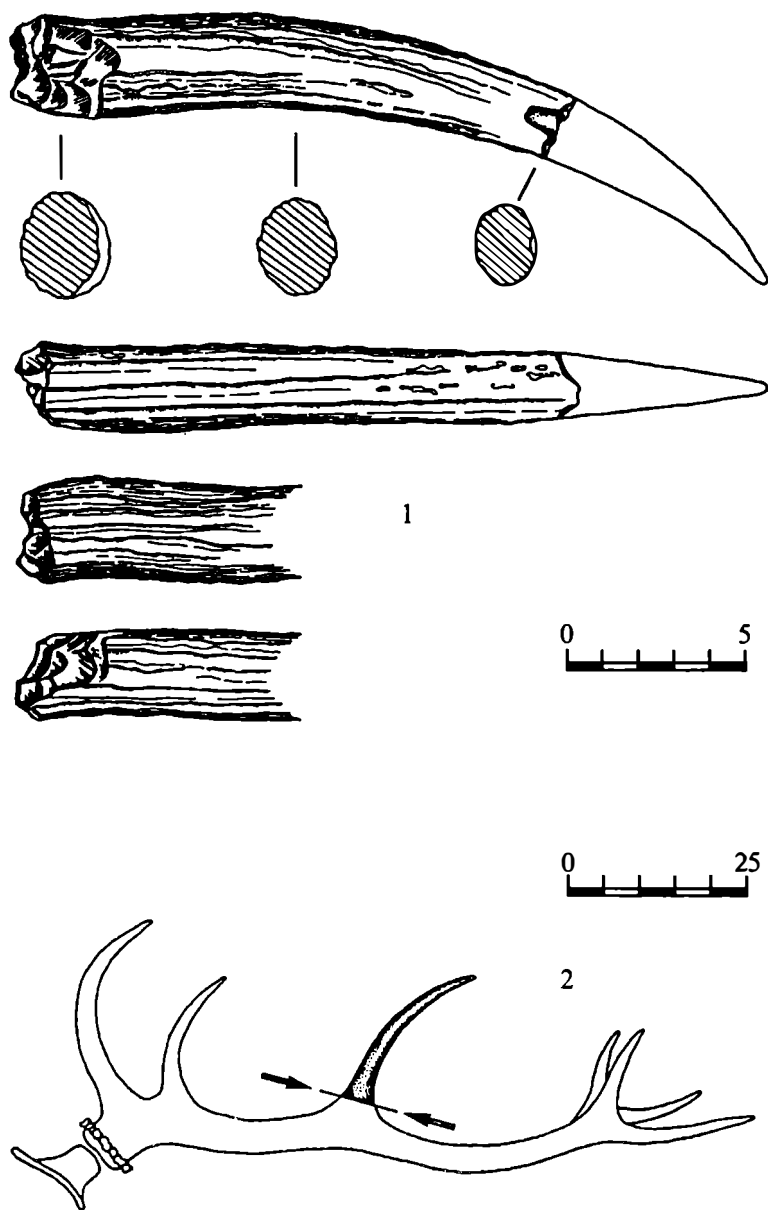

Fig. 1. Grumăzești, jud. Neamț: 1 plantator (scormonitor) pe o rază de corn de cerb; 2 proveniența materiei prime -- localizarea pe axul drept (raza a treia sau centrală).

Astfel se creează premisele studiului comparativ al culturilor unei epoci și al diferitelor epoci preistorice, la scară geografică mai mult sau mai puțin extinsă (= context interregional/continental).

3. PIESELE DIN MATERII DURE ANIMALE

În cele ce urmează, ne propunem prezentarea acestor obiecte descoperite în așezarea neolitică timpurie (Starcevo-Criș) de la Grumăzești, județul Neamț. Ele au rămas până acum inedite și oferă prilejul aplicării metodologiei actuale unitare de studiu pe un mic lot de piese, ilustrând trei categorii tipologice.

3.1. *Unelte cu partea activă ascuțită/punctiformă (vârfuri)*. N = 1. Fig. 1/1.

3.1.1. Origine, morfologie.

Această categorie tipologică include o singură piesă, realizată pe raza a treia (centrală) a axului drept de corn de cerb, exemplar matur (fig. 1/2). Ea a fost descoperită în campania anului 1968, în S.I. Casetă, caroul 5, adâncimea de 0,85-1 m.

Partea distală (activă) a fost fracturată din vechime la cca. 50 mm de vârf, foarte probabil în timpul utilizării. Culoarea neagră-brună, cvasi-uniformă, se datorează arderii accidentale, relativ intense, la care a fost supus obiectul. Secțiunile au formă ovală, de origine exclusiv anatomică; perlura și canalele longitudinale sunt reliefate, prezentând o tocire ușoară pe suprafețele proximală și mezimală.

3.1.2. Morfometrie.

Morfometria piesei (în mm) este următoarea: lungime totală actuală: 146; lungime inițială: circa 195; lungime pe coarda exterioară: circa 220; diametrul părții distale (extremitatea actuală): 20/14; al părții meziale: 24/20; al părții proximale: 26/22; al extremității proximale: 25/17; lungimea maximă a porțiunii afectate de cioplire pe partea mediană: 22.

3.1.3. Studiu tehnic.

3.1.3.1. Confectionare.

3.1.3.1.1. Debitaj.

Operațiile de debitaj au avut ca scop prelevarea segmentului de materie primă. Raza a treia (mediană) a fost detașată prin *percuție directă lansată*; loviturile aplicate la baza razei (jonctiunea cu axul), cu un tăiș litic (probabil de topor șlefuit), pe o direcție oblică în raport cu axul longitudinal al piesei, pe partea mediană și alternativ din direcții opuse, au produs cioplirea pe o adâncime de 5 mm și pe jumătate din circumferință; astfel, grosimea razei a fost redusă cu circa un sfert (fig. 2/1). Loviturile oblice succesive au conferit un aspect fațetat extremității proximale pe partea mediană, urmare a înlăturării țesutului compact (*compacta*) și parțial a celui spongios (*spongiosa*).

Pentru detașarea razei s-a procedat apoi la fracturarea prin flexiune bilaterală în sens lateral-median; operația a dus la înlăturarea pe partea laterală a *compactei* pe o porțiune lată de 3-8 mm și a determinat aspectul neregulat al extremității proximale (fig. 2/2-3).

3.1.3.1.2. Fasonare.

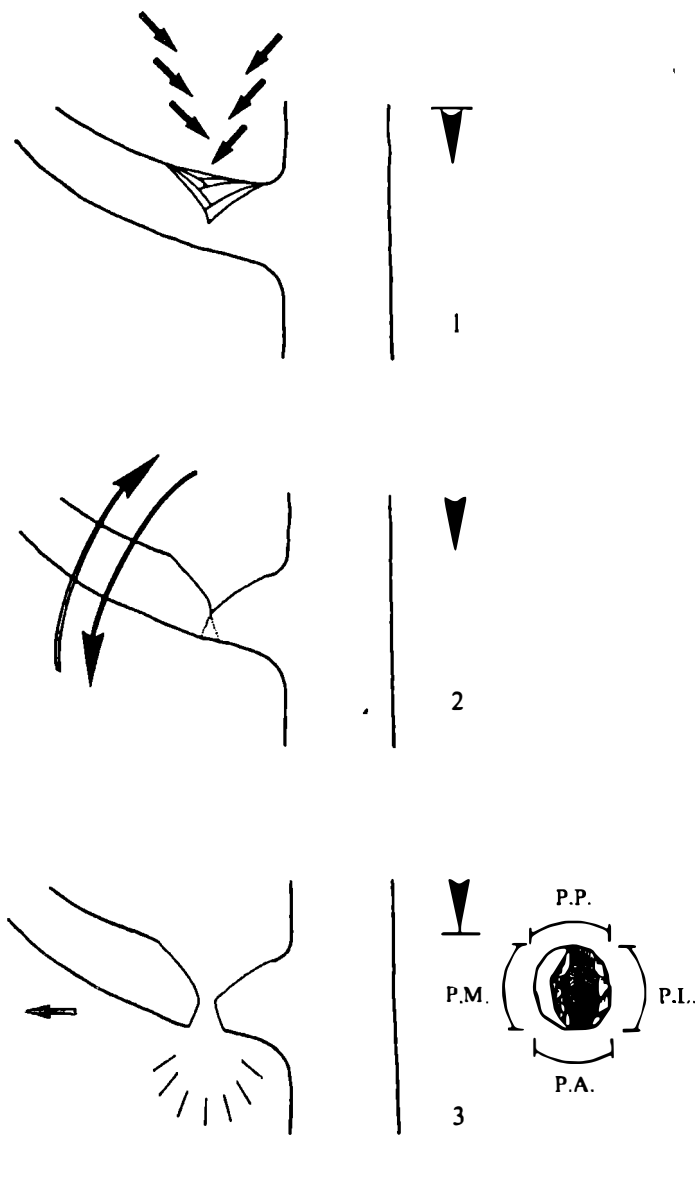

Fig. 2. Grumăzești, jud. Neamț: debitajul razei de corn de cerb -- propunere de reconstituire a etapelor operatorii (schemă tehnică): 1 percucie directă; 2 fracturare prin flexiune bilaterală; 3 detașare. Părțile suprafeței razei -- convenție descriptivă: PP -- partea posterioară; PA -- partea anterioară; PM -- partea mediană; PL -- partea laterală.

În stadiul actual de preservare, piesa nu prezintă urme de fasonare; operația respectivă ar fi putut viza regularizarea extremității proximale, rămasă însă în stadiul brut de debitaj. Pentru partea distală nu se pot face decât presupuneri sub acest aspect, ea nefiind păstrată.

3.1.3.1.3. Utilizare. Analogii.

Morfologia anatomică ascuțită a razei permitea folosirea ei în mod optim, fără amenajarea specială a părții active, așa cum se constată la piesele întregi sau cu partea distală păstrată, descoperite la Cârcea "Viaduct", județul Dolj; Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei, județul Mehedinți; Liubcova-"Ornița", județul Caraș-Severin; Endröd, Ungaria; Gonvillars, Franche-Comté, Franța⁴.

Din cauze similare (absența părții active) nu putem aborda în detaliu urmele utilizării piesei în discuție. Porțiunea având *compacta* detașată pe o mică suprafață (10 x 6 mm), aflată pe partea mediană a extremității distale actuale, pare a fi foarte probabil rezultatul exfolierii sau despicării superficiale în urma impactului cu un obiect sau o suprafață mai dură; același efect îl poate provoca și aplicarea unei forțe laterale, cu un punct de sprijin în partea laterală a piesei (= efectul de levier), conducând la producerea fracturii.

Lustruirea (tocirea) reliefului anatomic al segmentelor mezial și proximal (perlura) pe părțile laterală și mediană este cu probabilitate rezultatul prizei mâinii în timpul utilizării; aceleași caracteristici s-au constatat în cazul secțiilor realizate pe raze de corn de cerb, provenind de la Cârcea-"Viaduct", județul Dolj⁵.

Rolul funcțional prezumat al piesei în discuție era acela de plantator – scormonitor, unealtă agricolă folosită la amenajarea unor mici gropi în solul arabil pentru introducerea semințelor (de legume, poate și de cereale) sau la extragerea rădăcinilor comestibile. În acest sens pledează parametrii morfologici și morfo-tehnici (debitajul, uzura părții active) ai pieselor anologice, realizate pe o rază de corn de cerb sau pe ax de corn de căprior (întregi, fragmentare, fragmente), cunoscute în aria culturilor neo-eneolitice sau de la începutul epocii bronzului; dintre acestea, pentru cultura Starcevo-Criș menționăm exemplarele de la Balș, județul Iași; Cârcea-"Hanuri" și "Viaduct", județul Dolj; Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei, județul Mehedinți; Cluj-Napoca/ Gura Baciului, județul Cluj; Liubcova-"Ornița", județul Caraș-Severin; Voetin, județul Vrancea; Secăreuca, Republica Moldova; Endröd, Ungaria⁶. Pentru cultura Vinča,

- (4) Cârcea și Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei – exemplare inedite, informații oferite de M. Nica și V. Boroneanț; Liubcova – S.A. Luca. G. El Susi, *Apulum*, 25, 1988, p. 51, fig. 2/9; Endröd – J. Makkay. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae*, Szeged, 1990. p. 49-50. fig. 19/8; Gouvillars – A. Billamboz, *Gallia Préhistoire* 20, 1977, 1, p. 108, 162, fig. 68/4.
- (5) Beldiman, Camps-Fabrer, Nandriș, *op. cit.*; Nica, Beldiman, *op. cit.*.
- (6) Balș – E. Popușoi, *ArhMold*, 9, 1980, p. 11. fig. 6/4; Cârcea și Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei – piese inedite, informații oferite de Nica și Boroneanț; Cluj-Napoca/ Gura Baciului – Gh. Lazorovici, Z. Kalmar. *Din istoria Transilvaniei (mileniul I î.Ch.) -- Gura Baciului. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1995, fig. 26/6-8; Liubcova – Luca, El Susi, *op. cit.*; Voetin – V. Bobi, A. Paragină, *Materiale*, 1/1 (Ploiești), 1992, p. 18, fig. 3/7; Secăreuca – V. Dergachev, A. Sherratt, O. Larina,

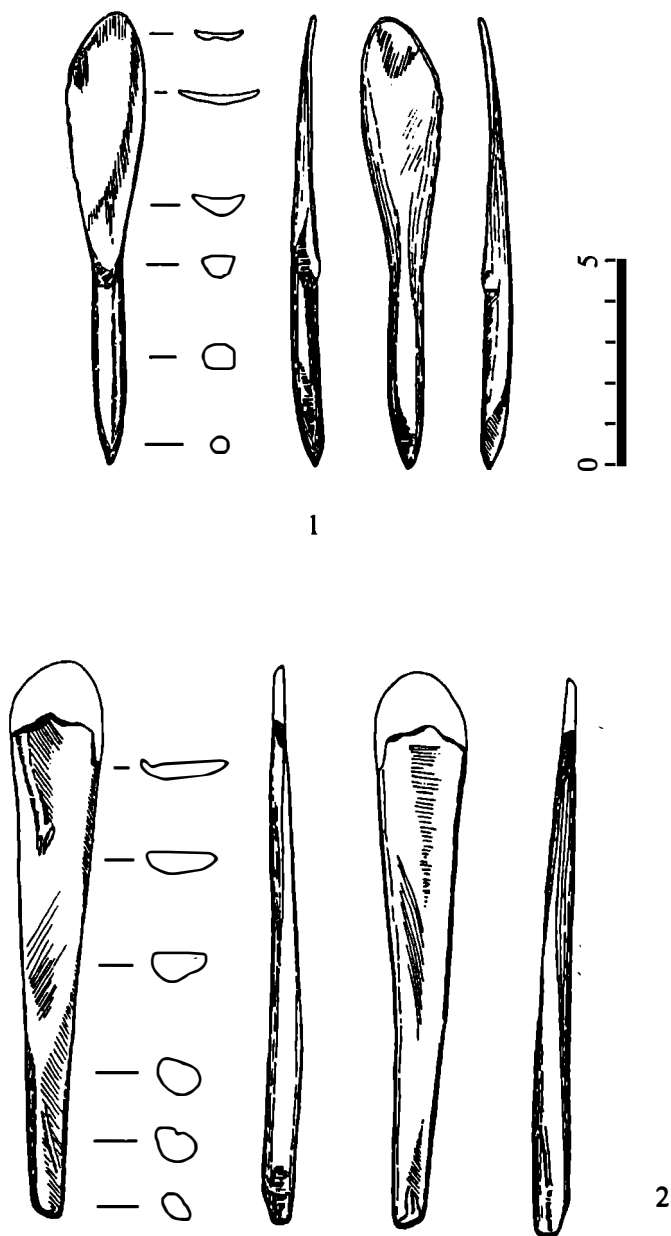

Fig. 3. Grumăzești, jud. Neamț: 1 spatulă de os (subtipul a);
2 spatulă de os

analogiile pe care le-am găsit în literatura consultată provin de la Liubcova-“Ornița”, județul Caraș-Severin și Vinča (Iugoslavia)⁷. Alte piese similare celei de la Grumăzești aparțin neoliticului și bronzului timpuriu din Franche-Comté, Franța, Elveția și Ucraina⁸, dar ele nu lipsesc nici din culturile Gumelnița și Cucuteni.

Urmele de utilizare comune acestor piese cu partea activă păstrată constau în lustruirea (tocirea) fină a extremității distale, urmare a contactului dinamic repetat cu solul de consistență granulară, conducând la accentuarea aspectului rotunjit, preexistent anatomic.

3.2. Unelte cu partea activă liniară (spatule). N = 2. Fig. 3/1-2.

3.2.1. Origine. Metodologie. Terminologie.

Piesa nr. 1 (= subtipul a) a fost descoperită în anul 1978, SVIII, carourile 9/10, adâncimea 1-1,75 m, într-o groapă, iar piesa nr. 2 (= subtipul c) în anul 1968, S.I, caroul 6, adâncimea 0,70 m, în stratul de cultură.

Din considerentele deja expuse (vezi *supra*), studiul spatulelor adoptă în linii generale concepția metodologică utilizată în elaborarea Caietului VI al *Fișelor tipologice ale industriei preistorice a osului*, rezervat “Elementelor receptoare”. Au fost asimilate și indicațiile metodologice foarte detaliate furnizate de fișa privind *netezi-toarele (lissoirs)*, redactată de H. Camps-Fabrer, A. Averbouh și N. Provenzano; menționăm de asemenea că a fost elaborată și fișa spatulelor (N. Provenzano), pe care însă nu am avut-o la dispoziție⁹.

Cu prilejul elaborării unui prim studiu asupra spatulelor din cadrul culturii Starcevo-Criș (lotul descoperit în așezarea de la Trestiana, județul Vaslui)¹⁰ s-au expus motivele adoptării termenului de *spatulă* (și nu acela de *lingură*, așa cum propune *Fișa*

Oxford Journal of Archaeology, 10, 1991, 1, p. 10-11, fig. 5; O. Larina, Thraco-Dacica, 15, 1994, p. 48, 60, fig. 3/21; Endröd – Makkay, *op. cit.*

- (7) Liubcova – Luca, El Susi, *op. cit.*, fig. 2/3, 10; Vinča – D. Srejiović, B. Jovanović, Starinar 9-10, 1958-1959, p. 186, 190, fig. 13/1-3.
- (8) Billamboz, *op. cit.*; idem, în Camps-Fabrer (sub dir.), *L'industrie en os...*, *Première Réunion...*, p. 123-127, fig. 16; A. Billamboz, F. Schifferdecker, în Camps-Fabrer (sub dir.), *L'industrie en os...*, *Deuxième Réunion...*, p. 60-74. R. Feustel, *Technik der Steinzeit. Archäolithikum-Mesolithikum*, Weimar, 1973, p. 144, pl. 57/1-5; S.A. Semenov, *Prehistoric Technology. An Experimental Study of the oldest Tools and Artefacts from traces of Manufacture and Wear*, Totowa-New Jersey, 1985, p. 181, fig. 96.
- (9) J. Nandriș, BullInstArchLondon 10, 1972, p. 63-82; H. Camps-Fabrer, *Travaux du Laboratoire d'Anthropologie et de Préhistoire des Pays de la Méditerranée Orientale*, Aix-en-Provence, 1987, p. 11-46; D. Buisson, H. Camps-Fabrer, S.Y. Choi et alii, în *Cahier VI*, p. 133-167; H. Camps-Fabrer, *Compte rendus de la Réunion de la Commission internationale de nomenclature sur l'industrie de l'os préhistorique*, Institut de Paléontologie Humaine, Paris, mai 1995, p. 6; Menționăm că o serie dintre categoriile tipologice avute în vedere se vor prezenta în cuprinsul caietului XII aflat în curs de definitivare vezi H. Camps-Fabrer, A. Averbouh, N. Provenzano, *Fiche Lissoirs – Mode d'emploi* (ms.), 7 p.
- (10) Popușoi, Beldiman, *op. cit.*

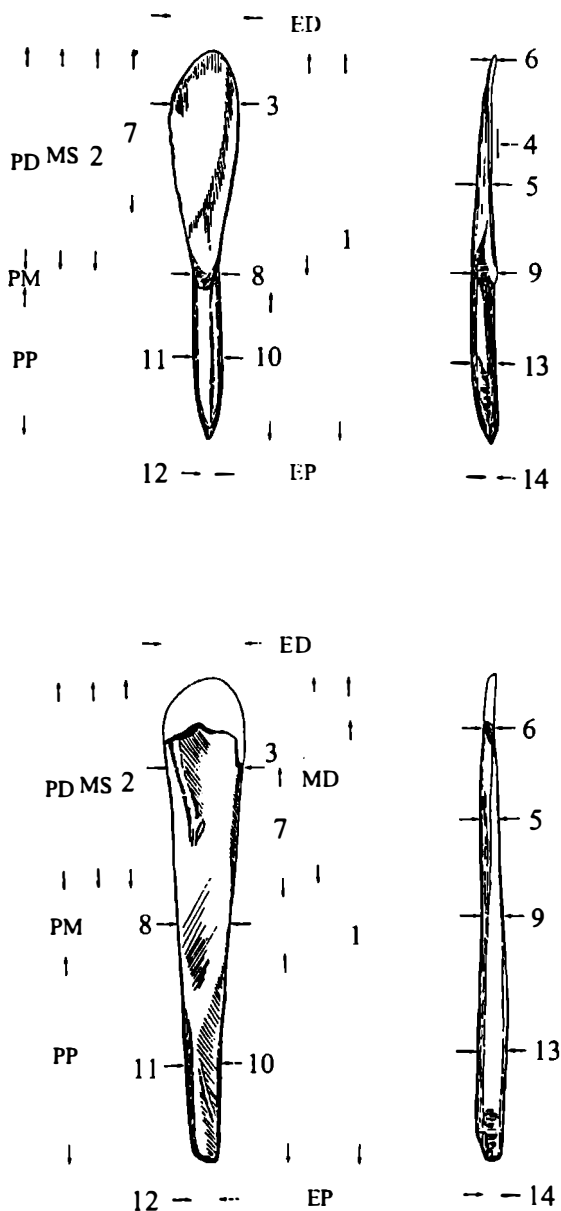

Fig. 4. Parametrii morfologiei descriptive și ai morfometriei spatulelor -- convenții (vezi tabelul din text); 1 subtipul *a*; 2 subtipul *c*). ED -- extremitatea distală; PD -- partea distală; PM -- partea mezială; PP -- partea proximală; EP -- extremitatea proximală; MD -- marginea dreaptă; MS -- marginea stângă.

generală a Caietului VI). Opțiunea respectivă, având caracter generic-convențional, este menținută și în prezentul demers analitic, potrivit tradiției înrădăcinată în cercetarea românească de profil. Accepția curentă a definiției *lingurii* asociază prioritar această ustensilă operațiilor de preparare și/sau îngurgitare a alimentelor. Sub aspect morfologic, notăm necesitatea existenței unui căuș, mai mult sau mai puțin marcat și inadecvarea pentru executarea altor operații (ex. raclaj).

Spatula de os este o ustensilă cu grad înalt de elaborare tehnică, destinată cu precădere prelevării, aplicării amestecului unor substanțe alimentare/nealimentare (în stare plastică sau pulverulentă) sau efectuării unor operații mecanice (ex. finisare-netezire, raclaj, decorare etc). Morfologia ei curentă este aceea a unui obiect alungit, plat sau ușor curbat în plan longitudinal/transversal, cu jumătatea distală evazată trapezoidal sau de formă elipsoidală; morfologia simplă îi conferă polivalență funcțională.

3.2.2. Origine.

Cele două spatule de la Grumăzești au fost realizate din os, respectiv pe semi-metapodii de bovine, materia primă predilectă pentru asemenea piese. Ele sunt în stare bună de conservare, ceea ce permite decelarea și prezentarea integrală a detaliilor morfologice și a modificărilor tehnice ale suprafețelor, datorate aplicării diferitelor procedee de fabricare, ca și utilizării. Pe suprafața lor se observă depozite superficiale discontinue de oxizi de mangan. Nu s-a constatat prezența urmelor de ardere fortuită sau a substanțelor colorante (ocru).

3.2.3. Morfometrie.

Morfometria pieselor (în mm) este rezumată în tabelul de mai jos (vezi și fig. 4):

Nr. crt.	Parametri (fig. 4)	Subtipul a	Subtipul c
1	Lungimea totală (actuală – inițială)	114	129-143
2	Lungimea părții distale	65	60
3	Lățimea maximă	19,5	23
4	Adâncimea / curbura	3	–
5	Grosimea la centru	2,6	4
6	Grosimea minimă (extr. distală)	1	3
7	Lungimea părții active	55	38
8	Lățimea părții meziale	7	16,5
9	Grosimea părții meziale	6,5	6,4
10	Lungimea părții proximale	43	60
11	Lățimea maximă	8	10
12	Lățimea minimă (extr. proximală)	2	7,4
13	Grosimea maximă	6,4	8,5
14	Grosimea minimă (extr. proximală)	2	5

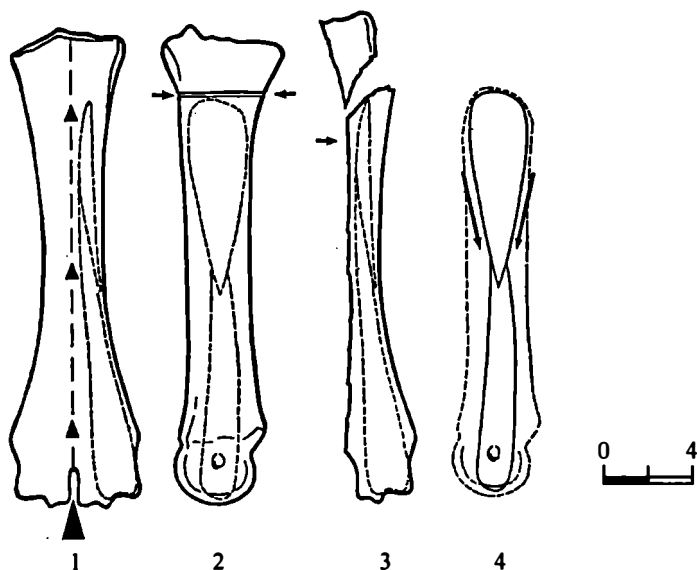

Fig. 5. Principalele etape operatorii ale fabricării spatulelor – subtipul *a* (schemă tehnică): 1-2 debitaj; 3-4 fasonare (după J. Nandriș, *op. cit.*, 1972).

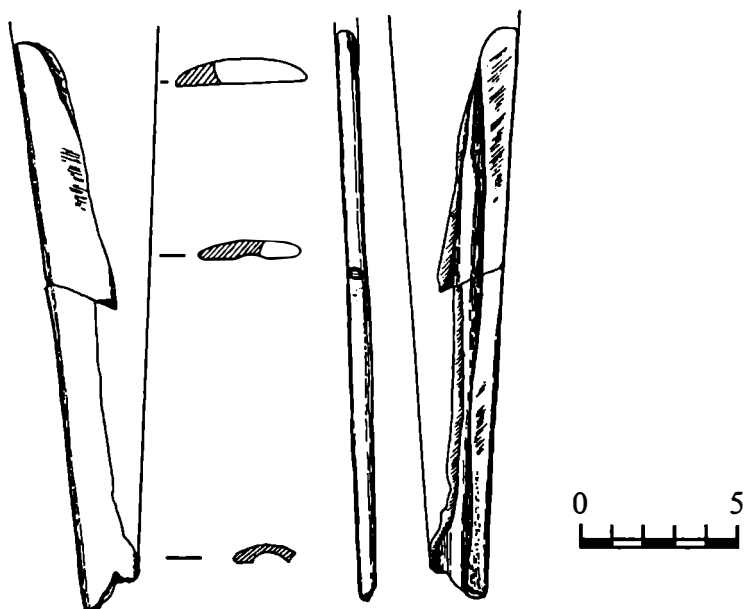

Fig. 6. Balș, jud. Iași: eboșă de spatulă din os – subtipul *c*.

3.2.4. Morfologie.

Convențiile adoptate în cadrul demersului nostru sunt sintetizate în fig. 4/1-2.

Sub raport morfologic, prima piesă aparține subtipului *a*, cu partea distală net delimitată, având baza (partea mezială) profilată pe fața superioară cu un contur în formă de U disimetric și partea proximală (mânerul) de secțiune poligonală neregulată (fig. 3/1). Acest subtip¹¹ este echivalentul celui definit de J. Nandriș, specific culturii Starcevo-Criș și cunoscut în literatura de specialitate drept "lingură cu baza căușului în formă de V"; multe exemplare au însă partea mezială de formă semicirculară în plan sau prezintă un contur difuz¹², motiv pentru care am preferat nuanțarea definiției subtipului respectiv, conform enunțului de mai sus.

Văzut pe fața superioară conturul general al părții distale a subtipului *a* (fig. 3/1) este larg, eliptic, neregulat, cu marginile convexe. Profilul, concav-convex, prezintă o curbă longitudinală a fețelor, având o adâncime de 3 mm. Conturul extremității distale este ogival disimetric în axul principal (*déjeté*) spre dreapta; profilul extremității este teșit simplu datorită utilizării (*en biseau simple*), respectiv pe fața interioară, sub un unghi de cca. 45°. Un mic sector central este triplu fațetat (*en biseau double*) aproximativ sub același unghi 45-55°. Secțiunea aceleiași extremități este biconcavă, iar la nivelul lății maxime concav-convexă, cu marginile subțiate.

Subliniem că morfologia extremității distale a majorității spatulelor în stadiul de abandon (contur ogival sau convex disimetric; muchii teșite oblic; fracturi diverse) reprezintă rezultatul utilizării, de durată variabilă (de regulă lungă). Morfologia inițială (după finisare) a extremității distale în cazul spatulelor aparținând subtipului *a* prezentat aici era semicirculară sau convexă, cum se poate constata, spre exemplu, la piesele provenind de la Trestiana, județul Vaslui și Voetin, județul Vrancea¹³.

Partea mezială, respectiv zona de joncțiune cu mânerul (baza "căușului") se prezintă pe fața superioară cu un contur în formă de U disimetric spre stânga; în profil, același sector este net profilat, având secțiunea poligonală.

Partea proximală (mânerul) are conturul general ușor biconvex, cu secțiuni poligonale pe toată lungimea și extremitatea ascuțită, fasonată integral.

Cea de-a doua piesă corespunde subtipului *c* (fig. 3/2) și prezintă un contur general trapezoidal alungit, cu margini rectilinii divergente. Extremitatea distală, fracturată din vechime, avea foarte probabil formă semicirculară. În plan longitudinal, profilul are fețe cvasi-rectilinii, convergente spre extremitatea distală. Secțiunea acesteia din urmă este concav-convexă, iar a părților mezială și proximală plan-convexă accentuată, respectiv ovală neregulată. Pe fața superioară (partea distală și proximală) se păstrează mici sectoare concave ale morfologiei anatomice a metapodului, neafectate în cursul operației de fasonare.

(11) Tipologia spatulelor neolitice timpurii (culturile Starcevo-Criș și Vinča, faza A), elaborată pe baza materialelor studiate până în 1995, cuprinde subtipurile notate cu litera *a* – *i* (cf. Beldiman, *Tipologia industriei materiilor dure animale...* (cit. n. 3), p. 40-42, fig. 69-78.

(12) Nandriș, *op. cit.*, p. 63-65; Popușoi, Beldiman, *op. cit.*

(13) Popușoi, Beldiman, *op. cit.*, Bobi, Paragintă, *op. cit.*, p. 15, 19, 25, fig. 4/4.

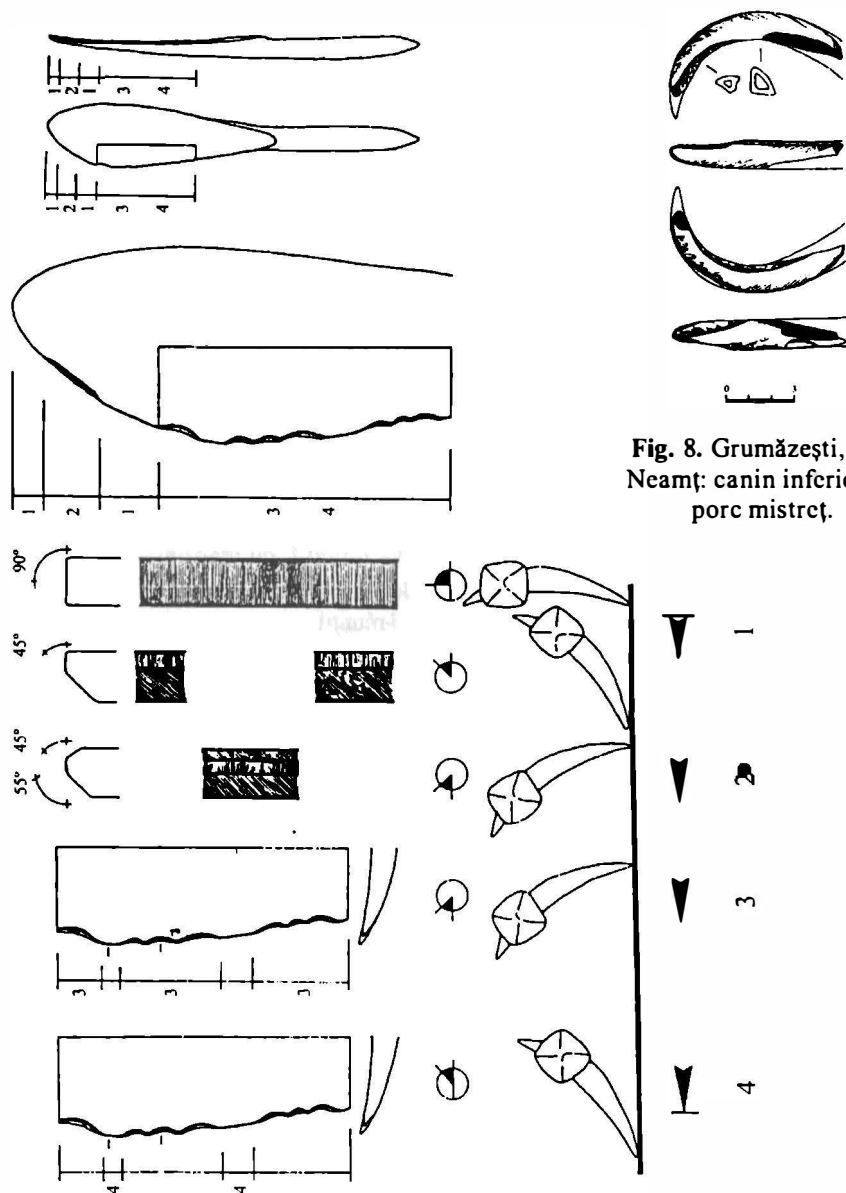

Fig. 7. Grumăzești, jud. Neamț: propunere de reconstituire a etapelor de utilizare a spatulei de subtip *a* și urmele specifice de uzură (schemă tehnică): 1-2 abraziune transversală și oblică; 3 microrețușe de impact (presiune); 4 tocirea (rotunjirea marginii stângi a părții distale).

Fig. 8. Grumăzești, jud. Neamț: canin inferior de porc mistreț.

Extremitatea proximală este fasonată și are formă convexă neregulată (*déjeté*) spre dreapta.

3.2.5. Studiul tehnic.

3.2.5.1. Materie primă.

Materia primă din care se fabricau spatulele aparținând subtipurilor *a* și *c* este constituită preponderent de metapodele (metacarpine, metatarsiene) de bovine adulte (*Bos taurus* – *Bos primigenius*). În acest sens pledează și reprezentarea consistentă a acestor specii în materialul paleofaunistic din așezările aparținând culturii Starcevo-Criș în general¹⁴. Parametrii morfometrici ai pieselor finite (în primul rând lungimea, dar și detaliile anatomice nemodificate tehnic) argumentează aceeași origine. Metapodalele de bovine oferă în mod optim lungimea și grosimea necesare fabricării spatulelor. În cazuri excepționale, s-au descoperit piese tehnice (eboșe) destinate indubitabil obținerii spatulelor. Este vorba de segmente longitudinale (semi-metapodii) în diferite stadii de prelucrare, păstrând încă elementele morfologiei anatomice și permițând astfel identificarea originii lor anatomice și a speciei. În aceeași ordine de idei, reconstituirile experimentale au confirmat integral aceste observații (fig. 5). Între aceste piese – martori tehnici – menționăm pe cele descoperite în mediul Starcevo-Criș la: Balș, județul Iași (remarcăm aici eboșa spatulei de subtip *c*, fig. 6); Cârcea-“Hanuari” și “Viaduct”, județul Dolj; Grădinile-“Islaz”, județul Dolj; Drobeta-Turnu Severin/Schela Cladovei, județul Mehedinți; Lepenski Vir, niv. II, Iugoslavia; Endröd, Ungaria. O piesă similară provine din așezarea Vinča A de la Gornea-“Locurile Lungi”, județul Caraș-Severin¹⁵.

3.2.5.2. Confecționarea.

Etapele “lanțului operator” al confecționării spatulelor au fost stabilite prin: a) definirea și analiza detaliată a urmelor specifice păstrate pe suprafețe, inclusiv prin recurgerea la mijloace optice (microscopie de mică putere, mărituri până la $\times 100$); b) studiul aceluiași tipuri de modificări ale suprafețelor, dar prezente pe piesele tehnice – eboșe; c) reconstituirile experimentale publicate în literatura de specialitate.

Cele două mari etape ale procesului confecționării, debitajul și fasonarea, cuprind la rândul lor mai multe verigi succesive, caracterizate prin aplicarea unui procedeu tehnic bine definit și specific¹⁶.

3.2.5.2.1. Debitaj.

Debitajul cuprinde următoarele operații (fig. 5/1-2):

1. desplicarea metapodalelor de-a lungul șanțului de coalescență prin mai multe procedee (opțional): percuție directă lansată, cu o unealtă ascuțită dură (ex. topor de

(14) O. Necrasov, M. Știrbu, ActaMM, 2, 1980, p. 19-34; S. Haimovici, Carpica, 23, 1992, p. 259-268.

(15) Balș – Popușoi, *op. cit.*, p. 11, fig. 6/3; Cârcea, Grădinile, Drobeta-Tr. Severin/Schela Cladovei – piese inedite, informații oferite de Nica și Boroneanț; Lepenski Vir – D. Srejić, *Lepenski vir*, Londra, 1972, fig. 39; Endröd – Makkay, *op. cit.*, p. 29, fig. 5/3, 6-9; Gornea – Bolomey, Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 335, nota 13.

(16) Bolomey, Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 333-335; Popușoi, Beldiman, *op. cit.*

piatră); percuție indirectă, prin folosirea unei dălțițe de os; șanțuire (debitaj prin uzură), obținută prin burinaj¹⁷.

2. înlăturarea prin percuție directă – fracturare transversală a semiepifizelor proximală și distală ale segmentului metapodal obținut.

3.2.5.2.2. Fasonare.

Fasonarea (fig. 5/3-4) presupune operațiile:

1. obținerea unui segment de semi-metapod cu lățime uniformă prin reducerea lățimii condilului epifizar în plan antero-posterior și lateral; operațiile decelabile sunt: cioplirea longitudinală, probabil cu un topor de piatră, urmată de abraziunea pe substrat dur rugos fix (ex. gresie cu suprafața plană); regularizarea marginilor prin retușare continuă inversă;

2. raclajul longitudinal cu un tăiș litic regulat – silex (nu neapărat unealtă finită), pentru obținerea formei părții distale și proximale, cu secțiunile și profilele specifice (vezi *supra*, morfologia pieselor);

3. abraziunea pe substrat rugos dur fix sau mobil, pentru regularizarea muchiilor rezultate prin operația de debitaj (= despicare); fasonarea părților distală, proximală și a marginilor. În urma reconstituirilor experimentale s-a constatat că fasonarea feței superioare (concave) a părții distale prin raclaj cu o piesă de silex, urmat de abraziunea pe substrat dur mobil, respectiv un mic galet de gresie, oferă un randament înalt și precizie în execuție. În toate cazurile de recurgere la abraziune, folosirea apei și a nisipului s-a dovedit indispensabilă¹⁸.

4. lustrul artificial uniform (pe partea distală și mezială mai ales) pe care îl prezintă majoritatea pieselor se datorează finisării prin polizare pe substrat flexibil mobil (piele sau material textil); această operație a estompat sau eliminat striurile de fasonare specifice aplicării operațiilor de raclaj și abraziune. Cu acest prilej precizăm că, în cazul industriei materiilor dure animale, s-a propus ca termenul tehnic *polizare* să se încadreze în “lanțul operator” al fasonării, iar *lustruirea* în sfera utilizării, fiind o consecință directă a modificării aspectului suprafețelor prin folosire¹⁹.

Fasonarea spatulelor este integrală în cele mai multe cazuri (excepție: extremitatea distală a unui număr mic de piese); ea prezintă un grad avansat de elaborare, respectiv de dificultate tehnică în execuție. Ansamblul operațiilor standardizate de obținere experimentală a unei piese comparabile subtipului *a* de la Grumăzești a necesitat circa 18 ore de lucru continuu²⁰.

3.2.5.2.3. Utilizare. Complexe închise. Analogii.

Categoria tipologică a uneltelor cu partea activă liniară, confecționate preponderent din os, dar și din alte materii dure animale (corn de cervide, fildeș de mamut, scoici) era cunoscută încă din culturile paleoliticului superior vest și central-european. Astfel de unelte au devenit obiect de uz curent odată cu primele culturi neolitice și s-au folosit pe întreg parcursul epocii respective în Orientul Apropiat și Europa.

(17) Popușoi, Beldiman, *op. cit.*, Nandriș, *op. cit.*

(18) Nandriș, *op. cit.*, p. 80-81; Camps-Fabrer, Choi, în *Cahier VI*, p. 150-152.

(19) Camps-Fabrer, Averbough, Provenzano, *op. cit.*, p. 4, nota 3.

(20) Camps-Fabrer, Choi, *op. cit.*

Această categorie include mai multe subtipuri, izolate pe criterii morfologice²¹; în literatura de specialitate se detașează două opțiuni terminologico-funcționale.

Prima se cantonează în sfera consumului alimentar și este promovată de cercetători precum H. Camps-Fabrer, J. Nandriș, J. Makkay și alții. Aceștia desemnează obiectele în discuție cu termenul generic de linguri, destinate preparării și îndeosebi îngurgitării alimentelor (ex. fierturi de cereale). Este cazul pieselor atribuite culturii natufiene (Mallaha, Israel; Jarmo, Irak); culturile neoliticului timpuriu din Orientul Apropiat (Tell Ramad, Siria), Anatolia (Haçilar), aria balcano-carpato-dunăreană (situri din Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria, Republica Moldova, România)²². Această prezumție, susținută indirect și de existența exemplarelor de linguri propriu-zise din lemn și ceramică, dar și prin numărul mare al pieselor de os cunoscute, rămâne cea mai probabilă, în primul rând pentru subtipurile având căușul suficient de adânc și larg, de formă circulară sau ovală. În același timp, ipoteza de mai sus nu se poate respinge *a priori* în cazul restului subtipurilor, dar nici susține totdeauna de o manieră irefutabilă, din lipsă de indicii clare. La menținerea ambiguităților contribuie unii parametri morfometrici (ex. lățimea mică a căușului, aparent improprie pentru o lingură de uz cotidian pentru un adult). S-a afirmat că gradul înalt de elaboare tehnică al acestor obiecte (cum este cazul subtipurilor *a* și *c*, ilustrate la Grumăzești) nu ar justifica utilizarea în alte scopuri decât cel enunțat, în contextul larg al noilor achiziții culturale specifice epocii neolitice: fabricarea ceramicii, alimentația incluzând cereale cultivate etc.²³.

O altă ipoteză legată de alimentație se referă la extragerea și consumarea măduvei și a creierului animal; ea a fost formulată încă de la descoperirea primelor exemplare aparținând paleoliticului superior din Franța și, în plan teoretic, nu se poate respinge în cazul subtipurilor având căușul de formă eliptică, așa cum este și subtipul *a* de la Grumăzești²⁴.

A doua opțiune terminologico-funcțională, vehiculată de specialiștii în arheologia Orientului Apropiat și a Europei de sud-est (J. Mellaart, G.I. Georgiev, specialiștii români) aduce în discuție rolul de spatule (vezi și *supra*), folosite în:

a) fasonarea și decorarea ceramicii – ipoteza nu beneficiază de o argumentație corespunzătoare; s-a obiectat deja, în mod justificat, că gradul lor înalt de elaborare contravine logic acestei funcționalități prozaice, care putea fi acoperită de simple ustensile din lemn;

b) prepararea și/sau aplicarea coloranților (ex. cazul exemplarului paleolitic superior din grota La Vache, Dordogne, Franța) – ipoteza este plauzibilă, în acord cu funcția generică a spatulelor definite ca atare, dar insuficient susținută de baza documentară actuală;

(21) Vezi *supra*, nota 11.

(22) Vezi *supra* nota 9; Makkay, *op. cit.*; pentru bibliografia românească privind spatulele neolitice timpurii cf. Popușoi, Beldiman, *op. cit.*; Beldiman, *op. cit.*

(23) Beldiman, *op. cit.* (cu bibliografia).

(24) Buisson, Camps-Fabrer, Choi et alii, *op. cit.*, p. 141-144.

c) colectarea prin răzuire a făinii de cereale de pe suprafața râșnițelor plate; în așezarea de la Asmaska, Bulgaria, au fost descoperite câteva spatule aparținând subtipului *a* în cuprinsul unei locuințe, lângă râșnițe – această ipoteză este de luat în considerare ca probabilă, multe din exemplarele de diverse subtipuri având frecvent extremitatea distală fracturată, reamenajată și reutilizată (uneori până la bază) prin abraziune sau raclaj pe o suprafață rugoasă dură, printr-o mișcare oblică – laterală sau în sens axial²⁵.

Din cele sintetizate mai sus constatăm interesul major manifestat pentru documentarea, definirea și elucidarea problematicii legate de lingurile/spatule preistorice din materii dure animale. Multe din aspectele abordate – de la terminologie la funcționalitate – rămân încă ambigui prin insuficiența datelor folosite și prin caracterul incomplet sau inconsistent al argumentației. În ciuda eforturilor evidente (vezi *Fișele tipologice...*, Caietul VI)²⁶, carențele sunt sesizabile și la nivel metodologic, unde se operează cu definiții incomplete tocmai prin faptul că urmăresc exhaustivismul pentru realități arheologice complexe. Spre exemplu, tendința de a introduce în categoria tipologică largă a lingurilor sau “spatulelor” obiecte cu variabilitate morfologică notabilă; de aici decurge dificultatea punerii în acord a *categoriei tipologice* sau tipului ca atare, izolat(ă) pe criterii morfologice și funcționale prezumate și *funcționalitatea* probabilă, sugerată în primul rând de indiciile traseologice și de relevanța contextelor specifice *in situ*. La menținerea acestor neclarități și probleme contribuie în măsură importantă absența studiilor de referință ale unor loturi consistente de piese, bine reperate în stratigrafie verticală și orizontală (complexe).

În perspectiva celor arătate, ni se pare clar că piesele din os și alte materii dure animale, denumite linguri sau spatule aveau, ca și alte unelte preistorice, o funcționalitate polivalentă; în acest sens remarcăm cu interes opiniile cercetătoarei Danielle Stordeur, care optează pentru termenul compozit de linguri-spatule în cazul celor două exemplare de la Mallaha, Israel²⁷.

În ceea ce ne privește, am menținut în cadrul prezentului demers termenul tradițional generic în literatura noastră, acela de spatule, așa cum s-a motivat (vezi *supra*); am avut însă permanent în vedere accepțiunea sa convențională, explicitarea acestei opțiuni terminologice și probabila funcționalitate multiplă a obiectelor respective.

Am menționa în treacăt prezența în inventarul culturilor eneolitice (mai ales) atât a “spatulelor”, cât și a lingurilor cu căușul bine individualizat, lucrate din materii dure animale.

Diversi autori au subliniat faptul că lingurile-spatule aparținând diferitelor subtipuri prezintă foarte frecvent un grad avansat de uzură, localizată la extremitatea distală (cinematică funcțională axială) sau pe marginile părții distale (cinematică funcțională laterală); tocirea sau fracturarea părții active (urmată de reutilizare) au dus la modifi-

(25) *Ibidem*, p. 143-160 (cu bibliografia); Nandriș, *op. cit.*, p. 64, 69; Popușoi, Beldiman, *op. cit.*

(26) Buisson, Camps-Fabrer, Choi et alii, *op. cit.*, p. 133-167.

(27) D. Stordeur, *Outils et armes en os du gisement natoufien de Mallaha (Eynan), Israel*, Paris, 1988, p. 49-50, 52, 92, 100, fig. 19.

carea morfologiei inițiale a părții distale, evoluând uneori până la reducerea drastică a lungimii acesteia (la 10-20 mm) -- putem cita în acest sens numeroase exemple din aria culturii Starcevo-Criș (subtipurile *a* și *b*): Cluj-Napoca/Gura Baciului, județul Cluj; Trestiana, județul Vaslui; Crnokalacka Bara și Starcevo, Iugoslavia; Enröd și Szarvas, Ungaria²⁸.

Prima piesă de la Grumăzești (subtipul *a*) prezintă următoarele urme de uzură funcțională:

a) *serii de striuri de abraziune*, scurte, dese, uniforme, unidirecționale, plasate la extremitatea distală, pe marginea stângă, acoperind pe o lungime de 25 mm. Prin abraziune, aspectul acestui sector este dublu fațetat pe porțiunile terminale, lungi de 5 și 10 mm și triplu fațetat pe porțiunea centrală, lungă de 10 mm (fig. 7/1-2). Fațetele, late de 0,3-0,5 mm, au înclinare de circa 45° spre cele două fețe principale ale piesei.

Striurile sunt orientate transversal și oblic la circa 45° față de axul longitudinal. Ele traduc poziția perpendiculară și oblică a unelei în contact cu o suprafață dură rugoasă și executarea unei mișcări (curse active) unidirecționale. Aplicarea unei presiuni suficient de mari în timpul utilizării este probată de caracterul net al striurilor. Localizarea sectorului uzat al părții distale pe marginea stângă permite reconstituirea cinematicii funcționale a exemplarului în discuție; astfel uzura marginii stângi semnifică folosirea spatulei cu priza în mâna dreaptă, printr-o mișcare de la dreapta spre stânga;

b) *subțierea și rotunjirea* marginii stângi a părții distale; prezența *micro-retușelor de uzură* pe același sector, acoperind zona fațetată într-o mică porțiune. Conturul convex continuu al părții distale, obținut prin fasonare (abraziune) a fost afectat, într-o etapă succesivă fațetării, datorită impactului sau presiunii, prin apariția unor micro-retușe inverse și alterne de uzură discontinui, afectând un sector lung de 30 mm (fig. 7/3); după producerea lor, utilizarea a continuat în același condiții, ceea ce a determinat subțierea și rotunjirea marginii respective și atenuarea micro-reliefului (fig. 7/4).

Caracterul și suprapunerea urmelor de uzură, sesizabile prin observare optică sistematică (măririi până la $\times 100$), permit definirea ipotetică a etapelor funcționale în succesiunea lor. Fațetarea dublă a marginii stângi a părții distale (sectoarele laterale) marchează o primă etapă, în care spatula a fost folosită prin poziționarea perpendiculară și oblică la circa 45° pe suportul respectiv, cu fața superioară în sus (fig. 7/1). În a doua etapă (care a urmat probabil imediat după prima, în timpul aceleiași operații), spatula a fost înclinată în sens opus la circa 45°-55°, având fața superioară în jos; drept urmare, un mic sector (central) al marginii stângi a dobândit aspectul triplu fațetat (fig. 7/2).

- (28) Nandriș, *op. cit.*, p. 63-65, 69-74; Camps-Fabrer, *Travaux du Laboratoire d'Anthropologie et de Préhistoire des Pays de la Méditerranée Occidentale*, Aix-en-Provence, 1990, p. 11-46; Cluj-Napoca/Gura Baciului -- Lazarovici, Kalmar, *op. cit.*, fig. 25/19 ("spatulă în formă de idol"); Crnokalacka Bara, Starcevo -- Nandriș, *op. cit.*, p. 73-74, fig. 2/3-4 și fig. 3/9; Enröd și Szarvas -- Makkay, *op. cit.*, p. 24, fig. 1/3 și p. 26, fig. 3/10.

Etaplele de mai sus pot corespunde operației de răzuire/colectare – prelevare de pe o suprafață rugoasă a unor materii în stare pulverulentă sau păstoasă.

Etapla a treia este ilustrată de apariția micro-retușelor de contact cu o suprafață dură, iar cea de-a patra prin tocirea marginii stângi a căușului, exclusiv ca urmare a contactului repetat (probabil în mediu umed) cu o materie în stare păstoasă (fig. 7/3-4).

Morfologia pronunțat convexă (ascuțită) a extremității proximale a spatulei aparținând subtipului *a* nu avea rol funcțional și nu implica fixarea într-un suport (mâner prelungitor) de lemn, cum ne-ar îndemna să presupunem lungimea sa mai redusă. Pe suprafața ei nu se observă nici un fel de urmă de uzură. Este de notat faptul că piesa era încă perfect utilizabilă în momentul abandonului.

În privința contextului de proveniență al primei spatule de la Grumăzești, relevăm din nou prezența ei în inventarul unei gropi, adânci de circa 0,75 m. Din acest complex provin: o mare cantitate de cenușă, chirpici, numeroase fragmente de vase aparținând mai multor tipuri (unele de influență vinčiană): resturi osteologice de animale domestice (oaie, porc, bovine – epifize de metapodii, tibia, humerus, scapula; așchii diafizare de oase lungi; dentiție; fragmente de mandibule). Fragmentarea accentuată sugerează intervenția umană (decarnare, extragerea măduvei) și a animalelor carnivore domestice; în acest sens notăm existența în inventarul gropii a unei coprolite de câine, înglobând un condil epifizar metacarpal nesudat de oaie (exemplar tânăr). Alături de materialul osteologic animal s-a găsit și un femur uman stâng întreg, aparținând unui individ adult.

Pe baza acestor date am putea presupune caracterul ritual al complexului în discuție (groapă cu depunere de ofrandă umană). Ca elemente de asociere cu spatula reținem: 1) vasele; 2) fragmentul scheletic uman. Legătura funcțională directă poate fi făcută doar între spatulă și vase, oferind un *argument pertinent pentru uzul ca lingură* al ustensilei din os.

Pe aceeași linie se plasează și alte descoperiri de spatule în contexte speciale (funerare sau rituale), în care vasele sunt o prezență constantă:

✦ Çatal Hüyük, Turcia – în nivelul VIII, datat la începutul mileniului al VI-lea a.Chr. s-a descoperit un mormânt (femeie și copil), din inventarul căruia făcea parte și o spatulă²⁹;

✦ Muzlja, Serbia – în cuprinsul unei gropi se afla o spatulă aparținând subtipului *a* și un numeros material ceramic pictat policrom de tip Starcevo clasic;

✦ Bubanj Hum, Serbia – groapă pe fundul căreia fuseseră depuse o spatulă (subtip *a*) și o statueta antropomorfă de lut, acoperite de fragmente de vase, oase de animale și urme de arsură – cenușă³⁰;

✦ Cârcea-“Viaduct”, județul Dolj – în cadrul campaniei 1995, în SLXXVI s-a descoperit o groapă ovală (Gr. 3) cu diametrele de 3,75/2,75 m, adâncime de 0,50-0,75 m, atribuită fazei Cârcea IIIc. Pe fund erau depuse la distanțe cvasi-egale, în axul lung al gropii (pe direcția N-S), cu fața spre E și NE, trei craniile umane feminine; în jurul lor erau, de asemenea, depuse: resturi osteologice animale (bovine, suine domestice);

(29) J. Mellaart, *AnatSt*, 14, 1964, p. 101, fig. 43/13.

(30) Nandriș, *op. cit.*, p. 64, 71-72.

numeroase fragmente de vase reprezentând toate categoriile ceramice: formele specifice fazei respective (în special pictate policrom), fragmente de altărașe de cult, vase miniaturale, figurine antropomorfe, o spatulă de os aparținând subtipului *b*³¹.

Astfel, valențele funcționale ale lingurilor-spatule, respectiv consumul alimentelor, se evidențiază atât în mediul domestic cotidian, cât și în cel special, de caracter ritual, uneori cu ofrande umane.

Între numeroasele analogii pentru subtipul *a* de la Grumăzești menționăm piesele descoperite la: Cârcea-“Hanuri” și “Viaduct”, Grădinile, județul Dolj; Drobeta-Turnu-Severin/Schela Cladovei, județul Mehedinți; Dudeștii Vechi, județul Timiș; Leț, județul Covasna; Lunca, județul Neamț; Munteni, jud. Galați; Trestiana, județul Vaslui; Valea Lupului, județul Iași; Voetin, județul Vrancea³²; Cluj-Napoca/Gura Baciului, județul Cluj³³; Secăreuca, Republica Moldova³⁴; Endröd, Ungaria³⁵; Amzabegovo, Crnokalacka Bara, Grabovac, Starčevo, Vrsnik, Obre, Iugoslavia; Delcevo, Golemata Pestera, Karanovo, Malkata Pestera, Cavdar, Bulgaria³⁶.

Spatula a doua de la Grumăzești (subtipul *c*) (fig. 3/2) are extremitatea distală fracturată din vechime, acesta constituind singurul indiciu păstrat al uzurii. Fractura prezintă trei planuri succesive, reprezentând cel puțin două momente cinematice; ea se datorează presiunii aplicate în timpul folosirii, prin contactul cu o suprafață dură. Se observă faptul că muchiile porțiunilor fracturate nu sunt afectate de uzură (tocire, rotunjire specifică), aceasta indicând abandonul piesei imediat după producerea fracturilor.

Ca analogii cităm piesele din Cârcea-“Hanuri” și “Viaduct”, județul Dolj; Trestiana, județul Vaslui³⁷.

(31) M. Nica, *Materiale*, Brăila, 1996, p. 29-30, 153.

(32) Cârcea, Grădinile-Nica, Materiale (Tulcea), 1980, p. 33, fig. 4/2-3; Idem, AO 1, 1981, p. 37-38, fig. 6/9; Drobeta-T. Severin/Schela Cladovei – piese inedite, informații oferite de Boronean; Dudeștii Vechi – Gh. Lazarovici, ActaMN 6, 1969, p. 8, fig. 3/1-14; Idem, *Neoliticul Banatului*, I-II, Cluj-Napoca, 1979, p. 31, pl. E/28-35; Leț – E. Zaharia, Dacia, N.S. 6, 1962, p. 11, 16-18, fig. 4/20; Lunca – Gh. Dumitroaia, MemAntiq 19, 1994, p. 15, 49-50, fig. 39/4-5; Munteni – piesă inedită, informații oferite de M. Nicu; vezi și C.M. Mantu et alii, ActaMM 15-17, 1996 (sub tipar); Trestiana – Popușoi, Beldiman, *op. cit.*; Valea Lupului – E. Comșa, ArhMold, 14, 1991, p. 24, 27, fig. 17/1, 3; Voetin – Bobi, Paragină, *op. cit.*

(33) Lazarovici, Kalmar, *op. cit.*

(34) Dergachev, Sherratt, Larina, *op. cit.*, Larina, *op. cit.*

(35) Makkay, *op. cit.*, p. 24-28, fig. 1-4.

(36) Nandriș, *op. cit.*, p. 69-76, fig. 2-3. D. Arandjelovic – Garasanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana, 1954.; pl. I/2; M. Garasanin, *Praistorija Srâbije*, Beograd, 1973, pl. 23/I; A. Benac, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch – Herzegowinischen Landesmuseums III*, A, Sarajevo, 1973, pl. XII/1-2; J.H. Gaul, *The neolithic period in Bulgaria*, în American School of Prehistoric Research Bulletin, 16, Cambridge, 1948, fig. 12; G. Georgiev, *Die Neolithische Siedlung bei Cavdar, Bezirk Sofia*, în *Cultures préhistoriques en Bulgarie*, Sofia, 1981, fig. 26/a, b, c, e, f.

(37) Cârcea piese inedite, informații oferite de M. Nica; Trestiana – Popușoi, Beldiman, *op. cit.*

Tocirea preferențială a unei margini a părții/extremității distale a lingurilor-spatule prin contactul dinamic unidirecțional repetat cu un suport dur rugos, sub unghiuri de circa 45° și 90°, probabil în mediu umed, cu aplicarea unei forțe de presiune suficient de mari, sunt elemente care sugerează ca ipoteză de utilizare: prelevarea și îngurgitarea (consumul) alimentelor păstoase sau sub formă de fierturi (cereale). În acest caz, striurile de uzură se datorează contactului cu fundul sau pereții recipientului ceramic în care se aflau alimentele; rotunjirea (tocirea fină) a marginii se produce într-un mediu fluid, așa cum îl oferă aceleași alimente preparate. Ipoteza funcțională de mai sus este susținută, pe lângă urmele uzurii specifice, de contextul *in situ*, respectiv asocierea constantă cu vesela ceramică. Subliniem încă o dată caracterul polifuncțional al acestor ustensile, folosibile, în raport de necesități, ca lingură sau ca spatulă. Gradul lor înalt de elaborare tehnică poate sugera și uzul special în cadrul unor ritualuri, implicând consumul de alimente sau depunerea ofrandelor alimentare.

3.3. Canin inferior de mistreț. N = 1. Fig. 8.

3.3.1. Origine. Morfologic. Morfometrie.

Piesa a fost descoperită în 1978, făcând parte din inventarul locuinței nr. 2. Este vorba de o defensă inferioară dreaptă aparținând unui exemplar de mistreț matur.

Extragerea forțată din mandibulă (folosindu-se, probabil, o piesă litică, printr-o mișcare de levier) a provocat fractura oblică de la nivelul bazei; lipsește și extremitatea ascuțită a coroanei, exfoliată din vechime. Piesa nu prezintă urme de modificare tehnică, în afara fracturii de extragere.

3.3.2. Utilizare. Analogii.

Defensa³⁸ are un aspect general curb, de origine anatomică; suprafața de abraziune rezultată în urma contactului repetat cu coroana defensei superioare este puțin dezvoltată și afectează fața posterioară, pe o lungime de circa 32 mm și o lățime maximă de 6 mm; secțiunile sunt triunghiulare neregulate. Piesa este lungă de 75 mm (100 mm pe coarda exterioară); lățimea este cuprinsă între 8 și 15,5 mm, iar grosimea peretelui între 1,5 și 2 mm.

În cadrul culturii Starčevo-Criș, utilizarea caninilor de mistreț este frecventă³⁹; debitați longitudinal prin percute directă, ei procurau segmente de pereți utilizabile la confecționarea uneltelor tăioase dure, cum sunt racloarele – cuțite pentru curățarea peștelui de solzi și gratoarele scurte; în acest sens menționăm descoperirile de la: Cârcea-“Hanuri” și “Viaduct”, județul Dolj; Trestiana, județul Vaslui. Din același material se executau și obiecte de podoabă – pandantive lungi cu perforație proximală; dintre piesele de tipul menționat amintim pe cele de la: Cârcea-“Hanuri” și “Viaduct”, județul Dolj, Dubova-“Cuina Turcului”, județul Mehedinți, Munteni, județul Galați, Trestiana, județul Vaslui, Valea Lupului, județul Iași, Dudeștii Vechi, județul Timiș⁴⁰.

(38) Pentru anatomia defenselor de mistreț cf. F. Poplin, în H. Camps-Fabrer (sub dir.), *Deuxième Colloque...* (cit. n. 2), p. 89-91.

(39) Cârcea – piese inedite, informații oferite de M. Nica; Trestiana – E. Popușoi, *Materialc*, Brașov, 1983, p. 31, fig. 3/10.

(40) Cârcea – Nica, Dacia, N.S., 21, 1977, p. 19, fig. 6/19-20; alte exemplare sunt inedite, informații oferite de Nica; Dubova – Al. Păunescu, *Tibiscus*, 5, 1978, p. 33-35, fig. 12/10

Prelevarea specială a piesei de la Grumăzești (indicată de fractura oblică specifică) și prezența ei în cuprinsul unei locuințe sugerează intenția tehnică a utilizării acestei materii prime într-unul din scopurile precizate.

4. CONCLUZII

Deși ilustrată printr-o gamă tipologică redusă, dar caracteristică, industria materiilor dure animale aparținând culturii Starcevo-Criș (faza a IV-a) din așezarea de la Grumăzești oferă prilejul ilustrării metodologiei actuale complete a cercetării în domeniu, aplicate la un lot de materiale provenind de pe teritoriul României. Aceste materiale au permis abordarea problematicii specifice ridicate de unele tipuri de unelte din corn de cerb și os, utilizate la cultivarea pământului (plantatorul) sau la activități domestice, având funcționalitate plurivalentă (linguri-spatule). O importanță aparte prezintă descoperirea uneia dintre lingurile-spatule într-o groapă cu depunere de resturi umane, situația respectivă contribuind la îmbogățirea datelor noastre privind contextul funcțional al pieselor în discuție, încă suficient de controversat – consum alimentar domestic, dar și ritual.

L'INDUSTRIE DES MATIÈRES DURES ANIMALES APPARTENANT À LA CIVILISATION NÉOLITHIQUE DE STARČEVO-CRIȘ EN ROUMANIE. LE SITE DE GRUMĂZEȘTI, DÉP. DE NEAMȚ Résumé

Dans le site néolithique ancien de Grumăzești, dép. de Neamț (Moldavie Centrale), appartenant à la civilisation de Starcevo-Criș – phase IV, l'industrie des matières dures animales est représentée par un lot de quatre pièces, typologiquement très caractéristiques. Les objets ont été récupérés pendant les fouilles systématiques effectuées entre 1968 et 1978. L'étude utilise les acquis méthodologiques actuels du domaine et aborde d'une manière exhaustive les aspects regardant: la morphologie et la morphométrie; l'étude technique – le débitage, le façonnage, les hypothèses d'utilisation.

1. *Plantoir* pris sur bois de droit de cerf, andouiller central; prélevé par percussion directe et par entaillage, suivies de fracturation par flexion. La partie active a été fort probablement cassée pendant l'usage. Les analogies indiquées à cette occasion suggèrent l'utilisation de l'objet comme plantoir.

2-3. *Cuillers-spatules* prises sur métapodes de bovinés, dont une de type "à cuilleron à base en V" (selon J. Nandriș et H. Camps-Fabrer) et l'autre ayant une silhouette trapézoïdale allongée; selon notre classification, élaborée sur des nombreuses pièces

și 13/5; Dudeștii Vechi – Lazarovici, *op. cit.*, p. 31, pl. E/38; Munteni – piesă inedită, informații oferite de M. Nicu; vezi și Mantu, *op. cit.*; Trestiana – E. Popușoi, Cercelst, 9, 1980, p. 118; Valea Lupului – Comșa, *op. cit.* p. 24, 27, fig. 17/2. Pentru pandantivele realizate pe fragmente de defense de suide în Europa occidentală cf. H. Barge-Mahieu, în Camps-Fabrer (sub dir.), *Cahier IV*, fișa 1, 4 (6 p.).

du Néolithique ancien de Roumanie, il s'agit de sous-types *a* et respectivement *c*. L'analyse complète des stigmates d'utilisation, y compris à la loupe binoculaire: l'altération des surfaces et des bords, les fractures etc., ainsi que la prise en considération du contexte de provenance de la pièce attribuée au sous-type *a* a permis de relier l'hypothèse fonctionnelle regardant ces objets polifonctionnels au rôle principal de cuillers. Une importance particulière à la présence de cette cuiller-spatule dans un contexte très probablement rituel; elle a été découverte dans une fosse, accompagnée par de nombreux tessons de vases céramiques, de restes d'animaux domestiques (bovinés, ovi-caprinés, suidés) et d'un fémur humain gauche d'un individu adulte. Ainsi, la découverte de Grumăzești augmente la base documentaire sur le contexte fonctionnel encore controversé des cuillers-spatules: la consommation de la nourriture (bouillies de céréales, peut-être d'autres aliments d'origine végétale et/ou animale) semble être l'utilisation principale de ces instruments.

4. *Défense de sanglier* – canine inférieure droite; découverte dans l'inventaire d'une hutte. Prélevée par percussion directe en vue d'être utilisée comme matière première pour la fabrication d'outils (racloirs, grattoirs) ou d'objets de parure (pendeloques du type long à perforation proximale).

La démarche s'inscrit dans le contexte de l'étude systématique de l'industrie préhistorique des matières dures animales en provenance de Roumanie (Néolithique ancien et Enéolithique).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Grumăzești: 1 plantoir sur andouiller central de droite de cerf; 2 la matière première – localisation sur la ramure.

Fig. 2. Grumăzești: proposition de "chaîne opératoire" du prélèvement de l'andouiller: 1 percussion directe lancée et entaillage alternatif bidirectionnel; 2 fracturation par flexion bilatérale; 3 détachement. Les parties de l'andouiller central de droite de cerf – conventions descriptives: PP – la partie postérieure; PA – la partie antérieure; PM – la partie médiane; PL – la partie latérale.

Fig. 3. Grumăzești: cuillers-spatules en os: 1 le sous-type *a*; 2 le sous-type *c*.

Fig. 4. Grumăzești: les paramètres de la morphologie et de la morphométrie des cuillers-spatules (conventions) (voir le tableau dans le texte): 1 le sous-type *a*; 2 le sous-type *c*. ED – l'extrémité distale; PD – la partie distale; PM – la partie mésiale; PP – la partie proximale; EP – l'extrémité proximale; MD – le bord droit; MS – le bord gauche.

Fig. 5. Grumăzești: les étapes opératoires présumées de la fabrication des cuillers-spatules, les sous-type *a*: 1-2 débitage; 3-4 façonnage (d'après Nandriș, *op. cit.*, 1972).

Fig. 6. Balș, dép. de Iași: ébauche de cuiller-spatule en os, le sous-type *c*.

Fig. 7. Grumăzești: proposition de reconstitution des étapes fonctionnelles de la cuiller-spatule, le sous-type *a*, d'après les traces d'usure spécifique; 1-2 abrasion transversale et oblique; 3 micro-retouches d'impact/pression; 4 le bord gauche émoussé de la partie distale.

Fig. 8. Grumăzești: canine inférieure de droite de sanglier, fracturée au niveau de la base par prélèvement/percussion directe.

STADIUL CERCETĂRILOR ARHEOBOTANICE PENTRU ENEOLITICUL DIN MOLDOVA DE VEST

de Felicia Monah și Dan Monah

Moldova de vest este regiunea cu cea mai veche și cea mai susținută cercetare arheobotanică dintre toate provinciile românești. Cea mai veche mențiune despre descoperirea unor macroresturi vegetale datează din secolul trecut când Gh. Diamandi identifica meiul în materialele provenite de la Cetățuia-Cucuteni¹. Această informație va fi preluată de G. Buschan², unul dintre întemeietorii arheobotanicii ca disciplină științifică, care o va include într-unul dintre primele repertorii de macroresturi vegetale antice³.

Un alt moment important în cercetarea arheobotanică din provincia noastră îl constituie activitatea profesorului Fritz Netolitzky de la Universitatea din Cernăuți. În mod surprinzător în cercurile arheologice românești realizările lui pe plan metodologic dar și în practica determinării macroresturilor vegetale antice sunt total necunoscute. Profesorul cernăuțean și-a început activitatea înaintea primului război mondial și a continuat-o, cu succese notabile⁴, până la începutul celei de a doua conflagrații

- (1) Gh. Diamandi, *Station préhistorique de Coucoutei (Roumanie)* în *Bull. de la Soc. d'Anthrop. de Paris*, 3 série, t. XII, Paris, 1889, p. 586.
- (2) G. Buschan, *Vorgeschichtliche Botanik der Cultur und Nutzpflanzen der alten Welt auf Grund prähistorischer Funde*, Breslau, 1895, p. 69.
- (3) *Ibidem*.
- (4) Fr. Netolitzky, *Neue Funde prähistorischer Nahrungs und Heilmittel*, în *Xenia. Hommage inter. à l'Université de Grèce*, 1911; idem, *Hirse und Cyperus aus dem prähistorischen Ägypten*, în *Beih. Bot. Centrbl.*, 29, 1912, Abt. 2; idem, *Die Hirse aus antiken Funden*, în *Sitz. Ber. Akad. Wien*, 123 Abt 1, 1914, p. 725-759; idem, *Die Rätsel der Hirse*, în *Mannus*, 8, 1916 Heft 1/3 u. 5, p. 380; idem, *Ein Cruciferensamen aus dem vorgeschichtlichen Griechenland*, în *Bul. Fac. de Științe Cernăuți* (mai departe BFSC), 3, 1929, Heft 1; idem, *Der Himmelstau, eine Speise auf dem Ineu*, în *Arch.f. Landeskunde der Bukowina*, 1, 1930; idem, *Beitrag zur ältesten Geschichte unserer Heil-Gift und Gewürzpflanzen*, în *Pharmazeutische Monatshefte*, Viena, 12, 1931, p. 77-80; idem, *Unser Wissen van den alten Kulturpflanzen Mitteleuropas*, în *Deutsches Archäologisches Institut. Römisch-Germanische Kommission. Zwanzigster Bericht 1930, Frankfurt am Main*, 1931, p. 14-76; idem, *Mikroskopische Untersuchung gäzlich verkohlter vorgeschichtlicher Nahrungsmittel aus Tirol*, în *Zeitschr. f. Unters. der*

mondiale. În perioada interbelică Fritz Netolitzky a organizat, în nordul Moldovei, o școală arheobotanică care începuse să se afirme pe plan european. Elevul și doctoranul lui Netolitzky, Radu Popovici va fi orientat spre determinări antracologice și va elabora câteva lucrări de sinteză privind pădurile paleolitice și neolitice din nordul Moldovei⁵. Cercetătorul cernăuțean a dat atenția cuvenită și materialelor obținute din afara provinciei în care activa. Materialele arheobotanice i-au fost furnizate aproape în exclusivitate de Ceslav Ambrojevici⁶ și proveneau din nordul și sudul Moldovei. Doar Vl. Dumitrescu îi va oferi câteva mostre de cărbuni din așezarea Cucuteni A de la Bonțesti. Lipsa de reacție a arheologilor din România față de existența în țară a unui laborator arheobotanic activ și cu o bună reputație europeană rămâne, pentru noi, de neînțeles.

După al doilea război mondial, în condițiile unei grave perturbări a vieții științifice, colaborările dintre arheologi și botaniști rămân în continuare sporadice, nepermițând formarea unor adevărați specialiști. La solicitarea lui Constantin Matasă, Traian Săvulescu efectuează o expertiză botanică asupra macroresturilor vegetale descoperite la Frumușica⁷. Pentru alte descoperiri determinările au fost făcute empiric sau prin consultarea agronomilor⁸. Întrerupte un timp, cercetările arheobotanice, acum axate pe determinarea macroresturilor vegetale dar și pe analize de polen, au fost reluate în anii '70 la inițiativa lui Marin Cărciumaru⁹. O încercare a noastră de a realiza și determinări antracologice a eșuat în special din lipsa dotărilor tehnice necesare.

Deși laboratoarele arheobotanice de la București și Iași sunt scandalos de slab dotate tehnic s-a reușit colectarea și determinarea unui număr suficient de eșantioane vegetale care ne permit conturarea unei imagini destul de complete asupra plantelor cultivate în eneoliticul din Moldova de vest. Din păcate, în absența unui număr mai mare de analize polinice, informațiile cu privire la flora spontană sunt mai puține deși nu lipsesc cu desăvârșire.

Nahrungs und Genussmittel, 1990; idem, *Arbeitsmethoden zur mikroskopischen Untersuchung verkohlter Körper*, in *Mikrokosmos*, 20, Stuttgart, 1926-1927.

- (5) R. Popovici, *Entwicklungsgeschichtlich-anatomische Untersuchungen über die Samen von Ruta graveolens*, in *Pharm. Monatsheften*, Viena, 1926; idem *Untersuchung prähistorischen Nadelholzkohlen Nord-Bessarabiens*, in *BFSC*, V, Cernăuți, 1931, p. 260-266; idem, *Ein Beitrag zur mikroskopischen Untersuchung von prähistorischen Holzkohlen*, in *BSCF*, VI, Cernăuți, 1932, p. 142-144; idem, *Beiträge zur Waldgeschichte Nord-Rumäniens*, in *BFSC*, VI, 1932, p. 229-250; idem, *Ein weiterer Beitrag zur Waldgeschichte unseres Landes*, in *BFSC*, VII, 1933, p. 244-249; idem, *Pădurile paleo și neolitice din nordul României*, in *BFSC*, VIII, 1934, p. 277-295.
- (6) *Ibidem*, p. 279.
- (7) Tr. Săvulescu, La Flore, in C. Matasă, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du nord. Roumanie*, București, 1946, p. 37-42.
- (8) Vl. Dumitrescu et al., *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 505-506; R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957, p. 263.
- (9) Spre sfârșitul anilor '70 colegul bucureștean care efectuase o serie de determinări de macroresturi și analize polinice și-a extins aria de investigație și asupra Moldovei. Cu această ocazie am schițat împreună un program de cercetare arheobotanică complex care cuprindea determinări de macroresturi, analize de polen și antracologice.

Nu putem decât să regretăm cvasiabsența informațiilor privind flora și vegetația spontană a perioadei neolitice. Această lacună constituie un serios handicap și pentru cercetările privind mediul înconjurător în care au trăit populațiile eneolitice.

Materialul arheobotanic recoltat în regiunea dintre Carpați și Prut poate fi structurat în patru mari categorii: a) semințe și fructe carbonizate; b) amprente pe chirpic sau ceramică; c) cărbuni de lemn și d) polen. Fiecare disciplină și categorie de materiale poate furniza anumite date botanice și doar utilizarea lor sistematică și coroborarea informațiilor poate avea ca rezultat o reconstituire veridică a climei și mediului ambiant a perioadei istorice studiate.

În cele ce urmează vom prezenta stadiul cercetărilor arheobotanice pentru fiecare fază a culturilor Precucuteni și Cucuteni. Trebuie să spunem încă de la început că pentru fazele Precucuteni I și Cucuteni A-B nu dispunem de nici un fel de date arheobotanice.

CULTURA PRECUCUTENI

Pusă în evidență, pentru prima dată, de săpăturile din 1936 de la Izvoare-Piatra-Neamț¹⁰, cultura Precucuteni nu s-a bucurat de la descoperire de o investigație foarte susținută. Din cele trei faze ale culturii doar ultima fază beneficiază de săpături mai ample și implicit de un volum mai mare și mai diversificat de informații¹¹. Până în momentul de față săpături mai ample au fost efectuate la Traian-Dealul Fântânilor și Dealul Viei¹², Poduri-Dealul Ghindaru¹³, Izvoare-Piatra-Neamț¹⁴ și Târpești-Râpa lui Bodai¹⁵, ultimele stațiuni beneficiind și de publicarea monografică a rezultatelor cercetărilor.

Datorită săpăturilor puțin numeroase, a suprafețelor relativ restrânse investigate, precum și a neutilizării metodei flotării materialului arheobotanic cantitatea de macroresturi vegetale recoltate din excavații, cu excepția celor de la Poduri și Izvoare, este foarte redusă.

- (10) R. Vulpe, *Descoperirile arheologice de la Izvoare*, în *ALPR*, 1935-1936, p. 49 și urm.; idem, *Civilisation précucutenienne récemment découvert à Izvoare, en Moldavie*, în *ESA*, XI, 1937, p. 134 și urm.
- (11) S. Marinescu-Bâlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.
- (12) H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian*, în *SCIV*, III, 1952, p. 121-136; idem, *Șantierul Traian*, în *SCIV*, IV, 1953, 1-2, p. 47-61; idem, *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1-4, p. 115-124; H. și V. Dumitrescu, *Activitatea șantierului arheologic Traian*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 46-58; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 170-173.
- (13) D. Monah et al., *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău*, în *CA*, V, 1982, p. 9-22; idem, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *CA*, 1983, p. 3-22.
- (14) R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957.
- (15) S. Marinescu-Bâlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, în *BAR-International Series* 107, Oxford, 1981.

Tabelul nr. 1. Conспект floristic pentru Cultura Precucuteni

Familia	Specia	Nr. rxrml. nat. mat.	Stațiuni
Specii cu valoare alimentară			
Gramineae	Triticum monococcum	926 car. carb.	PDG
	Triticum dicoccum	2524 car. carb.	PDG/Ghigoiești
	Triticum aestivum	3856 car. carb.	PDG
	Triticum aestivum ssp. compactum	116 car. carb.	PDG
	Triticum spelta	16 car. carb.	PDG
	Triticum cf. dicoccum	– ampr.	Târpești
	Triticum cf. compactum	38 car. carb.	PDG
	Triticum cf. spelta	97 car. carb.	PDG
	Triticum cf. durum	6 car. carb.	PDG
	Hordeum vulgare	1771 car. carb.	PDG
	Hordeum vulgare var. nudum	5550 car. carb.	PDG/Izvoare
	Hordeum sp.	101 car. carb.	PDG/Târpești
Corylaceae	Corylus avellana	fructe carb., ampr. fr.	PDG/Izvoare
Leguminosae	Vicia sp.	21 sem. carb.	PDG
	Vicia cracca	1 sem. carb.	PDG
Polygonaceae	Fagopyrum esculentum	polen	Târpești
Specii utilizate pentru construcții			
Corylaceae	Corylus avellana	ampr. tr. și fr.	PDG/Izvoare
Tiliaceae	Tilia platyphyllos	ampr. tr. și fr.	PDG
Betulaceae	Alnus sp. (A. glutinosa?)	ampr. tr. și fr.	Izvoare
Specii segetale, ruderales și altele			
Polygonaceae	Polygonum sp.	2 sem. carb.	PDG
	Polygonum aviculare	2 sem. carb.	PDG
	Polygonum cf. hydropiper	1 sem. carb.	PDG

Familia	Specia	Nr. rxmpl. nat. mat.	Stațiuni
Polygonaceae	Rumex acetosa	9 sem. carb.	PDG
	Rumex acetosella	9 sem. carb.	PDG
	Rumex crispus	12 sem. carb.	PDG
	Polygonum convolvulus	2 sem. carb.	PDG
Rubiaceae	Galium spurium	1 sem. carb.	PDG
Malvaceae	Malva sp.	ampr. fr.	PDG

PDG = Poduri-Dealul Ghindaru

Doar patru stațiuni furnizează totalitatea informațiilor arheobotanice pentru întregul areal cuprins între Carpați și Prut. Cantitatea materialelor recuperate din săpături este foarte inegal repartizată atât în funcție de fazele cronologice cât și de zonele geografice. Până în prezent au fost determinate aproximativ 30 de eșantioane. Marea majoritate a loturilor de materiale determinate este compusă din semințe carbonizate. Mult mai puține sunt determinările de amprente de semințe sau frunze imprimate pe chirpic sau ceramică. Informațiile obținute pe baza analizei carpologice sau a determinărilor de amprente sunt completate de unele date furnizate de diagrama polinică de la Târpești¹⁶.

Cu excepția unor modeste informații privind cultivarea în stațiunea Precucuteni II de la Ghigoiești a speciei *Triticum cf. dicoccum*¹⁷ alte date asupra plantelor cultivate în primele două faze ale culturii nu sunt disponibile. Această lacună va trebui să fie acoperită cât mai curând prin cercetări complexe care să includă atât determinări de macroresturi vegetale cât și analize antracologice și polinice.

Pentru faza Precucuteni III informațiile arheobotanice sunt mult mai numeroase, provenind din identificarea unor amprente de frunze de la Poduri și Izvoare, analiza polinică de la Târpești și un mare număr de loturi de semințe carbonizate descoperite în așezările de la Poduri și Izvoare.

Platforma de lut a unei locuințe Precucuteni III de la Poduri-Dealul Ghindaru a fost construită deasupra unei podine formată din trunchiuri cu diametrul de 8-10 cm acoperite, la rândul lor, cu un strat gros de ramuri și frunze. Au fost determinate frunze de *Corylus avellana* și *Tilia platyphyllos*¹⁸. Observațiile făcute asupra unui număr mare de bucăți de chirpic ne-au semnalat faptul că precucutenienii de la Poduri au

- (16) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *Contribuții la ecologia locuirilor pre și protoistorice de la Târpești*, în *Mem. Antiq.*, IX-XI, 1985.
- (17) M. Cărciumaru, *Etude paléobotanique pour les habitats néolithiques et énéolithiques de Roumanie*, în *Palaeoethnobotany and Archaeology. Acta Interdisciplinaria Archaeologica*, VII, p. 66; idem, *Paleoethnobotanica*, Iași, 1996, p. 78.
- (18) F. Monah, *Amprente de frunze în stațiunea arheologică Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, în *Mem. Antiq.*, IX-XI, 1985, p. 685-692.

tăiat tei și aluni pe care i-au folosit fără să-i curețe de crengi și frunze. Cu această ocazie au fost antrenate și câteva frunze ale unci plante din genul *Malva* care au putut fi identificate dar fără a se putea preciza specia¹⁹.

O situație similară întâlnim și în cunoscuta stațiune arheologică de la Izvoare-Pia tra-Neamț. Aici, pe bucăți de chirpic provenind din platforma locuinței nr. 7/1988, datată în faza Precucuteni III, au fost observate mai multe amprente de frunze, ramuri și trunchiuri de copaci necurățați de scoarță. După amprente de frunze imprimate pe chirpic a fost identificată prezența alunului (*Corylus avellana*) și a arinului (*Alnus sp.*). În cazul ultimei identificări ar putea fi vorba de *Alnus glutinosa* (L.) Caern²⁰. Și în campania 1984 pe chirpicul platformei unei locuințe Precucuteni III au fost identificate amprente de frunze de alun²¹.

Identificarea pe baza amprentelor de frunze a speciilor lemnoase utilizate la construcțiile precucuteniene depinde prea mult de șansă deoarece adeseori copacii tăiați sunt curățați de crengi și frunze. Din această cauză s-ar impune și utilizarea determinărilor antracologice pentru cărbunii provenind de la locuințe, Trunchiurile folosite la construcțiile precucuteniene de la Poduri și Izvoare par să fie aduse de la oarecare distanță, probabil de pe liziera pădurii care fusese îndepărtată de așezare prin defrișări. Ipoteza pare să fie susținută de dimensiunile reduse ale trunchiurilor folosite precum și de rezultatele analizei polinice de la Târpești care semnalează, pentru perioada Precucuteni III, o restrângere a suprafeței pădurii și extinderea terenurilor populate cu diverse specii din genul *Cerealia*²².

O defrișare destul de importantă ne este semnalată și de rezultatele analizelor arheozoologice. La Târpești, în perioada Precucuteni, animalele domestice sunt net dominante (94,65%) față de cele sălbatice (5,34%)²³.

Dacă analiza amprentelor ne oferă puține informații asupra plantelor cultivate, nu același lucru se poate spune și despre depozitele de cereale uneori excepțional conservate. Din acest punct de vedere așezarea Precucuteni III de la Poduri-Dealul Ghindaru constituie o fericită excepție. Din așezarea menționată, cercetată încă pe scară destul de restrânsă, au fost colectate mai multe zeci de kilograme de cariopse carbonizate găsite în trei locuințe și 15 depozite de mărimi diferite²⁴. Trebuie să remarcăm și faptul că toate depozitele găsite în nivelul Precucuteni III de la Poduri conțineau cereale, semințele de la alte plante constituind o infimă minoritate. Dintre

(19) *Ibidem*, p. 690.

(20) *Idem*, *Amprente de plante descoperite în așezări eneolitice din Moldova*, în *ArhMold.*, XV, 1992, p. 185-188.

(21) M. Cârciumaru, F. Monah, *Déterminations paléobotaniques pour les cultures Précucuteni et Cucuteni*, în M. Petrescu-Dâmbovița et al. (eds), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 174.

(22) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, p. 650-651.

(23) *Ibidem*.

(24) M. Cârciumaru, F. Monah, *Raport preliminar privind semințele carbonizate de la Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, în *Mem. Antiq.*, IX-XI, 1985, p. 699-706; D. Monah, *Cereals in prehistoric Europe: a Central view*, în *Cota Zero. Rivista d'Arqueologia i Ciència*, Barcelona, 12, 1996, p. 81-82; fig. 3-5.

cereale erau prezente doar grâul și orzul. Grâul era reprezentat, îndeosebi, de trei specii: *Triticum aestivum* (plus ssp. *compactum*), *T. dicoccum* și *T. monococcum*. Deși *Triticum spelta* este reprezentat de aproximativ o sută de cariopse această specie pare să nu fi fost cultivată intenționat la Poduri²⁵. *Spelta* ar putea avea, în contextul depozitelor de la Poduri, caracterul unei plante segetale. Din conspectul floristic (vezi fig. 1) se observa că la Poduri erau cultivate în proporții aproape egale speciile cu bobul îmbrăcat (*T. monococcum* și *T. dicoccum*) și cele nude (*T. aestivum* plus ssp. *compactum*). Fiecare dintre speciile menționate prezenta unele avantaje și dezavantaje asupra cărora nu vom insista acum.

O altă cereală cultivată pe scară largă la Poduri era orzul, reprezentat de speciile *Hordeum vulgare* și *H. vulgare nudum*. Cultura orzului pare să fi avut la Poduri aceeași importanță ca și cea a grâului. Amintim că din cele patru silozuri descoperite în construcția nr. 44 două conțineau mari cantități de orz, în timp ce celelalte adăposteau rezervele de grâu²⁶.

Depozitele de cereale de la Poduri sunt caracterizate printr-o puritate remarcabilă. În general amestecurile de grâu și orz sunt destul de rare și chiar când acestea există, specia (sau speciile) minoritară are procentaje scăzute, uneori insignifiante²⁷. Puritytea depozitelor ar putea fi explicată prin existența unor câmpuri și locuri de depozitare separate nu numai pentru grâu și orz ci și pentru speciile diferite. Culturile care aprovizionau așezarea de la Poduri par să fi fost deosebit de "curate", semințele de plante segetale fiind foarte rare. Îmburuienarea redusă ar putea indica recoltarea spic cu spic dar și schimbarea frecventă a câmpurilor cultivate pe care buruienile nu ajungeau să se înmulțească²⁸.

Judecând după situațiile întâlnite în cele trei locuințe precucuteniene de la Poduri locuitorii de aici practicau o agricultură destul de intensă și cu rezultate notabile. Faptul că dispuneau în mod regulat de recolte bogate se poate deduce din existența unor amenajări speciale (lăzi de provizii și silozuri)²⁹, diferite de vasele mari de provizii care și ele erau folosite pentru depozitarea cerealelor. Alimentația bazată pe cultivarea cerealelor este susținută și de prezența în fiecare locuință a mai multor râșnițe, precum și a unor locuri special amenajate pentru râșnit. Grâul și orzul erau probabil consumate în fierturi de genul colivei sau păsutului, iar făina era utilizată pentru prepararea terciurilor, a turtelor și a pâinii³⁰. Nu trebuie să uităm că în nivelul Cucuteni B de la Calu-Piatra Șoimului au fost descoperite resturile unei pâini sau a unei turte din făina de mei³¹.

(25) M. Cărciumaru, F. Monah, *op. cit.*, p. 704-705.

(26) *Ibidem*.

(27) *Ibidem*, p. 699-706.

(28) Z. Janusevic, *Kul'turnye rastenija Jugo-Zapada S.S.S.R. po paleobotaniceskim issledovanijam*, Chișinău, 1976, p. 36 și 48.

(29) D. Monah, *op. cit.*, p. 81-82.

(30) *Ibidem*, p. 81-83.

(31) *Ibidem*; R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia*, VII-VIII, 1941, p. 21; C. Matasă, *Cercetări din preistoria județului Neamț*, în *BCMI*, 97, 1940, p. 16 și 23.

O altă stațiune, datată în faza Precucuteni III, care ne oferă unele informații despre plantele cultivate de precucutenieni este cea de la Izvoare-Piatra-Neamț. În campaniile 1984³² și 1987-1989³³ au fost recoltate nu mai puțin de 26 de loturi de semințe carbonizate. Din păcate, autorul publicației³⁴ nu indică întotdeauna contextul și atribuirea culturală a descoperirilor. Din această cauză doar două loturi de macroresturi vegetale pot fi atribuite cu certitudine fazei Precucuteni III. Ambele depozite, destul de mari (900 și 1500 cariopse), conțineau, în exclusivitate, cariopse de *Hordeum vulgare nudum*³⁵.

O succintă și destul de aproximativă statistică asupra determinărilor arheobotanice pentru cultura Precucuteni ne semnalează investigarea doar a patru stațiuni de unde au fost analizate aproximativ 30 de eșantioane, dintre care unul singur atribuit fazei Precucuteni II, celelalte provenind din așezări Precucuteni III. Conspectul floristic relevă identificarea a 21 de specii, cele mai multe determinări aparținând plantelor cultivate. Se remarcă cultivarea cu certitudine doar a trei specii de grâu (*T. monococcum*, *T. dicoccum* și *T. aestivum*) și a orzului (*Hordeum vulgare* și *H. vulgare nudum*). Repertoriul destul de sărac al plantelor cultivate pare să fie completat de hrișcă (*Fagopyrum esculentum*), pusă în evidență de analiza polinică de la Târpești³⁶. Hrișca putea avea o importanță destul de mare în alimentația precucutenienilor. Amintim că din semințe de hrișcă se prepară cea mai apreciată *kaša*, mâncare națională la ruși și ucrainieni. O utilizare asemănătoare, sub forma unei fierturi, a unui păsat putem presupune și pentru timpurile preistorice.

Destul de modeste sunt și informațiile privind utilizarea, în alimentație, a fructelor provenind din flora spontană. În dieta precucutenienilor alunele (fructe de *Corylus avellana*) sunt singurele fructe atestate cu certitudine. În împrejurimile așezărilor de la Poduri și Izvoare alunul creștea se pare din abundență.

Deși conspectul floristic pentru cultura Precucuteni pare destul de bogat, totuși nu ne putem declara mulțumiți deoarece numărul de stațiuni investigate arheobotanic este mult prea redus iar pentru primele două faze ale culturii nu dispunem de nici un fel de informații. De asemenea, constatăm un puternic dezechilibru între informațiile furnizate de diferitele discipline arheobotanice. Din acest tablou antracologia lipsește cu desăvârșire iar palinologia ne oferă unele informații doar prin diagrama de la Târpești. În aceste condiții o evaluare a importanței acțiunii factorului antropic asupra mediului natural este încă inoportună.

(32) M. Cârciumaru, F. Monah, *op. cit.*, în *La civilisation...*, p. 172-173.

(33) S. Marinescu-Bâlcu, M. Ciacâru, *Un vas cultic de la Izvoare-Piatra-Neamț*, în *Mem. Antiq.*, XIX, 1994, p. 97-114; M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 86-89.

(34) *Ibidem*, p. 87.

(35) *Ibidem*.

(36) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cârciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, p. 651.

FAZA CUCUTENI A

Prima fază a culturii Cucuteni din spațiul dintre Carpați și Prut este relativ bine cunoscută datorită unui număr de așezări săpate integral sau pe scară largă, unele dintre ele beneficiind și de o publicare monografică. Deși de-a lungul timpului au existat unele tentative de a utiliza competența unor botaniști sau agronomi pentru identificarea macroresturilor vegetale descoperite în săpături, absența specialiștilor consacrați a împietat asupra credibilității unor rezultate publicate³⁷. Acțiunea inițiată împreună cu Marin Cărciumaru în anii '80 a dat unele rezultate deși programul inițial care cuprindea și analize de polen și antracologice nu a putut fi îndeplinit. Datorită condițiilor materiale precare s-au putut efectua doar determinări de macroresturi vegetale și identificări de amprente care nu sunt suficiente pentru a alcătui un tablou satisfăcător al mediului ambiant și agriculturii eneolitice. O slabă consolare găsim în diagramele polinice de la Târpești și Drăgușeni-Săveni³⁸ care, în general, confirmă unele observații arheologice.

Cele peste 50 de eșantioane analizate provin din șapte așezări date în faza Cucuteni A. Parcurgerea conspectului floristic care cuprinde 35 de specii grupate în 14 familii poate da cititorului, arheolog sau botanist, un sentiment de mulțumire, dar trebuie să atragem atenția că din cele câteva mii de specii de plante existente în flora epocii doar o infimă parte se regăsește în conspectul nostru.

Oricum lista floristică a fazei Cucuteni A este mai bogată decât cea a fazei Precucuteni III și permite unele observații care, pe alocuri, ar putea căpăta caracterul unor concluzii provizorii.

Și pentru această fază este firesc să acordăm o atenție deosebită plantelor cultivate și mai ales cerealelor deoarece acestea constituiau baza alimentației cucutenienilor. Ca și în faza precedentă remarcăm cultivarea preponderentă a speciilor *Triticum dicoccum* și *T. aestivum*, ultima specie fiind prezentă prin subspeciile *vulgare* și *compactum*. Se pare că *T. aestivum*, specie cu bobul neîmbrăcat, mai ușor de treierat și de rășnit începe să fie preferată de cucutenieni. Față de observația formulată mai sus aparent este firească prezența foarte scăzută a speciei *T. monococcum*, doar 35 de cariopse determinate cert și acestea provenind doar din două stațiuni. Totuși dacă ținem seama de numărul mic de așezări investigate arheobotanic, de răspândirea, se pare, largă a lui *T. monococcum* în timpul culturii Precucuteni (vezi fig. 1) și de atestarea sa frecventă în așezările contemporane din Basarabia³⁹ ipoteza ar putea fi

- (37) Vezi VI. Dumitrescu et al., *Hăbășești*, p. 505-506; R. Vulpe, *Izvoare*, p. 263; Tr. Săvulescu, *loc. cit.* și M. Cărciumaru, F. Monah, *Reconsiderări asupra determinărilor de semințe carbonizate de la Frumușica și Valea Lupului*, în *SCIVA*, 36, 1984, 4, p. 351-352; M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 78.
- (38) S. Marinescu-Bâlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *loc. cit.*; M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 74-78, fig. 41-42 și 50; S. Marinescu-Bâlcu, Al. Bolomey, M. Cărciumaru, A. Muraru, *Ecological, Economic and Behavioural Aspects of the Cucuteni A Community at Drăgușeni*, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1984, 1-2, p. 41-46.
- (39) Z. Januševič, *op. cit.*, p. 26-35.

hazardată. Astfel suntem tentați să considerăm cvasiabsența lui *T. monococcum* din conspectul floristic al fazei Cucuteni A ca fiind o lacună de cercetare.

Tabelul nr. 2. Conspect floristic pentru faza Cucuteni A

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Stațiuni
Specii cu valoare alimentară			
Gramineae	<i>Triticum dicoccum</i>	3158 car. carb.	PDG/Izvoare
	<i>Triticum aestivum</i> ssp. vulgare	1119 car. carb.	PDG/Izvoare
	<i>Triticum aestivum</i> ssp. compactum	291 car. carb.	PDG/Mărgineni
	<i>Triticum spelta</i>	274 car. carb.	Fr./Mărgineni
	<i>Triticum monococcum</i>	35 car. carb.	PDG/Izvoare
	<i>Triticum</i> cf. <i>spelta</i>	20 car. carb.	Frumușica
	<i>Triticum</i> cf. <i>dicoccum</i>	11 car./ampr.	PDG/Măr./Drăg.
	<i>Triticum</i> cf. <i>dicoccoides</i>	222 car. carb.	PDG/Izvoare
	<i>Triticum</i> cf. <i>durum</i>	1 car. carb.	Mărgineni
	<i>Triticum</i> sp.	18 car. carb.	Mărgineni/Pr.
	<i>Hordeum vulgare</i>	3490 car. carb.	PDG/Măr./Iz./Pr.
	<i>Hordeum</i> vulg. var. <i>nudum</i>	4032 car. carb.	PDG/Fr./Măr./Iz.
	<i>Hordeum</i> cf. <i>distichum</i>	370 car. carb.	Măr./Izvoare
	<i>Secale cereale</i>	11 car. carb.	PDG
	<i>Avena sativa</i>	101 car. carb.	PDG/Pr.
	<i>Panicum miliaceum</i>	1 car. carb.	PDG
Rosaceae	<i>Prunus domestica</i>	1 sâmb.	PDG
	<i>Cerasus avium</i>	1 sâmb.	PDG
	<i>Rubus idaeus</i>	1 sâmb.	PDG
Cornaceae	<i>Cornus mas</i>	66 sâmb.	PDG/Izvoare
Corylaceae	<i>Corylus avellana</i>	1 fr. fruct	PDG
Leguminosae	<i>Pisum sativum</i> ssp. arvense	1 sâmb.	PDG
	<i>Vicia</i> sp.	1 sâmb.	PDG

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Stațiuni
Specii utilizate pentru construcții			
Gramineae	Phragmites australis	ampr. tulp.	PDG
Typhaceae	Typha sp.	polen	Drăgușeni
Specii segetale, ruderaie și alteie			
Chenopodiaceae	Chenopodium album	4 sem.	PDG
	Atriplex sp.	2 sem.	PDG
Crucifereae	Brassica nigra	1 sãm.	PDG
	Thlaspi arvense	1 sãm.	PDG
Polygonaceae	Rumex acetosa	3 sem.	PDG
	Rumex crispus	1 sãm.	PDG
	Fagopyrum convolvulus	3 sem.	PDG
	Polygonum aviculare	4 sem.	PDG
	Polygonum hydropiper	1 sãm.	PDG
Rubiceae	Galium spurium	7 sem.	PDG/Iz./Mär
Gramineae	Lolium tumulentum	1 car. carb.	Mărgineni
	Lolium sp.	1 car. carb.	Preotești
	Bromus sp.	3 car. carb.	PDG/Izvoare
Papaveraceae	Papaver somniferum	1 sãm. carb.	Mărgineni
Boraginaceae	Lithospermum purpureo-coeruleum	9091 sem.	Izvoare
Compositae	Arctium sp.	ampr.	Trușești

PDG = Poduri-Dealul Ghindaru; Iz. = Izvoare; Mär. = Mărgineni;

Pr. = Preotești; Fr. = Frumușica; Drăg. = Drăgușeni

Pe scară mai redusă pare să fi fost cultivată specia *Triticum spelta* care este atestată doar la Frumușica și Mărgineni și care, probabil, va fi identificată și în alte așezări contemporane.

Semnarea, la Poduri și Izvoare, a unui număr destul de mare de cariopse susceptibile de a aparține speciei *Triticum dicoccoides* este deosebit de interesantă. Această specie, dacă determinările se confirmă, ar putea proveni din flora spontană sau mai degrabă ar putea fi rezultatul sălbăticitiei și degenerării unor exemplare de *Triticum dicoccum*⁴⁰. Celelalte specii și subspecii ale genului *Triticum*, identificate cu mai multă sau mai puțină certitudine, nu ridică probleme deosebite. Ele sunt asociate

întâmplător speciilor dominante și din acest punct de vedere pot fi considerate ca plante segetale deși cariopsele lor se bucurau de aceeași apreciere la consum ca și speciile dominante, cultivate intenționat.

Cultivarea orzului pare să aibă pentru cucutenienii din faza A aceeași importanță ca și cea a grâului (vezi fig. 2). Acest lucru ne este semnalat de existența unor depozite de orz importante în nu mai puțin de cinci stațiuni din faza Cucuteni A. Constatăm atât existența depozitelor pure dar și a celor în care diverse specii de grâu și orz sunt în amestec. Amestecurile pot fi explicate prin alternarea culturilor de grâu și orz și prin melanjarea, în vederea consumului, a cerealelor cu semințe de la alte plante comestibile. Un amestec, evident, pentru consum, conține cereale și leguminoase⁴¹. Ce gust avea o astfel de mâncare încă nu știm.

Interesantă este și apariția, pentru prima dată în spațiul geografic de care ne ocupăm, a secarei (*Secale cereale*) și a ovăzului (*Avena sativa*). Evident acestea nu erau cultivate ci aveau caracterul de plante segetale care îmburuienau culturile de grâu și orz⁴². După datele obținute până în prezent leguminoasele par să nu fi avut importanță în alimentația cucutenienilor din faza A. Dar ne îndoiim de justetea unei astfel de aprecieri deși cele două semințe de leguminoase de la Poduri nu pot susține existența unor culturi de acest gen. Enigmatică ni se pare și absența, dintre cerealele cultivate în faza Cucuteni A, a meiului (*Panicum miliaceum*). Este evident o lacună a cercetărilor sau mai degrabă rezultatul hazardului specific descoperirilor de macro-resturi vegetale. Informații mai vechi care nu au putut fi verificate menționează destul de frecvent depozite de mei în așezările cucuteniene. Alături de grâu și orz meiul pare să fi avut o contribuție semnificativă la alimentația cucutenienilor. Rămâne ca pe viitor să aducem dovezile arheobotanice necesare pentru susținerea acestei aserțiuni.

Lista speciilor de plante segetale și ruderales este mai bogată decât cea a fazei Precucuteni III dar în continuare depozitele de cereale sunt foarte curate. Deosebit de interesantă este utilizarea semințelor de *Lithospermum purpureo-coeruleum* pentru alcătuirea unor coliere în care, se pare, că semințele alternau cu imitații de lut⁴³.

Informațiile privind arborii fructiferi sunt destul de puține dar cu atât mai importante. Din flora spontană este atestată utilizarea fructelor de coarnă (*Cornus mas*), alun (*Corylus avellana*) și cireș sălbatic (*Cerasus avium*). Deosebit de interesant este faptul că locuitorii fazei Cucuteni A de la Poduri-Dealul Ghindaru cultivau perjul (*Prunus domestica*)⁴⁴. Descoperirea ne semnalează existența unor arbori fructiferi cultivați și

(40) M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 127, 159-160.

(41) *Ibidem*, p. 173-178.

(42) Z. Janușević, *op. cit.*, p. 138, 141.

(43) M. Cărciumaru, *Le collier de semences d'Ulmeni (culture de Gumelnița)*, în *Dacia*, N.S., XXIX, 1985, 1-2, p. 125-127; M. Cărciumaru, F. Monah, *op. cit.*, în *La civilisation.....*, p. 172; S. Marinescu-Bâlcu, M. Cărciumaru, *Coliere de Lithospermum purpureo-coeruleum și "perle" de cerb în neoliticul din România în contextul centrului și sud-estului Europei*, în *SCIVA*, 43, 1992, 4, p. 355-370; M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 78, 87, 186.

(44) F. Monah, D. Monah, *Macrorestes végétaux découverts dans les niveaux Cucuteni A₂ et B₁ de Poduri-Dealul Ghindaru*, în Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds), *Cucuteni*

poate chiar unele preocupări pentru alcătuirea unor livezi. Această informație este deosebit de importantă pentru evaluarea resurselor de hrană a cucutenienilor și pentru o reconstituire a dietei lor. La fel de interesantă este și semnalarea consumului de zmeură (*Rubus idaeus*) care, fără îndoială, provenea din flora spontană.

Nu lipsită de interes este atestarea arheobotanică a utilizării la construcția pereților și probabil la acoperișurile clădirilor a stufului (*Phragmites australis*) și a papurei (*Typha sp.*)⁴⁵.

Rezultatele cercetărilor arheobotanice pentru faza Cucuteni A sunt, pentru moment, satisfăcătoare dar, în paralel cu determinarea sistematică de macroresturi vegetale, vor trebui întreprinse noi eforturi pentru efectuarea de noi analize polinice și la demararea unui program pentru analize antracologice.

FAZA CUCUTENI B

Pentru faza finală a culturii Cucuteni informațiile arheobotanice provin din șase stațiuni, fiind în exclusivitate determinări de macroresturi vegetale. Din cele șase stațiuni, Sărata Monteoru se află în estul Munteniei și încadrarea ei culturală este discutabilă⁴⁶. Numărul de nouă eșantioane supuse analizei este foarte redus și trebuie să remarcăm ca și numărul absolut de exemplare determinate este mult mai scăzut decât în cazul fazelor Precucuteni III și Cucuteni A.

Și pentru această fază atenția noastră este captivată de cerealele cultivate care atât prin frecvență cât și prin cantitate se detașează de celelalte plante (vezi fig. 3). Din genul *Triticum* trei specii par să fie constant cultivate: *T. monococcum* și *T. dicoccum*, aflate la egalitate și *T. aestivum* care pare să devină dominantă acum. Aparent cultivarea orzului pare să-și piardă importanța în faza Cucuteni B, dar, fără îndoială, acest lucru nu este adevărat, fiind vorba de o distorsiune datorată hazardului descoperirilor. Deși numărul de cariopse de *Secale cereale* determinate începe să capete o anumită semnificație, credem că încă nu avem dovezi pentru a susține cultivarea intenționată a acesteia. Spre deosebire de *Secale*, meiul (*Panicum miliaceum*) este acum cu certitudine cultivat și pare să joace un rol important în alimentația umană. Se citează de către Radu Vulpe și C. Matasă descoperirea la Calu-Piatra Șoimului a unei bucăți de turtă sau pâine de mei⁴⁷. Această descoperire care, din păcate, nu mai poate fi reexaminată se înscrie printre cele mai timpurii semnalări de acest gen din Europa de est⁴⁸.

Pentru leguminoase, cu excepția mazării (*Pisum sativum*), nu dispunem de noi date privind cultivarea lor intenționată. Totuși, cele peste 3000 de semințe de *Pisum*

aujourd'hui, B.M.A., III, Piatra-Neamț, 1996, p. 50-51.

(45) *Ibidem*, p. 51; M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 121.

(46) Cf. D. Monah, Șt. Cucoș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 142 cu bibliografia.

(47) C. Matasă, *op. cit.*, în *BCMI*, p. 16 și 23; R. Vulpe, *op. cit.*, în *Dacia*, p. 21.

(48) D. Monah, *op. cit.*, în *Cota Zero*, p. 83.

sativum descoperite la Văleni-Piatra-Neamț documentează nu numai cultivarea ei intenționată ci și rolul important pe care îl avea în alimentația cucutenienilor.

Tabelul nr. 3. Conspect floristic pentru faza Cucuteni B

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Stațiuni
Specii cu valoare alimentară			
Gramineae	Triticum aestivum	715 car. carb.	Băl/Văl.
	Triticum monococcum	633 car. carb.	Băl/VL
	Triticum dicoccum	448 car. carb.	PDG/VL/Băl/Văl
	Triticum aestivum ssp. compactum	140 car. carb.	Văleni
	Triticum cf. spelta	78 car. carb.	Bălăneasa
	Triticum cf. durum	5 car. carb.	Văleni
	Triticum sp.	5 car. carb.	PDG
	Hordeum vulgare	24 car. carb.	PDG
	Hordeum nudum	101 car. carb.	Bălăneasa
	Hordeum sp.	165 car. carb.	Băl/Văl.
	Hordeum vulg. vulgare	4 car. carb.	SM
	Secale cereale	145 car. carb.	PDG/Văl.
	Panicum miliaceum	69 car. carb.	Văleni
Leguminosae	Pisum sativum	3432 sem. carb.	Văleni
	Vicia sativa	1 sãm. carb.	PDG
	Vicia sp.	8 sem. carb.	PDG/Băl.
Rosaceae	Prunus cf. insititia	73 sãm.	SM
Cornaceae	Cornus mas	2 sãm. carb.	PDG
Caprifoliaceae	Sambucus nigra	2 nucule	PDG
Specii segetale, ruderales și altele			
Polygonaceae	Rumex acetosella	1 sãm. carb.	PDG
	Rumex crispus	1 sãm. carb.	PDG
	Rumex acetosa	1 sãm. carb.	Văl.
Gramineae	Bromus sp.	13 sem. carb.	PDG/Văl.

Familia	Specia	Nr. exempl. nat. mat.	Stațiuni
Boraginaceae	<i>Lithospermum purpureo-coeruleum</i>		
Coryphyllaceae	<i>Agrostemma githago</i>	12 sem. carb.	VL/Văl.
Cruciferae	<i>Sinapis alba</i>	21 sem. carb.	Văleni
	<i>Sinapis arvensis</i>	35 sem. carb.	Văleni
	<i>Camelina asativa</i>	1 sem. carb.	Văleni
Rubiaceae	<i>Galium spurium</i>	2 sem. carb.	Văleni

Băl. = Bălăneasa; Văl. = Văleni-Piatra-Neamț; PDG = Poduri-Dealul Ghindaru
SM = Sărata Monteoru; Fr. = Frumușica; VL = Valea Lupului

Fără îndoială culegerea fructelor din natură își păstrează importanța, fiind documentată de descoperirile de sămburi de coarnă (*Cornus mas*) și soc (*Sambucus nigra*). În ceea ce privește *Prunus cf. insititia* (goldan) situația este mai complicată. Cei peste 70 de sămburi descoperiți la Sărata Monteoru ar putea proveni fie de la un arbore cultivat sau de la unul din flora spontană. Și cucutenienii din faza B continuă colectarea semințelor de *Lithospermum purpureo-coeruleum* (mărgelușă) dar nu s-au observat la ele urme de prelucrare⁴⁹. Deși numărul total de semințe provenind de la specii de plante segetale și ruderales este mai mare decât în fazele precedente este prea devreme să tragem concluzii. Pentru un studiu fitosociologic am avea nevoie de depozite mari la care intervenția umană să fie minimă.

În final putem remarca că deși conspectul floristic al fazei Cucuteni B pare destul de bogat el ne furnizează mai puține informații decât conspectele fazelor precedente. Această situație, aparent paradoxală, se datorează lipsei analizelor polinice, a determinărilor de amprente și a determinărilor antracologice.

DETERMINĂRI ANTRACOLOGICE

Nu putem încheia această succintă evaluare a stadiului cercetărilor arheobotanice pentru eneoliticul din Moldova vestică fără să amintim și rezultatele unor mai vechi analize antracologice. Acestea, cu excepția determinării de la Frumușica⁵⁰, au fost efectuate în exclusivitate de Radu Popovici înainte de cel de al doilea război mondial⁵¹. Cercetătorul cernăuțean a folosit pentru determinarea resturilor de lemn carbonizate metodele consacrate în anii '30. A utilizat, cu rezultate modeste, metoda macerației pentru obținerea transparenței materialului examinat și a recurs la metoda

(49) M. Cărciumaru, F. Monah, *op. cit.*, în *SCIIVA*, 36, 1984, 4, p. 150; M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, p. 78.

(50) Tr. Săvulescu, *op. cit.*, p. 39.

(51) Vezi *supra* nota 5.

examinării microscopice a cenușii fără ca rezultatele să fie prea spectaculoase. Totuși datorită acestei metode pusă la punct de profesorul său Fritz Netolitzky a obținut unele rezultate⁵². Principala metodă utilizată de Radu Popovici pentru determinări a constatat în examinarea sub microscop a fracturilor transversale proaspete. Această metodă stă la baza celei mai recente tehnici de determinare antracologică utilizată acum, singura deosebite constând în aparatura folosită. În momentul de față se utilizează microscopice sofisticate cu lumină polarizată. Noi apreciem fiabilitatea determinărilor efectuate de Radu Popovici ca fiind destul de mare dar, fără îndoială, se impune o verificare a rezultatelor obținute cu peste șase decenii în urmă.

Tabelul nr. 4. Determinări antracologice

Familia	Specia	Stațiuni
Fagaceae	<i>Quercus pedunculiflora</i>	Frumușica
	<i>Quercus robur</i>	Darb/Perc/Bila/Lipc.
	<i>Quercus cerris</i>	Darb/Lipc.
	<i>Quercus ilex</i>	Darabani
	<i>Castanea sativa</i>	Percăuți
	<i>Fagus sylvatica</i>	Bila
Tiliaceae	<i>Tilia</i> sp.	Bonțești
Ulmaceae	<i>Ulmus</i> sp.	Lipcani
Oleaceae	<i>Fraxinus</i> sp.	Darabani/Percăuți
Salicaceae	<i>Salix</i> sp.	Lipcani
Corylaceae	<i>Ostrya carpinifolia</i>	Percăuți
Buxaceae	<i>Buxus sempervirens</i>	Darabani/Bonțești
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i>	Percăuți

Darb = Darabani; Perc. = Percăuți; Lipc. = Lipcani; Bonț. = Bonțești

Materialele examinate de Radu Popovici provin în cea mai mare parte din nordul Moldovei, excepție făcând doar câteva eșantioane de cărbuni de la Bonțești din estul Munteniei. Rezultatele obținute de antracologul de la Cernăuți sunt deosebit de interesante deși condițiile de descoperire și încadrarea culturală nu sunt specificate.

Nu vom face prea multe considerații asupra conspectului floristic antracologic, dar trebuie să remarcăm că majoritatea speciilor determinate sunt termofile. Unele dintre acestea precum *Quercus ilex* și *Buxus sempervirens* sunt absente acum din flora spontană a României. Trebuie să subliniem și faptul că specii precum *Juglans regia* (nucul) și *Castanea sativa* (castanul bun) puteau avea o importanță economică deosebită pentru locuitorii din zonă. Nu trebuie neglijat nici faptul că fructele de la *Fagus*

(52) *Ibidem*.

silvaticus și cele de la diferitele specii de *Quercus* puteau fi folosite în alimentația animalelor și chiar a oamenilor. Lista determinărilor antracologice, veche de peste o jumătate de secol, ne dezvăluie posibilitățile încă neexploatate la noi ale acestei discipline arheobotanice.

Tabelul nr. 5. Conспект floristic pentru eneoliticul din Moldova de vest

Nr. crt.	Specia	Cultură/fază
1	Acer sp.	Eneolitic
2	Agrostemma githago	Cucuteni B
3	Alnus sp.	Precucuteni III
4	Arctium sp.	Cucuteni A
5	Atriplex sp.	Cucuteni A
6	Avena sativa	Cucuteni A
7	Brassica nigra	Cucuteni A
8	Bromus sp.	Cucuteni A
9	Buxus sempervirens	Cucuteni A
10	Castanea sativa	Eneolitic
11	Cerasus avium	Cucuteni A
12	Chenopodium album	Cucuteni A
13	Cornus mas	Cucuteni A/Cucuteni B
14	Corylus avellana	Precucuteni III/Cucuteni A
15	Camelina sativa	Cucuteni A
16	Fagopyrum convolvulus	Cucuteni A
17	Fagus sylvatica	Eneolitic
18	Fraxinus sp.	Eneolitic
19	Fagopyrum esculentum	Precucuteni III
20	Galium spurium	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
21	Hordeum vulgare	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
22	Hordeum vulgare nudum	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
23	Hordeum distichum	Cucuteni A
24	Juglans regia	Eneolitic
25	Lithospermum purpureo-coeruleum	Cucuteni A/Cucuteni B
26	Lolium temulentum	Cucuteni A
27	Malva sp.	Precucuteni III

Nr. crt.	Specia	Cultură/fază
28	<i>Ostrya carpinifolia</i>	Eneolitic
29	<i>Papaver somniferum</i>	Cucuteni A
30	<i>Panicum miliaceum</i>	Cucuteni A/Cucuteni B
31	<i>Pisum sativum</i>	Cucuteni B
32	<i>Pisum sativum ssp. arvense</i>	Cucuteni B
33	<i>Polygonum aviculare</i>	Precucuteni III/Cucuteni A
34	<i>Polygonum hidropiper</i>	Precucuteni III/Cucuteni A
35	<i>Prunus domestica</i>	Cucuteni A
36	<i>Prunus cf. insititia</i>	Cucuteni B
37	<i>Phragmites australis</i>	Cucuteni A
38	<i>Quercus cerris</i>	Eneolitic
39	<i>Quercus ilex</i>	Eneolitic
40	<i>Quercus pedunculiflora</i>	Eneolitic
41	<i>Quercus robur</i>	Eneolitic
42	<i>Rubus idaeus</i>	Cucuteni A
43	<i>Rumex acetosa</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
44	<i>Rumex acetosella</i>	Precucuteni III/Cucuteni B
45	<i>Rumex crispus</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
46	<i>Salix sp.</i>	Eneolitic
47	<i>Sambucus nigra</i>	Cucuteni B
48	<i>Secale cereale</i>	Cucuteni A/Cucuteni B
49	<i>Sinapis alba</i>	Cucuteni B
50	<i>Sinapis arvense</i>	Cucuteni B
51	<i>Thlaspi arvense</i>	Cucuteni A
52	<i>Tilia platyphyllos</i>	Precucuteni III
53	<i>Triticum aestivum</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
54	<i>Triticum aestivum ssp. compactum</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
55	<i>Triticum aestivum ssp. vulgare</i>	Cucuteni A
56	<i>Triticum dicoccum</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
57	<i>Triticum durum</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
58	<i>Triticum monococcum</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B
59	<i>Triticum spelta</i>	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B

Nr. crt.	Specia	Cultură/fază
60	Triticum cf. dicoccoides	Cucuteni A
61	Typha sp.	Precucuteni III/Cucuteni A
62	Ulmus sp.	Eneolitic
63	Vicia cracca	Precucuteni III
64	Vicia sp.	Pre. III/Cucuteni A/Cucuteni B

CÂTEVA CONSIDERAȚII

De la primele semnalări de macroresturi vegetale eneolitice în Moldova de vest s-au scurs peste o sută de ani. În acest timp identificarea resturilor vegetale a avut un parcurs sinuos. Au existat perioade când s-a creat un cadru instituțional și interesul pentru arheobotanică a fost mai viu. Aceste perioade însă au alternat cu lungi intervale în care arheologii, în absența unor laboratoare specializate, au renunțat la obținerea de informații arheobotanice. Un moment deosebit în cercetarea arheobotanică din România îl constituie activitatea școlii cernăuțene, întemeiată de Fritz Netolitzky. Din păcate, această mare șansă a fost prea puțin folosită de arheologii români, profesorul Netolitzky lucrând adesea pe materiale primite din străinătate. Numărul mic și amploarea redusă a săpăturilor interbelice ca și metoda mai puțin minuțioasă de excavație, nu au permis acumularea unui material arheobotanic semnificativ. În perioada postbelică, deși numărul de arheologi începuse să crească și se efectuaseră prospectări vaste și săpături de amploare, inexistența unor laboratoare arheobotanice nu a permis progresul disciplinei. De abia în anii '70 când a fost înființat laboratorul de la București, inițial numai pentru analize de polen, se poate observa o relansare a interesului pentru cercetările arheobotanice. Sfârșitul anilor '70 este marcat de inițierea unei campanii sistematice de colectare a macroresturilor vegetale, acțiune întreprinsă de Marin Cărciumaru.

Unele preocupări pentru colectarea și determinarea de macroresturi vegetale s-au întreprins, la începutul anilor '80, în cadrul Muzeului de Istorie din Piatra-Neamț, dar de abia, în 1991, înființarea Laboratorului de Arheobotanică la Institutul de Arheologie din Iași a permis crearea unui cadru instituționalizat cercetărilor arheobotanice din Moldova. Inițial s-a dorit ca acest laborator să realizeze determinări de amprente de plante, identificări carpologice, analize de polen și antracologice. Utilizarea întregii game de investigație arheobotanică ar fi permis, după un număr de ani, reconstituiri utile și credibile asupra agriculturii și mediului înconjurător din diferite epoci istorice. Din păcate, o manifestă lipsă de înțelegere a importanței acestei întreprinderi de către factorii de decizie a făcut ca laboratorul, cu o dotare de o precaritate înspăimântătoare, să nu poată face decât determinări de macroresturi vegetale. Principala piedică în progresul cercetărilor arheobotanice, indispensabile unei investigații arheologice decente, este mentalitatea factorilor decizionali care refuză cu obstinație modernizarea cercetării arheologice românești, alinierea ei la adevărata arheologie europeană. Succesele care au fost înregistrate în ultimele două decenii se datorează doar efortu-

rilor individuale ale unor cercetători și cu toate că, în momentul de față, putem oferi cititorului conspecte floristice destul de ample pentru eneoliticul din Moldova vestică, suntem încă foarte departe de imperioasa reconstituire al mediului natural al acestei epoci deosebit de importantă pentru istoria noastră.

L'ÉTAT DES RECHERCHES ARCHÉOBOTANQUES CONCERNANT L'ÉNEOLITHIQUE DE LA MOLDAVIE D'OUEST

Résumé

On présente les principales étapes des recherches archéobotaniques, étant mise en relief l'importance de l'école de Cernăuți fondée par le prof. Fritz Netolitzky. La plupart des données archéobotaniques provient de l'analyse des macrorestes végétaux et des empreintes de plantes imprimées sur la céramique et sur le torchis. Bien que les analyses du pollen ne manquent pour la Moldavie d'Ouest, celles-ci sont peu nombreuses. L'apport des analyses anthracologiques est assez important, mais presque toutes les déterminations datent de la période d'entre-les-deux-guerres.

À la fin, les auteurs considèrent que les réalisations obtenues jusqu'à présent sont satisfaisantes et suggèrent les directions futures de développement de l'archéobotanique énéolithique de la Moldavie d'Ouest.

MONEDE MEDIEVALE MOLDOVENEȘTI EMISE LA CETATEA ALBĂ¹

de Traian Bița

Situată la vărsarea Nistrului în Marea Neagră, Cetatea Albă este unul dintre cele mai vechi centre urbane din Moldova, aflându-se astăzi în componența Ucrainei, cu numele schimbat în Bjelgorod Dnestrovskij. Înființată se pare în secolele VII-VII î.H. de către grecii din Milet, cu numele de Tyras, a fost în primul rând un centru comercial. În secolul al II-lea d.H. Tyrasul trece sub administrație romană. În timpul Imperiului Bizantin a fost construit aici ceea ce este cunoscut acum sub numele de vechiul fort din piatră. Tot acum, se remarcă și infiltrarea negustorilor italieni (genovezi), ceea ce explică noul nume pe care-l poartă (Maurocastron sau Moncastron)².

Ulterior, în urma marilor invazii ale mongolilor din 1241-1242, Moncastron trece sub stăpânirea tătarilor, timp în care, din nou, este semnalată prezența negustorilor genovezi la Cetatea Albă. Genovezii își păstrează poziția comercială aici, iar în urma tratatului de la Nymphaion, încheiat la 13 martie 1261 cu basileul Mihail al VIII-lea Paleologul (1261-1282), obțin monopolul comercial în bazinul Mării Negre. Genovezii posedă la Cetatea Albă un cartier și construiesc o nouă cetate, din piatră albă, de unde și denumirea de Album Castrum (*Albi Castrum*), după cum apare în documentele latine, sau Asprokastron, în cele bizantine. Mult mai târziu, slavii i-au spus Bjelgorod, turcii Akkerman, denumiri cu aceeași conotație, de Orașul Alb, Cetatea Albă.

După anul 1345, în urma acțiunilor duse împotriva tătarilor de către Ludovic de Anjou (1342-1382), rege al Ungariei, și de către Cazimir al III-lea (1333-1370), rege al Poloniei, la care au participat și trupe moldovenești, tătarii au fost alungați din zonă, dată după care Cetatea Albă se pare că a trecut în stăpânirea moldovenilor.

Se presupune că primul voievod moldovean care a intrat în posesia Cetății Albe a fost Petru I Mușat (1375-1391)³. Prima atestare însă, referitoare la stăpânirea Cetății

-
- (1) Articolul nostru a făcut obiectul unor comunicări la Secțiunea Iași a Societății Numismatice Române (*Monede emise la Cetatea Albă*, 3.12.1989) și la Simpozionul Național de Numismatică de la Bârlad (31.05-2.06.1991).
 - (2) C.C. Giurescu, *Istoria României*, 2, București, 1940, p. 515-517: "Grosimea zidurilor... 4,94 m la Cetatea Albă... Fortul era înconjurat de un zid sau de o incintă poligonală, prevăzută și ea cu turnuri circulare (Cetatea Albă)... De jur împrejurul zidului se află un șanț cu apă... La Cetatea Albă apa din șanț avea o adâncime de 8 picioare, adică 2,44 m".
 - (3) V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 330.

Albe de către moldoveni, reiese din titulatura voievodului Roman I (1391-1394): "Io Roman Voievod stăpânind Țara Moldovei de la munte până la mare"⁴. Aceeași mențiune găsim și în titulatura lui Alexandru cel Bun (1400-1432): "Io Alexandru Voievod de sine stăpânitor a toată Moldovlahia și al malului mării"⁵. În posesia Moldovei, Cetatea Albă apare în documentele genoveze ca o comună autonomă, cu "bătrânii" ei, având propria monedă, propria administrație și gospodărire locală⁶, o autonomie pe care o explică N. Iorga: "De altfel era o concepție genoveză veche și permanentă, aceea că teritoriul luat în stăpânire de dânsii rămânea teoretic tot al vechiului stăpân al țării. La Cetatea Albă domnul român îl înlocuia astfel, în chipul cel mai firesc, pe vechiul domn păgân care era hanul tătarăsc"⁷. Genovezii efectuau tranzacțiile comerciale prin Caffa (azi Feodosia, Ucraina), colonie genoveză din Crimeea, al cărei șef – consulul Caffei – era totodată și conducător al tuturor genovezilor⁸ din toată Marea cea Mare și din tot Imperiul Cazarei⁸.

Pentru Moldova, Cetatea Albă a constituit poarta de ieșire la Marea Neagră și centru administrativ al teritoriului limitrof Mării Negre: "Parathalasia"⁹. În privilegiul comercial acordat de către Alexandru cel Bun în 1408 "orașenilor din târgul Liovului", Cetatea Albă apare ca punct de vamă la hotar¹⁰, prin care se trafica produsele venite pe "drumul tătarăsc", de-a lungul Nistrului, precum și pe cel "moldovenesc" de pe valea Siretului – drumuri care-și aveau debușeul aici, la Cetatea Albă, de unde apoi pe cale maritimă mărfurile erau îndreptate fie în celelalte porturi ale Mării Negre, fie în cele din Marea Mediterană. La Cetatea Albă moldovenii au înființat un șantier de construcții navale, dispunând de flotă maritimă și fluvială proprie.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea se poate presupune o suveranitate lituaniană la Cetatea Albă; problema însă este controversată¹¹ și documentele nu vin să confirme acest lucru, din acestea reieșind mai degrabă relații de bună vecinătate și o influență firească care decurge din aceste raporturi. Astfel, o reprezentare aflată pe o monedă moldovenească din prima jumătate a secolului al XV-lea, emisă în timpul domniei lui Iliaș (1432-1433, 1435-1442), care după părerea noastră aparține monetației de la Cetatea Albă și de care ne vom ocupa mai jos (fig.1/4), pare a fi de influență lituaniană. De altfel unele evenimente istorice din această vreme atestă totuși o prezență lituaniană în zona învecinată Cetății Albe. În anul 1363 cneazul lituanian Olgierd (1345-1377) a provocat tătarilor o grea înfrângere la Sinie Vodi (Apele

- (4) M. Costăchescu, *Documente Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 2, Iași, 1932, p. 608.
- (5) *Ibidem*.
- (6) Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră*, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de V. Spinei.
- (7) N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, ediție îngrijită de Ș. Papacostea, București, 1984, p. 223.
- (8) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, 2, p. 264.
- (9) Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu Românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 185.
- (10) M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 634.
- (11) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, nota 52, p. 250-252.

Albăstre), în urma căreia lituanienii și-au extins stăpânirea peste o mare parte a Ucrainei.

În anul 1386 “Moncastrum nu se mai afla sub controlul tătarilor”¹². La alungarea acestora au participat, pe lângă trupele cnezilor Koriatovici din Podolia și forțe locale moldovenești: “Potrivit letopisețelor ruso-lituaniene, românii l-au ales voievod pe Iuri Koriatovici, pentru ca mai târziu să-l otrăvească... actele de cancelarie, pomelnicul de la Bistrița și vechile cronicile slavo-române nu îl menționează”¹³ între voievozii Moldovei, probabil datorită faptului că a domnit pentru o scurtă vreme și “numai în regiunile de sud-est”¹⁴.

În 1410, trupele moldovenești participă, alături de trupele Uniunii Polono-Lituaniene, la lupta de la Grünwald împotriva Ordinului Teutonic; patru ani mai târziu, în 1414, are loc o participare similară. În 1411, Alexandru cel Bun ia în căsătorie pe sora regelui Poloniei Wladislav II Jagello (1386-1434), care era totodată și mare duce de Lituania, catolica Rymgaila.

La Conciliul de la Konstanz, solii moldoveni adoptă aceeași poziție cu cei ai Lituaniei, în privința realizării unei uniri a bisericii catolice cu cea ortodoxă. Din relatările de călătorie ale călugărului rus Zosima aflăm “despre perceperea unei taxe denumită *tamga* la trecerea Nistrului, taxă împărțită între Moldova și Lituania”¹⁵.

S-a presupus că ar fi existat o cetatea lituaniană, Czarnigrad, pe malul stâng al Nistrului, așezată în partea opusă Cetății Albe, în amonte, “pe unde se poate traversa fluviul înainte de liman”, care apare mai târziu pe unele hărți din secolul al XVII-lea, cu calificativul, de “ruinat” de către “incursiuni cazace”, și care a fost localizată pe locul actualului oraș Grigoriopol¹⁶.

În primăvara anului 1420, “spre marea spaimă a lui Alexandru (cel Bun) bogatul port fu asediat”¹⁷ de turci, ceea ce a dus în anul următor (1421) la refacerea zidurilor Cetății Albe, care, după părerea unor istorici contemporani, s-ar fi realizat cu ajutorul cneazului lituanian Witold, care a trimis la Cetatea Albă în acest scop pe Gneldigold, guvernatorul Podoliei: “Lucrările au durat aproape o lună; s-au întrebuințat 1200 de oameni, 4000 de care cuprindeau materiale de construcții”¹⁸. Mai credibilă pare a fi părerea lui Matei Cazacu, potrivit căreia materialele și oamenii menționați mai sus ar fi servit la fondarea unui “castel nou nouț”, cel de la Czarnigrad¹⁹.

Un fapt considerat că ar fi înăspriț relațiile moldo-lituaniene este socotit divorțul lui Alexandru cel Bun – solicitat de soția sa Rymgaila –, dar ele au continuat totuși și după acest eveniment. În 1425, Alexandru cel Bun își însoară fiul, Iliș, cu Marinica, fiica ducelui lituanian Andrei Oligmandovici. În 1430, Witold, despre care N. Iorga

(12) Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 109.

(13) V. Spinei, *op. cit.*, p. 327.

(14) *Ibidem*.

(15) *Ibidem*.

(16) M. Cazacu, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe-XVe siècles*, Paris, 1989, p. 100-122.

(17) N. Iorga, *Istoria poporului românesc*², București, 1985, p. 254.

(18) C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, București, 1976, p. 99.

(19) M. Cazacu, *op. cit.*, p. 109.

spunea că îl “dușmănea pe Alexandru pentru divorțul cu Rygmaila”, se stinge din viață și tronul lituanian a fost ocupat de Swidrigaillo (1430-1432), “în care Alexandru găsi un bun prieten și vecin”²⁰.

În 1430, Alexandru cel Bun, cu ajutor tătăresc, se alătură cneazului Swidrigaillo în lupta contra polonilor. După moartea lui Alexandru cel Bun, în scaunul Moldovei a urmat fiul său Iliș, asociat la domnie încă din 1421; domnia i-a fost întreruptă de către Ștefan II (1433-1435, 1435-1447). În urma confruntărilor avute la Dărmănești (februarie 1434) și la Podagra (4 august 1435), cei doi ajung la o înțelegere, conform căreia urmau să domnească împreună. Iliș va domni în partea de sus a Moldovei, precum și în ținuturile din sud-est până la vărsarea Nistrului în Marea Neagră²¹, ceea ce lasă să se înțeleagă că avea în stăpânire și Cetatea Albă. Ștefan al II-lea domnea în partea de jos a Moldovei. O separare propriu-zisă a teritoriilor are loc abia în urma confruntării de la Chiperești (6 martie 1436), când se va institui suveranitatea lui Iliș în partea de nord a Moldovei (cu reședința la Suceava), pe când partea de sud, cu reședința la Vaslui, îi revine lui Ștefan al II-lea. La această dată se pare că a trecut în stăpânirea lui Ștefan al II-lea Cetatea Albă.

Acest lucru este confirmat și de inscripția în grecește descoperită la Cetatea Albă, care relatează, că în anul 6948 (1440) Ștefan a pus să se refacă vechile ziduri ale Cetății Albe de către “Theodorka”²². Refacerea acestor ziduri a fost necesară în urma incursiunilor tătare din 1439-1440 asupra Moldovei, când au fost arse orașele Vaslui și Bârlad. Este posibil ca Ștefan al II-lea să fi fost nevoit să-și mute, cel puțin temporar, reședința la Cetatea Albă. După domnia lui Ștefan al II-lea, între anii 1447-1449, domnesc cu întreruperi Petru al II-lea și Roman al II-lea, apoi Alexandrel (1449-1452-1454, 1455), a cărui domnie este și ea întreruptă, mai întâi de Bogdan al II-lea (1449-1451), apoi de Petru Aron (1451-1452, 1454-1455, 1455-1457), care-i ia tronul, nerespectând înțelegerea avută de a domni împreună, se pare ca foști complici în uciderea lui Bogdan al II-lea. Alexandrel reocupă tronul abia în februarie 1452, după care domnia i-a fost din nou întreruptă de Petru Aron. În urma înfrângerii de la “Mohile” (25 mai 1455), Alexandrel a căutat “un adăpost în Cetatea Albă, unde acest tânăr vișios muri ucis (otrăvit?) de proprii săi boieri”²³ (26 august 1455). De domnia lui Petru Aron sunt legate o serie de evenimente care privesc Cetatea Albă. Într-un document din aprilie 1435, venețienii, preocupați de aprovizionarea cu grâu din această zonă, amintesc propunerea făcută de către seniorul orașului Cetatea Albă, care “este călugăr” (*qui caloiurus est*). În acest călugăr, N. Iorga vede pe domnul “Aron care și-a zis apoi Petru Vodă”²⁴. În timp ce C.C. Giurescu este de părere, că acel “Dominus Moncastri” este “fiu al unui călugăr”²⁵, mai greu de crezut, deoarece

(20) N. Iorga, *op. cit.*, p. 256.

(21) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 256; Șt.S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 51: “Ștefan acceptă să se împace cu fratele său Ilie, recunoscându-l ca domn al Moldovei, în schimb a primit în stăpânire Țara de Jos, cu portul Chilia și Cetatea Albă”.

(22) N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, p. 225.

(23) Idem, *Istoria poporului românesc*, p. 265.

(24) Idem, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, p. 223-224.

(25) C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovenești*, București, 1967, p. 205.

călugării nu au fii, – în afară de faptul că avem de-a face cu o călugărire la bătrânețe. Problema rămâne deschisă. De fapt, N. Iorga arată în continuare că, “acel fiu (popă) era fiul cuiva care, cu câțva timp în urmă fusese la Constantinopol” și “în acest sens ar trebui să se vadă în acel tată, omul pe care-l considera astfel lumea înainte ca fiul său să-și fi atribuit descendența domnească”²⁶. Se poate deduce, dacă într-adevăr Petru Aron este acel călugăr, că el era fie un uzurpator, fie un fiu al lui Alexandru cel Bun, provenit din una din legăturile “nelegiuite” ale acestuia cu o femeie al cărei nume nu ne este cunoscut și al cărei soț poate fi acel “tată” pus în discuție.

În 1454, Cetatea Albă este atacată de pe mare de către turci, dar ea este apărută de moldoveni. O inscripție din luna martie a aceluiași an ne informează despre reparația zidurilor Cetății Albe: “S-a săvârșit acest mur (zid) și a fost înarmat de dumnealui Stanciu”²⁷. Stanciu este pârcălabul de Cetatea Albă, pomenit astfel într-un act emis de către Alexandrel la Suceava (26 ianuarie 1453)²⁸. Într-un document genovez, din mai 1455, este relatat un conflict dintre pârcălabii Cetății Albe și frații Senerega, ivit cu ocazia apărării castelului Lerici, situat pe Nipru, de către oamenii din Cetatea Albă, castel care rămâne până la urmă “întărit în numele lui Petru Voievod, Domnul Moldovei, care nu voiește să-l restituie”²⁹.

În fața pericolului turcesc care amenința nu numai Cetatea Albă, dar și întreaga Moldovă, Petru Aron, este nevoit să încheie, la 9 iulie 1456, un tratat cu turcii, prin care el “cumpără pacea” cu 2000 zloți ungurești pentru “ca țara noastră să nu piară”³⁰. În urma acestui tratat însă Moldova beneficiază de un însemnat privilegiu cu caracter comercial: navigația liberă a navelor moldovenești în Marea Neagră și traficul liber în Turcia. Deși istoria condamnă acceptul lui Petru Aron de a plăti tribut turcilor, acest tratat poate fi privit totuși ca un succes diplomatic, dacă avem în vedere că în anul 1453 Constantinopolul a fost ocupat de turci, controlul Strâmtoarelor era în mâna acestora, iar Marea Neagră se transformase într-un “lac turcesc”. Însăși Kaffa a hotărât în 1455 să plătească turcilor un tribut anual de 3000 de ducati. Și Ștefan cel Mare (1457-1504) a fost nevoit până la urmă (1489) să plătească tribut turcilor “3000 de florini venețieni”, după ce pierduse, în 1484, cetățile Chilia și Cetatea Albă. Despre ele, Ștefan cel Mare, într-o scrisoare adresată Senatului Venețian spunea că: “sunt toată Moldova și Moldova cu aceste două locuri este un zid pentru Țara Ungurească și Țara Leșească”³¹, iar Baiazid al II-lea (1481-1512) aprecia, la rândul său, Cetatea Albă ca fiind “o cheie și o poartă pentru Polonia, Rusia, Tătaria și toată Marea Neagră”³².

(26) N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu Românesc*, p. 224.

(27) Idem, *apud Vigna, Codice diplomatico della colonia taurologuri I* (Genova, 1868), p. 371-372.

(28) M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 447.

(29) N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 116; *apud* P. Nicorescu, *Monede moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Iași, 1937, p. 7.

(30) N. Costăchescu, *op. cit.*, p. 797-800.

(31) Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 293.

(32) *Ibidem*, p. 293.

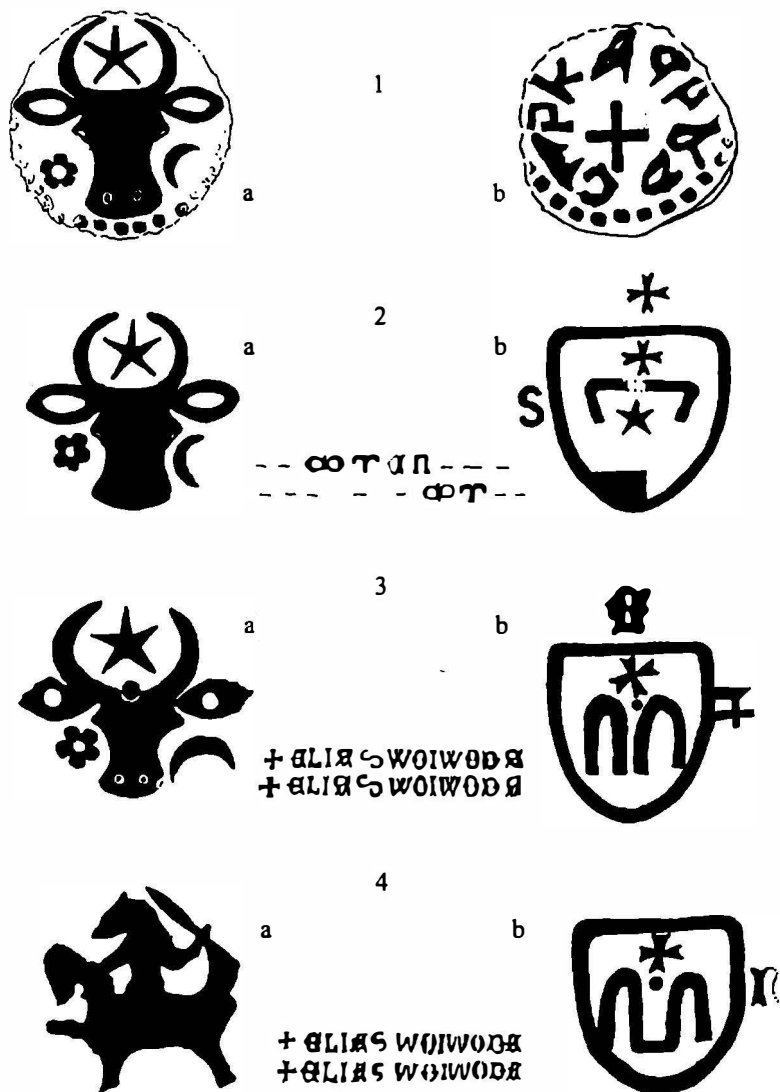

Fig. 1. 1, monede emise la Cetatea Albă cu legenda АСІРКАСТРУ (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 573-576); 2, monede emise probabil de Ștefan II în perioada 1433-1447 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 603a-603d, "emisiune monetară neidentificată, epoca 1432-1457"?); 3, Iliș (1432-1436 cu întreruperi, după 1 august 1442 asociat la domnie cu Ștefan II. Emisă probabil între anii 1432-1433 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 489-499, Iliș, tip IV); 4, Iliș, emisă probabil între anii 1433-1435 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 500-501, Iliș tip V).

Pe lângă activitatea comercială și financiară a Cetății Albe a existat firește și una monetară. Descoperirea unor monede în Cetatea Albă și în apropiere, având pe una din fețe capul de bour reprezentat în aceeași manieră ca și pe celelalte monede moldovenești (fig. 1/1a), iar pe cealaltă parte, în centru, o cruce cu brațe egale, încadrată de legenda АСІІРКАСТР (fig. 1/1b), a adus la concluzia, pe bună dreptate, că ele aparțin Cetății Albe și au fost emise în timpul și sub suzeranitatea unui voievod moldovean.

Existența acestor monede, cât și relatările din documentele genoveze, care menționează că Cetatea Albă avea propria sa monedă, indică fără dubii și existența unei monetării aici, lucru de altfel recunoscut până în prezent³³. Însă în nici un caz nu se poate admite că, activitatea monetară a acestui atelier de la Cetatea Albă s-ar fi limitat la emiterea unui singur grup monetar, cel amintit mai sus, de-a lungul unei perioade de aproximativ un secol.

Plecând de la această premisă, ca și de la existența unui alt tip monetar moldoveanesc (considerat a fi fost emis în perioada cuprinsă între domnia lui Alexandru cel Bun și cea a lui Ștefan cel Mare) cunoscut sub denumirea de "Emisiune monetară neidentificată (1432-1457)"³⁴ (fig. 1/2), și care dacă se compară cu cel atribuit Cetății Albe – cu legenda АСІІРКАСТРУ, se observă o asemănare evidentă în maniera de reprezentare a capului de bour: urechile eliptice, botul lățit, coarnele subțiri în formă de cerc, steaua dintre coarne formată din raze liniare, precum și atributele așezate lateral, rozeta și semiluna sunt în aceeași poziție. Această asemănare de netăgăduit lasă să se înțeleagă că avem de-a face cu aceeași ștanță și probabil chiar cu același meșter monetar și, bineînțeles, cu aceeași monetărie.

Legenda monedelor aparținând "emisiunii neidentificate" nu este redată în catalogul monedelor românești al lui Luchian, Buzdugan și Oprescu, ea având aici explicația "ilizibilă". Aceasta se datorează probabil unor piese deteriorate, care au fost la dispoziția celor ce au întocmit această publicație.

O monedă de acest fel, aflată în colecția noastră, permite să distingem parțial legenda acestui tip monetar. Pe avers, încadrată între două cercuri de perle:

-- ∞ τ α ρ --, iar pe revers pare a fi legenda identică: ---- ∞ τ --, care poate fi, probabil, interpretată "... step ...", adică ȘTEFAN. Descrierea aversului am arătat-o mai sus, dar pe revers, în schimb, se află un scut triunghiular, cu partea de jos rotunjită. În câmpul scutului, sus, se află o cruce, iar sub ea este figurat un semn asemănător unei scoabe, cu capetele în jos, având o stea cu cinci colțuri dedesupt. Sub acest semn, în vârful scutului, jos în dreapta, se află o fascie. Comparând reprezentările de pe scutul monedei aparținând "emisiunii neidentificate" cu stema fostului județ Cetatea Albă³⁵ (fig. 4/3), vom constata că există unele elemente care par a fi în legătură. Astfel, semnul de pe scutul monedei – asemănat de noi cu o "scoabă" – pare a sugera, în mod schematic și stilizat, partea de sus a turnului de cetate aflat pe stema județului. De

(33) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *Monede și bancnote românești* (în text se prescurtează cu numele autorilor), București, 1977, p. 41.

(34) *Ibidem*, p. 77-78, nr. 603 a – 603 d.

(35) *Enciclopedia României*, 2, București, 1983, p. 133.

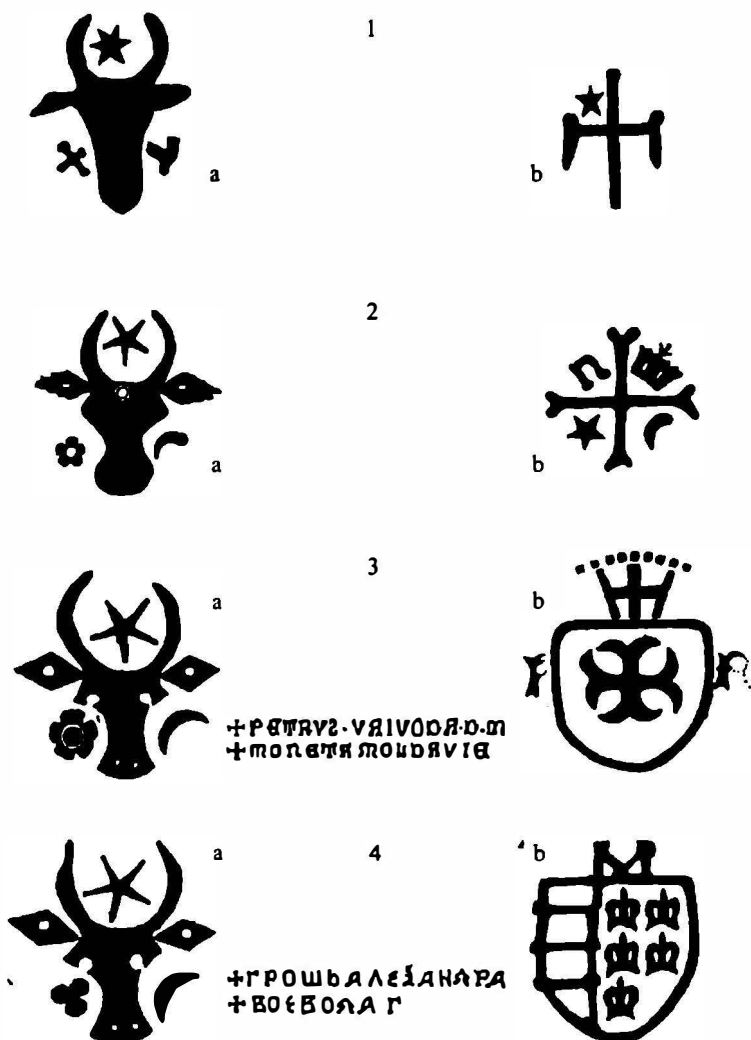

Fig. 2. 1, emisă probabil spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun sau a urmașilor lui (domnie incertă) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 462, tip zis "Domn necunoscut"); 2, monede emise probabil între anii 1436-1447 (domnie incertă) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 463-469b, tipul "Cruce cu brațele egale"); 3, Petru III Aron (1451-1457 cu întreruperi), monedă emisă între anii 1455-1457 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 597-601, tip II); 4, Alexandru II (Alexăndrel) (1449-1455 cu întreruperi), monede emise probabil între 1449-1454 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 568-571, tip II).

asemenea, fascia din partea dreaptă – jos a scutului are și ea un corespondent în stema județului, fiind descrisă, ca reprezentând “malul unei ape”³⁶. Deși nu cunoaștem cum a fost alcătuită stema județului Cetatea Albă (în 1932 ?), se poate presupune că sursa de inspirație a fost tipul de monedă în discuție; până în prezent nici ipotetic această monedă nu a fost atribuită Cetății Albe, dar ar putea totuși să existe – necunoscută nouă – o stemă sau un sigiliu, mai vechi care să constituie veriga lipsă din șirul acestor argumente ale demonstrației noastre.

Pe lângă asemănarea tipului capului de bour de pe moneda cu legenda “АЦІРКАС-ТРУ” și de pe cea aparținând “emisiunii neidentificate”, un alt element comun acestor monede este și prezența “crucii” de pe reversul lor, care constituie mobila heraldică a Cetății Albe, numită impropriu “cruce genoveză”, și care la moneda “emisiune neidentificată” o găsim și în afara scutului (timbrându-l). Tot lateral scutului – în dreapta (la unele piese, în stânga) –, se află sigla “S”, care apare și pe monedele anepigrafe³⁷ (de jumătate de gros) de acest tip. Semnificația acestora poate fi pusă probabil în legătură cu marca meșterului monetar.

Moneda din colecția noastră este parțial deteriorată (lipsesc mici fragmente din ea), fiind bătută în bilon, are greutatea de 0,55 g și diametrul de 15-17,8 mm. Deși are o greutate de numai 0,55 g (datorată și lipsei unor fragmente), în comparație cu piesele menționate în publicația amintită (0,85 și 1,10 g)³⁸, – datorită legendei, ea se înscrie fără discuție în categoria pieselor de un gros. După informațiile noastre a fost descoperită pe teritoriul municipiului Iași, prin anii 1982-1983, împreună cu încă trei monede aparținând aceleiași emisiuni, din care una similară cu cea reprezentată acum, iar celelalte două, din aramă, anepigrafe, cu valoarea de jumătate de gros (în prezent în colecția D-lui Ciobanu Anatolie din Iași, de la care am achiziționat moneda noastră și deținem informația). Dar, printre emisiunile monetare moldovenești din perioada 1432-1457 se remarcă încă două tipuri (fig. 1/3 și 4), care se deosebesc de tipul tradițional al monedelor emise în Moldova, care însă se aseamănă între ele datorită reprezentărilor de pe revers: un scut triunghiular, rotunjit în partea de jos, având în câmp un semn neexplicat, în forma unei linii sinuoase cu o globulă și o cruce deasupra ei (fig. 1/3b și 4b). Prezența crucii pe scut, în aceeași poziție, și redată în aceeași manieră ca pe reversul monedelor aparținând “emisiunii neidentificată” (fig. 1/2b), ne face să gândim, că ele aparțin probabil aceleiași monetării de la Cetatea Albă. Lectura legendei acestor monede nu lasă nici un dubiu asupra faptului, că ele aparțin domniei lui Iliaș și figurează ca atare în catalogul monedelor românești (Luchian, Buzdugan, Oprescu), ca două tipuri distincte (IV și V).

Tipul IV (fig. 1/3) păstrează pe avers aceeași reprezentare obișnuită a capului de bour cu atributele sale tradiționale³⁹. Distingem rozeta și luna nouă lateral capului de

(36) *Ibidem*: “Stema. Scut despicat, în primul cartier, roșu, o viță de vie de aur, prinsă pe un arac negru ieșind dintr-o terasă verde. În al doilea (cartier), tot roșu, un turn de cetate de argint, așezat pe malul unei ape de argint”.

(37) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 78, nr. 603 d.

(38) *Ibidem*, p. 77-78, nr. 603 a – 603 d.

(39) *Ibidem*, p. 67-68, nr. 489-494.

Fig. 3. 1, Alexandru II (Alexăndrel), emise probabil în 1455 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 414-447, Alexandru cel Bun (1400-1432, tip V); 2, Bogdan II (1449-1451) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 577-581); 3, Ștefan III (cel Mare) (1457-1504), emise între 1457-1484 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 604-629); 4, probabil Ștefan II (1433-1477) cu întreruperi, 1436-1442 asociat cu Iliș și 1444-1445 asociat cu Petru II (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 528-533, Ștefan II, tip V).

bour, steaua cu cinci colțuri între coarne, iar la unele piese apare o globulă în fruntea capului de bour. La exterior, încadrată între două cercuri de perle este legenda **+GLIACŲ WOIWODA**. Pe revers, scutul amintit mai sus (fig. 1/3b) este însoțit de diferite semne: deasupra – timbrând scutul – sigla **Я** sau un “semn dreptunghiular”⁴⁰, iar lateral stânga o cruce sau sigla **+**. Această siglă este probabil același semn – cruce –, bătut defectuos. Se cunoaște o variantă, unică de altfel, la care scutul este timbrat de un mic cap de bour; moneda respectivă a aparținut colecției Gassauer din Suceava⁴¹. De asemenea, există și varianta în care scutul nu este însoțit de nici un semn. Legenda este identică cu cea de pe avers. Se cunosc și astfel de monede anepigrafe divizionare (jumătate de gros?). Pe unele din aceste piese scutul este însoțit lateral de “un buzduhan”⁴², având deasupra și “o rozetă cu cinci globule”⁴³. Există și varianta în care scutul nu este însoțit de nici un semn⁴⁴.

Tipul V (fig. 1/4a), al cărui avers constituie o reprezentare unică și totodată enigmatică⁴⁵, este descris în numismatica moldovenească astfel: “Călărețul în armură, spre stânga, purtând probabil coif cu cap de bour (ipoteză justificată pe plan heraldic), ține în mâna stângă o spadă în poziție de atac”⁴⁶. Această descriere însă nu ne lămurește prin ce anume este justificată această ipoteză “pe plan heraldic”, lucru pe care noi îl considerăm foarte important. Ceea ce însă este foarte clar, este faptul că o reprezentare similară se întâlnește în mod frecvent pe monedele lituaniene care apar însă ulterior, unde “călărețul lituanian” are aceeași poziție și atitudine⁴⁷.

Această asemănare nu poate fi întâmplătoare, dacă avem în vedere relațiile matrimoniale ale lui Iliac cu prințesa lituaniană Marinica și chiar prezența lituaniană în zona respectivă. Reversul monedelor de tip V (fig. 1/4b) nu se deosebește practic cu nimic de cel al monedelor de tip IV și poate fi considerat drept o variantă a acestuia. Este același scut, cu aceeași reprezentare, având diferite doar siglele aflate lateral, în stânga scutului. Aceste sigle pot fi: **Т**. Ele par a fi de fapt același semn, bătut răsturnat ori defectuos. Legenda aflată pe monedele aparținând acestui tip (V) este aceeași, atât pe avers cât și pe revers, de regulă în forma **+GLIACŲ WOIWODA**. Până în prezent nu se cunosc monede anepigrafe-divizionare, de jumătate de gros, care să aparțină acestui tip monetar⁴⁸.

(40) *Ibidem*, p. 67, nr. 490.

(41) C. Știrbu, *Colecția de monede medievale românești dr. Gassauer*, în *BSNR*, LXXV-LXXVI (1981-1983), p. 318, 321 și pl. II, nr. 56, anexa I, p. 334, nr. 56 și anexa II, p. 342, nr. 56.

(42) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 68, nr. 496.

(43) *Ibidem*, nr. 496 și 497.

(44) *Ibidem*, nr. 495.

(45) *Ibidem*, nr. 500-501 d.

(46) *Ibidem*, p. 65.

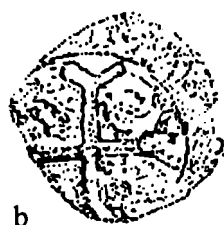
(47) Monedele lituaniene sunt ulterioare acestei emisiuni ceea ce ne îndreptățește să credem, că motivul heraldic a existat totuși la data respectivă, dar nu pe monede.

(48) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 68; C. Știrbu, *op. cit.*, p. 334-335, nr. 63-76.

a

1

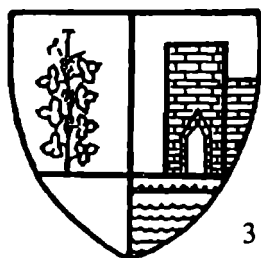

b

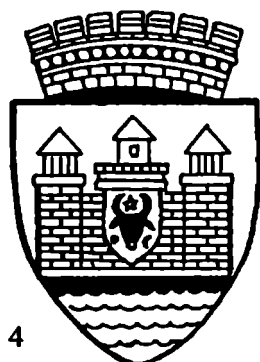
1

2

3

4

Fig. 4. 1, follari emiși aproximativ între 1307-1311 de Senioria genoveză de la Isaccea; 2, amprenta sigilară aparținând lui Ioan, Vornic de Suceava (1407, 1421); 3, stema județului Cetatea Albă (1939); 4, stema municipiului Cetatea Albă (1939).

Mobilei heraldice (), prezintă pe scutul de pe reversul monedelor lui Iliaș, comun tipurilor IV și V, din câte cunoaștem nu i s-a dat încă o explicație. După părerea noastră, ar putea fi interpretată ca o reprezentare schematică, stilizată, a unui zid de cetate crenelat, simbolizând probabil Cetatea Albă sau poate sigla "M", adică Moncastru. O reprezentare asemănătoare, figurată tot pe un scut, este semnalată pe un sigiliu boieresc din anii 1407 și 1421, sigiliu care a aparținut lui "Ioan vornic de Suceava"⁴⁹ (fig. 4/2) care semnifică, probabil, același lucru, tot un zid de cetate, cel al Sucevei. Deși de o factură mult mai evoluată artistic, o reprezentare similară este și stema fostului municipiu Cetatea Albă (fig. 4/4). Reprezentarea simbolizează "o cetate medievală..., cu trei turnuri rotunde"⁵⁰. Credem că la întocmirea acestor reprezentări heraldice sursa principală de inspirație a constituit-o însăși zidurile Cetății Albe, exprimate atât de diferit, dar justificat, dacă ne gândim la cele cinci secole care despart aceste momente.

După părerea lui P. Nicorescu⁵¹, la Cetatea Albă a fost emis și tipul II al monedelor lui Petru Aron (fig. 2/3)⁵², piesă "având pe revers stema Cetății Albe, cruce genoveză, mai frumos executată decât exemplarele noastre"⁵³ (autorul se referă la "exemplarele" cu legenda "АЦПРКАСТУ"), părere cu care suntem întru totul de acord. Referitor la "crucea genoveză", după împărțirea heraldică nu există un tip anume. În cazul nostru, crucea de pe scut este o "cruce ancorată". Deci, crucea constituie însemnul heraldic al Cetății Albe, iar prezența ei pe monede atestă o autonomie limitată, explicată de însăși moneda în discuție, deoarece legenda aversului acestor monede, respectiv *✢МОНЕТА МОЛДОВИЯ*, precizează fără echivoc că ele aparțin Moldovei.

Cu totul deosebită, nemaifiind întâlnită pe monedele moldovenești, este și "Coroana", care timbrează scutul de pe tipul II al monedelor lui Petru Aron (Fig. 2/3b). Dacă ne uităm cu atenție, vedem, că în realitate, deasupra scutului este o mică cruce simplă (lucru perfect vizibil la piesele bine conservate), încadrată de două linii în poziție verticală. Aceste linii sunt puțin înclinate, iar la prima vedere lasă impresia a fi o coroană cu cruce. Impresia este lăsată și de cercul de perle care intersectează brațul de sus al crucii.

Se poate observa că în majoritatea cazurilor, pe monedele moldovenești emise în perioada 1432-1457, când apare coroana, ea este totdeauna de tip "coroană deschisă cu fleuroane". După părerea noastră, în cazul de față crucea sau "coroana cu cruce", așezată deasupra scutului acestor monede ale lui Petru Aron, tip II, are aceeași

(49) L. Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești*, în *AIL AI*, XVII, 1980, p. 154, fig. 2-3.

(50) *Enciclopedia României*, 2, București, 1938, p. 595: "Municipiul Cetatea Albă. Stema: "Pe scut roșu, o cetate medievală de argint, cu trei turnuri rotunde și cu acoperișurile așezute, turnul din mijloc mai înalt și crenelat, cu poarta și ferestrele închise, așezate pe o terasă neagră ieșind dintr-o mare de argint. Peste tot stema Moldovei. Scutul timbrat de o coroană murală cu șapte turnuri. Reprezintă vechea cetate moldovenească de graniță de pe malul Nistrului".

(51) P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 10.

(52) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 76-77, nr. 597-603.

(53) P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 10.

semnificație (fiind la fel așezată) ca și crucea de pe monedele aparținând “emisiunii monetare neidentificate” (fig. 1/2b).

De asemenea, considerăm că legenda de pe aversul monedelor lui Petru Aron tip II, **† PЄTRVS VAIVODA D(ominus) M(oncastri)**, singura legendă de felul acesta pe monedele moldovenești (pusă sub semnul întrebării în catalogul monedelor și bancnotelor românești, în forma “+Petrus VAIVODA Dominus Moldaviae”?)⁵⁴, este greșit întregită și optăm pentru interpretarea “+Petrus vaivoda D(ominus) M(oncastri)”, titlatură sub care domnitorul Moldovei apare menționat în documentele coloniilor genoveze și venețiene⁵⁵.

P. Nicorescu atribuie Cetății Albe și monedele lui Alexandrel, cele cu legendă slavonă de tip II (fig. 2/4)⁵⁶, cu aversul **† РРОШБ АЛЕΞΑΝΔΡΑ** și reversul **+ БОЕВОЛАГ** –, monede despre care N. Iorga spunea: “Așa cum este redactată acolo într-o formă așa de fină, ea trimite fără îndoială la epoca lui Alexandru cel Bun. E numai întrebarea dacă ea a putut să fie bătută, cum era obiceiul în Polonia. Acolo nu se întrebuița litera grecească și nici caracterul artistic nu era așa de perfect realist. N-aș îndrăzni să trimet la posibilitatea unei legături italiene care ar fi foarte ispititoare”⁵⁷. Deși N. Iorga afirmă că monedele moldovenești erau bătute “cum era obiceiul în Polonia”, nu avem cunoștință despre existența unui document care să ateste baterea monedelor în această țară. După cum se poate vedea, și atribuirea acestei monede lui Alexandru cel Bun s-a dovedit a fi eronată. Dacă admitem că există “posibilitatea unei legături italiene” în realizarea acestor monede, nu este exclusă posibilitatea ca meșterul monetar al Cetății Albe să fi fost originar din Italia. Acest lucru nu schimbă cu nimic apartenența acestei monede la atelierul respectiv. O dovadă că această monedă aparține Cetății Albe poate fi și existența siglei “M” deasupra scutului (fig. 2/4b), care este probabil inițiala “Moncastrului”.

Într-adevăr, moneda respectivă a fost realizată cu un deosebit rafinament artistic, care o deosebește de celelalte emisiuni monetare moldovenești. Acesta apare evident în realizarea capului de bour. Dar nu este singura emisiune realizată în acest fel, lucru sesizat de noi într-o lucrare anterioară⁵⁸. Pentru acest considerent am grupat un număr de patru emisiuni monetare care, cronologic, constituie o continuitate a domniilor lui Alexandrel, Bogdan al II-lea și Petru Aron, despre care arătam că ele sunt specifice “unui anume meșter monetar și monetăriei în care au fost bătute monedele”⁵⁹.

În această grupare figurează, după cum se poate vedea, și monedele lui Petru Aron, tipul II, cât și cele ale lui Alexandrel, tipul II (cu caractere chirilice). Dar în gruparea amintită mai figurează și o altă monedă a lui Alexandrel – cu caractere latine (fig. 3/1), greșit atribuită lui Alexandru cel Bun⁶⁰, precum și moneda lui Bogdan al II-lea⁶¹.

(54) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 76.

(55) Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 251, nota 52.

(56) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 74-75, nr. 568-571.

(57) N. Iorga, *op. cit.*, p. 223.

(58) Tr. Bița, *Opinii privind emisiunile monetare din timpul lui Alexandru (Alexandru al II-lea 1449, 1452-1454, 1455)*, în BSNR, LXXVI-LXXIX, 1987, p. 291-296.

(59) *Ibidem*, p. 292.

(60) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 62, nr. 414-417.

(61) *Ibidem*, p. 75-76, nr. 577-581.

(fig. 3/2), monede, care și ele, în consecință, își revendică apartenența la monetăria din Cetatea Albă.

Monedele lui Alexandrel având legende latine și cele ale lui Bogdan al II-lea, deși au pe scut mobile heraldice diferite, au totuși aceleași sigle, **n** și **1**, situate în afara scutului, în aceeași poziție (sus și lateral dreapta). Aceste sigle pot fi întâlnite și pe monedele lui Iliș de tip V⁶², lateral, în stânga scutului, ceea ce pare a nu fi doar o simplă întâmplare. De asemenea, semnalăm existența unei monede anepigrafe atribuită lui Iliș, tip IV⁶³, care are în dreapta scutului un buzdugan, mobilă ce figurează și pe scutul de pe reversul monedelor lui Bogdan al II-lea.

Nu putem trece cu vederea nici monedele lui Alexandru cel Bun, "emisiunile anepigrafe excepționale", în special de tipul "cruce cu brațe egale"⁶⁴ (fig. 2/2), piese cu valoare de jumătate de gros, care au pe avers capul de bour cu atributele sale obișnuite, uneori cu o globulă în frunte, asemănătoare cu capul de bour de pe monedele lui Iliș, tipul IV, iar pe revers o "cruce cu brațe egale". În acest caz, în primul canton (spațiul format între brațele crucii) are o siglă **T**, aceeași ca cea pomenită mai sus. În al doilea canton există o coroană deschisă cu fleuroane. Coroana este asemănătoare cu cea existentă pe monedele lui Iliș, tip I⁶⁵, care timbrează scutul, iar la tipul III al aceluiași voievod, pe aversul monedelor, se află între coarnele bourului, în locul steluței⁶⁶, sau pe reversul monedelor emise în timpul domniei asociate Iliș și Ștefan al II-lea, unde este situată deasupra scutului de pe revers⁶⁷. Ea se mai află și pe monedele lui Petru al II-lea asociat cu Ștefan al II-lea, tipul II⁶⁸, unde apare pe revers, timbrând scutul; în al treilea canton este plasată o lună nouă, iar în al patrulea, o stea cu cinci raze.

După cum se poate observa, coroana situată în al doilea canton al monedei tip "cruce cu brațe egale" își găsește analogie la monedele lui Iliș și este nelipsită de pe cele aparținând domniei lui Ștefan al II-lea, motiv pentru care credem că această monedă este greșit atribuită lui Alexandru cel Bun. Această atribuire este de fapt incertă, deoarece și autorii catalogului menționat susțin că "atribuirea lor exclusivă domniei lui Alexandru cel Bun rămâne discutabilă"⁶⁹. Deci, locul ei trebuie găsit mai târziu, în timpul domniei lui Iliș asociat cu Ștefan al II-lea sau în timpul domniei lui Ștefan II domnind singur. În ceea ce privește apartenența acestei monede, prezența crucii cu brațele egale pe revers ne indică un centru comercial genovez și acesta este în mod aproape sigur Cetatea Albă. Amprenta genoveză pe care o înfățișează acest tip monetar este confirmată de follarii emiși între anii 1307-1311, atribuiți *Senioriei Genoveze de Isaccea*⁷⁰ (fig. 4/1) și care au fost bătuți în aceeași manieră.

(62) C. Știrbu, *op. cit.*, p. 343, nr. 63-76.

(63) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 68, nr. 496.

(64) *Ibidem*, p. 64-65, nr. 463-469 b.

(65) *Ibidem*, p. 66-67, nr. 472-477 n.

(66) *Ibidem*, p. 67, nr. 486-488.

(67) *Ibidem*, p. 69-70, nr. 501-514.

(68) *Ibidem*, p. 72, nr. 543-545.

(69) *Ibidem*, p. 58.

(70) E. și I. Oberländer-Tîmoveanu, *Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor*

De acest tip monetar, cu o "cruce cu brațe egale" (fig. 2/2b), aparținând "emisiunii anepigrafe excepționale" din Moldova, s-a ocupat și O. Iliescu, care este de părere că aceste monede "au fost emise desigur spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, probabil între 1415-1431", opinie pe care nu o împărtășim din motivele expuse mai sus. Autorul citat arată în continuare, că "nu ar fi exclus să reprezinte o emisiune locală, la Cetatea Albă"⁷¹, părere pe care, evident, o considerăm îndreptățită.

Tot monetăriei de la Cetatea Albă îi aparține probabil o monedă anepigrafă, din aceeași emisiune moldovenească care figurează în catalogul amintit sub genericul "tipul zis "Domn necunoscut"⁷² (fig. 2/1). Ea are pe avers un "cap de bour cu o stea mică cu cinci (?) raze între coarne, la dreapta patru globule unite în cruciș (x), la stânga ceva similar c.p.", iar pe revers "o cruce cu adaos la extremitățile orizontale (Winkelkreuz?)"⁷³.

Manifestăm rezerva cuvenită, mai ales în privința domniei în timpul căreia a fost emisă, acest lucru datorându-se faptului că în catalog nu se prezintă reproducerea fotografică a acestei piese, ci numai un desen asupra căruia noi avem, de asemenea, unele rețineri în ceea ce privește fidelitatea redării. Oricum, moneda respectivă se încadrează în perioada cuprinsă între domnia lui Alexandru cel Bun și cea a lui Ștefan cel Mare, exclusiv. Ținând cont de realizarea sa rudimentară, ea ne duce mai mult spre începutul perioadei și nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca ea să fi fost emisă, într-adevăr, "spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun".

După cum este bine cunoscut, timp de 27 de ani, până în 1484, Ștefan cel Mare a stăpânit Cetatea Albă. Nimic nu ne îndreptățește să credem că activitatea monetăriei Cetății Albe a încetat în acest timp.

Se știe, că emisiunile monetare ale lui Ștefan cel Mare "au atins cel mai înalt nivel artistic de până atunci". Ele sunt executate într-un stil aparte, dar unitar, care se separă totuși în două grupe evidente, atât din punct de vedere ponderal, cât și al reprezentărilor heraldice de pe revers. Pe aceste criterii au și fost împărțite în două grupe. În prima grupă sunt monedele tipului I⁷⁴ (fig. 3/3), care au pe revers un scut, spaniol⁷⁵, despicat. În primul cartier, sus, se află o cruce cu brațele egale, așezată deasupra unei rozete; al doilea cartier este fasciat de șase ori în două smalțuri alternante. Greutatea lor variază între 0,40-0,80 g, pentru monedele de un gros, și între 0,20-0,45 g, pentru cele de jumătate de gros. Aceste monede sunt socotite a fi fost emise între 1457-1476⁷⁶.

Monedele din a doua grupă, tipul II⁷⁷, au pe revers un scut cu cruce dublă, cu capetele ancorate. Greutatea este cuprinsă între 0,48-1 g, pentru monedele de un gros și între 0,165-0,42 g, pentru cele de jumătate de gros⁷⁸. Ele sunt socotite a fi fost

Dunării, în *SCN*, IX, București, 1989, p. 127-128, nr. 33-44 și pl. II, fig. 36-44.

(71) O. Iliescu, *Moneda în România*, București, 1970, p. 28.

(72) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 64, nr. 462.

(73) *Ibidem*.

(74) *Ibidem*, p. 78-80, nr. 604-629.

(75) M. Sturza-Săucești, *Heraldica. Forma scutului*, București, 1974, p. 28, fig. 3.

(76) O. Iliescu, *op. cit.*, p. 33.

(77) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 80-84, nr. 630-740.

(78) *Ibidem*, p. 78.

“bătute spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, și anume între anii 1480-1504”⁷⁹. Aversul ambelor tipuri monetare este asemănător.

Pe de altă parte, se consideră că monedele lui Ștefan cel Mare au fost “bătute în monetăria Sucevei”⁸⁰. Este probabil că numai o parte din ele au fost bătute acolo, întrucât, “după unele opinii se pare că și la Chilia s-ar fi bătut monede”⁸¹. Acest lucru ar fi putut avea loc în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, și numai după anul 1479, dată când a fost zidită noua cetate a Chilie, până în 1484, când aceasta cade în stăpânirea turcilor. E puțin probabil că în acest scurt interval de timp, Ștefan cel Mare să fi înființat o nouă monetărie la Chilia, când nu departe se afla un atelier monetar la Cetatea Albă, care, după părerea noastră, era încă în activitate. Dacă privim cu atenție la mobilele heraldice de pe scutul monedelor lui Ștefan cel Mare de tip I și căutăm să explicăm semnificația lor, crucea cu brațe egale din primul cartier al scutului ne duce cu gândul la simbolul heraldic al Cetății Albe și la “Moldova de Jos”, în timp ce rozeta, după părerea lui J.N. Mănescu, pare a fi “un tip arhaic de stemă a Moldovei”, deoarece “domnii Moldovei din secolul al XV-lea cunoșteau cu siguranță semnificația acestei rozete și o țineau în mare cinste”⁸²; aceasta ar putea simboliza “Moldova de Sus”.

În concluzie, se poate vedea că majoritatea monedelor pe care noi le considerăm a fi emise la Cetatea Albă au pe revers, de regulă pe scut, o cruce cu brațele egale, fără a lua în discuție, bineînțeles, crucea – invocația simbolică de la începutul legendei. Crucea, după cum se cunoaște, a constituit stema adoptată de colonia genoveză de la Cetatea Albă, dar nu numai de către ea, ci în general, și de celelalte colonii genoveze. Se cunoaște o variantă a monedelor cu legenda “ACΠPKACTPY”, la care crucea are câte un punct în fiecare canton format din brațele ei ⁸³: “Crucea cu puncte de pe exemplarul nr. 6 se observă pe stegulețele care indică pe unele portulane, coloniile genoveze”⁸⁴. Același tip de cruce cu puncte apare contramarcând 5 aspri tătărăști descoperiți în 1957 la Cârpiți (azi com. Victoria, jud. Iași): “Contramarcă aplicată (în monetăria de) la Cetatea Albă”⁸⁵. Un tip asemănător de cruce cu puncte este întâlnit și pe monedele muntenești, pe “banii” anepigrafi atribuiți lui Vlaicu Vodă (1364-1377)⁸⁶ și care, după părerea noastră, au fost și ei emiși, probabil, tot de o colonie genoveză, cea de la Isaccea, când aceasta “făcea parte din Alualak, Țara Vlahilor”⁸⁷,

(79) O. Iliescu, *op. cit.*, p. 33.

(80) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 78.

(81) *Ibidem*, p. 41.

(82) J.N. Mănescu, *Stema Moldovei*, în *Magazin Istoric*, 5 (62), p. 39.

(83) P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 2, exemplarele 6-7.

(84) *Ibidem*, p. 9, nota 2, citează pe N. Grămadă, *La Scizia minore nella carte nautiche del medio evo*.

(85) O. Iliescu, *Monede tătărăști din secolele XIII-XV, găsite pe teritoriul Republicii Populare Române. (Notă preliminară)*, în *SCN*, III, 1960, p. 273.

(86) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 11, nr. 30-32.

(87) A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Românilor dintre Dunăre și Mare*, București, 1979, p. 177-178.

desigur nu înainte de domnia lui Basarab I (1310-1352). Aceasta, în timp ce capul de bour constituia stema dinastică a domnitorilor moldoveni de până la Ștefan cel Mare⁸⁸.

În concluzie la cele enunțate mai sus, credem că monedele moldovenești considerate a fi fost bătute la Cetatea Albă trebuie împărțite, după părerea noastră, în două grupe distincte și anume:

A. În *prima grupă* cele care au fost emise până la începutul domniei lui Bogdan al II-lea; aceste monede mai poartă însemnele unei autonomii, "Crucea cu brațe egale" (Crucea genoveză). În legenda lor nu este pomenit numele Moldovei. Acestor monede încercăm să le stabilim o cronologie probabilă:

1. *Moneda din categoria "Domn necunoscut"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 462) (fig. 2/1), emisă probabil spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun sau a "unuia din urmașii săi"⁸⁹.

2. *Moneda lui Iliaș, tip IV* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 489-499) (fig. 1/3), pe care o plasăm la începutul domniei, între 1432-1433.

3. *Moneda cu legenda "АЦПРКАСТРУ"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 573-576) (fig. 1/1), între anii 1433-1435.

4. *Moneda lui Iliaș, tip V* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 500-501 d) (fig. 1/4), între anii 1435-1436.

5. *"Emisiunea monetară neidentificată"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 603 a și d) (fig. 1/2), bătută probabil în timpul domniei lui Ștefan al II-lea, după lupta de la Chiperești, între anii 1436-1447.

6. *Moneda de tip "Cruce cu brațe egale"* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 463-469 b) (fig. 2/2), emisă probabil în perioada 1436-1447, în timpul uneia din domniile lui Iliaș, Ștefan al II-lea sau Petru al III-lea, ori comună tuturor acestor domnii. Ar mai putea fi luată în discuție aici, privind apartenența sa la monetăria Cetății Albe, o piesă atribuită lui Ștefan al II-lea (tip V), care are pe revers un "scut având un M străpuns de o spadă cu vârful în sus"⁹⁰ (fig. 3/4) și al cărei "cap de bour" de pe avers este asemănător (după desen) cu cel de pe monedele cu legenda "АЦПРКАСТРУ". Litera "M" de pe scut ar putea constitui inițiala Cetății "Moncastron". De această monedă s-a ocupat O. Luchian care, inițial, o atribuisese domniei lui Iliaș sau acestuia în asociere cu Ștefan al II-lea⁹¹. Lipsa posibilității de a studia "pe viu" o astfel de piesă, sau a unei fotocopii, ne îndeamnă să păstrăm rezerva cuvenită.

7. *Moneda lui Alexandrel, cu caractere slavone* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 568-571) (fig. 2/4), în prima perioadă a domniei (1449-1454).

B. În *a doua grupă* includem monedele în a căror legendă se regăsește numele Moldovei. Ele sunt emise în perioada în care comerțul coloniilor genoveze din Bazinul

(88) Tr. Bița, *Când a devenit capul de bour stema Moldovei*, comunicare la cel de al IV-lea Simpozion Național de Numismatică, Botoșani, 1987.

(89) O. Iliescu, *Îndreptări la unele emisiuni monetare ale Țărilor Române*, în SCN, I, București, 1957, p. 233-235.

(90) O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, *op. cit.*, p. 71, nr. 528-533.

(91) O. Luchian, *Un nou tip de monedă moldovenească*, în SCN, III, București, 1960, p. 507-510.

Pontic începe să se resimtă ca urmare a accentuării presiunii turcești, devenite mai evidente după confruntarea Occidentului cu Imperiul Otoman în luptele de la Varna (10 noiembrie 1444) și de la Kossovopolie (14-19 octombrie 1448), unde turcii au fost biruitori. Situația se agravează după venirea la tron a sultanului Mahomed al II-lea (1451-1481), care în 1452 deținea deja controlul absolut asupra navigației prin Bosfor și, nu după mult timp, în 1453, ocupa Constantinopolul. Odată cu acesta este cucerită și colonia genoveză Pera. Coloniile genoveze din Marea Neagră sunt în continuare în atenția turcilor, care în 1454 atacă Cetatea Albă, în 1455 Kaffa (într-o acțiune concertată cu a hanului tătar din Crimeea). Acest centru comercial genovez al Mării Negre "cumpără pacea" cu 3000 de ducati și este nevoit în cele din urmă, în 1462, să caute protecția Poloniei, căreia îi recunoaște suzeranitatea, stare de fapt ce se menține până în 1475, când este ocupat de turci. În această conjunctură tratatul moldo-turc, încheiat de Petru Aron în 1456, apare într-o altă lumină. Centrul genovez de la Cetatea Albă și-a continuat existența sub protecția domnitorilor moldoveni, fiind ultimul din Marea Neagră care a căzut (1484) în mâna turcilor. Este justificat deci să socotim că acel "D.M.", de la sfârșitul legendei monedelor lui Petru Aron, din tipul II, să fie interpretat ca "Dominus Moncastri", titlu onorific ce i s-a acordat de către Cetatea Albă. Nu este exclus, ca în urma tratatului încheiat, vasele genoveze să-și fi continuat activitatea sub pavilion moldovenesc.

În acest context trebuie privite și reprezentările de pe emisiunile monetare bătute la Cetatea Albă în anii de dinainte de ocupația otomană, când aceasta și-a pierdut treptat orice formă de autonomie față de Moldova. În ceea ce privește cronologia lor propunem următoarea ordine probabilă:

1. *Moneda lui Alexandrel, cu caractere latine* (fig. 3/1), atribuită greșit lui Alexandru cel Bun, tipul V (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 414-447), care a fost emisă probabil în ultimii ani de domnie (1455 ?).

2. *Moneda lui Bogdan II* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 577-584) (fig. 3/2), între anii 1449-1451.

3. *Moneda lui Petru III (Aron), tipul II* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 597-603) (fig. 2/3), în ultima parte a domniei, 1455-1457.

4. *Moneda lui Ștefan cel Mare, tipul I* (Luchian, Buzdugan, Oprescu, 604-629) (fig. 3/3), emisă probabil între anii 1457-1484.

Existența unei activități monetare la Cetatea Albă este confirmată în mod cert de existența monedelor cu legenda "ACIPKACTPU". Atribuirea mai multor emisiuni monetare Cetății Albe, în timpul când aceasta a aparținut Moldovei, este pe deplin justificată. Logic judecând, înființarea și activitatea unei monetării nu s-a rezumat de obicei doar la o singură emisiune.

PIÈCES DE MONNAIE MOLDAVES FRAPPÉES À CETATEA ALBĂ

Résumé

Cetatea Albă se trouvant aujourd'hui en Ukraine, est située sur le Dniestr, à l'endroit même où celui-ci se jette à la mer Noire. Pendant l'Antiquité, Cetatea Albă a été une colonie milésienne, après quoi, elle tour à tour passe sous influences romaine, depuis IIe s. apr. J.-C., et byzantine, jusqu'en 1204, période pendant laquelle elle devient aussi un puissant centre commercial génois. Ensuite, la cité est conquise par les Tartares et cela dure jusque vers 1347, année où ceux-ci sont rejetés de la région. À une date qu'on ne saurait préciser exactement, la cité se retrouve comme faisant partie de la Moldavie, jusqu'en 1484, lorsqu'elle est prise par les Turcs, période où l'on signale également la présence lituanienne à l'Est du Dniestr. La première mention documentaire parlant de cette cité comme se trouvant en Moldavie relève du titre de Roman I (1392-1394): "Io Roman, prince-régnant du Pays Moldave depuis les montagnes jusqu'à la mer." Mais, un témoignage irréfutable, à côté d'autres documents de l'époque, le constitue aussi la découverte dans la région de pièces de monnaie ayant sur l'avvers une tête d'aurochs, rendue de la même façon que sur les autres pièces de monnaie d'autres princes-régnants moldaves, et sur l'envers une croix simple grecque, entourée de la légende "ΑCΠΙΚΑΚΤΡΠ" (fig. 1/1), envers qui est différent des autres pièces moldaves où figure régulièrement un écu à faisceaux et à fleurs de lys. *Asprokastron* est le nom grec sous lequel apparaît cette cité dans les documents de l'époque. Pendant la période médiévale, plus d'un siècle environ, époque où cette cité a fait partie de la Moldavie, l'activité monétaire ne saurait s'y résumer à une seule série de frappe. À partir de cette prémise et de l'observation de certaines particularités, comme celle de la façon de représenter la tête d'aurochs, présente aussi bien sur l'avvers des pièces que sur une nouvelle "série de frappe non-identifiée" (fig. 1/2), nous pouvons tirer la conclusion qu'il y aurait une autre série de frappe, caractéristique de cette cité. L'envers des pièces de monnaie – "série de frappe non-identifiée" représente un écu avec une croix aux bras reposant sur une barre, dont les bouts sont recourbés, et une croix en-dessous. En bas, à droite, un faisceau. L'écu est timbré d'une croix. Cet écu semble avoir des éléments stylisés qui se retrouvent aussi sur les armoiries de l'ancien département de Cetatea Albă (1939) (fig. 4/3). L'envers des pièces – "série de frappe non-identifiée" présente aussi des ressemblances avec deux autres pièces frappées pendant le règne d'Iliaș (1432-1433, 1435-1442), surtout la présence de la croix sur l'écu et d'une ligne sinueuse qu'on pourrait prendre pour des remparts ou pour le sigle "M".

Les événements qu'a connus cette période plaide en faveur de l'appartenance de ces pièces à Cetatea Albă. Ce qui plus est, entre 1435 et 1436, Iliaș a régné sur cette cité. L'envers de ces pièces semble avoir, à son tour, une réplique moderne, les armoiries de la municipalité de Cetatea Albă, à partir de 1939 (fig. 4/4). Une représen-

tation semblable, peut-être les remparts d'une cité, nous le retrouvons sur un sceau de 1407 et de 1421, appartenant à "Ion Vornic de Suceava" (fig. 4/2).

On attribue à Cetatea Albă une pièce de monnaie anépigraphique "croix à bras égaux" (Fig. 2/6), pièce ressemblant aux "Folarii" de la "Seigneurie d'Isaccea" (fig. 4/1), frappées sous le règne d'Alexandre Ier le Bon (1400-1432). Mais la présence d'une couronne dans un des quartiers que décrit la croix sur l'envers de ces pièces, couronne pareille à celle que l'on retrouve sur la grande majorité des pièces frappées sous les héritiers d'Alexandre le Bon, respectivement Iliș, Etienne II (Ștefan) et Pierre (Petru) II, nous font croire que cette pièce de monnaie est frappée après le règne d'Alexandre le Bon.

Nous attribuons aussi à Cetatea Albă une pièce de monnaie grossièrement réalisée, anépigraphique, dont le prince-régnant qui l'a fait frapper demeure inconnu (Fig. 2/1). Elle a sur l'envers une croix "Winkelkreuz" et a été frappée avant ou pendant le règne d'Alexandre le Bon.

Un auteur plus ancien, Paul Nicorescu, a attribué à cette cité, et à juste titre, une pièce qu'on estime frappée sous Petru III Aron (1451-1452; 1454-1457) (fig. 2/3). La légende de l'envers est expliquée ainsi: "Petrus Voievod Dominus Moldavie". Mais nous considérons qu'elle serait décryptée de la façon suivante: "Petrus Voievod Dominus Moncastri", la même qui accompagne le titre du prince-régnant et qui se retrouve dans les documents diplomatiques des colonies génoises et vénitiennes. Le même auteur attribue à Cetatea Albă une pièce appartenant à Alexandru II (Alexăndrel) (1449-1452; 1452-1454; 1455), une pièce du "type II", dont la légende est en caractères slaves (fig. 2/4). Cette pièce a sur l'envers l'écu qui est timbré du sigle "M", lettre initiale de Monkastron. On peut observer aussi la façon dont est réalisée la tête d'aurochs, jusque dans les moindres détails, aussi bien sur cette pièce que sur celle dont on vient de parler, celle de Petru III. Cela témoigne de ce qu'on a utilisé un même coin monétaire, donc provenant d'un atelier monétaire commun. Ce que nous supposons ici a déjà été traité dans un ouvrage antérieur. On peut donc observer que la même particularité de représentation de la tête d'aurochs est commune à deux autres pièces de monnaie moldaves, l'une d'elle frappée sous Alexandru II (Alexăndrel), mais dont la légende était en latin (fig. 3/1) à tort attribuée à Alexandre I (le Bon), tout comme la pièce frappée sous Bogdan II (1449-1451) (fig. 3/2), pièces de monnaie qui relèvent d'une même propriétaire, celle de Cetatea Albă.

Nous pourrions parler aussi d'une autre série de frappe de Cetatea Albă, attribué à Ștefan II, "Écu ayant un M transpercé d'une flèche" (fig. 2/4), où M paraît être le sigle de Monkastron, tout comme la façon de représenter les oreilles de l'aurochs, semblable à celle se trouvant sur les pièces portant la légende "ACIPKACTPU".

"Selon pas mal d'opinions, il semble qu'à Chilia on ait fait frapper des pièces de monnaie" (voir la note 80) pendant Ștefan cel Mare (1457-1504), en dehors de celles provenant de Suceava. Cela pourrait être vrai, mais nous ne voyons aucune raison qui aurait poussé Ștefan cel Mare à faire bâtir un autre atelier monétaire, celui de Chilia, quand il en avait déjà un, celui de Cetatea Albă, cités très proches l'une de l'autre, dans le sud de la Moldavie. Les pièces de monnaie de ce prince-régnant, celles du

type I (fig. 3/3) sur l'avvers desquelles apparaît aussi une croix à bras égaux pourraient être frappées à Cetatea Albă.

On peut conclure donc, qu'il a existé à Cetatea Albă, sous le règne des princes-régnants moldaves, une activité ininterrompue, la présence de la tête d'aurochs faisant indubitablement preuve du maître de cette cité. En ce qui concerne l'activité commerciale génoise, elle doit être vue comme représentant une source de revenus pour le Trésor de la Moldavie, d'une très grande importance sans doute, mais elle ne doit jamais être perçue comme un monopole commercial.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. 1, pièces de monnaie frappées à Cetatea Albă dont la légende est "ACIPKACTPU" (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 573-576); 2, pièces de monnaie frappées, paraît-il, sous le règne de Ștefan II, durant la période 1433-1447 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 603a-603d, série de frappe non-identifiée, peut-être durant période 1432-1457?); 3, Iliș (1432-1436, avec des interruptions, et après le 1 août 1442 associé d'Etienne II au règne); frappée, paraît-il, durant 1432-1433 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 489-499, Iliș, type IV); 4, Iliș; frappée, il nous semble, durant 1433-1435 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 500-501, Iliș, type V).
- Fig. 2. 1, frappée vers la fin du règne d'Alexandru cel Bun où pendant celui de ses descendants (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 462, du type appelé "Prince-régnant inconnu"); 2, pièces de monnaie frappées vers 1436-1447 (règne incertain) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 463-469b, du type "Croix à bras uniformes"); 3, Petru III Aron (1451-1457, avec des interruptions), pièce de monnaie frappée vers 1455-1457 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 597-601, type II); 4, Alexandru II (Alexăndrel), (1449-1455), avec des interruptions; pièces de monnaie frappées, probablement en 1449-1454 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 568-571, type II).
- Fig. 3. 1, Alexandru II (Alexăndrel), pièce de monnaie frappée vers 1455 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 414-447, Alexandru cel Bun, type V); 2, Bogdan II (1449-1451) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 577-581); 3, Ștefan III (cel Mare) (1457-1504), pièce de monnaie frappée vers 1457-1484 (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 604-629); 4, Ștefan II, peut-être (1433-1477, avec des interruptions, entre 1436 et 1442, associé d'Iliș et entre 1444 et 1445, associé de Petru II) (O. Luchian, G. Buzdugan, C. Oprescu, 528-533, Ștefan II, type V).
- Fig. 4. 1, follars frappées vers 1307-1311 par la Seigneurie génoise d'Isaccea; 2, empreinte de sceau appartenant à Ioan Vornic de Suceava (1407-1421); 3, les armoiries du département de Cetatea Albă (1939); 4, les armoiries de la municipalité de Cetatea Albă (1939).

DESPRE STATUTUL RELIGIOS AL SECOLULUI AL IV-LEA¹

de Nelu Zugravu

*“Și nimeni, după ce a băut din vin vechi,
nu voiește vin nou, căci zice: Este
mai bun cel vechi”².*

*“Cea mai mare bogăție este învățarea
dogmelor; dar este nevoie de un suflet
treaz, pentru că sunt mulți cei furați
de filozofie și înșelăciune deșartă.
Elinii, pe de o parte, fură pe mulți prin
felul lor frumos de vorbire... Pe de altă
parte, iudeii înșeală pe cei care vin la
ei, prin dumnezeieștile Scripturi, pe
care le interpretează greșit... Iar
ereticii amăgesc inimile celor simpli
prin vorbe bune și plăcute în aparență”³.*

Secolul al IV-lea este fără îndoială, unul dintre cele mai interesante momente din istoria spațiului mediteranean. El oferă cercetătorului contemporan imaginea unui

-
- (1) În textul de față am folosit următoarele abrevieri: CBO = N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române însoțite de comentarii*, Arad, I/I (1930), II/I (1934); CBO² = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române. Note și comentarii*, ed. a II-a îmbogățită, Sibiu, 1993; CI = *Corpus Iuris Civilis*, II, *Codex Iustinianus*, recognovit et retractavit Paulus Krueger, Frankfurt am Main, 1967; CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*; COD = *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna, 1991; CTh = *Codex Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, edit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, I, Berlin, 1905; DACL, XIII/I = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XIII/I (*Os-Papyrus*), Paris, 1937; DECA, I, II = *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, I, A-I, II, J-Z, 1990, imprimé en Belgique.
- (2) Luca, 5, 39.
- (3) Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza IV*, 2 (*Izvoarele ortodoxiei*, 6, București, 1943, p. 104-105; *infra*, IO).

teritoriu de graniță, pe care îl revendică, deopotrivă, două lumi: una părănd a-și aduna ultimele resurse ale unei civilizații seculare pentru a supraviețui, alta tânără, insuficient elaborată, dar grăbită să ia locul celei dintâi. Ca orice etapă interpusă, veacul în cauză a fost – în ideologia politică, în administrație, economie, artă, literatură, stil de viață – un tărâm al conviețuirilor tolerante și al ostilităților deschise, al continuității și ruperii, al schimbărilor și înnoirilor. El a încheiat, astfel, un “ciclu istoric” început încă în veacul al II-lea și care, evoluând sub semnul căutărilor, al adaptărilor și creativității, a pus fundamentele civilizației creștine; este ceea ce antropologia istorică a ultimelor decenii definește drept “Antichitatea târzie”⁴.

Viața religioasă din secolul al IV-lea este o dovadă elocventă a caracterului său intermediar. Debutând sub semnul păgânismului intransigent, el a sfârșit sub zodia creștinismului triumfător; între aceste limite, ani de toleranță, de conflicte și reconcilierii, de reacții violente și reveniri spectaculoase. Legislația imperială, prevederile conciliare, scrierile vremii reflectă, cel puțin până la un anumit moment, această stare de incertitudine.

Astfel, edictul de toleranță a lui Galerius din 30 aprilie 311 de la *Nicomedia*⁵ și cel al lui Constantin I și Licinius din ianuarie 313 de la *Mediolanum*⁶ n-au adus “pacea Bisericii”⁷.

- (4) H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIe-VIe siècle*. Paris, 1977; P. Brown, *Genèse de l'Antiquité tardive*, traduit de l'anglais par A. Rousselle, Préface de P. Vayne, Paris, 1983; idem, *Antiquité tardive*, în *Histoire de la vie privée*, sous la direction de Ph. Ariès et de G. Duby, I, *De l'Empire romain à l'an mil*, sous la direction de P. Vayne, Paris, 1985, p. 225-300 = ed. rom., traducere de I. Herdan, București, 1994, p. 235-314; V.V. Bîcikov, *Estetica Antichității târzii. Secolele II-III*, traducere de L. Dragomirescu, prefață de I. Ianoși, București, 1984; X. Barbal I Altet, *Antiquité tardive*, în *Encyclopaedia Universalis*, 2, Paris, 1990, p. 613-616 (*infra*, EU); P. Petit et Y. Le Bohec, *Rome et Empire romain*, D. *L'Antiquité tardive*, în *Ibidem*, 20, Paris, 1992, p. 240-243.
- (5) Textul la Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, VIII, 17, 3-10 (*Părinți și scriitori bisericești*, 13, București, 1987, p. 337-338 = *Sources Chrétiennes*, 55, p. 39-41; *infra*, PSB, SC). Ch. Munier, *L'Église dans l'Empire romain (IIe-IIIe siècles)*, III, *Église et cité*, Paris, 1979, p. 278-279; H.-I. Marrou, *De la persécution de Dioclétien à la mort de Grégoire le Grand (303-604)*, în *Nouvelle histoire de l'Église*, sous la direction de L.-J. Rogier, R. Aubert, M.D. Knowles, I, *Des origines à Saint Grégoire le Grand*, par J. Daniélou et H. Marrou, Paris, 1963, p. 272-276; P.-P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)* (*Orientalia christiana Analecta*, 192), Roma, 1972 (reproductio lithographica a. 1979), p. 19-21.
- (6) Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, X, 5-7 (PSB, 13, p. 379-386 = SC, 55, p. 104-113); H. Leclercq, *Paganisme*, în *DACL*, XIII/1, col. 250 (datat în 314); Ch. Munier, *op. cit.* p. 283-284; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 276-279; P.-P. Joannou, *op. cit.*, p. 22; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris, 1990, p. 33; M. Forlin Patrucco, *Édit de Milan*, în *DECA*, I, p. 771.
- (7) H. Leclercq, *Paix de l'Église*, în *DACL*, XIII/1, col. 483-499; Ch. Munier, *op. cit.*, p. 283-284; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 276-279.

Aceasta a fost tulburată de persecuțiile lui Licinius dintre 320-324 în Orient⁸, de atitudinea ostilă a uzurpatorilor Magnentius (350-353) și Eugenius (392-394) în Occident⁹, de "reacțiunea păgână" din vremea lui Iulianus (361-363)¹⁰, de marile tulburări ("războiul cel dintre noi"; "războiul dintre creștini")¹¹ din sânul comunităților, create de acele "neghine" crescute printre învățăturile sfinte, cum numea Ioan Chrysostomos ereziiile¹², și de politica religioasă proariană a împăraților Constantius II (337-361)¹³ și Valens (364-378)¹⁴.

- (8) Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, X, 8 (PSB, 13, p. 386-389 = SC, 55, p. 113-118); idem, *Viața fericitului împărat Constantin*, I, 50-54, 56 (*Ibidem*, 14, București, 1991, p. 85-88); II, 1-5 (*Ibidem*, p. 93-96); H. Leclercq, *Paganisme*, în *DACL*, XIII/1, col. 251; Ch. Munier, *op. cit.*, p. 282-283.
- (9) *CTh*, XVI, 10, 5; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 24 (PSB, 44, București, 1995, p. 232-235); H. Leclercq, *op. cit.*, col. 257; J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romain (IVe - Ve siècles)*, Paris, 1958, p. 635, 636; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Textes choisis et présentés par l'auteur, troisième édition, Paris, 1969, p. 38, 42; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 45, 74-76.
- (10) *CTh*, XIII, 3, 5 = *CI*, X, 53, 7 (1 iun. 362) (*De professoribus*); L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, I/2, *Lettres et fragments*, texte revu et traduit par J. Bidez, Paris, 1924, nr. 61 (p. 72-75), 84 (p. 143-144); Sozomen, *Istoria bisericească*, V, 1-22, tradusă în românește de I. Gheorghian, București, 1897, p. 170-208; Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, III, 1-22, tradusă în românește de I. Gheorghian, București, 1899, p. 160-190; Orosius, VII, 30, 1-6 (Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, III, *Livre VII*, *Index*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1991, p. 83-84); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III (PSD, 44, p. 132-153); Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXII, 10, 6, studiu introductiv, traducere, note și indice D. Popescu, București, 1982, p. 308; XXII, 11, 3-11 (p. 309-310); XXII, 13, 2-3 (p. 312); XXV, 4, 20 (p. 390); P. Grattarola, *Ammiano Marcellino fra la "reazione" pagana e il cristianesimo*, în *Aevum*, Rassegna di scienze storiche linguistiche e filologiche, Milano, 55, 1981, I, p. 91-92; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 263-284; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 642-643; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 49-54; Y. Le Bohec, *Un autre monde romain*, în M. Le Glay, J.-L. Voisin, Y. Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991, p. 531-533; M.L. Angrisani Sanfilippo, *Julien l'Apostat*, în *DECA*, II, p. 1370-1373; Cl. Lepelley, *Julien l'Apostat 331-363*, în *EU*, 12, Paris, 1990, p. 166.
- (11) Sfântul Grigorie de Nazianz, *Cuvânt de apărare pentru fuga în Pont sau despre preoție*, 85; 88, în vol. Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Grigorie de Nazianz și Sfântul Efrem Sirul, *Despre preoție*, traducere, introducere, note și un cuvânt înainte de D. Fecioru, București, 1987, p. 205, respectiv 206; cf. și Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 242*, 2: "războiul eretic" izbucnit odată cu urcarea pe tron a lui Valens (PSB, 12, București, 1988, p. 501). Ammianus Marcellinus, XXII, 5, 4, ed. cit., p. 293: "... nu există fiare mai primejdioase pentru oameni decât sunt cei mai mulți dintre creștini în controversele dintre ei"; cf. și XXVII, 9, 9, ed. cit., p. 456.
- (12) Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilia a VIII-a la Facere*, 4 (PSB, 21, București, 1987, p. 103).
- (13) Orosius, VII, 29, 2-4, ed. cit., p. 79-80; Ammianus Marcellinus, XXI, 16, 18, ed. cit., p. 285: responsabilitatea lui Constantius II în conflictele religioase; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, II (PSB, 44, p. 80-131); M. Michaels-Mudd, *The Arian Policy of Constantius II and its Impact on Church-State Relations in the Fourth-Century Roman Empire*, în *Byzantine Studies*, Pittsburgh, 6, 1979, 1-2, p. 95-111.

Pe de altă parte, măsurile luate împotriva cultelor tradiționale – prohibirea sacrificiilor¹⁵, închiderea templelor¹⁶, interzicerea venerării idolilor¹⁷, confiscarea bunurilor și a ornamentelor vechilor locașe¹⁸ etc. – nu s-au aplicat imediat și consecvent, momentele de libertate religioasă au alternat cu cele de intoleranță, astfel încât rezistențele au fost tenace, uneori violente¹⁹.

Cu alte cuvinte, așa cum scria H. Leclercq, “le droit nouveau ne crée pas de prime abord des faits nouveaux”²⁰.

Însuși faptul că dispozițiile îndreptate împotriva credințelor tradiționale au fost

- (14) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep.* 59, 3, (PSB, 12, p. 228); *Ep.* 70 (*Ibidem*, p. 241); *Ep.* 90, 2 (*Ibidem*, p. 264); *Ep.* 242, 2 (*Ibidem*, p. 501); *Viața Sf. Grigorie Teologul (de Nazianz) alcătuită de preotul Grigorie*, traducere de N. Donos, Huși, 1931, p. 13-14, 18; Sf. Grigorie de Nazianz, *Elogiul Sf. Vasile*, 31, traducere de N. Donos, Huși, 1931, p. 150; Orosius, VII, 33, 1-4, ed. cit., p. 88; Sozomen, *Istoria bisericească*, VI, 9-14, ed. cit., p. 222-229; Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, IV, 2-9, ed. cit., p. 202-209; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, IV (PSB, 44, p. 168-198); M. G. Mara, *Valens. Empereur*, în DECA, II, p. 2506.
- (15) Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, II, 45, 1 (PSB, 14, p. 110); IV, 23 (*Ibidem*, p. 168), 25, 1 (*Ibidem*); Sozomen, *Istoria bisericească*, I, 8 (ed. cit., p. 15); III, 17 (*Ibidem*, p. 114-115); Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 18, ed. cit., p. 45-46; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, I, 2, 2, (PSB, 44, p. 20); V, 21, 1, (*Ibidem*, p. 227); CTh, XVI, 10, 2 (sfârșitul lui 341); XVI, 10, 5 (23 nov. 353); XVI, 10, 6 (19 febr. 356); XVI, 10, 4 (1 dec. 356) = CI, I, 11, 1 (datată în 1 dec. 354); IX, 16, 7 (9 sept. 364); XVI, 10, 7 (21 dec. 381).
- (16) Orosius, VII, 28, 28, ed. cit., p. 79; CTh, XVI, 10, 4 (1 dec. 356) = CI, I, 11, 1 (datată în 354); Sozomen, *Istoria bisericească*, III, 17, ed. cit. p. 115; Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 21, 1 (PSB, 44, p. 227).
- (17) Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, III, 48, 2 (PSB, 14, p. 144); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III, 3, 6 (PSB, 44, p. 133); CTh, XVI, 10, 6 (19 febr. 356).
- (18) Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, III, 54 (PSB, 14, p. 147-148); Sozomen, *Istoria bisericească*, II, 5 (ed. cit., p. 46); IV, 30 (*Ibidem*, p. 169); VII, 15 (*Ibidem*, p. 289); Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 16 (ed. cit., p. 43); III, 2 (*Ibidem*, p. 166); V, 16 (*Ibidem*; p. 260); CTh, X, 1, 8 (4 febr. 364).
- (19) Despre politica tolerantă a lui Valentinianus, vezi Ammianus Marcellinus, XXX, 9, 5: “S-a distins în conducerea sa și prin aceea că nu s-a amestecat în diferendele religioase, n-a creat probleme de conștiință nimănui, n-a dat nici un ordin în favoarea uneia sau alteia dintre religii, n-a obligat pe nimeni să creadă în ceea ce credea el și a lăsat în această privință totul așa cum era înainte de a veni el la domnie” (ed. cit., p. 555). Despre toleranța lui Valens, cf. Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 21, 3: “Valens a îngăduit însă tuturor celorlalți să practice religia pe care o voiau și să cinstească cele ce credeau...” (PSB, 44, p. 227). Pentru politica religioasă a principilor de după Constantin I, vezi P. Grattarola, *op. cit.*, p. 91-93. Pentru măsurile antipăgâne de până la Theodosius I, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 241-290; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 646-650; P.P. Joannou, *op. cit.*, p. 39-43; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 43-63; Y. I.e Bohec, *op. cit.*, p. 511-512.
- (20) H. Leclercq, *op. cit.*, p. 245.

reluat constant reflectă ineficacitatea lor, imposibilitatea dislocării rapide a unui univers religios care, timp de secole, a fost fundamentul gândirii și acțiunii umane.

Drept urmare în multe provincii, templele erau încă reconstruite și frecventate²¹, chiar dacă fanatici precum un Firmicius Maternus, păgân convertit, își îndemneau suveranii să le facă să dispară ("Tollite, tollite securi, sacratissimi imperatores, ornamenta templorum")²² iar episcopi și credincioși de un zel excesiv dărau pe alocuri edificii sacre²³. Zeii erau respectați iar ceremoniile publice stăneau entuziasmul adoratorilor²⁴, vechile monumente se bucurau de prețuirea autorităților²⁵, privilegiile cle-

- (21) *CTh*, XVI, 10, 3 (1, nov. 343: templele din afara zidurilor orașelor trebuie să rămână intacte, pentru a servi jocurilor publice); XVI, 10, 8 (30 nov. 382: templul păgân din Edessa va rămâne deschis, dar nu se vor face sacrificii). *Quodvultdeus, Liber promissionum et praedictorum Dei*, III, 38, 44, introduction, texte latin, traduction et notes par R. Braun, II, Paris, 1964 (*SC*, 102), p. 574-579: funcționarea templului zeiței Caelestis din Carthago. Ammianus Marcellinus, XXII, 16, 12: templele din Alexandria (ed. cit., p. 321). Pentru șantierul de construcție a templelor în Africa, Cl. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, I, La permanence d'une civilisation municipale, Paris, 1979, p. 345-352. La Antiochia, în secolul al IV-lea, funcționau 8 temple (O. Pasquato, *Antiochie de Syrie*, I, *Histoire*, în *DECA*, I, p. 150). Pentru existența altor temple, J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 635, 639-640; vezi și mai jos, nota 23.
- (22) Firmicius Maternus, *De errore profanarum religionum*, XXVIII, 6, texte établi, traduit et commenté par R. Turcan, Paris, 1982, p. 148.
- (23) Distrugerii de temple menționate de Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, III, 54-56 (*PSB*, 14, p. 147-149), 58 (*Ibidem*, p. 150-151); Sozomen, *Istoria bisericească*, II, 5, ed. cit., p. 45-47; Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 16 (ed. cit., p. 43), 18 (*Ibidem*, p. 45-46); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 21 și 22 (*PSB*, 44, p. 227-230). Pentru alte dovezi ale violenței, J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 649; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 65-68, 70-74; A. -G. Hamman, *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de Saint Augustine*, nouvelle édition, Paris, 1985, p. 171-177; G. Alföldy, *Noricum*, translated by A. Birley, London and Boston, 1974, p. 210-211; Fr. Thelamon, *Païens et chrétiens au IVe siècle. L'apport de l'"Histoire ecclésiastique" de Rufin d'Aquilée*, Paris 1981, p. 245-279; L. Ognenova-Marinova, V. Bozilova, G. Aleksandrov, *Fouilles du sanctuaire de Diane et Apollon (1968-1978)*, în *Montana*, I, Sofia, 1987, p. 14-19 (după rezumatul francez); M. Stanceva, *Serdica au I^e -IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques*, în *Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) (I^e -IVe s)*, Sofia, 1987, p. 70.
- (24) Vezi, de exemplu, *Expositio totius mundi et gentium*, XXXIV, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par J. Rougé, Paris, 1966 (*SC*, 124), p. 168-169: despre zeii în Aegyptus adorați încă la mijlocul secolului al IV-lea: "Etenim ibi deos habitasse aut et habitare scimus"; *Ibidem*, LV, p. 194-195: la Roma se venerau zeii, între alții Iupiter și Soarele, se desfășurau ceremonii sacre în onoarea Maicii Zeilor. Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 21, 4: ca urmare a toleranței lui Valens, "în tot timpul acestuia ardea și focul pe altarul păgân și se duceau libațiuni și jerfe idolilor și totodată se celebrau banchete publice în piețele orașelor iar cei inițiați în orgiile lui Dionysos-Bacchus alergau îmbrăcați cu piei de capră..." (*PSB*, 44, p. 228-229). Pentru venerarea divinităților păgâne în epoca persecuțiilor creștine, H. Leclercq, *op. cit.*, p. 303-342; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 640-641; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 193-235, 265-275; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 510-518; Y. Lehmann, *La religion*

rului păgân erau încă recunoscute²⁶, magistraturile *flamen perpetuus* și *sacerdos provinciae* continuau să fie exercitate²⁷, împărații înșiși renunțând la titlu de *pontifex maximus* abia în 379, în Orient și 382, în Occident²⁸, iar elemente specifice ale cultului imperial supraviețuind până în veacul al V-lea²⁹.

Imaginea care se degajă din lectura legislației imperiale de până la Theodosius I este aceea că împărații au urmărit mai degrabă eliminarea riturilor sângeroase, compromiterea formelor de cult dificil de controlat (ceremoniile private și nocturne), înlăturarea practicilor subversive (magia, vrăjitoria, divinația, astrologia, portul amuletelor)³⁰ decât abandonarea definitivă a credințelor antice³¹.

romaine des origines au Bas-Empire, Paris, 1981, p. 114-117.

- (25) H. Saradi-Mendelovici, *Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries*, în *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, 44, 1990, p. 47-61.
- (26) *CTh*, XII, 1, 60 (12 sep. 364).
- (27) Mențiuni despre *sacerdotes provinciae*: *CTh*, XII, 1, 60 (364), 75 (371), 145 (396), 174 (412), 176 (413); XVI, 5, 52(412); VII, 13, 22(428); mențiuni despre flameni în orașele africane: *CIL*, VI, 1686, 1684, 24104, 24069 etc.; vezi și J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 641; *CI* Lepelley, *op. cit.*, p. 362, 369.
- (28) Zosimos, IV, 36, 3-5 (Zosime, *Histoire nouvelle*, II/2, *Livre IV*, texte établi et traduit par Fr. Paschoud, Paris, 1979, p. 301-302). Data este controversată: 376 (Fr. Paschoud, nota 174 (p. 420) în comentariul la Zosimos), 379-382 (J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 634, 649; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Textes choisis et présentés par l'auteur, troisième édition, Paris, 1976, p. 41; Y. Lehmann, *op. cit.*, p. 120), 383 (P. Chuvin, *op. cit.*, p. 63).
- (29) Vezi rescriptul de la *Hispellum* (Spello, Umbria) din 333-335 (*CIL*, XI, 5265; J. Gascou, *Le rescrit d' Hispellum*, în *Mélanges de l' Ecole française de Rome. Antiquité*, 79, 1967, p. 609-659) și alte dovezi ale cultului imperial în *CTh*, XI, 30, 6 (316); X, 10, 16 (382); VI, 5, 2 (384); X, 10, 24 (405); XV, 4, 1 (425) = *CI*, 24, 2. Vezi și J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 640-641; *CI* Lepelley, *op. cit.*, p. 365-367; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 510.
- (30) Legile împotriva acestor practici sunt foarte numeroase: Eusebiu de Cezareea, *Viața fericitului împărat Constantin*, IV, 25, 1 (*PSB*, 14, p. 168); *CTh*, IX, 40, 1 (3 nov. 313); XI, 36, 1 (2 nov. 314); IX, 16, 3(23 mai 318); IX, 16, 1 (1 febr. 319); IX, 16, 2 (15 mai 319); XVI, 10, 1(17 dec. 320); III, 16, 1 (17 apr. 331); IX, 16, 5 (4 dec. 356); IX, 16, 4 (25 ian. 357); IX, 16, 6 (5 iulie 357); IX, 16, 7 (9 sept. 364); IX, 38, 3(5 mai 369); IX, 38, 4 (6 iunie 370); IX, 16, 8(12 dec. 370); IX, 16, 9 (19 mai 371); IX, 38, 6 (21 iulie 381); XVI, 16, 7 (21 dec. 381); IX, 38, 7 (22 martie 384); IX, 38, 8 (25 febr. 385); XVI, 10, 9 (25 mai 385) = *CI*, I, 11, 2; *Const. Sismond*, 8 (20 feb. 386); *CTh*, IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 12 (1 febr. 409) = *CI*, I, 4, 10; *CTh*, XVI, 5, 62(17 iulie 425). Ammianus Marcellinus oferă numeroase exemple de aplicare a acestor măsuri în vremea lui Constantius II și Valens: XIV, 1, 2 (ed. cit., p. 46); XIV, 7, 7 (p. 62); XVI, 8, 2(p. 121); XIX, 13, 5 -15 (p. 221-223); XXVI, 3, 1-4 (p. 412-413); XXVIII, 1, 7 (p. 466-467); XXVIII, 1, 26 (p. 470); XXVIII, 1, 29 (p. 471); XXIX, 1, 5-14 (p. 498-500); XXIX, 1, 25-44 (p. 501-506); XXIX, 2, 1-5 (p. 506-507); XXIX, 2, 17 (p. 509); XXIX, 2, 26-28(p. 511); XXIX, 3, 5 (p. 512); XXX, 5, 11 (p. 546).
- (31) *CTh*, IX, 16, 9 (29 mai 371): împărații autorizează Senatulului Romei practica haruspiciilor și "toate practicile religioase permise de strămoși" (*omnis concessa a maioribus religio*), dacă nu sunt folosite în scopuri rele; J. Gaudemet, *op. cit.*.

În această atmosferă de compromis și în fața atitudinilor ezitante, progresul creștinismului, deși evident, n-a fost scutit de tribulații. Am arătat într-un capitol anterior cât de numeroase erau practicile, cutumele de sorginte păgână pe care predica episcopală, scrierile părinților Bisericii, prevederile canonice, legislația civilă se străduiau să le dezrădăcineze din comportamentul noilor convertiți. Dar nu aceasta era pericolul cel mare! Rezistența păgânismului era puternică și atracția exercitată de el seducătoare; apostaziile erau, de aceea, frecvente. Dacă sub domnia lui Iulianus (361-363) aceste acte puteau avea ca motivație oportunismul politic, gest dezavuat de un Asterius de Amasia³², în vremuri mai liniștite ele nu-și găseau o altă explicație decât în superficialitatea creștinării și în vitalitatea unei credințe seculare; constatarea aproape tristă făcută de Vasile cel Mare într-o scrisoare din 375 – “păgânul care după încreștinare se întoarce iarăși la sacrilegiul păgân” – dă glas acestei realități³³. Așa cum a arătat H.-I. Marrou, creștinismul nu dispunea încă la acea dată de o ideologie capabilă să înlocuiască vechea coeziune a colectivităților, formată în jurul cultelor poliadice³⁴. Spre sfârșitul secolului al IV-lea, Aurelius Augustinus, episcop de Hippo, recunoștea în epistolele sale (*Ep. 16, Ep. 90, Ep. 103*) că religia împărțită de el nu oferea un ideal “care să anime spiritul civic sau patriotismul local”³⁵. În egală măsură, teologia creștină, subtilă și extrem de profundă, inspira neîncredere, își găsea cu greu drum în mediul intelectual al vremii, dominat de neoplatonism – adevărată “citadelă” a gândirii păgâne³⁶, “elinii își bat joc de ea și râd de noi bîrfind învățătura noastră...”, scria către 335/336 Atanasie de Alexandria³⁷.

Nu în ultimul rând, disputele din sânul Bisericii – și veacul al IV-lea a fost, într-adevăr, veacul marilor lupte doctrinare – provocau derută, atitudini ezitante. “Iar

p. 649-650; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 18, 58.

- (32) Asterie al Amasiei, *Cuvânt împotriva lăcomiei*: “... câți n-au părăsit Biserica și au alergat la jertfelnicile păgânilor? Câți n-au primit momeala dregătoriilor, iar împreună cu aceea au înghițit și undița apostaziei?” (*IO*, 8, București, 1948, p. 84); vezi și Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, III, 12, 3 (*PSB*, 44, p. 141). Oportunismul nu lipsea nici din rândul prelaților, de exemplu, episcopul arian Pegas de Illion a renegat pe Hristos, adorându-l pe Helios, căruia noul împărat îi era în mod deosebit devotat (*L'Empereur Julien, op. cit.*, nr. 79, p. 85-87).
- (33) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 199* (*PSB*, 12, p. 408).
- (34) H.-I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1936, p. 329-413; idem, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris, 1948, p. 67-68.
- (35) Cl. Lepelletier, *op. cit.*, p. 375. Pentru rezistența aristocrației municipale, adoroare a cultelor locale, la creștinism, vezi Z. Borkowski, *Local cults and resistance to Christianity*, în *Journal of Juristic Papyrology*, Warsaw, 20, 1990, p. 25-30.
- (36) Pentru neoplatonismul veacului al IV-lea, J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 638-639; Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 514-515; Y. Lehmann, *op. cit.*, p. 114-117; M. Le Glay, *La religion romaine*, Paris, 1971, p. 316-326; J. Trouillard, *Néoplatonisme*, în *EU*, 16, Paris, 1990, p. 179-181; S. Lilla, *Néoplatonisme*, în *DECA*, II, p. 1718-1739.
- (37) Sfântul Atanasie, *Cuvânt împotriva elinilor*, I (*PSB*, 15, București, 1987, p. 29). Vezi, de asemenea, Sf. Ioan Hrisostom *Cuvânt la Nașterea Domnului*: “Pentru că mulți dintre păgâni râd batjocuritor când aud că Dumnezeu a fost născut în trup, iar pe mulți dintre cei simpli îi tulbură și îi smintesc...” (*IO*, 5, p. 17).

aceasta – arată apărătorul ortodoxiei în legătură cu disputele din jurul naturii Mântuitorului – a oferit catehumenilor nu puțină sminteală; iar păgânilor nu puțină, ci multă pricină de răs, văzând pe creștini cum caută, ca treziți acum din somn ce trebuie să creadă despre Hristos și pe episcopii acestora, cu toate că cer de la popor recunoașterea autorității lor ca învățători, văzându-se acum ca părăsind credința și căutând ceea ce nu au”³⁸, “am ajuns de râsul păgânilor – mărturisea, la rândul său, Vasile de *Caesarea* într-o scrisoare din 372 adresată episcopilor din *Gallia* și *Italia* privitoare la întinderea și consecințele arianismului în *Cappadocia* –, cei slabi în credință șovăie, credința e îndoielnică”³⁹. Abia după recunoașterea creștinismului ca religie de stat apostaziile au putut fi oprite prin măsurile punitive prevăzute de legea civilă⁴⁰.

Instabilitatea religioasă, ezitățile convertiților, abandonurile și revenirile se reflectă și în legislația conciliară a secolului al IV-lea. Numeroase canoane se reflectă la apostazii⁴¹, la creștini atașați încă obiceiurilor păgâne⁴², la ereticii care doreau să revină la ortodoxism⁴³, altele interzic comuniunea dintre catolici, eretici și evrei⁴⁴ sau urmăresc să concilieze credința creștină cu exigențele încă păgâne ale vieții sociale a adeptilor – magistraturi (inclusiv preoții păgâne!)⁴⁵, profesii⁴⁶, căsătorii⁴⁷. *Veacul al*

- (38) Sfântul Atanasie, *Epistola despre Sinoadele ce s-au ținut la Rimini, în Italia și Seleucia, în Isauria*, II (PSB, 16, București, 1988, p. 109); cf. și VIII: “Iar numele de *ființă*, pus de Părinți pentru că e mai simplu, dar care neînțeles de noroade aduce sminteală...” (*Ibidem*, p. 113).
- (39) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 92*, 2 (*Ibidem*, 12, p. 268).
- (40) Legile împotriva apostaziei: *CTh*, XVI, 7, 1 (2 mai 381); XVI, 7, 2 (20 mai 383); XVI, 7, 4 (9 iunie 391); XI, 39, 11 (9 iunie 391); XVI, 10, 6 (23 martie 396); XVI, 7, 7 = *CI*, I, 7, 4 (7 aprilie 426).
- (41) C. 1-8, 12 *Ancyra* (314) (*CBO*², p. 183-188, 189-190); c. 10-12, 14 *Nicaea* (325) (*Ibidem*, p. 57-59, 60, *COD*, p. 11-12, 13); c. 62 apostolic (*CBO*², p. 39. Data așa-numitelor *Canoane apostolice* este controversată; se admite, în general, că ele constituie partea finală a *Constituțiilor apostolice*, compuse în *Cilicia* de arianul Iulianus puțin după 381-P. Nautin, *Cannons apostoliques (Les quatre-vingt-cinq)*, în *DECA*, I, p. 406-407); despre *lapsi*, cf. și H. J. Vogt, *Lapsi (La question des)*, în *DECA*, II, p. 1407-1409.
- (42) C. 24 *Ancyra* (341) (*CBO*, II/1, p. 26 = *CBO*², p. 193-194); c. 36 *Laodicea* (343) (*CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*², p. 225-226); 39 *Laodicea* (343) (*CBO*², p. 226); c. 3 și 71 apostolic (după 381) (*Ibidem*, p. 9, 43); Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 217*, LXV, LXXII, LXXIII, LXXXIII (PSB, 12, p. 446, 447, 449); vezi și subcapitolul despre mențiuni privind creștinismul popular în mileniul I.
- (43) C. 8 *Nicaea* (325) (*CBO*², p. 56 = *COD*, p. 9-10); c. 10 *Nicaea* (325) (*CBO*², p. 63 = *COD*, p. 15); c. 5 *Constantinopolis* (381) (*CBO*², p. 68 = *COD*, p. 32); c. 7 *Constantinopolis* (*CBO*², p. 70-72 = *COD*, p. 35); c. 7-8 *Laodicea* (343) (*CBO*², p. 217-218).
- (44) C. 45, 64, 70 apostolic (*CBO*², p. 32, 40, 43); c. 9, 10, 29, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, *Laodicea* (343) (*Ibidem*, p. 218, 223, 224, 225, 226).
- (45) Vezi prevederile conciliului de la Elvira (*Hispania*) din primul deceniu al secolului al IV-lea: c. 2 (*flamines* botezați care sacrificau) (Ch.-J. Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, I, Paris, 1869, p. 139; *infra*, Hefele, I); c. 3 (*flamines* care aduceau ofrande) (*Ibidem*, p. 140); c. 4 (*flamines* catehumeni care făceau sacrificii)

IV-lea este, fără îndoială, momentul cu cele mai multe contradicții din istoria ascensiunii creștinismului: libertate a cultului, dar ezitare în credință; legislație favorabilă, dar aplicată inconsecvent; morală exigentă, dar incompatibilă cu realitatea socială; dezbateri dogmatice, dar incertitudini doctrinare etc. În aceste realități contradictorii trebuie căutate unele dintre cauzele genezei creștinismului popular.

Reculul păgânismului era, însă, inexorabil, rolul principilor din ultimele două decenii ale veacului fiind, în acest sens, hotărâtor. Orosius scria că, spre deosebire de păgânism, creștinismul s-a impus fără persecuții, Dumnezeu însuși intervenind prin diferite mijloace pentru a corecta credința⁴⁸; dar la începutul secolului al V-lea, când acesta își redacta "istoria", vechea religie cunoscuse o lungă experiență de măsuri punitive. Edictul lui Gratianus, Valentinianus II și Theodosius I din 28 februarie 380 de la *Thessalonice* făcea din creștinism religie de stat⁴⁹, condamnând-o, astfel, pe cea păgână la moarte sigură. Aceasta a venit treptat, lovitură cu lovitură⁵⁰: la 30 iulie 381, era interzisă intrarea în locurile sacre aflate în interiorul zidurilor orașelor⁵¹, iar la 21 decembrie același an, sacrificiile sângeroase, diurne sau nocturne, făcute cu scopuri divinatorii aveau aceeași soartă⁵²; altarul Victoriei din Senatul roman dispăru în 382, în același an în care preoții păgâni și vestalele pierdură imunitățile iar templele fură confiscate⁵³; apostatii au făcut obiectul constant al represiunii⁵⁴, la fel ca și ereticii⁵⁵;

(*Ibidem*); c. 55 (*De sacerdotibus gentilium qui jam non sacrificant*) (*Ibidem*, p. 157); c. 56 (*De magistratibus et duumviris*) (*Ibidem*, p. 158); c. 59 (*De fidelibus ne ad Capitolium causa sacrificandi ascendant*) (*Ibidem*, p. 159); c. 7 Arles (314) (*Conciles gaulois du IVe siècle*, texte latin de l'édition C. Munier, introduction, traduction et notes par J. Gaudemet, Paris, 1977 (SC, 241), p. 48-51: guvernatori de provincii); c. 8 Arles (314) (*Ibidem*, p. 50-51: funcționari).

- (46) C. 4 Arles (314) (*Conciles gaulois*, p. 48-49: oameni de circ); c. 5 Arles (314) (*Ibidem*, p. 48-49: actori).
- (47) C. 15-17 Elvira (primul deceniu al secolului al IV-lea) (Hefele, I, p. 142: creștini care se căsătoreau cu păgâni); c. 12 Arles (314) (*Conciles gaulois*, p. 52-53: se interzic căsătoriile cu păgânii); c. 10 *Laodicea* (343) (*COB²*, p. 218: oprirea căsătoriei cu ereticii); c. 31 *Laodicea* (343) (*Ibidem*, p. 224: aceeași prevedere).
- (48) Orosius, VI, 1, 24-25, în idem, *op. cit.*, II, *Livres IV-VI*, texte établis et traduits par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1991, p. 167.
- (49) *CTh*, XVI, 1, 2 = *CI*, I, 1, 1; Sozomen, *Istoria bisericească*, VII, 4, ed. cit., p. 275.
- (50) Pentru întreaga evoluție a creștinismului sub Theodosius I, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 290-295; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 650; P. -P. Joannou, *op. cit.*, p. 43-50; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 58-77; J. L. Boojamra, *The Emperor Theodosius and the legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, Thessaloniki, 9, 1977, p. 385-407; M. G. Mara, *Théodose Ier. Empereur*, în *DECA*, II, p. 2417-2418.
- (51) *CTh*, IX, 17, 6 = *CI*, I, 2, 2.
- (52) *CTh*, XVI, 10, 7; Zosimos, IV, 59, 2, ed. cit., p. 329.
- (53) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 288-290; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 649; P. Chuvin, *op. cit.*, p. 63-64.
- (54) Vezi nota 39.
- (55) *CTh*, XVI, 5, 4 (22 aprilie 380); XVI, 5, 6 (10 ian. 381); XVI, 5, 7 (8 mai 381); XVI, 5, 8 (19 iulie 381); XVI, 5, 9 (31 mai 382); XVI, 7, 3 (21 mai 383); XVI, 5, 10 (20 iunie 383); XVI, 5, 11 (25 iulie 383); XVI, 5, 12 (3 dec. 383); XVI, 5, 13 (24 ian 384); XVI,

la 16 iunie 388, discuțiile publice asupra credinței erau prohibite⁵⁶; la 24 februarie⁵⁷ și la 16 iunie 391⁵⁸, orice formă de cult păgân era suprimată la Roma și respectiv, în *Aegyptus*; în sfârșit, *legea din 8 noiembrie 392 dădea păgânismului lovitura de grație*: toate formele cultului antic, inclusiv cele private, erau în mod absolut oprite în întreg Imperiul⁵⁹.

Măsurile luate ulterior, până la sfârșitul secolului, au afectat ultimele rezistențe ale acestuia⁶⁰. Astfel, după o evoluție seculară, religia păgână, sub semnul căreia lumea mediteraneană cunoscuse pentru prima dată unitatea, părăsea oficial scena istoriei; o nouă spiritualitate, aflată la distanță de mai puțin de un secol de la pericolul instinctiei din vremea persecuțiilor, se grăbea, victorioasă, să-i ocupe locul. Favorizat de puterea seculară, consolidat – organizatoric, administrativ, ierarhic – prin hotărârile a două concilii ecumenice (*Nicaea* – 325, *Constantinopolis* – 381)⁶¹ și a mai multor sinoade locale, fortificat doctrinar prin aportul unor mari teologi – Atanasie de *Alexandria* (295-373), Vasile de *Cappadocia* (329 sau 330-381), Grigorie de *Nyssa* (aprox. 335 – aprox. 394), Grigorie de *Nazianz* (aprox. 330-389), Ioan Chrysostomos (344 – probabil 407), Chiril de *Ierusalim* (aprox. 313-396), în Orient, Ambrosius de *Medio-*

4, I (23 ian. 386); XVI, 5, 16 (9 august 387); XVI, 5, 14 (10 martie 388); XVI, 5, 15 (14 iunie 388); XVI, 5, 17 (4 mai 389); XVI, 5, 18 (17 iunie 389); XVI, 5, 20 (19 mai 391); XVI, 5, 21 (15 iunie 392); XVI, 5, 22 (15 apr. 394); XVI, 5, 23 (20 iunie 394) XVI, 5, 24 (9 iulie 394) Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, V, 16, 5 (*PSB*, 44, p. 220) etc.

(56) *CTh*, XVI, 4, 2.

(57) *Ibidem*, 10, 10.

(58) *Ibidem*, 10, 11.

(59) *Ibidem*, 10, 12.

(60) *Ibidem*, II, 8, 22 (30 martie 395); XVI, 10, 13 (7 august 395); XVI, 10, 14 (7 decembrie 396); XVI, 10, 16 (10 iulie 399); XVI, 10, 18 (20 august 399); XVI, 10, 15 = *CI*, I, 11, 3 (20 august 399); *CTh*, XVI, 10, 17 = *CI*, I, 11, 4 (20 august 399).

(61) Pentru canoanele și exegeza asupra primelor două concilii ecumenice, vezi Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 7-8 (ed. cit., p. 15-35) (*Nicaea*); II, 8 (ed. cit. p. 251-252) (*Constantinopolis*); Sozomen, *Istoria bisericească*, I, 17-23 (ed. cit., p. 30-38) (*Nicaea*); VII, 7-9 (ed. cit., p. 278-282) (*Constantinopolis*); Teodoret, episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, I, 7-12 (*PSB*, 44, p. 39-55: *Nicaea*); V, 8-9 (*Ibidem*, p. 206-213: *Constantinopolis*); *CBO*, I/I, p. 23-26 = *CBO*², p. 51-64 = *COD*, p. 5-16 – Hefele, I, p. 366-421 – *Dizionario dei Concili*, III, Roma, 1965, p. 186-190 (*Nicaea*) (*infra*, DC); *CBO*, I/I, p. 26-28 = *CBO*², p. 64-72 = *COD*, p. 24-35 = DC, I, Roma, 1963, p. 323-325 (*Constantinopolis*, 381); J.-M.-A. Salles-Dabadie, *Les conciles oecuméniques dans l'histoire*, Genève, 1963, p. 15-28 (*Nicaea*), 29-65 (*Constantinopolis*); *Histoire des Conciles oecuméniques*, publiée sous la direction de G. Dumeige, s. j., I. Ortix de Urbina, s. j., *Nicée et Constantinople*, Paris, 1963, p. 15-136 (*Nicaea*), 139-242 (*Constantinopolis*); V. Loichița, *Hotărârile și definițiile dogmatice de credință ale celor șapte sinoade ecumenice*, în *Mitropolia Banatului*, 9, 1959, 1-2, p. 15-28 (*Nicaea*), 29-30 (*Constantinopolis*); I. Rămureanu, *Istoria bisericească universală*, București, 1992, p. 121-128 (*Nicaea*), 128-133 (*Constantinopolis*); Ch. Kannengiesser, *Nicée*, II. *Le concile de 325*, în *DECA*, II, p. 1745-1746.

lanum (340-397), Aurelius Augustinūs (354-430), în Occident⁶², creștinismul triumfa, într-adevăr, după aproape un veac de ambiguitate și derută.

SUR LE STATUS RELIGIEUX DU IVe S.

Résumé

Le IVe siècle représente l'une des étapes les plus intéressantes de l'histoire du christianisme. La confrontation entre le paganisme et le christianisme, la politique religieuse oscilante des empereurs, les grandes controverses doctrinaires ont créé, sur le plan spirituel, une atmosphère d'ambiguïté et de déroute. L'auteur présente quelques repères de ce phénomène, tel qu'il est reflété par la législation impériale et ecclésiastique, par les écrits des Pères de l'Eglise et par les historiens du temps.

(62) Pentru gândirea patristică a secolului al IV-lea, Eug. Haag, *Histoire des dogmes chrétiens*, II, *Historie spéciale*, Paris, 1862, p. 234-262; J. Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'Antiquité chrétienne*, II, *De Saint Athanase à Saint Augustin* (318-430), septième édition, Pais, 1924; P. Tillich, *Histoire de la pensée chrétienne*, traduit de l'anglais par L. Jospin, Paris, 1970, p. 87-99, 124-155; H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 341-348; I. Rămureanu, *op. cit.*, p. 176-196.

INFORMAȚII DESPRE CREȘTINISMUL POPULAR ÎN SPAȚIUL EUROPEAN ȘI MEDITERANEAN DE LA TRIUMFUL CREȘTINISMULUI PÂNĂ ÎN EVUL MEDIU¹

de Nelu Zugravu

Într-un articol intitulat *O nouă direcție istoriografică – studiul “religiei populare”*, publicat în tomul III-IV/1994-1995 al Anuarului Centrului de Istorie și Civilizație Europeană din Iași, *Europa XXI* (p. 87-101), am arătat multiplele conotații pe care le are conceptul de *religie creștină populară*. Tot acolo am evidențiat faptul că, în ceea ce ne privește, înțelegem prin această noțiune *creștinismul cu elemente păgâne*, precum și *acele credințe și practici religioase necuprinse în bazele doctrinei creștine (Sfânta Scriptură, Tradiția = predica apostolică, canoanele conciliilor ecumenice), dar acceptate de Biserică*. În rândurile de mai jos, vom urmări acest fenomen în diferite regiuni ale lumii europene și mediteraneene de la triumful creștinismului până în Evul Mediu.

- (1) În articolul de față am folosit următoarele abrevieri: *AESC* = *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*; *CBO*, I/2, II/1-2 = N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române însoțite de comentarii*, Arad, I/2 (1931), II/1 (1934), II/2 (1936); *CBO*² = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1993; *CI* = *Corpus Iuris Civilis*, Volumen secundum, *Codex Iustinianus*, recognovit et retractavit Paulus Krueger, Frankfurt am Main, 1967; *COD* = *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, a curi di G. Alberido, G.L. Dosseti, P.-P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consultanța di H. Jedni, editione bilingue, Bologna, 1991; *Cth* = *THEODOSIANI LIBRI XVI CVM CONSTITVTIONIBVS SIRMONDIANIS*, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri TH. MOMMSEN, I, Berlin, 1905; *DC*, I, IV, V = *Dizionario dei Concili*, diretto da P. Palazzioni, Roma, II (1964), IV (1965), V (1966); Hefe le, I, IV-VI = Ch.-J. Hefe le, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, I (1870), IV (1870), V (1870), VI (1871); *IO*, 6-8 = *Izvoarele ortodoxiei*, București, 6 (1943), 7 (1945), 8 (1946); *PL* = *Patrologia Latina*; *PSB*, 2-4, 7, 9, 11-13, 15, 17, 29, 64, 72 = *Părinți și scriitori bisericești*, București, 2 (1980), 3 (1981), 4 (1982), 7 (1982), 9 (1984), 11 (1982), 12 (1988), 13 (1987), 15 (1987), 29 (1982), 64 (1985), 72 (1992).

Spre sfârșitul secolului al IV-lea, Grigorie de Nyssa (aprox. 335 – aprox. 394) arăta într-una din catehezele sale: “De când, după cum spune Apostolul, ‘tuturor neamurilor li s-a arătat harul lui Dumnezeu cel mântuitor’, care a venit prin natura omenească, toate, ca un fum, s-au dus în neființă; astfel au încetat nebuniile oracolelor și ghicitorile și au fost suprimate jertfele de animale și pângăririle cu sânge în hecatombe, iar la multe neamuri au dispărut cu totul altarele, și propileele, și templele, și așezămintele și toate celelalte câte fuseseră pregătite de cinstitorii zeilor spre înșelăciunea lor înșiși și a altora care dădeau de ele; astfel încât în multe locuri abia de se mai amintește că aceste lucruri au existat; s-au ridicat, dimpotrivă, pe tot pământul locuit de oameni, în numele lui Christos, locașuri sfinte și altare și jertfa aceea venerabilă și fără sânge... etc.”². Retică și falsă apreciere! La acea vreme, păgânismul era încă puternic, legislația imperială străduindu-se din răspuț să-l anihileze³. Mai mult, adepți ai noii religii reveneau la vechile credințe și practicau rituri străine învățăturilor din Sfânta Scriptură⁴. “Am ajuns de răsul păgânilor – mărturisirea Vasile de Cappadocia într-o scrisoare adresată în 372 episcopilor Galliei și Italiei –, cei slabi în credință șovăie, credința e îndoielnică”⁵. Izvoarele istorice arată că elemente ale vechii spiritualități au rezistat până târziu camuflate, adaptate, creștinate, chiar și atunci când Cuvântul Mântuitorului devenise cunoscut în întreg spațiul mediteranean și european iar Biserica își definitivase structurile administrativ-teritoriale. Pentru înțelegerea mai nuan-

- (2) Sfântul Grigorie de Nyssa, *Marea cuvântare catehetică*, 18, București, 1947, p. 66; vezi și idem, *Despre viața lui Moise...* (PSB, 29, p. 85).
- (3) După decretele din 28 februarie 380 (CTh, XVI, 1, 2) și 30 iulie 381 (CTh, XVI, 1, 3), prin care creștinismul era recunoscut ca religie oficială, măsurile antipăgâne se succed până în a doua jumătate a secolului al V-lea, unele dintre ele fiind reluate de legislația iustiniană: 24 februarie 391 (CTh, XVI, 10, 10), 16 iunie 391 (CTh, XVI, 10, 11), 8 noiembrie 392 (CTh, XVI, 10, 12); toate cultele păgâne, inclusiv cele private, sunt interzise în întreg Imperiul, 3 iulie 395 (CTh, II, 8, 22), 7 august 399 (CTh, XVI, 10, 13), 23 martie 396 (CTh, XVI, 10, 4), 10 iulie 399 (CTh, XVI, 10, 18), 20 august 399 (CTh, XVI, 10, 15 = CI, I, 11, 3), 20 august 399 (CTh, XVI, 10, 17 = CI, I, 11, 4), 30 august 415 (CTh, XVI, 10, 20 = CI, I, 11, 5), 7 decembrie 415 (CTh, XVI, 10, 21), 9 aprilie 423 (CTh, XVI, 8, 26 = CI, I, 9, 16), 9 aprilie 423 (CTh, XVI, 10, 22), 8 iunie 423 (CTh, 10, 23), 4 august 425 (CTh, 10, 25), 31 ianuarie 438 (NovTheod, 3) = CI, I, 7, 5), 12 noiembrie 451 (CI, I, 11, 7), iarna 472 (CI, I, 11, 8). Pentru legislația antipăgână, vezi H. Leclercq, *Paganisme*, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XIII/1, Os – Papyrus, Paris, 1937, col. 249-303; J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romain (IVe – Ve siècles)*, Paris, 1958, p. 646-652; P.-P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)*, Roma, 1972; J.L. Booijamra, *The Emperor Theodosius and the legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, Thessaloniki, 9, 1977, p. 385-407.
- (4) Legile împotriva apostaziei sunt, de asemenea, destul de numeroase: 2 mai 381 (CTh, XVI, 7, 1), 20 mai 383 (CTh, XVI, 7, 2), 9 iunie 391 (CTh, XVI, 7, 4), 9 iunie 391 (CTh, XI, 39, 11), 23 martie 396 (CTh, XVI, 10, 6), 7 aprilie 426 (CTh, XVI, 7, 7 = CI, I, 7, 4).
- (5) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 92*, 2 (PSB, 12, p. 238); aceeași idee și în *Ep. 199* (*Ibidem*, p. 408). Cf și Sfântul Atanasie, *Cuvânt împotriva elinilor*, I (*Ibidem*, 15, p. 29).

țată a realităților din zona carpato-dunăreano-pontică, vom urmări această realitate în diferite medii creștine.

1. *Bizanț*. Pe parcursul mileniul I, Imperiul roman oriental (bizantin) a fost, în mod indiscutabil, centrul creștinismului universal. Aici s-au pus fundamentele dogmaticii creștine, s-au desfășurat conciliile ecumenice, au activat marii doctori ai Bisericii și s-au afirmat cele mai importante școli teologice – *Alexandria, Antiochia, Caesarea, Constantinopolis*. Astfel, statul bizantin era îndreptățit să se considere garantul ortodoxiei. Basilei și înalți prelați, călugări, orășeni și oameni de rând împărtășeau întrutotul acest sentiment, întărit și de credința – la fel de sinceră – că religia creștină constituia liantul diversității etnice a marelui imperiu. “Bref, scria Alain Ducellier, il y a Byzance un certain consensus selon lequel la vérité est ici et non là”⁶.

Deși profund atașat valorilor ortodoxe, bizantinul n-a abandonat niciodată din comportamentul său religios acele credințe, practici și rituri ancestrale, moștenite din civilizația greco-romană. Ruptura dintre gândirea creștină și cea păgână n-a putut fi atât de bruscă pe cât și-au dorit-o legislatorii imperiali și adunările sinodale. Cu rădăcinile sale milenare, păgânismul a supraviețuit vreme îndelungată, uneori tacit, alteori zgomotos, aproape întotdeauna impregnat de sacrul creștin⁷. Ioan Damaschinul arăta în una din operele sale că mulți contemporani ai săi, deși erau creștini, păstrau moravuri și practici păgâne, crezând în destin, admitând astrologia, divinația și augurii, fiind atenți la auspicii și prevestiri, celebrând anumite sărbători în legătură cu zilele, lunile, anotimpurile și anii⁸.

Marele apărător al icoanelor a observat o realitate consemnată de numeroase izvoare, din diferite perioade ale istoriei bizantine. Astfel, până la căderea Imperiului, s-au bucurat de o mare popularitate multe dintre sărbătorile calendaristice de sorginte antică. Într-un discurs intitulat – semnificativ – *Elogiul calendelor*, redactat în ultimii ani ai secolului al IV-lea, *așadar după proclamarea creștinismului ca religie de stat*, Libanios arăta că, în ciuda dispariției ritualurilor tradiționale (“altarele zeilor nu mai primesc astăzi ceea ce primeau altădată, căci legea o interzice”⁹), sărbătoarea începutului de an era peste tot celebrată (“...această sărbătoare se întinde peste tot unde se

(6) A. Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*, Paris, 1970, p. 187.

(7) Pentru păgânism și practici de sorginte antică în Bizanț, vezi *Ibidem*, p. 185-272; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 340-344; L. Bréhier, *Le monde byzantine*, III, *La civilisation byzantine*, Paris, 1970, p. 243-272 = ed. rom., traducere din limba franceză J. Spinescu, control traducere și note de subsol Al. Madgearu, București, 1994, p. 220-232; J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge/New York/Port-Chester/Melbourne/Sydney, 1990, p. 324-375; A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London and New York, 1978, p. 322-323; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantine à celui de Justinien*, Paris, 1990; G. Walter, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes (1081-1180)*, Paris, 1966, p. 207-226.

(8) *Apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 303.

(9) Libanios, *Éloge des Calendes (Discours LX)*, 18 (Libanios, *Discours*, Tome II (*Discours II-X*), texte établi et traduit par J. Martin, Paris, 1988, p. 200).

întinde Imperiul roman"¹⁰). Și faptul era perfect adevărat, căci în jurul anului 400 Asterius de Amasia se străduia în zadar să înlăture din comportamentul enoriașilor săi "distracția nebună și vătămătoare" prilejuită de *Kalendae*, la care participau toate categoriile sociale, de la oameni de rând la "faimoșii consuli"¹¹. Actul de martiraj al Sfântului Dasius de la *Axiopolis* (Hinog, jud. Constanța) menționează, de asemenea, practicarea, în secolul al IV-lea sau al VII-lea, a aceleiași sărbători: "Această necurată tradiție, care a ajuns până în zilele noastre, din nefericire, se mai păstrează încă, fiindcă, nici sfârșindu-se lumea, nu ia sfârșit obiceiul cel urât, ci mai rău se întărește. Căci în ziua calendelor lui ianuarie, oamenii ușuratici, urmând obiceiul păgânilor, deși se numesc creștini, merg cu pompă măreață, schimbându-și firea lor și se îmbracă în chipul și înfățișarea diavolului. Îmbrăcați în piei de capră, schimbându-și înfățișarea, ei leapădă chipul cel bun în care s-au renăscut /prin botez – n.n./ și reiau chipul cel rău în care s-au născut. Astfel, ei, care au mărturisit la Botez că se leapădă de diavolul și de amăgirile lui, se întorc iarăși la el prin faptele cele rele și rușinoase"¹².

Perpetuarea îndelungată a obiceiurilor de factură antică a făcut necesară intervenția disciplinară a Bisericii. Astfel, conciliul V-VI de la *Constantinopolis* (trullan) (691-692) întocmea un adevărat inventar de sărbători și rituri ce trebuiau să înceteze din comportamentul creștinilor: calendele, "Bota" (Vota), Brumalia, "prăznuirea care se săvârșește în prima zi din luna martie", travestițiile, imprecățiile în numele "urgisitului Dionisie" (Dionysos) de la culesul viilor (c. 62)¹³, aprinderea focurilor și "săritul" lor "la lună plină" (c. 65)¹⁴. Aceste interdicții n-au avut nici un efect, cutumele respective continuând să fie practicate până în cercurile cele mai elevate ale societății bizantine. Împăratul Constantin al V-lea Copronymos (741-775) – scria un hagiograf nu tocmai obiectiv -- era dedat "cu totul" sărbătorii Brumaliilor, "aclamând pe Dionysos și Brumos... ca principiu creator al semințelor și vinului"; la rândul său, Constantin al VII-lea Porphyrogenetos (913-959) a consacrat un capitol întreg din *De caeremoniis* riturilor specifice Brumaliilor¹⁵.

În Bizanț s-au păstrat, de asemenea, numeroase superstiții, împărtășite, deopotrivă, de poporul de rând, intelectuali și împărați. Astfel, deși legislația imperială¹⁶, canoa-

(10) *Ibidem*, 4. ed. cit., p. 196.

(11) Asterie al Amasiei, *Cuvânt împotriva sărbătorii Calendelor* (IO, 8, p. 93-105).

(12) III, 1-2 (PSB, 11, p. 248-249, subl. n.); pentru datarea fragmentului (*Ibidem*, p. 245-246).

(13) *CBO*, I/2, p. 434-435 = *CBO*², p. 141; sărbătorile amintite fac parte din cele afectate ciclului hibernal, desfășurându-se în noiembrie-decembrie – cf. J. Marquardt, *Le culte chez les Romains*, II, Paris, 1890, p. 380-386.

(14) *CBO*, I/2, p. 440 = *CBO*², p. 143; referința are în vedere *Fornicalia*, onorată în cinstea lui *dea Fornax* – cf. J. Marquardt, *op. cit.*, I, 1889, p. 237.

(15) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 254.

(16) Legile împotriva acestor practici sunt foarte numeroase: *CTh*, IX, 40, 1 (3 nov. 313); XI, 36, 1 (2 nov. 314); IX, 16, 3 (23 mai 318); IX, 16, 1 (1 febr. 319); IX, 16, 2 (15 mai 319); XVI, 10, 1 (17 dec. 320); III, 16, 1 (17 apr. 331); IX, 16, 5 (4 dec. 356); IX, 16, 4 (25 ian. 357); IX, 16, 7 (9 sept. 364); IX, 38, 3 (5 mai 369); IX, 38, 4 (6 iunie 370); IX, 16, 8 (12 dec. 370); IX, 16, 9 (19 mai 371); IX, 38, 6 (21 iulie 381); XVI, 16, 7 (21 dec. 381); IX, 38, 7 (22 martie 384); IX, 38, 8 (25 febr. 385); XVI, 10, 9 (25 mai 385) = *CI*,

nele conciliilor locale și generale¹⁷ și scriitori bisericești¹⁸ au condamnat periodic magia, vrăjitoria, astrologia și divinația, acestea sunt amintite cu egală constanță în izvoarele istorice. Ar fi suficient să amintim, numai, că Mihail Psellos, un intelectual de o mare curiozitate, a dedicat pagini întregi demologiei, astrologiei, alchimiei, oniromanției, magiei; de fapt, așa cum arată analiștii, el dădea glas interesului unui public extrem de larg pentru aceste practici¹⁹.

Poporul de rând, de exemplu, era convins că un demon pe nume Gello, amintit pentru prima dată în poezia lui Sappho, provoca moartea copiilor²⁰. La 567, Iustinus al II-lea (565-578) a ordonat executarea unui senator care se făcuse vinovat de omorârea prefectului Teodot "prin descântecul magiei"²¹. Sub domniile lui Tiberius II Constantin (578-582) și Mauricius (582-602) mai multe persoane din *Heliopolis*, *Edessa*, *Antiochia* și *Constantinopolis* au fost judecate și condamnate sub acuzația de a se fi datat superstițiilor păgâne²². Roman I Lecapenos (920-944) a fost sfătuit de un oarecare Ioan – "astronom" – să taie capul statuii ce l-ar fi înfățișat pe țarul Simeon și dispariția acestuia din urmă la scurt timp a fost interpretată ca rezultat al acțiunii distructive a basileului²³.

În secolul al IX-lea, patriarhul Nichifor Mărturisitorul (818) își îndemna contemporanii să recuze "Apocalipsul lui Pavel și cele ce se numesc Brontologia ("despre

- I, 11, 2; *ConstSismond*. 8 (20 febr. 386); *CTh*, IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 12 (1 febr. 409) = *CI*, 1, 4, 10; *CTh*, XVI, 5, 62 (17 iulie 425).
- (17) C. 24 *Ancyra* (314) – *CBO*, II/1, p. 26 = *CBO*², p. 193; c. 36 *Laodicea* (343) – *CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*², p. 225; c. 61 *Constantinopolis* (trullan) (691-692) – *CBO*, II/2, p. 433-434 = *CBO*², p. 140-141.
- (18) Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia întâia*, XIV (*PSB*, 2, p. 33-34); XVIII (*Ibidem*, p. 37); LVI (*Ibidem*, p. 63); Tertulian, *Apologeticum*, XXII-XXIII (*Ibidem*, 3, p. 73-77); XXXV, 12 (*Ibidem*, p. 89); idem, *De anima*, XLV, 1 (*Ibidem*, p. 319); XL VIII, 1 (*Ibidem*, p. 322); LVII, 2 (*Ibidem*, p. 333); Clement Alexandrinul, *Protrepticul*, 11, 2 (*Ibidem*, 4, p. 77-78); 22, 3-5 (*Ibidem*, p. 83-84); Origen, *Filocalia*, XX, 15 (*Ibidem*, 7, p. 412); XXIII, 16 (*Ibidem*, p. 463); idem, *Contra lui Celsus*, I, 36 (*Ibidem*, p. 9, p. 61); II, 51 (*Ibidem*, p. 443-444); VIII, 65 (*Ibidem*, p. 560); Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza IV*, 18 (*IO*, 6, p. 118-119); IV, 37 (*Ibidem*, p. 133); idem, *Cateheza XIII*, 40 (*Ibidem*, 7, p. 357); idem, *Cateheza I Mistagogică*, 6 (*Ibidem*, p. 544); Vasile cel Mare, c. 7 (374) (*CBO*, II/2, p. 57); c. 65 (375) (*Ibidem*, p. 114 = *PSB*, 12, p. 446); c. 72 (375) (*CBO*, II/2, p. 118 = *PSB*, 12, p. 447); c. 83 (375) (*CBO*, II/2, p. 124 = *PSB*, 12, p. 449); Grigorie de Nyssa, c. 3 (390) (*CBO*, II/2, p. 166); Ioan Ajunătorul, c. 2 (sfârșitul sec. VI) (*Ibidem*, p. 209); c. 27 (*Ibidem*, p. 218).
- (19) P. Gautier, *Monodie inédites de Michel Psellos*, în *Revue des études byzantines*, 36, 1978, p. 134 (text francez), 142 (text grec); idem, *Le De daemonibus du Pseudo-Psellos*, în *Ibidem*, 38, 1980, p. 105-194, textul la p. 132-194; J. Grosdidier De Matons, *Psellos et le monde de l'irrational*, în *Travaux et Mémoires*, Paris, 6, 1976, p. 325-349.
- (20) I. Sorlin, *Striges et gelondes. Histoire d'une croyance et d'une tradition*, în *Ibidem*, 11, 1991, p. 411-436.
- (21) Evagrie, *Istoria bisericească*, V, 3, traducere de I. Gheorghian, București, 1899, p. 162.
- (22) *Byzanz im 7. Jahrhundert*, Berlin, 1978, p. 243-244; pentru magie și vrăjitorie, vezi și L. Bréhier, *op. cit.*, p. 243-246 = ed. rom., p. 220-223.
- (23) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 242-243.

trăsnete” – n.n.), și Selinodromia (“despre lună” – n.n.) și Calendologia (“despre viitor” – n.n.), fiindcă toate sunt necurate²⁴, dar astrologia era de mult introdusă chiar în Palatul Sacru, unde evenimentele astronomice și meteorologice erau cercetate și interpretate cu deosebită atenție²⁵. Un împărat preacrestin ca Alexios I Comnenos (1081-1118) n-a ezitat să accepte prezicerile unuia dintre cunoscătorii acestei “științe” în legătură cu moartea lui Robert Guiscard²⁶. Dacă Mihail al V-lea (1041-1042) a eșuat în tentativa de a o înlătura pe Zoe, aceasta s-a datorat unei incongruențe a astrelor. Andronic al II-lea Paleologos (1282-1328) a murit la 13 februarie 1332, în vârstă de 74 de ani, la 74 de zile după eclipsa din 30 noiembrie 1331, așa cum îi profetise Nicephor Gregoras²⁷.

În sfârșit, la fel ca anticii, bizantinii credeau în vise, semne prevestitoare, profeții, minuni, erau convinși de semnificația ascunsă a toponimelor și antroponimelor²⁸. De asemenea, portul amuletelor, deși dezavuat de autoritățile laice și ecleziastice, avea o răspândire cvasi-generală²⁹.

2. *Italia*. În secolul al IV-lea, Italia era, fără îndoială, campioana religiei tradiționale a Imperiului. O redutabilă opoziție senatorială³⁰ și conservatorismul aproape fanatic al ruralilor au făcut ca, în ciuda măsurilor coercitive³¹, vechile divinități, sub semnul cărora *Roma* cucerise lumea, să fie adorate cu aceeași solemnitate și rigoare vreme îndelungată³². Pentru noua religie în ascensiune, faptul cel mai îngrijorător era consecvența cu care cei convertiți continuau să participe la riturile prilejuite de aniversarea vechilor culte. De exemplu, pe vremea papei Gelasius I (1 martie 492 – 21 noiembrie 496) romanii sărbătoreau încă după vechile obiceiuri (*more majorum*)

(24) *CBO*², p. 462.

(25) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 252-253; L. Bréhier, *op. cit.*, p. 248-251 = ed. rom., p. 224-228; G. Walter, *op. cit.*, p. 221-223; D. Pingree, *The Horoscope of Constantine VII Porphyrogenitus*, în *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, 27, 1973, p. 217-231; D. Pingree, Al. Kazhdan, *Astrology*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, prepared at Dumbarton Oaks, Al.P. Kazhdan, editor in chief, I (Aaro-Eski), New York-Oxford, 1991, p. 214-216.

(26) Ana Comnena, *Alexiada*, VI, 7, 1, traducere de M. Marinescu, prefață, tabel cronologic și note de N.-Ș. Tanașoca, I, București, 1977, p. 232.

(27) Exemple preluate din lucrările citate la nota 24.

(28) Pentru interzicerea portului amuletelor, talismanelor etc. – Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza I Mistologică*, 8, (IO, 7, p. 546); c. 36 Laodicea (343) (*CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*², p. 225); Sfântul Vasile cel Mare, *Omilie la Psalmul XLV*, 2 (*PSB*, 17, p. 301); c. 61 V-VI *Constantinopolis* (trullan) (691-692) (*CBO*, I/2, p. 434 = *CBO*², p. 140-141.)

(29) “Toată nobilimea romană”, scria Fericitul Augustin, “era umflată” de închinarea la idoli și participarea la “ceremoniile nelegiuite” – *Confessiones – Mărturisiri*, VIII, 2, 3 (*PSB*, 64, p. 170).

(30) “Toată nobilimea romană”, scria Fericitul Augustin, “era umflată” de închinarea la idoli și participarea la “ceremoniile nelegiuite” – *Confessiones-Mărturisiri*, VIII, 2, 3 (*PSB*, 64, p. 170).

(31) În afara legilor generale, câteva privesc exclusiv Roma – *CTh*, XVI, 10, 10 (24 febr. 391); XVI, 5, 62 (17 iulie 425).

(32) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 336-340; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 91-92; P. Chuvin, *op. cit.*

Lupercaliile (15 februarie), săvârșind prin această întoarcere la păgânism un adevărat sacrilegiu, un adulter spiritual (*"sacrilegium, id est fornicationem et adultrium spirituale"* – cum scria prelatul amintit³³. Deși o lege din 8 noiembrie 392 interzicea cultele dentritice³⁴, două secole mai târziu, în aprilie 598, Grigore cel Mare se plânga episcopului Agnellus de Terracina că oamenii din diocesa sa se dedau cultului arborilor (*"arbores colere et multa alia contra christianam fidem illicita perpetrare"*), iar pericolul era atât de mare, încât a trebuit să ceară intervenția puterii seculare³⁵.

Pentru a dezrădăcina din comportamentul creștinilor reminiscențele păgâne, Biserica a înlocuit cultul unor divinități antice cu cel al sfinților creștini sau a substituit anumite sărbători păgâne cu cele specifice religiei creștine³⁶. De exemplu, papa Grigore cel Mare (590-604) a înlocuit *Kalendae Ianuarii* cu sărbătoarea Circumciziei, *Lupercalia* (15 februarie) cu Purificarea, iar *Robigalia* (25 aprilie) cu *Rogationes*³⁷.

Acțiunea n-a reușit în totalitate, modificările calendaristice neechivalând cu o schimbare a mentalităților. Informațiile ulterioare confirmă acest lucru. Astfel, în 742, Sfântul Bonifaciu (680-750) scria papei Zaharia că era profund scandalizat de ceea ce compatrioții săi văzuseră la Roma cu prilejul Anului Nou; creștinii, după obiceiul păgânilor, cântau și dansau deghizați în animale chiar pe treptele bisericii Sf. Petru, refuzau vecinilor focul și ustensilele din fier, celebrau ziua și noaptea iar femeile purtau pe brațe amulete și panglici magice³⁸. Un conciliu roman din 743 (c. 9) se străduia să-i determine pe creștinii italieni să înceteze a mai sărbători de o manieră păgână calendele din ianuarie și *Brumalia*³⁹. Într-o epistolă din 748 (?) adresată lui Bonifaciu, pontiful Zaharia se plânga, neputincios, că preoții creștini sacrificau idolilor și participau la ospete unde consumau carne consacrată zeilor – *"pro sacrilegis itaque presbyteris, ut scripsisti, – qui tauros et hyrcos diis paganorum immolabant, manducantes sacrificia mortuorum, habentes et pollutum ministerium ipsique adulteri esse inventi sunt et defuncti..."*⁴⁰. În sfârșit, Viața Sf. Leon din Catania, zis Thaumaturgul (780) și cea a Sf. Nil de Calabria, abate de Grottaferrato între 910-1005, ne dau

- (33) Gelase Ier, *Lettre contre les Lupercales et Dix-huit messe du sacramentaire leonien*, introduction, texte critique, traduction et notes de G. Pomares (*Sources chrétiennes*, 65), Paris, 1959, p. 162-189.
- (34) *CTh*, XVI, 10, 12.
- (35) Apud J.-M. Martin, *À propos de la Vita de Barbatus, évêque de Bénévent*, în *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge – Temps Moderne*, Rome, 86, 1974, 1, p. 151.
- (36) Cl. Corbellini, *L'iscrizione di S. Eusebio presso Mesero: continuata di culto da Mercurio a S. Innocenzo*, în *Rendiconti*, Milano, 115 (1981), 1984, p. 129-136; M. Guarducci, *22 febbraio, giorno di festa per pagani e Cristiani*, în *Rendiconti*, Roma, serie IX, vol. VI, fasc. 4, 1995, p. 681-693.
- (37) P. Riché, *L'Europe barbare de 476 à 774*, Paris, 1989, p. 130-134.
- (38) Hefele, IV, p. 491; Ed. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après des sépultures, des textes et le laboratoire*, IV, *Les croyances. Conclusions. Index général*, Paris, 1959, p. 493, text 309.
- (39) Hefele, IV, p. 420 = DC, IV, p. 193.
- (40) Ed. Salin, *op. cit.*, p. 488, text 295.

detalii despre continuitatea adorării unei statui în Sicilia și despre interesul tinerilor din Italia Meridională pentru magie și vrăjitorie⁴¹.

Așa cum se observă, rezistența unor cutume antice se dovedea extrem de tenace. Acestea nu mai aveau întotdeauna semnificația inițială din credințele romane, se înfățișau adesea asemenea unor spectacole de carnaval, dar răspundeau exigențelor unor mentalități seculare, pe care societatea arhaică a vechii Italii le deprinsese din observarea ritmurilor regulate ale naturii și din contactul nemijlocit cu aceasta.

Dacă înlocuirea cutumelor păgâne s-a lovit de numeroase obstacole la locuitorii vechiului Imperiu, a fost cu atât mai dificil să fie eliminate la unul dintre cele mai înapoiate triburi germanice așezate în peninsula – longobarzii. Deși convertiți în prima jumătate a secolului al VII-lea⁴², ei au rămas atașați credințelor strămoșești și după botez. *Vita Barbati episcopi Beneventani*, de exemplu, arăta că, deși botezați și creștini (arieni) ("... *quamvis sacri baptismatis unda Longobardi abluerentur...*"), ducele Romuald și supușii săi se dedau la practici incompatibile cu noua lor religie, venerând un arbore în care suspendau un animal sacrificat ("... *um longe a Beneventi menibus quasi sollempnem diem sacram colebant arborem...*") și adorând imaginea unei vipere ("... *sicut bestiali mente degebant, bestiae simulacra, quae vulgo vipera nominatur, flectebant colla; quae debite suo debebant flectere Creatori*")⁴³. O lege din 747 a lui Liutprand avertiza încă pe țărani care venerau un arbore numit de ei *sanctivum*, adorau fântânile, intonau cântece păgâne etc. – "*Simili modo et qui ad arbore quam rustici sanctivum vocant, atque ad fontanas adoraverit, aut sacrilegium vel incantationis fecerit, similiter mediaetatem pretii sui componat in sacro palatio*"⁴⁴.

Așadar, în Italia, ca și în alte teritorii, trecerea de la lumea antică la cea nouă nu a produs, în plan religios, o ruptură totală. Multe credințe ancestrale au supraviețuit degradate, adaptate, însoțind de multe ori scenariile liturgice creștine; s-a înfăptuit, astfel, încă o latură a fuziunii dintre păgânism și creștinism.

3. *Africa*. După Tertulian (*Ad scapulam*, VI), *Carthago* era în mare parte creștină la începutul secolului al III-lea; după Salvianus (*De gubernatione Dei*, VIII, 9-13), ea ar fi fost în întregime păgână două secole mai târziu⁴⁵. Nimic surprinzător în aceste informații contradictorii; în provinciile romane din *Africa* vechile culte au supraviețuit vreme îndelungată, influențând noile mentalități creștine. Scriind decurionilor din

(41) G. Da Costa-Louillet, *Saints de Sicile et d'Italie Méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, în *Byzantion*, 29-30 (1959-1960), *Hommage à la mémoire de Cyro Giannelli*, 1960, p. 94 și 164-165.

(42) Pentru convertirea longobarzilor, vezi P. Riché, *op. cit.*, p. 113-115; M.L. Agrisani Sanfilippo, *Lombards*, în *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, II, J-Z, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, Paris, 1990, p. 1484-1486, în special p. 1486.

(43) Ed. Salin, *op. cit.*, p. 487, text 292 și J.-M. Martin, *op. cit.*, p. 145-154.

(44) *Ibidem*, p. 152.

(45) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 304. Pentru păgânism și creștinism în provinciile africane – *Ibidem*, col. 303-307; A.-G. Hamman, *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de Saint Augustin*, nouvelle édition, Paris, 1985, în special p. 170-193, cu notele de la p. 433-437.

Madaura, Aurelius Augustinus (354-430) făcea amara observație că era mai ușor a închide idolilor templele decât oamenilor inimile pline de superstiții păgâne⁴⁶. Convertirea nu aducea cu sine dislocarea tuturor credințelor antice. "Încă se simt legați de trecut și-l doresc – scria Tertulian – ca poamele care, îmbătrânind, deși au început să se strice și să fie amare, își mai păstrează totuși ceva din frumusețea lor"⁴⁷. Episcopul de Hippona, de la care există cele mai multe informații asupra creștinismului cu elemente păgâne din Africa, a înțeles foarte bine această oscilație a contemporanilor săi.

Noua religie vorbea de un Dumnezeu bun și puternic, de la care va veni mântuirea, dar el trona departe, în lumea celestă. Printre oameni, însă, în jurul caselor, câmpurilor, apelor etc. roiau o mulțime de forțe obscure, adesea malefice, care, așa cum au procedat generațiile anterioare, trebuiau făcute binevoitoare⁴⁸. Pentru aceasta, locuitorii provinciilor africane apelau la un întreg arsenal de rituri și superstiții străine credinței creștine, pe care prelatul amintit le-a înfățișat pe larg, uneori ironic, alteori cu îngăduință. Ei rosteau formule magice pentru a îndepărta suferințele, purtau câte un mic phallus, semn al geniului bun, pentru a preveni deochiul, se foloseau de talismane (inele din os de struț, un deget, o pereche de urechi etc.) având înscrise numele Mântuitorului, al Arhanghelului Gabriel, al Sfântului Mihail, crucea sau începutul Evangheliilor pentru a influența destinul, a combate migrena, sughițul sau durerea de cap, apelau la haruspici, magi și profeți pentru a ști când se va putea întreprinde o călătorie, când vor începe semănatul, când se vor căsători și dacă vor fi fericiți, cât timp vor trăi, dacă vor câștiga la curse, cum să paralizaze un dușman și cum să redea virilitatea unui impotent etc., etc.⁴⁹. "Mai primejdios și mai nelegiuit – scria, exagerând, Salvianus la mijlocul secolului al V-lea – este faptul că mulți dintre cei care au îmbrățișat credința în Hristos în cugetul lor slujeau idolilor. Cine dintre cei ce se numeau creștini n-au adorat pe acea Caelestis fie după Hristos, fie, ceea ce e cu mult mai grav, mai presus de Hristos? Cine n-a trecut pragul casei divine plin de mirosul sacrificiilor demonice și nu s-au urcat la altarul lui Hristos cu miasma demonilor înșiși?"⁵⁰.

Practicile funerare erau, de asemenea, impregnate de reminiscențe păgâne. Deși scriitorii bisericești, inclusiv cei originari din regiunile africane, condamnaseră încă din epoca apologetică banchetele funerare, aducerea de ofrande, obiceiul libațiilor, împodobirea mormintelor⁵¹, iar în 407 împărații interzisese ceremoniile prilejuite de cultul morților⁵², aceste practici erau prezente în secolele IV-V: defuncții erau

(46) *Apud* Cl. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, I, *La permanence d'une civilisation municipale*, Paris, 1979, p. 355.

(47) Tertulian, *De paenitentia*, VI, 2 (PSB, 3, p. 213).

(48) *Apud* A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 183, cu trimiteri.

(49) *Ibidem*, p. 184-197, cu trimiteri.

(50) Salvianus, *De gubernatione Dei*, VIII, 2, 10-11 (PSB, 72, p. 326, subl. n).

(51) Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7 (PSB, 3, p. 59); idem, *De testimonio animae*, IV (*Ibidem*, p. 122); Minucius Felix, *Octavius*, XXXVIII, 3 (*Ibidem*, p. 393); Fericitul Augustin, *Confessiones-Mărturisiri*, VI, 22 (*Ibidem*, 64, p. 132).

(52) *CTh*, XVI, 10, 19.

îmbălsămați cu arome, acoperiți cu flori, la morminte se organizau banchete (*refrigeria*)⁵³, se aduceau coroane și prinosuri, se săvârșeau libații⁵⁴. Uneori chiar aniversările martirilor (*natalia*) degenerau în adevărate bacchanale, condamnate cu vehemență de conciliul de la *Carthago* din 419⁵⁵.

4. *Gallia*. Specialiștii au arătat că rezistența păgânismului în *Gallia* se datorează mai multor cauze: caracterul exclusiv urban al noii religii, evanghelizarea tardivă a satelor (secolul al V-lea), tenacitatea credinței în vechile divinități indigene, mediotritatea intelectuală a preoților, bulversările produse de invazii⁵⁶. Din aceste motive, convertirea populației gallo-romane n-a fost uniformă și atunci când s-a produs n-a generat o schimbare imediată și profundă a mentalităților; distrugerea templelor sau a statuilor zeilor, ridicarea de biserici etc. n-au echivalat cu încetarea definitivă a atașamentului pentru cultul unor forțe adorate de secole (arbori, izvoare, stânci), cu renunțarea la unele practici ancestrale (magie, divinație etc.) sau la eliminarea unor superstiții legate de viața de toate zilele a oamenilor. Nu întâmplător, conciliul din 12 iulie 374 de la *Valencia* (Valence) (c. 3) amintea pe creștinii care sacrificau demonilor și urmau obiceiurile anticilor – “*profanis sacrificiis daemonum vel incesta lavatione polluerint*”⁵⁷.

Același lucru se observă la francii așezați pe teritoriul provinciei. Botezul lui Clovis la Reims (25 decembrie 496?, 498?, 506?) n-a modificat foarte rapid fizionomia religioasă a societății france⁵⁸. “Căci barbarii aceștia – scria, poate ușor exagerat,

- (53) Exemple de *mensae* destinate banchetelor funerare descoperite la Tebessa (antica *Theveste*) (Algeria), databile de la sfârșitul secolului al IV-lea până la începutul secolului al VI-lea – K. Fatima Kadra, *Rapport sur les récentes découvertes en Algerie, in Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne*. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), II, Rome, 1989, p. 1965-1970, fig. 4-9; pentru *refrigeria* Cyr. Vogel, *Le banquet funéraire paléochrétien – une fête du défunt et des survivants*, în vol. *Le christianisme populaire. Les dossiers de l'histoire*, sous la direction de B. Plongeron et R. Pamet, Mayenne, 1976, p. 61-78.
- (54) Aurelius Augustinus, *De moribus ecclesiae*, 34, 75, în *PL*, 33 (anii 387-389): “*Novi multos esse sepulcrorum et picturarum adoratores: novi multos esse qui luxuriosissime super mortuos bibant, et epulas cadaveribus exhibentes, super sepultos scipsos sepeiant, et voracitates ebrietatesque suas deputent religioni*”. Vezi și A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 322-324, cu trimeri la izvoare.
- (55) C. 60 *Carthago* (419) (*CBO*, II/1, p. 225-226 = *CBO*², p. 270); exemple vezi la A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 329-331.
- (56) Pentru păgânism și creștinism în *Gallia*, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 311-336; E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, I, *Des origines chrétiennes à la fin du IVe siècle*, Paris/Toulouse, 1947; E. Mâle, *La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes*, Paris, 1950, p. 9-67; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 92-94.
- (57) *Conciles gaulois du IVe siècle*, texte latin de l'édition C. Munier, introduction, traduction et notes par J. Gaudemet, Paris, 1977 (*Sources chrétiennes*, 241), p. 106-107.
- (58) Grigoire de Tours, *Histoire des Francs*, II, 29-31, texte traduit du latin par R. Latouche, I, Paris, 1963, p. 117-122; G. Tessier, *Le Baptême de Clovis. 25 décembre...*, Paris, 1964, p. 149-169; idem, *La conversion de Clovis et le christianisation des Francs*, în *La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1967,

Procopius din *Caesarea* despre francii care trecuseră Padul în 540, prădând Italia bizantină –, deși au ajuns creștini, păstrează multe obiceiuri din vechea credință: jertfesc oameni, săvârșesc și alte lucruri neîngăduite și în felul acesta își fac prilej de proorocii”⁵⁹.

Literatura hagiografică, actele sinodale și legislația din epoca merovingiană oferă numeroase exemple ale supraviețuirilor păgânismului la cei convertiți. Conciliul de la Orleans din 533 (c. 20), de exemplu, se ridică împotriva catolicilor care nu păstrau în integralitatea sa grația botezului, întorcându-se la cultul idolilor sau – mai grav – mâncând din victimile sacrificate – “*Catholici qui ad idolorum cultum non custoditam ad intefrum accepti baptismi gratiam revertuntur, vel qui cibis idolorum cultibus immolatis gustu illicitae praesumptionis utuntur*”⁶⁰. În termeni apropiați, formula era reluată în actele unor sinoade din secolul al VII-lea⁶¹.

Sursele istorice menționează, de asemenea, un număr impresionant de rituri, gesturi, vrăji, practici magice, superstiții de origine antică la care creștinii diocезelor gallice continuau să apeleze în mod regulat în diferite momente ale anului, în diverse zile, în anumite locuri, cu prilejul unor evenimente familiale etc. Un repertoriu de practici păgâne (*Indiculus superstitionum et paganiarum*) atașat unei formule de abjurare și credință decretată în 743 de conciliul de la Leptinnes (Lesines) (*Concilium Liftinense*) din Belgia⁶² și o predică a Sfântului Eloi, episcop de Rouen (640/641-660), sunt foarte semnificative în acest sens. Nimeni, spunea prelatul amintit, nu trebuia să consulte vrăjitorii, prezicătorii și ghicitorii, să observe augurii, zilele faste și nefaste, să serbeze calendele din ianuarie cu deghizări “abominabile și ridicole”, să celebreze solstițiile sau chiar aniversările sfinților cu cântece, dansuri și salturi, să invoce “numele demonilor” Neptun, Pluto, Diana, Minerva, Geniscus sau “orice altă ineptie de același gen”, să păstreze repausul în ziua lui Iupiter atunci când ea nu coincide cu sărbătorile sfinte, să aprindă torțe sau să facă jurăminte în apropierea arborilor, fântânilor, pietrelor, întretăierilor de drumuri, să poarte amulete, chiar oferite de clerici și declarate sfinte sub pretextul că ele conțin pasaje din Scriptură, să invoce soarele și luna sau să jure pe ele etc.⁶³.

p. 149-189.

(59) Procopius din *Caesarea*, *Războiul cu goții*, II, 25, 9-10, traducere și introducere de H. Mihăescu, București, 1963, p. 122.

(60) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 315.

(61) C. 20 Clichy (626?) = c. 14 Reims (?): “*Sunt etiam non multi (christiani) qui cum pagani sumunt cibos..., quod si idolatriis vel immolantibus se miscuerint*” – *Ibidem*, col. 316.

(62) C. 4 *Concilium Liftinense* (743 sau 745) – Hefele, IV, p. 404-413; Mult mai înainte, *Historia Francorum* a lui Grigore de Tours conține, de asemenea, numeroase date – vezi Gregoire de Tours, *Histoire des Francs*, II, 1 (ed. cit., p. 74-75); II, 10 (*Ibidem*, p. 99); VI, 35 (vol. II, ed. cit., p. 54-55); VII, 44 (*Ibidem*, p. 122-123); IX, 6 (*Ibidem*, p. 185-196); VIII, 15 (*Ibidem*, p. 141-145).

(63) *Vita Eligii*, II, 15 – *apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 327-328. Alte informații de același gen analizate de Cl. Lecouteux, *Paganisme, christianisme et merveilleux*, în *AESC*, 37, 1982, 4, p. 700-717; C. Lavarra, *Il sacro cristiano nella Gallia merovingia tra folklore e*

Descoperirile arheologice datând din epoca merovingiană dezvăluie, de asemenea, aceeași persistență îndelungată a vechilor cutume funerare: sacrificii de animale, mese funerare, ofrande, inventarii mai mult sau mai puțin bogate, chiar reminiscențe ale incinerăției, cum ar fi arderea rituală a gropilor sau cremațiunea unor fragmente de oase tranșate din corpurile defuncțiilor⁶⁴.

Abandonarea vechilor credințe nu s-a produs definitiv nici sub domnia regilor carolingieni, care, așa cum se cunoaște, au promovat o politică foarte coerentă de renovare a vieții religioase⁶⁵. În numeroase locuri, izvoarele consemnează atât continuitatea unor practici păgâne, chiar dacă lipsite de semnificația lor originală⁶⁶, cât și integrarea, sub o formă sau alta, a anumitor credințe în universul teologic al creștinismului. În legătură cu acest ultim aspect, cercetătorii au observat faptul că hagiografiile și unele "miracole" din secolele IX-XI din Auvergne, Rodez și Toulouse consemnează maniera aproape idolatră în care populația adora sfinții creștini, respectiv prin ridicarea unor statui venerate asemenea vechilor *simulacra*, prin prosternări sau oferirea de ofrande la mormintele și relicvele acestora etc. Mai mult, sunt menționați unii sfinți "bizari", de certă tradiție antică, cum ar fi, de exemplu, Sf. Evodius (Yvoine), al cărui nume derivă dintr-un epitet al lui Mercur, Sf. Cerneuf și sărbătoarea carnavalescă a Cornarzilor, aflate în directă legătură cu galezul Cerunnos, sau sfinții gemeni – Arcons-Ilpize, Agricol-Vital, Jullien-Ferreol, Front-Geroges, Pierre-Paul, Cirque-Julitte, Protais-Gervais etc. –, care trimit la zeii frați din mitologia celtică (Cassi)⁶⁷. De

medicina professionale, în Annali della Facolta di Lettere e Filosofia di Bari, Bari, 31, 1988, p. 149-204; P.J. Geary, *Le monde mérovingien. Naissance de la France*, Paris, 1989, p. 106-108.

- (64) Ed. Salin, *op. cit.*, II, *Les sépultures*, Paris, 1973, p. 1-11; M. Colardelle, *Sépulture et tradition funéraire du Ve au XIIIe siècles ap. J.-C. dans les campagnes des Alpes françaises du Nord (Drôme, Isère, Savoie, Haute-Savoie)*, Grenoble, 1983, p. 373; B.K. Young, *Exemple aristocratique et mode funéraire dans la Gaule mérovingienne*, în *AESC*, 41, 1986, 2, p. 379-407; P. Gaillou, *Les tombes romaines d'Armorique. Essai de sociologie et d'économie de la mort (Documents d'archéologie française n. 17)*, Paris, 1989, p. 55; J. Chélini, *L'aube du Moyen Age. Naissance de la chrétienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900)*, Paris, 1991, p. 448.
- (65) O privire generală la P. Riché, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, 1973, p. 227-289; W. Hartmann, *Synodes carolingiens et textes synodaux au IXe siècle, în Francia*, Sigmaringen, 12 (1984), 1985, p. 534-541; J. Chélini, *op. cit.*, p. 61-110; pentru ansamblul măsurilor luate în vederea înlăturării elementelor păgâne, vezi J.-Cl. Schmitt, în *Histoire de la France religieuse*, sous la direction de J. Le Goff et R. Remond, I, *Des dieux de la Gaule à la papauté d'Avignon (des origines au XIVe siècle)*, Paris, 1988, p. 417-551.
- (66) C. 4(3) Neuching (Bavaria) (14 oct. 772) (Hefe, V, p. 29); c. 6(5) Neuching (*Ibidem*, p. 30); capitularul lombard publicat de Pepin în 786 (*Ibidem*, p. 55); c. 8 Aix-la-Chapelle (789) (*Ibidem*, p. 87); c. 43 Frankfurt (794) (*Ibidem*, p. 116); c. 15 Riesbach și Freising (799) (*Ibidem*, p. 155); c. 30 Aix-la-Chapelle (802) (*Ibidem*, p. 165); c. 2 al cărții a treia a sinodului de la Paris (iunie 829) (*Ibidem*, p. 264). Analize de ansamblu – P. Riché, *op. cit.*, p. 215-223; J. Chélini, *op. cit.*, p. 104-112.
- (67) Pentru toate acestea, vezi Ch. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne et ses marges (Velay*,

asemenea, începând din secolul al VIII-lea, în toată Franța de la nord de Loire, un obscur sfânt Gorgon a înlocuit un personaj mitologic gallic – Gargan⁶⁸.

Așadar, în *Gallia* se întâlnește același fenomen al rezistențelor îndelungate ale unor aspecte ale religiozității antice, al perpetuării lor, mai mult sau mai puțin degradate, în creștinism. Fie că au luat forma unor legende sau povestiri fantastice, a unor gesturi stereotipice sau rituri familiale, a unor cutume marginalizate sau sărbători populare, a unor credințe cu semnificație pierdută sau reprezentări artistice ivite din spațiul imaginației, ele se întâlnesc până în plină epocă medievală⁶⁹.

5. *Hispania*. Câteva dintre canoanele conciliului de la Elvira desfășurat în 305 sau 306 sunt foarte relevante pentru coexistența mentalităților păgâne și creștine la cei de curând convertiți. Astfel, adunarea episcopală condamna pe acei creștini care încă sacrificau idolilor (c. 1), pe flamenii municipali de confesiune creștină care jertfeau (c. 2, 4) sau aduceau ofrande vechilor divinități (c. 3), ofereau jocuri de gladiatori (c. 55), sacrificau pe capitoliul orașelor pentru *Roma* divină și împărat (c. 59), pe familiile creștine care participau la procesiunile păgâne (c. 57)⁷⁰. Situația a rămas aceeași pe tot parcursul secolului al IV-lea, întrucât spre sfârșitul lui, într-un moment când apostaziile erau condamnate de legislația theodosiană, la Tarragona se semnalau creștini „*qui ad paganos ritus cultusque migrarunt... qui ad aras et templa transierint... qui se sacrificiis mancipaverunt*”⁷¹.

Așezarea suebilor, vandalilor și apoi a vizigoților arieni a reprezentat o sincopă în evoluția creștinismului iberic, favorabilă afirmării credințelor antice. *De correctione rusticorum*, compusă între 572-574 de episcopul Martin de Braccara (Braga) arată cât de conservator era mediul rural hispanic în veacul al VI-lea. Abia după convertirea la catolicism a regelui Reccared în 587⁷² s-a putut avansa o politică oficială de creștinare sistematică și de distrugere a reminiscentelor păgânismului. Concilii precum cele desfășurate la Toledo în 589 (c. 16), 681 (c. 11) sau 693 (c. 2) se străduiau, sub

Gevaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique?, Le cahiers de la Haute-Loire-Le Pay-en-Velay, 1987, p. 265-278.

- (68) Ed. Pognon, *La vie quotidienne en l'An Mille*, Paris, 1981, p. 107-110; “Diana” – “demon” de tradiție antică supraviețuind în Evul Mediu: Ch. Samaran, *Un exemple de la survivance de “Diana” en Gascogne au XIe siècle*, în *Melanges d'histoire de Moyen Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Genève, 1976, p. 737-742.
- (69) P. Riché, în vol. *Le christianisme populaire*; M. Meslin, în vol. *L'Europe. Mythes et traditions*, sous la direction de A. Akoun, Brepols, 1990, *passim*; Cl. Gaignebet, J.-D. Lajoux, *Art profane et religion populaire au Moyen Age*, Paris, 1985; J. Baltrusaitis, *Evul Mediu fantastic*, București, 1975; G. Gatto, *Le voyage au paradis. La christianisation des traditions folkloriques au Moyen Age*, în *AESC*, 34, 1979, 5, p. 929-942.
- (70) Hefele, I, p. 138-161.
- (71) *Apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 311.
- (72) Grigoire de Tours, *Histoire des Francs*, IX, 15 (vol. II, ed. cit., p. 200-201); J. Fontaine, *Conversion et culture chez les Wisigoths d'Espagne*, în *La conversion al Cristianesimo...*, p. 87-147; P. Riché, *L'Europe barbare...*, p. 73-107.

amenințarea unor grave pedepse (excomunicarea, exilul, bătaia, amenda), să-i determine pe țărani, nobili sau chiar preoți să înceteze a mai săvârși riturile lor ancestrale⁷³.

Analize recente ale creștinismului spaniol medieval și modern au arătat că numeroase practici de origine hispano-romană au fost preluate de catolicismul iberic, dând acestuia o coloratură mai mult folclorică decât dogmatică⁷⁴.

6. *Britannia*. Avatarurile creștinismului din *Britannia* sunt binecunoscute. Deși în secolele III-IV noua credință făcuse pași importanți, evacuarea provinciei și invaziile anglo-saxone au provocat dispersarea credincioșilor sau chiar abandonarea religiei lui Hristos⁷⁵. Cea "de-a doua evanghelizare" (H. Leclercq) s-a derulat, de asemenea, sub semnul fluxului și al refluxului, așa cum se desprinde foarte clar din *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* a lui Beda Venerabilul⁷⁶, elemente ale vechii spiritualități continuând să submineze religia oficială. Conciliul de la Berghamsted (Kent) (6 august 697)⁷⁷, Cloveshoe (Marcia) (septembrie 747⁷⁸, 803⁷⁹) sau Gratley (829)⁸⁰ au reluat constant hotărârile îndreptate împotriva superstițiilor păgâne. Ele sunt semnalate, însă, în plină epocă medievală⁸¹.

7. *Boemia*. În Boemia, creștinismul este un fenomen de import, ale cărui începuturi se plasează între mijlocul secolului al IX-lea și debutul celui următor. Așa cum apreciază specialiștii, organizarea administrativă a Bisericii, în special formarea sistemului parohial, presiunea autorităților locale (funcționari, castelani), "marea reformă urbană" de la sfârșitul secolului al XII-lea și apariția unei culturi religioase savante au determinat un progres rapid al credinței creștine. Aceasta nu s-a soldat, însă, și cu o dislocare imediată și totală a vechilor cutume. Un edict din 1039 al lui Bretislav I și un altul din 1090 al lui Bretislav al II-lea arătau că practicile ancestrale constituiau o parte importantă a mentalului colectiv. De asemenea, pe parcursul secolelor XIV-XVI vechile cronicile denunță diferite *nomina odiosa*, prin care trebuie înțelese divinitățile păgâne invocate încă de creștinii cehi⁸².

(73) Hefele, IV, p. 198, 232-233 = DC, V, p. 326.

(74) M. Meslin, *op. cit.*

(75) D. Watts, *Christians and Pagans in Roman Britain*, London and New York, 1990.

(76) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 307-311.

(77) C. 13 și 14 pedepsesc pe cei care sacrifică (Hefele, IV, p. 237 = DC, I, p. 172).

(78) C.3: fiecare episcop va vizita diocesa în fiecare an, făcând să înceteze superstițiile păgâne (Hefele, IV, p. 469).

(79) C. 19 (*Ibidem*, V, p. 57).

(80) C. 2-4: se prevăd pedepse aspre pentru cei care practică vrăjitoria și magia (*Ibidem*, VI, p. 164 = DC, II, p. 152).

(81) M. Meslin, *op. cit.*; P. Riché, în *Le christianisme populaire*; Ch.T. Wood, *La mort et les funérailles d'Henri II*, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e - XIIe siècles*, Poitiers, 28, 1994, 1-2, p. 119-123.

(82) A.P. Vlastov, *The Entury of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970, p. 86-113, în special p. 107-108; A. Gieysztor, *X^e-XVe siècles. La religion populaire en Pologne et en Bohême*, în *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, *De la clandestinité à la chrétienté*, sous la direction de J. Delumeau, Paris, 1979, p. 315-334; Z. Vána, *Svet slovenských bohů a demonů*, Praha, 1990, p. 100-101.

8. *Polonia și Lituania*. Cu botezul lui Mieszko din 966 creștinismul și-a făcut intrarea în viața triburilor polone. Formarea structurilor statale, legăturile prinților poloni cu centrele ecleziastice din Germania, Boemia și Italia, crearea rețelei parohiale (secolele XIII-XIV), dezvoltarea urbană au fost – după istoricii acestor teritorii – tot atâția factori care au favorizat ascensiunea noii religii. Avansul acesteia nu s-a dovedit, însă, consonant cu regresul păgânismului; convertirea populației a întâmpinat numeroase obstacole, soldate adesea cu revolte⁸³. Astfel, la începutul secolului al XII-lea, Cozma de Praga vorbea despre rusticii care rămăseseră aproape păgâni, venerând izvoarele, focul, pădurea, pietrele, colinele și “divinitățile surde și mute”⁸⁴. Izvoarele din secolele XIV-XV, în special chestionare ale episcopilor și colecții de decizii sinodale, abundă de vocale și expresii (*incantatrices, superstitiones et errores, traditiones paganorum, relictæ idolatriæ antiquæ*) ce amintesc de acțiuni și credințe străine de religia oficială mai ales în comunitățile de *agricolae, coloni et aratores agrorum, hortulani, venatores et piscatores*⁸⁵; nu lipsesc nici numele unor “demoni” de certă tradiție antică pe care creștinii polonezi îi invocau încă – Lado, Iele, Jesza, Nyja, Dzidzileya etc.⁸⁶.

Descoperirile arheologice oferă, de asemenea, interesante informații despre supraviețuirile precreștine. La Gdansk (secolele XII-XIII), Naklo (secolul XII) și Czersk (secolul XIV) sunt atestate ofrande și sacrificii de fundație iar în numeroase alte locuri au apărut amulete, obiecte cu destinație magică, statuiete antropomorfe înecate în râuri, mlaștini și lacuri, resturi ale unor măști – toate, accesorii ale unor atavisme spirituale preistorice. Domeniul funerar oferă aceeași imagine. Deși Biserica a luptat pe tot parcursul secolelor X și XI împotriva cremațiunii corpurilor, aceasta era practică “mai mult decât sporadic” în veacul al XII-lea; de asemenea, predicatorii au condamnat fără succes obiceiurile legate de cultul morților – ele sunt amintite în secolele XV-XVI⁸⁷.

-
- (83) Pentru creștinarea polonilor, vezi A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 113-142; Z. Sulowski, *L'Église polonaise à ses origines*, în *Histoire religieuse de la Pologne*, sous la direction de J. Kloczowski, Paris, 1987, p. 45-51. Pentru Lituania, P. Rabikauskas, *La cristianizzazione della Lituania (XIII e XIV secolo)*, în vol. *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe – XVe)*, Roma, 1990, p. 3-11.
- (84) A. Gieysztor, *op. cit.*
- (85) St. Bylina, *The Church and Folk Culture in Late Medieval Poland*, în *Acta Poloniae Historica*, Warszawa, 68, 1993, p. 27-42.
- (86) U. Borkowska, *La reconstruction et le développement (fin du XIe et XIIe siècle)*, în *Histoire religieuse de la Pologne*, p. 78-83; Z. Văna, *op. cit.*, p. 101-102.
- (87) T. Dunin-Wasowicz, *Les cultes païens et les cultes chrétiens en Pologne médiévale*, în *UISPP, LXe Congrès. Résumés des communications*, Nice, 13-18 septembre 1976, Nice, 1976, p. 620; E. Dabrowska, *Contribution à l'introduction du rite funéraire à inhumation chez les Slaves occidentaux du Haut Moyen Age*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague, 21-27 août 1966, II, Praha, 1971, p. 1225; W. Hensel, *Survivances du culte païen en Pologne médiévale*, în *Trudi peatogo mejdunarodnogo Congressa slaveanskoi arheologii (Kiev, 18-25 sentabrea 1985 g.)*, V/1, Moscova, 1987, p. 67-76.

9. *Rusia*. Pătruns înainte de botezul lui Vladimir din 988, creștinismul a cunoscut la slavii estici o "răspândire graduală" și o "lungă coexistență" cu vechile credințe, așa cum se desprinde, de altfel, și din izvoarele rusești medievale timpurii și târzii⁸⁸. Pentru a implanta mai ușor noua credință, s-a procedat, ca și în alte părți ale Europei, la substituirea unor sărbători păgâne cu altele creștine; așa s-a întâmplat în 1072, când Biserica a fixat data de 5 mai ca zi de cinstire a sfinților Boris și Gleb, înlocuind, astfel, o ceremonie păgână dedicată zeiței Ziva practică de slavii poliani⁸⁹. Cu toate acestea, în mediul rural superstițiile și practicile antice au rezistat vreme de secole, drept pentru care țărani ruși au fost numiți adesea "oameni cu dublă credință" (*dvojeverie*)⁹⁰. Studiile istorice și etnologice arată că până în plină epocă modernă slavii răsăriteni credeau în existența numeroaselor spirite benefice sau malefice care sălășluiau în păduri (*leși*), în câmpie (*polevik*), în ape (*vodianoi*, *rusalki*), case (*domovoi*) etc., celebrau sărbători și rituri străine spiritului creștin, atribuiau sfinților trăsături ale divinităților vechiului panteon etc.⁹¹.

Analize istorice arată că și în alte teritorii creștine s-au păstrat și persistă încă multe atavisme ale vechilor credințe – *Bulgaria*⁹², *Ungaria*⁹³, *țările nordice*⁹⁴, *Armenia*⁹⁵ etc.⁹⁶.

- (88) *Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor*, VII, traducere și comentarii de G. Popa Lisseanu, București, 1935, XL-XLIII, p. 83-106; A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 236-295; H. Birnbaum, *Unsettled Issues Concerning the Conversion of Rus and its Prehistory*, în *XVIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Résumés des communications*, Moscou, 8-15. 08. 1991, I, A-K, Moscou, 1991, p. 138.
- (89) D. Săsălov, *Réflexes de la culture médiévale bulgare en Russie kievienne durant la deuxième moitié du XIe s.*, în *Palaeobulgarica*, 3, 1981, p. 101-102; M. Dimnik, *Sviatoslav and the Eparchy of Chernigov*, în *Canadian Slavonic Papers*, University of Alberta, 34, 193, 2, p. 378, 387-388.
- (90) A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 264, 397, nota 100; *Femmes et sorciers. Note sur la permanence des rituels païens en Russie, XIe – XIXe siècle*, în *Travaux et Mémoires*, Paris, 8, 1981, p. 459-475; I.N. Chtchapov, *La christianisation de la Russie et le rôle de cet événement dans l'assimilation par la Russie de Kiev du patrimoine antique et byzantine et dans le développement et l'interdépendance des cultures européennes*, în *Etudes balkaniques*, Sofia, 4, 1988, p. 14; A. Siniavski, *Ivan le Simple. Paganisme, magie et religion du peuple russe*, Paris, 1990.
- (91) L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, *La civilisation*, Paris, 1926, p. 126-168; N.S. Derjavin, *Slavii în vechime*, București, 1949, p. 137-167; Fr. Conte, *La mythologie slave*, în vol. *L'Europe...*, p. 145-151; B.A. Ribakov, *Iazicestvo drevnei rusi*, Moskva, 1988; H. Troyat, *Viața de fecare zi din Rusia ultimului țar*, traducere de Cl. Munteanu, București, 1993, p. 220-222; Al.I. Stan, *Reminiscențe religioase precreștine în spiritualitatea rusă*, în *Glasul Bisericii*, 47, 1988, 4, p. 25-37.
- (92) R. Liptchev, *Éléments païens et chrétiens bulgares dans les rites, les coutumes et les croyances des cazalbaches en Bulgarie de nord-est et de Dobroudja*, în *Dobrudja*, Varna, 2, 1985, p. 136-145 (în bulgară, cu rezumat francez).
- (93) L.G. Czigany, *The Use of Hallucinogens and the Shamanistic Tradition of the Finno-Ugrian People*, în *The Slavonic and East European Review*, London, 58, 1980, 2, p. 212-217; K. Sass, *Magyars ou Hongrois (Croyances pré-chrétiennes des)*, în *DR*, p. 1006; V. István, *Kutyáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I*

Așadar, *creștinismul popular* este un fenomen cu largă răspândire. Cum s-a putut observa, el se apropie mai mult de mentalitate decât de ideologie, de practic decât de dogmatic, de gestică decât de reflecție, de tradiție decât de inovația doctrinară. Cunoașterea formelor de manifestare a acestuia în spațiul mediteranean oferă perspectivă comparativă necesară delimitării specificului religiei populare a românilor.

INFORMATIONS SUR LE CHRISTIANISME POPULAIRE DANS L'ESPACE EUROPÉEN ET MÉDITERRANÉEN DU TRIOMPHE DU CHRISTIANISME JUSQU'AU MOYEN ÂGE

Résumé

La religion populaire représente une direction nouvelle dans les recherches historiques; elle définit les aspects non-officielles, marginaux, tolérés d'une religion. Le christianisme populaire constitue un cas particulier de la religion populaire, et l'auteur comprend par cette notion-ci le christianisme à éléments païens, y compris les croyances et les pratiques religieuses non-incluses dans les fondements de la religion chrétienne, c'est-à-dire l'Écriture, la sainte Tradition = la prédication apostolique, et les canons des Conciles (voir N. Zugravu, *Une nouvelle direction historiographique: l'étude de la religion populaire*, dans *Europa XXI*, Iași, III-IV, 1994-1995, p. 87-101).

L'étude présente des aspects du christianisme populaire dans quelques pays de l'espace européen et méditerranéen à partir du IVe siècle jusqu'au Moyen Âge: l'Empire Byzantin, l'Italie, l'Afrique, la Gaule, Espagne, les îles britanniques, la Bohême, la Pologne, la Lituanie, la Russie, etc.

(*The sacrifices and burials in Medieval Hungary I*). în *Folia Archaeologica*, Budapest, 41, 1990, p. 117-145.

- (94) J. Jochens, *Magie et répartition entre hommes et femmes dans les mythes et la société germanico-nordiques à travers les sagas et les lois scandinaves*, în *Cahiers de civilisation médiévale*, X^e – XIIe siècles, Poitiers, 36, 1993, 4, p. 375-389 (pentru perioada creștină, p. 386-398).
- (95) R.W. Thomson, "Let Now the Astrologers Stand Up": *The Armenian Christian Reaction to Astrology and Divination*. în *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 46, 1992, p. 305-312.
- (96) L. Bergamasco, *Sur la religion populaire en Nouvelle-Angleterre (note critique)*, în *AESC*, 46, 1991, 5, p. 1207-1214; B. Zurawski, *Magica et ceramica: magic and ceramics in Christian Nubia*, în *Archaeologia Polona*, Warsaw, 30, 1992, p. 87-107.

ANSAMBLUL MEDIEVAL TÂRZIU DE LA ȘERBEȘTI, JUDEȚUL NEAMȚ

de Dan Mihăilescu

Cercetarea istorică a comunităților locale, prioritate a istoriografiei contemporane, a reprezentat din totdeauna o provocare, izvorâtă din interdisciplinaritatea cercetării și multiplele valențe economice, demografice, sociale, politice, spirituale etc. care pot caracteriza produsul obținut. În acest context, socotim util demersul nostru de aprofundare a unor realități istorice care, chiar dacă punctuale, oferă, credem, o imagine întregitoare asupra devenirii complexului zonal care este ținutul Neamț.

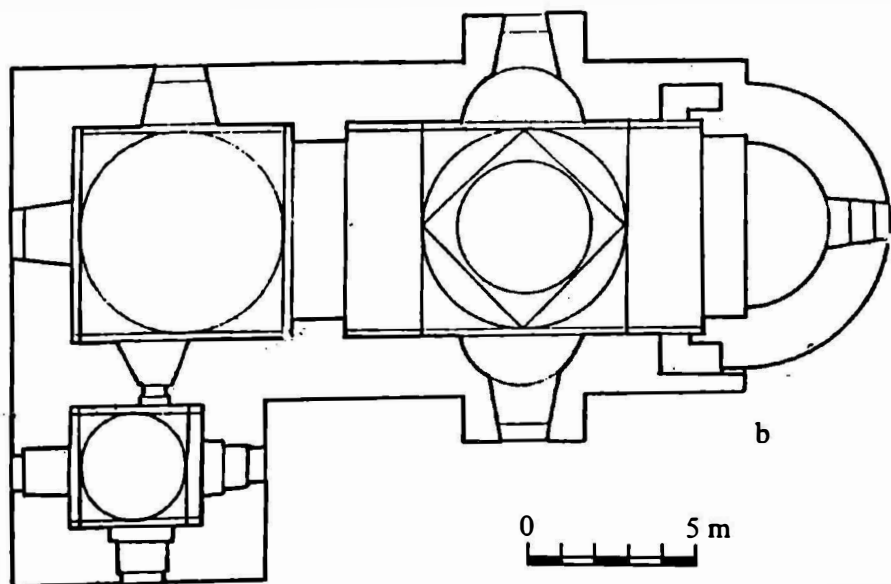
Complementaritatea izvoarelor arheologice și istorice, ca și amprenta ilustrei familii Cantacuzino au fost dintre argumentele multiple, cele mai convingătoare în opțiunea pentru cercetarea satului Șerbești și a ansamblului medieval din incinta așezării. Remarcat de Nicolae Iorga în cursul unei călătorii spre Războieni, ansamblul compus dintr-o "biserică răzleață" și "lângă biserică, între arbori, o curte boierească"¹ conferă satului Șerbești o notă particulară și atractivitate, valabilă cel puțin în cazul nostru, pentru cercetarea istorică.

Localizat geografic pe drumul care unește Piatra-Neamț de Roman, satul Șerbești este străbătut de un afluent al Cracăului, Pârâul Alb. Prima atestare documentară coboară în secolul al XV-lea, la 1492², ceea ce nu exclude o vechime mai mare a așezării. Această epocă anterioară este acoperită de prezența vestigiilor arheologice care atestă o locuire în zonă încă din neolitic³, continuând cu epoca bronzului și cea a fierului⁴. Nu lipsesc mărturiile arheologice aparținând perioadei etnogenezei⁵, continuând cu cele din epoca medievală⁶, între care și monede⁷.

-
- (1) N. Iorga, *Descrieri de călătorie spre Războieni*, în *Floarea Darurilor*, vol. II, din 9 septembrie 1907, p. 375.
 - (2) D.R.H., 1980, A. Moldova, vol. III, doc. nr. 111, p. 220.
 - (3) N. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița și Em. Zaharia, *Așezări*, Buc., 1970, p. 368-379, Silvia Marinescu-Bâlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Buc., 1974, p. 168-169.
 - (4) M. Petrescu Dâmbovița, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în SCIV, IV, 1953, nr. 3-4, p. 667 și urm.; Idem, *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstatt-ului din Moldova*, în *ArhMold.*, II-III, Buc., 1964, p. 225; Șt. Cucos, *Cultura amforelor sferice în depresiunea subcarpatică a Moldovei*, în *MemAntiq.*, nr. IX-XI, 1958, p. 143; M. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița, Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 369; Șt.

a

b

Fig. 1. Șerbești. Biserica "Sf. Gheorghe". a) foto latura sudică; b) planul general.

Referitor la prima atestare documentară, aceasta atribuia satul lui Crăciun Belcescu, între nepoții căruia se împărțeau "sate și ocini pe Pârâul Alb și anume: Belcești și Negoiești precum și două părți din Șerbești de pe celălalt Pârâu Alb"⁸. Actul, datat 30 martie 1492, era emis de cancelaria domnească a lui Ștefan cel Mare.

Pentru secolul al XVI-lea absența izvoarelor documentare privind Șerbeștii a împiedicat identificarea proprietarilor și reconstituirea circulației proprietăților, părți de sate, de la un deținător la altul. Această lacună în planul consistenței izvoarelor nu este valabilă și pentru secolul al XVII-lea, care beneficiază de informații numeroase referitoare la Șerbești, cuprinse în documentele epocii.

În secolul al XVII-lea, satul Șerbești, cu locuitori clăcași și răzeși, aparținea lui Coste Băcioc⁹. Una din fetele acestuia, Tudosea, s-a căsătorit cu viitorul domn Vasile Lupu, oferind jumătate de moșie și de sat ca zestre. Șerbeștii devin astfel proprietatea lui Vasile Lupu, încă din vremea când era numai un boier ambițios.

Acesta construiește biserica. Pisania, așezată inițial deasupra ușii de la intrare, apoi pe turnul clopotniței, are următorul text. "Cu voie tatălui și cu conlucrarea fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Eu seriosul și iubitorul de Hristos, Ioan Vasile Voievod, Domnul Țării Moldovei am început și săvârșit templul acesta în numele Sfântului și Slăvitului și marelui mucenic Gheorghe spre rugă sie-și doamnei sale Tudosea și iubitelor lor fii Ioan Voievod. Și s-a început în luna martie 28 și s-a săvârșit în luna noiembrie 15 anul 7145 (1657)" (fig. 2)¹⁰. Deasupra pisaniei este stema Moldovei.

După înlăturarea lui Vasile Lupu, în 1653, averea lui s-a împărțit, Șerbeștii ajungând în proprietatea lui Iordache Cantacuzino¹¹. Devenind stăpânul moșiei Șerbești, acesta va construi casa boierească de alături, așa cum reiese dintr-o copie scoasă de pe un catastif de la Iordache Cantacuzino Pașcanu, biv vel vistiernic¹². Documentul

Cucoș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în *MemAntiq.*, XVIII, p. 51.

(5) M. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița, Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 369; Șt. Cucos, *op. cit.*, p. 51.

(6) *Inedite*.

(7) Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede medievale de la Șerbești*, în *MemAntiq.*, III. 1971, p. 499-504.

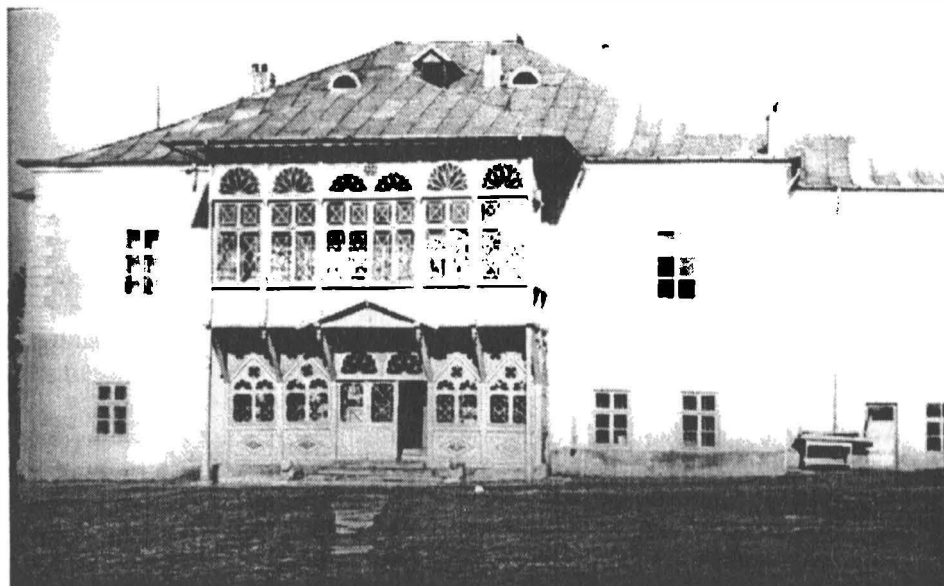
(8) D.R.H., Ed. Academiei, Buc., 1980, A. Moldova, vol. III, doc. 111, p. 220.

(9) M. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova din sec. al XII'-XVII-lea*, Ed. Enciclopedică română, București, 1971, p. 347-348.

(10) Melchisedec, *Biserica din satul Șerbești, jud. Neamț*, în *Notițe istorice și arheologice adunate de la 48 de mănăstiri și biserici antice*, Buc., 1885, p. 132-133; Gh. Balș, *Bisericele moldovenești în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, Buc., 1933, p. 128.

(11) Iordache Cantacuzino s-a căsătorit cu Catrina una din fetele lui Coste Băcioc, care a primit și ea jumătate de sat. Pentru viața în detaliu a lui Iordache Cantacuzino vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 365; I. Tanoviceanu, *Începuturile Cantacuzinilor în Țările Române și înrudită lor cu Vasile Lupu*, în *Arhiva*, III, 1892, nr. 1, p. 14-43, I. Ibănescu, *Biserica Tupilați*, Iași, 1934.

(12) *Izvod de avere, copie scoasă de pe un catastif învelit în șahitian roșu găsit la dumnealui Iordache Cantacuzino Pașcanu biv vel vistiernic*, în T. Cochescu, *Uricariul*, vol. V-VI, p. 201-206.

a

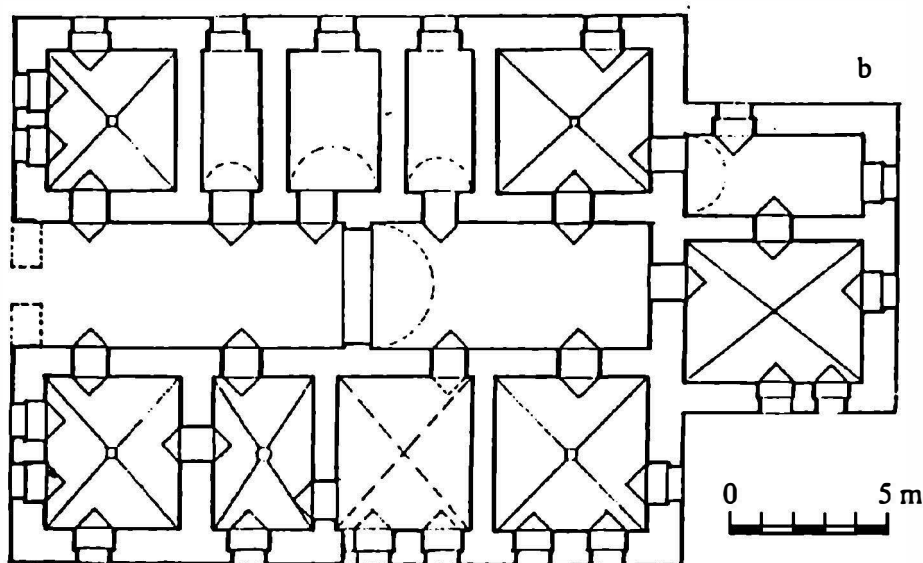

Fig. 2. Fațada și planul general al fostei case boierești.

relatează că prin căsătoria lui Toderașcu Iordache, căsătorie care a avut loc în anul 1658 la 11 februarie, acesta a primit “o jumătate de sat ce este de la muma sa fata lui Coste Băcioc și jumătate i-am dat eu din cumpărăturile mele cu 20 de ughi și i-am făcut curte din piatră și pivnițe și beciuri pe cheltuiala mea”¹³. Actul consemnează în continuare: “am tocmit și așezat toate acestea și cu voia fiului nostru Toderașcu să se știe și acest zapis s-au așezat acum 7 mai 1661 și s-au așezat dinaintea dumisale fratelui vornicului”¹⁴.

Moșia Șerbești rămâne în proprietatea lui Toderașcu Iordache Cantacuzino în continuare, deoarece la 1671 își înmormântează aici un fiu, așa cum reiese din traducerea inscripției de pe piatra de mormânt¹⁵.

Toderașcu Iordache Cantacuzino, iubitor al cărții și interesat în cunoașterea istoriei, este ctitorul bisericii din Deleni, județul Iași. A murit în 1685 și este înmormântat la Bisericiani, alături de mama sa așa cum arată inscripția de pe mormânt pe care se află săpată o acvilă cu două capete și o coroană deasupra “Sub această piatră, aceste două trupuri odihnesc a Catrinei jupâneasa lui Iordache Cantacuzino, vel visternic, care s-a pristăvit la 7187 (1679) și a fiului lor Toader, care s-a pristăvit la 7197 (1685) și s-a adus de fiul său Vasile vel spătar, scos la Țarigrad cu cheltuiala fericitului domn, Șerban Cantacuzino și Safta jupâneasa lui Toader vistier, cu fiul Ioan, care s-a pristăvit în anul 7182 (1674), lăsând lumea aceasta s-a mutat în veșnica viață”¹⁶.

Șerbeștii revine prin moștenire, fiului său Ilie Cantacuzino Deleanu¹⁷, căsătorit cu Maria, fiica lui Miron Costin. Acesta va crește copiii fratelui său, Ioniță Iordache Șerban și Toderașcu¹⁸. Moșia Șerbești este moștenită de frații Iordache și Toderașcu Cantacuzino, aceștia fiind în relații bune cu domnitorul Grigore al III-lea Ghica. La căsătoria fiicei sale Safta cu Constantin Dimitrie Cantacuzino Măgureanu, Iordache Cantacuzino Deleanu dă acesteia ca zestre partea de sat ce îi revine de la unchiul Ilie.

Documentul menționează că: “...rămânând un anume sat Șerbeștii la Neamț și cu vecini și cu casă de piatră, cu biserică de piatră cu șase siliște împrejur a unchiului meu Ilie Cantacuzino vistiernicul ce împărțeam cu fratele meu Todirașcu în două, i-am dăruit partea mea pentru satul Horodniceni cu alte siliști ca să nu-i pară rău de acea danie domnească și ne-am dat și scrisori”¹⁹.

(13) Ibidem.

(14) Ibidem.

(15) Gh. Balș, *op. cit.*, p. 545.

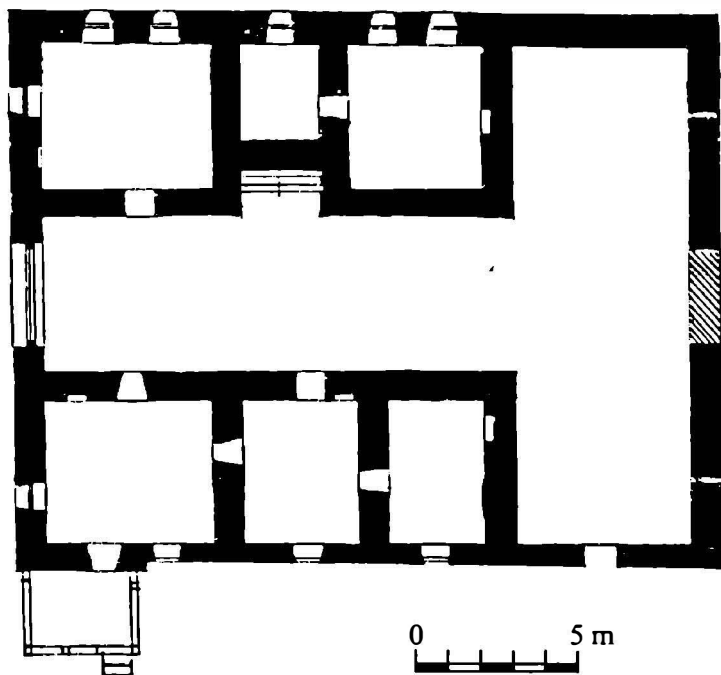
(16) G.I. Lahovary, *Marele dicționar geografic al României*, Buc. 1898, vol. I, p. 409.

(17) Așa cum afirma Iorga, Ilie Cantacuzino s-a amestecat cu folos și pagubă în unelirile și dezbaterile timpului. În anul 1705, acesta devine mare vistiernic al Moldovei și mentor al domnitorului Antioh Cantemir. Întrucât relațiile sale cu domnitorul Mihai Racoviță nu au fost prea bune, Ilie Cantacuzino Deleanu, pleacă în Țara Românească de unde se întoarce în timpul lui Nicolae Mavrocordat., (apud. Ștefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni I*, în *Magazin istoric* anul XVII, nr. 4 (193) aprilie 1983, p. 17).

(18) Dintre aceștia Iordache Cantacuzino Deleanu căsătorindu-se cu Ecaterina, sora domnului Mihai Racoviță, va face carieră devenind mare vistiernic, mare spătar, mare vornic al Țării de Sus și al Țării de Jos, apoi mare logofăt (apud. Șt.S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni II*, în *Magazin Istoric* an XVII, nr. 5 (194) mai 1985, p. 15-16).

a

b

Fig. 3. Ruinele (a) și planul (b) hanului de la Șerbești.

Satul Șerbești, ajunge astfel la Ioniță Spătarul, fiul lui Toderașcu “și acesta plin de evlavie, se simte dator să facă din nou clădirea așa cum este astăzi”²⁰. Tot Ioniță Cantacuzino repară și biserica, așa cum reiese din însemnarea de pe un octoih de Râmnic, din anul 7258 (1750) dat bisericii din Șerbești “unde se cinstește și se prăznuiește hramul Marelui Mucenic Gheorghe, care a doua oară de mine s-au tocmitu și s-au acoperitu cu toată cheltuiala mea pentru pomenirea mea și a părinților mei”²¹.

De asemenea cu această ocazie Ioniță Cantacuzino a dăruit bisericii un potir, un apostil, o evanghelie și o psaltire. Tot el a dăruit și un clopot pe care stă scris “acest clopot s-a făcut de dumnealui Ioan Cantacuzino Vornic leat 1780 și s-a dăruit bisericii noastre din Șerbești”²².

La începutul secolului al XIX-lea, această moșie aparținea agăi Ilie Cantacuzino așa cum reiese din condica visteriei Moldovei din anul 1816. Moșia avea nouă sate; 82 de birnici și 235 de lei suma banilor²³. După moartea lui Ilie Cantacuzino, moșia Șerbești este stăpânită de cei doi copii ai acestuia Constantin Ilie Cantacuzino și Alexandru Ilie Cantacuzino²⁴. Aceștia au înființat la Șerbești una din primele școli particulare în 1842. Școala avea 30 de elevi iar ca învățător se distinge Mihail Melchisedec Ștefănescu²⁵.

Deși prin testamentul făcut în iunie 1871 principesa Elena Cantacuzino ruga pe nepotul de frate al soțului său, prințul Alexandru Costache Cantacuzino “de a face tot posibilul de a nu înstrăina moșia Șerbești de la familia Cantacuzino, căci aş dorî să se transmită această moșie în familie din neam în neam și descendenților”²⁶, Șerbeștii va fi scos la licitație și cumpărat de doctor E. Riegler în 1880.

După 1880, biserica, ctitoria lui Vasile Lupu și îngrijită de boierii Cantacuzini, a deveni biserică de sat, fiind întreținută de preoți și de enoriași, dar și de noii proprietari. Astfel, biserica va fi reparată în 1892 când se va înlocui acoperișul, dar și în 1923 când s-a acoperit din nou, a fost curățată afară și înăuntru, acum fiind și parțial pictată. Noii proprietari, prin Elena dr. E. Riegler, au dat bani pentru reparații și au dăruit diferite

(19) I.B. Cantacuzino, *Extras din condica de familie a Cantacuzinilor din Moldova*, în Arhiva, anul 1902, XIII, martie-aprilie, nr. 3-4, p. 184.

(20) N. Iorga, *op. cit.*, p. 376.

(21) Pr. D. Săvescu, *Monografia bisericii Sf. Gheorghe din Șerbești, jud. Neamț, cap. Cărți și însemnări de pe ele*, în Apostolul, anul V, nr. 7-9, iulie-sept. 1939, p. 9.

(22) Ibidem, an V, nr. 10-12, oct.-dec., 1939, p. 18.

(23) N. Iorga, *op. cit.*, p. 376; C. Istrati, *Condica visteriei Moldovei pe anul 1816, Supliment al Institutului de Istorie și Arheologie*, Iași, Ed. Academiei, 1979, p. 9.

(24) Constantin Ilie Cantacuzino a încetat din viață în vârstă de 58 de ani în anul 1854 octombrie 8, iar Alexandru Ilie a murit în anul 1859 la Karlsbad și adus în țară la Șerbești de soția sa Elena Cantacuzino (născută Mavros) în anul 1869. (Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, în Apostolul, anul V, nr. 10-12, oct.-dec., 1939, p. 13).

(25) V. Bărlădeanu, *Episcopul Melchisedec*, în Revista B.O.R., mai 1932, p. 345; C. Prangati, *Din istoricul învățământului în județul Neamț. Institutele particulare*, în MemAntiq., XII-XIV, p. 200.

(26) F.A.S. Neamț, fond Prefectură, dosar 9/1973, fila 5.

obiecte²⁷. Prin căsătorie moșia revine familiei Bălăceanu Stolnici, iar din 1945 statului.

Conacul Cantacuzino din Șerbești, alcătuieste împreună cu biserica "Sfântul Gheorghe" și rateșul din aceeași localitate, un grup de monumente importante pentru arhitectura din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Conacul este o construcție fără etaj cu pereții masivi de piatră și cărămidă, boltită cu arce moldovenesti și mici cupole sferice²⁸.

Locuința boierească cuprinsă într-un parter înalt ridicat deasupra unor pivnițe se compune dintr-o sală ax care străbate clădirea de la un capăt la altul, acoperită cu un leagăn pe arc dublu, care dădea acces camerelor, așezate de o parte și de alta, destul de mici ca dimensiuni, acoperite cu bolți mănăstirești sau simpli semicilindri. Una din cheile acestei bolte – singura vizibilă astăzi – este decorată cu un motiv floral care amintește de cele ce împodobesc bolțile și scuturile decorative ale unor turnuri-clopotnițe din aceeași vreme (Dragomirna, Golia) (fig. 3)²⁹.

Casa boierească de la Șerbești se aseamănă prin plan cu cea de la Pribești-Vaslui, cu casa Cantacuzino-Pășcanu din Pășcani, dar se diferențiază prin dimensiuni și număr de camere. Aspectul inițial al acestei case se poate imagina făcând abstracție de etajul adăugat, clădirea cu un singur cat fiind acoperită cu cușma unui acoperiș în pantă rapidă (fig. 3/1)³⁰.

Lângă casa boierească era zidită și biserica din piatră. Casa era legată de biserică, printr-o alee care, străbătând parcul, te conducea printr-o porțiță deschisă în zidul de împrejurare al curții boierești la biserică, unde marele proprietar se ducea la fiecare sărbătoare citind în strană Cazania și dând apoi oamenilor sfaturi de cum trebuie să se poarte ca gospodari și ca buni creștini³¹.

Ambele sunt construite pe o stațiune cucuteniană³². Biserica ridicată de Vasile Lupu și Doamna Tudosea între 28 martie și 15 noiembrie 1637³³ poate fi considerată ca monument ce întrunește trăsăturile caracteristice ale edificiilor religioase ale epocii lui Vasile Lupu și implicit a primei jumătăți a secolului al XVII-lea³⁴.

(27) N. Iorga, *op. cit.*, p. 376; Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, în Apostolul, anul V, nr. 10-12, oct.-dec., p. 18.

(28) M. Drăgotescu, D. Bărlădeanu, Gh. Bunghez, *Monumente istorice din județul Neamț*, Ed. Merediane, Buc., 1971, p. 62-63.

(29) Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, Ed. Academiei, Buc., 1963, vol. II, p. 70-71; *Istoria artelor plastice din România*, Ed. Merediane, Buc., 1970, vol. II, p. 124; V. Drăguț, *Arta românească*, Ed. Merediane, Buc., 1982, vol. I, p. 341-342.

(30) Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 71.

(31) C. Matasă, *Călăuza județului Neamț*, Ed. Cartea Românească, Buc., 1929, p. 182-183.

(32) Ipoteză susținută și de colega noastră Elena Ciubotaru care a făcut în perioada mai-decembrie 1994 o serie de observații arheologice în comuna Ștefan cel Mare la biserica "Sf. Gheorghe" (cf. Elena Ciubotaru, *Date arheologice privind biserica "Sf. Gheorghe" de la Șerbești, jud. Neamț*, mss.).

(33) Gh. Balș, *op. cit.*, p. 128; M. Drăgotescu, D. Bărlădeanu, Gh. Bunghez, *op. cit.*, p. 61-62, Melchisedec, *op. cit.*, p. 132-133; Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, p. 15-16.

(34) A. Donjanski, V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 31.

Planul este asemănător cu al bisericii Sf. Sava din Iași, Buciulești, Bozieni, Budești în județul Neamț și Sfântul Gheorghe din Galați³⁵. Este de plan triconc, cu false abside marcate la exterior de două decroșuri, cu un pridvor pe fațada de sud a pronaosului, peste care se înalță turnul clopotniță (fig. 4/1)³⁶.

Biserica nu are soclu și nici semipilaștri. La o înălțime de un metru douăzeci de la pământ, este un brâu de cărămizi dințate ce înconjoară biserica – în afară de pridvor – ceea ce denotă că pridvorul este un adaos ulterior. Cărămizile nu sunt scoase în relief, ci este o sculptură în zid, ca dinții unui fierăstrău, vopsite rudimentar în roșu. De la acest brâu dințat, câmpul este văruiat în alb (fig. 4/2)³⁷.

Mai sus de ferestre, sunt două rânduri de ocnite de o perfectă simetrie, cele de sus mai mici decât cele de jos, ce înconjoară biserica în întregime, cu pridvor cu tot. Ocnitele sunt vopsite alternativ una roșu, alta albastru închis, fără ca aceste ocnite să fie pictate cu icoane³⁸. La un metru mai sus de aceste ocnite, sub streășină, este un rând de cărămizi dințate scoase în relief, spre deosebire de brâul de jos unde cărămizile dințate sunt mai mari decât cele de sus.

Deasupra cornișei, streășina se sprijină pe console cu oarecare înflorituri, pe care sunt bătute scânduri ce sunt de proveniență mai noi, din 1923, când s-a reparat biserica³. Ocnite sunt și la pridvor. Într-o ocnită a pridvorului din față, deasupra ușii principale este o piatră sculptată datată 1848, ceea ce ne facem să credem că atunci s-a construit pridvorul cu turnul clopotniță. Reparația s-a făcut de către boierii ctitori Alexandru Ilie și Elena Cantacuzino. Tot atunci s-a luat și pisania care era din piatră sculptată și care era în altă parte și s-a așezat deasupra ușii vestice a pridvorului⁴⁰.

Turnul clopotniță este așezat deasupra pridvorului, iar la intrarea în pronaos se mai păstrează portalul original cu muluri în retragere succesivă îmbinate cu arc frânt și baze prismatice bogat ornamentate.

Cupola pronaosului este susținută de arce dubluri, iar cea a naosului prezintă și arce piezișe. Între aceste două încăperi, un arc masiv este tot ce a mai rămas dintr-un perete cu două coloane și trei deschideri existente inițial. Catapeteasma actuală este executată în anii 1942-1943 după modelul celei vechi⁴¹.

De-a lungul veacurilor, biserica din Șerbești a suportat numeroase prefaceri și peticiri, însă cu toți anii de părăsire prin care a trecut, păstrează stilul original⁴². Cel mai nefericit dintre adaosuri constă în ridicarea turelor cu acoperământ piriform care nu au nimic comun cu epoca lui Vasile Lupu.

(35) Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, p. 46; Idem, *Arhitectura de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei, Buc., 1982, p. 342.

(36) A. Donjanski, V. Simion, *op. cit.*, p. 32.

(37) Pr. D. Săvescu, *op. cit.*, în *Apostolul*, anul IV, nr. 6-7, iunie-iulie, 1938, p. 6.

(38) Ibidem, p. 5-6.

(39) Ibidem.

(40) Ibidem.

(41) M. Dragotescu, D. Bărlădeanu, Gh. Bunghez, *op. cit.*, p. 62.

(42) N. Iorga, *op. cit.*, p. 375.

Această biserică, care la prima vedere pare fără eleganță și fără mult meșteșug, este totuși interesantă, căci prezintă principiile caracteristice ale bisericilor mai simple moldovenești din acest mijloc de veac⁴³.

Cel de al treilea monument din ansamblul feudal de la Șerbești este hanul sau rateșul⁴⁴. Acesta se deosebește de tipul de han muntenesc, alcătuit dintr-o incintă, delimitând o curte interioară înconjurată cu construcții pe două sau trei nivele. Curtea descoperită este înlocuită cu o vastă clădire adăpostită sub cușma unui acoperiș și prevăzută cu două porți mari. În interior, patruleterul nu este secționat decât în câteva mici despărțituri, rezervate cârciumii, bucătăriei și locuinței călătorilor de vază. Aceste camere sunt dispuse fie de-a lungul unei singure laturi lăsând un coridor central până la poarta din fața posterioară, fie tot pe ambele laturi, dar numai la fațada de la intrare. Cea mai mare parte a clădirii, rămasă liberă de o parte și de alta, era cuprinsă sub masiva șarpantă, aparent din interior a acoperișului, sprijinită uneori pe stâlpi de lemn sau cărămidă – așa numita șandrama.

Sub șandrama găseau adăpost și apărare laolaltă, călători, atelaje și mărfuri, care intrau seara pe una din porți și plecau a doua zi pe cealaltă, iar hanul era ferit de atacuri nocturne prin micșorarea ferestrelor până la dimneșunile unei simple metereze și prin ferecarea din interior cu diugi sau bârne a porților⁴⁵.

Hanul sau rateșul de la Șerbești, era așezat la jumătatea distanței dintre Tupilați și Piatra-Neamț (fig. 5/1). Regăsim aici gangul central mai larg decât toate compartimentele laterale cu cele două intrări terminate în arc subînălțat, una fiind zidită ulterior, gang mărginit de trei încăperi spre răsărit și două spre apus – cârciuma și camera hangului – ultimele încadrând scara către beci, care pornește din gangul central.

(43) Gh. Balș, *op. cit.*, p. 128.

(44) Cuvântul rateș (ratoș) provine din germanul rathaus, însemnând primărie (N. Iorga, *Din tezaurul de artă botoșănean*, în B.C.M.I., XXXI, 1938, f. 95, ian.-febr., p. 12). Este desigur un proces de translație lexicală întâlnit frecvent, înlesnit poate de complexitatea funcțională a rathausurilor din orașele germane ce cuprindeau între altele magazine de negustori (cf. V. Drăghiceanu, *Zidurile Băniei Craiovei*, în B.C.M.I., III, 1910, p. 194), crame sau berării (Ratekeller Der Grosse Brochhaus Handbuch des wiessens in Zwanzig Bänder, Leipzig, 1930, vol. III, p. 18). Filiera este, așa cum s-a prezentat de cercetările actuale (*Istoria artelor plastice în România*, vol. II, p. 133) poloneză (ratușa – primărie, mai ales urbană). Termenul apare în documente din 1787, 1798, (cf. N. Stoicescu, *Repertoriul*, p. 149) și 1830 (*Documente privind istoria economică a României*, seria A, vol. II, Moldova, p. 138-139), sub formă de ratoș, în harta rusească de la 1835, (cf. C.C. Giurescu, *Principatele române de la începutul secolului al XIX-lea. Constatări istorice, geografice, ecumenice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835*, Buc., Ed. Științifică, 1957, p. 157-160), sub acela de ratus, și el se generalizează, indicând în Moldova hanul de la drumul mare, din mediul rural sau semirural al târgurilor (apud. M. Ispir, *Ratoșele din Moldova*, în Revista muzeelor și monumentelor istorice și de artă, nr. 1, 1976, p. 21-26).

(45) *Istoria artelor plastice*, vol. II, p. 133; M. Ispir, *op. cit.*, p. 23 (în articolul menționat autorul face o analiză în detaliu a rostului construirii acestor hanuri, în contextul dezvoltării economice a secolului al XVIII-lea și o descriere a lor din punct de vedere arhitectural).

Șandramaua este redusă ca dimensiuni și lipsită de stâlpii interiori. Ferestrele cu spaleti evazați către interior, sunt terminate cu arc de săgeată mică, cu ancadramentele de tencuială care subliniază efortul meșterului de a prelua un motiv tipic pentru barocul transilvănean (fig. 5/2)⁴⁶.

Rusticizarea și neînțelegerea motivului sunt dovedite la Șerbești de faptul că formele plate din tencuială care subliniază nașterea arcului, sunt coborâte mult mai jos de acest punct. Stângăciile meșterului însă, departe de a prejudicia ansamblul construcției, îi sporesc expresivitatea⁴⁷.

Fațadele sunt ritmate prin obișnuitul sistem al panourilor delimitate de pilaștri drepți, panouri care sunt aici dreptunghiulare ca la Tupilați, reflectând un proces de clasicizare al formei, o simplificare tipic provincială. Această clasicizare se petrece la cornișa alcătuită din profile drepte. Gurile de aerisire ale podului, rombice, sunt asemănătoare celor de la Tupilați. Remarcăm și adaosul unei uși de la șandrama exprimat prin întreruperea pilastrului corespunzător la fațadă⁴⁸.

Făcând parte dintr-o moșie care a traversat, într-o formă sau alta, cinci secole de istoric, satul Șerbești își leagă numele, după cum am văzut, de o serie de familii importante din Moldova. Integrat specificului moldovenesc de moșie boierească cu biserică și conac, complexul în întregul său ilustrează pe lângă alte realități economice și sociale caracteristice medievalității românești, tipul de viață boieresc, profund atașat de comunitatea locală, una țărănească, din care boierul s-a ridicat și pe care nu a părăsit-o cu adevărat niciodată.

L'ENSEMBLE MÉDIÉVAL TARDIF DE ȘERBEȘTI, DÉP. DE NEAMȚ Résumé

Bien que Șerbești soit attesté en 1492, cet habitat est beaucoup plus ancien.

Au XVIIe siècle ce village appartenait à Coste Băcioc et puis à Vasile Lupu qui a construit l'église. À partir de la seconde moitié du XVIIe s. la village de Șerbești appartiendra aux Cantacouzènes moldaves, branche Deleanu. Celui-ci va rester la propriété des boyards Cantacouzènes jusqu'en 1880.

Du point de vue architectonique, les monuments de Șerbești (le manoir, l'église et l'auberge) présentent des éléments spécifiques de l'époque de leur construction.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Șerbești. L'église "Sf. Gheorghe". a) photo côté nord; b) plan général.

Fig. 2. Façade (a) et plan général (b) de l'ancienne maison de boyard de Șerbești.

Fig. 3. Ruines (a) et plan (b) de l'auberge de Șerbești.

(46) Mihai Ispir, *op. cit.*, p. 29.

(47) Ibidem.

(48) Ibidem.

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN POLITICA RUSIEI LA CUMPĂNA SECOLELOR AL XVIII-LEA ȘI AL XIX-LEA. CONSECINȚE ALE HATIȘERIFULUI DIN 1802

de Cristian Ploscaru

În cuprinsul luptei românilor din Principate pentru emancipare națională și autonomie politică, anul 1802 este marcat distinct de prezența “hatișerifurilor de la Gülliane”, acte considerate de istoriografia românească “adevărate constituții care vor sta la baza organizării Principatelor și a raporturilor cu Poarta otomană în perioada următoare”¹. Acestea au captat atenția cercetătorilor cu precădere în anii postbelici, lucru de altfel justificat, de vreme ce, comparativ cu celelalte acte de privilegii, cele din 1802 prezintă un conținut îmbogățit în domeniul privilegiilor recunoscute și prevederilor vizând autonomia Principatelor, în cadrul relațiilor cu Poarta. Adăugirile semnificative pe care le conțin în sectorul materializării faptice a obligațiilor Principatelor, a drepturilor acestora de autogovernare economică, financiară, politică îndreptătesc constatarea potrivit căreia maniera în care sunt stabilite raporturile româno-otomane la începutul secolului al XIX-lea pune în lumină *personalitatea distinctă de drept internațional a Principatelor*.

Căștigurile succesive în sfera privilegiilor având conotație “internă” și a autonomiei, întemeiată pe dreptul istoric, pe “capitulații”, sunt incontestabile și au slujit conservării statalității și emancipării graduale în domeniul economic. În acest ultim sector, de la 1774 la 1829 s-a parcurs un traseu lung și anevoios care a condus în cele din urmă pe măsura acumulărilor treptate la înlăturarea monopolului economic al suzeranului otoman². Nu trebuie uitat însă, și asupra acestui aspect ținem să ne îndreptăm atenția, că în domeniul politic, aici în primul rând, binomului româno-otoman, unul încă având caracter “intern”, dar cu tendința să se “internaționalizeze”, i s-a alăturat factorul țarist, a cărui pondere în influențarea raporturilor între suzeran și

-
- (1) Gabriel Bădăraș, *Considerații privind raporturile româno-otomane între 1774 și 1802 (II)*, în AIIAI, XXI, 1984, p. 199.
 - (2) Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, Ed. Academiei, 1977, p. 20-25.

vasal a crescut în așa manieră încât, a devenit capabil să le modeleze în funcție de interesele proprii. Când, în ce grad și prin ce mijloace Rusia a izbutit să transforme relațiile româno-otomane în instrumente ale politicii sale vis-à-vis de Imperiul Otoman sunt întrebări ale căror răspunsuri fac obiectul studiului nostru. Care încearcă să limpezească pe cât mai deplin, în baza surselor existente, reflectarea trinomului protectorat, suzeranitate, autonomie în cuprinsul hațișerifului de la 1802 și să-i deslușească, de asemenea, consecințele.

În perioada istorică ulterioară anului 1768, Rusia a devenit, parafrazându-l pe Hammer, cîrăcolul descășurării orientale și un factor corelat permanent la istoria națiunii ruse-est europene. Impactul ei asupra istoriei moderne a românilor, mereu prezent, uneori benefic, deseori perturbator, a suscitat atenția istoriografiei și, totodată, a discursului politic. Segmentată mai mereu între filorusism și antițarism, elita politică românească a trebuit să țină seama în calculele sale de marele vecin răsăritean, pe care aria geografică și orizontul istoric comun l-au asociat devenirii noastre istorice.

Având “de triumfat împotriva unei rase și de distrus o religie”³, puterea “pravoslavnică” a țarilor a răsturnat întreg eșichierul “chestiunii orientale”, principiul echilibrului de forțe, ridicând înaintea diplomației europene “problema posibilităților și a mijloacelor care puteau rezulta pentru echilibrul european din slăbirea Porții și din puterea Rusiei”⁴. Din punctul de vedere al Rusiei, atât timp cât a existat Imperiul Otoman, “de la campaniile Ecaterinei a II-a la războaiele orientale din secolul al XIX-lea cauza conflictului a fost întotdeauna aceeași”⁵. Și anume chestiunea Strămtorilor și a Constantinopolului, accesul neîngrădit în Marea Neagră și Marea Egee. În altă formulare, din perspectivă europeană, hegemonia rusă avansa în rândul preocupărilor și temerilor cabinetelor diplomatice pe măsură ce ascendența politică, militară și morală țaristă între popoarele creștine din Imperiul turcesc creștea în așa manieră încât Rusia se socotea îndreptățită să refuze celorlalte puteri europene amestecul în diferendele sale cu Poarta. Deci o dispută între puterile europene și Rusia, desfășurată pe teren otoman.

Teatru de război în confruntările ruso-turce, Principatele au deținut un loc distinct în planurile politice rusești, mai ales că dezvoltarea puterii ruse coliziona inevitabil cu statele românești, avamposturi ale stăpînirii otomane⁶. De altfel, curtea de la Petersburg a fost prima care constata existența unei “chestiuni române”, bineînțeles nu

- (3) Vezi idem, *Contribuție la chestiunea orientală*, în *Scrieri istorice alese*, prefață de David Prodan, note și studiu introductiv de Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1980, p. 77: “Credința lor religioasă s-a confundat cu patriotismul lor și a dat naștere acestui mesianism războinic care se mășcă minunat cu proiectele de cucerire și de dominație ale țarilor”.
- (4) Chr. Wurm, *Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage*, Leipzig, 1858, p. 1; apud. Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 70.
- (5) Gheorghe Brătianu, *La commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 286-287: “Pentru Rusia întreaga chestiune orientală se rezumă în aceste cuvinte: de care autoritate depind strămtorile Bosforului și Dardanelelor? Cine e deținătorul lor?”, p. 287.
- (6) Gh. Platon, *Geneză revoluției române de la 1848*, Iași, Ed. Junimea, 1980, p. 17.

în sens național, ci subsumată obiectivelor sale strategice și în contingență cu Imperiul Otoman⁷. Statalitatea românilor, element singular în sud-estul Europei, percepută de Rusia în dimensiunile sale otomane și internaționale a devenit un instrument prețios de care s-a uzat ca atare. Susținerea de care revendicările românești s-au bucurat la Petersburg nu trebuie să mire, deoarece „ajutorul dat (de Rusia n.n.) popoarelor balcanice era accesoriu”⁸, un canal intermediar care alimenta interese ascunse.

Principatele interesau diplomația țaristă cu predilecție sub aspectul afirmării proprii influențe, fiind preocupată de identificarea celor mai facile și eficiente instrumente cu care să și le aservească, subminând totodată capacitatea de rezistență a Porții. Prevederile tratatelor și convențiilor ruso-turce, cele de la Kuciuk-Kainardji (1774), Ainali Kavak (1779), Iași (1792) aveau valoare practică doar acompaniate de dislocări în elita politică din Principate, apte să permită constituirea unor partide filoruse cât mai numeroase și influente. Coordonate într-un fel sau altul de la Petersburg, acestea puteau perturba ordinea fanariotă și stabilitatea regimului, furnizând pretexte de intervenție la Constantinopol. Așa cum garantarea Constituției poloneze și a *liberum veto*-ului înlesnise intervențiile țariste în Polonia⁹, identic dreptul de a „vorbi” la Poartă¹⁰ în numele Principatelor se putea exercita cu succes dacă exprima nemulțumirea „raialelor”.

Inițial, Rusia a utilizat mijloace intermediare pentru coagularea unei opoziții constante și ferme la adresa abuzurilor Porții. S-a străduit să transforme domnii fanarioti în purtători de cuvânt ai nemulțumirilor țării și, de bună seamă, ai intereselor sale. Ecaterina a II-a iniția asemenea politică atunci când solicita ambasadorului rus la Constantinopol, Repnin, să intervină la Poartă în favoarea Principatelor numai când acestea acționează unite, „adică unite cu domnul lor”, evitând plângerile neîntemeiate¹¹, cele care purtau numai girul boierilor și erau ostile domniei. În viziunea țarinei, domnul, pion al intereselor rusești, trebuia să devină reprezentantul de drept al țării în fața Porții, unanim recunoscut de boieri. Intuind pericolul, puterea suzerană a interzis domnilor și chapuchehaialelor acestora, în 1776, să întreprindă legături politice cu noul ambasador rus la Constantinopol, Stahiev¹². Măsurile de precauție s-au dovedit inefficiente pentru anihilarea ingerințelor țariste, care beneficiau de canale

(7) Leonid Boicu, *Geneza „chestiunii române” ca problemă internațională*, Iași, Ed. Junimea, 1975, p. 30.

(8) Democratie Iliadou, *Les Balkans jouet de la politique des Puissances européennes pendant les XVIIIe-XIXe siècles*, în „Balkan Studies”, XVI, 1975, nr. 2, p. 134.

(9) Albert Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe-siècle*, Paris, 1889, p. 263, 272.

(10) O modificare importantă în această privință este înregistrată în textul convenției de la Ainali Kavak unde formularea existentă în tratatul de la Kuciuk-Kainardji, „parler en leur faveur” a fost înlocuită cu „droit d'intercession”, justificând oarecum dreptul de inspecție pe care-l revendica Rusia asupra numirii și depunerii domnilor. Vezi textul convenției în *Documente privind istoria românilor* (în continuare Hurmuzaki, *Documente*), colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, serie nouă, vol. I, București, 1962, p. 143.

(11) Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainardji cu privire la Moldova și Țara Românească*, în „Studii. Revista de istorie” nr. 6, 1960, p. 73.

(12) *Ibidem*, p. 77.

suplimentare pentru acțiune după ce consulii ruși s-au instalat la Iași și București. Pe măsură ce politica față de Principate s-a sincronizat strategiilor politicii orientale ruse și instrumentele de imixtiune s-au perfecționat, favorizate de alternanța perioadelor de război cu cele de pace, ambele benefice Rusiei, curtea de la Petersburg "s-a socotit îndreptățită să refuze celorlalte puteri europene amestecul în problemele românești, ceea ce i-ar fi înlesnit confiscarea lor pe calea mărginirii, la un diferend cu Poarta"¹³.

Evoluția realităților internaționale de la răspântia secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea a constrâns diplomația țaristă să procedeze la modificări în politica față de Imperiul Otoman. Inițial retușate timid, aceste mutații vor fi de natură să conducă la reorientarea treptată și semnificativă a obiectivelor vizând Imperiul Otoman, expresie și a noului spirit care începea să guverneze politica țaristă, unul mai nuanțat și adaptat realităților în permanență schimbare. Conte Nikita Petrovici Panin, unul din principalii protagoniști ai noii orientări, sintetiza în cuvinte edificatoare schimbarea de accentue și obiective a Rusiei: "Noi trebuie să susținem Turcia..., În privința raporturilor acesteia (ale Porții n.n.) cu Franța trebuie să intervenim ferm în favoarea Porții otomane"¹⁴. Proaspătul țar Alexandru I a renunțat la ideea împărțirii Imperiului Otoman, reflex îndreptățit al supremației curentului anglofil la curtea imperială, orientând politica sud-est europeană a Rusiei după alți parametri. Se impuneau stoparea penetrației franceze în Orient și valorificarea oricărui moment favorabil pentru un condominiu anglo-rus pe seama Porții Otomane.

Amenințată de imperialismul francez, trecând fără succes printr-o serie de reforme inițiate de sultanul Selim al III-lea, Turcia s-a văzut nevoită să accepte reglementarea într-un cadru general a relațiilor sale cu Rusia, în condițiile impuse de agravarea și multiplicarea pericolelor externe, primejdioase pentru un stat atât de slăbit în interior. Poarta a preferat să subscrie ofertei țariste de ajutor și bună vecinătate, la sugestia Angliei și cu riscurile inerente unei asemenea opțiuni. La 23 august 1798 se încheia un tratat de alianță pe 8 ani care asigura Rusiei circulația flotei militare prin Strâmători și introducea în subsidiar forme de "protectorat" asupra Porții, având consimțământul Angliei, și cu rezerva garantării inviolabilității și integrității teritoriului otoman¹⁵. Încheierea tratatului, incontestabil reper în evoluția politicii orientale țariste, dădea câștig de cauză celor care susțineau avantajele conservării unui Imperiu Otoman slăbit și dependent politic de Rusia, deoarece "nu-s vecini mai prielnici decât turcii", un imperiu "slab și liniștit"¹⁶.

(13) Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 29.

(14) Vezi Marian Stroia, *Promulgarea de către Poartă a hâtîşerîfurilor din septembrie 1802 și acțiunea Rusiei*, în "Revista istorică", s.n., 5, 1994, nr. 7-8, p. 718.

(15) Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, București, 1885, p. 197.

(16) Ion Jarcușchi, Vladimir Mischevca, *Pacea de la București*, Chișinău, 1993, p. 30; "de când Rusia a abandonat intenția de a-și extinde frontierele în detrimentul posesiunilor otomane, imperiul turc, slăbit de succesele precedente ale armatelor noastre și de tulburările interne, a devenit vecinul care convine cel mai bine Rusiei (...) nu numai că el nu va manifesta nici un act de ostilitate față de noi, dar, dimpotrivă, el așteaptă de la noi salvarea" (Voronțov către Alexandru I, 24 noiembrie 1803); vezi Andrei Oțetea, *op. cit.*, în *Scrieri istorice alese*, p. 160.

Conotația tratatului în cauză, a noului tip de relație pe care-l inaugura în raporturile bilaterale ruso-otomane, inclusiv în chestiunea Principatelor nu a fost îndeajuns subliniată, credem, în contribuțiile istoriografice existente. Conexarea sus-amintitului act internațional la noul curs asimilat de politica țaristă în Principate, curs care avea să conducă, în particular, la geneza hătișerifului din 1802 și, în cele din urmă, la instaurarea protectoratului țarist, nu s-a făcut cu limpezime. În studiile existente pe această temă¹⁷ s-au accentuat specificul relațiilor internaționale din anii 1801-1802, caracterizați drept “o fază de acalmie”¹⁸ și evoluția provocată în Țara Românească de incursiunile prădalnice ale pașei Pasvantoglu¹⁹ și de fuga domnului Mihai Șuțu și a boierilor în Transilvania²⁰. Considerațiile menționate au jucat, firește, un rol important în escaladarea crizei din Principate și, de asemenea, în inițierea acțiunilor diplomației țariste la Constantinopol care vor conduce, împreună, la elaborarea hătișerifulor. Trebuie, însă, avută mai mult în vedere, credem, noua natură a raporturilor ruso-turce care a permis această reglementare, sensibil diferită din punct de vedere *politic* de acțele de privilegii anterioare.

Hătișerifurile din 1774, hătișumaiumurile din 1776, senedul din 1783 ș.a. au confirmat autonomia internă și statutul politico-juridic internațional al Principatelor. Ele au introdus acumulări importante în domeniul autonomiei economice și administrative²¹, a sistemului de privilegii de care se bucurau Principatele. Tributarea Porții otomane, acestea și-au conservat libertatea condiționată, progresiv știrbită, limitată la un statut juridic internațional specific, menținut peste abuzurile suzeranului și ingerințele “protectorului”, căci “se întemeia pe autonomia internă, decurgând din capitulațiile riguros observate în toate timpurile”²². Pătrunse gradual în dreptul public internațional, recunoscute tacit ca atare de Marile Puteri, “capitulațiile” nu permiteau nici încorporarea deplină a Principatelor Turciei²³, nici cedarea lor Rusiei.

- (17) Contribuțiile ale căror subiect îl constituie acțele de privilegii, hătișeriful din 1802 în special, cu toate că nu sunt foarte numeroase, se disting, majoritatea acestora, prin temeinica abordare științifică și recursul la noi surse documentare, cu precădere din arhivele rusești. Le amintim în ordinea editării: Traian Ionescu, *Hătișeriful din 1802 și începutul luptei pentru asigurarea pieței interne a Principatelor dunărene*, în “Studii și articole de istorie”, I, București, 1956, p. 37-78; G.G. Florescu, *L'aspect juridique des khatticherifs. Contribution a l'étude des relations de l'Empire ottoman avec les Principautés Roumaines* în “Studia et Acta Orientalia”, I, 1957, p. 121-148; M.M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hătișerifulor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă (1774-1802)*, în “Studii. Revista de istorie”, XI, 1958, nr. 6; Al. Vianu, *Geneza senedului din 1783*, în “Revista arhivelor”, an III, 1960, nr. 1, p. 223-239; Gabriel Bădăraș, *Considerații privind raporturile româno-otomane între 1774 și 1802 (I)*, în AIIAI, XX, 1983, p. 137-153 și II, idem, XXI, 1984, p. 193-202; Marian Stroia, *op. cit.*, în “Revista istorică”, V, 1994, nr. 7-8, p. 711-727.
- (18) Marian Stroia, *op. cit.*, în “Revista istorică”, V, 1994, nr. 7-8, p. 712.
- (19) Humuzaki, *Documente*, supl I², p. 221.
- (20) *Ibidem*, XLX², Cernăuți, 1938, p. 120.
- (21) În această direcție a excelat prin rigoarea prevederilor senedul din 1783; vezi pe larg Al. Vianu, *Geneza senedului din 1783*, în “Revista arhivelor”, an III, 1960, nr. 1, p. 223-239.
- (22) *România în relațiile internaționale 1699-1939*, Iași, Ed. Junimea, 1980, p. 7.

Atributele autonomiei, cuprinse în aceste texte²⁴ și exprimate de Poartă în formula privilegiilor, compuneau în exercitarea lor autonomia reală, conformă, deopotrivă dreptului istoric și tratatelor. Utilizarea acestora în deplină libertate, dincolo de ingerințele externe și interesele particulare ale reprezentanților și clientelei regimului fanariot, putea conduce la implantarea autonomiei reale, exprimată prin dreptul neîngrădit la autoguvernare, în limita tratatelor. Operațiune dificilă care întâmpina opreliști insurmontabile de vreme ce disputa pentru controlul instituției domnești aduna trei competitori: Rusia, Turcia și elita românească. Ultima, ea însăși supusă încă sciziunilor și influenței factorilor externi, cu un program politic în curs de clarificare și adaptare la realitățile prea puțin prielnice transformărilor radicale pe linie națională, se menținea la începutul secolului al XIX-lea în cadrele politicii specifice celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, în care câștigurile mici, graduale erau urmărite cu asiduitate și de pe poziții tot mai distinct naționale. “Se știe că după fiecare război dintre ruși și turci urma o întărire de privilegii pentru Principate – nota Nicolae Iorga. Dar se știe mai puțin că ele nu ne cădeau cu desăvârșire mură-n gură, ca o pomană pravoslavnică, că ele erau pregătite și îmbogățite măcar, dacă nu câștigate, de stăruinți la Constantinopol ale boierilor moldoveni și munteni. Aceste stăruinți costau bani și dovedesc, din partea celor care le făceau, inimă, dibăcie și sentimente patriotice”²⁵.

Furnizând noi perspective strădaniilor elitei politice românești în lupta pentru dobândirea autonomiei reale, potrivit tratatelor, aceste prevederi n-au înlăturat abuzurile Porții, vexațiunile regimului fanariot. Ele au oferit în schimb motivații și argumente demersurilor politice ale boierimii, cumulând dreptul istoric și natural cu cel decurgând din tratate²⁶. S-au încheat mai profund compartimentele “alternativei naționale” la regimul fanariot, revendicările de autonomie au crescut în substanță și compatibilitate cu realitățile internaționale și regionale. Și-a întărit audiența ideea

- (23) “Teoria capitulațiilor a fost principalul argument al statutului țării, ce era simultan vasală (într-un fel special izvorât din capitulații și dreptul public otoman) și liberă. Țările se găseau în legătură de fidelitate față de împărat, dar în separație deplină față de imperiu. Principatele s-au închinat benevol susținea teoria capitulațiilor. cu tratate care prevedeau doar obligația plății tributului și ajutor militar ca răscumpărare a păcii și preț al protecției otoman” (Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, München, Ed. Jan Verlog, 1987, p. 285).
- (24) Actele de privilegii au reglementat prin stipulații succesive sistemul monopolului comercial otoman, statutul Principatelor de cheler al Porții, obligațiile bănești către suzeran (tributul și cele două daruri, de bairam și pentru scara imperială), statutul domniei, au încurajat participarea boierimii pământene la treburile publice și menținerea unui echilibru politic și administrativ între pământeni și clienții greci ai domnilor. (Vezi pe larg Traian Ionescu, *op. cit.*, în “Studii și articole de istoric”, I, 1956, p. 37-78).
- (25) Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor* (în continuare Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*), II. București, 1896, p. 29-30.
- (26) În acest sens excelează memoriul lui Ioan Cantacuzino înaintat delegaților Congresului de pace de la Sîstov la 10 mai 1790 (Nicolae Iorga, *Viața unui mitropolit de altădată*, în “Convorbiri literare”, 11. 1901, p. 1129-1131) și cel numit *Plan sau o formă de oblăduire republicească aristo-democratică* (Th. Codrescu, *Uricariul*, IV, Iași, 1857, p. 281-300).

garanțiilor colective, austro-ruse-turce sau chiar mai largi, care să permită neutralizarea Principatelor, deoarece acestea "prin așezarea lor, devin de fiecare dată teatru de război"²⁷. Toate acestea îl îndreptăteau pe consulul austriac Timoni să afirme într-un raport din 19 noiembrie 1802 că "les Boyards, à moins que quelques'uns n'eussent l'idée de vivre en républiques ils ne souhaitent ni ne veulent un changement de domination, par la raison qu'il n'y aurait rien à gagner, mais beaucoup à perdre"²⁸.

Acestor revendicări li s-au adăugat cele referitoare la autoguvernare în concordanță cu suportul național și "spiritul veacului"²⁹. Sunt acestea reflexe ale maturizării politice a boierimii, dar și ale modificării situației internaționale și temerilor pe care le inspira Rusia, astfel încât partizanii ideii menținerii suzeranității turcești nu mai sunt etichetați drept trădători de țară; ascultați, ei se bucură de o audiență în creștere. Mutații importante avuseseră loc în gândirea politică a diverselor grupări boierești, a celei filoturce, dar, de asemenea, și a celei pro-franceze, aflată în curs de constituire. Între componenții acestor grupări se distinge prin ostilitatea față de Rusia, una bazată pe neîncredere, Enăchiță Văcărescu, șeful partidei filoturce din Țara Românească. Acesta socotea Imperiul Otoman un scut în calea integrării Principatelor în Imperiul țarist, iar autonomia în raport cu Rusia, vehiculată de unii boieri ca alternativă, drept o iluzie³⁰.

În anii de tranziție dintre cele două secole se va produce orientarea masivă în memorii către problema autonomiei, reflex al refuzului de a schimba suzeranul otoman cu un altul a cărui dominație putea fi și mai apăsătoare. Aceasta permite dezvoltarea argumentației decurgând din dreptul istoric (conform "capitulațiilor") și sistematizarea revendicărilor formulate pe terenul concretizării autonomiei reale: domnie pământeană cu respectarea dreptului "țării" de a-și alege domnul ("alegerea" dintr-o problemă între domn și boieri devine, o chestiune între "țară" și Poartă), îngrădirea monopolului comercial otoman (facilități la comerțul cu grâne și liberalizarea celui cu vite) și precizarea exactă a obligațiilor reciproce între vasal și suzeran, armată pământeană, dreptul de sentință definitivă pentru domn în procesele dintre pământeni și mahomedani sau străini, retrocedarea raialelor etc.³¹.

(27) Ideea o găsim expusă într-un memoriu moldovean din 1802 înaintat Curții ruse, semnalat de Nicolae Iorga. Nicolae Iorga, *O manifestare de conștiință a boierilor moldoveni din vremurile rele*. în "Literatură și artă română", 1901, p. 750.

(28) Hurmuzachi. *Documente*. XIX². p. 153 (raportul lui Timoni).

(29) Gh. Platon. *op. cit.*, p. 240.

(30) *Tezaur de monumente istorice*. vol II. București. 1863, p. 280-285.

(31) Un alt memoriu moldovean, către Poartă, din noiembrie-decembrie 1802, deci ulterior emiterii hațișerifului, face din nou apel la respectarea "vechiului obicei", invocând însuși textul hațișerifului, pe temeiul dorinței de a transpune practic prevederile formale ale acestuia privind încuviințarea cerută obștii la numirea domnilor. Este acesta un ecou lămurit al nemulțumirilor boierimii moldovene legate de maniera în care suzeranul și "protectorul" reglementaseră chestiunea desemnării domnului: "Fiindcă hațișăriful ceri ca alesul obraz spre domnii să fie întovărășit cu arhămahzar din partea obștii, să înțelegi lămurit că înalta Poartă ceri a ave chezușie obștii pentru alesul obraz (domnul n.n.). Chezășuitorii dar intră în toate dreptățile de a să sigurepsi pe sineși pentru alesul obraz,

S-au mărit străduințele care-și propuneau să demonstreze incompatibilitatea dintre regimul fanariot și stipulațiile tratatelor și actelor de privilegii, contradicția de fond pe care o exprimau. Sub incidența unui asemenea demers antifanariotismul mișcării boierești era explicabil și poate fi atribuit nu doar luptei pentru slujbe și influență politică, ci unui cadru mai larg de identificare a soluțiilor naționale apte să răspundă la chestiunea compatibilității dintre statutul politico-juridic internațional al Principatelor și regimul instituțiilor statale, al celei domnești cu precădere. Aceste soluții etalate în memoriile boierești se distingeau prin capacitatea de a facilita desprinderea Principatelor de sistemul politic otoman pe care Rusia, în lumina noii sale politici, nu dorea să-l înlăture ci să-l penetreze. Disocierea de interese și obiective politice, lecția însoțită a perioadelor de ocupație rusească nu au diminuat neapărat zelul antiotoman și antifanariot sau audiența Rusiei în Principate. În schimb, inițiativele țariste au fost privite cu mai multă rezervă, iar interesul pentru alternative de sprijin extern a înregistrat o nouă ascendență.

În aceste condiții convertirea boierimii nu s-a produs similar scenariului elaborat la Petersburg. Contrar așteptărilor curții imperiale, aceasta a devenit circumspectă. Trecând printr-un proces de maturizare politică, de inițiere în domeniul dreptului internațional, elita românească se arăta preocupată de dezlegarea meandrelor diplomației europene, interesată să-i deslușească sensurile. Pragmatismul politic a contaminat treptat concepțiile și conduitele sale, pe măsură ce interesele puterilor vecine îi apăreau ilustrate mai limpede. Diferențe vizibile pot fi remarcate în fizionomia diverselor grupări boierești, izvorând din curente de politică externă pe care le profesau conștient, responsabil. Ideea unei politici de echilibru reînvia, Austria își recăpăta audiența, iar curentul prootoman se întărea cu noi aderenți. Nuanțările acestea sunt confirmate de mărturiile realității istorice, asemeni raportului consulului austriac Timoni, de care am mai amintit. Acesta comunica la Viena că, "boierii din Iași... unii sunt de partea rușilor, alții de partea turcilor și o a treia parte pentru o nouă stare de lucruri"³².

Conectată intrinsec la prefacerile care definesc dezvoltarea istorică din Principate, direcționând în bună măsură cursul lor de evoluție, mișcarea națională căpăta o nouă consistență și aducea semnele tranziției de la "conștiința ortodoxă" la cea națională³³. Un clement care atrăsese de la început atenția Rusiei, tentată în continuare să-l patroneze interesat, cât timp nu devenea ostil și dăunător proiectelor sale balcanice și rămânea neprimejdios structurilor multinaționale ale Imperiului. Preocuparea pentru lupta de emancipare a românilor sau sărbilor se justifica în continuare, de vreme ce

căci pe socotinți deopotrivă apoi să rădică iar mijlocu și dreptate de a da, precum și dreptate de a lua cheazășie; iar chipul chizășii rămâne purure în despoziția primitivului". Atrage atenția capacitatea boierilor de a manevra cu noțiuni de drept, de a susține cu argumente variate "vechiul obicei" al alegerii domnului, extins la ideea unei responsabilități a acestuia în fața obștii (Vlad Georgescu, *Mémoire et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830*, București, 1970, anexa 7, p. 46.).

(32) Hurmuzachi, *Documente*, XIX², p. 152 (raportul lui Timoni).

(33) Alexandru Duju, *Mișcarea iluministă moldoveană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în "Studii", nr. 5, 1966, p. 921.

aceste popoare contau încă pe sprijinul venit de la Petersburg. Audiența “Marii Idei”, care subsuma proiecte panbalcanice restaurator bizantine și era destinată mai mult atingerii obiectivelor hegemonice țariste decât eliberării popoarelor creștine oprimate de turci, rămânea de asemenea prezentă în mediul aristocratic grecesc, întinzându-se prin intermediarul fanariot până în Principate. I-au venit în ajutor, prelungindu-i supraviețuirea în câmpul ideilor vehiculate de mișcările naționale balcanice, acestea totuși cu mari resurse de radicalizare a mesajului politic, sistemele integratoare promovate de Rusia, “bazate pe un ecumenism religios care înlocuia spiritul de cruciadă cu interpretarea conservatoare a principiilor universale ale iluminismului”³⁴.

Cu toate acestea dominația Porții era în continuare o realitate, cu întreg cortegiul de nesfârșite abuzuri. Domnia, instituția supremă, a rămas și după 1774 principalul instrument de susținere a intereselor otomane în Principate, de implantare a dominației prin mijlocirea agentului fanariot, pe terenul regimului politic existent. Din rațiuni lesne de înțeles clauza domniei pe viață, pe care Rusia a intenționat să o obțină în favoarea domnilor Grigore al III-lea Ghica și Alexandru Ipsilanti a fost categoric respinsă³⁵. Tot Poarta a nesocotit deseori obligația de a consulta Petersburgul înaintea mazilirii domnilor, prevedere inserată între stipulațiile convenției lămuritoare de la Ainali Karak. În 1783 și 1786 au fost depuși domni fără chestionarea Rusiei, iar atunci când nu le-au putut dovedi “hainirca”, autoritățile otomane au procedat la uciderea lor, ca în cazul domnilor Grigore al III-lea Ghica, Nicolae Mavrogheni sau Constantin Hangerli³⁶.

Odată înregistrate strădaniile Rusiei de tutelare a domnilor fanarioți, autoritățile otomane s-au arătat preocupate de menținerea instituției domnești în orbita propriei influențe, racordată la sistemul politic și administrativ otoman, în condițiile în care reglementări suplimentare în materie nu puteau fi introduse fără a declanșa reacția boierimii și Rusiei. În câmpul acțiunilor pe care le avea la îndemână, Poarta a reiterat periodic, prin intermediul firmanelor, autoritatea și încrederea cu care investea domnii: “iară boierii, dregătorii și cealaltă raia a Moldovei să-l cunoască de domn al lor și să-i dea toată ascultarea... săvârșind fără cea mai mică împotrivire poruncile lui... luând seama bine ca să nu se arate cineva și împotrivitor și neascultător la voința și porunca lui”³⁷.

De asemenea, un loc primordial în preocupările otomane l-a deținut consolidarea determinărilor de natură administrativă ale domniei fanariote, care supraviețuia ca un apendice al dominației otomane. Funcția de mare dragoman s-a impus drept indispensabilă aspirantului la domnie, fără ca măsura să fie integrată într-un sistem reglementat, ci consacrată prin repetiție. Ea a devenit o cutumă ce instaura un soi de *cursus*

(34) Val. Al. Georgescu, *La philosophie de Lumières et la formation de la consicience nationale dans le Sud-Ouest de l'Europe*, în “Association international d’etudes sud-ouest européennes. Bulletin”, București, 1970, p. 29.

(35) Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainardji...*, în “Studii. Revista de Istorie”, nr. 6, 1960, p. 72.

(36) V.A. Urechia, *Istoria Românilor*, I-II, București, 1893, p. 283-286, *Ibidem*, III, București, 1892, p. 307-310.

(37) Th. Codrescu, *Uricariul* (în continuare *Uricariul*), VI, Iași, 1875, p. 448.

honorum care cuprindea treptele de dragoman al Marinei, mare dragoman și, apoi, domn într-unul din Principate. Dintre domnii perioadei 1774-1806 numai doi s-au sustras "obiceiului", accedând la domnie direct din funcția de dragoman al Marinei: Nicolae Mavrogheni și Constantin Hangerli.

Semnarea tratatului ruso-turc din 1798 a deschis, însă, o nouă etapă, distinctă, în evoluția raporturilor de forțe și a relațiilor dintre cele două puteri. Inevitabil, noile raporturi ruso-turce, ca și gradul încă ridicat de înclinare a mișcării politice românești către sprijinul țarist s-au reflectat printr-o confirmare lărgită a clauzelor anterioare, inserând în subsidiar starea de "dependență" a Porții. Aceasta scapă întâia oară din mână controlul asupra domniei, pe care Rusia o atașa riguros propriului drept de intervenție. Hătișeriful emis în 1802 la cererea expresă a Rusiei, care a preluat și dezvoltat în direcția intereselor sale solicitările boierești în acest sens³⁸, a instrumentat ingerința acesteia, stabilind un compromis plin de semnificații privind regimul politic din Principate: numirea domnilor pe șapte ani, cu dreptul Porții de a-i mazili doar pentru vină dovedită și cu acordul obligatoriu și prealabil al Rusiei. "De acum înainte vremea domniei să fie hotărâtă deplin până la șapte ani și câtă vreme nu se va arăta greșală vedrată să nu se facă azlu domniei mai înainte de împlinirea celor șapte ani"³⁹.

Semnificația noilor reglementări, asupra cărora nu stăruim aici, poate fi lesne desprinsă din documentele diplomatice țariste, dar și franceze sau austriece. Punând în lumină autoritatea crescută a Rusiei în Principate, natura și obiectivele exercitării acesteia, un asemenea text, nota explicativă a ambasadorului rus la Constantinopol V.S. Tamara către consulul general de la Iași, A.A. Gervais, ilustrează în întreaga deslușire politica rusă relativă la domnie și regimul fanariot. Conform afirmațiilor autorizate ce aparțin lui V.S. Tamara, interesul țarist pentru statutul domnilor era deosebit, deoarece "tout nos transactions paraissent avoir en cu vue de pourvoir à leur sûreté, à augmenter leur considération vis-à-vis la Porte et par conséquent leur autorité dans la Province"⁴⁰.

Același raport explica indulgența Rusiei în urmărirea respectării clauzelor economice ale actelor de privilegii și, totodată, interesele sale politice legate de perpetuarea sistemului, a însuși regimului fanariot: "nous n'avons jamais parlé explicitement des

(38) Activitatea petiționară a boierimii din Principate a fost deosebit de intensă pe parcursul anului 1802, Rusia fiind un destinatar privilegiat al memoriilor întocmite: memorii ale boierilor munteni adresate Rusiei au fost expediate la 13 mai 1802 (cf. *l'ensnija politika Rosij XIX i nacala XX veka*. Gos izdatelstvo politiceskoj literaturi. Moskva. 1960. vol. I, p. 710, n. 136) și în iunie 1802 (Hurmuzaki. *Documente*, supl. I, vol. II. București. 1885. p. 228) în timp ce boierimea moldoveană a înaintat curții imperiale petițiile sale atât înaintea emiterii hătișerifulor (Vezi Nicolae Iorga. *op. cit.*, în "Literatură și artă română". 1901. p. 749-752) cât și ulterior, în noiembrie-decembrie 1802 (vezi Vlad Georgescu, *op. cit.*, anexa 7, p. 46-47).

(39) D.A. Sturza, C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renascerei României* (în continuare *Acte și documente*). I. București. 1900. p. 263.

(40) Hurmuzaki, *Documente*, s.n., IV, București, 1974. p. 450 (V.S. Tamara către A.A. Gervais, 1/13 decembrie 1802).

impôts que les Hospodars établissaient dans ces Provinces, des revenus qu'ils perçoivent, et nous n'avons jamais songé à borner leur autorité à cet égard"⁴¹. Lipsa de preocupare a Rusiei pentru a impune "limite dărilor după impozitele fixate în 1783 (de senedul din acel an n.n.) și de a-i forța (pe domni n.n.) de a se consulta cu divanurile Principatelor pentru orice suplimentare"⁴² a dărilor este justificată de autor în virtutea unor argumente exclusiv politice, între care grija de a nu priva complet Poarta de "beneficiile" sale, în realitate de exercitarea unor abuzuri, care ar fi neinspirată din punct de vedere politic, putând trezi reacții neașteptate la Constantinopol. Este socotită preferabilă menținerea situației existente, oricum favorabilă Rusiei în urma introducerii noilor prevederi din hătișerifuri, deoarece "en premier lieu les agents des Princes sont intéressés à avertir le ministre de Russie des ordres qu'ils reçoivent de la Porte touchant les réquisitions, et le Prince de son côté est tout aussi intéressé à faire approuver d'avance toute nouvelle opération de sa part par ceux qui sont ses plus sûrs protecteurs, car les intrigues pour les Principautés existeront toujours à Constantinople"⁴³.

În această manieră condominiumul pe seama regimului fanariot "armoniza", defavorabil Porții, interesele ambelor puteri dând o grea lovitură mișcării de emancipare din Principate. Separarea obiectivelor politice țariste de cele românești, exprimată inițial prin refuzul Rusiei de a sprijini revendicarea alegerii unui domn pământean de către "țară", după obicei⁴⁴, se adâncea profund, schițând anticipativ regimul protectoratului oficial de mai târziu.

Considerat o "lege fundamentală"⁴⁵, ce caracteriza statutul Principatelor în cadrul Imperiului Otoman, individualitatea lor statală și obligațiile materiale către Poartă, tipul relațiilor suzerano-vasalice ș.a., hătișeriful din 1802 putea servi stabilității interne și eradicării abuzurilor, primenirii climatului politic din Principate dacă ar fi fost respectat. Dorind să afișeze bune intenții în direcția solicitărilor rusești care, acestea, aveau la bază revendicările boierimii, dar având în domni fanarioți instrumente eficiente de extorcare, încurajate în opera lor, mai mult sau mai puțin, de atitudinea îngăduitoare a Rusiei, Poarta otomană a perpetuat un sistem vicios și spoliator care prin simpla sa existență făcea puțin operante reglementările otomane în materie, hătișerifuri, seneduri sau firmane.

Pentru a caracteriza actul în cauză mai importantă ni se pare constatarea că regimul fanariot primea consacrarea oficială a Rusiei, în sensul său restrictiv, antinațional, de expresie a dominației otomane. În contradicție flagrantă cu "capitulațiile", această *reglementare oficială* ancora individualitatea statală românească la garanția unilaterală țaristă, reflex al supremației Rusiei în raportul de forțe cu suzeranul Principatelor și nu al dreptului istoric, recunoscut și aplicat ca atare. Forța noii determinări politice care angaja suplimentar domnia avea să răzbată pregnant în 1806, cu ocazia crizei

(41) *Ibidem*, p. 451.

(42) *Ibidem*.

(43) *Ibidem*.

(44) Traian Ionescu, *op. cit.*, în "Studii și articole istorice", I, București, 1956, p. 61.

(45) *Ibidem*, p. 37-39; Gabriel Bădăraș, *op. cit.*, II, în AIIAI, XXI, 1984, p. 196-200.

produsă de înlocuirea abuzivă a domnilor de către Poartă, fără respectarea procedurii și a drepturilor acordate Rusiei prin *hâtîșerif*⁴⁶. În acest caz retrospectiva istorică este edificatoare pentru ilustrarea atuurilor achiziționate de Rusia. Acestea i-au permis desfășurarea unor acțiuni în manieră brutală, ultimativă atât la adresa Porții, fără a produce reacții pe măsură din partea celorlalte puteri⁴⁷, cât și față de boierimea Principatelor. Pe aceasta ambasadorul rus la Constantinopol, A. Italinsky o avertiza la 2 noiembrie 1806 să respecte linia politică impusă de Petersburg, să accepte domniile doriți de curtea imperială și să renunțe la intrigi care o fac vinovată față de puterea “protectoare” și, pe linie de consecință, considera diplomatul rus, față de patrie⁴⁸. Este acesta deja limbajul anilor protectoratului țarist, extrapolat încă la începutul secolului⁴⁹.

În această privință consulul rus de la Iași, H. Bolcunoff, mai intransigent, transmitea un mesaj explicit: *“S’il se trouve par hasard des personnes, ce que je ne crois pas, qui ignorent le droit que vous (mitropolitul Moldovei n.n.) avez de leur faire cette declaration, alors vous leur recommanderez de lire le Hatichérif émané au mois de septembre de 1802, où tout les droits de la Cour Impériale de Russie, concernant les affaires de Valachie et de Moldavie sont expliqués d’une manière assez précise et claire”*⁵⁰. Amenințarea cu aplicarea prevederilor unui act de privilegii nu mai era îndreptată doar împotriva Porții, ci și a însuși beneficiarilor acestuia, locuitorii Principatelor. Edificatoare este, în primul rând, renunțarea la mesajul specific întregii perioade 1768-1802, dominat de “mesianism religios” și invocarea datoriei supreme a luptei antiotomane⁵¹, și adoptarea unui limbaj oficial, invocând stipulațiile *hâtîșeri-*

(46) *Documente turcești privind istoria României*, vol. III (1791-1812), București, 1986, p. 209.

(47) *România în relațiile internaționale, 1699-1939*, p. 60.

(48) În scrisoarea adresată cu acest prilej boierilor A. Italinsky era cât se poate de explicit în această privință, încălcând deseori canoanele limbajului diplomatic: *“Vous n’avez certainement pas besoin de cette preuve de l’intérêt que mon Auguste Souverain met à faire respecter les privilèges, dont il vous a garanti la jouissance; mais si des malveillants ont pu par leurs intrigues déterminer dans quelques uns parmi vous une certaine incertitude pourrait’il en ce moment existe le moindre doute à cet égard. Je dois même ne pas cacher que ceuz-là, qui ont pu à l’époque de la destitution arbitraire des deux Princes, se laisser égarer par les manoeuvres des malintentionnés, se sont rendus coupables envers le Protecteur Puissant de vos privilèges et envers leur patrie”* (Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, vol. IV, București, 1891, p. 305-306).

(49) Este cunoscută intransigența autorităților țariste în perioada regulamentară relativă la mișcarea națională românească și îndeobște sintetizată generic în formula atribuită lui Nesselrode care avertiza că Rusia nu va tolera acțiuni “perturbatoare” în Principate, fiind oricând gata “a tăia răul din rădăcină” și a înlătura orice schimbare a *status-quo*-ului cu o “severă reprobare” (Vezi Gh. Bibescu, *Domnia lui Bibescu. Corespondență și documente 1843-1856*, t. I, București, 1893, p. 231).

(50) Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, vol. IV, p. 305 (H. Bolcunoff către Mitropolitul Moldovei, 5 octombrie 1806).

(51) Chemarea adresată altădată de Ecaterina a II-a creștinilor “de a sluji puterea celor ce s-au oștit întru numele lui Hristos” își pierduse actualitatea ca instrument politic (*Acte și*

fului, drepturile de imixtiune și control pe care le prevedea în favoarea Rusiei. Complementaritatea revendicărilor românești, cuprinse în memorii, cu proiectele balcanice țariste cunoștea o erodare rapidă, o diseminare a suportului politic comun care avea să conducă, pe cale de consecință, la extinderea sentimentelor ostile Rusiei⁵².

Atitudinea tolerantă a Rusiei relativă la regimul fanariot a neliniștit boierimea românească, înclinată să perceapă acest sprijin ca un atentat la drepturile sale și la autonomia Principatelor. Apelul la retrospectiva istorică ne permite și în acest caz evaluarea consecințelor hătișerifului din acest punct de vedere și explică tensionarea relațiilor dintre boierimea Principatelor și autoritățile țariste, pe timpul ocupației ruse din 1806-1812. Un memoriu înaintat de o parte a boierimii muntene Curtii de la Petersburg în 1811 oferă în întreaga amplexare imaginea neliniștilor acesteia și a modalității în care era percepută autonomia politică. Argumentația folosită este o pledoarie pentru drepturile și libertățile țării, așa cum reies din “capitulații” și pe care ocupantul rus are tendința să le încalce, “sfărâmând cele mai din vechime căderi ale patriei noastre”⁵³. Pentru a apăra drepturile proprii și ale “patriei”, boierimea respinge hotărât inițiativele țariste de încurajare a elementului fanariot, înțelegând sensul lor politic, modul în care interesele Rusiei de dominație în Principate solicitau să se “dea toată puterea și pliereșuri atât grecilor străini care n-au nici un meriton nici cădere să ție nici cea mai mică slujbă... iar pe pământeni ce jertfesc toate ale lor pentru armile împărăteștii sale măriri cu totul i-au depărtat”⁵⁴.

În această complicată ecuație importanța crescută acordată regimului fanariot rezidă în transferul centrului de interes al diplomației țariste din zona susținerii individualității politice a Principatelor în cea a imixtiunii în sistemul administrativ otoman, prin mijlocirea domnilor fanarioți. Modificarea de accente și priorități a politicii țariste îi includea cu temei și pe conducătorii Principatelor, atât timp cât aceștia, mai mult decât reprezentanți ai unor state individualizate, aparțineau unui regim administrativ inclus în cel otoman. Ingerința rusă în desfășurarea activității lor, tutela la care îi supunea – destinul lor politic depindea de voința Petersburgului – pătrundeau prin intermediul lor în însuși sistemul politic și administrativ otoman.

Rusia a speculat în dezvoltarea acestei linii politice filorusismul grecilor fanarioți, cărora li s-a confirmat prin hătișerif dreptul la dregătorii, unul, e adevărat, mai strict precizat. Dregătoriile trebuiau să se împartă și “grecilor, cei cinstiți și cu știință și vrednici acestor dregătorii”⁵⁵. Reglementarea era motivată de V.S. Tamara în fața împăratului pe baza constatării “că nu trebuie să pierdem din vedere serviciul grecilor localnici, util miniștrilor majestății voastre”⁵⁶, chiar dacă abuzurile trebuiau evitate

documente, vol. I, p. 116).

(52) Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 72.

(53) Nicolae Iorga, *Mișcarea națională munteană contra mitropolitului grec Ignatie*, în “Biserica Ortodoxă Română”, LIV, 1936, p. 657.

(54) T.G. Bulat, *O conspirație boierească contra mitropolitului Ignatie grecul al Ungrovlahiei. 1811*, în “Arhivele Basarabiei”, Chișinău, nr. 2-3, 1936, p. 18-19.

(55) Prevederea o găsim cuprinsă în textul hătișerifului, *Acte și documente*, I, p. 265.

(56) Vezi Ion Jarcuțchi, Vladimir Mischevca, *op. cit.*, p. 32.

pentru a nu resuscita animozitățile dintre clientela fanariotă a domnului și pământeni⁵⁷.

Sprijinul găsit de regimul fanariot la Petersburg a fost pus cu precădere pe seama respectului de care se bucura civilizația greco-bizantină, a sensibilității pentru soarta atât de potrivnică acestui popor. Asemenea considerente nu pot fi neglijate, dar importanța lor a fost secundară în determinarea politicii țariste, dominată de pragmatism și cu obiective precise. Fanarioții constantinopolitani, înainte de a reprezenta Bizanțul sau Grecia, erau legați de politica și administrația otomană și nu au văzut cu ochi buni, la început, creșterea influenței țariste în Principate⁵⁸, care dăduse avânt mișcării revendicative boierești pentru "românizarea" statului și domn național.

Rusia însă le-a căutat colaborarea, i-a atras în sfera intereselor sale și i-a recunoscut deseori ca reprezentanți ai statelor românești. A primit memorii din partea lor și i-a îndemnat pe boieri să le acorde sprijinul. A urmărit să creeze compatibilități între statutul politico-juridic internațional al Principatelor și regimul fanariot, așa încât diplomații europeni considerau domnii ca unelte ale politicii ruse. Atrași spre Petersburg, ajunși la domnie cu sprijinul puterii răsăritene, ei erau mai mereu maziliți pentru trădare de stăpânul otoman, care-i acuza că încalcă rigorile misiunii cu care fuseseră investiți în Principate⁵⁹.

Or, hatiscriful din 1802 elimina disfuncționalitățile anterioare, ancora mai profund domnia fanariotă sistemului administrativ otoman pentru a o plasa sub tutela Rusiei, fără a cărei acord nu putea fi schimbat titularul. Armând suplimentar dreptul de intervenție, care acum "este mult extins și bine precizat", Rusia devenea "garanta directă a situației politice din Principate"⁶⁰. Ea achiziționa un *instrument instituționalizat* al ingerințelor sale în politica internă a statului otoman pe terenul predilect al Principatelor române. În prelungirea acestor considerații, reflex al retrospectivei istorice la care am făcut apel, mazilirea domnilor Constantin Ipsilanti și Alexandru Moruzi în 1806 nu putea fi doar un pretext, ci o cauză de război, una între altele.

Noua stare de fapt a raportului de forțe ruso-otoman în Principate, răsfângerea sa asupra situației instituției domnești, maniera în care determinările politice care o guvernau au alunecat dinspre Constantinopol spre Petersburg, transformări a căror substanță ne-am străduit să o reliefam, sunt reflectate cu limpezime și de cercurile diplomatice europene, ilustrate în corespondența ambasadorilor francez, austriac sau prusac la Constantinopol ori în rapoartele consulilor străini din Principate. Trecerea în revistă a informațiilor și comentariilor acestor personalități politice ale vremii prilejuiește formularea unor importante constatări, chiar dacă acestea sunt, inevitabil, influențate de interesele politice momentane sau de durată ale puterilor pe care le reprezentau.

(57) Vezi pe această temă Hurmuzaki, *Documente*, s.n., IV, p. 439 (V.F. Malinovski către Al. Moruzi, 2 octombrie 1802); *Ibidem*, IV, p. 447 (A.A. Gervais către A.R. Voronțov, 17 noiembrie 1802).

(58) Al. Vianu, *op. cit.*, în "Studii. Revista de istorie", nr. 5, 1960, p. 71.

(59) Traian Ionescu, *op. cit.*, în "Studii și articole de istorie", I, București. 1956, p. 58-67.

(60) Gh. Platon, *op. cit.*, p. 16.

De bună seamă că, între acestea, mesajele ambasadorului prusian la Constantinopol păstrează un ton moderat, adecvat, de altfel, amicitiei care unea Rusia de Prusia. Totuși comunicările sale transmiteau la Berlin informații din care rezulta importanța noilor reglementări și a numirii lui Constantin Ipsilanti în Țara Românească pentru consolidarea pozițiilor Rusiei în Principate⁶¹, care, în plus, manifesta, conform informațiilor ambasadorului prusian, intenția, în perspectivă, de a acționa pentru extinderea în Serbia a unui “principat asemănător Țării Românești și Moldovei și condus de asmeceana de un prinț grec”⁶².

Opiniile diplomației austriece sunt mai tranșant formulate, reflex natural al interesului deosebit al Curții din Viena pentru orice modificare politică susceptibilă a se produce la gurile Dunării. O altă influență, de asemenea logică, izvorăște din necesitatea politică de echilibru între Paris și Petersburg la care era silită Austria în urma repetatelor înfrângeri suferite în fața armatelor napoleoniene. Cunoscutul *Rapport sur la Valachie et la Moldavie* al diplomatului austriac Reinhard este din acest punct de vedere un remarcabil exemplu. Atrage atenția realismul politic de care dă dovadă autorul, preocupat să deslușească resorturile politicii țariste în Principate și obiectivele acesteia: “La soustraction de la Valachie et Moldavie n’ôte rien de la force de l’Empire ottoman; il y a vingt ans que ces deux soumises à l’influence russe sont perdues pour lui; mais... le véritable désir de l’Empereur (Alexandru n.n.) dans ce moment est que l’Empire ottoman reste dans son intégrité actuelle”⁶³, deoarece, sublinia cu pertință diplomatul austriac, “ses vrais intérêts (ale Rusiei n.n.) sont en Crimée et non sur le Danube, où son ambition se sert des Principautés comme d’une prétexte d’immixtion dans l’Empire turc”⁶⁴. Un alt reprezentant al Austriei, consulul din capitala Moldovei, conexa ofensiva diplomatică țaristă la Constantinopol din vara anului 1802 demersurilor boierilor moldoveni și munteni” către Franța, pentru a-i cere ajutorul”⁶⁵.

Diplomația franceză excelează prin vehemența atacurilor la adresa politicii orientale țariste și, totodată, se arată a fi cea mai îngrijorată de consecințele pe care aceasta

(61) Nicolae Iorga. *Acte și fragmente*. II. p. 370 (Von Knobelsdorf către rege, 27 august 1802); *Ibidem*. II. p. 372 (von Knobelsdorf către rege, 25 septembrie 1802).

(62) *Ibidem*. II. p. 396-397 (Von Bielfeld către rege, 5 ianuarie 1805).

(63) Maria Holban. *Rapport sur la Valachie et la Moldavie de H. Reinhard*, în “Revue historique du sud-ouest européen”. VII. 1930. nr. 10-12. p. 233.

(64) *Ibidem*. p. 241.

(65) Hurmuzaki. *Documente*. XIX². p. 152 (raportul lui Timoni. 19 noiembrie 1802); în raportul din 7 decembrie același Timoni detalia observațiile anterioare privind amestecul Rusiei în competiția pentru domnia Principatelor. în lumina reglementărilor din hațișerif: “Il parait que dans les conjonctures présentes ces deux Princes, dont les predecesseurs ordinairement ayant des vues particulières. formaient des partis opposés, présentement vont en tout d’accord. tant pour remédier apparemment aux étravés, qui leur mettent les Russes dans les impositions déjà établies par le passé. que se prémunir contre les intrigues du parti contraire des Grecs de Constantinople car l’on m’assure que les deux Princes regnans avec le Prince Mavrocordato et un certain Caragea. n’en font un parti, et les Suzo, Calimachi avec les autres Grecs du l’anal l’autre qui fait de grands efforts pour gagner les Russes” (Hurmuzaki, *Documente*, XIX², p. 154).

le-ar putea avea asupra stabilității Imperiului Otoman. Exagerarea pericolelor, vehemența acuzelor, liniile îngroșate cuprinse în rapoartele diplomatice franceze nu trebuie să surprindă; sunt atitudini specifice unei diplomații active, ofensive, care aspiră la cucerirea de noi poziții politice la Constantinopol. În privința Principatelor interesă cu precădere influența pe lângă domn și boierime, precum și, deopotrivă, posibilitatea de a întări greutatea cuvântului Franței în cauza schimbărilor politice care puteau surveni în Principate.

Dacă, în general, rapoartele consulilor francezi excelează prin multitudinea și acuitatea semnalelor privind cvasidependența Porții și, în special, a Principatelor de curtea imperială rusă⁶⁶, memoriul lui Fleury, consulul de la Iași, redactat în septembrie 1804, merită toată atenția tocmai datorită relevanței afirmațiilor sale, cuprinse într-o analiză care deconspiră, pe un ton nu întrutotul lipsit de moderație, mecanismele uzitate de Rusia în vederea consolidării influenței sale: “la Russie a voulu créer des droits sur les deux Principautés, elle a préparé l'exercice de ces droits, en insinuant son autorité dans leur administration”⁶⁷.

Fără a trece cu vederea maniera în care autorul dimensionează exagerat primejdiile penetrației ruse în Principate, observațiile cuprinse în memoriu, formulate cu logică, rămân interesante și utile, în cele din urmă, privite din perspectiva considerațiilor generale cărora se subscriu sunt greu contestabile. Corectând detaliile, dependența instituției domnești de “protectorul” țarist este o realitate, operantă prin intermediul prevederilor noilor hâtîșerifuri⁶⁸. Afirmațiile consulului Fleury legate de potențiala influență a Rusiei în Divanul otoman, mijlocită de domnii fanarioți, prețioși informatori ai Porții⁶⁹, depășesc cadrul realității curente, dar anticipează conjunctura din

(66) Într-un raport din 24 septembrie 1804 Saint-Luce atrăgea atenția ministrului de externe al Franței, Talleyrand că “la cour de Russie... ne prend pas la peine de dissimuler ses vues, et l'envoi continuel des agents qu'elle fait passer sur tous les points de la Turquie et qu'elle prétend y maintenir d'autorité, prouve évidemment que les derniers stipulations d'Yassy (Pacea de la Iași – 1792 n.n.), qui ne lui sont déjà que trop favorables, lui paraissent avoir besoin d'extention. Ces stipulations ont, par le fait, établi provinces Russes les principautés de Valachie et Moldavie; et à moins d'en avoir lu la teneur, il est impossible d'imaginer jusqu'à quel point la Sublime Porte s'est mise sous la dépendance Russe” (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, București, 1912, p. 669).

(67) *Ibidem*, XVI, p. 665 (memoriul lui Fleury, 5 septembrie 1804).

(68) Afirmațiile consulului francez sunt edificatoare în privința opiniilor sale relative la acest subiect: “La prorogation à sept ans de la durée de leur règne, a eu pour motif, plutôt de préparer l'indépendance du pays et d'assurer à la Russie un point d'appui plus fixe et plus solide, que de procurer à ce pays les avantages d'un gouvernement moins variable. C'est par la Russie que les Princes ont été nommés: c'est par elle qu'ils comptent se maintenir, contre les efforts de leur compétiteurs; c'est encore sur elle qu'ils fondent leur espérances, c'est dire assez qu'ils ne sont que ses agents; car quelle considération, quel sentiment pourraient lutter pour eux contre la puissance de ce pacte tacite, auquel ils ont grande confiance, sur lequel ils fondent leur sécurité présente, auquel ils ont attaché l'espoir de l'avenir” (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 665).

(69) “Les deux Gouverneurs sont en position d'informer le Ministère Ottoman des évènements politiques de l'Europe – preciza autorul memoriului. Il est aisé d'apercevoir

Principate ulterioară Păcii de la București (1812) când funcționarea sistemului introdus de hațișerifuri s-a îmbunătățit, așa cum probează mărturiile documentare⁷⁰. În anii de tranziție premergători revoluției conduse de Tudor Vladimirescu și instaurării protectoratului țarist se dezvoltă un adevărat mecanism de ingerință, acționat de prevederile hațișerifului. Pe măsura scurgerii timpului și a derulării unor evenimente defavorabile Porții acesta se perfecționează, adăugând elemente noi, agravante, capacităților Rusiei de tutelare și determinare politică în Principate. În linia dreaptă a consecințelor "hațișerifului de la Gülhane" se însinuează în Principate un veritabil patronaj consular asupra domniei, sesizat și semnalat de Fleury în fazele sale incipiente încă din 1804⁷¹. Toate aceste elemente, inclusiv puterea acumulată de consuli ruși din capitalele Principatelor sunt integrate de autor, cu deplină îndreptățire, programului țarist de confiscare a autonomiei reale a Principatelor, a atributelor politice, administrative, chiar economice ale acestora.

În încheierea excursului nostru, reiterăm afirmația că Rusia a sprijinit mișcarea de emancipare politică a românilor atât timp cât aceasta a servit intereselor țariste de subminare a autorității otomane. S-a interpus drept garant al *status-quo*-ului româno-otoman și a utilizat dreptul de intervenție pentru a face respectate clauzele tratatelor și actele de privilegii. În schimb, ofensiva antifanariotă și pentru "românizarea" structurilor statale a fost privită cu suspiciune de protectorul rus și nu a căpătat un sprijin activ deoarece facilita dezvoltarea autonomiei reale, politice și administrative, limitând domeniile acțiunii dreptului de intervenție țarist.

Separarea intereselor politice corespunzând boicrimii române, respectiv Rusiei s-a adâncit pe măsură ce, transformând problema domnului pământean într-o chestiune între "țară" și Poartă în legătură cu principiile autonomiei politice, cu suportul ei istoric, românii tindeau să-și însușească cel mai important element de conducere și reprezentare a statului. Se atingeau prin aceasta într-o manieră primejdioasă interesele Rusiei, convertită în noua situație la o politică de susținere a Imperiului Otoman care

que les Princes au moyen de cette correspondance et leur intelligence particulière à Constantinople acquièrent une influence nécessaire sur les déterminations du Divan" (*Ibidem*, XVI, p. 666). De referință în legătură cu acest subiect este studiul lui Andrei Oțetea, în care tratează întreaga chestiune sub toate aspectele sale. Vezi pe larg Andrei Oțetea, *Influența Moldovei și Țării Românești asupra politicii Porții*, în *Scrieri istorice alese*, Cluj-Napoca, 1980, p. 195-203.

- (70) Armând prin persuasiune politică prerogativele conferite Rusiei de hațișerifuri, explicitate și transpuse la noile realități internaționale în urma negocierilor ruso-turce inaugurate în 1816, consulul Pini smulgea domnului Alexandru Șuțu promisiunea "că în rapoartele sale către Poartă nu va face nici o mențiune despre obiectele conținute în corespondența secretă și relativă la Rusia" (vezi Hurmuzaki, *Documente*, s.n., II, București, 1967, p. 593).
- (71) Astfel, Fleury deplângea faptul că "le consul général Russe à Yassy est un autre instrument, dont ce gouvernement se sert pour étendre les liens de sa souveraineté; le consul de Yassy déploie les représentations d'un Ministre; et les moyens réels dont il dispose en font un autorité du pays. Le nombre de ses protégés et de ceux qui participent à sa protection se monte à près de quatre mille, dont les nationaux Russe ne forment que les très petit nombre" (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 666).

avea în vedere penetrarea structurilor sale politice și administrative în contextul menținerii *status-quo*-ului, inclusiv în Principate. Odată în plus, susținând domnia fanariotă, Rusia controla un atribut esențial al autonomiei și, în aceeași măsură, situația politică a Principatelor în cadrul Imperiului Otoman.

Privit în derularea firească a faptelor, cursul deschis de hattișerif din 1802 a avut pentru Rusia sensul unei asimilări progresive a atributelor autonomiei prin intermediul patronajului asupra domniei, supusă tot mai vizibil unui riguros control consular. În virtutea noilor achiziții de intervenție și control, Rusia a reușit să introducă propriul protectorat în Principate, unul neoficial, *sui-generis* și desfășurat pe canalul relațiilor româno-otomane, în care domnia avea formal toate drepturile de reprezentare. Așa se explică și reacția agresivă a Rusiei în 1821, atunci când Poarta anunța cercurile diplomatice europene că intenționează să reintroducă domnia pământeană.

LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES DANS LA POLITIQUE DE LA RUSSIE À LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE ET AU DÉBUT DU XIXe SIÈCLE. LES CONSÉQUENCES DU HATTICHÉRIF DE 1802 Résumé

Le traité russo-turque de 1798 a ouvert une nouvelle étape de l'évolution des rapports de forces entre les deux pouvoirs, fait visible aussi sur le terrain des Principautés Roumaines. Le *hattichérif* émis par la Sublime Porte en 1802 à la demande expresse de la Russie a consacré l'ingérence de celle-ci, en établissant un compromis en ce qui concerne le régime politique des Principautés. Considérée une "loi fondamentale" qui caractérisait le statut des Principautés dans le cadre de l'Empire ottoman, l'acte en cause inclut la confirmation officielle du régime phanariote par le "protecteur" tsariste, dans son sens restrictif, antinational, d'expression de la domination ottomane.

En vertu des nouvelles acquisitions d'intervention et de contrôle, la Russie a réussi d'introduire dans les Principautés son propre protectorat, non officiel, *sui generis* ou le régime avait formellement tous les droits de représentation.

STRUCTURA PROPRIETĂȚII FUNCiare A JUDEȚULUI NEAMȚ DUPĂ ÎNFĂPTUIREA REFORMEI AGRARE DIN ANUL 1864

de Mihai Șurubaru

După ce într-un număr anterior ale acestei reviste¹ am analizat modalitatea în care s-a înfăptuit reforma agrară în județul Neamț, ne propunem acum să stabilim care a fost structura proprietății funciare a acestei unități administrativ-teritoriale, structură rezultată îndeosebi prin aplicarea Legii rurale. Cu toate neîmplinirile sale, reforma agrară din anul 1864 rămâne un moment de referință în această chestiune. Dar, a discuta despre structura proprietății funciare numai din perspectiva înfăptuirii reformei agrare nu este suficient. Se impune ca această analiză să aibă în vedere încă o "reformă" la fel de importantă pentru problema pusă în discuție: secularizarea averilor mănăstirilor neînchinat în 1859 și a celor închinat în 1863. Rezultanta efectelor tuturor reformelor amintite, interpretată ca moment al evoluției în timp a relațiilor agrare, este însăși structura proprietății funciare de după 1864. Din acest punct de vedere ierarhia categoriilor de proprietate s-a modificat în mod radical.

Pentru a înțelege această schimbare este necesar să stabilim mai întâi care a fost structura proprietății funciare a ținutului Neamț înainte de anul 1859. Documentul cel mai apropiat de această dată, dar și cel mai complet, este cel intitulat "Acta atîngătoare de toate proprietățile din Prințipat"², un adevărat inventar al tuturor proprietăților din Moldova, cu arătarea suprafețelor și a numărului de locuitori aflați pe ele. Pornind de la datele oferite de acest document, noi am repartizat pe ocoale proprietățile după categoriile de proprietari și astfel am obținut următoarea structură ierarhizată a proprietății funciare a ținutului Neamț (vezi anexa 1). Se cuvine mai întâi făcută precizarea că suprafața tuturor proprietăților este de aproximativ 292950 fâlcii sau 419562,99 ha³.

Pe primul loc, la diferență mare de celelalte categorii, se situează proprietatea mănăstirească, cu o suprafață de 184550 fâlcii (264312,51 ha), adică un procentaj de

- (1) M. Șurubaru, *Aspecte ale înfăptuirii reformei agrare din 1864 în județul Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, XX, 1995, p. 281-306.
- (2) Arh.St. Iași, fond Ministerul de Finanțe, Tr. 1785. op. II-2035, nr. 39/1857, f. 65-68. În continuare: Anul 1857.
- (3) Am considerat falcea ca fiind egală cu 14322 metri pătrați.

63% din suprafața totală a proprietăților din ținut. Locul al doilea în ierarhia categoriilor de proprietate îl ocupă proprietatea boierească; ea are o suprafață de 99560 fâlcii (142589,83 ha) și o proporție de 33,99% din totalul suprafețelor județului arătat mai sus. Cea mai mică întindere o are proprietatea răzășească: 7190 fâlcii (10297,52 ha), ceea ce reprezintă un procentaj de numai 2,45%.⁴ Față de suprafețele calculate de noi⁴, pe baza datelor furnizate de hărțile lui Scarlat Osvald, pentru aceste trei categorii de proprietate, considerate ca atare după natura proprietarului, constatăm că de la 1847 și până la 1857 s-a păstrat aceeași ierarhie, cu o mică creștere la prima categorie și una ceva mai mare (10570 fâlcii) la a doua, ambele pe seama celei de a treia, mai ales, dar și prin alte mijloace. Cu toate că nu le-am considerat drept categorii aparte, în calculele noastre am înregistrat și 1250 fâlcii (1790,25 ha) în proprietate mixtă boierească-răzășească și 400 fâlcii (572,88 ha) în proprietate mixtă mănăstirească-răzășească, situații care demonstrează continuarea până în ajunul reformei agrare din 1864 a procesului de infiltrare a boierilor și mănăstirilor în interiorul comunităților răzășești și depozedarea acestora de însemnate suprafețe de pământ. Despre o proprietate de Stat nici nu poate fi vorba acum aici, dacă acceptăm că proprietatea domnească poate fi considerată ca proprietate de Stat, ea nu mai exista de multă vreme și nici o catagrafie nu o mai consemna ca atare. De asemenea, considerăm că în ținutul Neamț la jumătatea secolului trecut nu exista nici ceea ce numim mica proprietate țărănească, adică o proprietate de până la 99 fâlcii. Dovadă în acest sens este tocmai documentul din 1857, pe baza căruia ne-am fundamentat calculele noastre, și unde sunt notate, ce-i drept, șase moșii sub 100 de fâlcii, dar dintre ele două sunt răzășești⁵, iar patru sunt ale unor boieri cu titlu⁶. Să sperăm că este evidentă ierarhizarea făcută de noi pentru anul 1857 după natura proprietarilor și nu după întinderea proprietăților.

Situația prezentată mai sus a început să se schimbe încă din primul an al domniei lui A.I.I. Cuza, când averile mănăstirilor au fost trecute în proprietatea Statului prin decretul domnesc nr. 4381 din 1 iunie 1859⁷. Din cauză că documentele de care dispunem în momentul redactării acestui articol sunt incomplete și insuficiente, ne abținem să facem evaluări și afirmații definitive cu privire la structura proprietății funciare după această "secularizare". Este, însă, evidentă realitatea că în cadrul structurii proprietății funciare a apărut încă un proprietar: statul, cu o însemnată suprafață de teren agro-silvic dacă ne gândim doar la faptul că mănăstirile neînchinat din ținutul Neamț erau printre cele mai înzestrate cu pământ chiar la nivelul întregii Moldove. Numai de la Mănăstirea Neamț-Secu, Statul a preluat 57 de moșii din 11 ținuturi; în ținutul Neamț Statul a luat de la această mănăstire 21 de moșii⁸. La 1857 moșiile Mănăstirii Neamț-Secu din acest ținut aveau suprafața totală de 41180 fâlcii.

- (4) M. Șurubaru, *Structura proprietății funciare a ținutului Neamț la jumătatea secolului al XIX-lea*, în *Memoria Antiquitatis*, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, XIX, 1994, p. 495.
- (5) Anul 1857, loc.cit., f. 68.
- (6) Ibidem, f. 66, 68.
- (7) *Monitorul Oficial al Moldovei*, nr. 68, Iași, 10 iunie 1859, p. 1.
- (8) Radu Rosetti, *Conflictul dintre guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului*, în *Analele Academiei Române*, memoriile secției istorice, seria a II-a, tom XXXII, București, 1910, doc. nr. XXXVI, p. 803.

Se adaugă încă aproximativ 52020 fălci ale altor cinci mănăstiri pământene cu proprietăți în ținutul Neamț: Pângărați, Bisericieni, Agapia, Văratec și Râșca. Dacă toate aceste pământuri au fost "secularizate", atunci la 1859 Statul devenea al doilea mare proprietar funciar, cu suprafața de circa 93200 fălci⁹ (133481,04 ha), după proprietatea boierească, aflată acum pe locul întâi, credem noi cu cel puțin 100000 de fălci (143220 ha), dar înaintea proprietății mănăstirilor închinat care posedau încă 87000 fălci (124601,4 ha). Pe ultimul loc, al patrulea, se află proprietatea răzășească, în cel mai bun caz cu suprafața avută la 1857 (vezi anexa nr. 2).

Aprecieri mult mai complexe putem face după luarea în calcul și a efectelor secularizării averilor mănăstirilor închinat din anul 1863. Desigur, mănăstirile, cel puțin cele mai mari, și-au păstrat și unele suprafețe de pământ, dar acestea sunt atât de mici în comparație cu ceea ce au avut înainte, încât ele nu pot modifica de loc concluzia că marea proprietatea funciară eclesiastică a dispărut, locul ei fiind luat de proprietatea funciară de Stat. Așadar, în cadrul structurii proprietății funciare a ținutului Neamț, în anul 1864, adică după secularizarea averilor mănăstirești, dar înainte de decretarea Legii rurale, pe primul loc se află proprietatea de Stat, cu peste 180000 de fălci. Pe locul al doilea se află proprietatea funciară boierească, probabil cu vreo 100000 de fălci, iar pe locul al treilea, cu cea mai mică suprafață, în jur de 7000 de fălci, proprietatea răzășească. Chiar dacă în structura proprietății funciare din anul 1864 s-a produs doar o schimbare de proprietar, prin secularizare, această înlocuire este esențială și ea prezintă o importanță deosebită în perspectiva înfăptuirii reformei agrare (anexa nr. 3).

Observăm în primii ani ai existenței statului român, creat prin unirea Principatelor, o dinamică impresionantă a structurii proprietății funciare. Schimbările succesive, efectuate în etape, au dus în final la crearea unei alte structuri funciare care s-a menținut, cu toate lipsurile ei, până la cealaltă reformă agrară, cea din anul 1921. Deocamdată nu ne-am propus să analizăm modul cum a evoluat noua structură funciară, ci doar să stabilim care a fost înfățișarea ei după aplicarea Legii rurale.

Schimbările parțiale, care au avut loc treptat, prin secularizări și reforma agrară, au plasat Statul pe primul loc al structurii proprietății funciare din județul Neamț. Putem afirma, cu o aproximație justificată de lipsa datelor, că Statul deținea o suprafață de circa 226909 ha, ceea ce reprezintă un procentaj de 54,08% din suprafața totală a proprietăților. Din nou, marea proprietate particulară se află pe locul al doilea, cu suprafața de circa 110503 ha, adică un procentaj de 26,34% (vezi anexa nr. 4). Ceea ce demonstrează aceste cifre este tocmai marele decalaj care exista între suprafețele deținute de marii proprietari și cele aflate în proprietatea țăranilor care nu erau alții decât producătorii direcți din agricultură. Statul și particularii stăpâneau 80,52% din suprafața județului. Este adevărat că cea mai mare parte a acestei suprafețe era acoperită cu păduri, dar este la fel de adevărat și faptul că decalajul dintre suprafețele agricole era în favoarea marii proprietăți. Întreaga evoluție din prima jumătate a secolului al XIX-lea a rezervei feudale demonstrează faptul că pământurile aflate în

(9) Calculele aproximative sunt făcute după *Acta atingătoare de toate proprietățile din Prințipat*, loc.cit., f. 65-68.

stăpânirea deplină a proprietarilor de moșii erau cel puțin egale ca întindere cu cele aflate în stăpânirea clăcașilor¹⁰. Aceștia din urmă erau proprietari după 1864 a aproximativ 63189,78 ha (15,06% din suprafața totală a județului). Pe ultimul loc al ierarhiei se afla proprietatea răzășcască cu doar 10297,52 ha (2,45%). Chiar și numai aceste considerații de ordin general ne prezintă suficient de clar aspectul nedrept al repartizării pământului după 1864; analiza care urmează ne va arăta și mai mult faptul că majoritatea țăranilor nu aveau suficient pământ pentru întreținerea familiilor încă de la momentul împroprietăririi lor.

PROPRIETATEA FUNCİARĂ DE STAT

După reforma agrară din 1864 proprietatea funciară de stat a județului Neamț, formată în întregime prin secularizarea averilor mănăstirești, nu mai deținea aceeași întindere pe care o avea la sfârșitul anului 1863. Dar, procentajul suprafeței care a rămas Statului după împroprietărire a țăranilor este mai mult decât dublu față de cel al marii proprietăți particulare. Una dintre cauzele acestei situații ar fi specificul zonei de munte și mai ales specificul județului Neamț unde întotdeauna au fost cele mai multe mănăstiri care au avut cele mai numeroase și întinse moșii. Faptul că o mare parte din suprafața proprietății de Stat este formată din păduri, explică în bună măsură dimensiunile acesteia, dar în nici un caz nu justifică realitatea că Statul deținea, în comparație cu proprietatea țărănească, suprafețe incomparabil mai mari de teren agricol. Trebuie să vedem în situația creată la 1864 finalitatea unui proces, început încă din secolul al XVIII-lea, de transformare a moșiei boierești, grevată de servituți feudale, în proprietate deplină de tip capitalist, proces în cadrul căruia mănăstirile au urmat aceeași cale ca și marea proprietate laică.

Dincolo de orice discuție, trebuie să admitem că în cadrul fostei proprietăți mănăstirești, preluată de Stat prin secularizare, pădurile aveau o pondere foarte mare; conform Legii rurale acestea erau exceptate de la împroprietărire. Astfel, moșia Bodești, care împreună cu moșia Războieni, fusese până la 1863 proprietatea Casei Sfântului Spiridon din Iași¹¹ și avea o suprafață de 640 fâlcii de pădure¹² (calculată de noi după numărul și suprafața parchetelor), a trecut în proprietatea Statului și această suprafață a fost exclusă de la împroprietărire conform art. III din Legea rurală¹³. De asemenea, moșia Calu și Iapa, fostă a Mănăstirii Bistrița închinată Sfântului Mormânt, era la 1868 proprietate a Statului¹⁴ și exceptată în cea mai mare parte de la împroprietărire tocmai datorită faptului că era formată aproape numai din păduri. Înainte de secularizare cele două moșii, unite mai târziu, aveau o suprafață de 5000 de fâlcii¹⁵. În aceeași situație s-au aflat și moșiile Mănăstirii Neamț din ocolul

(10) Gh. Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Editura Universitas, Chișinău, 1993, p. 34.

(11) Arh. St. Neamț, fondul Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 9/1860, f. 20.

(12) Ibidem, f. 21.

(13) *Monitorul Oficial*, nr. 181, 15/27 august 1864, p. 811.

(14) Arh. St. Neamț, fond Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 87/1868, f. 29.

Muntele, însumând 17200 de fâlcii¹⁶. În întreaga circumscripție silvică a VIII-a, care cuprindea pădurile din zona de câmpie și de deal a județului Neamț, erau 38 de moșii¹⁷ foste mănăstirești, este adevărat, cu o pondere mai mică a suprafețelor acoperite cu păduri decât în zona de munte, care au fost trecute în proprietatea Statului.

Pentru a ilustra maniera în care Statul, exceptând pădurile, i-a împroprietărit pe clăcașii de pe domeniile sale, vom prezenta cazul moșiei Tazlău, din plasa Bistrița, și ca zonă de munte. Prima măsurătoare modernă a pădurii și a moșiei Tazlău a fost făcută de inginerul hotarnic Scarlat Osvalt. În tabelele hărților sale, acesta ne dă suprafața de 16000 fâlcii¹⁸, deci aproximativ 22912 ha. La 1857 moșia este înregistrată cu 10000 fâlcii¹⁹ (14322 ha). Mult mai târziu, I.S. Zăvoianu în monografia ocolului silvic Tazlău, deși amintește de măsurătoarea făcută de Scarlat Osvalt și de o hartă a moșiei, existentă la 1913 în arhiva ocolului, ne dă suprafața de 14700 fâlcii²⁰ (21053,34 ha) ca fiind stabilită tocmai de Scarlat Osvalt. Această ultimă suprafață a moșiei Tazlău era compusă din 13100 fâlcii și 60 prăjini de pădure (18761,3692 ha) și 1600 fâlcii (2291,36 ha) de arătură, fânețe și pășune²¹. Așadar, pădurca reprezenta 89,12% din întreaga moșie, iar pământul cu care puteau fi împroprietăriți clăcașii numai 10,88%. Conform legii, în calculele pentru împroprietărire au intrat numai 2291,36 ha. Clăcașii ar fi trebuit să primească doar suprafața de 1512,2976 ha (2/3 din moșie), însă ei au fost împroprietăriți cu 2195,1112 ha, proprietatea oprindu-și 96,2488 ha²². Din documentele de arhivă consultate de noi rezultă că toți clăcașii din Tazlău, în număr de 555, și bisericile, au primit 1433 fâlcii și 67 prăjini²³ (2053,2553 ha). Concluzia care se desprinde din cifrele prezentate mai sus este aceea că pe moșia Tazlău, Statul i-a împroprietărit pe clăcași fără să țină cont de partajarea legală în trei; dacă ar fi făcut acest lucru, moșia devenea strâmtă și țăranii ar fi primit mai puțin pământ decât li se cuvenea conform categoriei din care făceau parte. Așa, însă, foștii clăcași au primit între 93,87% și 87,67% (fără pământul bisericilor) din totalitatea celor 1600 fâlcii de arătură, fânețe și pășune. Cum acest caz nu este singular²⁴, se impune să constatăm faptul că împroprietărirea s-a făcut pe domeniile Statului în condiții mai avantajoase pentru clăcași decât pe moșiile particulare.

(15) Anul 1857, loc.cit., f. 65.

(16) Ibidem.

(17) Arh. St. Neamț, fond Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 51/1864, f. 5-6.

(18) Victor Andrei, *Două hărți ale ținutului Neamț lucrate de un elev al lui Gh. Asachi*, în *Anuarul Școlii Normale de Învățătoare, Piatra-Neamț*, 1939, p. 98.

(19) Anul 1857, loc.cit., f. 66.

(20) I.S. Zăvoianu, *Monografia Ocolului silvic Tazlău din județul Neamț*, București, 1913, p. 12.

(21) Ibidem.

(22) Ibidem.

(23) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 68/1909, f. 1-36.

(24) Moșiile Crăcăoani și Cracăul Negru din plasa Piatra, ambele ale Statului, n-au mai fost declarate strâmte. Vezi M. Șurubaru, *Aspecte ale înfăptuirii reformei agrare din 1854 în județul Neamț*, loc.cit., p. 294.

Au fost totuși, și moșii de Stat declarate strâmte, trei în total: Ghindăoani, Războieni și Bodești-Precista²⁵. Pentru prima moșie avem acum date noi, care pot crea o imagine completă a înfăptuirii reformei agrare pe moșiile strâmte. În articolul citat mai sus (vezi nota 24) am arătat că, pe ansamblu, clăcașii au primit în sat suprafața cuvenită după lege, dar, de fapt, vatra satului a fost redusă față de cea anterioară cu 76,32%. Cu toate că surplusul a fost trecut la imaș, lipsa de pământ la suprafețele cu care clăcașii au fost împroprietăriți s-a înregistrat la loturile din câmp. După lege, cei 203 clăcași (2 frunzași, 110 mijlocași și 91 pâlmași) ar fi trebuit să primească suprafața de 678 fălci și 40 prăjini²⁶ (971,612 ha). Ori, li s-au dat numai 495 fălci și 30 prăjini (709,377 ha), cu 183 fălci și 10 prăjini mai puțin. Pentru ca toți clăcașii să fie împroprietăriți, suprafața ce se cuvenea fiecărei categorii a fost redusă astfel: frunzașii primeau câte 3 fălci și 72 prăjini, mijlocașii câte 2 fălci și 66 prăjini, iar pâlmașii câte o falce și 30 prăjini²⁷. Rezultă că frunzașilor li se dădea cu 128 prăjini mai puțin la fiecare (29,1%), mijlocașilor cu 94 prăjini mai puțin (29,38%), iar pâlmașilor li se reducea lotul cu câte 90 prăjini (45%). În total, clăcașii ar fi trebuit să primească suprafața de 444 fălci și 77 prăjini, mai puțin cu 50 fălci și 3 prăjini decât suprafața ce fusese repartizată pentru împroprietărirea lor în câmp. Această lipsă, greu de explicat, în dauna țăranilor, împreună cu cele 183 fălci și 10 prăjini la care clăcașii aveau dreptul conform legii dacă moșia nu era declarată strâmtă, ne arată că în aceste condiții clăcașii din comuna Ghindăoani ar fi primit la împroprietărire mai puțin cu 233 fălci și 13 prăjini (333,8887 ha). În final, după intervenția sătenilor și a delegațiilor comunale, clăcașii au fost împroprietăriți cu suprafețe mai mari, dar tot sub cele prevăzute de lege pentru moșii normale: frunzașii câte 4 fălci, 31 prăjini și 3 stâneni pătrați, mijlocașii cu câte 3 fălci, 15 prăjini și 12 stâneni pătrați, iar pâlmașii cu câte 1 falce, 79 prăjini și 21 stâneni pătrați²⁸. Suprafața totală, rezultată din adunarea pământurilor date împroprietăriților, era de 541 fălci și 30 prăjini²⁹, în câmp și în sat, doar cu 5 fălci și 30 prăjini mai mult decât fusese repartizat din suprafața moșiei pentru clăcași.

Exemplul moșiei Ghindăoani, care nu infirmă părerea noastră, exprimată mai sus, că în județul Neamț Statul a ținut cont de interesele și de drepturile clăcașilor mai mult decât mării proprietari, are, în primul rând, menirea să completeze ansamblul mecanismului de aplicare a Legii rurale în cât mai multe dintre aspectele sale particulare. De altfel, procentajul ridicat de țărani împroprietăriți pe domeniile Statului (46,32% din totalul împroprietăriților județului) constituie o particularitate a aplicării Legii rurale pe meleagurile nemțene, fiind, totodată, și o consecință directă a structurii proprietății funciare existente la 1864, în cadrul căreia Statul se detașează ca cel mai mare proprietar.

(25) Ibidem, p. 294-297, anexele 6 și 7, p. 304.

(26) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 5/1864, f. 10-11.

(27) Ibidem, f. 16.

(28) Ibidem, f. 12.

(29) Ibidem, f. 15.

Deși în expunerea noastră ne-am folosit de multe ori de tabelele hărților lui Scarlat Osvalt, pentru a face o evaluare aproximativă a proprietății funciare de Stat din județul Neamț, de după înfăptuirea reformei agrare, am luat ca bază de calcul datele furnizate de documentul din anul 1857, mai ales că diferența este foarte mică³⁰. Considerând că proprietatea funciară de Stat s-a format prin secularizarea averilor mănăstirești, putem admite că Statul a preluat circa 180000 de fâlcii (257796 ha). Din această suprafață trebuiesc scăzute cel puțin 30886,2793 ha (fără prăjinile pentru ulițe, piețe ș.a.), suprafața cu care au fost împrorietăți clăcașii. Ceea ce rămâne, adică vreo 226909,73 ha, reprezintă suprafața totală aproximativă a proprietății de Stat de după reforma agrară; suntem siguri că ea este mai mică dar, chiar și câteva mii de hectare, în plus sau în minus, nu pot modifica, decât ca detaliu, concluziile noastre. Ponderea acestei proprietăți în cadrul structurii proprietății funciare a județului (54,08%), ne arată că ea este mai mare decât toate celelalte proprietăți luate la un loc, cu aproximativ 42505 ha.

După cum am mai arătat, cea mai mare parte a pământurilor deținute de Stat erau acoperite cu păduri. Totuși, el mai stăpânea și după 1864 importante suprafețe cultivabile. Din totalitatea acestor pământuri, 9249,9556 ha s-au folosit pentru împrorietărea a 2644 însurăței și alte 11649,3076 ha s-au vândut, mai ales în loturi mici, de sub 10 ha, la 2198 țărani³¹ până în anul 1906. Mai reținem și faptul că în anul 1884 a fost creat Domeniul Coroanei Bicaz, pe care Statul l-a înzestrat cu suprafața de 13185,72 ha³², familia regală, singură, având dreptul, după cum spunea legea din 10 iunie 1884, asupra "suprafeței și subfeței" acestei proprietăți³³. Din suprafața totală doar 1146,8 ha erau terenuri agricole, dar numai pășuni, fânețe și grădini³⁴, Domeniul nestăpânind teren arabil. De obicei, administrația arenda țărănilor pășunile, căci aceștia, dat fiind specificul zonei montane, nu aveau alte surse de câștig decât lucrul la pădure și creșterea animalelor. Cercetările făcute de noi ne arată că după împrorietăririle, vânzările și înzestrările cu pământ făcute de către Stat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, acesta a rămas și la începutul secolului următor cel mai mare proprietar al județului Neamț, menținându-și locul întâi în cadrul structurii proprietății funciare.

MAREA PROPRIETATE FUNCİARĂ PARTICULARĂ

În anul 1857 această categoria de proprietate deținea o suprafață de 99560 fâlcii (142589,83 ha). Neavând suficiente date pentru a spune cu cât anume a mai crescut ea până la 1864, am luat ca bază de calcul cifra aproximativă de 100000 fâlcii (143220

- (30) Suprafața totală a moșiilor mănăstirești la 1847, calculată după tabelele hărților lui Scarlat Osvalt este de circa 181472 fâlcii (259867,9 ha). La 1857 aceeași suprafață totală a moșiilor mănăstirești era de 184550 fâlcii (264312,51 ha).
- (31) *Anuarul statistic al României*, București, 1909, p. 238-247.
- (32) C. Armășescu, *Monografia Domeniului Bicaz*, București, 1906, p. 6.
- (33) C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi uzuale.*, vol. II, București, 1900, p. 473.
- (34) C. Armășescu, *op.cit.*, p. 6.

ha). Din această întindere am scăzut cele 22843 fălci și 70 prăjini (32717 ha) cu care au fost împrorietăriți clăcașii și bisericile³⁵ și am obținut suprafața de 77156 fălci și 10 prăjini (110503 ha) rămasă în stăpânirea marii proprietăți funciare particulare. Întinderea ei este destul de mare în comparație cu proprietatea țărănească și se explică atât prin evoluția anterioară a raportului dintre rezerva feudală și pământurile aflate în folosința clăcașilor, cât și prin ponderea mare a suprafețelor exceptate (mai ales păduri) de la împrorietărire. De aceea este greșit să apreciem că țaranii clăcași au primit 2/3 din terenul arabil, de fânețe și pășune. Partajarea în trei s-a făcut numai în cazul moșiilor strâmte; pe celelalte moșii li s-a dat țăranilor îndreptățiți suprafața legiuită, astfel încât marii proprietari au putut rămâne cu suprafețe foarte mari chiar și de pământ agricol, pe lângă cel acoperit cu păduri. Evaluarea în procente a acestor suprafețe ne arată că marea proprietate particulară și-a păstrat după reforma agrară cam 77,16% din totalitatea pământurilor avute înainte.

Adevărata dimensiune a acestei categorii de proprietate este dată de aspectele ei individuale și mai ales de contrastul dintre acestea. Situația moșiei Hangu, din plasa Muntele, este edificatoare în acest sens. La jumătatea secolului trecut, ea era proprietatea prințului M. Sturdza. Planul întocmit în anul 1838 ne dă pentru această moșie suprafața de 32494 fălci și 44 prăjini, echivalentă cu 46538,5534 ha³⁶. În tabelele hărților lui Scarlat Osvald această moșie este trecută cu suprafața de 29655 fălci³⁷ (circa 42471,891 ha), iar documentul din 1857 ne spune că Smaranda Sturdza stăpânea moșiile Hangu, Schitul Hangu, Călugăreni și Bistricioara cu suprafața de 33000 fălci³⁸ (47262 ha). Prin reforma agrară din 1864, un număr de 1864 clăcași și nevolnici din comunele Hangu, Bistricioara, Călugăreni și Galu au fost împrorietăriți pe moșiile domeniului Sturdza cu suprafața de 5014 fălci și 40 prăjini în câmp și în sat³⁹. Pământurile date țăranilor reprezintă numai 15,19% din suprafața marelui domeniu funciar al Casei Sturdza. Lipsa documentelor ne împiedică să facem afirmații categorice cu privire la suprafața cu care au fost împrorietăriți slujitorii bisericilor. Unele documente ne arată că numărul lor ar fi de 57⁴⁰, dar din altele rezultă că pe moșiile Smarandei Sturdza au fost împrorietăriți 47 de preoți, diaconi și dascăli cu suprafața de 203 fălci și 70 prăjini⁴¹. Scăderea tuturor suprafețelor primite de clăcași, împreună cu cele care au fost date bisericilor și slujitorilor acestora, adică 5218 fălci și 30 prăjini (7473,7566 ha) evidențiază faptul că proprietatea a păstrat după reformă impresiionanta suprafață de 39788,244 ha, echivalentă cu 84,19% din întinderea avută anterior. Potrivit altor documente, domeniul Hangu ar fi împrorietărit pe clăcași și, probabil, pe slujitorii bisericilor, cu suprafața de 5320 fălci și 55 prăjini⁴² (7620,2937 ha), rămânându-i 27173 fălci și 69 prăjini (38918,26 ha), ceea ce reprezintă pentru con-

(35) M. Șurubaru, *op.cit.*, anexa 5, p. 303.

(36) Arh. St. Neamț, Colecția planuri, Moșia Hangu.

(37) Victor Andrei, *op.cit.*, p. 95.

(38) Anul 1857, f. 65.

(39) Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1864, județul Neamț, dosar 1050, f. 52. 103.

(40) Ibidem, f. 52. 103-104.

(41) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 6/1864, f. 19.

(42) Ibidem, Colecția planuri, Moșia Hangu.

cluziile noastre cam același lucru. Obiecția că moșiile stăpânite de Smaranda Sturdza erau formate în cea mai mare parte din păduri, exceptate conform legii de la împrorietărire, este parțial întemeiată, deoarece existau și numeroase goluri de pădure cu poieni interioare sau exterioare de care țăraniile aveau mare nevoie pentru creșterea animalelor.

În lipsa unor date de arhivă precise cu privire la soarta unor moșii după reforma agrară, îndrăznim să apreciem suprafața cu care au rămas marii proprietari atât după tabelele hărților lui Scarlat Osvalt, cât și după dosarele din anul 1909 cu privire la situația de atunci a pământurilor date țăranilor la împrorietărire din 1864. Suprafața calculată de noi pe baza măsurătorilor făcute de Scarlat Osvalt pentru moșiile boierești din plasa Bistrița este de 18468 fâlcii⁴³. În documentul intitulat "Acta atingătoare de toate proprietățile din Prințipat", suprafața acestor moșii este de 13370 fâlcii⁴⁴. Diferența dintre cele două izvoare documentare este greu de explicat, motiv pentru care punem mai mult temei pe măsurătorile făcute de Scarlat Osvalt, deși nici ele nu sunt deosebit de sigure și, mai ales, nu au rămas aceleași timp de aproape 20 de ani. La 1864 țăraniile din plasa Bistrița au fost împrorietărite cu 5017 fâlcii și 20 prăjini⁴⁵, în câmp și în sat, plus încă 45 fâlcii și 40 prăjini plătite de clăcași, câte două prăjini și jumătate fiecare, conform circularii ministeriale nr. 9378 din 12 septembrie 1864, pentru ulițe și piața satului⁴⁶. Deci, în total, împrorietăritei au primit 5062 fâlcii și 60 prăjini; scăzând această suprafață din întinderea tuturor moșiilor particulare constatăm că marea proprietate particulară a păstrat circa 13405 fâlcii și 20 prăjini, sau, în procente 72,59% din suprafața anterioară reformei.

Problema suprafeței pe care o poseda marca proprietate funciară particulară după 1864, trebuie analizată sub două aspecte: cel al terenurilor de cultură și cel al suprafeței totale. Este greu de precizat ce suprafețe arabile, de fânețe și pășuni au rămas marilor proprietari; oricum ele sunt mult mai mari decât acca treime logiuită a rezervci. Cu privire la cel de-al doilea aspect, cel al suprafeței totale, putem afirma că marca proprietate funciară particulară mai deținea după 1864 cam 26,34 procente din suprafața județului. Comparativ cu anul 1857 ponderea acestei proprietăți s-a redus cu 7,65 procente, păstrându-și, totuși, locul al doilea în ansamblul structurii proprietății funciare a județului. Chiar și de pe această poziție, ea este totuși mai mare cu circa 11,28 procente decât proprietatea țărănească și cu vreo 6,76 procente decât toate celelalte proprietăți, care urmează după ea, luate la un loc (vezi anexa nr. 4). Lucrul cel mai important este faptul că marea proprietate particulară stăpâna cu 42,82% mai mult pământ decât țăraniile împrorietărite.

(43) Victor Andrei, *op.cit.*, p. 98-99.

(44) Anul 1857. f. 65-66.

(45) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosarele nr. 36, 40, 59, 60, 63, 64, 65/1909.

(46) Ibidem, dosar 1/1865, f. 1.

PROPRIETATEA ȚĂRĂNEASCĂ

Din toate documentele studiate de noi, rezultă că mica proprietate țărănească a fost creată în județul Neamț prin înfăptuirea reformei agrare din 1864. Atunci au fost împroprietăriți 13086 clăcași cu suprafața de 63 189,784 ha⁴⁷. N-am mai luat în calcul și suprafețele date în sat neclăcașilor ca locuri de casă și grădină pentru că acestea nu pot reprezenta, după părerea noastră, o proprietate agricolă, suprafața fiind mult prea mică pentru a asigura existența unei familii. Din acest motiv considerăm că după 1864 proprietatea țărănească însumează suprafața de împroprietărire, arătată mai sus, și care reprezintă un procentaj de 15,06% din suprafața județului. Locul al treilea ocupat de această categorie în cadrul structurii proprietății funciare nu reprezintă nimic altceva decât o poziție ierarhizată, căci importanța au nu ansamblul proprietății, ci componentele lui. Trebuie, deci, să vedem dacă fiecare proprietate țărănească putea asigura existența familiei, mai ales că, dincolo de acest aspect imediat, există perspectiva fărâmițării loturilor clăcășești prin moștenire.

Fără a nega însemnătatea deosebită a reformei agrare din 1864 în evoluția structurii proprietății funciare, trebuie să admitem că ea n-a putut să-i dea țăranului totală independență față de marea proprietate. Cauza principală a acestei dureroase realități o reprezintă insuficiența pământului. Dacă pentru clăcașii frunțași pământul cu care au fost împroprietăriți era oarecum suficient (ei, însă, reprezentau doar 3,78% din numărul total al clăcașilor), pentru mijlocași (41,76%) suficiența pământului era discutabilă la nivelul agriculturii de atunci. Admițând, totuși, că aceștia din urmă se puteau hrăni de pe cele aproximativ 5,7 ha, rămâne un procentaj de 54,46% de pălmași pentru care suprafața de 3,5 ha era total insuficientă. Sunt numeroase comune în care numărul pălmașilor depășește cu mult jumătatea din numărul clăcașilor împroprietăriți. Numai în plasa Bistrița, după dosarele din anul 1909, avem șase comune în această situație: Calu-Iapa cu Mastacăn (71,05%), Borlești (65,46%), Roznov (64,8%), Tazlău (56,68%), Zănești (56,07%) și Rediu (51,92%)⁴⁸. Procentaje la fel de mari pentru pălmași întâlnim în toate plășile județului. Potrivit dosarelor originale de la 1865, decalajele dintre categoriile de clăcași, având în vedere și modificările administrativ-teritoriale, sunt mult mai mari. Astfel, comuna Mastacău are un procentaj de 80,89% pălmași⁴⁹, iar comuna Roznov (cu cătunul Negulești) 75,76%⁵⁰. La fel de mari sunt decalajele dintre categoriile de clăcași și pe diferitele moșii pe care s-au făcut împroprietăririle în cadrul aceleiași comune. Dăm ca exemplu, în acest sens, cazul comunei Grumăzești, în care pe moșia Grumăzești pălmașii reprezintă 35,4% din totalul clăcașilor împroprietăriți, pe moșia Topolița ei reprezintă 55,88%, iar pe moșia Ocea 77,36%⁵¹. Sperăm ca prin aceste procentaje am demonstrat faptul că foarte mulți

(47) M. Șurubaru, *op.cit.*, anexa 2, p. 301 și anexa 5, p. 303.

(48) Ibidem, anexa 3, p. 302.

(49) Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1864, județul Neamț, dosar 1048, f. 98.

(50) Ibidem, f. 92, 123.

(51) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 4/1864, f. 9-10, dosar 50/1909, f. 1-10.

țărani nu aveau încă de la reforma agrară pământ suficient pentru întreținerea familiilor lor.

Analiza proprietății țărănești presupune nu numai stabilirea ponderii acesteia în cadrul structurii proprietății funciare, sau a raportului dintre categoriile de clăcași, ci, în mod obligatoriu, și a procentajului țăranilor care din diferite motive nu au fost împroprietăriți. Numărul acestora, 4167 capi de familie⁵² ne dă un procentaj de 24,15% din numărul total al familiilor de la sate. Dintre aceștia, 386 capi de familie (2,24% din numărul total al țăranilor capi de familie) nu au primit absolut nimic, iar 3781 capi de familie (21,91% din același total) au primit doar câte 10 prăjini în sat, suprafață care reprezintă foarte puțin chiar și pentru o singură persoană. Este evident faptul că aproape un sfert din numărul țăranilor capi de familie au fost, pur și simplu, abandonați, fără mijloace de existență decât la limita supraviețuirii. Așadar, mica proprietate țărănească rămâne să fie reprezentată numai de cei 13086 clăcași care au primit pământ de cultură în câmp; numărul lor este echivalent cu procentajul de 75,85% din totalitatea familiilor țărănești. Acesta este doar un aspect al realității, și încă nu cel mai grav; un alt aspect, cel care contează cel mai mult, este faptul că 65,46% din numărul total al țăranilor capi de familie existenți la 1864 aveau pământ insuficient sau nu aveau deloc⁵³. Este vorba de 11294 capi de familie, dintre care 386 nu au primit nimic, 3781 au primit doar locul de casă în sat și 7127 sunt pălmași împroprietăriți cu câte 2 fâlcii și 40 prăjini fiecare. Sunt multe comune în care procentajul arătat mai sus depășește media pe județ. În comuna Hangu, de exemplu, procentajul era de 66,6%, ceea ce înseamnă că un număr de 959 țărani capi de familie⁵⁴ erau în dificultate materială, totală sau parțială, încă de la împroprietărire.

Simpla înregistrare a documentelor ar putea duce la concluzia pripită că situația țăranilor de la munte era mai bună după 1864. Într-adevăr, aici sunt cei mai mulți fruntași, foști clăcași care au fost împroprietăriți cu câte 5 fâlcii și 40 prăjini; jumătate dintre ei (237) se află în plasa Muntele⁵⁵. Totuși, și aici, numărul pălmașilor, deși cel mai mic din tot județul, trece de jumătatea tuturor clăcașilor plășii: 51,54%. Pe de altă parte, se impune ca situația țăranilor de la munte să fie analizată nu numai subaspectul cantitativ al suprafețelor primite, ci și sub cel calitativ al acestora. În suprafața de împroprietărire clăcașii au primit loc de arătură, fânețe și imaș. Dacă în zona de câmpie și de deal proporția acestor categorii de teren agricol era oarecum mai echilibrată, în funcție de importanța fiecăreia, pe ansamblul gospodăriei țărănești, în regiunea de munte nu mai întâlnim acest echilibru. Aici clăcașii au primit, ca și în trecut, mai mult pășune și fânețe și foarte puțin teren pentru arat și semănat. În schimb, documentele ne arată biserici cu foarte mult teren arabil în comparație cu cât aveau țăranii. Biserica din Galu, de exemplu, avea la 1864 un număr de 457 prăjini de arătură⁵⁶, în timp ce

(52) M. Șurubaru, *op.cit.*, loc.cit., p. 287.

(53) Calculele noastre au la bază numărul de 17253 țărani capi de familie, fără răzeși. H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, Editura Academiei, București, 1958, p. 42.

(54) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 6/1864, f. 19.

(55) M. Șurubaru, *op.cit.*, loc.cit., anexa 2, p. 301.

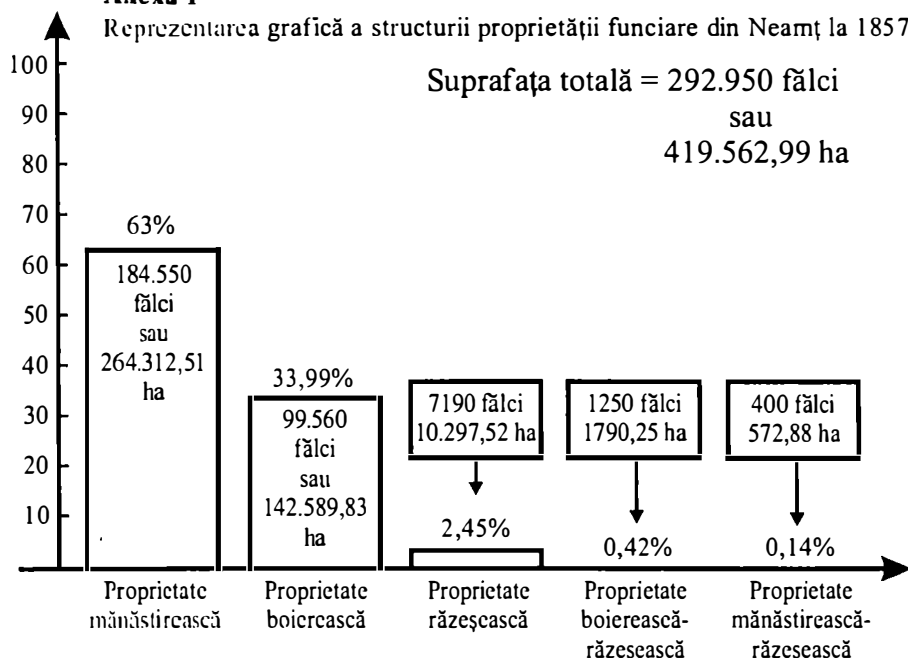
Anexa 1

Reprezentarea grafică a structurii proprietății funciare din Neamț la 1857

Suprafața totală = 292.950 fălci

sau

419.562,99 ha

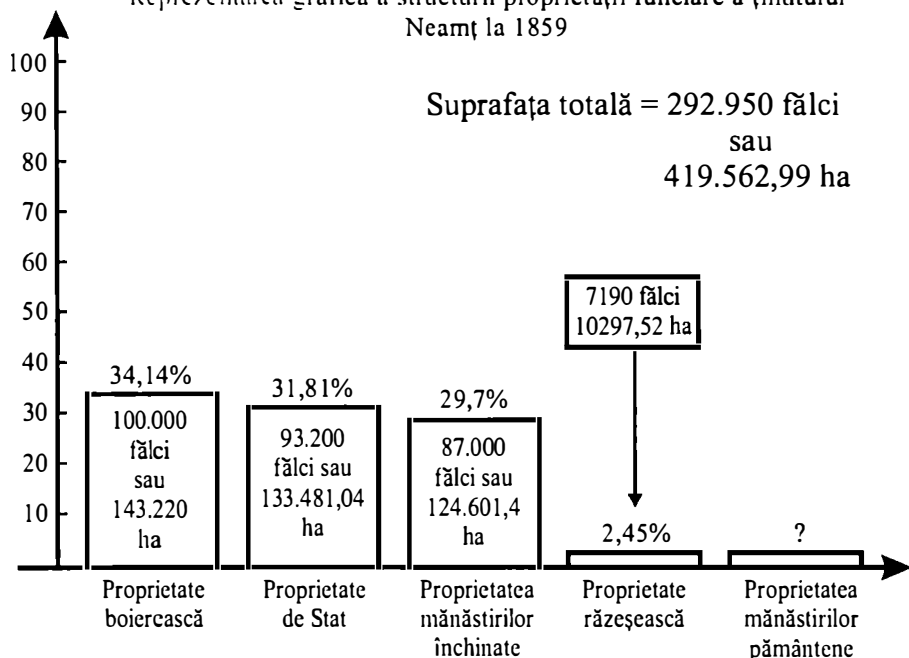
Anexa 2

Reprezentarea grafică a structurii proprietății funciare a ținutului Neamț la 1859

Suprafața totală = 292.950 fălci

sau

419.562,99 ha

nici un clăcaș nu a primit măcar o falce de teren arabil. Suprafața cea mai mare de astfel de teren, primită de împroprietăriții din comuna Hangu a fost de 40 de prăjini⁵⁷, dar nu tuturor clăcașilor li s-a dat pământ arabil; din cei 446 clăcași împroprietăriți, doar 74 au primit, ca loc de arătură, suprafețe între 7 și 40 de prăjini, media fiind de circa 16 prăjini⁵⁸. Din păcate, nici celelalte categorii de teren nu erau întotdeauna de bună calitate, mulți țărani plângându-se că au primit, ca loc de fânaț și pășune, râpi și coaste de munte cu tufe, cioate și multă piatră, sau cu o înclinație atât de mare încât vitele nu le puteau paște. Dacă ne gândim la faptul că în zona de munte o mare parte din veniturile țăranilor depindeau de creșterea animalelor, ne dăm bine seama de gravitatea problemei.

Credem că ceea ce trebuia demonstrat se vede foarte clar: Legea rurală nu a rezolvat problema agrară. Cu multă bunăvoință am putea considera că reforma agrară din 1864 a lichidat o problemă, creând, în schimb, alta la fel de gravă și amplificată cu fiecare an de instabilitatea și fărâmițarea proprietății țărănești.

PROPRIETATEA RĂZĂȘEASCĂ

Este greu de spus în ce situație se afla proprietatea răzășească în anii imediat următori înfăptuirii reformei agrare din 1864. Cu informațiile existente și documentele studiate de noi putem schița doar o anumită tendință de involuție. Calculele făcute după tabelele hărților lui Scarlat Osvald ne arată că pe la 1847 proprietatea răzășească din județul Neamț însuma 9708 fălci (13901,865 ha)⁵⁹. Peste zece ani, suprafața se redusese la 7190 fălci (10297,52 ha), mai existând tot atunci 1250 fălci în proprietate mixtă boierească-răzășească și 400 fălci în proprietate mixtă mănăstirească-răzășească⁶⁰. Pierderea sigură este de cel puțin 2518 fălci (3606,2796 ha), adică un sfert din suprafața de dinaintea revoluției.

După 1857 ritmul depozedării răzeșilor s-a redus la jumătate comparativ cu deceniul anterior, astfel că în 1864 răzeșii județului Neamț, în număr de 2813, mai stăpâneau vreo 9522 ha⁶¹ (cam 6648 fălci și jumătate). Diferența de 542 fălci și 40 prăjini a trecut în proprietatea particulară în cea mai mare parte. Proprietatea răzășească își păstrează, dar la dimensiuni mult mai reduse față de anii anteriori, poziția a patra în cadrul structurii proprietății funciare a județului Neamț, cu cel mult 2,27% din suprafața totală. În cea mai mare parte, proprietatea răzășească este concentrată

(56) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 1/1881. f. 374.

(57) Ibidem, dosar 6/1864. f. 24.

(58) Ibidem, f. 20-75.

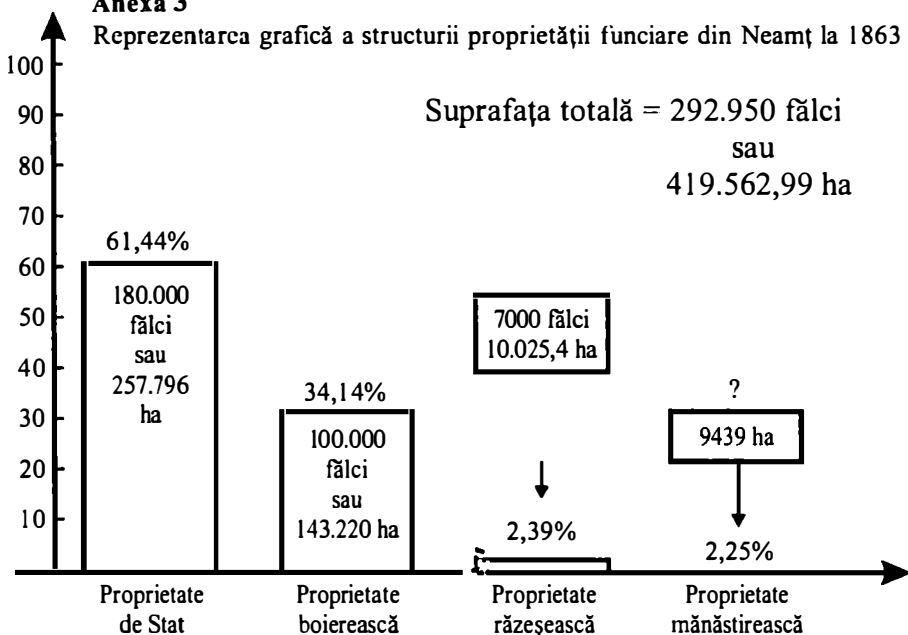
(59) M. Șurubaru, *Structura proprietății funciare a ținutului Neamț la jumătatea secolului al XIX-lea*, loc.cit., tabelul 1. p. 495.

(60) Anul 1857, f. 66-68. Pe baza anexelor întocmite de Georgeta Crăciun, pentru anul 1857 am calculat 7240 fălci stăpânite de răzeși și încă 750 fălci în proprietate mixtă boierească-răzășească și 400 fălci în proprietate mixtă mănăstirească. Georgeta Crăciun, *Satele răzășești din Moldova la mijlocul secolului al XIX-lea*, Partea I, Date statistice, în *Cercetări Istorie* (serie nouă). XII-XIII, Iași, 1981-1982, p. 550-555.

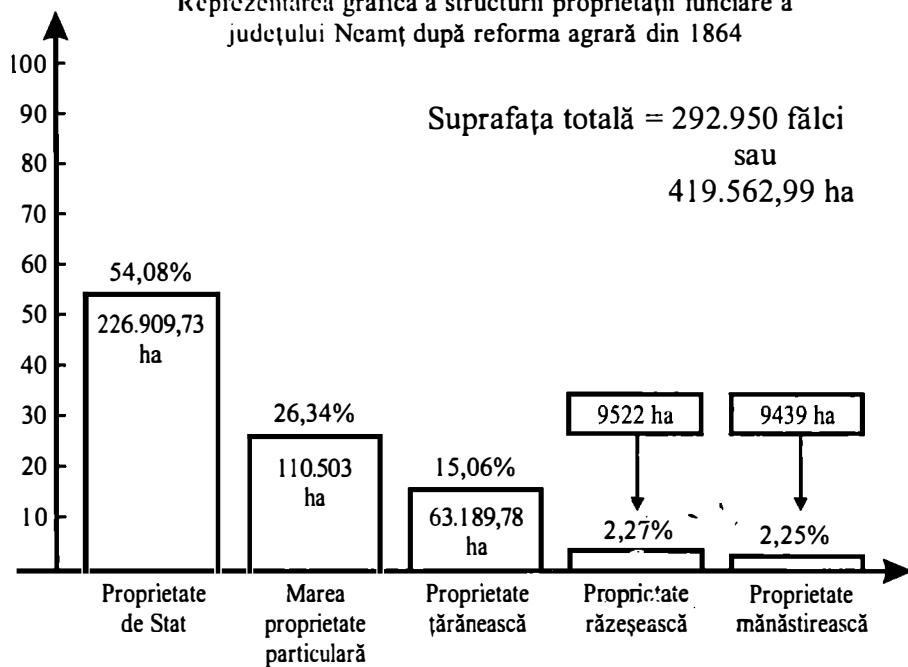
(61) I.N. Iancovescu. *Repartiția proprietății rurale*, București, 1903, p. 30.

Anexa 3

Reprezentarea grafică a structurii proprietății funciare din Neamț la 1863

Anexa 4

Reprezentarea grafică a structurii proprietății funciare a județului Neamț după reforma agrară din 1864

în plasa Bistrița (3980 fălci) și în plasa Mijlocul (2510 fălci) și este împărțită în 18 moșii⁶² (o medie de 399 fălci și 35 prăjini), potrivit documentului din anul 1857. I.N. Iancovescu ne spune că proprietatea răzășească înainte de 1864 era repartizată în 15 comune.

PROPRIETATEA FUNCIARĂ ECLESIASTICĂ

De pe poziția întâi, la distanță foarte mare de a doua clasată în cadrul structurii proprietății funciare din anul 1857, proprietatea mănăstirească s-a prăbușit, prin reformele lui A.I. Cuza, pe ultimul loc. Noi am considerat că aproape întreaga suprafață a moșiilor mănăstirești a trecut în proprietatea Statului, pentru că suprafețele mici pe care le mai aveau acestea după 1864 nu pot modifica datele problemei. Prin secularizările din 1859 și 1863, proprietatea funciară eclesiastică a pierdut circa 180000 fălci (cam 257796 ha).

Și totuși, mănăstirile au mai deținut și după 1864 însemnate suprafețe de teren care, este adevărat, în cea mai mare parte erau acoperite de păduri. Astfel, Mănăstirea Neamț-Secu mai avea lăsată, începând cu anul 1859, suprafețele de 11422 ha de pădure, fânaș și pășune în perimetrul care s-a numit Vatra-înconjurătoare⁶³. Cea mai mare parte a acesteia, adică vreo 9962 ha, era acoperită cu păduri, dar mai erau încă 1460 ha de pășune, fânaș și teren arabil⁶⁴; această ultimă categorie de teren nu însuma decât 52 fălci și 40 prăjini⁶⁵. Din întreaga suprafață avută înainte de 1859 în ținutul Neamț, Mănăstirii Neamț-Secu i se lăsa prin decretul domnesc nr. 4381 din 1 iunie 1859 doar un procent de 15,81%. N-am luat în calcul această suprafață pentru că ulterior Mănăstirea n-a beneficiat decât de o mică parte din ea, motiv care a declanșat un lung conflict cu Statul ce s-a încheiat abia în anul 1935 printr-o nouă atribuire a pământurilor lăsate la 1859⁶⁶.

Să nu confundăm, însă, marea proprietate funciară eclesiastică cu proprietatea funciară a diferitelor biserici, dintre care multe au fost "împroprietărite" cu pământ pentru slujitorii lor la 1864. Folosind procesele verbale și tablourile litera A, pe baza cărora s-au făcut împroprietăririle, I.N. Iancovescu ne dă pentru județul Neamț un total de 1780-8055 ha repartizate bisericilor⁶⁷. N-au fost, însă, înzestrate toate bisericile cu pământ. totuși, în comparație cu țaranii, multe biserici (împroprietărite" au primit suprafețe mult mai mari de pământ și de bună calitate. Cităm, spre exemplificare, cazul bisericii din Galu, plasa Muntele, care deținea 14 fălci și 25 prăjini (20,4955 ha), din care 457 prăjini (8,1803 ha) erau loc arabil și 688 prăjini (12,3152 ha) erau fânețe⁶⁸,

(62) Anul 1857, f. 66-68.

(63) Arh. St. Neamț, fond Mănăstirea Neamț, dosar 1/1938, f. 18.

(64) Ibidem.

(65) Ibidem, dosar 10/1935, f. 8 (după calculele noastre).

(66) *Monitorul Oficial*, partea I, nr. 175, din 2 august 1935, p. 5604.

(67) I.N. Iancovescu, *op.cit.*, p. 23.

(68) Arh. St. Neamț, fond Prefectura Neamț, dosar 1/1881, f. 374.

aceasta în condițiile în care țărani au primit, așa cum am arătat mai sus, foarte puțin loc de arătură sau n-au primit deloc.

Pe lângă mănăstiri, și așezămintele religioase au păstrat după 1864 însemnate suprafețe de pământ. Printre ele se numără și Epitropia "Sfântul Spiridon" din Iași care stăpânea patru moșii: Mândrești, Români, Bodești-Precista și Războieni⁶⁹. suprafața totală a acestor moșii era de 3982,49 ha, dintre care doar 38,95% erau păduri, cea mai mare parte (61,05%) fiind formată din pământuri cultivabile: 2431,42 ha. Locurile de arătură însumau nu mai puțin de 1301,42 ha. Aceste informații, preluate de la I.N. Iancovescu pentru anul 1900 se pare că reprezintă, de fapt, suprafața moșiilor arătate mai sus, imediat după reforma agrară. Facem această afirmație întemeiați pe faptul că moșia Români măsura pe la 1874 suprafața de 1172,5213 ha⁷⁰, tot atât cât ne dă Iancovescu pentru anul 1900. Se vede clar că alți proprietari decât țărani posedau suprafețe apreciabile de pământ. Să ne reamintim că la 1864, numai în satul Români 34 țărani au primit doar câte 10 prăjini în sat, iar alți 34 pălmași au fost împroprietăriți cu pământ insuficient⁷¹. În schimb, Epitropia a păstrat din cele 3000 fălci⁷² (4296,6 ha), cât avea în anul 1857, aproape jumătate de suprafață; cea mai mare parte din ea era acoperită cu păduri, circa 640 fălci⁷³ (916,6 ha). Această suprafață a sporit cu încă 247,78 ha până la anul 1900, când măsura 1164,38 ha. Nu putem spune dacă și pământurile de cultură și-au mărit suprafața, dar credem că la 1864 nu erau cu mult mai mici decât măsurau la 1900, adică 882,23 ha⁷⁴.

Structura proprietății funciare a județului Neamț, din anii domniei lui Al.I. Cuza, a cunoscut o dinamică impresionantă: s-au schimbat liderii și s-au născut noi proprietari. Dacă în anul 1857 Statul nu avea nici o proprietate, prin "secularizarea" averilor mănăstirilor pământene, pentru proasta lor administrare, din anul 1859, acesta devenea în ținutul Neamț al doilea mare proprietar, după proprietatea boierească. De altfel, acesta din urmă a ocupat locul întâi în cadrul structurii proprietății funciare numai între cele două secularizări, din 1859 și 1863. După secularizarea averilor mănăstirilor închinat, Statul a devenit cel mai mare proprietar funciar. Deși suprafața sa totală s-a redus ca urmare a înfăptuirii reformei agrare, Statul și-a menținut și după 1864 locul întâi, cu mai mult de jumătate din suprafața județului. Dacă la procentajul reprezentând proprietatea de Stat (54,08%) îl adăugăm și pe cel al marii proprietăți particulare (26,43%), constatăm că pentru producătorii direcți din agricultură, împreună cu alți proprietari, inclusiv răzeșii, rămânea un procentaj de numai 19,58%, cam a cincea parte din întinderea județului.

Născută prin reforma agrară, mica proprietate țărănească își începea existența cu un serios handicap încă din start: insuficiența pământului de cultură. La aceasta s-a

(69) I.N. Iancovescu, *op.cit.*, p. 40-41.

(70) Arh. St. Neamț, fond Tribunalul Neamț, dosar 81/1874, f. 7.

(71) Ibidem, fond Prefectura Neamț, dosar 64/1909, f. 3-4.

(72) Anul 1857, f. 68.

(73) Arh. St. Neamț, fond Ocolul silvic Calu-Iapa, dosar 9/1860, f. 21.

(74) I.N. Iancovescu, *op.cit.*, p. 40-41.

adăugat un alt pericol major pentru stabilitatea proprietății țărănești: divizibilitatea loturilor prin moștenire, situație de care ne vom ocupa cu altă ocazie. Deocamdată reținem doar realitatea imediată care constituie baza de la care a pornit evoluția noii structuri a proprietății funciare din județul Neamț: marea proprietate particulară s-a menținut încă foarte puternică în timp ce proprietatea țărănească, nu stăpâna decât 15,06% din totalitatea pământurilor. Mai reținem și faptul că un sfert din numărul țăranilor capi de familie nu au fost împroprietăriți cu loturi în câmp, dar nici cele 10 prăjini din sat pe care le-au primit majoritatea dintre ei nu pot fi considerate drept împroprietărire. După ce mai adăugăm la aceștia și numărul pâlmașilor care au primit loturi insuficiente, ne dăm lesne seama de adevărata dimensiune a problemei agrare – două treimi din totalitatea țăranilor capi de familie nu aveau pământ deloc sau aveau insuficient. Dacă această problemă agrară este o moștenire a trecutului sau o creație a Legii rurale, nu discutăm acum, pentru că o asemenea analiză nu face obiectul articolului de față; am vrut doar să conturăm un tablou al noii structuri a proprietății funciare din județul Neamț, structură care nu este un rezultat doar al înfăptuirii reformei agrare, ci consecința însumată a efectelor tuturor reformelor cu caracter agrar din timpul domniei lui Al.I. Cuza.

LA STRUCTURE DE LA PROPRIÉTÉ FONCIÈRE DANS LE DÉPARTEMENT DE NEAMȚ APRÈS LA RÉFORME AGRAIRE DE 1864 Résumé

La structure de la propriété foncière du département Neamț a connu une dynamique impressionnante pendant le règne d'Alexandre Ioan Cuza; on a changé les dirigeants et de nouveaux propriétaires ont surgi. Si, en 1857, l'Etat ne possédait aucun domaine, après la sécularisation des biens des monastères, il est devenu le plus grand propriétaire foncier du département de Neamț. L'Etat a gardé ce statut même après la réforme agraire de 1864. En échange, la propriété foncière ecclésiastique qui tenait jusqu'à l'Union des Principautés la première place dans l'hérarchie des propriétaires fonciers du département de Neamț, est devenue insignifiante. Par la libération et la mise en possession des paysans corvéables surgit la petite propriété paysanne.

Après 1864, l'Etat possédait une superficie de 226909 ha, c'est-à-dire en pourcentage de 54,08 de la superficie du département. La grande propriété privée occupait la deuxième place avec 110503 ha (en pourcentage de 26,34). Enfin, la propriété paysanne se situait en troisième place possédant 63189 ha (en pourcentage de 15,06). Les petits propriétaires terriens libres (răzeși) ont été mis en possession tout au plus de 9522 ha (pourcentage de 2,27).

C'est à la suite de la réforme agraire de 1864 que la propriété paysanne a été consolidée. Mais elle se mettait à vivre dès le début avec un handicap important: la superficie était insuffisante. Peu de temps après, un autre danger sérieux menaçait la stabilité de la propriété paysanne: le lotissement par héritage.

O MARE PRIETENIE: G.T. KIRILEANU ȘI AL. LAPEDATU

de Ioan Opriș

Prietenii durabile dintre oamenii de cultură sunt destul de rare, obstacole solide stând în fața lor. Adeseori, din nuanțe insignifiante, orgoliile stărnite până la patimă destramă legăturile fundamentate pe asemănări de caracter, gesturi și preocupări profesionale comune. Tocmai de aceea, când “floarea rară” a adevăratei prietenii se poate dovedi, renaște speranța în binele din noi.

Între G.T. Kirileanu¹ și Al. Lapedatu², legăturile prietenești au izvorât din idealuri comune și datează de la începutul veacului, locul întâlnirii lor constituindu-l Biblioteca Academiei. Interesul pentru documentele medievale și moderne i-a apropiat pe cei doi, pe atunci tineri și harnici cercetători. Descoperindu-și, cu plăcerea marilor spirite, precocupările, satisfacțiile și bucuriile lecturii istorice, neîndoindu-și că vor fi dezbătut îndelung mersul lumii de atunci. În tumultul vremurilor atât de grele ale războiului reîntregirii, cei doi învățați s-au revăzut în Moldova, la Iași, preocupați de soarta păgubitei noastre culturi. Au trăit – nu de puține ori – dramatice zile, de care a avut parte vigoarea lor generație. Au sperat până la epuizarea răbdării și au îndurat greutăți ce nu pot fi redate prin vorbe. Ca atâția alți intelectuali au plătit propriile idealisme și crezurile pe care le-au slujit. În ciuda vremurilor, a depărtării și rigorilor protocolare – pe care, desigur, Al. Lapedatu a trebuit să le urmeze – prietenia lor a dăinuit.

Restituată prin cele 4 scrisori, o asemenea legătură impresionează atât pentru acele vremuri cât și pentru mercantila noastră lume de azi. La 24 noiembrie 1920, Al. Lapedatu își invita prietenul care i-a sprijinit proiectul – susținându-l la Regele Ferdinand – să participe la inaugurarea *Institutului de Istorie Română* din Cluj³. Ca “vechi,

- (1) Kirileanu G.T. (1872-1961), folclorist, critic și istoric literar, fost bibliotecar al Bibliotecii Palatului Regal între 1906-1930, când a fost îndepărtat de camarila carlistă. S-a îngrijit de fondurile de carte veche și rară de la Cotroceni, Peleş și Palatul regal din București, dezvoltându-le.
- (2) Lapedatu Al. (1876-1950), istoric, secretar (1904-1919) și președinte al C.M.I.T. (1921-1940), președintele CMI (1940-1947), expert al delegației române la Conferința de Pace (1919-1920), ministru al Cultelor și Artelor în 4 rânduri, timp de 6 ani și 2 luni (între 1923-1937), președinte al Senatului (1936-1938), senator de drept (din 1936), președintele Academiei Române (1935-1937), secretar general al Academiei Române (1938-1947), important om politic liberal.
- (3) Anexa nr.1, Al. Lapedatu a fost co-director (cu Ioan Lupaș) al Institutului de Istorie

Anexa 1

INSTITUTUL PERMANENT DE STUDII ISTORICE ROMANE.
FONDAȚIUNE A M. S. REGEIUI FERDINAND I.

Scutite Ole Kirileanu,

Sămbătă 4 decembrie am înmănată fidelitatea de încredere
urmăre, dacă de dimineață ve puteți veni cu această ocazie la
Cluj, după cum l-am vizitat. După, va primi în cu-
vânt nașul la adresa M.S. Regelui, ca fondator. Eu
am spus programul de lucru al Institutului și
prezentul de organizare. Tot de dimineață ne va face, cred,
o conferință de circumstanțe. În telegrama ce ma în-
măntă, din acest motiv, de S. Regelui, am dori să le
rugăm să binevoiască a accepta să fie pătrul In-
stitutului, și cum aceasta n'am putea-o face fără
consentămintul prelatilor, le rugăm pe dta ca și de
astă dată să garantezi mijlocul să poți pe M.S.
ni complicită de donat amestec - în consecință a-
bul nașului, în caz că s'ar avea nevoie contră,

și mi-l cunoașci eci, la Universitate, în
scris sau telegrafic după cum va fi de bun ta.

La M. Lăsașterea mi' afla cum muni în via pe
eci și ce -va făcut până-bun pentru țară.

Măstare vedea, bun și străduitor cum;

Al. Lapedatu

Cluj, 24 Nov. 1920

bun și stimător amic”, îi transmitea și alte vești prin Emil Panaitescu⁴. Aderând din profundă convingere la politica liberală, Alexandru Lapedatu a urcat, începând din 1923, scara ierarhiilor, împlinindu-și destinul. La numire sa ca ministru al Cultelor și Artelor, G.T. Kirileanu îi scria entuziasmat la 30 octombrie 1923: “În aceste timpuri grele și de amărăciune se întâmplă să ne vină și nouă cărturarilor câte-o rază de mângâiere când vedem că e chemat și un om vrednic la conducerea culturii noastre”⁵.

Rămași în strânse legături de prietenie, în ciuda tribulațiilor vieții, cei doi învățați s-au încurajat și ajutat, după putința fiecăruia. În mod constant, Lapedatu i-a trimis lui Kirileanu cărțile și periodicele nou apărute, ținându-l la curent cu stadiul cercetărilor. Asemenea atenție, desigur, a însemnat foarte mult mai ales după retragerea la Piatra-Neamț a lui Kirileanu. Mai mult, veri de-a rândul, Lapedatu l-a vizitat, cu ocazia scrutelor sale vizite făcute la mănăstirile Moldovei.

Rând pe rând, evenimentele grave ale deceniilor al IV-lea și al V-lea au modificat profund condițiile de viață politică și socială din societatea românească. Tăvălugul faptelor a antrenat destinele, anunțând o altă lume. Cei doi nu și-au pierdut nici în acele teribile vremuri prețioasa lor prietenie. La 21 ianuarie 1944 Kirileanu îi răspundea lui Lapedatu, cu mulțumiri, într-o mai lungă și plină de știri epistolă⁶. Înțeleptul învățat, observa cum “Ni se împuținează mereu acci cu care ne-am petrecut viața...”.

Națională între 1920-1938 și director onorific (1938-1945).

- (4) Panaitescu Emil (1885-1958). arheolog, prof.univ. la Cluj. membru al Comisiunii Monumentelor Istorice. A fost membru și apoi directorul Școlii Române de la Roma (1929-1947). rămânând în Italia. unde a și murit. Cercetări arheologice în castele de la Brețcu, Căței și Ilișua.
- (5) Anexa nr. 2.
- (6) Anexa nr. 3.

In aceste timpuri grele n-ajutăm de cunoștințe
se Tatâmplă sa-nu vină și una căturările
cât-o rază de mângâiere când vedea că e chelăl
și nu ne vedea la conducerea culturii noastre.
Din toate inimile te felicitiez pentru munca la
Minister al Culturii și Artele și știți urez să-
naștere și spor la muncă. Oca Dornicul
sa mi se mulțumescă prin stă atâtea viden-
culturale: 1) mântuirea de ruina a lăcășurilor
credinței strămoșilor (la Hurezi și la Giza plus
frea ploaca pe acoperș)
(măști)

- 2) copierea ~~trichinilor~~ ^{recherșelor} ~~anunțurilor~~ ^{3/1/22}
- 3) înregistrarea nouă. ist. g. a bogățiilor lor
artefactelor
- 4) publicarea inscripțiilor de pe la biserici
g. de pe la castrele bisericești (cu garan-
ția un singurament cu o anumită singurament
de pe la biserici nouă ist. ~~funcționar~~ Par.
[Problema])
- 5) lucrările făcute a lui Istoric, Tăbăra la
Măstăruș Vălsat de Alina (peste 1000)

ca' a cura sig. v. fa drumul zec sa
Munroani...

Anexa 3

Piața-M. 21 Ianuar, 1944.

Iubite Domnule Lapedatu,

Adănc miscat am fost de pierderea așa de neașteptată a vehicului prieten J. Simionescu, pe care în Septembrie trecut îl văzusem așa de viu și de român la față, încât îi spuneam în glumă să nu se lase deschiat de moșugăbala friică a Evrei-lea cu primejdie! Ni se împușcăză mereu acei cu care ne-am petrecut viața... Mă înduioșat gestul Fundației Elias cu înființarea Internatului fond cultural pe numele Prof. J. Simionescu. Tui închipui că Internatul vine de la Prinsul Barbu Știrbei.

Fiile acestea primind ultimele publicații ale Academiei din secție istorică și literară, pentru care mulțumesc călduros, am citit pe nerăsuflare cele două interesante volume ale Domnului Victor Slăvercu asupra corespondenței lui Ion Ghica. În introducerea despre corespondența lui J. Ghica cu D. A. Sturza la pag. 12 văd că dl. Slăvercu se întreabă de ce n-a mai continuat corespondența și după ce J. Ghica n-a dus la Minister al Făcii la Londra. Îi pot da următoarea lămurire.

Acum câțiva ani, când eram la București și te vindeau la antikari cărți, dosare și senioni din biblioteca lui D. A. Sturza, am cumpărat și eu câteva cărți, dosare cu memorii politice și o ladă mare de zahăr cu numeroase senioni adresate lui D. A. Sturza, din care alesese o parte alți cumpărători mai norocoși, care se frezic înaintea mea (Prof. Toma Barbu Bănuș 4-5). Brețul a fost cam pipărat, dar și curozitatea mea era mare, așa că mi-a fost greu să renunț!...

Între aceste scrisori am găsit vreo 70 ale lui Ion Ghica și 27 ale fiului său Dimitrie trimise din Londra și Berlin lui D. A. Sturza și sateliți vale. — Dacă sticam că dl. Slăvercu lucrează la publicarea corespondenței lui I. Ghica, i le-am scris la dispoziție și pe acestea care sânt în posesiunea mea.

În mai multe din scrisorile publicate de dl. Slăvercu este vorba de afacerea Agiudului, dar în note nu se dau launșuri în această privință. În unul din carnetele - calendar pe care le-am găsit în lada cumpărată dela anticar sînt pagini multe scrise de mîna lui D. A. Sturza asupra acestei neînțelese afaceri. Ca un semn de recunoștință pentru lectura interesantelor publicații ale dl. Slăvercu, trimet alăturatul extras din autograful D. A. Sturza asupra afacerii Agiudului, care se încheie cu o născătoare lecție morală pentru cei ce se apucă de întreprinderi economice. Cred că o va citi cu interes!

Văd că D. A. Sturza spunea că în copilărie lui Goleacu - Arăpala a fost un jucător. Îmi pare foarte rău, căci eu am petrecut multe ceasuri plăcute făcînd extrase din bogatul său dicționar, mîs aflat la Academia Română, iar volumul său de Proverbe este o comoară pentru limba noastră.

Fiți bun și scrieți dl. Slăvercu că n-am găsit încă în haosul anticăriei mele fotografia cu portretul lui Ion Ioan. Labrad. Întotdeauna voi găsi-o, voi da fotografiei Chevallier să facă o copie pentru dl. Slăvercu. — Când atunci nîdau următoarea indicație bibliografică:

Răpsozul meu frate Simion T. Kirileanu, pe când era învățător la Orfelinatul agrar "Ferdinand" din Focleni-Tufora, a publicat două articole despre Ton Toncu deta Brad în Alunavatul Învățătorilor în Roușchia pe anii 1902 (pag. 64) și 1903 (pag. 82). Pe această din urmă pagină este portretul lui Ton Toncu desful de bine executat.

Dacă avea norocul Piatra noastră să vă călăbășească vara trecută, am fi stat de vorbă mai mult, cităind unele bucăți din anticărta mea, chibzuind împreună asupra soartei lor. Căci mă gândesc mult la pătașica din refugiu la Jap în 1916-18, când mi s'a făcut o ladă cu ce aveam mai de preț din munca noastră și s'afurisurica mea de până atunci. Mă tem că aceste vremi apocaliptice vor fi și aici nenorocite, dacă se adevărește zvonul unui front la Carpați. La vârsta mea de 72 ani și cu subredar mi s'a născut, nu mai poate fi vorba să-mi parăscăc locuința. Ce-a fi, a fi!...

Cu mult dragoste prietenească

G. T. Kirileanu

Văd că a existat un nou volum de Crăstini.
Îndrăznește a mă ruga pentru un exemplar.

Picta - M. 12 Ianuar, 1950.

Iubite Domnule Lăsedatu,
 Mare bucurie mi-au făcut răsunet primitiv
 de anul ăsta. De mulțomi mă gândeș, în sin-
 gurațata mea, la vecii și bunii prieteni, dar
 nu le pot da semn de viață ne mai știind-le
 adresa. Despre D. te aflasem că ești undeva
 în Ardeal. Îmi pare bine că-ți știu acum adresa
 și că-ți pot scrie din când în când.

Mulțumesc pentru bunele urări, și la rădă-
 di, toată inima dorință sănătate tuturor familiei.

Cu această ocazie, te rog să primești înfă-
 ziate mulțumiri și pentru marea ciudă ce mi
 s'a făcut în Junii 1948 datorită vecilor prieteni,
 între care erai și D. te. Și mă gândeș că am fost
 tare cuminte când am refuzat pe mult regretatul
 Sextil Pușcariu, care-mi cerea abezii mea pentru
 o eventuală alegere ca meubim corespondent. -
 Știam doar că eu nu am la activul meu decât
 puțin f. pte. bune, iar nu scenariu de valoare. Și mai
 știam că toată viața mea am fost sortit suprimărilor.
 Întoia din magistratură, a doua din administrație,
 a treia prin disgrație regală!

Trebuia să-mi vie și cea din urmă, mai înaintea
suprimării eterne. Nu degeaba prietenii dela Șar-
mi-au scos porecla: Ghiță suprimatul; iar eu le
răspundeam numindu-mă singur: am mic, o, necesită!

Să mai facem dar și haz de neceaz...

Îți poți închipui câtă plăcere ai avea să mă
vizitezi în rașcoșnica mea, precum demult mi-ai făgăduit.
Dar drept să-ți spun că mi-i rusine de starea în
care se află anticămara mea și toate ale mele, care
stau clae peste grădina de când mi-au fost ocupate
toate odaile cu cărți, cu răstănuș, numai într-o
singură odă. Dar cu toate aceste strămutări și
lipsuri materiale, îți mărturisesc că mă consider
fericit (asa-mi zicea astăzi vechiul meu prieten
Arthur Gorovei când mi-a vizitat cămărașile) că la
vrâsta mea înaintată (78 ani!) îmi pot îngriji boala
de inimă și celelalte slăbiciuni ale bătrâneții în
patul meu lângă cărțile și hârtioarele al cărora
rob am fost și sunt. — Putinția miute liupede
mi-a rămas încă, dar de lucrat ceva mi-i greu, căci
îndată obosec.

Respectuare închinăciuni doamnei și familiei

Vechi și devotat prieten

Mos Ghiță T. Kirileanu

Str. Maxim Gorki, 25

(fosta Str. Lan cel Mare)

regretând dispariția unui prieten comun, Ion Simionescu⁷. Și folosesc prilejul ca să ofere generos informații documentare precise, prezentate într-o savuroasă expunere.

O ultimă scrisoare către Al. Lapedatu poartă data de 12 ianuarie 1950, în anul tragicului sfârșit al acestuia. Steaua bună a istoricului cumpătat și înțelept nu-l mai ajută!

Fericitul său prieten – cum căuta să o creadă în ciuda necazurilor – îi răspundea și de această dată la felicitările trimise cu ocazia anului nou⁸. În curând, o prietenie de peste o jumătate de veac se va stinge, rămânând doar frânturi de vorbe, presărate ici-colo, care ne amintesc despre cea mai dalbă dintre florile cultivate de oameni⁹.

UNE GRANDE AMITIÉ: G.T. KIRILEANU ET AL. LAPEDATU Résumé

On présente quatre lettres qui témoignent de l'amitié entre deux personnalités: G.T. Kirileanu (1872-1961) (Folkloriste, critique et historien littéraire, ancien bibliothécaire de la Bibliothèque du Palais royal entre 1906 et 1930) et Al. Lapedatu (1876-1950) historien, ancien ministre des Cultes et des Arts, ancien président du Sénat (1936-1950), ancien président (1935-1937) et ancien secrétaire général (1938-1947) de l'Académie Roumaine, important homme politique libéral.

(7) Simionescu Ioan (1873-1943), prof.univ., geograf cu o mare operă de popularizare a științelor naturii.

(8) Anexa nr. 4.

(9) Alte 4 scrisori provenite de la G.T. Kirileanu (din 1921, 1942, 1946-2 piese) au fost publicate de noi. în *Alexandru Lapedatu (1876-1950) și contemporanii săi*, în "Tibiscum". Studii și comunicări de etnografie-istoric, VI. Caransebeș, 1986, (nr. 7) p. 370-371, (nr. 36) p. 395, (nr. 53) p. 407, p. 408, (nr. 55).

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN JUDEȚUL NEAMȚ (1996)

de Gheorghe Dumitroaia

Ultima campanie de săpături sistematice și periegeheze din județ a fost mult mai restrânsă și mai dificilă ca altădată. În mod surprinzător, nu fondurile au fost acelea care au îngreunat susținerea unor cercetări intense, ci cu totul alți factori. Faptul că instituțiile muzcale nemțene au avut și au în continuare un număr extrem de mic de arheologi, muncitorii ocazionali au fost greu de atras pe șantier datorită nivelului foarte scăzut de remunerare, proprietarii de terenuri sunt tot mai dificil de convingși să permită investigarea unor porțiuni din loturile pe care le dețin, autoritățile locale sprijină foarte puțin echipele deplasate în teren, iar vremea nefavorabilă din timpul verii anului 1996 a îngreunat săpăturile, constituie motive temeinice care pot explica amplexarea redusă a cercetărilor arheologice.

În cele ce urmează, vom expune pe scurt rezultatele investigațiilor sistematice și câteva periegeheze din județul Neamț, la care vom adăuga succinte informații asupra cercetărilor din cunoscutele stațiuni de la Brad și Poduri, jud. Bacău, pe care muzeele din Roman și Piatra-Neamț le cercetează de mulți ani, precum și două bronzuri din afara județului.

Prezentarea va fi făcută pentru jud. Neamț în ordinea alfabetică a localităților, autorii săpăturilor și instituțiile la care lucrează aceștia fiind consemnați la sfârșitul fiecărei note.

1. Sat Agapia, comuna Agapia

În cadrul proiectului de restaurare a bisericii Sf. Voievozi din incinta Mănăstirii Agapia Nouă, ctitorită la 1643 de către fratele domnitorului Vasile Lupu, s-a prevăzut realizarea unui sistem de captare și drenare a apei provenită din infiltrații pentru protejarea temelilor.

În acest sens S.C. Romexpert Iași, căreia i s-au încredințat lucrările de restaurare, a început săparea unor secțiuni, mai întâi în exteriorul și apoi în incinta mănăstirii. Dacă pe parcursul săpării șanțului pentru canalul de deversare din exterior nu s-au întâlnit situații interesante din punct de vedere arheologic, în interior s-au depistat, după cum era de așteptat, depuneri consistente. Din păcate acestea au fost răvășite de lucrările gospodărești care au avut loc de-a lungul timpului.

Conținând resturi de cărămidă, piatră slăbămată, mortar, arsură, ceramică și oase umane din vechile morminte, depunerea interceptată prin secțiunile trasate avea o grosime varia-

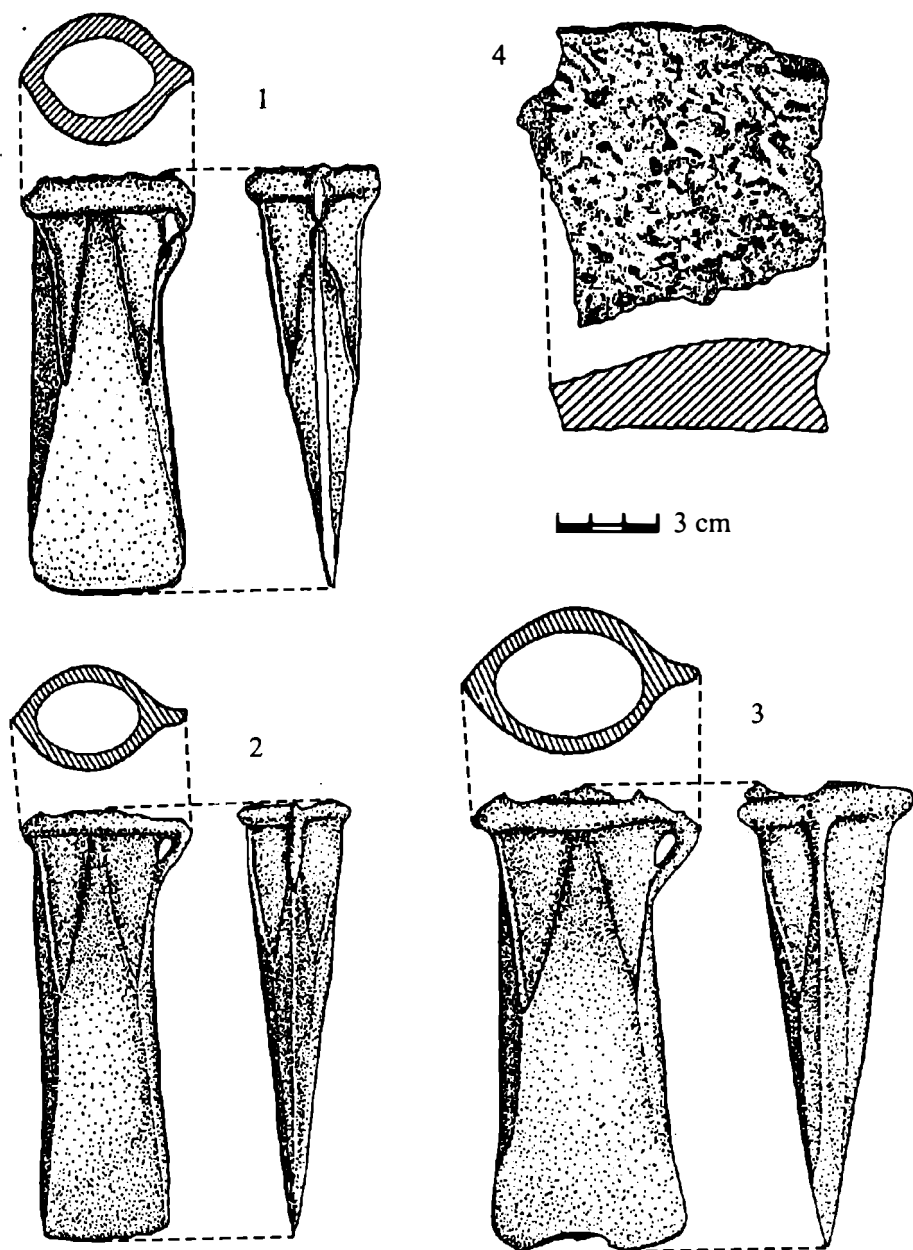

Fig. 1. Celturi (1-3) și fragment de turtă din bronz de la Bozienii de Sus.

bilă, cuprinsă între 0,40-0,60 m. După tipologia unora dintre materialele culese, stratul arheologic nu este mai vechi de secolul al XVIII-lea.

Supraveghere asigurată de Elena Ciubotaru și Gheorghe Dumitroaia (CMJN).

2. Sat Borșeni, comuna Războieni

Obiectivul cercetării din 1996 l-a constituit dezvelirea integrală a locuințelor surprinse parțial în anii anteriori. Primul complex investigat (L4) anul trecut, de tipul celor cu podeaua adâncită în pământ, cu o încăpere, a avut în interior un cuptor din pietre, iar ca inventar îndeosebi ceramică lucrată cu mâna și la roată. Pe baza caracteristicilor tipologice ale ceramicii, această locuință a fost datată în sec. VII-VIII/IX.

Al doilea complex de locuire (L9) este de tip bordei, tot cu o singură încăpere și un cuptor din pietre. Inventarul descoperit (ceramică, reprezentând borcane și tipsii, resturi de vetre "portative") o datează în sec. VI-VII d.H.¹

Colectivul de cercetare a fost format din Ioan Mitrea (Liceul G. Bacovia Bacău), Elena Ciubotaru și Gheorghe Dumitroaia (CMJN).

3. Sat Bozienii de Sus, comuna Dulcești

A. În punctul *Dealul Cojarului*, cu prilejul lucrărilor agricole din primăvara anului 1996 s-au găsit câteva obiecte de bronz, care ne-au fost semnalate de către cetățeanul Michiu Vasile. Inițial au fost remarcate două piese: un celt și, probabil, o seceră. Fără a-și da seama de importanța descoperirii, susnumitul a aruncat secera, ca mai apoi să ne aducă nouă celtul. La periegheza întreprinsă câteva zile mai târziu s-au mai găsit un fragment de seceră și încă un celt, iar la verificarea terenului cu detectorul de metale, pus la dispoziția noastră de dl. Anton Nistor² din Piatra-Neamț, s-au mai descoperit alte două fragmente de seceră, un celt și o bucată de metal brut. În acest fel s-a reconstituit, probabil doar în parte, depozitul de bronzuri depus, abandonat sau uitat pe acest loc în vechime, care numără 7 piese. În mod concret este vorba de:

a. *Celt* (fig. 1/1). Din punct de vedere tipologic face parte din varianta răsăriteană a celturilor așa-zis transilvănene. Turnată într-un tipar bivalv al cărui model îl vom întâlni și în cazul celorlalte celturi, această piesă de bronz a fost bine finisată, cu excepția marginii găurii de fixare, care are asperități. Patina nobilă cu care este acoperit s-a păstrat foarte bine, iar tortița de prindere, deși este fisurată din vechime, nu a fost deformată. Are următoarele dimensiuni: înălțime = 125 mm; lățime maximă = 42 mm; diametrul găurii de fixare = 27/34 mm; adâncimea găurii de fixare = 69 mm. Are greutatea de 362 gr. Inv. nr. 18261 MIPN. Are analogii în descoperirile de la Ruginoasa³, Răucești⁴, Ghigoiești⁵ și Heleșteni⁶, dacă ne referim numai la descoperirile din vecinătate.

- (1) Asupra rezultatelor săpăturilor de la Borșeni de până acum cf. I. Mitrea, Gh. Dumitroaia și E. Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borșeni*, în prezentul volum, p. 131-193.
- (2) Căruia îi mulțumim călduros pentru ajutorul acordat.
- (3) Minodora Ursachi, *Depozitul de obiecte de bronz de la Ruginoasa*, în *Carpica*, I, p. 30, fig. 2/1.
- (4) Gh. Dumitroaia, *Obiecte de aramă și bronz descoperite pe teritoriul județului Neamț*, în *MemAntiq.*, IX-XI, p. 467 și fig. 2/a, b.
- (5) Ibidem, fig. 2/b.
- (6) I. Mitrea, *Depozitul de bronz de la Heleșteni*, în *MemAntiq.*, III, p. 183-184, fig. 1/1 și

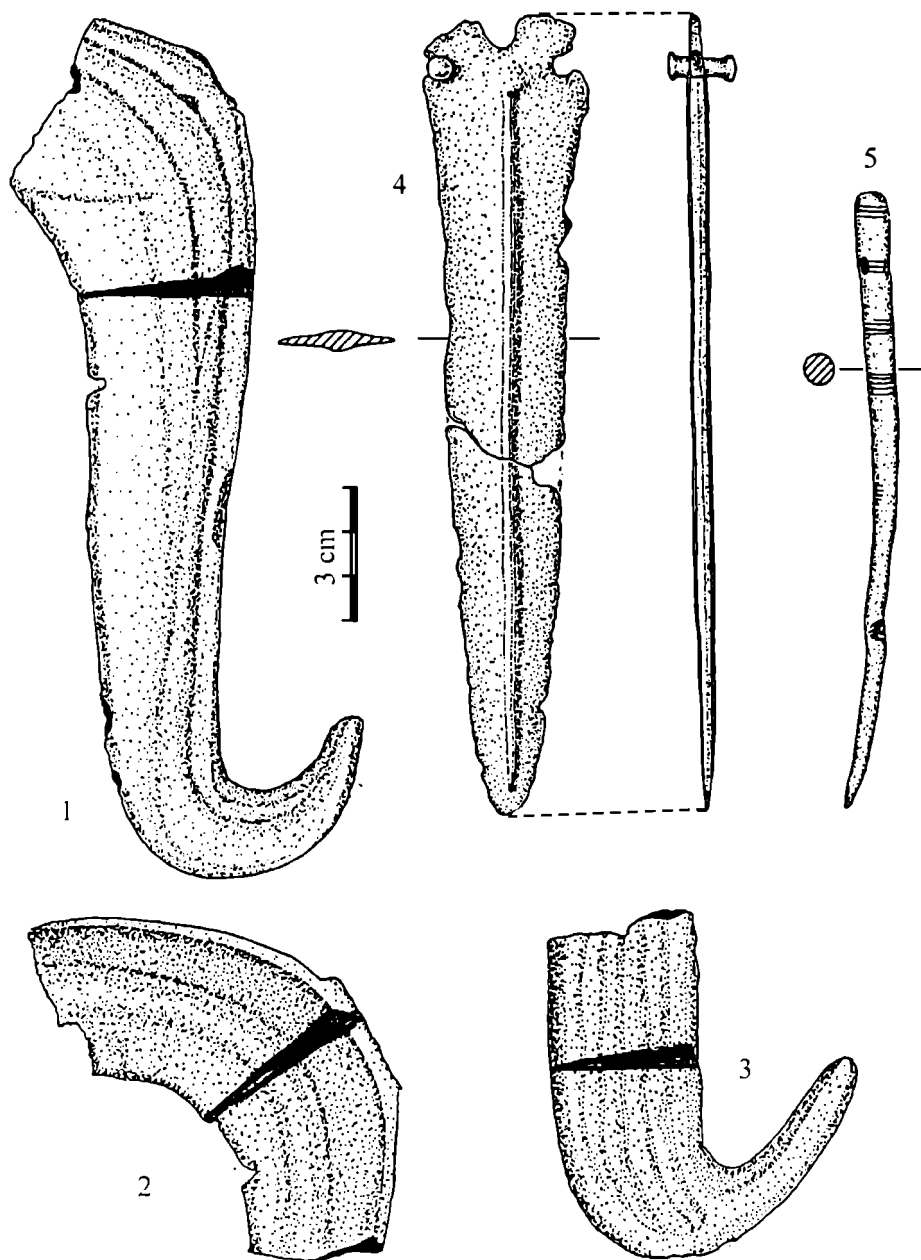

Fig. 2. Fragmente de seceră (1-3) din depozitul de la Bozienii de Sus; pumnal și ac de bronz de pe Valca Moldovei (?).

- b. *Celt* (fig. 1/2). Este prima piesă din depozit care a fost descoperită de V. Michiu și semnalată nouă. Fără patină nobilă (singura de acest fel din depozit). zgâriat pe ambele fețe de către descoperitor, pentru a vedea dacă nu este de metal prețios (!), celtul se înscrie în aceeași variantă răsăriteană a tipului transilvănean. Marginea găurii de fixare este îngustă, tortița întreagă, iar tăișul bine ascuțit. Are analogii apropiate cu descoperirile de mai sus. Are dimensiunile de: înălțimea = 113 mm; lățimea gurii = 32 mm; diametrul găurii de fixare = 18/24 mm; adâncimea găurii de fixare = 61 mm. Greutatea = 203 gr. Inv. nr. 18293 MIPN.
- c. *Celt* (fig. 1/3). Varianta răsăriteană a tipului transilvănean, cu corpul masiv, acoperit cu patină nobilă verzuie bine păstrată (este zgâriat după descoperire sau în timpul ultimelor lucrări agricole), este prevăzută cu tortiță de prindere și are marginea găurii de fixare îngroșată. Turnat într-un tipar bivalv, piesa a fost bine finisată și ascuțită, gura fiindu-i știrbită, probabil după descoperire. Are dimensiunile de: înălțime = 120 mm; lățimea tăișului = 49 mm; diametrul găurii de fixare = 28/33 mm; adâncimea găurii de fixare = 78 mm. Greutatea = 345 gr. Inventar nr. 18291 MIPN.
- d. *Seceră fragmentară* (fig. 2/1). Face parte din aceeași serie în care se încadrează celturile de mai sus, reprezentată și de alte descoperiri din Moldova⁷. Se încadrează în categoria pieselor cu cârlig la mâner. A fost turnată într-un tipar, așa după cum indică și ciotul de turnare. Asemenea unelte au mai fost descoperite pe Valea Moldovei și Siretului la: Ruginoasa⁸, Doljești⁹, Heleșteni¹⁰ și Târpești¹¹. Are greutatea de 112 grame și nr. de inventar 18294 MIPN.
- e. *Fragment de seceră* (fig. 2/2). Reprezintă porțiunea din zona de curbură a unei piese care păstrează urmele ciotului de turnare. A fost turnată într-un tipar monovalv. Bucata păstrată are analogii în descoperirile prezentate la punctul d. Are greutatea de 87 grame. Este înregistrată la nr. inv. 18295 MIPN.
- f. *Fragment de seceră* (fig. 2/3). Reprezintă capătul cu cârlig al unui exemplar rupt din vechime. Face parte din aceeași serie cu piesele de mai sus. Are greutatea de 47 grame și nr. inv. 18296 MIPN.
- g. *Fragment de turtă de bronz* (fig. 1/4). Cu puține urme de patină, acest obiect reprezintă o mică parte (max. 1/8) dintr-o turtă de metal brut, formată prin turnarea bronzului topit într-un vas sau într-o formă de argilă. Nu poate fi decât o mărturie a practicării metalurgiei bronzului și în zona noastră. Are o greutate de 852 grame și nr. inv. 18297 MIPN. Asemenea bucăți de bronz brut au mai fost semnalate și în alte depozite din Moldova, așa cum sunt cele de la Ruginoasa¹², Ghermănești¹³ sau Bozia-Nouă¹⁴.

3/1.

- (7) M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronz din România*. București. 1977. pl. 78/13: 84/1-3; 85/8 ș.a.
- (8) M. Ursachi, *op.cit.*, fig. 3/1-12.
- (9) I. Teștiban, *Depozitul de obiecte de bronz de la Doljești*, în SCS Iași. VIII. 1957. p. 221-222.
- (10) I. Mitrea, *op.cit.*, p. 185, fig. 1/5-6, 2/1-4 și 4/1-4.
- (11) Gh. Dumitroaia, *op.cit.*, fig. 5/b.
- (12) M. Ursachi, *op.cit.*, fig. 2/4.
- (13) Gh. Melinte, *Depozitul de bronzuri de la Ghermănești, jud. Vaslui*, în ArhMold. VIII. 1975. p. 309.
- (14) M. Dinu, G. Coman, *Depozitul de obiecte de bronz de la Bozia Nouă (raionul Bârlad)*.

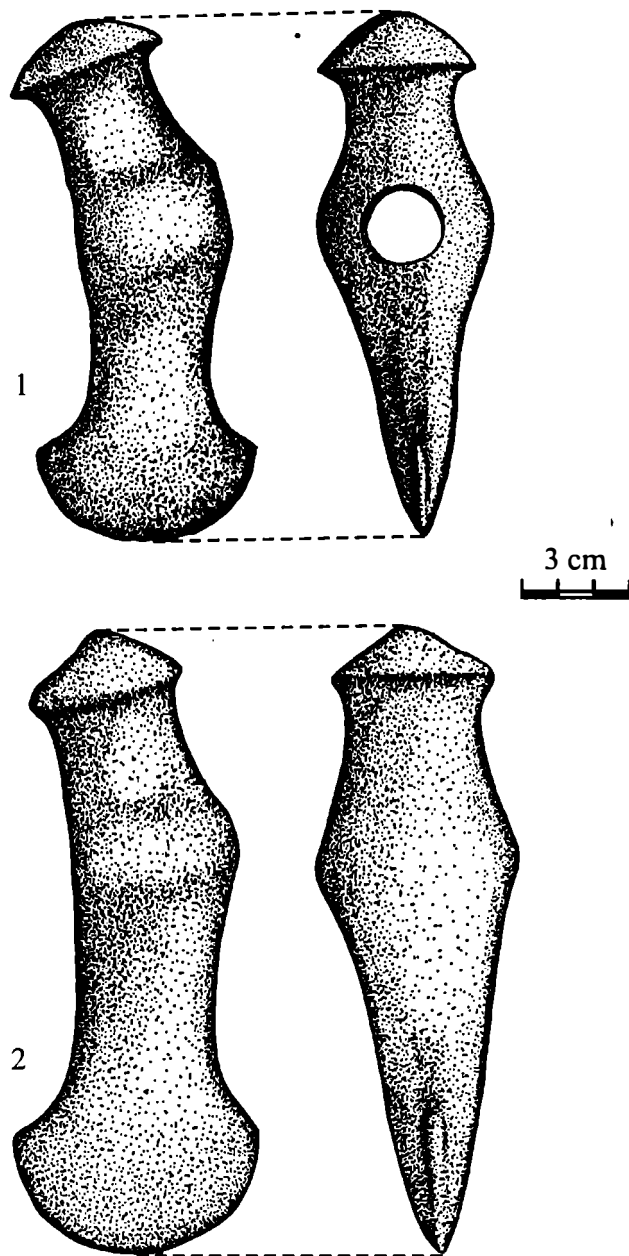

Fig. 3. Topoare de piatră de la Chintinici (1) și Bărcănești (2).

În mod categoric, micul depozit de bronz de la Bozienii de Sus a aparținut uneia din comunitățile care au sălășluit în zonă la sfârșitul epocii bronzului, bine reprezentate în partea de est a județului Neamț de vestigii ale culturii Noua¹⁵.

B. În punctul *Saivane*, în zona fostului CAP, între grajdurile părginite și izvoarele de la marginea terasei din dreapta pârâului Velnița, au fost recoltate cu prilejul perighezei noastre din primăvara anului trecut fragmente ceramice tipice pentru o așezare carpică din sec. II-III d.H. Au fost strânse resturi de vase din pastă cenușie (torți late de căni, buze de fructieră) și roșie (de dimensiuni mai mari) lucrate la roata olarului și ceramică grosieră, brună (cu brăie în relief crestate), lucrată cu mâna.

Existența construcțiilor și a unor culturi agricole nu ne-a permis să apreciem întinderea stațiunii. Periegează efectuată de Gheorghe Dumitroaia.

4. Sat Chintinici, comuna Roznov

Pe Dealul Chintinici, în perimetrul proprietății lui Ion Albet s-a găsit un topor din piatră, naviform, cu gaură de fixare transversală, cu disc și gura lătită (fig. 3/1). Reprezentând opera unui cioplitor iscusit, o astfel de piesă nu este, în fond, o unealtă sau armă de folosință curentă, ci mai degrabă un semn distinctiv (sceptru) pentru un conducător tribal. După părerea noastră această piesă poate fi atribuită comunităților epocii bronzului din zonă (probabil c. Costișa) așa cum pare a fi și toporul de la Bărcănești, comuna Căndești (fig. 3/2), care este aproape identic, dar care nu este perforat. Analiza realizată de geologul Sorin Baciu¹⁶ de la Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț a reliefat că aceste două piese sunt lucrate din andezit. Au fost observate cristale prismatice de feldspați și plagioclazi, cristale de piroxeni și/sau amfiboli în cazul piesei de la Chintinici, pe toporul de la Bărcănești feldspații plagioclazi fiind alterați, rezultând unele găuri. Roca din care au fost lucrate este posibil să provină din galeții de pe Bistrița sau de mai sus, de pe Bistricioara. Având în vedere că aceste topoare au fost găsite izolat, rupte de un context arheologic cert, pot fi puse unele semne de întrebare. Rămâne ca cercetările viitoare să aducă clarificări în legătură cu datarea și încadrarea culturală a topoarelor de acest tip, cărora nu li s-a acordat până acum o atenție deosebită, cel puțin pentru zona noastră¹⁷.

5. Sat Climești, comuna Făurei

Pe platoul deschis de deasupra pădurii Budeștilor, unde potrivit tradiției locale a existat o curte boierească (?), au fost descoperite fragmente ceramice care pot data din ultima parte a Hallstatt-ului, eventual La Tène.

Semnalare: Mugur Andronic (MNB-Sv)

regiunea Iași), în *ArhMold.*, II-III, 1964, p. 473 și fig. 2/5-7.

(15) Gh. Dumitroaia, *Cultura Noua pe teritoriul județului Neamț*, în *Carpica*, XXIII, 1992, p. 119-141.

(16) Căruia îi mulțumim călduros.

(17) O parte din problematica ridicată de această categorie de descoperiri a fost dezbătută în câteva studii recente: Constanța Boroneanț, C. Boroenanț, *Considerații asupra topoarelor "sceptre" din piatră, epoca bronzului, pe baza descoperirilor de la Butimanu*, în *Cercetări Arheologice în București*, IV, 1992, p. 91-106; C. Schuster și M. Munteanu, *Considerații privind unele topoare din epoca bronzului găsite la sud de Carpați*, în *MemAntiq.*, XX, 1995, p. 79-84.

6. Sat Corni, comuna Bodești

În timpul lucrărilor agricole din toamna anului 1996, în punctul *Pe Deal*, de la marginea de nord a satului, s-a descoperit o piesă de silex cioplit, din rocă neagră-cenușie, cu pete de calcar, rămasă în faza de prelucrare și care aduce mai mult a cosor sau pumnal, decât a topor. Probabil că poate fi atribuită înai degrabă epocii bronzului, eventual perioadei de tranziție, decât culturilor anterioare.

Semnalare: Alin Lucian Șamrai (Piatra-Neamț).

7. Sat Davideni, comuna Țibucani

În campania trecută au fost trasate alte două secțiuni (S80 și S81), fiecare în lungime de 150 m și cu lățimea de 1,50 m, prin excavarea cărora au fost descoperite materiale ceramice Precucuteni, Noua, Hallstatt – sec. VI-V î.H., din a doua epocă a fierului – sec. III-II î.H. și complexe arheologice (L70 și L71) din sec. V-VII d.H., corespunzătoare epocii de formare a poporului român. Dacă în L70 s-a găsit o sigură vatră de bolovani, în L71 s-au găsit patru cuptoare de lut, cît tipul celor cotlonite în peretele locuinței, ceea ce denotă o noutate absolută pentru Țibucani, cât și pentru Moldova.

Materialele ceramice, obiectele de bronz, fier și os fac parte din aceleași serii de obiecte descoperite anterior¹⁸.

Cercetări sistematice: I. Mîrea (Liceul G. Bacovia Bacău), cu finanțarea CMJ Neamț.

8. Sat Dănești, comuna Țibucani

Pe dealul situat la N de sat, în stînga pârâului Cracău, la o distanță de aproximativ 200 m de Țibucani de înaltă tensiune Girov-Dochia, se află un tumul de cca. 3 m înălțime și cu un diametru de aproape 60 m, care datează, probabil, din preistorie. Pe acest obiectiv, sesizat de noi din depărtare de mai mult timp, dar vizitat doar în vara anului trecut, s-a aflat până relativ recent o bornă din beton.

La suprafața solului nu au fost sesizate fragmente ceramice sau alte materiale arheologice.

Periegeză: Gh. Dumitroaia

9. Sat Dochia, comuna Țibucani

Săpăturile începute acum câțiva ani pe *Sărățica* au continuat și în 1996. În campania trecută s-a adâncit secțiunea trasată anterior, din care s-au recoltat resturi arheologice hallstattiene inetersante, care urmează a fi prelucrate.

Săpături conduse de N. Bolohan (Facultatea de Istorie a Universității "A.I. Cuza" Iași).

10. Sat Oșlobeni, comuna Bodești

Pe raza satului, în perimetrul proprietăților M. Dascălu și I. Iliescu de pe partea stîngă a Cracăului, s-au descoperit fragmente ceramice tipice secolelor XVI-XVII. A fost recoltată

(18) Pentru campania 1996 cf. pe larg, *Cronica cercetărilor arheologice*, campania 1996, București, 1997, p. 16-17.

ceramică cenușie, cărămizie și smălțuită, reprezentând cu precădere categoria uzuală. Altă categorie este formată din fragmente de cahle de tipul aceloră cu fața plină și olandul deschis, smălțuite și decorate cu motive antropomorfe și fitomorfe.

La distanță de aproximativ 400 m est de acest punct, pe proprietățile locuitorilor M. Gâțu și El. Cucu s-au descoperit fragmente ceramice hallstattiene (sec. VI-V î.H. probabil) și din sec. XVI-XVII.

Cercetare de teren: El. Ciobotaru

11. Sat Săbăoani, comuna Săbăoani

Au continuat săpăturile arheologice în punctul *La Izvoare* în necropola din sec. IV d.H., descoperindu-se un număr de 10 morminte de înhumatie, în zonele limitrofe ale obiectivului. Totuși, nici în acest an nu s-au putut delimita marginile de sud și de vest ale necropolei, ceea ce impune continuarea săpăturilor în anii viitori. Pe același loc au mai fost descoperite complexe de locuire aparținând epocii eneolitice, epocii bronzului, primei epoci a fierului, sec. II-III d.H. și evului mediu.

Cercetări: Vasile Ursachi (MIR)¹⁹.

12. Sat Traian, comuna Săbăoani

Anul trecut au continuat săpăturile în vatra satului medieval Berindești, acum dispărut. Cele patru secțiuni au avut ca scop surprinderea limitei de vest a așezării și extinderea ei spre nord. Investigațiile au evidențiat, ca și cercetările sistematice anterioare, aceleași coordonate stratigrafice.

Nivelul secolelor II-III d.H. este evidențiat de o groapă menajeră surprinsă în SIV și de o porțiune dintr-o locuință de tip adâncit -- dezvelită parțial în campania din 1995. Materialul descoperit în cele două complexe constă din vase lucrate cu mâna sau cu roata, cât și din fragmente de amfore romane.

Două cuptoare menajere, relativ bine păstrate, de tip pietrar aparținând sec. VI-VII d.H., conțineau doar câteva fragmente ceramice.

Menționăm că din vechea așezare medievală (sec. XIV-XV) s-a surprins un cuptor menajer, nu prea bine conservat, o groapă menajeră, în a cărei umplutură s-au găsit oase de animale și câteva fragmente ceramice, precum și conducta de apă care alimenta așezarea. Pe traseul conductei a fost identificat un puț pentru decantare.

Cercetări: Domnița Hordilă (MIR)²⁰.

Ca și în anii anteriori, muzeele de istorie din Roman și Piatra-Neamț au continuat cercetările în siturile de la Brad și Poduri, județul Bacău, localități în care se află două dintre cele mai importante obiective arheologice din România.

În stațiunea de la *Brad, com. C. Negri*²¹ investigațiile înreprinse de dr. Vasile Ursachi, au avut ca scop obținerea unor noi date despre fortificațiile din epoca bronzului, prima epocă a fierului și din timpul civilizației geto-dacice. În acest sens

(19) Ibidem. p. 50-51.

(20) Ibidem. p. 69.

(21) Ibidem. p. 6-7.

s-a trasat o secțiune transversală pe șanțul de apărare, descoperindu-se mai multe complexe care datează din neo-eneolitic până în evul mediu, remarcându-se construcțiile de lemn din escarpa șanțului dacic. Cu același prilej s-a constatat că șanțul din epoca bronzului a fost placat cu piatră. În campania trecută s-a găsit o mare cantitate de obiecte din ceramică, piatră, os, metal sau sticlă, datate în epocile menționate.

La *Poduri-Dealul Ghindaru*²², săpăturile conduse de dr. Dan Monah (IAI) și Gh. Dumitroaia au avut ca scop investigarea bazei nivelului Cucuteni A2, din care s-au recuperat numeroase materiale arheologice (ceramică pictată bicrom și tricrom, unelte de silex, os și piatră, plastică antropomorfă ș.a.), din rândul cărora se remarcă îndeosebi o serie de importuri Petrești. În acest nivel s-a cercetat locuința cu nr. 72.

Nivelul Cucuteni A1, din care s-a cercetat Complexul nr. 1/1996, conținea fragmente ceramice bicrome, tricrome și cu decor adâncit, de tradiție precucuteniană, resturile unor fragmente de supoturi cu buza îngroșată tip Petrești și câteva fragmente ceramice de factură Vinča-Turdaș. Importurile permit sincronizarea etapei Cucuteni A2 cu faza Petrești B și a etapei Cucuteni A1 cu Petrești A-B.

La cercetările de la Poduri au participat și studenții Vasile Cotiugă și Ovidiu Cotoi, de la Facultatea de Istorie a Universității "Al.I. Cuza", care ne-au fost de un real sprijin.

În cursul anului trecut am luat cunoștință de existența a două obiecte de bronz din patrimoniul muzeului sătesc Vânători-Neamț, coordonat de profesorul Constantin Bordeianu. Cele două piese al căror loc de proveniență este incert (bazinul Moldovei?), pot fi atribuite bronzului târziu.

Pumnalul (fig. 2/4), păstrat în stare fragmentară și cu marginile mineralizate, a avut lama prinsă în mâner cu trei nituri, tot de bronz, din care numai unul se păstrează. Lungimea (175 mm), lățimea maximă (34 mm) și greutatea fac dovada unei arme solide.

Acul de bronz (fig. 2/5), rotund în secțiune, este decorat în partea superioară cu linii circulare, în grupuri de câte 2-4 incizii. Are capul retezat drept și gaura transversală. Acoperit cu patină nobilă, această piesă nu constituie o noutate tipologică.

Apreciem că ambele obiecte care se păstrează la Vânători-Neamț aparțin culturii Noua.

DIN ACTIVITATEA COMPLEXULUI MUZEAL JUDEȚEAN NEAMȚ ÎN ANUL 1996

de Gheorghe Dumitroaia

Ne facem o datorie de onoare de a continua prezentarea rezultatelor activității uneia dintre cele mai cunoscute și apreciate instituții muzeale din România, care se bucură la fel de mult ca și altădată de interesul publicului larg și al specialiștilor.

Deși perioada de tranziție pe care o străbate societatea românească nu putea să nu-și pună amprenta și asupra acestui domeniu, dificultățile de natură financiară și lipsa unor legi făcându-se resimțite poate mai mult ca oricând, muzeele nemțene au desfășurat o activitate meritorie. Lăsăm la latitudinea celor interesați să aprecieze rezultatele muncii noastre, în condițiile în care asupra instituției au planat aceleași amenințări și incertitudini, mai ales după trecerea în subordinea Ministerului Culturii.

I. ÎN DOMENIUL EXPOZIȚIONAL

La Muzeul de Istorie Piatra-Neamț consemnăm:

- ◆ *Ceramica neolitică din România. Meșteșug, artă, tradiție* (deschisă la sfârșitul lunii noiembrie '95 până pe 20 ianuarie '96); expoziția a fost itinerată ulterior la Bacău și Brăila;
- ◆ *Unirea Principatelor Române*, în ianuarie-februarie, (colaborare cu muzeele din Iași, Bacău și Vaslui);
- ◆ *Colecții și colecționari de numismatică*, deschisă pe 9 aprilie (coordonator Dan Mihăilescu);
- ◆ *Felicitări de Paști – cartoflie*, în aprilie (coordonator Dan Mihăilescu);
- ◆ *Documente medievale privind ținutul Neamț*, deschisă pe 3 mai (coordonator Minodora Măță);
- ◆ *80 de ani de la intrarea României în Primul Război Mondial*, în lunile iulie- august (coordonator Dan Mihăilescu); itinerată la Bicăz în octombrie;
- ◆ *Un om al școlii – prof. Grigore Capșa*, în septembrie-octombrie (coordonator Elena Cojocariu);
- ◆ *Floră și faună din masivele Hășmaș și Ceahlău*, în lunile noiembrie-decembrie (coordonatori: Maria Apetrei și Nicoleta Nechita).

În anul 1996, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, prin Gheorghe Dumitroaia, și-a adus contribuția la organizarea expozițiilor de la Roman (*Descoperiri arheologice din*

1995, deschisă în perioada aprilie-iunie), Bacău (*Mesteșug și artă în Moldova lui Ștefan cel Mare*, iunie-octombrie) și Suceava (*Cultura Sântana de Mureș la est de Carpați*, noiembrie-decembrie).

La Muzeul de Artă din Piatra-Neamț s-au deschis expozițiile:

- ◆ *Repere grafice*, în luna februarie (coordonator Violeta Dinu);
- ◆ *Iulia Hălăucescu – flori*, în luna mai;
- ◆ *Veradu Niculescu – pictură*, în lunile iunie-iulie (coordonator Niculina Iliescu);
- ◆ *Retrospectiva Aurel Băeșu*, în colaborare cu muzeele din Fălticeni, Iași, Bacău și Constanța: iulie-august (coordonator Violeta Dinu);
- ◆ *Expoziția Taberei Documentare a Studenților Academiei de Arte Cluj*, în perioada "Vacanțelor muzicale" de la Piatra-Neamț, în iulie;
- ◆ *Riky Schellart van Deursen (Olanda) – desen, pictură, grafică, fotografie artistică*: în colaborare cu Ambasada României în Olanda: august-septembrie;
- ◆ *"Dimensiunea umană"*, Salonul foștilor absolvenți ai Liceului de Artă Piatra-Neamț, în septembrie;
- ◆ *Mihai Gavril și Minu Movilă – pictură*, în luna octombrie;

La Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț:

- ◆ *Expoziția temporară Faună fosilă din oligocenul de la Piatra-Neamț* (coordonator Sorin Baci), în luna octombrie.

La Galeriile de Artă "Lascăr Vorel" Piatra-Neamț au expus:

- ◆ În ianuarie – *Alexandru Iftimie – grafică*;
- ◆ În martie – *Gemeș Peter – fotografie artistică*;
- ◆ În aprilie – *Dumitru Bezem, Petru Vamanu – pictură*;
- ◆ În mai – *Afanasie Oprea – pictură*;
- ◆ În iunie – *Icoane, expoziția copiilor*;
- ◆ În iulie – *Ioan Popei, Constantin Filimon – pictură*;
- ◆ În august – *Tabăra de creație – Ceahlău '96*:
– Grup: *Dinu Huminiuc, Dumitru Bostan, Iulia Hălăucescu, Doina Dașchievici, Mariana Papară, Violeta Dinu, Grigore Agache*;
- ◆ În septembrie – *Tabăra de creație – Dumbrava '96*;
- ◆ În octombrie – *Felix Bărză – pictură*;
- ◆ În noiembrie – *Artiști româșcani – pictură*;
- ◆ În decembrie – *Mircea Ceacăru – pictură*:
– *Agape, Vădana, Dinu, Cepoi, Bezem – pictură*.

În cursul anului 1996 a fost revăzută expoziția din incinta fostei Curți Domnești din Piatra-Neamț (coordonator Elena Ciubotaru), în cadrul căreia au fost înlocuite elementele afectate de umezeală.

S-a continuat reactualizarea expoziției de bază a Muzeului de Științe Naturale Piatra-Neamț (coordonator Maria Apetrei) și s-au redeschis expozițiile permanente ale Muzeului de Istorie Bicaz, pe 14 octombrie (coordonatori Dan Mihăilescu și Gheorghe Dumitroaia) și Muzeului de Etnografie Piatra-Neamț, pe 8 noiembrie (coordonator Tamara Ploscaru), după ce în ultimele două unități au avut loc ample reparații și reamenajări. Ca urmare, aproape toate muzeele din subordinea C.M.J. Neamț au expozițiile de bază aduse la zi, conținutul și modul de prezentare fiind remarcate și apreciate de publicul vizitator.

II. SIMPOZIOANE, SESIUNI, COLOCVII ETC.

De-a lungul anului s-au organizat:

- ◆ Simpozionul *Ideea de Unitate Națională în conștiința poporului român. Aspecte locale ale Unirii Principatelor*; pe 24 ianuarie; coordonator Adolf Minuț;
- ◆ Simpozionul *Tezaur arhivistice nemțean*; în colaborare: Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, Direcția Arhivelor Naționale Neamț și Societatea de Științe Istorice – Filiala Neamț, pe 3 mai;
- ◆ Sesiunea științifică *Relația om-societate, factor determinant al educației ecologice*; în colaborare cu Societatea de genetică "Soveja"; coordonator Maria Apetrei, pe 7 iunie, la Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț;
- ◆ Simpozionul *55 de ani de la intrarea României în cel de al II-lea Război Mondial*; în colaborare cu Asociația Tradiția Cavaleriei București, pe 22 iunie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, coordonator Dan Mihăilescu;
- ◆ Simpozionul *Libertate și reîntregire națională*; pe 26 iulie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț;
- ◆ Colocviul *Relația muzeu-scoală în perioada actuală*; pe 23 septembrie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț;
- ◆ Seara muzeală *Literatură și masonerie*, cu participarea invitatului Dan Amedeo I. Țărescu, la Muzeul Memorial "Calistrat Hogaș"; coordonator Alexandrina Bostan; pe 24 septembrie;
- ◆ Dezbaterile *De ce trebuiesc salvate bisericile de lemn?*, coordonator Emanuel Nadler, pe 18 octombrie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț;
- ◆ Simpozionul *Rezervațiile naturale Hășmaș-Ceahlău*, la care au participat profesorii de biologie și geografie din județ; în colaborare cu Inspectoratul Școlar Județean; coordonatori Maria Apetrei și Nicoleta Nechita; pe 1 și 17 noiembrie, la Muzeul de Artă Piatra-Neamț;
- ◆ Seara muzeală *Chihlimbarul - tezaur de informație științifică*; la Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț, pe 15 octombrie;
- ◆ Masa rotundă *Paralele albane-române*, la care au participat membri ai Academiei de Științe a Albaniei și Academiei R. Moldova, cercetători de la Institutul de Lingvistică din Moscova și Universitatea de Stat din Sofia, cadre didactice universitare și cercetători din România; pe 10 noiembrie, la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, sub conducerea prof. univ. Adrian Poruciu, de la Universitatea "A.I. Cuza" Iași;
- ◆ Simpozionul *1 Decembrie - Ziua Națională a României*, coordonator C. Ploscaru; la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț;
- ◆ Manifestarea anuală *Sezătoare la Humulești - ediția a XXVII-a*; coordonator N. Popa; în zilele de 13-15 decembrie.

Pe lângă acțiunile cultural-științifice prezentate mai sus, la care personalul instituției și-a adus aportul în mod exemplar, o parte din specialiști au participat la diferite reuniuni științifice din afara județului. Astfel, Nicolae Popa a participat la *Congresul Internațional de Lingvistică de la Lvov – Ucraina* (în ianuarie) și la *Colocviul Asociației Culturale Europene "François Mauriac"* de la Dijon – Franța (în august), Dana Roșca și Gil Colobanea au participat la întâlnirea de la Iași (25-27 martie) organizată de Institutul de Arheologie Iași și Departamentul de Arheologie al Universității Southampton – Anglia, având ca scop familiarizarea cu utilizarea calculatorului în arheologie. Gheorghe Dumitroaia a participat la *Cea de a XXX-a sesiune națională de rapoarte arheologice* (Brăila, 2-5 mai), la *Al 7-lea Congres Internațional de Tracologie* (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 mai), *Simpozionul Sud-estul Transilvaniei în contextul proceselor etno-culturale din perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului* (Sf. Gheorghe, 2-5 aprilie), *Simpozionul de la Roman* (31 martie) și ședințele *Comisiei Naționale de Arheologie*. Dan Mihăilescu a participat la simpozionul *500 de ani de la moartea lui Alexandrel Vodă* (Bacău, 5-6 septembrie) și *Simpozionul de la Roman*, Maria Apetrei și Nicoleta Nechita la sesiunile muzeelor de științe naturale de la Ploiești și Tg. Mureș, Sorin Baciuc la *Zilele Universității Al.I. Cuza Iași*, iar Violeta Dinu la *Sesiunea Muzeelor de Artă* care s-a ținut la Ploiești (în noiembrie).

După cum se poate constata, reprezentarea instituției pe plan național s-a dovedit mai redusă ca altă dată, fiind pe măsura tradiției muzeului și a disponibilităților personalului științific. Nu este mai puțin adevărat că grijile cotidiene ale fiecăruia dintre noi au fost numeroase, iar bugetul afectat deplasărilor a fost mai mic decât altădată.

III. PRIMIREA ȘI ÎNDRUMAREA VIZITATORILOR

Expozițiile permanente și temporare, precum și reuniunile cultural-științifice de anul trecut au atras un public numeros, al cărui interes față de actul cultural din muzeu este în creștere. Acest lucru reiese cât se poate de bine din statistica vizitatorilor, prezentată mai jos, mult schimbată față de anii anteriori.

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Total vizitatori
1	Muzeul de Istorie Piatra-Neamț	19.459
2	Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț	8.904
3	Muzeul de Artă Piatra-Neamț	4.923
4	Muzeul de Etnografie Piatra-Neamț	1.175
5	Muzeul Memorial "Calistrat Hogaș" Piatra-Neamț	1.876
6	Curtea Domnească Piatra-Neamț	674
7	Muzeul de Istorie Bicăz	469
8	Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț	2.109

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Total vizitatori
9	Cetatea Neamț	39.400
10	Casa Memorială "Veronica Micle" Târgu-Neamț	2.178
11	Muzeul Memorial "Ion Creangă" Târgu-Neamț	41.779
	TOTAL	122.946

Fără îndoială, primirea vizitatorilor (elevi, tineri și adulți) a presupus un efort deosebit din partea personalului muzeului, care a oferit informații sau explicații, ghidaje sau lecții tematice la cerere. Nu mai puțin important a fost faptul că au fost puse la dispoziția publicului prin standuri fixe sau mobile, cărți, vederi, diapozitive, pliante, replici etc. care au trebuit gestionate și manipulate. Se impune ca pe viitor serviciul de relații cu publicul să devină mai dinamic, legăturile muzeografilor cu școlile, fundațiile și societățile de turism trebuind să fie mult mai strânse.

IV. CERCETAREA ȘTIINȚIFICĂ. PUBLICAȚIILE MUZEALE

Puțin încurajată de către forurile culturale ierarhice și tratată cu superficialitate de multe ori, cercetarea științifică nu a constituit până în prezent o obligație de serviciu, ea reprezentând cel mai adesea rodul eforturilor personale ale unor pasionați care au considerat că acest domeniu nu poate fi facultativ. Lipsa de organizare, nestimularea cercetării și chiar punerea unor piedici celor care, vrând-nevrând, se afirmă prin investigațiile permanente, au făcut ca una din funcțiile de bază ale instituției muzeale să nu fie îndeplinită. Deoarece situația relatată nu a corespuns decât în parte cu ceea ce a existat la Piatra-Neamț, autorului cronicii de față nu i-a fost dificil să remonteze rămănerile în urmă, fiind sprijinit de o mare parte din colegi în demersurile sale. Nu este mai puțin adevărat că asemeni anilor anteriori, legăturile cu institutele de cercetare ale Academiei (Institutul de Arheologie Iași), Ministerul Învățământului (Institutul de Tracologie București, Facultatea de Istorie Iași) și alte muzee (din Roman și Bacău) au fost strânse și fructuoase.

Tradiția existentă în instituție și crearea la începutul anului 1995 a Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni, nu au făcut decât să stimuleze cercetarea științifică, care contrar greutăților financiare și lipsei de specialiști (avem posturi vacante de câțiva ani!) au dus la rezultate deosebite.

Astfel, în 1996 s-au efectuat:

- ◆ Săpături arheologice sistematice: Poduri (Dan Monah și Gh. Dumitroaia), Borșeni (I. Mitrea și Elena Ciubotaru), Davideni (I. Mitrea);
- ◆ Supravegherea săpăturilor din incinta Mănăstirii Agapia (El. Ciubotaru și Gh. Dumitroaia), periegeze (Gh. Dumitroaia) și deplasări în teren în scopul colectării de materiale biologice (N. Nechita și M. Apetrei), paleontologice (S. Baci) și geologice (G. Șalgău).
- ◆ Studii și articole publicate, coordonarea și editarea unor volume:

- Gh. Dumitroaia, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1994-1995)*, în *Memoria Antiquitatis* XX, 1995, p. 307-313;
- Gh. Dumitroaia, *Scurt istoric al județului Neamț*, în *Monografia județului Neamț*, Piatra-Neamț, 1995, p. 19-58;
- Dan Monah și Gheorghe Dumitroaia, *Un vase a silhouettes anthropomorphes peintes decouvert a Poduri-Dealul Ghindaru (dep. de Bacău)*, în *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra-Neamț, 1996, p. 39-48;
- Gh. Dumitroaia și Dan Monah, *Decouvertes du Bronze Moyen dans la station de Poduri-Bacău*, în *The Thracian World at the ends roads of civilisations*, București, 1996, p. 267-268;
- Nicoleta Nechita, *Vegetația din Munții Hășmaș, Cheile Bicazului și Lacu Roșu*, în *Studii și Cercetări*, VII, Piatra-Neamț, 1996, p. 213-287;
- Maria Apetrei, *Contribuții la cunoașterea subordinului Symphyta (Hymenoptera) din Poiana Albului - Masivul Hășmaș*, în *Studii și Cercetări*, VIII, p. 399-402;
- Maria Apetrei, *Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț - 25 de ani de activitate*, în *Studii și Cercetări*, VIII, p. 509-512.

◆ Tot în cursul anului trecut s-au întocmit studiile:

- I. Mitrea, Gh. Dumitroaia, El. Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borșeni, județul Neamț*;
- Gh. Dumitroaia, *Cercetări arheologice în județul Neamț, în 1996*.

La începutul anului 1996 a fost finalizată tipărirea *Monografiei județului Neamț* (redactor responsabil Gh. Dumitroaia) și a vol. XX al publicației *Memoria Antiquitatis*, pe 1995, 320 p., al cărui redactor responsabil și secretar de redacție a fost Gh. Dumitroaia, din colegiul redacțional făcând parte A. Minuș și E. Nadler.

În luna iulie a apărut volumul *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra-Neamț, 371 p., reprezentând nr. II din *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* (editori Gh. Dumitroaia și Dan Monah), iar în octombrie vol. VIII al anuarului *Studii și Cercetări*, Piatra-Neamț, 512 p., având ca redactor responsabil pe M. Apetrei, iar ca secretar de redacție pe N. Nechita.

Toate aceste publicații, care au reunit studii ale unui număr foarte mare de cercetători, redactate, dactilografiate, traduse mai mult sau mai puțin corect, au necesitat un volum uriaș de muncă din partea redactorilor, secretarilor de redacție sau a editorilor.

În ultima parte a anului 1996, cercetătorii C.C.C. Cucuteni s-au preocupat de pregătirea vol. III din *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, reprezentând *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*.

Reîncercabilă s-a dovedit, pentru intervalul de timp avut în vedere, activitatea publicistică a colegilor E. Nadler și N. Popa, care prin numeroase cronică, interviuri, traduceri și articole de interes cultural au făcut cunoscute preocupările instituției, au popularizat manifestările științifice sau culturale și o serie de personalități din domeniul.

V. RESTAURAREA, CONSERVAREA ȘI ÎNTREȚINEREA PATRIMONIULUI

Această activitate a fost asigurată îndeosebi prin contribuția salariaților laboratorului de restaurare-conservare și a echipei tehnice.

În laboratorul de pe lângă Muzeul de Istorie Piatra-Neamț au fost restaurate peste 70 de piese din ceramică, metal și textile, în același loc fiind conservate peste 500 piese de ceramică, metal și țesături. Rezultatele muncii colegilor în domeniul restaurării și conservării nu pot fi apreciate doar prin lectura acestor cifre, piesele trecute prin mâna restauratorilor având de multe ori grade de dificultate deosebit de mari.

O parte din timpul de lucru al personalului din acest compartiment a fost afectat prelucrării primare a materialelor provenite din campania 1996 și a unor loturi neprelucrate din anii anteriori, din șantierele de la Lunca, Poduri, Davideni, Borșeni, Calu ș.a. Ca urmare a acestora s-a descongestionat o parte din subsolurile imobilului, trecându-se la amenajarea unui depozit cu ceramică fragmentară neinventariabilă, care va rămâne pentru studiu.

În ceea ce privește laboratorul existent pe lângă Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț, în cursul anului 1996 au fost naturalizate 18 vertebrate, numărul pieselor conservate fiind de peste 1300.

În cursul anului trecut, personalul ambelor laboratoare a participat la reorganizarea expozițiilor de bază, organizarea celor temporare și a asigurat replicile pentru standurile muzcale.

Echipa tehnică din subordinea laboratorului a desfășurat o susținută activitate, executând salubritatea și igienizarea unor spații, zugrăvirea unor interioare (birouri, laboratoare, depozite, săli de expoziție), în primul rând la Muzeul de Istorie Bicăz, precum și întreținerea instalațiilor sanitare, termice sau electrice, reparația mobilierului, construcția încăperii pentru arhivă etc.

Folosirea echipei tehnice proprii la reparațiile interioare a permis economisirea unor importante sume de bani din bugetul instituției.

Lucrările de investiții din anul trecut au constat în construirea unui gard metalic pentru *lapidarium*-ul din spatele Muzeului de Istorie Piatra-Neamț.

Alături de acestea, au fost efectuate reparații curente la Casa Memorială "Veronica Micle" (înlocuirea șindrilei), Muzeul de Istorie Piatra-Neamț (la acoperiș, jgheaburi, fațadă, hidroizolații laborator foto și atelier tâmplărie, zugrăveli interioare, înlocuirea ușilor de la garaje ș.a.). Pentru întocmirea documentațiilor tehnice și supravegherea lucrărilor se cuvine a menționa contribuția salariatului Ion Nițu.

Experiența din acest an, în care directorul instituției s-a văzut nevoit a-și ocupa o bună parte din timp cu urmărirea lucrărilor de reparații curente în detrimentul altor activități, impune o implicare mai mare a șefului de secție în rezolvarea unor sarcini de serviciu.

VI. EVIDENȚA PATRIMONIULUI

La sfârșitul lunii octombrie, instituția deținea 105.686 obiecte muzeale, din care 845 fac parte din categoria *tezaur*, 6650 piese din categoria *fond*, iar restul reprezintă bunuri culturale comune. Pe unități, gestiunile cuprindeau:

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Nr. de piese
1	Muzeul de Istorie Piatra-Neamț	50.856
2	Muzeul de Artă Piatra-Neamț	1.437
3	Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț	35.524
4	Muzeul de Etnografie Piatra-Neamț	4.845
5	Muzeul Memorial "Calistrat Hogaș"	732
6	Muzeul de Istorie Bicăz	7.795
7	Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț	4.307
8	Cetatea Neamț, Târgu-Neamț	47
9	Casa Memorială "Veronica Micle" Târgu-Neamț	45
10	Muzeul Memorial "Ion Creangă" Humulești	98

care, pe ansamblu, și-au mărit colecțiile cu încă aproximativ 1000 de piese până la sfârșitul anului.

Ținând cont de numărul mare de fișe de evidență, respectiv 46.942 exemplare întocmite (cele mai multe din țară, după municipiul București!) și experiența pe care o avem în folosirea FAE-urilor, care nu au dovedit utilitate practică pentru specialiști, în cursul anului trecut nu s-a reluat fișarea obiectelor din expoziții și depozite.

Deși s-a resimțit lipsa legislației privind ocrotirea patrimoniului cultural-național, colegii din cadrul OPCN-ului au efectuat deplasări în teren verificând, pe cât le-a fost posibil, integritatea colecțiilor, starea de conservare a obiectelor mobile și a patrimoniului imobil, atrăgând atenția deținătorilor și factorilor de decizie asupra unor nereguli din teritoriu.

Pe lângă avizarea exporturilor temporare sau definitive de obiecte mobile (108 adeverințe de export), personalul OPCN-Neamț a fost antrenat în activități de expertizare, întocmire de documentații tehnice în construcții ș.a.

VII. SCHIMBUL DE CARTE ȘI INFORMAȚII ȘTIINȚIFICE

În anul trecut au fost trimise peste 300 de colete conținând volumele *Memoria Antiquitatis XX, Cucuteni – aujourd'hui* și *Studii și Cercetări VIII* în străinătate și în

țară, la schimb sau prin ramburs. Operațiunea, care a presupus sume importante pentru taxe poștale, continuă în 1997.

Din străinătate au fost primite pentru Muzeul de Istorie din Piatra-Neamț un număr de 135 volume, iar pentru Muzeul de Științe Naturale 116 volume, evaluate la peste 2 milioane de lei. Corespunzător trimisă de diverse universități, institute sau edituri reliefează interesul partenerilor pentru cercetările instituției noastre. În cursul anului am primit vizita unor cercetători din străinătate (Olivier Weller – Franța, Wolfgang Schuller – Elveția, John Chaprnan – Anglia, Linda Ellis – SUA, Ahmed Tolga Tek – Turcia, Ruzena Grigorova – Cehia) și colegi din țară care s-au arătat preocupați îndeosebi de patrimoniul arheologic și paleontologic pe care îl deținem.

VIII. STATUL DE FUNCȚII. PERFECTIONAREA PROFESIONALĂ

Numărul posturilor existente în schema instituției a fost de 81, din care 4 au fost vacante. Blocate în proporție de 1/2 prin legea bugetului de stat pe anul în curs și apoi integral, posturile vacante (rezervate arheologiei – 3 și biologiei – 1) nu au putut fi ocupate din cauza lipsei de specialiști.

În cursul anului majoritatea salariaților au beneficiat de grade sau gradații superioare de salarizare și alte drepturi oferite de lege, schimbările pe funcții fiind nesemnificative. Semnalăm doar numirea lui Dan Mihăilescu în funcția de șef secție istorie-artă, pensionarea a două persoane din motive de boală și plecarea prin transfer a altor trei salariați. Pe posturile respective au fost angajate în condițiile legii, alte persoane.

La cursurile de reciclare profesională de la București au participat Macoveiu Florin (conservator), Popa Ion, Marin Andrei (cursuri PSI) și Blaj Alexandru (responsabil comisie tehnică), iar la Bacău, Apetrei Maria (perfectionare șefi secție).

În faze diferite (exameene, referate, redactări) ale lucrărilor de doctorat se află S. Baci (paleontologie), Nicoleta Nechita (botanică), Emanuel Nadler (literatură) și Gheorghe Dumitroaia (arheologie).

IX. BUGETUL, CHELTUIELILE

În cursul anului 1996 a fost alocat de către stat – prin Ministerul Culturii – un buget de 580.000.000 lei, folosit pentru cheltuieli personal (375.000.000 lei), materiale și servicii (205.000.000 lei).

Veniturile proprii realizate au totalizat peste 76.000.000 lei care provin din taxe, stand muzeal, prestări servicii și chirii. Pe unități au fost încasate următoarele sume:

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Încasări
1	Muzeul de Istorie Piatra-Neamț	17.530.000
2	Muzeul de Artă Piatra-Neamț	1.680.000

Nr. crt.	Unitatea muzeală	Încasări
3	Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț	3.100.000
4	Muzeul de Etnografie Piatra-Neamț	496.700
5	Muzeul Memorial "Calistrat Hogaș"	1.140.000
6	Muzeul de Istorie Bicaz	115.000
7	Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț	638.000
8	Cetatea Neamț, Târgu-Neamț	19.182.000
9	Casa Memorială "Veronica Micle" Târgu-Neamț	763.000
10	Muzeul Memorial "Ion Creangă" Humulești	23.879.000
11	Galeriile "Lascăr Vorel" Piatra-Neamț	3.375.000
12	Expoziția "Curtea Domnească" Piatra-Neamț	595.000
13	O.P.C.N.	4.608.000

Din veniturile extrabugetare s-au cheltuit pentru salarii 41.553.000 lei, materiale 25.542.000 lei, iar pentru investiții 10.000.000 lei.

X. COLABORATORI, DONATORI ȘI SPONSORI

Activitatea instituției s-a bazat pe sprijinul colaboratorilor săi tradiționali (Inspectoratul pentru Cultură Neamț, Primăria Piatra-Neamț, Societatea de Științe Istorice Neamț, Asociația Oamenilor de Știință -- Filiala Neamț, Fundația Cultural Științifică "Constantin Matasă", Asociația Veteranilor de Război, Centrul Creației Populare ș.a.), a unor persoane particulare și instituții care au făcut diverse donații muzelor (tablouri: D. Bezem, P. Vamanu, A. Oprea, I. Popei, M. Ceacăru, I. Hălăucescu, Riky Schellart, M. Matasă; mobilier bisericesc: Parohia Humulești; medalii și plachete: Banca Națională, Monctăria Statului, Primăria Piatra-Neamț; cărți: Ed. Junimea, Casa Culturii "I. Creangă", M. Matasă ș.a.).

Unele dintre activitățile științifice și culturale, care au reunit numeroase personalități din țară și străinătate, nu s-ar fi putut desfășura în bune condiții fără sprijinul financiar sau material al societăților comerciale: Petrocart, Montana, Roncdo, Dino Comex, AgroCaslo, Condor și Fundația "Vorel", cărora le aducem mulțumirile noastre.

Desigur, pe lângă toate acestea au existat numeroase alte activități complementare manifestărilor cultural-științifice, îndeosebi de natură organizatorică și gospodărească, care s-ar putea înscrie în ceea ce se numește activitate curentă.

Ocupând mult timp din programul de lucru al serviciului administrativ și al conducerii instituției, lucrările de secretariat, corespondența, întocmirea statelor de funcții, fundamentarea bugetelor, calcularea și plata salariilor, studiile de fezabilitate și licitațiile, aprovizionarea cu materiale și aparatură, obținerea de avize, evidențele

contabile, operațiunile de bancă, situațiile statistice, lucrările de arhivare, operațiunile pe PC și xerox, documentările în domeniul legislației, preocupările privind conținutul, estetica și ținuta expozițiilor, igiena spațiilor interioare și exterioare, desenarea și fotografierea valorilor care intră în circuitul științific, întreținerea panourilor publicitare, controlul și îndrumarea instituțiilor din subordine, întocmirea de programe, afișe și invitații, reprezentările în instanță, conferințele, primirea unor delegații și specialiști din străinătate veniți pentru documentare, conlucrarea cu autoritățile administrației locale și publicul, realizarea publicității prin presa scrisă, radio și televiziune, ședințele de lucru pe compartimente și ale Consiliului de Administrație, întocmirea fișelor de apreciere, a devizelor și completarea cărților de muncă, căutarea de sponsori și căi de sporire a veniturilor extrabugetare, participarea la alte manifestări culturale de pe cuprinsul județului, contactele cu diverși colaboratori și prestatori de servicii ș.a. constituie elemente în plus care pot contribui la formarea unei imagini cuprinzătoare și veridice despre activitatea din cadrul CMJ Neamț pe parcursul anului trecut.

Dincolo de toate acestea, care în ansamblul lor demonstrează existența unei instituții dinamice, susținută de eforturile, entuziasmul, devotamentul și pregătirea salariaților săi, au existat, fără îndoială, obstacole legislative, poticniri și piedici, limite de natură profesională sau educațională, mentalități și atitudini care nu au fost ușor de trecut. Dar cum acestea din urmă au fost depășite, contează activitatea de ansamblu, pe care o apreciem ca fiind foarte bună.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Colocviul internațional THE TELLS – CRONOLOGICAL AXES OF PREHISTORY, Bacău-Poduri-Tescani, 7-10 sept. 1995

Tell-ul eneolitic Dealul Ghindaru de la Poduri, jud. Bacău, investigat sistematic din anul 1979, este deja cunoscut cercetătorilor din sud-estul Europei atât prin stratigrafia sa unică între stațiunile complexului cultural Cucuteni-Tripolie cât și prin cercetările interdisciplinare desfășurate aici. Din inițiativa Institutului de Arheologie Iași, Complexului Muzeal Județean Neamț, a Muzeului de Istorie "Iulian Antonescu" din Bacău și a Muzeului Național de Istorie a României, cu sprijinul Ministerului Culturii și a Inspectoratului pentru Cultură al județului Bacău, în perioada 7-10 septembrie 1995 a fost organizat, la Bacău, un colocviu internațional care s-a bucurat de participarea unor renumiți specialiști din Anglia, Germania, Ucraina, Rusia, Basarabia și România. S-au arătat interese de tema propusă de organizatori 35 de preistoricieni care au susținut 30 de comunicări științifice.

Lucrările colocviului au debutat cu obșnuitele "cuvinte" de salut adresate participanților de reprezentanții Prefecturii, Consiliului județean și Inspectoratului pentru Cultură Bacău. Salutul din partea Academiei Române a fost adresat de prof. dr. doc. M. Petrescu-Dâmbovița, membru corespondent al Academiei care a trasat sintetic și cadrul științific al dezbaterilor.

În numele colectivului de cercetători de la Poduri, Dan Monah a susținut comunicarea *Le tell énéolithique de Poduri*. Prezentarea a fost însoțită de un număr mare de diapozitive ce înfățișau aspecte din timpul săpăturilor și cele mai importante artefacte descoperite. Comunicarea a fost precedată de un moment de reculegere în amintirea colegilor Ștefan Cucoș și Alexandra Bolomey, membri în colectivul de cercetare de la Poduri, prematur dispăruți dintre noi.

În continuarea ședinței inaugurale a fost vernisată expoziția "Poduri-Dealul Ghindaru, o stațiune arheologică de excepție" realizată de Gh. Dumitroaia, cu materiale din Muzeul de istorie din Piatra-Neamț și Bacău, depozitare ale materialelor arheologice descoperite la Poduri. Participanții din străinătate, aflați la primul contact direct cu materialele de la Poduri, au avut astfel ocazia să analizeze descoperirile de pe Dealul Ghindaru.

Lucrările zilei următoare au fost deschise, așa cum era firesc, de șase comunicări (*Les sanctuaires énéolithiques de Poduri; Les recherches archéobotaniques de Poduri-Dealul Ghindaru; Radiocarbon Dates for the Tell-Poduri; Les vestiges de l'Âge*

du Bronze dans le tell de Poduri; Un crâne humaine découverte dans le niveau Cucuteni A2 de Poduri-Dealul Ghindaru; Constructions avec dépôts de céréales dans le tell de Poduri) redactate de cercetătorii ce alcătuiesc colectivul interdisciplinar al șantierului (D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Popovici, M. Cărciumaru, D. Botezatu, S. Iacobescu și F. Monah).

Comunicările prezentate au fost primite cu interes de participanți care au pus numeroase întrebări și cu angajat discuții vii asupra descoperirilor prezentate. Stratigrafia tell-ului de la Poduri a fost apreciată ca "o axă cronologică" de referință pentru eneoliticul din sud-estul Europei. Au fost remarcate vastele posibilități de racordare a secvenței stratigrafico-cronologice de la Poduri cu secvențe apropiate din tell-urile din Muntenia, Bulgaria, Dobrogea, Grecia și Jugoslavia.

Un număr important de comunicări (Gh. Lazarovici, *Le système de defense du tell de Parța*; E. Comșa, *Le tell Gumelnitza de Cunești*; T. Popovă, *Polivanov Jar – Multiple stratigraphy single station*; M. Nica, C. Shuster et al., *Des rapports culturelles et chronologiques du tell de Drăgănești-Olt*) au prezentat cercetări din tell-uri sau stațiuni cu stratigrafie multiplă ce au permis unele comparații cu situații de la Poduri-Dealul Ghindaru.

O altă serie de comunicări s-a referit la situații și descoperiri din aria Cucuteni-Tripolie (V. Ursachi, T.G. Movșa, A. Kolešnikov, E. Ovčnikov, E. Cvek, V. Marcheveci, V. Bikbaev, G. Bondareu, I. Mareș), aducând noi și interesante informații sau propunând interpretări inedite.

În cadrul colocviului a fost prezentă preocuparea constantă pentru o investigație complexă, pluridisciplinară a datelor arheologice. Demersul interdisciplinar s-a făcut simțit de la abordarea teoretică, cu multe și convingătoare exemplificări, efectuată de J. Nandriș (*The Ethnoarchaeological Palimpsest and the Archaeological Landscape*), până la abordări mai strict specializate. Ultima tendință a fost reprezentată de G.A. Paskvic (*Paleobotanical research of the Eneolithic of the Ukraine*) și N. Skakun (*Tendencies of the Development of Flint Implements from the Neo-Eneolithic Settlements of the Black Sea Region*).

O interesantă comunicare despre neoliticul din Germania de sud-vest a fost prezentată de Gisela Burger din Stuttgart.

Colocviul de la Bacău a fost urmat de o excursie în timpul căreia participanții au avut ocazia să viziteze Conacul-muzeu "George Enescu" de la Tescani, locul unde a fost compusă celebra operă enesciană "Oedip". Ajunși la Poduri, pe Dealul Ghindaru, participanții la colocviu s-au arătat deosebit de impresionați de profilul, dezvelit până la -2,50 m, suprafeței pe care se efectuează în momentul de față săpăturile. După prezentarea stațiunii și a săpăturilor de către D. Monah și Gh. Dumitroaia participanții au pus numeroase întrebări și au angajat discuții cu membrii echipei care efectuează cercetările de la Poduri.

Prezența distinșilor oaspeți a stârnit un viu interes printre sătenii din Rusăești-Poduri care, datorită strădaniilor doamnei Cristina Șova au oferit vizitatorilor un pitoresc picnic. De o primire la fel de călduroasă s-au bucurat participanții la colocviu și din partea oficialităților și cadrelor didactice din Poduri care, la rândul lor, au oferit o recepție. Ultimul obiectiv vizitat a fost salina de la Târgu-Ocna care i-a impresionat

profund pe participanți, oferindu-le și un motiv de reflecție asupra importanței exploataării sării în preistorie în zona Târgu-Ocna-Poduri.

Colocviul internațional de la Bacău a fost un bun prilej pentru specialiștii preocupați de problema tell-urilor dar și a celor care își consacră eforturile cercetării complexului cultural Cucuteni-Tripolie să cunoască și să facă un schimb util de opinii și publicații. Organizatorii au anunțat publicarea lucrărilor colocviului într-un viitor volum din colecția "Bibliotheca Memoria Antiquitatis".

Felicia MONAH

**Colocviul internațional
LE BASSIN DU BAS DANUBE
ENTRE LE V-IIIe MILLÉNAIRE AVANT NOTRE ÈRE,
București, 13-15 noiembrie 1996**

Organizarea unor colocvii internaționale în jurul unor stațiuni arheologice eneolitice importante pare să devină o practică obișnuită. După colocviile internaționale ce au avut ca pretext stațiunile de la Cucuteni (1984), Tal'janki (1990 și 1993) și Poduri (1995) pentru a le cita doar pe cele mai apropiate în spațiu de noi, iată că și *tell*-ul de la Hârșova este folosit pentru a atrage pe cercetătorii preocupați de neo-eneoliticul de la Dunărea de Jos. Și trebuie să recunoaștem că magnetul hârșovian – *tell* cu o impresionantă stratigrafie și o ambițioasă și bine organizată cercetare multidisciplinară, efectuată de o echipă franco-română – a acționat perfect. Peste 40 de cercetători din România, Franța și Bulgaria au onorat cu prezența și contribuțiile lor științifice colocviul. De peste hotare au participat 11 distinși cercetători, reputați specialiști în diferite domenii.

După deschiderea oficială a colocviului a fost vernisată o reușită expoziție intitulată "Viața pe malul Dunării acum 6500 ani – Vivre au bord du Danube il y a 6500 ans". Pentru inițierea vizitatorilor, organizatorii, au realizat un interesant catalog bilingv, coordonat de D. Popovici și Y. Rialland. Catalogul, publicat în excelente condiții grafice, în pofida textului sumar, reușește să transmită vizitatorului un minimum de cunoștințe necesare înțelegerii civilizațiilor preistorice de la Dunărea de Jos.

Colocviul de la București a fost dedicat memoriei regretatei Alexandra Bolomey a cărei deces, pe șantierul de la Hârșova, a consternat cercurile arheologice. Gestul organizatorilor, departe de a fi un simplu act de pietate, este o recunoaștere a importantului rol avut de Alexandra Bolomey în inițierea și desfășurarea cercetărilor multidisciplinare de la Hârșova.

Lucrările colocviului au debutat cu intervenția lui Jacques Evin (*Reflexion sur les datations radiocarbone obtenues entre le V-ème et le III-ème millenaire av. J.C. en Europe de l'est: apport de la calibration des dates par la dendrochronologie*) prelegere, deosebit de utilă, care a dezvăluit arheologilor români "secretele" datelor C14 și necesitatea calibrărilor dendrocronologice.

Următoarele două ședințe au fost rezervate, așa cum era și firesc, unei consistente serii de comunicări, realizate de D. Popovici, Puiu Hașotti, Y. Riallan, M. Tomescu,

B. Randoin, R. Gogu, Oana Truică, Cl. Varcolin, C. Haită, M.A. Courty, M.-F. Diot, I. Tomescu, L. Chabal, R. Buxo, D. Moise, V. Radu, N. Dese-Berset, A.-S. Kiss, A.-C. Bălțeanu și A.-M. Deica care au reflectat cercetările de la Hârșova. De la istoricul cercetărilor, cadrul natural, metoda de săpătură, micromorfologie și microstratigrafie, analize palinologice, studii antracologice, agricultură și alimentație vegetală, faună mamaliană, pescuit, materiale malacologice, materiale litice și date antropologice toate metodele de investigație, consacrate în cercetarea modernă arheologică, au fost utilizate la Hârșova. Rezultatele preliminare obținute prin investigațiile citate au trezit interesul asistenței. Este evidentă dorința colectivului de la Hârșova de a obține o reconstituire cât mai amănunțită a vieții comunităților care au locuit pe *tell*-ul de pe malul Dunării.

Am remarcat că, în numeroase cazuri, reputați specialiști francezi se preocupă de inițierea în tainele disciplinei lor a unor tineri cercetători români cu care formează echipe bine sudate. Am apreciat în mod deosebit eleganța cu care cercetătorii francezi se eclipsau voit în favoarea mai tinerilor lor elevi și colaboratori.

Interesantele informații despre civilizațiile neo-eneolitice de la Dunărea de Jos au fost completate de comunicările susținute de E. Comșa (*Un complexe du début de la phase Giulești de la Culture Boian*) și R. Andreescu (*Des vases anthropomorphes de la culture Gumelnița*). Un demers asemănător a întreprins și M. Neagu care a prezentat noi descoperiri de figurine antropomorfe Hamangia, Bolintineanu și Boian.

O mențiune specială merită prezența lui I.S. Ivanov descoperitorul celebrei necropole de la Varna care a pus în discuție evoluțiile sociale din mileniul IV î.e.n. Interesante comunicări privind eneoliticul din Bulgaria au mai prezentat Tz. Popova și Laurence Manolokakis. Prima cercetătoare a comunicat rezultatele analizelor antracologice și carpologice obținute în așezarea Madarets. A doua cercetătoare s-a preocupat de producția litică și organizarea socio-economică în eneoliticul din Bulgaria.

Dulcea armonie ce se instalase între francofonii francofoni și francofonii româno-bulgari a fost ușor tulburată de accentele mai virile ale germaniei rostite de Gh. Lazaroviți (Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Das Cluj – Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod Kultur. Hauptfragen*). "Polifonia" a fost accentuată de comunicările susținute de Crina și Lucian Tarcea (*Lithic tools from middle transylvanian neolithic Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod complex. Petrographical analysis and databases*), precum și de aceea a lui D. Gheorghiu (*The analysis of the decoration of some Cucuteni Statuettes. A functional approach*). În legătură cu ultima comunicare notăm că opiniile unui arhitect, în această chestiune, pot interesa și pe arheologi, dar, un prea mare atașament de tezele regretatei Marija Gimbutas îl poate îndepărta pe analist de realitățile arheologice.

Relațiile culturii Turdaș cu vecinii săi l-au preocupat pe S.A. Luca, în timp ce A. László a conturat stadiul cunoașterii eneoliticului din sud-estul Transilvaniei. Influențele meridionale exercitate asupra culturii Precucuteni au fost analizate de N. Ursulescu și D. Boghian. O temă rară în iconografia eneolitică din sud-estul Europei, aceea de "Stăpână a Animalelor" a fost prezentată de D. Monah.

Parcă pentru a demonstra oaspeților din străinătate că România nu este o *terra deserta* în materie de cercetări interdisciplinare F. Monah a expus rezultatele investigațiilor arheobotanice de la Păduri-Dealul Ghindaru, în timp ce A. Bălășescu a analizat din punct de vedere arheozoologic resturile de faună de la Vitănești. Ultima – dar nu cea de pe urmă – Georgeta El Susi a oferit câteva repere asupra economiei animaliere din neolitic și perioada de tranziție din sectorul bănățean al Dunării.

Colocviul de la București prilejuit de cercetările româno-țigăreze de la Hârșova s-a bucurat de un real succes, trezind interesul specialiștilor prezenți. Nu poate decât să ne bucure această armonioasă colaborare care prevestește frumoase rezultate științifice.

Felicia MONAH și Dan MONAH

Colocviul internațional

“COMPONENTA PRE-INDOEUROPEANĂ A LUMII TRACE. COMPLEXUL CULTURAL CUCUTENI-TRIPOLIE”, Piatra-Neamț, 29-31 mai 1997

Ca urmare a propunerii făcute la reuniunea Comisiei internaționale consultative pentru promovarea studiilor indoeuropene și trace de la Mangalia din 1996, Centrul de cercetare a culturii Cucuteni (CCCC) din Piatra-Neamț s-a afiliat la acest organism. Cu același prilej a fost, de asemenea, acceptată propunerea avansată de directorul CCCC, Gheorghe Dumitroaia, de organizare a unei manifestări științifice internaționale în cadrul următoarei reuniuni a Comisiei. Această inițiativă s-a materializat prin organizarea în perioada 29-31 mai 1997 la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț a colocviului internațional “Componenta pre-indoeuropeană a lumii trace și complexul cultural Cucuteni-Tripolie”. De la bun început se cuvine subliniat în mod deosebit aportul diverselor organisme și instituții care au contribuit la buna desfășurare a acestei reuniuni de înaltă ținută științifică, respectiv Ministerul Culturii, Consiliul Județean Neamț, Institutul Român de Tracologie din București, Complexul Muzeal Județean Neamț și Fundația Cultural-științifică “Constantin Matasă” din Piatra-Neamț. O necesară și benefică contribuție au adus-o totodată următorii sponsori: Banca Comercială Română – sucursala Neamț, Societățile comerciale Vulcadur-Vânători, Matinal-Tupilați, Comic-Piatra-Neamț, Fibrex-Săvinești, Unifil-Bălățești, Classic-Piatra-Neamț ș.a., cărora li se aduc și pe această cale mulțumirile cuvenite pentru înțelegerea și generozitatea de care au dat dovadă.

Lucrările colocviului au debutat joi, 29 mai, în Sala de festivități a Muzeului de Istorie din Piatra-Neamț. Au luat cuvântul Gheorghe Dumitroaia, directorul Complexului Muzeal Județean Neamț și al Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni, prof. dr. Petre Roman, directorul Institutului Român de Tracologie din București, dr. Eugen Comșa, prof. dr. Jozsef Maran, directorul Institutului Arheologic din Heidelberg și reputatul prof. dr. Milutin Garašanin, membru al Academiei Republicii Federale Jugoslavia. Salutul autorităților locale a fost rostit de Dan Marian Lospa, prefectul

județului Neamț. De remarcat că toate alocuțiunile au subliniat importanța înființării acestui centru în cadrul Muzeului de Istorie din Piatra-Neamț care adăpostește cea mai bogată și mai reprezentativă colecție de ceramică pictată cucuteniană, pusă în valoare printr-o inspirată prezentare muzeografică, după cum puncta vocea autorizată a prof. dr. Jozsef Maran.

Momentul următor, desfășurat în ședința plenară, a fost dedicat lansării celei de-a doua lucrări editate de CCCC. Este vorba de masivul tom datorat cercetătorului dr. Dan Monah intitulat *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Prezentarea a fost făcută de acad. Milutin Garașanin și de prof. dr. Nicolae Ursulescu de la Universitatea "Al.I. Cuza" Iași care au apreciat, în esență, că această carte reprezintă o lucrare de referință în înțelegerea universului spiritual al "cucutenienilor".

A urmat vernisarea expoziției *Culturi ale perioadei de tranziție la epoca bronzului din estul României*, prima axată pe această tematică și care a fost organizată de Gheorghe Dumitroaia. Expoziția, care reunește materiale reprezentative din culturile Horodiște-Erbiceni, a amforelor sferice, a orizontului topoarelor de silex și a culturii momintelor cu ocră, a stârnit interesul justificat al participanților la colocviu care au apreciat, întâi de toate, posibilitatea de a compara diferitele aspecte ale începutului procesului de indoeuropenizare în spațiul est-carpatic. Materialele incluse în expoziție au fost selectate din colecțiile muzeelor din Bacău, Botoșani, Iași, Roman, Suceava, Vaslui, Piatra-Neamț și ale Seminarului de istorie și arheologie din cadrul Facultății de istorie a Universității "Al.I. Cuza" Iași.

Comunicările au fost structurate pe trei secțiuni.

În secțiunea *Complexul cucuteni-Tripolie și problema indoeuropeană* (moderator acad. dr. doc. Mircea Petrescu-Dâmbovița) au prezentat comunicări Mircea Petrescu-Dâmbovița (*Unele considerații privind problema civilizației Cucuteni în calitate de componentă pre-indoeuropeană a lumii trace*), Dan Monah și Gheorghe Dumitroaia (*Importanța substratului neo-eneolitic din Europa de sud-est în formarea civilizațiilor indoeuropene*) și Dumitru Boghian (*Considerații privind aspectele regionale ale complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie și problema indoeuropenizării*).

Comunicările din secțiunea *Complexul Cucuteni-Tripolie. Aspecte*. (moderator dr. Silvia Marinescu-Bîlcu) au fost susținute de Magda Mantu (*Observații asupra datărilor radiocarbon ale culturilor Precucuteni-Cucuteni și Horodiștea*), Mircea Petrescu-Dâmbovița și Zoia Maxim (*Prelucrarea matematic-științifică a materialului arheologic de la Trușești*), Gheorghe Lazarovici (*Noi săpături la Olteni-cultura Ariușd*), Victor Sorokin (*Considerații asupra fazei Cucuteni A de pe teritoriul Basarabiei*), Felicia Monah (*Începuturile și evoluția agriculturii în Moldova preistorică*), Ioan Mareș (*Topoare miniaturale de lut ars și cupru din aria culturii Cucuteni*), Eugen Comșa (*Figurinele zoomorfe din arealul culturii Cucuteni*), Nicolae Ursulescu și Dumitru Boghian (*Despre cele mai vechi tipuri de rhyton din aria culturii Cucuteni*), Vasile Ursachi (*Situri eneolitice de pe Valea Siretului*), Viorel Căpitanu (*Așezări cucuteniene recent descoperite din zona subcarpatică a Moldovei*).

În ultima secțiune, *Relații între culturile eneolitice din sud-estul Europei* (moderator acad. Milutin Garașanin), comunicările au fost susținute de acad. Bogdan Brukner din Novi Sad (*Asemănări și diferențe între cultura Vinča și complexul*

cultural Cucuteni-Tripolie), Silvia Marinescu-Bîlcu (*Unele aspecte ale relațiilor dintre cultura Cucuteni și culturile învecinate*), Adrian Poruciu (*Probabilitatea relației lingvistice egipto-egeene în preistoria neo-eneolitică*), Stănică Pandrea (*Raporturile dintre culturile Gumelnița și Cucuteni în Câmpia Brăilei*), Draga Garașanin (*Considerații asupra reprezentărilor religioase din cultura Vinča*), Marilena Florescu (*Tradiții eneolitice în culturile epocii bronzului din Moldova*), Ruxandra Alaiba (*Investigații etnoarheologice aplicate la probleme din preistoria Moldovei*).

Întrebările, amplele și pasionatele discuții ce au succedat fiecărei serii de comunicări au ilustrat încă o dată complexitatea temelor puse în discuție, reieșind necesitatea intensificării cercetărilor axate pe diferite aspecte.

Un loc aparte în desfășurarea lucrărilor colocviului l-a avut discutarea propunerilor privind activitatea de viitor a CCCC. Astfel, acad. Milutin Garașanin a propus continuarea publicării de monografii de înaltă ținută științifică și editorială, precum și continuarea colocviilor internaționale tematice; acad. Bogdan Brukner a subliniat necesitatea publicării pe viitor a lucrărilor editate sub egida CCCC în limbi de circulație internațională; prof. dr. Petre Roman a atras atenția asupra abordării unor teme de mare cuprindere cum ar fi Complexul Cucuteni-Tripolie și lumea indoeuropeană și metalurgia aramei; acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița a insistat pe necesitatea organizării unor cercetări inter-disciplinare și pe utilizarea metodelor moderne de prospec-tare pentru depistarea atât a așezărilor cât și a necropolelor; Gheorghe Dumitroaia a prezentat o succintă listă de teme de cercetare asupra complexului cultural Cucuteni-Tripolie (Tezaurele culturii Cucuteni-Tripolie, metalurgia aramei în vremea culturii Cucuteni-Tripolie, cercetări arheobotanice în tell-ul cucutenian de la Poduri, realizarea albumului *Din arta culturii Cucuteni. Capodopere cucutehiene din Muzeul de Istorie Piatra-Neamț*).

În ce privește structura CCCC s-au exprimat următoarele opinii: înființarea unui consiliu științific cu componență internă și internațională care să decidă asupra tematicii de cercetare; lărgirea nucleului propriu de cercetare până la numărul ideal de 15-16 posturi, justificate de cerințele tematice și de areal; necesitatea angajării cu normă parțială sau integrală a unor cercetători cu bună reputație din străinătate, punându-se accentul pe Republica Moldova și Ucraina; constituirea unui cerc de colaboratori externi din România și străinătate; asigurarea unui minim de personal auxiliar; necesitatea unui sprijin material și moral din partea Ministerului Culturii pentru punerea în valoare a celei mai strălucite civilizații preistorice din Europa; organizarea unor cursuri de vară internaționale ca formă de mediatizare și promovare a valorilor culturii Cucuteni.

Avându-se în vedere aceste considerente, participanții au propus și au semnat actul constitutiv de transformare a Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni în Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni (CICCC). La încheierea discuțiilor din această ședință finală participanților la colocviu li s-au acordat diplome de onoare pentru contribuția adusă la cunoașterea preistoriei europene.

Desfășurarea colocviului a inclus în ultima zi o vizită documentară la monumente istorice din județul Neamț, încheiată la binecunoscuta stațiunea arheologică de la Târpești. Prin concepția de organizare, prin tematica abordată, prin calitatea comu-

nicărilor și a intervențiilor, prin organizarea perfectă după opinia tuturor participanților, acest al patrulea colocviu internațional organizat la Piatra-Neamț din 1994 și al doilea organizat de CCCC a reprezentat o reușită aparte.

Comunicările prezentate în cadrul colocviului vor fi reunite într-un nou volum, editat sub egida CCCC, ce se anunță de pe acum foarte interesant.

Marius ALEXIANU

Simpozionul internațional "MACEDONIA ȘI REGIUNILE ÎNVECINATE ÎN MILENIILE III-I Î.CHR.", Skopje, 10-13 iunie 1997

Această manifestare științifică a fost organizată în perioada 10-13 iunie 1997 de către Centrul de Studii Paleobalcanice din cadrul Muzeului Macedoniei (director dr. Eleonora Petrova).

În dimineața zilei de 10 iunie, participanții din Serbia, Bulgaria, Germania, România și, bineînțeles, Macedonia (cei din Albania și Grecia nu s-au prezentat) au vizitat expoziția arheologică, deosebir de interesantă în aproape toate segmentele sale cronologice, a Muzeului Macedoniei din Skopje, adăpostit într-un mai vast complex cultural modern. Într-una din sălile acestuia a avut loc ședința de deschidere a lucrărilor simpozionului în cadrul căreia, după momentele oficiale, acad. Milutin Garašanin a susținut în plen comunicarea "Der Basarabi Komplex, Dardanien und Paionien in der frühen Eisenzeit".

Începând cu ziua următoare, lucrările simpozionului s-au desfășurat în binecunoscuta stațiune turistică Struga de pe malul lacului Ohrid.

Comunicările susținute de acad. Bogdan Brukner (tratând despre legăturile dintre Macedonia și zona cursului mijlociu al Dunării pe la 3000 î.Chr.), Draga Garašanin (zona centrală a Balcanilor și Kastanas), Voislav Sanev (ceramica de la Pribovce și Demir Kapija și epoca bronzului în Macedonia), Miloš Jeftić (fortificații din epoca bronzului în arealul Novi Pazar), acad. Nikola Tasić (legături între Kosovo și Macedonia în mil. I î.Chr.), Kemal Ljuci (relații între Kosovo și Macedonia), Reinhard Jung (ceramică miceniană în Macedonia), Borislav Jovanović (rituri de înmormântare în necropolele culturilor Paracin și Donja Brnjica), Milorad Stojić (ornamente pe ceramica din zona văilor Jagodina, Morava și Vardar), Mark Stefanovich (săpăturile de la Kamenska Cuka), Dragi Zdravkovski (așezările fortificate drept continuum cultural în preistorie), Dragi Mitrevski (geneza epocii fierului în Macedonia), Rasko Vasić (mormintele "sărace" de la Trebenoshte), Biljana Dordević-Bogdanović (direcții de răspândire a ceramicii ioniene), Ivan Mikulčić (orașe antice timpurii pe Vardar), Viktorija Sokolovska, Cone Krstevski (mormintele de la Isar-Marvinči), Kalin Porozhanov (nave din vechime pe coasta egeană a Macedoniei și în Tracia) au avut un prevalent caracter arheologic, dând seama de interesul excepțional al descoperirilor din Macedonia, de relațiile acestora cu zonele învecinate. Într-o viziune etnoarheolo-

gică și-a conceput Aleksander Palavestra comunicarea despre teritoriile crescătorilor de animale în epoca fierului în zona centrală a Balcanilor.

Prin comunicările prezentate de Marius Alexianu (teorii asupra indoeuropenizării în afară de Gimbutas și implicații asupra spațiului carpato-balcanic), Eleonora Petrova (brigi, peoni și vechi macedoneni: legături și diferențe mitologice, arheologice și onomastice), Margarita Tačeva (etnonimul Bessi-Bessoi în istoriografia modernă), Vera Bitrakova-Grozdanova, Pasko Kuzman (Lychnidus și Dasaretia) s-au tratat probleme legate de etnicitatea diferitelor culturi arheologice în contextul, unde a fost cazul, datelor furnizate de alte discipline. Două comunicări, Maya Vassileva (regele Midas în Macedonia) și Kiril Jordanov (Lisimah, regele Traciei și al Macedoniei) au avut un caracter eminent istoric, iar una a avut ca temă un subiect de istoria religiilor (Dimităr Popov: Marea Zeița Mamă tracă).

În pofida diversității subiectelor abordate, comunicările au stârnit un mare interes, fiind urmate cel mai adesea de o benefică serie de întrebări și discuții. În totul, prin nivelul elevat a lucrărilor prezentate, prin problematizarea aspectelor luate în discuție, prin spiritul critic al participanților, acest simpozion a fost considerat o reușită deplină.

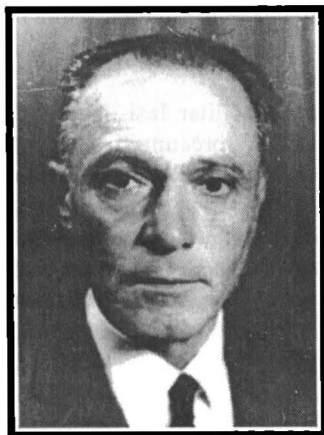
Participanții au avut prilejul de a vizita muzee și monumente istorice din zona orașelor Struža și Ohrid. O mirifică croazieră pe lacul Ohrid a încheiat programul manifestării.

Din partea Centrului de Cercetare a Culturii Cucuteni au fost oferite publicațiile editate de instituția pietreană Centrului de Studii Paleobalcanice din Skopje, Institutului de Balcanologie din Belgrad și Centrului de Studii Sud-Est Europene din cadrul Universității Americane din Bulgaria de la Blagoevgrad.

Pentru eforturile cu totul deosebite depuse pentru buna desfășurare a lucrărilor simpozionului, comitetul de organizare având-o în frunte pe Eleonora Petrova și ca membri pe Vera Bitrakova-Grozdanova, Voislav Saney și Risto Tanevski, merită toate felicitările.

•
Marius ALEXIANU

ANTON NIȚU (1911-1995)

Era mărunț de statură, subțire, cu ochi vii trădând inteligența și zâmbet larg ce-i însenina uneori fața. Cu toată aparența de fragilitate știa să-și apere cu vehemență opiniile și nu a făcut compromisuri niciodată. A fost unul dintre cei mai importanți neoliticieni din România. După o viață lungă dar plină de lovituri nedrepte primite fie din partea sorții, fie din partea oamenilor, s-a stins într-o tăcere adâncă parcă sătul și dezgustat de lumea aceasta care-i oferise atât de puțin față de înaltele daruri cu care fusese dotat de Creator.

Anton Nițu s-a născut la 27 septembrie 1911 ca fiu al preotului Gheorghe Nițu din Roman. În orașul natal a urmat, la Liceul "Roman-Vodă", atât cursurile primare cât și cele gimnaziale și liceale. Bacalaureatul l-a susținut strălucit în 1932. În 1935 s-a înscris la Facultatea de Filozofie și Litere a Universității din București, atras de faima corpului profesoral din care făceau parte Nicolae Iorga, Ion Andrieșescu, P.P. Panaitescu, Scarlat Lambrino, Gh. Murnu și C.C. Giurescu. S-a orientat, încă din timpul studiilor universitare, spre preistoria spațiului carpato-danubian, arătând o constantă pasiune pentru fabuloasele civilizații neo-eneolitice din această regiune.

După obținerea licenței se va întoarce în Moldova, ocupând postul de asistent al profesorului Radu Vulpe la Universitatea din Iași. Tânărul asistent va fi destul de puternic influențat de personalitatea și maniera de lucru a profesorului pe care l-a secundat un număr de ani, devenind, alături de Radu Vulpe, un mare specialist în tipologie.

În anul 1946 Anton Nițu susține teza de doctorat "Încercare de interpretare asupra ornamentației ceramicii neo-eneolitice carpato-dunărene", lucrare care s-a bucurat de excelente aprecieri din partea membrilor comisiei de doctorat. Timp de un deceniu (1941-1951), ca asistent la Catedra de Arheologie și apoi la rebotezata Catedră de Istorie Veche, în cadrul Facultății de Litere și Filozofie și apoi a Facultății de Istorie și Geografie, a predat cursuri și a condus seminarii de pre- și protoistorie și istorie antică.

Societatea românească a anilor '30, după realizarea idealului unității naționale, trecea printr-o profundă criză, încercând să găsească soluții la dificilele probleme sociale și economice pe care le traversa. Tânărul, pe atunci, Anton Nițu nu a putut rămâne în afara efervescenței ce cuprinsese societatea românească. Răspunsul său a fost încadrarea în Mișcarea Legionară și o redusă activitate publicistică în presa apropiată de aceasta. Mai târziu i s-a imputat publicarea a două articole în niște efemere reviste legionare. Faptul că în timpul guvernării Antonescu, după divorțul acestuia de Mișcarea Legionară, nu a suferit nici un fel de consecințe ne arată că nu a avut o implicare semnificativă în acțiunile Legiunii din anii '40.

În 1951 Anton Nițu este "epurat" de la facultate și până în 1953 va fi deținut în "arest administrativ", fără să fie judecat sau condamnat. După eliberare este încadrat ca muzeograf principal la Muzeul de Istorie al Moldovei unde, mai târziu, va funcționa ca șef de sector. În această perioadă, regretatul nostru coleg a condus diverse șantieri arheologice, în special pentru perioada geto-dacică. Acum a început colaborarea sa cu muzeul din Piatra-Neamț, pentru care a dirijat săpăturile de la Bâta Doamnei și Tisești-Târgu Ocna.

În 1959 este din nou arestat și condamnat de Tribunalul Militar Iași, în ședință secretă, "la 15 ani detențiune grea și 8 ani degradare civică" precum și "la 6 ani închisoare corecțională și 4 ani interdicție corecțională" pentru "activitate intensă contra clasei muncitoare și a mișcării revoluționare". În același act de acuzare i se impută "manifestări dușmănoase împotriva orânduirii de stat democrat populare". Ridicolul acuzațiilor este amplificat de mențiunea că Anton Nițu a elogiat "viața științifică din statele capitaliste, făcând propagandă dușmănoasă în legătură cu libertatea presei de la noi..." și "a întreprins printre salariații muzeului acțiuni de agitare contrarevoluționară, calomniind politica de pace dusă de URSS și de statele de democrație populară..." După cinci ani de detenție grea, a fost eliberat ca urmare a decretului de grație din 1964.

Distinsul universitar și cercetător a fost după eliberare supus unor noi umilințe. A fost nevoit să lucreze ca salahor, caloriferist și abia în 1965 va fi angajat ca documentarist la Institutul de Istorie și Arheologie "A.D. Xenopol". În această instituție, deși a fost în continuare tracasat de Securitate, Anton Nițu a putut să-și reia activitatea ca cercetător științific principal, funcție din care va fi pensionat în 1975.

Deși activitatea de cercetare a fost brutal întreruptă de două ori, Anton Nițu a desfășurat numeroase și ample săpături la Ghelăiești-Neamț, Gura Văii și Viișoara-Onești, Ștefănești-Botoșani, Ciolănești din Deal, Poiana-Tecuci, Zimnicea, Poienști-Vaslui, Spinoasa și Erbiceni, Lunca Ciurii, Hlincea jud. Iași, Bâta Doamnei, Tisești-Târgu Ocna, Dărmănești-Piatra-Neamț, Stâncești și Trușești, jud. Botoșani.

Carierea științifică a lui Anton Nițu a debutat sub semnul interpretării ornamentației ceramicii neo-eneolitice carpato-balcanice și acestei teme, învățatul ieșean, îi va acorda o atenție deosebită, demonstrând o profundă cunoaștere. Domeniul în care a excelat Anton Nițu și în care a adus cele mai valoroase contribuții este stilistica Cucuteni-Tripolie. Anton Nițu a fost, alături de Radu Vulpe și Vl. Dumitrescu, unul dintre marii tipologi ai neo-eneoliticului din sud-estul Europei. Arheologul ieșean este autorul unui sistem de periodizare a complexului cultural Cucuteni-Tripolie cunoscut

sub numele de "periodizarea Nițu". Contribuțiile sale la precizarea cronologiei relative Cucuteni-Tripolie sunt deosebit de importante și încă incomplet asimilate în cercetarea civilizației ceramicii pictate. Arta și religiile neo-eneolitice au constituit o preocupare constantă, arătând în acest domeniu, o profundă cunoaștere și o fină înțelegere a complexității fenomenului religios.

În ciuda vicisitudinilor sorții, a prostiei și răutății omenești, Anton Nițu lasă în urma sa o operă profundă care-și va dezvălui, fără îndoială, utilitatea și subtilile ei valențe în dezvoltarea ulterioară a cercetărilor asupra civilizațiilor neo-eneolitice din Europa de sud-est.

La despărțirea de Anton Nițu, i-am dorit să-și găsească liniștea într-o lume mai bună și Dumnezeu să-l aibă în paza Lui.

Sit tibi terra levis!

Dan MONAH

LISTA LUCRĂRILOR

1. *Simbolul religios egeean în plastica neo-eneolitică de la Casimcea (Dobrogea)*, extras din *Cetatea Moldovei. Revistă săptămânală de probleme actuale, literatură și critică*, 1940-1944, Iași, 20 p.
2. *Originea orientală și sensul religios al motivului antropomorf cucutenian de la Petreni*, extras din *CI*, XVIII, 1943, 12 p.
3. *Semnificația motivului pictural în formă de "casă" de la Turdaș (Transilvania)*, în *Apulum*, II (1943-1945), 1945, p. 71-89.
4. *Despre reprezentarea piciorului divin în plastica carpato-danubiană*, în *Apulum*, III/1, 1946-1947, p. 107-135.
5. *Reprezentarea altarului cu două coloane pe ceramica de la Turdaș (Transilvania)*, în *Publicațiile Institutului de Istorie Națională "A.D. Xenopol"*, Iași, 1948, 16 p.
6. *Recunoașteri arheologice în Valea Jiului și a Bahluiului*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 20-45.
7. *Despre unele urme scitice în Moldova*, în *Materiale*, I, 1953, p. 3-11.
8. *Așezarea cu ceramică de factură precucuteniană de la Tg. Negrești*, în *SCS-Iași*, VI, 1955, 1-2, p. 1-28 + 30 fig.
9. *Santierul arheologic Trușești: Lunca Ciurii*, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 183-189.
10. *Santierul arheologic Trușești: Pe Cuha*, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 172-177 și 188-189.
11. *Informații sumare cu privire la cetatea de la Stâncești (Botoșani)*, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 332-335 (în colaborare).
12. *Santierul arheologic Hlincea-Iași: suprafețele H și J*, în *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 695-700 (în colaborare).
13. *Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa*, în *Materiale*, V, 1959, p. 485-493 (în colaborare).
14. *Sondaje de la Piatra-Neamț*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 359-374 (în colaborare).
15. *Sondajul în cetățuia getică de la Tisești*, în *Materiale*, V, 1959, p. 375-382 (în colaborare).

16. *Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 531-538 (în colaborare).
17. *Săpăturile de la Piatra-Neamț*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 339-349 (în colaborare).
18. *Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 35-45 (în colaborare).
19. *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 549-561.
20. *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, în *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 387-394.
21. *Tema plastică a Venerei Calipige pe ceramica neolitică carpato-balcanică*, în *Sesiunea științifică a muzeelor*, II, București, 1968.
22. *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, în *Danubius*, II-III, 1968.
23. *Cu privire la derivația unor motive geometrice în ornamentația ceramicii bandate*, în *ArhMold.*, VI, 1969.
24. *Decorul zoomorf incizat pe ceramica neo-eneolitică carpato-danubiană*, în *MemAntiq.*, I, 1969, p. 67-81.
25. *Ceramica Cucuteni B de la Miorcani (Botoșani)*, în *MemAntiq.*, I, 1969, p. 279-298.
26. *Reprezentările feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică*, în *MemAntiq.*, II, 1970, p. 75-100.
27. *Noi descoperiri de reprezentări antropomorfe în relief pe ceramica Cucuteni A*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 81-88.
28. *Ghelăiești (Piatra-Neamț) I. Săpăturile din 1969 în așezarea cucuteniană "Nedeia"*, în *MemAntiq.*, III, 1971, p. 11-64 (în colaborare).
29. *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, în *CI, S.N.*, II, 1971, p. 77-102.
30. *Descoperirile arheologice de la Gura Văii (municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 31-80 (în colaborare).
31. *Așezarea cucuteniană de la Vișoara (Târgu-Ocna)*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 95-111 (în colaborare).
32. *Reprezentări zoomorfe plastice pe ceramica neolitică carpato-danubiană*, în *ArhMold.*, VII, 1972, p. 9-96.
40. *Reprezentarea bovideului în decorul zoomorf pictat pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *Carpica*, V, 1972, p. 83-90.
41. *Ceramica cucuteniană cu decor zoomorf plastic sau pictural*, în *MemAntiq.*, IV-V, 1972-1973, p. 73-82.
42. *Vase zoomorfe cucuteniene*, în *Danubius*, VI-VII, 1972-1973, p. 15-20.
43. *Un vas antropomorf de tip Stoicani-Aldeni de la Suceveni (Galați)*, în *Carpica*, VI, 1973-1974, p. 7-15.
44. *Venus de la Sâmpetru German, județul Arad*, în *Ziridava*, III-IV, 1974, p. 24-36.
45. *Reconsiderarea Ariușdului*, în *Studii și Comunicări*, Sf. Gheorghe, 1975, p. 57-124.
46. *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold.*, VIII, 1975, p. 15-71.
47. *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, în *CI, S.N.*, VI, 1975, p. 45-54.

48. *Teme plastice ornitomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *CI*, S.N., VII, 1976, p. 49-55.
49. *Poziția geomorfologică și cultural-cronologică a așezării Cucuteni A de la Iași-Splaiul Bahluiului*, în *SCIVA*, 28, 1977, 2, p. 185-194 (în colaborare).
50. *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodsk-Usatovo (Horo-diștea-Foltești)*, în *CI*, VIII, 1977, p. 145-212.
51. *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniene I*, în *CI*, IX-X, 1978-1979, p. 93-162.
52. *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniene II*, în *CI*, XI, 1980, p. 135-222.
53. *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, în *ArhMold.*, IX, 1980, p. 19-62.
54. *Considérations sur les styles de la céramique peinte de Cucuteni-Tripolie*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 59-66.
55. *Thèmes plastiques anthropomorphes de la céramiques de style A de Poienеști (dép. de Vaslui)*, în *La civilisation...*, p. 77-84 (în colaborare).
56. *Deux vases cucuteniens aux caractères anthropomorphes récemment découvertes dans le dép. de Iași*, în *La civilisation...*, p. 287-288 (în colaborare).
57. *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite*, în *Hierasus*, VII-VIII, 1989, p. 17-38 (în colaborare).
58. *Considerații asupra ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie. Categoriile dinamice ale decorului*, în *AMM*, V-VI, 1983-1984, p. 27-68.
59. *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A.D. Xenopol"*. Supliment V, Iași, 1984, 133 p., 36 fig. + 2 grafice și V pl. color în afara textului.
60. *Les catégories dynamiques du décor géométrique peinte de Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold.*, XV, 1992, p. 5-23.
61. *L'art anthropomorphe Cucuteni-Tripolie* (manuscris).

RECENZII

**I.I. Zaec, S.n. Ryžov,
POSELENIE TRIPOL'SKOJ KUL'TURY KLIŠČEV
NA JUŽNOM BUGE, Kiev, 1992, 177 p.**

Cartea cunoșcărilor cercetătorilor din Ucraina I.I. Zaec și S.N. Ryžov se înscrie în rândul monografiilor consacrate unor situri ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie. Ea constă dintr-o prefață, patru capitole, o încheiere și o anexă. În prefață autorii menționează faptul că în istoria constituirii și dezvoltării civilizației tripoliene așezările din bazinul Bugului de Sud au jucat un rol aparte. În urma investigațiilor câtorva generații de arheologi (E.I. Sečinski, N.F. Beleașevski, S.S. Gamcenko, M. Himmer, A.V. Doborovolski, T.S. Passek, E.K. Černyš ș.a.) a fost creată o bază solidă de informații și materiale arheologice care permite, în linii mari, să fie evidențiată specificul acestei zone tripoliene a cărei dezvoltare a evoluat în câteva direcții. Bazinul Bugului de Sud a fost populat din prima fază a culturii tripoliene (Tripolie A) de comunități venite din bazinul Nistrului, unele din ele pătrunzând și în interfluvium Bugului de Sud-Nipru. În acest timp începe procesul de diferențiere, încă slab sesizat în materialele arheologice, a culturii Precucuteni-Tripolie A. De la mijlocul mileniului IV î.e.n. siturile aflate la est de Nistru au acum trăsăturile lor specifice. În complexul cultural Cucuteni-Tripolie din acest timp se observă două linii genetice de dezvoltare: tripoliană și cucuteniană. Însă constatarea lor demonstrează numai complexitatea proceselor culturale (și, probabil, etnografice) care au avut loc în milenii IV-III î.e.n. fără însă a fi dezvăluit conținutul lor. În prezent, accentuează autorii, este greu de explicat apariția în bazinul Bugului de Sud și la est de el a așezărilor din diferite faze de dezvoltare cu complexe ceramice în care predomină vasele pictate. Ele ne vorbesc despre migrații permanente de populație din mediul cucutenian în zona tripoliană dens populată. Cu regret, constată cercetătorii, caracterul, dinamica și consecințele interacțiunii autohtonilor și migranților în zona estică nu pot fi elucidate din cauza lipsei investigațiilor ample. Și în acest sens cercetările sistematice și de amploare întreprinse de I.I. Zaec în așezarea de la Klișčev din regiunea Vinica (1969-1980) sunt de o importanță deosebită și deosebită unică pentru zona respectivă.

Primul capitol se intitulează "Informații generale despre așezarea de la Klișčev. Caracteristicile locuințelor". Așezarea se afla la 0,5 km sud de sat, pe malul stâng al Bugului de Sud, și ocupă prima terasă (350 x 200 m) a râului, cu înălțimea de 3,5 m de la nivelul apei. În timpul revărsărilor de primăvară și vară terasa este inundată în mare parte, în urma acestora stratul de cultură a fost acoperit cu depuneri aluviale.

În urma săpăturilor și investigațiilor arheomagnetice în stațiune au fost depistate vestigiile a 48 de construcții. Ele erau dispuse în felul următor: în sectorul de sud – 11, în cel de vest – 17 și în cel de est 6. Restul locuințelor se găseau la o anumită depărtare de grupurile menționate. Partea centrală a așezării era liberă de construcții. Marea majoritate a locuințelor o constituie cele de suprafață (46). au fost degajate integral resturile a 14 locuințe de suprafață și două bordeie.

Construcțiile 3, 8, 9 și 12 au dimensiuni mici ($16-28 \text{ m}^2$) și sunt înzestrate cu un singur cuptor, fiind interpretate de autori ca locuințe pentru familii pereche. Majoritatea caselor (2, 4, 5, 6, 11, 14, 15 și 16) au dimensiuni mijlocii ($44-78 \text{ m}^2$). Una din ele avea o singură cameră, patru câte două, restul câte patru încăperi. Fiecare a doua cameră din casele respective avea cuptor. Și, în sfârșit, L10 cu suprafața de peste 100 m^2 , avea patru camere, trei dintre ele având cuptor. În două cazuri, alături de locuințe de suprafață, au fost descoperite bordeie. Datorită faptului că în umplutura lor predomină ceramica cu decor incizat, autorii presupun că bordeiele reflectă etapa incipientă a stațiunii.

Casele așezării de la Klișčev aveau podeaua de pământ, înălțimea pereților atingea, probabil, 2,5 m, iar grosimea lor 0,50 m. bucățile de lut ars conțineau, din abundență, amprente de pleavă. Cuptoarele și alte construcții din interiorul locuințelor, de obicei, erau construite pe socluri de pământ, nisip și lut. Forma cuptoarelor și dimensiunile lor ($1,40 \times 1,30 \text{ m}$; $1,60 \times 1,30 \text{ m}$) erau aproape standard. Vatra cuptoarelor, în majoritatea cazurilor, avea forma semiovală. După resturile cuptoarelor, se presupune că gura lor avea deschiderea de $0,90/0,50 \text{ m}$. În unele case (2, 4, 10, 11), în nemijlocita apropiere a cuptoarelor, au fost atestate resturile unor construcții de lut, îngrijit muruite, cu dimensiunile de mai puțin de 1 m^2 și înzestrate cu gardină înaltă de până la 0,15 m. Acestea, probabil, erau locuri special amenajate pentru rășnit.

Un interes deosebit prezintă descoperirea, în unele locuințe (10, 11, 15 și 16), a unor chirpici, de formă rectangulară ($24 \times 17 \times 6-3 \text{ cm}$), cu suprafața netedă, confectionați din lut având ca degresant nisip cu bobul mare. Ei au fost utilizați la construirea lavițelor și "meselor" din interiorul caselor. Menționăm, printre altele, că astfel de chirpici au mai fost semnalati și în așezările de la Kosionovka și Voroșilovka din Ucraina¹.

O trăsătură specifică așezării Klișčev, după autori, sunt construcțiile (lavițele?), cu sau fără gardină, de dimensiuni nu prea mari, plasate în apropierea cuptoarelor sau lângă pereți. Astfel de construcții au fost descoperite și în afara construcțiilor. O altă caracteristică constă în faptul că în toate casele de dimensiuni mijlocii jumătate din camere aveau cuptoare iar celelalte camere erau fără sisteme de încălzire. Încăperile fără cuptoare aveau dispuneri diferite și, probabil, au fost utilizate în scopuri gospodărești.

Referitor la dispunerea inventarului în locuințe au fost observate următoarele: vasele piriforme (probabil pentru păstrarea grânelor) se aflau în apropierea cuptoarelor (L10, 12, 13, 14 etc.). Tot aici se găseau, de regulă pietrele de rășnit (L 2, 4, 5, 10

(1) G.N. Buzjan, *Ob osobennostjah tripol'sko-kukutenskogo domostroitel'stva Kosenovskoj lokal'noj grupy*, în *Drevnjaja istorija Ukrainy*, Kiev, 1991, p. 18-26.

ș.a.). Vasele din categoria Cucuteni C au fost atestate în toate locuințele pe vetrele cuptoarelor sau în apropierea lor. Vasele-binoclu au fost depistate în toate casele și, de obicei, se aflau în centrul sau în apropierea "lavițelor". Nucleele, lamele, așchiile și alte piese de silex se găseau lângă pereți și cele mai multe dintre ele au fost descoperite în locuințele 4 și 10. Greutăți de la războiul de țesut au fost semnalate numai în L2 și 4.

În al doilea capitol al monografiei se analizează ceramica și diversele piese de lut descoperite în stațiune. În cursul săpăturilor sistematice a fost recoltat un bogat material ceramic care cuprinde 18 mii de fragmente, 300 vase întregi sau întregibile și peste două mii de vase restaurabile. Drept criterii pentru clasificarea complexului ceramic au servit elementele tehnologice, morfologice și stilistice. În schema ierarhică a clasificării (p. 66) pe primul plan a fost plasat decorul, pe baza acestuia ceramica a fost divizată în trei categorii: cu decor incizat, pictat și nedecorată. Fiecare categorie a fost divizată în două sau trei grupe. Prima categorie a fost împărțită în trei grupe: cu decor incizat, canelat și imprimat; a doua are două grupe: biocromă și monocromă. Ultima categorie este divizată tot în două grupe: total lipsită de decor și vopsită cu pastă albă sau portocalie-deschisă. În dependență de asocierea tipurilor de ornament grupele au fost divizate în subgrupe în cadrul cărora vasele au fost împărțite, după formă, în tipuri și variante. În cuprinsul complexului ceramic au fost identificate 10 tipuri de vase (p. 68-70). În categoria ceramicii cu decor incizat au fost determinate șapte tipuri dintre care cele mai frecvente sunt vasele piriforme, vasele-binoclu și capacele în formă de coif suedez și tronconice. Analiza decorului le-a permis cercetătorilor să evindețieze zece compoziții ornamentale de bază care se corelează perfect cu categoriile și grupele ceramice (p. 77). O parte din compoziții se întâlnesc pe casele tuturor categoriilor cu ornament, o altă parte sunt specifice numai anumitor categorii și grupe ceramice. În afară de aceasta, unele compoziții decorative sunt caracteristice numai anumitor forme de vase, altele se întâlnesc pe toate tipurile. Ornamentul incizat pe ceramica de la Kliščev este reprezentat de două variante, dintre care cea mai frecventă constă dintr-o bandă de 5-7 linii adânci dispuse aproape una de alta și mai rar din 2-3 linii. Dintre formele caracteristice grupei cu ornament canelat autorii menționează cupele reprezentate de câteva variante, vasele bitronconice ș.a. În comparație cu vasele din prima grupă (cu incizii), pe ceramica canelată s-a aplicat un număr mai redus de sisteme decorative. În a treia grupă (cu ornament imprimat și reliefat = Cucuteni C) au fost determinate două forme: străchinile și oalele care sunt decorate numai în partea superioară.

Grupele categoriei ceramicii pictate în dependență de asocierea culorilor și rolul lor în compozițiile ornamentale au fost divizate fiecare în câte trei subgrupe. Autorii subliniază că stilurile ceramicii pictate de la Kliščev, ca de altfel și a altor stațiuni din bazinul Bugului de Sud, nu sunt complet identice cu stilurile ceramicii cucuteniene, particularități fiind sesizate în culoarea fondului și în unele subiecte decorative. Spre deosebire de prima categorie, ceramica pictată dispune de un repertoriu de forme comparativ mai bogat (p. 69-70). Forma principală a ceramicii pictate este considerată aceea a vaselor bitronconice care se divide în două variante, având pe umeri două tortițe perforate orizontal. Printre tipurile întâlnite frecvent se numără capacele în

formă de coif suedez, vasele piriforme, vasele-binoclu ș.a. Compozițiile decorative pe vasele categoriei respective sunt pictate, de regulă, pe fondul de culoare portocalie-deschisă, rareori direct pe suprafața netedă a pereților sau pe fondul de culoare albă. Ornamentul acoperă întreaga suprafață exterioară a vaselor sau 2/3 din ea. Majoritatea vaselor bitronconice au decorul format din trei frize și sunt pictate bicrom, preponderentă acordându-se stilului δ^{1a} . Ornamentul cupelor constă dintr-o singură friză și printre subiecte destul de des se întâlnesc așa numitele compoziții faciale (fig. 46/14, 16). Compozițiile decorative pe capace au fost pictate mono și bicrom în stilurile δ^{1a} , δ^1 , δ^3 , δ^4 , β^1 . Pentru vasele piriforme este caracteristic un cerc restrâns de compoziții, majoritatea lor fiind desenate bicrom și negativ, iar printre stiluri predomină δ^1 . În general, în ceramica pictată de la Klișčev prevalează bicromia. Aproape jumătate (47%) dintre vase au fost pictate în stilul δ^{1a} , o cincime în stilul δ^4 . Rar se întâlnesc stilurile, γ^{2b} , δ^{2a} , δ^3 și cu totul sporadic stilurile α^3 , β^2 și δ^2 .

În sfârșit, în ultima categorie ceramică (fără decor) au fost identificate șase forme, dintre care oala reprezentată de trei variante este tipul principal.

Cu toată amploarea săpăturilor, statuetele antropomorfe și zoomorfe descoperite în stațiune sunt puține. Plastica antropomorfă este reprezentată de două figurine întregi și 13 fragmente, dintre care una este decorată cu incizii și alta cu pictură. Figurinele au fost atribuite tipurilor C1, C2 și C3 (după Pogoževa), numeric prevalând primul. Plastica zoomorfă este reprezentată de o statueta întreagă și trei fragmente.

Al treilea capitol este consacrat uneltelor și îndeletnicirilor principale ale oamenilor din comunitatea de la Klișčev. În stațiune, în total au fost descoperite 275 unelte de silex, piatră, os și cupru, majoritatea lor fiind de silex. Prelucrarea primară a silexului era efectuată în afara așezării, probabil, în apropierea locului de dobândire a materiei prime. În legătură cu aceasta autorii menționează că la 3 km în amonte de stațiune a fost semnalată o concentrare însemnată de deșeuri de silex. Probabil confecționarea propriu-zisă a uneltelor era efectuată în fiecare locuință, fapt demonstrat, după autori, și de numărul de unelte repartizate aproximativ egal în construcții.

Pentru confecționarea uneltelor de silex erau utilizate lamele prismatice de dimensiuni mari și mai rar așchiile pe care, de regulă, erau lucrate gratoarele. În stațiune au fost depistate șase nuclee, șase percutoare și 11 retușiere, ultimile fiind lucrate de cele mai multe ori pe piese uzate. Cercetătorii subliniază că, după datele traseologice, multe unelte de silex ieșite din uz au fost folosite ulterior pentru alte întrebuințări. Unele unelte erau de la început polifuncționale. Din unelte cele mai numeroase sunt gratoarele (44 exemplare) lucrate pe așchii ovale și așchii lamelare, reprezentate de câteva tipuri. Printre unelte de piatră predomină cele folosite la răsnirea grânelor (34 exemplare). Un număr mic de piese sunt de os, fiind identificate printre ele împungătoare (9 exemplare), cu lungimea de 5-10 cm, "șlefuitoarele" (2 ex.) și o unealtă pentru împletirea rogojinelor, toate fiind lucrate pe așchii de oase tubulare. În așezare au fost descoperite și trei piese de cupru (fig. 59/13-15).

După determinările traseologice, efectuate de G.F. Korobkova, în agricultură și creșterea vitelor-vânătoare au fost folosite aproximativ același număr de unelte (aproximativ câte 30% în fiecare ramură). Pe baza acestor investigații cercetătoarea a ajuns la concluzia că la Klișčev se practica o economie mixtă bazată pe agricultură și

creșterea vitelor, vânătoarea jucând un rol secundar. În stațiune au fost întreprinse și cercetări polinice în urma cărora s-a constatat că în imediata ei apropiere creșteau păduri de foioase (stejar și tei) și conifere (pini).

În urma analizei amprentelor de pe bucățile de lut ars provenite de la locuințe, efectuată de Z. Janușević, au fost determinate trei specii de grâu (*Triticum monoccocum*, *T. dicoccum* și *T. spelta*), precum și amprente de ovăz și orz. Resturile faunistice sunt reprezentate de oase de la 200 de indivizi, dintre care 80% provin de la animale domestice. Aproape 70% (110 indivizi) din ele aparțineau porcinelor, vitelor mari cornute 21,5% (34 indivizi) și cornutelor mici 8,2% (13 indivizi). După componența faunei domestice stațiunea Klișčev este similară așezării Luka-Vrublevackaja de la finele culturii Precucuteni-Tripolie A. Animalelor sălbatice le aparțin numai 20% din numărul de indivizi și mai des erau vânat cerbul (*Cervus elaphus*) și căprioara (*Capreolus capreolus*).

În ultimul capitol, pe baza materialelor analizate în secțiunile anterioare, se abordează problemele locului așezării de la Klișčev în cadrul culturii tripoliene, a genezei și relațiilor comunității de aici. Autorii au făcut o trecere în revistă a aspectelor regionale din fazele Cucuteni A-Tripolie B1 și Cucuteni A-B-Tripolie B2 de la est de Prut pentru a determina aportul lor la geneza comunității (și aspectului regional) de la Klișčev. În complexul ceramic al așezării respective s-au menținut și dezvoltat tradițiile locale ale stațiunilor de tipul Borisovka și și-au adus aportul elementele cucuteniene. Ultimele sunt prezente în aspectele regionale Solonceni și Zaleščiki. Desigur, accentuează I.I. Zaec și S.N. Ryžov că ceramica pictată de la Klișčev nu reprezintă o copie a grupelor similare a aspectelor regionale din bazinul Nistrului. Tehnologia modelării a fost modificată, în mare parte, de meșterii locali, ceea ce și-a găsit reflectarea și în schimbarea fondului, a corelației grupelor stilistice și în evoluția compozițiilor decorative. Din această cauză este dificilă compararea directă cu așezările din faza Cucuteni A-B de pe teritoriul României și s-a constatat doar sincronizarea ei cu stațiunile de tip Traian-Dealul Fântânilor. Ceramica Cucuteni C autorii o atribuie comunităților eneolitice de stepă. În complexul ceramic de la Klișčev a fost depistat un vas modelat de meșterii locali care are bune analogii în ceramica din așezările târzii ale culturii Tiszápolgár (fig. 51/16). Vase similare au mai fost descoperite în stațiunile din bazinul Nistrului: Buciaci, Viktorov, Komarov și Odai II.

În încheire autorii trec în revistă principalele probleme ridicate de materialele descoperite în stațiunea de la Klișčev. Din așezare provine o probă C14 care o datează 3150±50 b.c. (LE – 1060). În anexă au fost definite stilurile ceramicii pictate.

Monografia, trebuie să o spunem cu regret, a apărut în condiții grafice departe de a fi satisfăcătoare, și ar merita să fie reeditată într-o limbă de largă circulație pentru a deveni într-adevăr o lucrare de referință pentru cercetătorii preocupați de complexul cultural Cucuteni-Tripolie și civilizațiile eneolitice din Sud-Estul Europei.

Victor SOROKIN

**Jerzy Kolendo (ed.), Violeta Božilova, Leszek Mrozewicz,
INSCRIPTIONS LATINES DE NOVAE,
Adam Mickiewicz University Press,
Poznan, 1992, 147 pp +4 planșe**

Cartea pe care o prezentăm conține textele inscripțiilor descoperite la Novae de către o echipă polono-bulgară (Universitățile din Varșovia și Poznan în colaborare cu Academia bulgară de Științe și Muzeul din Svištov).

Novae era situat pe Dunărea inferioară, la 4 km est de actualul Svištov, în amonte de Prista și Transmarisca, în aval de Oescus, constituind un important punct strategic: a fost sediul legiunii I Italica. Fondat la mijlocul secolului I (sub Claudius), Novae este castrul acestei legiuni din anul 69. Viața civilă s-a dezvoltat pe fondul existenței castrului, iar inscripțiile publicate în acest volum reprezintă mărturii atât ale unei vieți civile provinciale, cât și ale prezenței active a militarilor în zonă.

După cum aflăm din *Prefață* (semnată de Maria Čičikova și Alexandra Dimitrova-Milčeva, din partea bulgară, și Ludwika Press împreună cu Ștefan Parnicki-Pudelko, din partea poloneză), săpăturile propriu-zise au început la Novae în 1960. De atunci a existat colaborarea polono-bulgară: o expediție a Universității din Varșovia, cu colaboratori ai Universității din Poznan, condusă de Karl Majewski, a conlucrat cu o echipă a Academiei Bulgare de Științe, condusă de Dimităr P. Dimitrov. Din 1970, Universitatea din Poznan își formează propria expediție, condusă de St. Parnicki-Pudelko. La conducerea echipei bulgare s-au succedat Maria Čičikova, apoi Alexandra Dimitrova-Milčeva, iar la cea a Universității din Varșovia a venit Ludwika Press. Tot în *Prefață*, sunt relatate sumar rezultatele săpăturilor arheologice: o incintă cuprinzând o suprafață destul de mare (30 ha), în care este castrul, nu departe de o așezare tracă, iar *extra muros* – o locuință de mari dimensiuni cu plan peristil și un sanctuar mithriac. Totodată, au fost scoase la iveală 4 basilici și un mare edificiu cu portic.

Volumul cuprinde, așa cum se afirmă în *Introducere*, 118 inscripții (toate lithice) degajate în timpul săpăturilor până în 1989 sau situate în apropiere de Novae și recuperate de arheologi. Surprinde în mod plăcut numărul mare de texte inedite (45 – deci circa 38% din total), lucrarea fiind cu atât mai interesantă prin noutățile publicate.

Inscripțiile sunt grupate astfel: inscripții cu caracter religios, dedicații imperiale, inscripții senatoriale, o bornă de frontieră și o bonă militară, inscripții funerare, alte inscripții și fragmente epigrafice. Se impun câteva texte asupra cărora merită să stăruim.

La nr. 2 este menționat cultul lui Bonus Eventus, personificare a fericirii, cult destul de răspândit în Moesia Inferior și la Novae, așa cum o dovedește inscripția nr. 3. Reprezentarea lui Bonus Eventus pe monedele orașelor trebuie privită cu mai multă atenție, dat fiind faptul că și el este un zeu al norocului, ca și Felicitas sau Fortuna. La nr. 6 este reluată interpretarea Mariei Čičikova apărută în volumul *In memoriam Constantini Daicovicu* (Cluj, 1974, p. 65-72): este vorba despre un tribun al legiunii I Italica, M. Ulpius Peregrinus, originar din Napoca (Napuca în text). Prezența la

Novae a lui M. Ulpius Peregrinus (ai cărui strămoși au obținut dreptul de cetățenie sub Traian) adaugă un nou element privind integrarea, și din punct de vedere militar, a Daciei în Imperiul Roman. Mai menționăm inscripția nr. 12, care atestă prezența unor *consacrani Iovianorum*, adică a unui colegiu religios al lui Iupiter. La nr. 14, se impune o observație: autorul (J. Kolendo) sugerează că titulatura imperială (la genitiv Antonini Pii Felicis Aug.) nu poate aparține decât împăraților Commodus, Caracalla sau Elagabal (titlu de Pius Felix fiind cel care apare numai la acești împărați). De remarcat că titlul de Pius Felix apare și la Severus Alexander, însă cu prefixul *Dominus noster*, deși în aceeași inscripție Iulia Mamaea este numită *Mater Augusti* (Intercisa, CIL III 10301=3327). Având însă în vedere divinitatea căreia îi este dedicat textul inscripției cu nr. 14 de la Novae (Iupiter Dolichenus, transcris aici Iupiter Dolichenus) și răspândirea cultului ei în provinciile dunărene, mai cu seamă în timpul Severilor (vezi P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 25-27), putem afirma că inscripția în cauză se datează în timpul unuia din Severi: Caracalla sau Elagabal. De aceea, luând în considerare frecvența inscripțiilor cu asemenea titlaturi dedicate lui Caracalla (dintre care în una, la Scupi, principele apare cu titlul de *Antonius Pius Aug.*, textul fiindu-i dedicat lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus – vezi L. Zotovič, *Études préliminaires aux religions orientales*, Leiden, VII, p. 76, nr. 18), înclinăm să-l considerăm pe acest împărat ca fiind cel în onoarea căruia se ridică inscripția.

La nr. 18, este de remarcat *cognomen*-ul trac al lui M. Valerius Mucacensus, tatăl dedicantului M. Valerius Flavianus. Inscripția nr. 20, inedită, fragment al unei plăci votive închinată lui Mithra, necesită de asemenea alte observații. Între CA și TRAL, pe aceeași linie, așa cum observă și V. Božilova, există un spațiu, de aceea întregirea de Mucacensis ni se pare puțin forțată. În plus, între TRAL și V există, de asemenea, un spațiu gol, ceea ce ne face să presupunem că V ar fi făcut parte dintr-un alt cuvânt. Pentru nr. 21, personal înclinăm să credem că monumentul a fost închinat Nimfelor și întregirea ar fi *Nymphis(s)*. De altfel, această posibilitate nu este exclusă nici de L. Mrozewicz. Divinități interesante, care mai apar în textele de la Novae, sunt *Quadriviae* (cele 4 zeități ale unei intersecții rutiere – inscripțiile nr. 22, 23), *Urbs Roma Aeterna* (legată de cultul imperial – nr. 26), Dea Sancta Placida (echivalenta Hecatei – nr. 29). Merită menționată și inscripția nr. 33, dedicată lui Nerva sau Traian, textul cel mai vechi de care se leagă fondarea unui edificiu monumental de piatră la Novae. Inscripția nr. 42 îl atestă pe procuratorul Moesiei Inferior, C. Titius Similis, a cărui carieră este cunoscută dintr-un text de la Augusta Emerita (CIL III 484). Informații prețioase despre un anonim de rang senatorial din timpul domniei lui Gordianus, personaj ce a fost proconsul al Siciliei, ni le oferă inscripția nr. 47. Inscripția nr. 52 este prima bornă miliară în zona Dunării la vest de Sexaginta Prista. Este interesant de observat tot în același text *cognomen*-ul Decebalus purtat de un veteran al legiunii I Italica. Există și două inscripții cu caracter creștin (nr. 68 și 72). La nr. 68 se remarcă forma genitivului tarnscrisă pe piatră (*fons vite*).

În ansamblu, inscripțiile de la Novae publicate în acest volum oferă importante informații de ordin prosopografic (despre trei *legati Augusti* ai Moesiei Inferior, șase *legati ai legio I Italica*, patru cavaleri etc.). Pe bună dreptate, este respinsă ipoteza lui

A. von Domaszewski conform căreia data de înființare a legiunii staționate la Novae ar fi fost 20 septembrie. Afirmatia savantului german se baza pe o inscripție ridicată de un primus pilus exact în acea zi. Două texte analoge de la Novae (nr. 13 și nr. 27), fără mențiunea unei date, dedicate tot de câte un *primus pilus*, infirmă supoziția lui von Domaszewski.

Un alt aspect important, după opinia noastră, îl reprezintă dedicațiile religioase, care contribuie la formarea unei imagini de ansamblu asupra vieții spirituale de la Novae. Exista, așa cum am remarcat, un puternic colegiu al lui Iupiter (*consacrani Iovianorum* – nr. 12). De altfel, din 32 de texte cu caracter religios, Iupiter Optimus Maximus este, din punct de vedere cantitativ, cel mai bine reprezentat (3 inscripții). O importanță deosebită o aveau divinitățile vindecătoare (Hygia – două atestări, Bonus Eventus – două atestări, Quadriviae – două atestări). Nu lipsesc divinitățile orientale (Mithra, Iupiter Dolichenus sau Isis), precum nici cele de origine norico-panonică (Iupiter Depulsor – nr. 13).

Volumul apărut la Poznań reprezintă concretizarea eforturilor epigrafiștilor polonezi și bulgari de a restitui o parte din viața civilă și militară a cetății Novae. Inscriptiile sunt publicate cu multă acuratețe (descrierea amănunțită a monumentului, restituirea propusă, completată de ample comentarii etc.). Fiecare text este însoțit de o ilustrație excelentă. Calitatea grafică a volumului este completată de cele 4 planșe de la sfârșit. Index-ul este alcătuit după tipicul general al unui corpus de inscripții, iar în final, tabelul de concordanțe reprezintă un prețios instrument de lucru pentru specialiști.

Inscriptions latines de Novae constituie un pas important în publicarea materialului epigrafic de la sud de Dunăre și oferă noi și importante date despre istoria localității și provinciei Moesia Inferior. Dat fiind faptul că istoria acestei provincii ne interesează în mod direct, așa cum o arată și legăturile menționate în diferite inscripții, cercetătorii vor găsi un material de studiu deosebit de util.

Lucrețiu MIHĂILESCU-BÎRLIBA

**Viorel M. Butnaru (coord.),
TEZAURE DIN MUZEELE ORAȘULUI CHIȘINĂU,
SEC. XVI-XVIII,
Editura Universitas, Chișinău, 1994, 230 p., 36 planșe**

Lucrarea se înscrie pe linia tradiției de publicare a izvoarelor numismatice ale istoriei românilor și constituie rezultatul unei îndelungate și rodnice colaborări între specialiștii unor instituții academice din Iași (Viorel M. Butnaru – *Cuvânt înainte, monede europene și indice*); București (Eugen Nicolae – *Monede otomane*) și Chișinău (Ana Boldureanu – *m.o. Vera Paiul, Ana Niculiță și Raisa Tabuică – Obiecte de podoabă și accesorii vestimentare*).

În *Cuvântul înainte* se argumentează de ce autorii au valorificat într-o manieră accesibilă și exactă un lot important de tezaure acumulate în sec. al XVI-XVIII-lea

care au mai fost publicate în repertoriul numismatic *Topografii Klodov i naho dok ediničnâh monet* (Arheologhičeskaia Karta Mildavskoi S.S.R., 8), Chișinău 1976 alcătuit de A.A. Nudelman. Demersul lor nu decurge din dorința de a infirma anumite puncte de vedere, ci din năzuința sinceră de a stabili adevărul așa cum se desprinde el din cercetarea izvoarelor.

După *Cuvântul înainte*, *Abrevieri* și *Corespondența denumirilor* de monede utilizate în repertoriu, lucrarea este structurată pe două capitole (părți).

Capitolul I (partea I) valorifică un nr. de 41 de descoperiri păstrate în colecțiile a trei muzee: *Muzeul național de Etnografie și Istorie Naturală*, *Muzeul de Arheologie* al Institutului de Arheologie și Istorie Veche și *Muzeul Național de Istorie al Moldovei*.

Materialul numismatic din cele 41 de tezaure totalizează 4209 monede care, împreună cu obiectele de podoabă, accesorii vestimentare și vase de lut alcătuiesc repertoriul descoperirilor. Sunt prezentate pentru fiecare tezaur împrejurările descoperirii lui, apoi locul de păstrare și numărul de inventar. Pentru depozitele transferate din alte colecții s-au consemnat și vechile inventare, deja cunoscute din repertoriul înărmnit de A.A. Nudelman.

În continuare, pentru fiecare tezaur au fost descrise piesele, apoi obiectele de podoabă și accesorii vestimentare.

S-a procedat mai întâi la șalonarea monedelor din fiecare tezaur pe emitente, alfabetic, potrivit *dreptului monetar din epocă*, criteriu ce a permis stabilirea *spațiilor de emisiune*.

Monedele otomane din tezaur sunt prezentate pe emitente, la fiecare urmărind doar repartizarea pe zone a pieselor pe ateliere (nord-vest balcanice, central balcanice, capitalele anatolice, orientale și africane), iar în cadrul emitențelor din Imperiul Romano-German cifrele romane din paranteze indică numărul de ordine al cercului monetar de care aparține fiecare.

Emisiunile ungurești sunt prezentate pe suverani, ateliere și datare. Pentru monedele poloneze, autorii s-au rezumat doar la mențiuni cronologice și cantitative iar pentru o cât mai utilă și mai exactă cunoaștere a nominalurilor s-a folosit terminologia de epocă.

Capitolul al II-lea (partea a doua), *Emitențe și emisiuni monetare*, cuprinde informații generale despre emitente stabilite de autori pe baza dreptului monetar și a emisiunilor acestora potrivit datelor din *Repertoriul tezaurilor*.

Primul subcapitol, intitulat *Imperiul Otoman*, analizează pe scurt evoluția monedei otomane – aspru, dirhem sau padișah paraua și altânul. Tot aici sunt prezentate și monetăriile (*nord-vest balcanice, central balcanice, capitalele europene, centrele de producție din Asia și Africa de nord*).

Distribuirea producției pieselor de aur cu referire la secolele XVI-XVII se prezintă diferit, fiind eclipsate de Istanbul și centrele arabo-africane.

Subcapitolul 2 (*Imperiul Romano-German*). După ce sunt prezentate principalele momente din istoria politicii monetare din Imperiu, sunt analizate pe scurt regiunile (cercurile monetare): Rinul de Jos, Westfalia, Saxonia de Jos și de Sus, Suedia, Austria, Boemia și Teschen.

Subcapitolul 3 (*Moldova*). Este analizat pentru prezența în tezaure a unor monede de la Ștefan cel Mare și Despot Vodă.

Subcapitolul 4 (*Polonia*). Autorii arată că în sec. al XVI-lea, funcționau trei sisteme monetare poloneze reprezentate prin: emisiunile Coroanei, Lituaniei și Prusiei, dar și cele ale orașelor Gdansk, Riga, Elbing și a ducatelor Curlanda și Semigalia.

Subcapitolul 5 (*Provinciile Unite*). Sunt analizate succint istoria luptei pentru independență a Țărilor de Jos și evoluția monetară a acestora.

Subcapitolul 6 (*Ragusa*). Situat în Dalmația pe coasta Mării Adriatice, orașul a emis până în secolul al XVII-lea grossette de argint. Din 1627, atelierul orășenesc a bătut și piese de III grossette.

Subcapitolul 7 (*Rusia*) demonstrează că sistemul monetar rus a fost rezultatul transformărilor politice și economico-sociale petrecute de la sfârșitul secolului al XV-lea până la reformele lui Petru cel Mare.

Subcapitolul 8 (*Spania*) analizează activitatea monetară a Spaniei, pe trei categorii de emitente: *atelierelor metropolei, Țările de Jos și Coloniile americane*.

Subcapitolul 9 (*Suedia*). Prezența pieselor suedeze în tezaurele de la Lisăuți Vlădicina, Volorița, Chișinău și Valea Adâncă au determinat pe autori să prezinte succint istoria monetară a Suediei.

Subcapitolul 10 (*Timurizii*). Este prezentat pe scurt statul lui Timur-Lenk, cu capitala la Samarkand care în atelierul său monetar a bătut *tamka-ua*. Din acest nominal, a derivat mai târziu atât *șahî*-ul iranian cât și *dirhem*-ul otoman.

Subcapitolul 11 (*Transilvania*). Deși piesele ardeleni repertoriate de autori cuprind numai două exemplare, un troiak și un ducat de la Sigismund Bathory, autorii analizează succint istoria Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și a monedelor din această provincie.

Subcapitolul 12 (*Ungaria*). Activitatea monetară a regatului maghiar în a doua jumătate a sec. al XV-lea și în primele decenii ale veacului următor, își găsește o bună reflectare în compoziția a numeroase tezaure descoperite și pe teritoriul Moldovei istorice.

În continuare autorul evidențiază atelierelor monetare: Kremnica, Nagybanya (Baia Mare), Buda, Cossa (Cassoviâ Raschau, Rosice), Wien (Offen), Poszony (Bratislava).

De asemenea, sunt prezentate emisiunile orașului silezian Swidnica (Schweidnitz) cunoscut în epocă prin activitatea sa monetară sub Ludovic al II-lea (1516-1526), rege al Ungariei și Boemiei, duce al Sileziei și descendent al Jagellonilor.

Prezența emisiunilor de Swidnica în Moldova trebuie pusă în legătură cu penetrația monedelor poloneze.

Subcapitolul 13 (*Veneția*). Acest spațiu monetar este analizat de autor datorită prezenței pieselor venețiene de aur în depozitele de la Băltata și Cupcni, care datează din a doua jumătate a sec. al XVI-lea.

Lucrarea are două rezumate, unul în limba franceză și altul în limba engleză, bibliografia generală, lista numelor de autori și colaboratori menționate în volum, un indice (prescurtări, semne simbolice, lămuriri), un indice de nume și unul de materii.

Volumul este însoțit de o bogată ilustrație, o hartă a Moldovei istorice în secolele XVI și XVII, planșe pentru monedele de aur și argint, obiecte de podoabă, accesorii vestimentare și vasele descrise în repertoriu.

Lucrarea aduce o contribuție reală și valoroasă la cunoașterea tezaurilor monetare din Basarabia și pune la dispoziția istoricilor numismați, muzeografilor și colecționarilor date necesare pentru interpretarea corectă a izvoarelor numismatice publicate cu acest prilej.

Dan MIHĂILESCU

**Paolo Graziosi,
THE PERHISTORIC PAINTINGS OF THE PORTO
BADISCO CAVE. ORIGINES . STUDI E MATERIALI
PUBBLICATI A CURA DELL INSTITUTO ITALIANI DIN
PREISTORIA E PROTOSTORIA,
Firenze, 1995, 180 p., 25 tabelle, 11 fig., 128 planșe,
(translated by L.H. Barfield)**

În 1980 Institutul Italian de Preistorie și Protoistorie (Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria) tipărea prima ediție a monografiei referitoare la picturile preistorice din peștera de la Porto Badisco (în sudul Apuliei, aproape de Otranto), operă a reputatului cercetător, Paolo Graziosi, unul dintre inițiatorii studiilor privind arta rupestră din Italia.

În 1995, același Institut a publicat în condiții grafice excepționale, a II-a ediție a lucrării, de această dată în limba engleză, cu prilejul celui de al-XIII-lea Congres Internațional de Preistorie și Protoistorie, dar și în semn de omagiu la adresa reputatului preistorician, încetat între timp din viață (în 1987). La această a doua ediție ne vom referi în rândurile care urmează.

După prefața lui Antonio Radmilli la ediția în engleză și *Cuvântul înainte* al autorului, se trece la prezentarea descoperirilor de la Porto Badisco. În acest sens, autorul structurează materialul în șase părți. Partea întâi cuprinde considerații despre topografia și morfologia peșterii, criterii de subdiviziune a coridoarelor pictate, necesare abordării metodice a ansamblurilor picturale, precum și referiri la situația stratigrafică și la poziția cronologică a descoperirilor de la Porto Badisco. Următoarele două părți sunt consacrate analizei propriu-zise a artei parietale din această peșteră. În partea a patra autorul încearcă o plasare a reprezentărilor de la Porto Badisco în contextul mai larg al picturii preistorice europene, iar partea a cincea este rezervată concluziilor. Ultima parte cuprinde inventarul analitic al reprezentărilor.

Pe lângă acestea, monografia mai oferă două hărți ale regiunii, planurile sistemului carstic, 25 de tabelle cu motive individuale sintetizate din contextul compozițional, 128 de planșe cu fotografii alb-negru și color, precum și lista bibliografică. Explicațiile planșelor, tabellelor și figurilor sunt cuprinse în capitolul rezervat indexurilor.

În studiul stilistic și compozițional al reprezentărilor rupestre de la Porto Badisco, Paolo Graziosi pornește de la observația că există două tipuri de reprezentări picturale: realiste și non-realiste, între ele existând o strânsă relație. Cele dintâi trec printr-o succesiune de transformări până când ajung la o extremă stilizare, fără a-și pierde însă, conținutul semantic original. Figurile umane realiste, deși relativ omogene din punct de vedere stilistic, conțin unele diferențieri, care, în opinia autorului, par a se constitui în prototipuri pentru dezvoltarea formelor abstracte spre care vor evolua în final.

Această abordare metodologică permite în final autorului să realizeze interpretarea semantică a unor reprezentări ce au atins o extremă stilizare, interpretare care ar fi fost imposibilă dacă acestea ar fi fost investigate separat, rupte de contextul evolutiv. Astfel figurile tip "băț", figurile "romb" și "cruciforme", dar și reprezentările în spirală și motivele în zig-zag sau în formă de "S" sunt, în ultimă instanță, derivate din reprezentările umane realiste. Aceiași metamorfoză o suferă și așa-numitele "colective antropomorfe", prezentate la Porto Badisco. Acestea se găsesc deja într-o stare avansată de stilizare aici, iar precizarea sensului lor a putut fi făcută prin raportarea la reprezentarea asemănătoare din ceramica culturii Masseria da Quercia sau cu cele de pe ceramica culturii Samarra din Irak. Este vorba de reprezentări realizate de regulă din patru pete de culoare rectangulare, grupate în jurul unui careu, delimitat de linii care se preocupă că ar fi picioarele figurilor umane. Aceste motive vor evolua treptat spre cele de tip "talger", spre micile triunghiuri sau semicercuri prevăzute în interior cu "dinți de lup" sau chiar spre motivele "stea", care nu ar fi reprezentări solare, ci forme extrem de simplificate și stilizate ale colectivului antropomorf. Extrema geometrizare a colectivului antropomorf o găsim, după părerea lui Paolo Graziosi, în motivul "tabelei de șah".

Schematizarea progresivă de la Porto Badisco, plasarea picturilor cu intenția de a decora suprafețele și de a amenaja voit spații artistice, relevă apariția unor mutații la nivel psihologic și intelectual, relevă apariția unei lumi deja coordonată de rațiune. Arta de la Porto Badisco (și în general arta neo-eneolitică) devine intelectuală. Ea substituie reprezentarea formelor concrete cu reprezentările unor idei. Procesul nu este izolat, ci se produce într-un spațiu geografic mult mai mare, în arii culturale mai mult sau mai puțin îndepărtate (la care autorul face trimiteri). Este vorba despre aria franco-cantabrică, de regiunea balcanică, de insulele din Marea Mediterană (Corsica și Malta) și de cultura Samarra din Irak. Prezența în spațiile culturale mai sus amintite, a unor motive și simboluri uimitor de apropiate în concepție de cele de la Porto Badisco este firească, deoarece, spune autorul, este vorba de "aceleași interpretări intelectuale, într-un stadiu similă al evoluției psihologice, care duc la formarea aceleiași simbolism în Apulia și în culturile mai îndepărtate, parțial contemporane" (p. 107).

Pe baza analogiilor cu decorațiunile de pe ceramica aparținând culturilor care s-au dezvoltat în Apulia, autorul încearcă o încadrare cronologică și culturală a artei parietale de la Porto Badisco. Afinitățile reprezentărilor de aici cu cele de pe ceramica eneolitică de tip Serra d'Alto sugerează faptul că în timpul acestei culturi au fost realizate cele mai multe picturi. Dar unele desene abstracte și "colectivele antropomorfe", "cruciforme", care nu se găsesc pe ceramica de tip Serra d'Alto, dar se găsesc

pe ceramica Masseria da Quercia (așezările de la Scaramella, Monte Aquilone și Tavogliere în Apulia) conduc la ideea că există și o fază a picturilor brune, mai veche decât Serra d'Alto.

Încheiem această prezentare cu mențiunea că lucrarea lui Paolo Graziosi se adresează atât specialistului avizat, cât și unui public mai larg, amator de artă preistorică. Cartea nu este concepută doar ca o simplă lucrare de descriere și de inventariere a unui material arheologic, ci și de valorificare a acestuia în sensul dezvăluirii către cititor a trăirilor spirituale ale omului preistoric. Ea este în același timp o provocare intelectuală și un excepțional îndrumar metodologic pentru toți aceia care doresc să se apropie de universul artei preistorice și de studiul preistoriei în general.

Ovidiu COTOI

**Evgenije Hošovski și Živko Mikić,
PALEOPATOLOGIJA ČOVEKA
ILUSTROVANA NALAZIMA SA PODRUČJA
CENTRALNOG BALKANA,
Užice, 1995, 219 p., 30 pl.**

Volumul *Paleopatologie umană ilustrată prin cazuri din aria central balcanică*, a fost editat în limba sârbă, în condiții grafice deosebite. Autorii, Evgenije Hošovski și Živko Mikić, sunt reputați specialiști în domeniu. În decursul câtorva decenii, ei au analizat peste 10000 de schelete, putând ajunge, în urma experienței acumulate, la concluzii sugestive privind condițiile sanitare ale unor comunități, începând de la omul de Neanderthal (Krapina) și mergând până la perioada medievală. S-au observat, de asemenea, variații în ceea ce privește starea de sănătate în fiecare perioadă istorică cuprinsă în acest vast interval de timp. Cele mai mari diferențe în ceea ce privește aspectele patologice s-au remarcat pentru epoca romană și Evul Mediu.

Modificările morfologice identificate pot fi de natură epigenetică, sau pot fi consecințe ale unor afecțiuni. Pe baza studiilor efectuate pe schelete s-au obținut o serie de informații deosebit de interesante, cu privire la starea de sănătate a unei comunități, nivelul alimentației cu carențele sale, o serie de practici chirurgicale sau terapeutice, anomalii congenitale.

Materialul osteologic utilizat, după cum afirmau autorii lucrării, a fost obținut în urma săpăturilor arheologice sistematice, sau ca urmare a unor descoperiri întâmplătoare din regiunea central-balcanică (mai ales necropolele de la Drina, Sava, Velika Morava și zona învecinată Dunării).

După o *Introducere* (p. 5-8), volumul prezintă 4 capitole de informații generale. Primul (*Posnatak i razvoj čovekoce vrste* – p. 11-18) se referă la originea și evoluția speciei umane – paginile 16 și 17 fiind făcute schematic o prezentare a omenilor fosili; cel de-al doilea (*Razvoj, struktura i fiziologija kosti* – p. 19-22) are în vedere structura, creșterea și fiziologia osului; al treilea (*Epigenetski varijeteta kostima i zglobovima* – p. 23-33) analizează cele mai importante caractere epigenetice ale scheletului

cranian și postcranian, iar ultimul (*Osnovni patološki procesi na kostima i zglobovima* – p. 35-42) studiază bolile-cele mai frecvente care afectează oasele și articulațiile (ageniza, anostoza, hipoplazia, hiperplazia, hipostoza, hiperostoza, scoliozoza, adostoza și disostoza, ca și atrofia: osteopenia, osteomalacia, osteoliza și osteoporoza, apoi ostescleroza, periostoza, osteonecroza și sedimentarea materialului patologic. Între paginile 44-57 sunt ilustrate aceste capitole, cu exemple din materialul osteologic studiat (planșele I-VII, cu explicații, inclusiv privind locul descoperiri, vârsta și sexul individului respectiv).

Partea specializată a lucrării începe cu o expunere sintetică a subiectelor ce urmează a fi tratate și structurarea lor în lucrare (p. 61-63). Ea conține într-o formă sistematizată și cu numeroase ilustrații, cunoștințele privind bolile, leziunile traumatice sau intervențiile chirurgicale la nivelul oaselor și articulațiilor. Aceasta este structurată în 10 capitole.

În primul capitol (*Posledice trauma kosti i zglobova* – p. 65-72), pe baza analizei modalităților de vindecare a fracturilor pe schelete din perioade vechi, mergând până în Evul Mediu, s-a observat că nivelul îngrijirii medicale era calitativ mai bun în antichitate, comparativ cu perioada medievală.

În continuare (capitolul II: *Infektivni osteomijelitisi i osteoartritisi* – p. 73-82) se pun în discuție osteomielitele și osteoartritele infecțioase, infecțiile fungice, zoonozele și paraziții localizați la nivelul oaselor.

Luess-ul este identificat cu mult timp înainte de descoperirea Lumii Noi.

Capitolul III (*Neinfektivni osteomijelitisi i osteoartritisi* – p. 83-89) se referă la artritele neinfecțioase, cu exemplificări deosebit de interesante.

Mai departe, capitolul IV (*Posledice poremečene ishrane* – p. 91-95) prezintă perturbările nutriționale (avitaminoze sau hipervitaminoze), consecințele foametei, manifestări ale anemiei cronice și intoxicațiile.

Capitolul V (*Endokrini i metabolički poremečaji* – p. 97-105) conține numeroase exemple privind afecțiunile patologice ale oaselor și articulațiilor determinate de disfuncții endocrine sau metabolice. Aici este inclusă și boala Paget. La paginile 98 și 100 se prezintă câte un tabel sintetic cu clasificarea afecțiunilor metabolice și endocrine care se pot identifica pe oase. Se studiază în detaliu disfuncțiile glandelor endocrine și consecințele lor asupra scheletului.

Următoarea secțiune a cărții (capitolul VI: *Neoplazme kosti* – p. 107-113) se ocupă de studiul tumorilor, pe baza clasificării recent acceptate pe plan internațional. Pe paginile 108 și 109 se face o clasificare a tumorilor, alte precizări existând în text.

În continuare, capitolul VII (*Lokalne anomalije razvoja kostiju i zglobova* – p. 115-119) abordează anomaliiile de creștere locală sau sistemică ale oaselor, cu o serie de descoperiri rare. Capitolul VIII (*Sistemiske anomalije razvoja skeleta* – p. 121-124) tratează aceleași probleme pe baza studiilor efectuate pe articulații.

Următorul capitol (al IX-lea: *Oboljenje zuba i vilica* – p. 125-127) prezintă anomaliiile legate de creșterea dinților și maxilarelor, afecțiunile dentare, precum și tumorile la nivelul aparatului buco-maxilar.

Ultimul capitol (*Ostala stanja i nalazi u paleopatologiji* – p. 129-131) prezintă o serie de modificări identificate pe oase și care nu au putut fi puse alături de alte

afecțiuni, cum ar fi de exemplu deformarea dobândită a oaselor. De la pagina 134 și până la pagina 179 se află planșele VIII-XXX, care ilustrează aspectele patologice discutate în text, dar, întotdeauna cu mențiuni privind locul descoperiri, vârsta și sexul individului studiat.

Începând de la pagina 181 și până la 182 este redată lista localităților unde s-au aflat siturile arheologice cu descoperirile scheletelor prezentate.

Sub formă de concluzii (p. 185-188), se face o caracterizare a populațiilor vechi, din punct de vedere al stării de sănătate.

Volumul se încheie cu o serie de sugestii privind modalitatea de abordare a studiilor de patologie, pentru ca rezultatele obținute să fie corecte și comparabile cu cele obținute de alți cercetători, propunându-se în acest sens și o fișă de paleopatologie (p. 191-196).

Pe paginile cuprinse între 199-208 se află indexul termenilor de specialitate, iar între paginile 211-214 referințele bibliografice.

Rezumatul, redactat în limba engleză, este prezentat pe trei pagini (p. 217-219).

După cum afirmau autorii acestei valoroase lucrări, principalele scopuri urmărite au fost următoarele:

- de a informa cercetătorii asupra afecțiunilor patologice ale oaselor și articulațiilor, identificate pe schelete vechi;
- de a scoate în evidență diferențele dintre modificările patologice și caracterele epigenetice;
- de a facilita diferențierea anumitor boli cu urme caracteristice sau nespecifice pe oase și articulații;
- de a propune utilizarea acestei cărți ca un *practicum* sau manual de expertiză paleopatologică.

În concluzie, lucrarea realizată de Evgenije Hošovski și Živko Mikić reprezintă un studiu foarte complex, bine documentat și argumentat, util antropologilor, dar și altor specialiști care manifestă interes pentru paleopatologie. De asemenea, poate fi socotit un exemplu demn de urmat pentru cercetarea de specialitate din România, care, din păcate, în prezent, duce lipsă de astfel de studii.

Alexandra COMȘA

**S.O. Gusev,
TRIPIL'SKA KUL'TUR SREDN'OGO
POBUŽŽJA. REZJEU IV-III TIS. DO N.E.,
Vinnicja, 1995, p. 304, fig. 174.**

Consemnăm apariția monografiei lui S.A. Gusev, consacrată problemelor comunităților tripoliene din bazinul mijlociu al Bugului de Sud (regiunile Vinica și Melnick) de la răscrucea mileniilor IV-III î.e.n. Ea constă din introducere, șapte capitole, încheiere, bibliografie și rezumate în limbile rusă și engleză. În introducere se mențio-

nează rolul economiei producătoare în neo-eneolitic, locul culturii Cucuteni-Tripolie în sistemul civilizațiilor balcanico-dunărene și au fost scoase în evidență problemele ce și le-a propus autorul spre cercetare.

În primul compartiment sunt expuse istoricul cercetărilor și istoriografia. Primele perigeze în așezările tripolice din zonă au fost efectuate în anii 80-90 ai secolului trecut de Iu. Secinski, iar primele săpături au fost întreprinse de N. Beleașevski în anii 1904-1905 la Borisovka, reluate mai târziu de I. Zaec. O contribuție valoroasă la studierea culturii tripoliene a adus-o S. Gamcenko, descoperind în anii 1909-1913 aproximativ 60 de așezări, iar în patru din ele a făcut săpături. Spre deosebire de N. Beleașevski, ultimul a efectuat investigații pe suprafețe mari, depistând platforme, borișcie, gropi, ceea ce i-a permis să pună problema structurii stațiunilor, însă majoritatea materialelor și informații or au rămas inedite. După cel de-al doilea război mondial, în zonă, întreprinde săpături M. Artamonov la Peciora și Nemirov (1946-1948). În aceiași ani efectuează perigheze D. Berežovec. În anii următori întreprinde perigheze și săpături pe suprafețe mici P. Havliuk, continuate de I. Pilipciuk și V. Gopak ș.a. O nouă etapă în cercetarea așezărilor tripoliene din zonă începe în anul 1969 odată cu prima campanie de săpături în stațiunea de la Klișčev, continuate pe parcursul mai multor ani de I. Zaec. Este prima așezare din zonă, în care au fost întreprinse cercetări interdisciplinare (traseologice, paleobotanice etc.). În acești ani au fost depistate peste 120 de situri și efectuate săpături la Vorosilovka, Cvijyn ș.a. În prima așezare începând cu anul 1975, cu unele întreruperi, investigațiile continuă până în anul 1991, făcându-se în paralel și cercetări interdisciplinare. În ultimele două decenii, săpături mai importante s-au făcut la Beloziorca, Belicovcyu, Cecelnik ș.a.

Înainte de a trece la problemele de istoriografie tratate de autor, credem că e necesară o explicație referitoare la unii termeni. În istoriografia sovietică și postsovietică se folosește tradițional noțiunea de "perioada mijlocie a culturii tripoliene" sau ca sinonim "Tripolie dezvoltat" cu etapele BI, BI-BIII, BII, CI. În privința etapelor BI-BII și CI sunt anumite divergențe. Acestor termeni în arheologia română le corespund în timp (dar nu și conținutului cultural) noțiunile "cultura Cucuteni" cu fazele A, A-B și B. Etapele în istoriografia sovietică se divizează în subetape sau faze. Autorul monografiei folosește termenii tradiționali din istoriografia menționată.

În paragrafele consacrate istoriografiei S. Gusev abordează două probleme – cea a cronologiei relative a siturilor și a specificului lor local. Autorul trece în revistă opiniile referitoare la cronologia relativă a așezărilor tripoliene formulate de V. Hvoiko, N. Beleașevski, S. Gamcenko, T. Passek, C. Kandyba, L. Kozlovski ș.a., dezvoltate mai târziu de S. Bibikov, T. Movša, V. Zbenov, V. Kruc, E. Černyš etc. Prima divizare cronologică a așezărilor tripoliene din zonă a fost realizată de P. Havliuk (1956). În etapa timpurie (Tripolie A) au fost incluse siturile Ulanovka, Borisovka, Rohni, în BI-BII-Nemirov, Verbovka, Kisleak, în CI-Borisovka-2, Ilincy ș.a. Lista așezărilor din etapele menționate a fost corectată și completată mai târziu de I. Zaec și S. Gusev. La începutul anilor '70 T. Movša (1972) a definit încă o etapă BIII cu trei subetape BIII1, BIII2, BIII3, dar care n-a fost acceptată de cercetători. În literatura sovietică s-a discutat timp de mai mulți ani locul așezărilor fazei Tripolie CI în sistemul cronologic al culturii tripoliene. Unii cercetători plasează siturile acestei faze

în perioada mijlocie (V. Zbenovič, V. Dergaciov, A. Kolesnikov, V. Sorokin ș.a.). alții (T. Passek, E. Črnyš, V. Marchevici ș.a.), în perioada tripoliană târzie. Autorul susține opinia primilor, și în monografie analizează materialele și informațiile așezărilor din etapele Tripolie BI-BII, BII și CI. Regretăm că S. Gusev n-a reflectat în acest paragraf polemica referitoare la etapa Tripolie BI-BII.

Specificul local al stațiunilor tripoliene din bazinul mijlociu al Bugului de Sud a fost sesizat de N. Belcașevski în tipurile de locuință din așezarea Borisovka. Unele deosebiri locale au fost observate de S. Gamcenko în complexele ceramice de la Nemirov și Krinički. Problema aspectelor regionale l-a preocupat și pe M. Artamonov, care a menționat că cultura tripoliană în marele său areal este reprezentată de o serie de variante locale, care s-au dezvoltat paralel și au interacționat între ele. Mai târziu această problemă a fost cercetată de V. Danilenko, T. Movša, E. Cvek, E. Črnyš ș.a. V. Danilenko (1974) a evidențiat două linii de dezvoltare în cadrul acestei civilizații-cucuteniană și tripoliană. O contribuție importantă în investigarea așezărilor tripoliene din zona dată a adus-o I. Zaec (1987, 1988), care susține că specificul lor poate fi sesizat începând cu Tripolie A (Trosteanec, Șcurinty) și până la finalul perioadei mijlocii (Voroșilovka).

Al doilea compartiment al cărții cuprinde caracteristica geografică a regiunii, topografia siturilor, modalitățile lor de organizare și locuințele. Zona cercetată a bazinului mijlociu al Bugului de Sud este limitată la nord de râul Sob, la sud de râurile Dohna, Savranka, la vest de cumpăna apelor interfluviului Nistru-Bug și cursurile superioare ale râurilor mici Rov, Rovec, Zgar, Zgarok și la este pe linia convențională a bazinelor superioare a râurilor Sluci, Ikvi, Teterev, Gnilepeati, ceea ce însumează aproximativ 17 mii km². Ea reprezintă partea de sud, de silvostepă, a câmpiei ruse. Bugul de Sud are malurile joase, deseori se întâlnesc mlaștini și lunci. De la gura râului Vovk și până la gura râului Desna malurile Bugului și înțelesebi cel drept sunt acoperite cu păduri. Aceleași caracteristici le au și râurile Zgar, Rov, Bujok, Dohna, Desna ș.a. Popularea zonei, după autor, a început în etapa timpurie a culturii tripoliene (Tripolie A) și s-a terminat la sfârșitul Tripolianului dezvoltat. Din punct de vedere teritorial se evidențiază două grupe compacte de situri: 1) interfluviul Bugul de Sud-Sob, 2) bazinele râurilor Rov, Rovet-Zgar-Zgarka. Majoritatea așezărilor de pe cursul mijlociu al Bugului de Sud, după cum afirmă autorul, sunt situate pe locuri cu o poziție dominantă (promontorii, platouri, terase etc.) și apărată pe două-trei laturi de râpi, mlaștini, maluri de râu etc. Subliniem că această regulă este caracteristică siturilor din întregul areal al culturii Cucuteni-Tripolie.

În zona cercetată, S. Gusev a constatat două modalități de organizare a așezărilor. Prima modalitate-dispersate cu elemente de "cuib" (a fost documentată în etapa Tripolie BI-BII și începutul etapei BII), a doua – în cerc – a fost observată în siturile etapei Tripolie CI. Prin metoda măsurării rezistivității solului au fost investigate așezările Klișčev, Trosteančk, Beloziorca și Voroșilovka. În ultima așezare locuințele erau dispuse fără un plan determinat din timp, având în zona centrală dimensiunile de 40-50 m² și la periferie de 20-25 m², scăzând deseori la 9 m² (L9). La Beloziorca au fost documentate, după autor, patru "cuiburi", din care făceau parte câte 8-18 locuințe fiecare. Cele patru așezări menționate mai sus aveau dimensiunile de 7, 8, 4 și 8 ha.

În așezările tripoliene din bazinul Bugului de sud au fost descoperite locuințe adâncite în pământ și de suprafață. Primele sunt reprezentate de două tipuri: 1) semibordeie și 2) bordeie. Ambele tipuri de locuință au forma ovală, dimensiunile de 3-4 x 5-6 m și adâncime de 1-1,20 m pentru semibordeie și 1,50-2,50 m pentru bordeie. La construcția pereților se folosea frecvent o carcasă de lemn unsă cu lut; deseori era muruit și fundul gropii. În centrul locuințelor adâncite se afla un cuptor cu cupolă pe un suport de lut ș.a. și, în unele cazuri, resturi de rug s-au găsit pe suporturi de piatră. Astfel de locuințe au fost atestate la Belikovcy, Cvijyn, Sosny, Voroșilovka ș.a.

Autorul monografiei, pe baza informațiilor din 9 locuințe de suprafață degajate la Voroșilovka, a evidențiat trei tipuri. Primul tip este reprezentat de locuințe cu dimensiunile de 4-5 x 5 m (L1-5, 7), construite nemijlocit pe pământ cu ajutorul unei carcase de lemn. Resturile de locuințe constau din trei straturi. Stratul superior și cel inferior (L1), după structura lor, sunt identice. În lutul lor se observă amprente de pleavă, nisip și amprente de lemn (7 x 3 cm) și nuiele. Stratul mijlociu constă dintr-o pastă fină cu nisip. Într-un laborator din Vinica s-a efectuat analiza chimică a unei probe de lut ars din stratul inferior (L1, Voroșilovka), care avea următoarea componență: 74-77% de SiO_2 , 12-14% – Al_2O_3 , 3-4% – Fe_2O_3 , câte 2% de CaO și MgO și mai puțin de 1 % diverse minerale. În interiorul acestui tip de locuință a fost atestată o "laviță" construită direct pe sol. Autorul presupune că tipul dat reprezintă o locuință pentru o familie mică a comunității respective.

Al doilea tip de locuință de suprafață (L6, 8) are dimensiunile de 4 x 10 sau 5 x 12 m și constă din trei camere. Ca și la tipul precedent s-au depistat trei straturi de lipitură, din care cel inferior avea amprente de lemn (15-20 cm). În construcția pereților s-au folosit pietre. Numai în una din cele trei camere (L8) s-a descoperit un "altar" de lut construit direct pe sol.

Al treilea tip de locuință este reprezentat de construcțiile de la periferia așezării și au dimensiunile până la 9 m². Pe toată suprafața lor lipitura era așternută într-un singur strat. În ultima instanță, autorul ajunge la concluzia că primul tip de construcție servea ca locuință, al doilea ca sanctuar și al treilea era utilizat în scopuri gospodărești. O asemenea interpretare ni se pare superficială, sunt necesare argumente de rigoare, mai ales în privința sanctuarelor. Un alt aspect al problemei e lipsa totală, după autor, a unor resturi de la sistemele de încălzire (primul tip). Cercetătorul susține că, în siturile din zonă ambele categorii de locuințe (de suprafață și adâncite în pământ) sunt sincrone, însă în literatură există opinia că semibordeiele și bordeiele reflectă etapa inițială de funcționare a așezării. În etapa Tripolie BI-BII și începutul etapei BII locuințele adâncite în pământ se întâlnesc frecvent, în CI prevalează construcțiile de suprafață.

În al treilea compartiment sunt analizate pe etape complexele ceramice. Cu toate că autorul afirmă că drept criterii la clasificarea ceramicii i-a servit elementele tehnologice, în realitate, în afară de ele, au fost utilizate cele decorative și morfologice. În baza lor, în etapa Tripolie BI-BII, a identificat două grupe ceramice – fină și de uz comun –, prima fiind divizată în două sub grupe – cu decor pictat și incizat. În general, ceramica așezărilor etapei respective se caracterizează prin vase decorate policrom cu tendința evidentă de predominare a picturii monocrome (negre). În ornamentul incizat

se deosebesc două metode de decorare, deseori asociat cu pictura. În următoarea etapă (BII) se observă o stabilizare a tehnologiei ceramicii. Vasele sunt lucrate din pastă fină, folosindu-se ca degresant nisipul și șamota. S. Gusev a evidențiat pe ceramică pictată șapte compoziții ornamentale, cu toate că fiecare complex are și unele trăsături individuale. Toate compozițiile ornamentale au fost pictate cu negru, cu excepția ceramicii de la Verbovka. Ceramica incizată a fost atestată pe scară redusă (0,06% – Vorosilovka). Ceramica din așezările etapei Tripolie CI provine din perigheze și sondaje. În categoria ceramicii fine predomină vasele pictate monocrom și sunt rare cele cu decor bicrom (negru+roșu). În compartimentul dat sunt publicate și datele statistice ale complexelor ceramice (p. 101).

În al patrulea capitol este examinată problema divizării cronologice a așezărilor. Cel mai timpuriu sit din etapa Tripolie BI-BII din zonă este considerat Klișčev, urmat de Belikovcy, Beloziorca, Zalujne, Gorodișce-1, Cviyn, Vișenka-1, Vișenka-2. Ultimele șapte așezări, în baza similitudinii complexelor ceramice, formează aspectul Belikovcy, care, după autor, nu este legat genetic de Klișčev. În prezent încă nu este clară baza genetică a aspectelor Klișčev și Belikovcy, însă se poate afirma cu siguranță că unul din componente a fost aspectul Borisovka (Tripolie BI). Autorul sincronizează așezările de tipul Belikovcy cu aspectul Vesioły Kut din interfluviul Bugul de Sud -Nipru și Zaleski-Polivanov Iar II din zona pruto-nisteană.

Așezările de la începutul etapei Tripolie BII din bazinul mijlociu al Bugului de sud sunt reprezentate de siturile de la Vovciok și Tereșevcy, pe care S. Gusev le sincronizează cu așezările din interfluviul Nistru-Prut: labloana, Racovăț și Florcești V, însă ultimele două stațiuni sunt mai recente în raport cu labloana.

Mijlocul etapei Tripolie BII este caracterizat de așezările aspectului Vorosilovka (Sosny, Selișce, Verbovka ș.a.). În complexele lor ceramice raportul dintre categoria pictată monocrom (cu negru sau negru-ciocolatiu) și cea cu decor incizat se schimbă brusc în favoarea primei (Vorosilovka – ceramica pictată 41%, incizată 0,06%, Sosny 14,5% și Selișce 71,7% și 8,7%). Compozițiile decorative ocupă 2/3 sau mai puțin din suprafața vaselor. Autorul susține că pentru zona cercetată etapa Tripolie BII a fost un moment de cotitură, când tradițiile vestice încep să prevaleze în decorarea ceramicii fine. S. Gusev găsește analogii în formele și decorul ceramicii pictate din aspectul dat, în ceramica din siturile Nezvisko, Brânzeni VIII, Mereșcuca-Cetățuic, Konovka etc. În continuare, în etapa Tripolie BII așezările aspectului Vorosilovka sunt schimbate de cele ale tipului Nemirov (Karolina, Verbovka, Kriștopovka) sesizate de autor în formele și compozițiile ornamentale ale ceramicii. În complexele ceramice de la Nemirov și Karolina ceramica incizată dispare complet. La est aspectul Nemirov se sincronizează cu așezările grupului local Nebelovka, la vest, în bazinul Nistrului, cu siturile de tipul Konovka.

În etapa Tripolie CI, S. Gusev definește două aspecte. Din primul, numit Gorodișce, fac parte așezările Lisogorka, Kojuhov, Kurilovka și Gorodișce-2, pe care le sincronizează la vest cu siturile Caracușenii Vechi, Brânzeni IV, Petreni, la est cu Staraia Buda, Kolodistoc, Popudnia ș.a. După ele urmează ultimul aspect reprezentat de stațiunile Torkov, Rahny, Mala Mociulka, Nemirov, punctul Moghilki și Borisovka-2.

Al cincilea capitol este consacrat uneltelor și îndeletnicirilor comunităților tripoliene din zonă. G.A. Paškevici a identificat la Voroșilovka *Triticum dicoccum* și *Triticum monococcum*, la Sosny -- *Triticum compactum* Host., *Hordeum vulgare* L., la Cvijyn -- *Hordeum vulgare* var. *varnudum*. În continuare cercetătorul descrie pietrele de rășniță, săpăligele de corn și piatră, piesele componente pentru seceri etc. Din punct de vedere istoriografic este abordată problema tipului de agricultură la triburile tripoliene. Autorul susține că o parte din piesele componente pentru seceri erau pierdute pe terenurile agricole și cu acest scop a cercetat câmpurile din apropierea stațiunii de la Lisogorka. La 300 m de așezare pe o suprafață de 6,72 ha, au fost găsite peste 20 de fragmente de piese componente pentru seceri. S. Gusev analizează și datele referitoare la creșterea vitelor și vânătoare. Ca și în alte zone ale culturii Cucuteni-Tripolie, pe primul loc se plasează *Bos taurus*, pe al doilea și al treilea ovicaprinele și porcii. Dintre animalele sălbatice se vânau cerbul nobil, căprioara și mistrețul. După determinările lui V.F. Petruni, silexul din așezările din zonă era adus din Wolynia, Nistrul superior și mijlociu. La Voroșilovka, în apropierea L4, au fost descoperite resturile unui atelier de prelucrare a silexului. În industriile litice ale siturilor au fost identificate următoarele tipuri de unelte: gratoare pe lame și așchii, cuțite pe lame, burine, sfredele, străpungătoare, topoare, dălți, tesle și vârfuri de săgeată. Ele au fost studiate din punct de vedere funcțional de N.N. Skakun și datele au fost înglobate într-un tabel (p. 186). Un deosebit interes îl reprezintă descoperirea unui cuptor de ars ceramică de tip Ariușd în așezarea Gorodișce-2 (Tripolic C1). Resturile cuptorului se aflau la 13 m est de sit și în el s-au găsit 10 vase cu defecte tehnologice, 30 fragmente de ceramică, o figurină zoomorfă (?), trei fragmente de lame de silex și un fragment de piatră de rășniță. Autorul presupune că resturile cuptorului reprezintă un obiect de cult.

În al șaselea capitol sunt analizate obiectele de cult. Cea mai numeroasă colecție de statuete antropomorfe a fost descoperită în așezarea de la Voroșilovka (peste 150 ex.), în cuprinsul căreia prevalează părțile inferioare (56,9%). Majoritatea absolută a statuetelor fac parte din varianta C2 (după A. Pogoževa). Varianta C3 ocupă un loc neînsemnat (6 ex.), însă, după T. Movša și A. Pogoževa, ele sunt specifice așezărilor de pe cursul mijlociu al Bugului de Sud. Statuetele feminine "în picioare" predomină și numai 3 piese sunt în poziție șezândă; 9 figurine au fost vopsite cu ocră roșu și un exemplar pictat cu negru. În așezarea de la Nemirov au fost depistate de M. Artamonov 60 de statuete, publicate de A. Pogoževa. Pe trei figurine au fost identificate amprente de boabe de grâne (G. Paškevič). Pe piesa de la Bolșan:ca au fost determinate amprente de *Triticum monococcum*, la Voroșilovka amprente de *Triticum dicoccum* și la Cvijyn amprente de *Hordeum vulgare* var. *nudum*. Figurine zoomorfe, în așezările cercetate, s-au găsit într-un număr mic și majoritatea lor reprezintă bovine și ovicaprine. După autor, o statueta de la Voroșilovka a fost modelată pe roți (fig. 69). În aceeași așezare a fost descoperit modelul unei locuințe pe piloni (I8).

În ultimul capitol intitulat "Din istoria populației tripoliene de pe Bugul mijlociu", autorul abordează problemele populației zonei, a specificului local și a relațiilor lor. S. Gusev a definit trei valuri de migrație din arealul de vest în regiunea cercetată. Primii au pătruns în zona comunităților precucuteniene (sau tripoliene timpurii), care au

asimilat populația neolitică autohtonă. Regretăm că autorul n-a menționat elementele neolitice vechi prezente în cultura Precucuteni-Tripolie A, cu toate că a expus punctele de vedere ale cercetătorilor V. Danilenko, S. Bibikov, V. Zbenovič ș.a. asupra problemei. Al doilea val, după autor, a avut loc la începutul etapei Tripolie BI-BII (=Cucuteni A-B) și este documentat de așezarea de la Kliščev, unde alături de elementele locale sunt reprezentate cele din vest și anume din aspectele Soloncenii și Zaleščki. Al treilea val și cel mai masiv a avut loc la mijlocul etapei Tripolie BII și a adus în zonă ceramica pictată monocrom (neagră). Autorul susține că populația din primele două valuri a venit de pe cursul mijlociu al Nistrului și ultimul val de pe cel superior. Comunitățile de pe Bug s-au orientat în ultimul caz spre depozitele de silexuri de pe Nistrul superior. În concluzie, S. Gusev menționează că în rezultatul migrației populației vestice pe cursul mijlociu al Bugului de sud, s-a format un grup de așezări cu o cultură sincritică, care devine trăsătura distinctă a culturii Tripolie dezvoltate din spațiul cercetat.

În al doilea paragraf este examinată problema specificului local al culturii comunităților din zonă. autorul trece în revistă aspectele regionale din etapele Tripolie BI, BI-BII, BII și CI din regiunile limitrofe. Pe baza a trei elemente caracteristice a ceramicii, și anume 1) structura pasteii, 2) angoba și 3) tehnica decorului incizat, autorul a încercat să demonstreze specificul culturii tripoliene de pe Bug. Cultura Cucuteni este reprezentată în zonă de așezările Tereșevty, Voroșilovka, Sosny, Kurilovka și Lisogorka, iar cea tripoliană de Belikovcy, Verbovka-2, restul siturilor au elemente sincretice. Remarcăm, că așezările aspectului Voroșilovka nu numai că fac parte din cultura Cucuteni, ci și din aspectul Mersșeuca definit de noi. După cum am arătat cu o altă ocazie, în acest aspect au fost incluse siturile Brânzeni VIII, punctul Sâeci, Nezvisko, nivelul superior, Miorcani (Botoșani), Bodaki ș.a. Tipurile de locuințe, ceramica, plastica antropomorfă din așezările enumerate sunt întru totul similare cu cele de la Voroșilovka, Sosny, Selisce ș.a. Materialele publicate de S. Gusev ne permit să susținem că arealul aspectului Mersșeuca e cu mult mai extins decât cel presupus inițial și a jucat un rol important în procesele culturale din aria tripoliană.

Ultimul paragraf este consacrat relațiilor comunităților din zonă cu triburile vecine. Se arată că începând cu etapa Tripolie BI-BII, ele folosesc tot mai pe larg silexul de pe Nistrul superior și Wolynia de Vest. În așezarea de la Voroșilovka s-au descoperit două cupe, un capac (fig. 29/4, 8) și un fragment de statueta antropomorfă (fig. 59/5), care, după autor, atestază relațiile cu purtătorii aspectelor Vladimirovka sau Nebelovka. În situl de la Lisogorka s-a găsit un vârf de lamă, lucrat după tehnica triburilor Srednii Stog II.

În încheiere autorul subliniază principalele rezultate primite în urma investigațiilor întreprinse în așezările de pe Bugul de Sud, despre rolul comunităților din zonă în procesele culturale dintre triburile cucuteniene și tripoliene.

În concluzie remarcăm că S. Gusev a pus la dispoziția cercetătorilor un material valoros dintr-o zonă relativ puțin cercetată, iar în ceea ce privește interpretarea lui se vor isca, după cum e și firesc, noi discuții.

Victor SOROKIN

Eugen Comșa,
FIGURINELE ANTROPOMORFE DIN EPOCA NEOLITICĂ
PE TERITORIUL ROMÂNIEI,
București, 1995, 129 p. + 122 fig.

Rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele trei decenii au permis elaborarea unor ample monografii asupra culturilor neo-eneolitice din spațiul românesc. Mai puține au fost cele dedicate unor aspecte ale culturii materiale (unelte și arme din piatră cioplită, ceramică, plastică) sau spirituale (arta), lipsind, deocamdată, sinteze asupra tipurilor de așezări, locuințe, unelte din os și corn, din piatră șlefuită, figurine antropomorfe și zoomorfe, ocupații, ritual funerar etc. Iată însă că prestigioasa Editura Academiei face un pas înainte, publicând, în colecția *Biblioteca de Arheologie*, o cuprinzătoare lucrare a reputatului arheolog Eugen Comșa cu privire la figurinele antropomorfe neo-eneolitice de pe teritoriul României.

Plastica, în special cea antropomorfă, a suscitat un interes deosebit de la primele descoperiri. Cercetările din perioada interbelică au pus în evidență importanța acestora în viața comunităților neo-eneolitice, ceea ce a dus la acordarea unei atenții însemnate din partea arheologilor. Astfel, apar primele articole dedicate special figurinelor antropomorfe (semnate de Vl. Dumitrescu, I. Andrieșescu, Dinu V. Rosetti); de asemenea capitole întregi din diverse volume cu privire la preistorie sunt rezervate prezentării plasticii antropomorfe. Cercetarea postbelică a adăugat un număr impresionant de descoperiri antropomorfe (după un calcul efectuat de Dan Monah, numai în complexul cultural Cucuteni-Tripolie ar fi peste 30000 de descoperiri). Au fost publicate ample studii asupra plasticii neo-eneolitice, ce au dovedit importanța lor magico-religioasă, dar și valoarea artistică.

Volumul de față este prima lucrare ce adună în paginile sale cele mai importante descoperiri din plastica neo-eneolitică antropomorfă de pe teritoriul României. Structurat în opt capitole, acesta mai cuprinde un *Cuvânt înainte*, lista abrevierilor bibliografice, *Concluzii*, un rezumat în limba franceză și o bogată ilustrație.

În *Cuvânt înainte*, autorul face o sumară prezentare a culturilor neo-eneolitice din spațiul carpato-danubian-pontic, precizându-ne, în final, că volumul face de fapt parte dintr-o amplă lucrare de sinteză despre epoca neo-eneolitică.

În primul capitol este prezentat un scurt istoric privind descoperirile de reprezentări antropomorfe de la noi.

Următoarele cinci capitole sunt rezervate prezentării figurinelor antropomorfe, în funcție de materia primă folosită la prelucrarea lor și evoluția în timp a culturilor neo-eneolitice. Astfel, capitolul al doilea și al treilea se ocupă de figurinele de lut ars, al patrulea de figurinele de os, al cincilea de figurinele de marmură și capitolul al șaselea de cele de aur. Considerând că cea mai mare parte a descoperirilor sunt cunoscute cititorului, am dori să ne oprim doar asupra unor aspecte legate de această prezentare. În primul rând, credem că autorul ar fi trebuit să precizeze ce înțelege prin figurine, deoarece s-au folosit de-a lungul timpului diferite denumiri: figurine, statuc-

te, statui, idoli etc. Apoi, care au fost considerentele pentru care a introdus vasele antropomorfe în categoria figurinelor.

Suntem surprinși că unele culturi neo-eneolitice ce cunosc figurine sau vase antropomorfe de lut nu sunt menționate de autor. Ne referim la cultura ceramică liniară (cu descoperirile de la Traian – *Dealul Fântânilor* și *Târpești*), cultura Tisa (vasul antropomorf de la Parța), cultura Bodrogkeresztúr (idolul pendentiv de la Oradea), aspectul cultural Ariușd și complexul cultural Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod. Chiar dacă descoperirile sunt reduse ca număr (pocete și datorită unei cercetări insuficiente), ele ar fi trebuit incluse în volum pentru a se evita concluzii cum că aceste culturi nu au cunoscut plastica antropomorfă.

Se poate constata apoi lipsa din prezentare a unor descoperiri mai recente, care au îmbogățit "tezaurul" plasticii antropomorfe. Este cazul, dintre multe altele, cunoscutei piese numite "Venus de la Zăuan" (din cultura Starčevo-Criș), descoperirilor din Moldova, de la Trestiana și Poieniști (aparținând culturii Starčevo-Criș), statuetei cu mască în mână de la Liubcova-Ornița, aparținând orizontului Vinča C-D (considerăm că aceasta ar fi trebuit prezentată în acest capitol și nu doar în cel referitor la măști), apoi, a celor două complexe cu figurine feminine de la Poduri-județul Bacău, aparținând culturii Precucuteni II sau a celor două discuri de aur (probabil reprezentări antropomorfe) de la Brad, aparținând fazei Cucuteni A4. De altfel, documentarea se oprește, în general, înainte de 1980; or, o lucrare apărută în 1995 ar fi necesitat neapărat o actualizare.

Ultimele două capitole sunt dedicate unor elemente de viață materială și spirituală, așa cum se reflectă în figurinele antropomorfe. Astfel, în capitolul al șaptelea E. Comșa, interpretând ornamentele de pe figurinele antropomorfe, realizate prin linii incizate, pictură sau în relief, apreciază că unele dintre ele reprezintă diverse piese de îmbrăcăminte și încălțăminte, obiecte de podoabă și modul în care a fost aranjat părul.

În ultima parte a capitolului al șaptelea, autorul ne prezintă unele piese de mobilier, redate prin obiecte miniaturale de lut ars. Nu credem că această întreprindere ar fi trebuit extinsă și asupra măsuțelor-altar și modelelor de locuință. Apoi, prezentarea scăunelilor și așa-numitelor "tronuri" nu trebuie făcută separat, ci în relația cu figurinele antropomorfe, așa cum, de altfel, multe dintre ele au și fost descoperite, rolul lor fiind, probabil, de a marca poziția unei zeițe. Cât privește interpretarea măsuțelor-altar patrulate, cu margini înalte, ca paturi miniaturale, considerăm că aceasta e o forțare de sens, mai plauzibilă fiind opinia, larg acceptată, că acestea aveau un rol funcțional, de recipiente pentru ars grăsimi sau alte substanțe, poate și cu rol ritual.

Capitolul al optulea este rezervat interpretării unor aspecte ale vieții spirituale, pe baza indiciilor furnizate de figurinele antropomorfe: tatuaj, măști, dansuri rituale ș.a. În ceea ce privește purtarea măștilor cu ocazia unor ritualuri, dacă unele figurine redau clar această practică (de exemplu, cea de la Liubcova), în schimb, celelalte, multe dintre ele, prezentate ca având mască, credem că pot înfățișa mai curând un anumit tip antropologic, probabil cu bărbia ascuțită. În acest sens, ni se pare de nesustenut afirmația că celebrul "Gânditor" ar fi avut o mască, pentru că aceasta nu ar fi permis redarea obrajilor sub presiunea pumnilor.

Volumul se încheie cu ceea ce autorul numește *Concluzii*, în fapt un rezumat al celor prezentate în paginile anterioare.

Fără a încerca o analiză a problemelor discutate de autor, ținem doar să facem câteva sesizări. În primul rând, nu înțelegem de ce autorul folosește încă termenii de mezolitic și neolitic pentru a desemna două epoci istorice asupra cărora istoriografia românească s-a pronunțat nu de puține ori, înlocuind termenul de mezolitic cu cel de epipaleolitic (mult mai adecvat pentru situația existentă în spațiul românesc) și împărțind vechea epocă neolitică în neolitic și eneolitic. Apoi, nu știm care sunt motivele pentru care autorul folosește denumirea de aspectul cultural Aldeni II, când acest aspect a intrat de mult în istoriografic sub numele de Stoicani-Aldeni. Considerăm că în lucrare ar fi trebuit inclus și spațiul dintre Prut și Nistru (Basarabia), atât pentru faptul că descoperiri de figurine antropomorfe s-au făcut și în perioada interbelică (când aceasta aparținea României), cât și, mai ales, pentru că el este legat cultural de neo-eneoliticul din Moldova dintre Carpați și Prut.

Suntem convinși apoi, că întocmirea unui Indice ar fi ușurat foarte mult utilizarea lucrării.

Încercând să realizeze o monografie asupra figurinelor antropomorfe neo-eneolitice din România, E. Comșa a reușit mai mult să alcătuiască un repertoriu al descoperirilor mai vechi, punând, în final, unele probleme de interpretare, în legătură cu forma figurinelor sau în ceea ce privește unele ornamente de pe aceste piese. După părerea noastră, o abordare cu adevărat monografică ar fi impus discutarea diverselor aspecte doar în contextul arheologic în care au fost descoperite figurinele antropomorfe, în special atunci când e vorba de complexe rituale.

Oricum, lucrarea rămâne un punct de referință în cunoașterea aspectelor vieții spirituale a comunităților neo-eneolitice de pe teritoriul României, mai ales prin strădania de repertoriere a unui imens material.

Vasile COTIUGĂ

**Florin Drașovean, Dumitru Țicu, Marius Muntean,
HODONI. LOCUIRILE NEOLITICE TÂRZII
ȘI NECROPOLA MEDIEVALĂ TIMPURIE,
Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin,
Reșița, 1996, 77 p. + LXIX pl.**

Publicarea în volum a săpăturilor arheologice reprezintă modul cel mai adecvat de valorificare a rezultatelor impresionantului muncii depusă de arheologi pentru descifrarea tainelor trecutului. Din această perspectivă publicarea rezultatelor săpăturilor arheologice de la Hodoni, sub forma unui mic volum, poate fi socotită ca o reușită a autorilor și ca o dovadă de respect pentru nobila meserie. Arheologul britanic John Bordman (*Grecii de peste mări*, București, 1988, p. 49) spunea că orice arheolog care nu publică rezultatele cercetărilor sale, oricât de renumit ar fi, trebuie stigmatizat drept trădător față de știință. Autorii micului volum despre situl de la Hodoni, scapă, astfel,

de infamantul stigmat și își fac, în linii mari, datoria față de disciplina pe care o servesc.

Volumul este structurat pe cinci capitole, împărțite, la rândul lor, în subcapitole. În *Introducere*, sub semnătura lui Fl. Drașovean, ne sunt prezentate: cadrul geografic, istoricul cercetărilor și stratigrafia. Primele săpături în punctul "Pocioroane", situat la 200 m sud-est de satul Hodoni, au fost efectuate în anul 1959 de către Marius Moga și Ortansa Radu. În 1976 săpăturile au fost reluate de Ortansa Radu, pentru ca între anii 1985-1991 să fie conduse de Fl. Drașovean. Până în prezent s-au cercetat 700 mp din suprafața totală a așezării care este estimată la circa 3000 mp.

Printr-o secțiune magistrală s-a înregistrat următoarea situație stratigrafică: un prim nivel cu gropi (între 0,45 și 0,55 m), aparținând culturii Vinča, suprapus de un nivel cu locuințe de suprafață (între 0,25 și 0,45 m), atribuit culturii Tisa și un nivel de pământ arabil (între 0 și 0,25 m), în care s-au descoperit fragmente ceramice aparținând culturii Tiszapolgár și din secolul al XI-lea c.n.

În capitolul al doilea, Fl. Drașovean se oprește asupra resturilor materiale aparținând culturii Vinča. Au fost cercetate, integral sau parțial, 12 complexe, constând din gropi de formă ovală sau circulară, cu diametre cuprinse între 1,80 și 3,50 m și adâncimi între 0,70 și 1,80 m, cu pereții drepecți; unele au, probabil, trepte, iar în trei dintre ele au fost descoperite mici zone cu cenușă, care, după opinia autorului, ar putea fi vestigiile unor vetre neamenajate. Aceste complexe sunt interpretate de autor drept locuințe adâncite. Ne întrebăm, însă, dacă dimensiunile reduse și lipsa unor adevărate resturi de vetre nu indică, mai degrabă, gropi de provizii decât locuințe.

Materialul arheologic recoltat din cele 12 complexe se compune din unelte, ceramică și statuete de lut. Uneltele sunt de piatră, os și corn. Se remarcă o piesă de os, o falangă de bovidu cu un mic orificiu, care ar putea fi, după afirmația autorului, un instrument muzical de suflat.

Ceramica, după compoziție, finisare și ardere, a fost împărțită în trei categorii: grosieră, fină și semifină, fiind atribuită, după forme și decoruri, fazei C a culturii Vinča. Plastica acestui nivel este săracă. Alături de ceramica vinčiană s-au descoperit câteva fragmente ceramice de "import", atribuite fazelor vechi și clasică a grupului Herpály, etapei Bucovăț IIb și fazei vechi a culturii Tisa. Aceste materiale l-au determinat pe autor să propună sincronismul Vinča C1 – Tisa veche/clasică – Herpály timpurie/clasică – Bucovăț IIb.

Al treilea capitol (semnat tot de Fl. Drașovean) se ocupă de locuirea Tisa. Au fost cercetate șapte locuințe de suprafață, dintre care trei în întregime. De formă rectangulară, ele sunt amenajate cu podine construite pe structuri de pari și nuiele. În interiorul a trei locuințe, în centru sau spre margini au fost descoperite gropi de provizii. Locuința nr. 1 are, în colțul sud-estic, un perete despărțitor care separă, probabil, o mică încăpere unde se rășneau cereale. Aici s-au găsit trei rășnițe. În apropierea zidului menționat au fost găsite peste 50 de bile de lut pentru praștie. Surprinzător este faptul că în nici o locuință nu s-au găsit resturi de vetre.

Uneltele descoperite în locuințe, dar și în stratul de cultură, cuprind doar câteva tipuri. Ceramica, grosieră și fină, cunoaște o mare varietate de forme iar ornamentele sunt realizate, aproape toate, în tehnica inciziei. Se remarcă liniile meandrice ce

formează așa numitul stil "textil". Unele ornamente sugerează influențe vinčene: plăcări dispuse oblic pe umăr, linii oblice incizate dispuse în metope și cu spațiile dintre ele pictate cu roșu.

Plastica de lut este slab reprezentată. Au fost descoperite două amulete, doi idoli antropomorfi și o toartă pe care este modelat un cap cu atribute umanoide dar se observă și urmele locului de unde s-au desprins coarnele.

Așezarea de la Hodoni reprezintă cea mai sudică stațiune Tisa din Banat. Raportată la cronologia culturii Vinča ar începe la sfârșitul etapei Vinča C1 și ar continua în etapa Vinča C2. Din punct de vedere cultural, autorul înclină să încadreze așezarea în grupul Gorzsa al culturii Tisa.

Ultimile două capitole sunt dedicate prezentării necropolei medievale timpurii. Aceasta a fost investigată parțial, fără a se reuși delimitarea și stabilirea duratei de funcționare. Chiar dacă o parte dintre morminte au fost publicate (cele descoperite în 1959 și 1960), D. Țicu consideră necesară reluarea acestora pentru a avea o oglindă fidelă a rezultatelor obținute până în prezent. Se evidențiază, astfel, existența a două grupuri de morminte: unul format din două complexe funerare aparținând unor războinici călăreți și altul cuprinzând 16 morminte, orientate vest-est după tradiția creștină. Unul dintre acestea (M16) se deosebește prin faptul că trupul a fost așezat în poziție chirchită, pe partea stângă, putând fi, eventual, atribuit neoliticului. Inventarul mormintelor este relativ bogat. Dacă în cele aparținând războinicilor călăreți găsim un inventar specific (piese de harnașament, arme, cranii și fragmente de oase de la picioarele cailor), celelalte cuprind un inventar variat: inele de buclă, inele de sârmă răsucită, un inel de argint, o salbă cu 13 pantantive duble, un colan, mărgelă, butonași. În două morminte au fost descoperite câte două monede de argint de la regele Ștefan I, depuse ca obol funerar. Acestea par a fi cele mai timpurii depuneri rituale de acest gen din Banat. Pe baza acestora, ca și a inventarului funerar, autorul datează necropola în secolul al XI-lea, atribuind-o culturii Bjelo-Brdo.

În ultimul capitol, M. Muntean prezintă rezultatele studiului antropologic al scheletelor din necropolă. Au fost analizate doar 16 schelete. Dintre acestea, nouă sunt de copii, trei de adulți, trei de maturi și în sfârșit, ultimul, de al unei femei bătrâne. Talia a fost determinată doar la trei subiecți, aceștia având o înălțime mijlocie (între 1,52 și 1,70 m). Tipul antropologic a putut fi stabilit doar la cinci subiecți, aceștia aparținând unor tipuri europoide. Etnic, autorul atribuie înhumarea din cimitirul de la Hodoni unei populații românești în amestec cu pecenegii.

Volumul se încheie cu lista prescurtărilor, un amplu rezumat în limba germană și o bogată ilustrație publicată pe complexe.

Cercetările de la Hodoni contribuie la o mai bună cunoaștere a istoriei spațiului bănățean. Astfel, pentru epoca neolitică "importurile" descoperite în cele două nivele au permis stabilirea mai exactă a raporturilor de cronologie relativă ale fazei Vinča C și ale culturii Tisa din Banat cu celelalte culturi neolitice ce au evoluat în Banat și în spațiile geografice vecine.

Pentru a avea o imagine mai exactă asupra stratigrafiei așezărilor neolitice se impunea publicarea profilelor atât ale secțiunii magistrale cât și a celorlalte secțiuni care au intersectat unele complexe de locuit. Ne exprimăm surprinderea că nu au fost

reluate și descoperirile mai vechi și nu a fost menționată datarea radiocarbon obținută pentru nivelul vinčian. Atragem atenția că multe dintre ornamentele vinčiene nu-și găsesc corespondentul în tipologia prezentată de autor iar scările unor planuri (fig. 3 și 6) nu sunt concordante cu dimensiunile indicate în text.

Necropola completează informațiile despre populația medievală timpurie din Banat, ea înscrind-se orizontului de necropole de la sfârșitul secolului al X-lea și din secolul al XI-lea din Transilvania, atribuite până acum maghiarilor. Sperăm că cercetările viitoare vor întregi datele obținute până acum. Din păcate, unele dintre situațiile prezentate de cei doi autori sunt imposibil de analizat deoarece sunt redată diferit în cele două studii. Astfel, M6 este descris de M. Muntean ca având scheletul în poziție chirchită (p. 44), în timp ce D. Țicu nu face nici o referire la poziția scheletului, descriind doar poziția palmelor (p. 36). Nu am putut înțelege care a fost poziția scheletului din M1, chirchit sau culcat pe spate?

Atribuirea culturală și etnică ridică și ea unele probleme. Adrian Bejan (*Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p. 119) atribuie necropola de la Hodoni populației autohtone românești, folosind ca argument în special inventarul funerar, în timp ce D. Țicu o pune pe seama purtătorilor culturii Bjelo-Brdo, cultură atribuită, în general, maghiarilor, cu posibile elemente slave și românești. În sfârșit M. Muntean consideră necropola menționată ca aparținând populației românești amestecate cu pecenegi. Sperăm că cercetările viitoare vor aduce clarificări și în această delicată problemă a atribuirii etnice.

Remarcăm, cu regret, numărul mare de greșeli de tipar dar și de ortografie și punctuație, mai ales în capitolul al patrulea. Unele trimiteri bibliografice sunt inexacte sau nu se regăsesc în bibliografie (vezi p. 21 Brukner 1980; p. 22 Comșa 1971; p. 24 Drașovean 1991c; p. 23 Drașovean 1991f; p. 23 Kalicz 1971, 1985, 1989 ș.a.).

Revenind la sentința arheologului britanic citat mai sus remarcăm că volumul pe care l-am prezentat constituie o reală contribuție la cunoașterea spațiului bănățean și poate avea unele implicații pentru o arie geografică mai largă. Exemplul celor trei cercetători ar trebui să fie urmat și de alți arheologi dacă ne gândim că săpături arheologice ample așteptată de multe decenii lumina tiparului.

Vasile COTIUGĂ

Florin Drașovean,
CULTURA VINČA TÂRZIE (FAZA C) ÎN BANAT,
în colecția "Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica", I,
Editura Mirton, Timișoara, 1996, 224 p. +4 fig. și 133 pl.

Volumul este rodul a peste zece ani de cercetări întreprinse în Banat, asupra fenomenului vinčian târziu. Autorul se adresează tuturor cercetătorilor interesați în cunoașterea acestei manifestări etno-culturale aparținând eneoliticului balcano-anatolian. Din acest motiv publicarea lucrării într-o ediție bilingvă, română și germană, este cât se poate de binevenită.

După o scurtă *Introducere* (capitolul I; sic!) în care se fac precizări asupra materialelor arheologice folosite, asupra utilității lucrării și a metodelor de investigație utilizate, autorul trece la prezentarea cadrului geografic (capitolul II) și a istoricului cercetării (capitolul III)

Capitolul al IV-lea este rezervat trecerii în revistă a principalelor sisteme cronologice referitoare la evoluția culturii Vinča, prilej cu care Florin Drașovean își precizează opțiunea pentru sistemul Milojević-Lazarovici, considerat ca reflectând mai bine evoluția comunităților Vinča târzii din Banat.

Centrul de greutate al lucrării îl constituie capitolul al V-lea, în care sunt prezentate principalele aspecte ale culturii materiale și spirituale vehiculate de purtătorii fazei Vinča C. Sunt analizate habitatul, uneltele, armele, ceramica, plastica de lut și obiectele de podoabă. Pe baza acestor materiale, cercetătorul timișorean încearcă să definească -- lucru nerealizat până în prezent -- trăsăturile și conținutul etapelor Vinča C₁ și C₂ și totodată să precizeze trăsăturile aspectelor bănățene aparținând acestor etape. Autorul întreprinde un studiu tipologic și stilistic al ceramicii furnizate de săpăturile proprii de la Hodoni, Sângeorgiu și Parța II și analizează descoperirile provenite din alte situri, precum Zorlențu Mare, Chișoda Veche, Sălbăgelu Vechi și Liubcova.

Sunt stabilite, din punct de vedere al formelor, șase categorii ceramice de bază cu mai multe variante: strachina simplă, strachina profilată, oala, amfora, cupa și tava "de pește", cuprinse în tabelul tipologic sintetic (fig. 2). În această privință avem unele nelămuriri cu privire la definirea unor forme ceramice și stabilirea seriilor tipologice. Considerăm că la definirea și încadrarea unui vas într-o categorie sau alta trebuie ținut cont de cel puțin două criterii: criteriul funcționalității și subordonat acestuia criteriul dimensiunilor sale. Există o concordanță între utilitatea, forma și dimensiunile unui vas. În afara dimensiunilor contează și raportul dintre diferitele părți ce constituie un vas.

Astfel, strachina simplă sau profilată -- care ocupă o pondere importantă în cadrul ceramicii vinčiene târzii -- este definită printr-o deschidere mare la gură și o adâncime redusă. Or, puține din formele prezentate de autor sunt cu adevărat străchini, cele mai multe variante fiind castroane în adevăratul înțeles al cuvântului. De altfel constatăm că cei ce au realizat traducerea în limba germană (Eduard Nemet și Wolfram Schier) au utilizat termenul *Schüssel* care înseamnă castron, iar nu pe cel pentru strachină (*Schale*). În funcție de criteriile enunțate mai sus, formele A III-a - A III-c, A IV, A Va - A Vc, A VII a - A VIId, A VIII, B IIb, B IIc, B IVa - B IVd, B Va, B Vb, B VI, B VIIc, B VIIId sunt încadrate forțat în seria străchinilor simple, respectiv profilate. Cele mai multe dintre variantele pomenite mai sus pot fi încluse, dată fiind mărimea și adâncimea lor -- presupunem că tabelul sintetic respectă proporțiile de mărime între diferitele forme -- în categoria castroanelor. Altele (B IVa - B IVe și B VI) având în vedere tectonica lor, așa cum apar în tabelul sintetic (fig. 2), ar putea fi asimilate cu oalele.

De asemenea, creează o oarecare confuzie neconcordanța dintre definirea tipurilor ceramice C Ic (umăr rotund cu gât) și C Id (profilată, buză evazată) și formele propuse în tabelul mai sus menționat care au umăr puternic profilat. Trimiterile la planșele cu ilustrații nu aduc mai multe lămuriri (Pl. XXXV/2, pl. XCIII/7, pl. CII/4, pl.

XXXVII/5, pl. LX/1, pl. LXV/2, pl. LXXIX/3 și pl. C/2). Ar fi fost de dorit deci, o definire mai nuanțată a tipurilor ceramice prin introducerea unor noi forme care să reflecte cât mai exact variațiile, având în vedere importanța acestora pentru stabilirea periodizării și a aspectelor zonale.

Motivele ornamentale care împodobesc ceramica vinčiană din Banat sunt supuse unei serii și analize identice. Ar fi fost însă absolut necesar un tabel combinativ al formelor și decorurilor deoarece prezența lor separată nu ne crează o imagine clară asupra îmbinării celor două elemente în diferitele etape și zone.

Analiza și ordonarea tipologică-stilistică a ceramicii i-au permis autorului încadrarea culturală și cronologică a descoperirilor avute în vedere și precizarea trăsăturilor specifice ale unor variante zonale în evoluția fazei Vinča C din Banat (capitolul VI). Sunt stabilite analogii între materialele tipice fazei C din Banat și cele din aria "clasică" a culturii Vinča. Totodată însă, sunt sesizate și unele diferențe care individualizează manifestările vinčiene târzii din Banat de cele din aria "clasică".

În nordul Banatului se remarcă unele elemente "tisoide" în ornamentația ceramicii Vinča C, ca și unele tradiții ale "culturii Banatului" sau ale grupeii Szakálhát.

Pentru zona deluroasă din estul Banatului se constată persistența unor elemente mai vechi de tip Vinča B2, la care se adaugă unele elemente Vinča C1 asemănătoare cu cele din nord, dar care se găsesc într-o proporție mai redusă. Pornind de la aceste observații Florin Drașovean consideră că denumirea de Vinča B2/C propusă de Gh. Lazarovici este ambiguă și "în neconcordanță cu realitatea arheologică și culturală" (p. 78). De aceea propune denumirea de faza Vinča C1 - varianta est-bănățeană.

În aria vestică se constată o estompare a caracteristicilor nord-bănățene, făcându-se treptat loc trăsăturilor "variantei sârbești" a fazei Vinča C.

Capitolul al VII-lea este rezervat relațiilor culturale și cronologice ale purtătorilor fazei Vinča C din Banat cu comunitățile culturale vecine și contemporane din Câmpia Pannonică, din Oltenia, Vestul Munteniei și din Transilvania.

Capitolul al VIII-lea conține unele concluzii de ordin istoric. Fără să intrăm prea mult în conținutul acestui capitol, dorim să precizăm că sfârșitul așezărilor vinčiene târzii nu înseamnă neapărat o "depopulare a Banatului", cum afirmă cercetătorul timișorean (p. 108), locul acestora fiind luat de purtătorii altor culturi (Tisa, Tiszapolgár); este vorba deci, de un anumit sens al evoluției istorice, iar nu de o "catastrofă demografică".

Într-un capitol anexă (capitolul IX) sunt repertoriate cele 24 de așezări Vinča C descoperite până în prezent (Anexa I). În Anexa II sunt publicate graficele datărilor radio-carbon efectuate pe un eșantion de os din groapa nr. 4 de la Hodoni. Extrem de util ar fi fost și un indice general.

Lucrarea mai cuprinde o bogată ilustrație grupată în 133 de planșe. Din păcate, însă, nu există întotdeauna o concordanță între trimiterile din text și conținutul planșei, ceea ce crează dificultăți în înțelegerea tipologiei propuse. Identificarea reprezentărilor la care se face trimitere este îngreunată și de numerotarea greșită a unor planșe.

Erorile sunt totuși inerente unui asemenea demers, ele neafectând însă, în mod esențial fondul lucrării. Dincolo de acestea, este meritul autorului de a fi realizat o lucrare care se încadrează în categoria monografiilor regionale atât de necesare în

conturarea unui tablou cultural general cât mai adecvat al neo-encoloticului românesc. Precizarea conținutului fazelor Vinča C1 și C2, definirea grupelor vinčiene bănățene și a grupului Petrești A/grup Foeni (pe care îl plasează într-o etapă anterioară celor mai vechi descoperiri Petrești A), precum și noua cronologie mai joasă a culturilor Boian, Vădastra, Hamangia și Precucuteni propusă pe baza reinterpretării importurilor "Notenkopf" descoperite în locuiri vinčiene târzii și a importurilor Precucuteni I în locuirile neolitice din Transilvania, sunt contribuții originale și esențiale ale cercetătorului timișorean.

Ovidiu COTOI

**Doina Benea,
DACIA SUD-VESTICĂ ÎN SECOLELE III-IV,
Timișoara, Editura de Vest, 1996, 306 p. + 65 fig. + V pl.**

Lucrarea cercetătoarei timișorene Doina Benea reprezintă o contribuție importantă la cunoașterea spațiului bănățean în perioada secolelor III-IV d. Chr., fiind de fapt prima sinteză de acest gen pentru această parte a țării.

Începe cu un *Cuvânt înainte* (p. 5-7) în care autoarea face un scurt istoric al cercetărilor, amintește sursele documentare folosite și vorbește despre utilitatea publicării unei astfel de lucrări.

După *Cuprins* (p. 8-10) și *Abrevieri* (p. 11-14), urmează *Introducerea* (p. 15-42) împărțită în trei subcapitole: 1. *Situația generală a Imperiului roman la mijlocul secolului al III-lea*; 2. *Organizarea de către Aurelianus a retragerii romane din nordul Dunării* și 3. *Retragerea administrației romane din Dacia*. Autoarea încearcă să surprindă, pe baza analizei izvoarelor literare, epigrafice, numismatice și arheologice, situația internă a Imperiului Roman, condițiile care au determinat retragerea aureliană și situația Daciei după părăsire. Legat de acest ultim aspect, D. Benea afirmă că "în primele decenii după abandonarea provinciei până la sfârșitul secolului al III-lea nu poate fi dovedită prezența pe teritoriul provinciei Dacia a goților și nici a vreunei semănții barbare, așa cum a încercat, mai nou, să demonstreze E. Chrysos".

În capitolul I – *Cadrul geografic și căile de comunicație* (p. 42-46), autoarea prezintă pe scurt geomorfologia regiunii, localizând, pe baza izvoarelor scrise, și câteva râuri.

Capitolul al II-lea – *Imperiul roman târziu și Dacia sud-vestică în secolele III-IV* (p. 47-113), cuprinde cinci subcapitole: 1. *Situația internațională*; 2. *Constantinus Magnus și epoca sa*; 3. *Războiul cu goții din anul 332*; 4. *Constantinus II și limiganții* și 5. *Limesul roman târziu în regiunea Porților de Fier*. În primele trei subcapitole D. Benea analizează situația politică și militară a provinciilor Imperiului Roman până după Constantin cel Mare, referindu-se mai ales la evenimentele petrecute în zona Dunării. Al patrulea subcapitol se referă la conflictul militar al lui Constantinus II cu limiganții, autoarea concluzionând că "revolta limiganților reprezintă... prima și poate singura manifestare militară, politică colectivă a populației daco-romane, după părăsi-

rea Daciei". În ultimul subcapitol sunt prezentate pe scurt 38 de fortificații dispuse de-a lungul Dunării, cercetătoarea timișoreană afirmând că retrăgerea aureliană a avut ca urmare "reorganizarea administrativă a lui Dioclețian, căreia i-a corespuns și o reorganizare militară".

Capitolul al III-lea, intitulat *Așezările daco-romane din Dacia sud-vestică în secolele III-V* (p. 114-182), este și el împărțit în mai multe subcapitole: 1. *Terminologia*; 2. *Stadiul cercetărilor*; 3. *Așezările daco-romane din Dacia sud-vestică*; 3a. *Locuirea romană târzie de la Tibiscum*; 3b. *Așezări daco-romane cu caracter agrar păstoresc*; 3c. *Așezările daco-romane cu caracter complex*; 4. *Ocupațiile documentate în așezările daco-romane* și 5. *Datarea așezărilor daco-romane*. Astfel, în primul subcapitol, autoarea analizează istoriografia referitoare la așezările din sec. III-IV, afirmând că "în ceea ce privește terminologia de așezări sarmatice pentru așezările aflate în zona de câmpie a Banatului, până în apropierea Tisei pe teritoriul sârbesc, o găsim ca neadecvată, în condițiile în care toate elementele de habitat sugerează, evident, o populație sedentară, cu caracter agrar-păstoresc". În al doilea subcapitol sunt amintite puținele cercetări sistematice, care însă sunt suplinite de numeroase descoperiri periegetice (106 așezări în 1984). În subcapitolul al III-lea, D. Benea împarte cele 455 așezări cunoscute în zona sud-vestică a fostei provincii Dacia, în funcție de materialul arheologic, în "așezări cu un pregnant caracter agrar păstoresc" și "așezări cu caracter complex agrar-meșesugăresc". Referitor la locuirea romană târzie de la Tibiscum (3a), autoarea spune că aceasta "a reprezentat cel mai puternic centru roman de iradiere a culturii materiale și spirituale romane târzii pentru întreaga zonă de sud-vest a fostei provincii și, chiar, pentru Dacia".

În privința așezărilor cu caracter agrar-păstoresc, autoarea analizează condițiile naturale, tipologia locuințelor, vetrelor de foc, cuptoarele menajere, gropile de provizii și fântânile. Un fapt interesant îl reprezintă lipsa urmelor de fortificare cu caracter defensiv, cercetătoarea considerând că "aceasta constituie un indiciu că populația ce locuia satele se simțea în siguranță și, deci, nu simțea nevoie unor astfel de amenajări". În categoria așezărilor cu caracter complex, sunt discutate cele în care se practica metalurgia și olăritul.

Referitor la ocupații, autoarea se oprește asupra culturii plantelor, creșterea vitelor, torsului, țesutului, tăbăcării, prelucrării lemnului, metalurgiei fierului, olăriei iar în final, asupra circulației monetare. În privința metalurgiei, analizând descoperirile de până acum, D. Benea consideră că "producția metalurgică daco-romană se integrează unei politici întreprinse de Imperiu pentru a suplini nevoile proprii prelucrând metalul din aceste teritorii nord-dunărene". Ceramica este împărțită în două tipuri – A. *Ceramica lucrată la roată* și B. *Ceramica lucrată cu mâna*, ambele cu subtipuri.

În privința datării, în funcție de materialele arheologice descoperite, autoarea încadrează așezările la care face referiri în prima jumătate a sec. al III-lea și până în cea de a doua jumătate a sec. IV d.Chr.

În ultimul capitol – *Considerații finale* (p. 183-188), D. Benea trece în revistă legăturile spațiului bănățean cu Imperiul roman. Legat de habitatul rural, autoarea arată că acesta s-a aflat în contact direct și permanent cu Imperiul Roman, relațiile cu sarmații iazigi sau cu alte populații manifestându-se "în funcție și de rolul deținut de

Imperiul Roman, în contextul dat de controlul asupra teritoriilor în discuție". În concluzie, cercetătoarea afirmă că în sec. III-IV "s-a întărit romanitatea nord-ducă și s-au pus bazele trainice religii creștine".

Lucrarea se încheie cu *Note* (p. 189-221), cu *Anexa 1* (p. 222-300) în care sunt prezentate 188 de așezări din sec. III-IV de pe teritoriul României și Serbiei, cu *Anexa 2* (p. 301-302) în care sunt trecute în revistă descoperirile monetare de pe teritoriile celor două state, cu *Lista ilustrațiilor* (p. 303-306), cu 65 fig. și V planșe.

Așadar, lucrarea cercetătoarei timișorene prezintă situația socio-politico-economică a Banatului în perioada sec. III-IV d.Chr., pe baza analizei izvoarelor literare, epigrafice, arheologice, numismatice și istoriografice. Singurul lucru care i s-ar putea imputa este nepotrivirea trimiterilor la ilustrație din text cu cele de pe planșe. De asemenea, poate că s-ar fi impus adăugarea mai multor hărți care să ilustreze realitățile politice ale zonei. Dar, trecând peste acestea, lucrarea reprezintă un bun instrument de lucru pentru specialiști, mai ales dacă ținem cont că în ea se regăsesc și descoperirile de pe teritoriul Serbiei.

Constantin-Emil URSU

Dan Gh. Teodor,
MEȘTEȘUGURILE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS ÎN
SECOLELE IV-XI D.HR.,
Editura Helios, Iași, 1996, 197 p.

Prezență activă și marcantă în câmpul cercetării istorico-arheologice din țara noastră din ultimele patru decenii, prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor, cunoscut prin contribuțiile sale științifice consacrate cu precădere cunoașterii diverselor aspecte ale evoluției societății din epoca formării poporului român, cu un accent explicabil asupra spațiului est-carpatic, ne-a dăruit recent o nouă sinteză intitulată *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Hr.*, Iași, 1996, 197 p., text însoțit de o bogată ilustrație.

Lucrarea realizată în cadrul Institutului de Arheologie din Iași, și apărută în *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, VIII, având editor pe dr. Vasile Chirica, este structurată în patru capitole, prefăcute de o lămuritoare introducere și urmate de 47 de planșe, lista figurilor, un substanțial rezumat în limba franceză și un util indice de stațiuni arheologice și autori.

Așa cum subliniază autorul în *Introducere*, "cercetarea stadiului social și economic al comunităților sătești daco-romane și vechi românești în perioada cuprinsă între retragerea romană și începutul celui de al doilea mileniu d.Hr. prezintă, fără îndoială, un interes aparte, cunoașterea ocupațiilor principale ale unei populații de-a lungul secolelor fiind absolut necesară pentru a defini exact trăsăturile fundamentale ale culturii și materiale, care o caracterizează în conținut, timp și spațiu, deosebind-o de acelea ale altor populații, cu care în decursul vremurilor a venit în contact".

Cercetarea ocupațiilor, a meșteșugurilor practicate de comunitățile sătești, într-o epocă atât de importantă cum este aceea a secolelor IV-XI d.Hr., care se suprapune cu perioada evoluției civilizației locale de la civilizația daco-romană (romanică) la civilizația veche românească, expresie în fapt a evoluției procesului istoric de la daco-romani la români, prezintă importanță nu numai în ce privește remodelarea structurilor economice ale acestor comunități, ci însăși a procesului de etnogeneză a românilor.

În mult discutata problemă a continuității, a “preponderenței” migratorilor în anume perioade, însumarea unor mărturii privind prezența unor comunități autohtone, sedentare, devine relevantă.

Așa, de exemplu, numeroasele dovezi privind prezența unor unelte agricole, demonstrează o permanență a practicării agriculturii, de către comunitățile umane care erau sedentare. Se știe că pentru dovedirea “stăruinței românilor în Dacia Traiană”, A.D. Xenopol aduce drept important argument îndeletnicirea agricolă permanentă a strămoșilor noștri. În consens V. Pârvan arăta că “romanii n-au putut prinde rădăcini decât acolo unde au putut deveni țărani. Bazinul Dunării este o regiune clasică a agriculturii încă din neolitic”. Sinteza realizată de Dan Gh. Teodor, bogata argumentație adusă în discuție, vine să fundamenteze viziunea lui A.D. Xenopol și V. Pârvan.

Pe de altă parte practicarea unor meșteșuguri, cum ar fi cele legate de extragerea și prelucrarea metalelor, este incompatibilă cu nomadismul. Toată documentația ce probează practicarea unor asemenea activități se constituie într-o argumentație plauzibilă pentru dovedirea prezenței și continuității unor comunități autohtone daco-romane și respectiv vechi românești.

În Capitolul I, intitulat *Exploatarea și prelucrarea minereurilor*, sunt reunite dovezile privind reducerea minereurilor, descoperite nu numai în regiunile “clasice”. În care se găsesc asemenea bogății, ci și regiunile în care sunt prezente doar lentile feruginoase de proveniență sedimentar-aluvionară precum și unele lentile de siderit, locuri cunoscute și exploatate “numai de populația autohtonă, care cunoștea din generație în generație locurile unde asemenea minereuri existau”. Sunt prezentate și analizate tipurile de cuptoare folosite pentru reducerea minereurilor, activitatea de făurire a unor diverse tipuri de unelte, de la cele de fierărie la cele agricole și de uz gospodăresc. Un loc aparte îl ocupă dovezile privind prelucrarea obiectelor de podobă, vestimentare și de cult, multe de inspirație bizantină și legate de răspândirea creștinismului în regiunile de la nordul Dunării de Jos.

Capitolul II, *Meșteșugurile casnice*, tratează, pe baza unui bogat material arheologic, activități precum prelucrarea osului, a pieilor, a lânii și a fibrelor vegetale, a lutului, lemnului și pietrei. Dintre toate se detașează prelucrarea lutului, cu analiza tuturor atributelor intrinseci ale ceramicii, care ilustrează nu numai perpetuarea unui meșteșug milenar, dar care aduce și argumente privind definirea realităților etno-culturale dintr-o etapă sau alta a epocii cuprinse între secolele IV-XI d.Hr.

Capitolul III, intitulat *Activitatea în domeniul construcțiilor*, se ocupă în primul rând de tipul de locuință în diversele etape ale epocii asupra căreia stăruie autorul în lucrare; respectiv secolele IV-XI, dar și a celorlalte anexe gospodărești, cum sunt instalațiile pentru încălzit și prepararea hranei, de la simplele vetre, la cuptoarele din

lut sau din bolovani. Tot în cadrul activităților din domeniul construcțiilor sunt prezentate și analizate sistemele diverse de apărare militară, insistându-se asupra așezărilor întărite (de tip “horodiște”), frecvente mai ales în secolele VIII-IX, cum este cea de la Fundu Herței, jud. Botoșani.

Ultimul capitol al lucrării, respectiv Capitolul IV, *Considerații generale*, conturează o sumă de concluzii ce se desprind din analiza documentației arheologice privind meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Hr. Toate considerațiile formulate permit încheierea pertinentă formulată de autor că “studiul atent al ocupațiilor diverse ale locuitorilor de la nordul Dunării de Jos, alături de agricultură și creșterea vitelor, relevă neîndoielnic existența unor multiple și deosebit de importante preocupări din punct de vedere economic, preocupări care, în ansamblul și diversitatea lor, evidențiază vechimea și continuitatea acestora, ca și bogatele tradiții, dacice, romane și bizantine. Caracteristicile fundamentale ale acestor ocupații, indiferent de perioadă sau zonă geografică, vădesc incontestabil, un pronunțat autohtonism, constatare de natură să sublinieze alături de trăsăturile culturii materiale atestată în perioada secolelor IV-XI d.Hr., statornicia comunităților sătești de la nordul Dunării de Jos, și în același timp, să aducă noi și importante elemente care să contribuie la înțelegerea corectă a desfășurării în timp și spațiu a procesului de etnogeneză românească.

Textul lucrării este însoțit de o bogată ilustrație, judicios selectată și bine realizată, care se constituie într-un suport științific al considerațiilor și concluziilor formulate. Substanțialul rezumat în limba franceză (p. 166-184) face accesibilă lucrarea specialiștilor străini interesați de abordarea științifică a problematicii secolelor IV-XI d.Hr. de la nordul Dunării de Jos și pe un plan mai larg de etnogeneza românilor.

La capătul parcurgerii lucrării prezentate, convingerea dominantă este că o asemenea sinteză era necesară și utilă, îmbogățind literatura de specialitate referitoare la atât de importanta și controversata istorie a epocii secolelor IV-XI.

Ioan MITREA

FONDUL DE CARTE LINDA ELLIS

Cercetătoarea americană LINDA ELLIS și-a efectuat o însemnată parte din stagiile de documentare din România la Muzeul de Istorie din Piatra-Neamț, unde, în pofida impedimentelor cunoscute ridicate de regimul trecut, și-a atras aprecierea, simpatia și prietenia întregului personal al acestei instituții. Și după 1989, de fiecare dată când a avut prilejul să viziteze România, Linda Ellis, devenită profesoară la Universitatea de Stat din San Francisco și director al Programului de studii muzcale, a ținut să revină la Piatra-Neamț, căutând să contribuie din această postură la progresul activităților din muzeu. Deși a mai donat și anterior diverse publicații pentru biblioteca muzeului, cu prilejul vizitei efectuate în România în 1996, distinsa profesoară și-a anunțat intenția de a face o donație importantă de reviste și cărți străine din domeniul muzeografiei. Ca urmare a începutului materializării acestui proiect, Consiliul științific al Muzeului de Istorie din Piatra-Neamț a hotărât în ședința din noiembrie 1996 să atribuie acestei donații ce va cuprinde în final sute de reviste și de cărți denumirea de **Fondul de carte "Linda Ellis"**. Până în prezent au fost trimise aproape 300 de exemplare din revistele *Museum News*, *Art and Archaeology (technical abstracts)* editate la New York, *Index to Museological Literature* și *Notes de l'Institut canadien de conservation* din Ottawa, precum și un număr de cărți de restaurare, conservare și muzeografie generală.

Este evident că revistele și cărțile trimise sunt de mare folos muzeografilor de la noi întru modernizarea numeroaselor și complexelor demersuri presupuse de actul muzeografic.

Ne face o deosebită plăcere să exprimăm și cu acest prilej gratitudinea muzeografilor din țară, îndeosebi din Moldova, pentru acest act de solidaritate profesională și de mare generozitate.

Marius Alexianu

ABREVIERI

- Acta Archaeologica Hung. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- AIIAI – Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie) “A.D. Xenopol”, Iași.
- AIM – Arkheologičeskie Issledovanija v Moldavii, Chișinău.
- ALPR – Anuarul Liceului “Petru-Rareș”, Piatra-Neamț.
- Aluta – Aluta. Muzeul Județean Sf. Gheorghe.
- AMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- AMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- AO – Arkheologičeskie Otkrytija, Moscova.
- AP – Arkheologični Pam’jatki USSR, Kiev.
- Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
- Arkheologija (Kiev) – Arkheologija Institut Arkheologij, Kiev.
- Archeologia Hungarica – Archeologia Hungarica, Budapesta.
- Arh Mold (Arheologia Moldovei) – Arheologia Moldovei, Institutul de Istorie și Arheologie, Iași.
- Arhiva MA al AS RM – Arhiva Muzeului de Arheologie al Academiei de Științe din Republica Moldova, Chișinău.
- ASGE – Arkheologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
- Așezări* – N. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, Ed. Academiei, 1970.
- ASUIași – Analele Științifice ale Universității “Al. I. Cuza” Iași, Serie Nouă. Istorie, Iași.
- BAI – Biblioteca Archaeologica Iassiensis, Iași.
- Balkanica – Balkanica, Belgrad.
- BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
- BFSC – Buletinul Facultății de Științe Cernăuți, Cernăuți.
- BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
- BSA – Annual of the British School at Athens, London.
- BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
- Byzantinische Zeitschrift – Byzantinische Zeitschrift, Belgrad.
- CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.

- CAB – Cercetări arheologice în București, București.
Carpica – Carpica. Muzeul Județean de Istorie (Iulian Antonescu), Bacău.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
CI (Cercet. Ist.) – Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
CMJN – Complexul Muzeal Județean Neamț.
Dacia – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I-XII, 1924-1947; N.S. Revue d'archéologie d'histoire ancienne, București.
Danubius – Danubius. Muzeul de Istorie, Galați.
DIR – Documente privind Istoria României, București.
DRH – Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, București.
Drobeta – Drobeta. Muzeul Porților de Fier, Turnu-Severin.
Ephemeris Napocensis – Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
Istros – Istros. Muzeul Județean, Brăila.
Karta – Arkheologičeskaja Karta Moldavskoj SSR, Chișinău.
KSIIMK – Kratkie Soobščeniia Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
KSK – Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii AN USSR, Kiev.
KSM – Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii AN SSSR, Moscova.
KSO – Kratkie Soobščeniia o Polevyh Arkheologičeskikh Issledovanija Odesskogo Gosudarstvennogo Arkheologičeskogo Muzeja, Odesa.
KZAD – Kratke Zvidomlennja za Arkheologični dossliidi, Kiev.
KZVAK – Kratke zvidomlennja vseukrains'kogo arkheologičnogo komitetu, Kiev.
Litua – Litua. Muzeul Județean Gorj, Tg. Jiu.
Market – Market. Svod pamjatnikov istorii i kul'tury. Severnaja zona, Chișinău, 1987.
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București-Oradea-Tulcea.
MemAntiq (Memoria Antiquitatis) – Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra-Neamț.
MIA – Materialy i Issledovanija po Arkheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MIAE – Materialy po arkheologii i etnografii MSSR, Chișinău.
MIASP – Materialy i Issledovanija po Arkheologii Severnogo Pricernomor'ja, Kiev.
MIPN – Muzeul de Istorie Piatra-Neamț.
MIR – Muzeul de Istorie Roman.
NZI – Naukovi zapiski Institutu suspil'nyh nauk AN URSS, Kiev.

- Peuce – Peuce. Muzeul “Delta Dunării”, Tulcea.
- Pontica – Pontica. Muzeul Național de Istorie și Arheologie, Constanța.
- PZ – *Præhistorische Zeitschrift*, Leipzig-Berlin.
- RESEE – *Revue des Études Sud-Est Européennes*, București.
- Revista Arhivelor – Revista Arhivelor, Direcția Arhivelor Naționale, București.
- Revista Istorică – Revista de Istorie (Istorică), București.
- RMNA – *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități*, București, 1944.
- SA – Sovetskaja Arkheologija, Moscova.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
- SCS Iași – Studii și Cercetări Științifice, Iași.
- SMMIM – Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București.
- SPAU – *Sprawozdania z posiedzen i czynnoki Polskiej Akademii Umiejetnosci*, Cracovia.
- Studia et Acta Orientalia – Studia et Acta Orientalia, București.
- Studii – Studii. Revista de Istorie, București.
- Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului (Național al Bucovinei) Județean Suceava.
- Symposia Thracologica – Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București.
- Tibiscus – Tibiscus. Muzeul Banatului, Timișoara.
- Thraco-Dacica – Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, București.
- Ziridava – Ziridava. Muzeul Județean, Arad.
- ZWAK – *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej*, Cracovia.

**Tipărit la Imprimeria BACOVIA Bacău
Str. Mioriței nr. 27**

